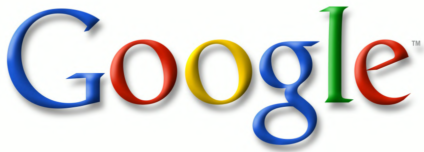
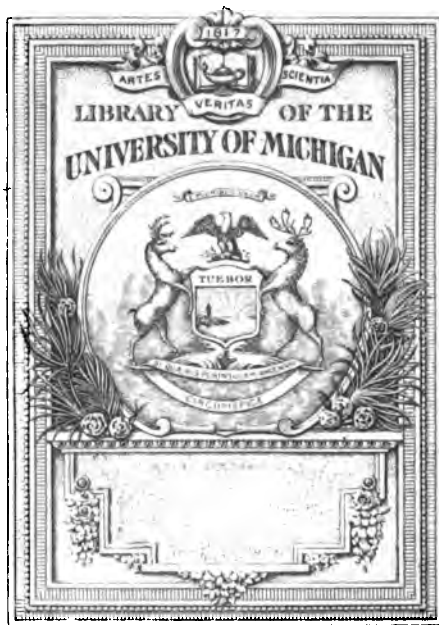

1817
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR

GROEN VAN PRINSTERER EN ZIJN TIJD.

1800—1857.

STUDIËN EN SCHETSEN

OP HET GEBIED DER VADERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS

DOOR

Dr. G. J. VOS Az.,

Predikant der Amsterdamsche Gemeente.

„Gedenkt uwer voorgangeren, die u het Woord Gods gesproken hebben, volgt hun geloof na, aanschouwende de uitkomst hunner wandeling."
(Hebr. 13 : 7).

DORDRECHT,
J. P. REVERS.
1886.

GROEN VAN PRINSTERER EN ZIJN TIJD.

Guillaume, 1801-1876.

GROEN VAN PRINSTERER, EN ZIJN TIJD.

I.

1800—1857.

STUDIËN EN SCHETSEN

OP HET GEBIED DER VADERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS

DOOR

Dr. G. J. VOS Az.,

Predikant der Amsterdamsche Gemeente.

„Gedenkt uwer voorgangeren, die u het Woord Gods gesproken hebben; volgt hun geloof na, aanschouwende de uitkomst hunner wandeling."
(Hebr. 13 : 7).

DORDRECHT,
J. P. REVERS.
1886.

Snelpersdruk van H. C. A. THIEME te Nijmegen.

Met de beschrijving van de geschiedenis der Vaderlandsche Kerk wensch ik voort te gaan, schreef ik [1]) den 22sten Maart van het jaar onzes Heeren 1882; eerst nu, nu 1886 reeds ingeluid werd, ben ik in staat, een gedeelte van den gewenschten arbeid aan te bieden.

De titel geeft den aard van dit geschrift te kennen. Gedachtig aan mijne toen reeds uitgesprokene overtuiging, dat het niet voegt, als bestanddeelen der geschiedenis personen te behandelen, die nog leven, of niet lang geleden zijn heengegaan, heb ik ja *studiën* gegeven, maar mij tot *schetsen* beperkt. Immers mag ik hier ook toepasselijk maken, wat de man, die het aangewezen middenpunt daarvan is, in 1865 bij de uitgave van een geschrift onder een gelijkluidenden titel schreef [2]): »De onbestemdheid van den titel vergunt opneming van al wat ik oirbaêr keur. *Schetsen* duidt aan het somtijds, te midden van den strijd, onuitgewerkte der beschouwingen; *Studiën* herinnert dat het mij, ook in oorlogstijd, om ernstige *bestudering* te doen is." Want ook hem zelven geldt de waarschuwing van den Hoogleeraar Buys, bij diens aankondiging van de door Groen uitgegevene *Brieven* van Thorbecke [3]), in *de Gids* opgeteekend: »Juist de verschijning van dit boekje vermaant ons met uitgewerkte studiën over Thorbecke vooral niet te haastig te zijn. Eer wij er toe overgaan aan het publiek rekenschap te geven van de indrukken, welke die groote persoonlijkheid bij ons achterliet, zullen wij wel doen een anderen tijd af te wachten, al ware het slechts om ons te vergewissen of het beeld, op een afstand gezien, nog juist dezelfde trekken vertoont, welke nu aan allen levendig voor den geest staan."

Ofschoon dan openhartig bekennende, dat de lezers hier slechts te doen hebben met eene eerste bijdrage tot eene biografie (gezwegen van enkele elders voorkomende Notices), zag ik evenwel geene dringende noodzakelijkheid om langer te wachten. Er was integendeel niet weinig, dat tot het

1) Voorrede van het 2de Dl. van het *Handboek* mijner Vaderlandsche Kerkgeschiedenis.

2) *Voorbericht* van zijne *Parlementaire Studiën en Schetsen*.

3) Amsterdam, H. Höveker 1873.

maken van betamelijken spoed drong. Allereerst de juistheid van Groen's eigene opmerkingen, bij het einde van zijne loopbaan aldus uitgedrukt [1]: »Van mijne beginsels en staatsrechtelijke gedragslijn, ook dikwerf van mijn karakter, heeft menigeen zich averechtsche voorstellingen gemaakt. Ook dientengevolge heb ik menigmaal, waar ik steun had mogen verwachten, tegenkanting ontmoet. De biografische berigten mij aangaande zijn dikwerf van zonderlingen aard." Maar daarna ook de groote behoefte van mijne jeugdige tijdgenooten om het heden, waarin zij worstelen, beter te leeren kennen, en alzoo ook niet de antirevolutionaire vlag te misbruiken, of onder zijnen naam een gansch anderen weg in het Staatkundige, of in het Kerkelijke, te bewandelen. In den tegenwoordigen tijd toch ligt het verleden, en wel het verleden van de naast voorafgaande geslachten. De zoo merkwaardige strijd, die vooral met 1867 in den lande begon, heeft zijn ontstaan te danken aan de denkbeelden en toestanden en werkzaamheden, die gedurende de eerste helft onzer zeldzame eeuw binnen onze grenzen openbaar werden. En aangezien nu Groen van Prinsterer ongetwijfeld de voornaamste factor daarvan is geweest, althans van al hetgene aan het oude en nog niet verouderde Christelijke geloof warme belangstelling inboezemt, moest ik hem tot het onderwerp nemen, waarin zich dat alles groepeerde, teneinde des te beter zijnen en onzen tijd te kunnen schetsen.

Dit geschrift, schoon op zichzelf een geheel, loopt slechts tot den einde van 1857; met de aanneming van de Schoolwet sloot zich een tijdvak van Groen's leven en van der vrienden strijd; een nieuwe weg werd daarna betreden. Ik hoop in de gelegenheid gesteld te worden, eenmaal ook daaromtrent studiën en schetsen te geven. Aangezien ik zelf echter, vooral sedert mijne indiensttreding in '62, van zéér nabij met de te behandelen personen en zaken in aanraking kwam, ben ik tot de uiterste voorzichtigheid geroepen, en zal ik wel niet in de eerstvolgende dagen met het tweede deel te voorschijn komen. En heb ik in dit deel reeds een en ander uit mijne eigene correspondentie of uit familiepapieren overgenomen, ik meen met vrijmoedigheid te mogen zeggen dat ik mij niet aan onbescheidenheid of aan voorbarigheid schuldig gemaakt heb. In 't algemeen meen ik, bovendien, gezorgd te hebben, niet alleen dat ik de bronnen zelve gebruikte, maar ook, dat anderen haar gebruiken konden.

't Spreekt echter wel van zelf, dat ik mij nog meer beperkingen opgelegd heb. Met Groen als staatsman, of als redenaar, of als historicus heb ik mij niet bepaald bezig gehouden; zelfs zouden er nog wel andere betrekkingen te noemen zijn, waarover ik het stilzwijgen bewaard heb. Slechts

1) *Nederlandsche Gedachten*, 1873, bl. 13.

in zooverre zijn openlijk leven de Christelijke Kerk met hare leer, hare vormen, hare belangen en rechten raakt, heb ik den moed gehad over hem te spreken. Maar alzoo doende, heb ik dan toch ook bepaald bij de drijfveer van gansch zijn optreden, niet lange vóór zijn aftreden met deze woorden gekarakteriseerd: »ontwaking van pligtbesef ter verdediging van het regt der Kerk, ook op staatkundig gebied brengt vanzelf, evenals in vroeger eeuw bij de formatie van het gemeenebest, zelfstandig politiek leven voort" [1]).

Maar welke beperkingen ik mijzelven ook opgelegd zag, mijne ingenomenheid met het karakter, de beginselen, en de bedoelingen van den veelzins miskenden, ja ook misbruikten Groen van Prinsterer onderging geene beperking. Reeds als een zestienjarige knaap ijverig lezer van allerlei litteratuur, die den Nederlandschen stempel van het Reveil droeg, maar inzonderheid van *De Nederlander*, dank ik, voor een goed deel, mijne overtuiging aan den genoemden getuige, aan zijnen trouwen medearbeider Wormser, en aan andere in dit geschrift besprokene mannen, eene overtuiging die tot nu toe, voor zooverre mij bekend, onveranderd, ja wel eens geschokt werd door wetenschappelijke bestrijding, maar nooit door nadere kennismaking met de bedoelde personen.

Een van mijne hooggeschatte leermeesters, die mijne van de zijne verschillende zienswijze in onderscheidene dingen zéér goed weet en altijd best verdragen kon, de Hoogleeraar J. I. Doedes, heeft, een blik slaande in het jaar 1917 [2]), tot het geslacht dat hij aansprak, gezegd: »Loop niet zonder eenige aandoening voorbij ons graf; wij hebben een onrustigen tijd beleefd. Behandel ons zacht; gij staat op onze schouders." Nu zal ik denkelijk wel niet dat jaar beleven, en hij zelf behoort, gelukkig! nog tot die het jaar dezer uitgaaf beleefden. Maar ik heb toch niet zonder aandoening den strijd, waarop hij doelde, beschouwd, en heb, bij alle rondheid van beoordeeling, geen dooden leeuw een schop, doch ook geen stootenden os een slag gegeven; en hoe meer ik leerde kennen van de eerste helft onzer eeuw, hoe hooger ik den arbeid dier mannen met Groen aan de spits leerde waardeeren.

Met opzet ben ik niet getreden in het verborgen gemoedsleven; alléén de buitenzijde der historie is voor ons. Volkomen beaam ik, wat Möhler [3]) schreef:

»De levenskiemen van hen, die God tot iets groots uitverkoren heeft,

1) *Ned. Ged.* van 21 Mei 1873.

2) *Theologisch-Kerkelijke Spoorweg-mijmering.* Utrecht, bij Kemink en Zoon, 1868. Voorr. IX.

3) „*Athanasius der Grosse und die Kirche seiner Zeit*" Mainz 1827, S. 1172.

worden door Zijnen Geest op eene wijze toebereid die vol geheimen is; zij zijn uit geene uitwendige omstandigheid te verklaren. De inwendige rijkdom van zulk eene natuur is het wonder der geschiedenis in iederen tijd; steeds zien wij bij hare verschijning in de rij der overige verschijnselen oorzaken werkzaam zijn, die niet de oorzaken zijn; onmiddellijk werkzaam is de kracht Gods. Ouders, Opvoeders en Vrienden mogen die goddelijke kiemen natmaken en verzorgen, alleen de Heer is het, die ze plant. In 't algemeen nemen wij in de geschiedenis eene bestendige ontwikkeling waar, zoodat de beginselen der toekomst dikwijls reeds gelegd zijn in een grijs verleden; maar dat ze op de rechte wijze aangewend worden, en dat er niet één van verloren gaat, dat is het voor het menschelijk oog verborgen werk Gods, het werk zijner geheime voortbrengende kracht, die een' iegelijk uitdeelt, wanneer en waar en zoo als het nuttig is."

Daarom laat de geschiedschrijver, die Gods werk in het verborgene eerbiedigt, het oordeel over de harten alléén aan Hem over, die op zijnen tijd een iegelijks werk aan het licht zal brengen, doch genadiglijk over dit werk oordeele en er een vriendelijk oordeel van menschen over doe gaan tot verheerlijking van Zijnen naam.

*** Onder het afdrukken van dit woord ontving ik Mr. D. P. D. Fabius' Voorheen en Thans. *Het Heden in het licht bezien van Groen van Prinsteren's Werken* — Eene vluchtige inzage gaf mij den indruk, dat het van groote belezenheid getuigende stuk zich op een gansch ander terrein beweegt dan dit geschrift, en, in 't belang van een valschen partijstrijd, van polemisch-apologetische natuur is.

*** Een en ander schreef ik onder den overstelpenden en hartaangrijpenden arbeid, dien de voorloopige schorsing van tachtig kerkeraadsleden mijner Gemeente mij als Scriba van het Classicaal Bestuur oplegt. Niettegenstaande ik daaromtrent vooralsnog niets in het publiek verklaren mag, dan 't geen ik ambtshalve doen moet, voel ik mij echter gedrongen, reeds nu de verklaring afteleggen dat het *verzet*, hetwelk in die Gemeente op het gebied van het Beheer georganiseerd en geleid werd door wie als hoofden der Antirevolutionaire partij geacht worden, *geene* toepassing is van de door Groen naar Gods Woord steeds verdedigde bevoegdheid tot weigering van gehoorzaamheid om des gewetenswille; het is inderdaad niets anders dan de gereglementeerde ongerechtigheid en ongereformeerdheid!

1886. 1—8 Januari. V.

INLEIDING.

GROEN VAN PRINSTERER EN ZIJNE ECHTGENOOT.

(OORDEELVELLINGEN. — BEGINSELEN. — KARAKTER.)

Wij vangen ter inleiding aan met eene algemeene beschouwing van onzen Held, den man voor wien, na zijn openlijk verzet tegen den geest zijner eeuw, de Staat geen post, de Wetenschap geen leerstoel, de Kerk geen zetel had; maar aan wiens optreden het hoogste leven der Natie meer te danken heeft dan aan eenigen anderen tijdgenoot, bij wiens heengaan een roemvol tijdperk van hare geschiedenis gesloten was, en naar wiens leer en voorbeeld ieder die in het welzijn, die in de geschiedenis van ons land en volk belang stelt, vraagt en vragen zal.

We beginnen met het einde, met de beschrijving van twee plechtigheden, welke onze opvatting geheel en onwedersprekelijk rechtvaardigen.

Bij de groeve, waarin zijn fijngeborduurd omhulsel geborgen zou worden tot den dag der opstanding, omgeven door een dichten krans vertegenwoordigers van al wat in den lande groot en goed, hoog en edel, krachtig en werkzaam is, gingen, krachtens eene betere lastgeving, dan onze oude Republiek kende, de lastgeving eener zeldzame dankbaarheid, stemmen op, zooals de menschheid jegens menschen niet dikwijls te vernemen gaf.

Wij zwijgen maar van hetgeen tegenstanders reeds tot zijn lof geschreven hadden; zij waren eenstemmig over het onherstelbare verlies van de vele gaven die in hem tot een zeldzaam schoon geheel vereenigd waren, en dongen voorzeker niets af op hetgeen zijn oude vriend, Thorbecke, reeds in 1841 aan hem geschreven had: »Ik ben niet van uw geloof; doch ik wenschte dat allen voor het hunne zóóveel deden, als gij voor het uwe. Wij hadden wat meer groeikracht in de Nederlandsche natuur."

Evenwel, wie hem het allerbest kende, moeten wij het allereerst hooren; lezen — of herlezen — we, wat zijne treurende gade aan uitgelezene vrienden en vriendinnen berichtte!

„J'ai la douleur de vous faire part du décès de mon bien-aimé époux MR. GROEN VAN PRINSTERER, Commandeur de l'ordre de Lion Neêrlandais, Conseiller d'État, que, le 19 de ce mois, le Seigneur a rappelé à Lui à l'âge d'environ 75 ans.

La longue vie publique du bienheureux défunt, ses nombreux travaux historiques et littéraires font preuve non seulement d'une grande science et de l'amour qu'il portait à sa patrie et à l'auguste Maison d'Oranje-Nassau, mais avant tout de son profond attachement aux grandes vérités de l'Évangile, mises en lumière par la Réforme, et d'une conviction toujours plus intime. que seulement dans la foi qui unit au Christ se trouve l'élément de vie pour les individus, comme pour les nations; pour l'église et l'école, comme pour l'état.

Sa vie privée, marquée par l'humilité, par un caractère simple et facile et par une grande bienfaisance, montrait le disciple de Christ marchant par Sa grâce dans l'obéissance de la foi.

La mémoire du juste sera en bénédiction.

La parole, que jusqu'à la fin il ne cessait d'exprimer „Christ seul," „Mort où est ton aiguillon? Sépulcre où est la victoire?" demeure ma consolation dans l'immense vide, qu'après une union de 48 années, son départ me laisse.

La Haye
23 Mai 1876. E. M. M. GROEN VAN PRINSTERER,
Apoc. VII: 9—17. née VAN DER HOOP."

Welnu, uit naam van vele hooggeplaatsten getuigde dan onze grijze staatsman, Jr. Mr. Elout van Soeterwoude:

„Voor vijf-en-veertig jaren bezielden zijne gedachten reeds onze harten met geestdrift, en ik herinner mij, terugkomende van den tiendaagschen Veldtocht, hoe mijn onvergetelijke vriend Mackay en ik vervoerd werden door zijne regelen op 23 Augustus 1831 tot den Heldenvorst en de Natie gericht. Die gedachten hebben ons op rijperen leeftijd gevoed. Ze doen ons nog heden onze wegen toetsen aan het recht, de waarheid en de gehoorzaamheid Gods."

De schoone letterkunde vlocht door de hand van den prinselijken leermeester der Hollandsche taal, Dr. L. R. Beynen, als eene dankbare leerlinge een onverwelkelijken lauwerkrans ter eere van zijne letterkundige gaven in de dienst des Heeren.

Een genationaliseerd afstammeling van den kloeken Schotschen adel, schoon geen geesteskind van Knox, maar steeds in het volle vertrouwen van den overledene deelend, Mr. D. J. Baron Mackay van Ophemert, zoon van den zoo even bedoelden vriend van Elout, bewonderde den moed en de fierheid van dien held, welke geene andere dan edele wapenen gebruikte: »deze gladiator heeft nimmer voor eenigen Caesar de knie gebogen, elk Caesarisme bestreden; onafhankelijk en oorspronkelijk kende hij slechts ééne macht: die der waarheid."

De eerwaarde vertegenwoordiger van den Haagschen Kerkeraad, Ds. J. C. Bryce, waagde niet te veel, toen hij, als tolk van alle kerkeraden en predikanten die het Evangelie liefhebben, vurig dankte voor het langdurig bezit van hem die zoo trouw de belangen der waarheid gehandhaafd had.

Een »schoolmeester," die sedert 1844 zijnen strijd gevolgd had en jaren achtereen tot zijnen kleinen staf behoorde, de heer A. Meyer, Voorzitter der Vereeniging van Christelijke onderwijzers, mocht er op wijzen, dat zijn beginsel nu stellig reeds in het hart van 600 onderwijzers gegraveerd stond

Onverbasterde zonen van het Haagsche Geuzenvolk lieten in Oud-testamentische taal het jubellied van het zegevierend geloof aller eeuw op de stille rustplaats weêrklinken, omdat hij geweest was »een man, edel en voortreffelijk en getrouw in zijne belijdenis aan de leer der Hervormde Kerk ...." en »duizenden aan zich verbonden heeft door zijne weldaden en door zijn woord en door zijn wandel." Behoeftigen uit alle standen hadden dan ook van nabij en van verre met tranen in de oogen den treurigen, en toch niet somberen lijkstoet begeleid. Evenwel, ook de begaafde Koningin der rijke Nederlanden had, in een prachtigen krans, eene veelbeduidende hulde gebracht. Zelfs een van hare volksgenooten, de Predikant der Duitsche Evangelische gemeente te 's Hage, de heer R. Schrader, moest het mede uitspreken: »wir haben viel an dem theuren Manne besessen, viel um seinetwillen zu danken; er war bei aller vaterländischen und reformirten Art und Treue ein *öcumenischer* Christ; *er hat auch unser Volk liebgehabt";* terwijl de Christelijke Gereformeerde Kerk, bij monde van een harer jongste en bekwaamste predikanten, den heer A. Brummelkamp Jr., hem, den beroemdsten pleitbezorger van de vrijheid der Godsvereering, met warmte herdacht. En deze groote, van allen geprezen man, deze »vader van een groot geslacht," was, volgens het getuigenis van een zijner moedigste bestrijders onder zijne geestverwanten, en tevens een zijner teederste huisvrienden, Dr. J. H. Gunning Jr., predikant der Ned. Herv. Gemeente te 's Hage, »eenvoudig als een kind, nederig tot schuchterheid toe."

Gij vraagt naar het geheim zijner zedelijke grootheid? Zijne laatste uren, de zwakke, doch duidelijke en niet onzekere echo's van een veertigjarig getuigenis, kunnen het u leeren. Toen hij zou heengaan, verdween de Staatsman, de Geleerde, de Vriend; maar hij bleef Christen. Alles scheen weggezonken in de wateren der vergetelheid, maar de Christus, die zijn Ik geworden was, verliet hem niet. Van achter de gordijnen, die zijne laatste worstelingen verbergden, vernam men soms op eens de oude levenswoorden: »Christus is mijn kracht ... mijn troost ... mijn hoop .. Een kroon! — een kroon! – een kroon op mijn graf ..." Waarmede hij al zijn schrijven besloot, dat was de sleutel van geheel zijn leven, de verklaring niet het minst van zijn ganschen staatkundigen strijd, die tot leuze voerde: »Een Staatsman niet, een Evangeliebelijder!" Zijne stervende vingeren schreven

met potlood in zijnen veelgebruikten Bijbel onder Openb. 7: »*Amen Jezus Christus, Amen!*"

*** Vgl. behalve de dagbladen van die dagen, zooals *de Standaard*, die met een rouwrand verscheen, en *de Nieuwe Rotterdamsche* van 20 Mei, bijv. *L'Église libre* van 30 Juni, *Revue des deux mondes* p. 478—480; — *In Memoriam van Dr. M. Cohen Stuart*, Kemink et Fils; — *Bij het graf van Mr. Groen van Prinsterer*, Höveker en Zoon, (dat de gehoudene toespraken bevat).

De uitvaart had plaats op den 23sten van Bloeimaand in het jaar onzes Heeren 1876. De tweede boven bedoelde plechtigheid geschiedde zeven jaren later op den 24sten Maart, juist tusschen den Goeden Vrijdag en den 1sten Paaschdag in. Zij was minder aangrijpend, maar niet van mindere beteekenis.

Het huis, op den korten Vijverberg te 's Hage, dat hij met zijne gade sedert 1839 tot den einde bewoonde, was ingericht geworden tot een gebouw van de arrondissements-rechtbank. De grootste romancière van Nederland, Mevr. Bosboom-Toussaint, had, in haar »*kasteel van Westhove*," den wensch geuit, om, op eene eenvoudige wijze, dat huis te maken tot een monument van *Neêrlands* waardeering. Aan weêrszijden van de hoofddeur waren, ter voldoening aan dien algemeen gedeelden wensch op gedenktafels, van Bentheimersteen vervaardigd, deze weinige woorden aangebracht:

HIER WOONDE GROEN VAN PRINSTERER

1839—1876

HIER WOONDE VROUWE

GROEN VAN PRINSTERER, GEB. VAN DER HOOP

1839—1879.

Met eene voortreffelijke rede, die den overledene kenschetste, droeg Dr. Beynen op dien dag de zorg voor de gedenksteenen aan de Regeering op. Namens haar verklaarde de Minister van Justitie, Mr. Modderman, dank schuldig te zijn aan dien spreker, en aan den heer Mr. R. Star Numan, dat zij het initiatief hadden genomen voor deze eer aan de nagedachtenis van Groen, dien onvergetelijken staatsman, en van zijne vrouw, eene hulde volkomen met hunne persoonlijkheid in harmonie. »Als geleerde, als staatsman behoorde Groen niet tot eene partij, maar zijne ernstigste levensopvatting, zijn onwrikbare trouw aan beginselen stempelen hem tot denker, geleerde, Christen en edel mensch, die het eigendom is der geheele natie en wiens nagedachtenis is een kostbaar nationaal goed. Met diepe erkentelijkheid nam hij dit huldebewijs waar; te meer met het oog op de ernstige dagen, die gansch Europa beleeft. Het wordt toch meer en meer door ernstige mannen ingezien, dat het punt van uitgang moet zijn de erkenning van

die traditioneele grondwaarheden, wier miskenning tot niets anders kan leiden dan tot dissolutie van de maatschappij. Met erkentelijkheid aanvaardde de Staat dit gedenkteeken en hij, zoowel als zijne opvolgers, zouden er steeds zorg voor dragen, opdat de nagedachtenis van Groen en diens echtgenoote tot in het verre nageslacht bewaard worde." [1])

Mr. GUILLAUME GROEN VAN PRINSTERER, geboren den 21sten Augustus 1800, heeft, in de gemeenschap met den levenden Christus, wiens kracht in zwakheid volbracht wordt, de beste krachten van ons heerlijkst verleden in de bedding van onzen tijd geleid. Was, in de dagen van onzen ondergang, voor dichtkunde, wetenschap en geloofsleer, Bilderdijk de brug tusschen zijne eeuw en de onze, Groen, verder teruggaande, was veel meer. Niet enkel in zijn *Handboek der Vaderlandsche Geschiedenis*, niet enkel in de *dertien* deelen zijner *Archives* van het Oranjehuis, den adelbrief van Vorst en Volk, neen in al zijne geschriften, in geheel zijn streven, in zijne persoonlijkheid zelfs, gaf hij ons van den heldentijd van Willem III, van Willem I, de edelste drijfveeren, de verhevenste bedoelingen, en de schoonste vormen te aanschouwen. Door de hartelijkste aansluiting aan dat verleden werd zijn openbaar leven »een der fraaiste beelden uit de Vaderlandsche Geschiedenis van den jongsten tijd" [2]), een der vruchtbaarste verschijnselen op elk levensgebied, het middenpunt van bijna alle levenskringen, maar ook het mikpunt van een iegelijk en van allen die, onder vrijheidsleuze, veeleer afstammelingen van Filips dan van Marnix, veeleer geesteskinderen van Servet dan van Calvijn, moesten heeten.

Reeds als student omstraalde hem een benijdenswaardig aureool. Hij was de zoon van schatrijke, aanzienlijke en geëerde ouders in het vorstelijk 's Gravenhage; de leerling van de voornaamste letterkundigen; de roem van 's Lands beroemdste hoogeschool. Voedsterlingen van andere academie's kwamen over, om hem, met Fransche vlugheid, in classiek Latijn te hooren opponeeren en defendeeren. Zijne academische proefschriften (*Prosopographia Platonica* en *De Juris Justinianei praestantia ex rationibus ejus manifesta*), in den jare 1823 geleverd, getuigden van eene studie, maar ook van een genialiteit, die aller verbazing wekten [3]). Hij sprak even vlug Grieksch als Latijn, en zijn Latijnsche schrijfwijze voerde, naar het oordeel [4]) van

1) *Standaard* 28 Mrt., '83.

2) Vgl.: Busken Huet: *Nieuwe Litter. Fantasien*, 1874.

3) Vgl. De recensie in de *Revue Encyclopédique*, in aanzien aan de *Revue des Deux Mondes* gelijk.

4) *Brieven van Thorbecke* 1873, Amsterdam, Höveker en Zoon.

zijn nuchteren vriend, Thorbecke, stellig geen onbevoegden beoordeelaar, den lezer geheel over in die antieke wijze van zien, waarmede hij de oudheid naderde. Nog geen twintig jaren oud, was hij dan ook reeds aangewezen als Borger's opvolger; de voorzichtigheid van zijnen begaafden en strengen geneeskundigen vader verhinderde echter de uitvoering van dat plan. Na den dood van *Kemper*, zijn leermeester, zijn raadgever, zijn vaderlijken vriend, wien hij nog in de Dubbele Kamer van 1840, den 2[den] September, de hulde van dankbaren eerbied betaalde [1]), scheen hij bestemd, en niemand anders, om diens lediggewordene plaats voor het Staats- en Volkenrecht te bezetten. — Doch waartoe meer bijgebracht, om zijne wetenschappelijke uitnemendheid, ja onvergelijkelijkheid te bewijzen?

Er is iets anders, waarop wij wijzen moeten. Wij doen het hoogst ongaarne. Het vormt eene groote zwarte bladzijde in de geschiedenis der jongste tijden. Zij leert, hoe het liberale Nederland de grootste mannen, die het Liberalisme bestrijden, *mishandelt.*

Den katheder van Kemper mocht hij niet bekleeden; geen enkele wetenschap mocht hij aan eenige Academie dienen. De schande dezer uitsluiting komt neer op de hoofden, die haar beraamden, en op de handen, die haar uitvoerden. Bij de drie opvolgende Koningen des lands stond hij in een geheel eenig vertrouwen. 8 Oct. 1827 werd hij referendaris van het koninklijk kabinet; — de *Archives* van Oranje werden hem ter uitgave toevertrouwd, waarvan het 1[ste] Deel verscheen in 1835; — in het volgende jaar werd hij Staatsraad in buitengewonen dienst. Desniettemin was er voor hem nooit eene plaats in eenig Ministerie of Curatorium; hij werd en bleef slechts Staatsraad in buitengewonen dienst, maar gelukkig ook, in een hoogeren zin voor het volk. — Wat hij mij, naar aanleiding van zekere beschouwingen, den 8[sten] September 1872, schreef, dat teekent zijne langdurige ervaring, maar ook zijn nooit verdoofden arbeidslust: »Ik ben er nog des te meer mede ingenomen, omdat onze vriend . . . . ., ofschoon voor mij althans welwillend, evenwel, in zijne belangrijke opstellen, te zeer in mij, wat ik niet ben, een *theologant*, en te weinig, wat ik wensch te zijn, een *lid der Hervormde Gemeente*, en *een deelgenoot in het lijden van het volk* gezien heeft.'' Het was hem dientengevolge zielsbehoefte voor zijn volk te arbeiden; hij sprak ook bijna een halve eeuw onafgebroken, zoo niet tot, dan toch voor zijn volk. Maar zijn volk verstond hem niet, en hij bleef vreemd aan zijn volk, hoe eigen zijn volk hem ook was, en hoe goed de Natie in hare beste vertegenwoordigers het doel van zijn streven ook begreep. Geboren volksvertegenwoordiger, werd de deur der Tweede Kamer meer dan ééenmaal

1) *Adviezen*, I, 52.

voor hem gesloten; vertegenwoordiger van *het* volk, in den hoogsten zin van het woord, en op de voortreffelijkste manieren, had de Volksvertegenwoordiging doorgaans geen oor, over 't algemeen geen hart voor zijne taal. Met al de middelen die hem ten dienste stonden — en deze waren talloos vele — bevorderde hij de geestelijke belangen der Natie; maar de reglementaire ambtsdragers in de Kerk verfoeiden hem, als een Jesuit in een Protestantschen mantel. Hij schold niet, hij priemde niet, hij werd in fijne vormen niet geëvenaard, althans niet overtroffen; hij achtte niemand gering, hij hielp met raad en daad, waar hij helpen kon, tegenstanders, verlorene zonen zelfs van hem vijandige vaders; met blijdschap, niet zelden in kinderlijke overdrijving merkte hij de allereerste beginselen van wat hem goed en waar scheen op. Niemand echter van onze tijdgenooten is zoo verguisd en vertreden geworden als hij; hij werd beschouwd als de satan zijner eeuw.

Prof. Fruin zag, dat Groen de Nederlanders tot slaven van een onbarmhartigen alleenheerscher maakte, en de volksvertegenwoordigers bedierf. Mr. Siewerts van Reesema oordeelde, dat hij de ontzenuwing der Natie bedoelde. In *het Metalen Kruis* aanschouwde de dichter Mr. A. Bogaers hem en de zijnen het land vervullende met *Crétins* en *idioten*, altemaal »afschuwelijke lieden" en »schijnheilige booswichten". Onder de bezieling van zijn ouden vriend Thorbecke schetste de *Arnhemsche Courant* hem als »een *revolutionair* van de ergste soort; in den vorm en in de middelen eenzelvig met Danton; in het leerstellige en in het wezen eenzelvig met Robespierre". Na eene prachtige interpellatie schilderde zijn geacht medelid Meylink hem af als een — *kat* [1]). De ex-veteraan van het Parlement, Wintgens, in 1873 over Groen sprekende, vond zijn eigenlijke type in *Simeon de Styliet*, en het resultaat van zijne »oneindig lange debatten" in een »fijnen schotel, maar die zoodanig gevuld is met allerlei toespijs en ragouts, dat het eigenlijk gerecht er niet meer in te herkennen is." Eene bloemlezing echter van al wat in dezen liberale welsprekendheid, beschaafdheid en vernuft voortbracht, zou voor onze goede stemming niet wenschelijk zijn.

Van waar dit tragisch lot? Leerde hij de Gomaristische Scholastiek? Prees hij eene Napoleontische staatkunde? Boog hij zich neder voor het gouden kalf? Speculeerde hij op driften en hartstochten? Was zijn leven misschien niet geheel onberispelijk geweest? Gaf hij soms niet wat hij schuldig was? O neen; hij had zich kunnen verrijken met 's lands geld, met het bloed der Javanen, met de penningskens der weduwen; hij had zich kunnen schuldig maken aan ontucht en onmatigheid; hij had mogen draaien, als

1) *Adv.* I, *Voorbericht*; — *Parlementaire Studiën en schetsen*, 1866, 2, 4; — *Interpellatie over de Poolsche kwestie.*

een weêrhaan, met alle politieke winden; hij zou de allerongenietelijkste leerstelsels hebben mogen verkondigen, indien hij maar niet als een profeet, die niemand hoorde dan den Christus der Schrift, vorsten en volken gewezen had op Gods geopenbaarden wil, als de Lamp voor hun voet en het Licht op hun pad. Hij was het echt-christelijk Geweten der Natie; daarom werd hij gehaat, door ieder die het smoren wilde. De vreemdelingschap die hem smartte, en de vijandschap die hem martelde, was onafscheidelijk van de toepassing, d. i. van de belijdenis, van zijn geloof op alle levensbetrekkingen. Christen te worden in den *Bijbelschen* zin van het woord, en ditzelfde te eischen van de Nederlandsche Christenen, dat was de diepste reden van alle mishandeling, mistrouwen, misverstand bij het groote publiek.

De veelbelovende jongeling was ontvallen aan het Liberalisme, dat overal heerschte en zichzelf onverbeterlijk vond. In 1828 naar Brussel vertrokken met eene goede dosis wijsheid, zooals van der Palm en Dermout haar predikten, keerde hij terug als vurig bestrijder: het heerschend beginsel was, ontwikkeld, niets dan ongodisterij. Als Secretaris van het Kabinet des Konings, eene tegen wil en dank hem opgedrongene betrekking, had hij, in die tweeslachtige stad, de *Revolutie*, en als hoorder van Merle d'Aubigné de *Reformatie* leeren kennen. Aanhanger, volgeling, vriend van Bilderdijk is Groen nooit geweest; in 1821 heeft hij hem gehoord, meer niet; zelfs heeft hij menigeen, zooals da Costa, [1]) van diens reactionair Romantisme genezen. In '23, toen hij de Academie verliet, in '26, in '28 nog, was hij met de publieke opinie tamelijk homogeen; hij had aanspraak op al de verscheidenheden der *juste-milieu*-titulatuur; hij was gematigd-liberaal, vrijzinnig-constitutioneel, liberaal-conservatief of conservatief-liberaal. Eerst van 1829—31 heeft hij, naar zijn eigen woord, onder het gieren van den omwentelingsstorm, uit de boeken en uit de ervaring, geleerd dat het Liberalisme met het Radicalisme in onafscheidelijk verband is; dat de wortel in de stelselmatige verloochening der oppermacht Gods ligt; dat elk staatsgebouw waggelt, zoo het niet rust op Christelijk historischen grondslag; dat aan de rechtmatige eischen van vrijheid en vooruitgang bij uitnemendheid door het constitutioneele staatsrecht kan worden voldaan, doch, enkel wanneer, ook op politiek gebied, de vreeze des Heeren het beginsel der wetenschap is. [2])

Welken tegenstand Groen ook ondervinden zou, in zijne huis- en studeerkamer had hij de beste menschelijke hulp tegenover zich. *Elisabeth*

1) da Costa, *Brieven* II, 92, 105.

2) *Nederlandsche Gedachten*, 1829—32: *Aan de Kiezers* 1866, XIX, 3; *Nederl. Ged.* 1873.

Maria Magdalena Groen van Prinsterer, geb. van der Hoop, bekleedt een eereplaats onder de vrouwen van beteekenis.

Eén van ziel en één van zin, waren deze zeldzame echtelieden elkaâr »am Herzen gewachsen"; onbeschrijfelijk teeder, in ongekunstelden en beminnelijken eenvoud, tot in de kleinste attenties voor elkander werkzaam, droegen zij elkanders lasten. Naar den aard van hare betrekking leefde zij echter geheel voor en met haren man. Ofschoon bijna acht jaren jonger (zij werd den 6 Februari 1808 geboren) dan haar echtgenoot, ontving zij eerder dan hij, doch mede door denzelfden dienstknecht des Heeren, Merle d'Aubigné, een geestelijk leven, waarvan de welriekende reuk, de heldere vlam, de groote kracht niet alleen hem, en door hem de Natie, maar ook *onmiddellijk* duizenden tot zegen gedijden. Er zijn al weinig menschen, schreef de beroemde Improvisator, Willem de Clercq, in 1829, met wie ik liever spreek dan met Mevrouw Groen; »deze lieve vriendin heeft veel genade ontvangen; eenvoudigheid en moed, eene ziele kostelijk voor God." Allen die haar van nabij kenden, onderschrijven gaarne het getuigenis van dien fijnen opmerker. En gelijk haar echtgenoot de invloedrijkste zoon was van het Zwitsersch-Fransche Reveil, alzoo was zij er de voortreffelijkste dochter van; dat niet alleen, zij werd, schoon kinderloos, eene »moeder in Israël." Van haar verhalende uit eene onuitgegevene correspondentie (die, in 1850 begonnen, tot aan haren dood voortduurde) met eene zusterlijke vriendin, tot wie anders te spreken dan zij voelde niet de minste aanleiding bestond, leveren wij tevens eene enkele bijdrage tot de kennis van het veelzins miskende Reveil.

Mevrouw Groen was, in vele en velerlei opzichten, de Secretaris van haren man, in de kracht van zijn leven. »Ik schreef inliggend antwoord als Secretaris van mijn lieven man, die veel hinder heeft van een soort van zwakheid in 't schrijven dat hem zeer moeilijk valt — zóó moeten wij gedurig aan onze afhankelijkheid worden herinnerd. — IJveriger was geen hand, om de gedachten van dat hoofd en de overtuiging van dat hart uittedrukken, en nog altijd weet hij zich te helpen met 't geen ter drukkerij gaat, waar men zijn schrift gewoon is. Brieven beantwoord ik, en in de Kamer wordt hem 't noodige verleend om naar eene wel overdachte schets, in weinige woorden schrift, te spreken." Geen wonder dus, zoo zij het soms overstelpend druk had. Na een droevig sterfgeval in hare familie schreef zij (Sept. '52): »Ik had zooveel te schrijven en was dikwijls zoo vermoeid, dat ik nauwelijks wist hoe af te doen hetgeen gedurig voor mij lag."

Hare vlugge pen zou reeds aan de gewone correspondentie genoeg gehad hebben. Maar Groen was als David in de spelonk van Adullam, tot

wien alle man kwam, die benauwd was, en alle man, die eene schuldeischer had, en alle man wiens ziel bitterlijk bedroefd was. Omtrent de personen nu, die tot hem kwamen om hulp en raad, werd zooveel mogelijk, een onderzoek door haar ingesteld. Wilt gij hiervan eenige voorbeelden?

Een man van aanzienlijken huize wordt voor de tweede maal bij de vrienden Capadose verwacht. »Ik heb hem niet ontmoet, schreef Mevr. Groen, maar wenschte zeer, vooraf door U kon 't zijn eenigzins, ja zooveel mogelijk, met hem bekend te worden: bekwaamheid en karakter, zoowel als Christelijke keus en wandel... Hoe hij dáár bekend is; — hoe hij vroeger te Utrecht; — hoe bij familie; — hoe bij vrienden."

Voor de weduwe van een openbaar onderwijzer met verscheidene kinderen, in de drukkendste omstandigheden achtergelaten, was hunne ondersteuning ingeroepen. »Wat voor zoo iemand te doen? anders dan eene geldelijke gave, die zoo spoedig verteerd is." Spoedige hulp, begreep zij, was eene dubbele; doch afdoende, de allerbeste. — In '55 verzocht zij om informaties aangaande een Friesch meisje dat, door hare tusschenkomst, in den Haag wenschte te dienen, en twintig jaren later wenschte zij voor iemand die het haar gevraagd had te vernemen, of er, in zekere buurt, »nog ouderwetsche zwarte kasten te vinden waren, en tegen welken prijs." — Zoo hulpvaardig zijnde, moet zij dan ook weleens klagen (1855): »Het is niet te gelooven, hoevele en velerlei bezwaren tot ons worden gebragt." Maar waartoe de correspondentie diende, daartoe diende het geheele leven: *»elkander op eenigerlei wijze te dienen in liefde: nader tot den Heer te brengen, of zijn wil te volgen.*"

Genoeg om haar eenigermate te doen kennen! Wilt gij evenwel nog eene proeve uit eene andere correspondentie? Lees dan het volgende episteltje van 20 Sept. '73, gericht aan de echtgenoot van een der medestanders haars mans: het teekent haar levenskring geheel.

„Waarde Mevrouw! mij dunkt wij kennen elkander, en toch ik heb u nooit gezien. Is 't omdat onze mannen elk[r] liefhebben, of in de herinnering van Juf.... — of allereerst in de gemeenschap des geloofs en der eenige liefde die blijft in eeuwigheid. — In die betrekking stuur ik u inliggende brief en voeg er *f* 29.60 bij, met vriendelijk verzoek bij dat beklagenswaardig gezin hulp en troost te brengen — mij dunkt ik hoorde vroeger met achting over den Evang. v. H.... spreken.

Wij zijn beide wel; gij wilt nog wel eens herhalen onze hartelijke deelneming aan uw Echtgen[t].; met schrik las men 't doodbericht, — maar daarbij was dank voor de ziel die alzoo werd ingeleid in de rust des Heeren.

Met hartelijke groet

Uwer u beide liefh. Vriendin
GROEN VAN PRINSTERER."

Zorgen van meer verheven aard, dan die voor de ouderwetsche meubelen,

vermeerderden haren arbeid, hare smart en vreugde, hare vrees en hare hoop. Zij plaatste onderwijzeressen op kinderscholen, verspreidde naar alle kanten en met volle handen goede lectuur, boekjes, tractaatjes, couranten; vooral Bijbels. Treurige ervaringen — wie begrijpt het niet? — waren in dien arbeid niet zelden haar deel. »Onze lieve vriendin... schreef zij 19 Juni '75, klaagt over de lichtzinnigheid harer dienstboden — deze klacht is algemeen. Wat zullen wij zeggen? de Christelijke opleiding op sommige naaischolen mocht betere uitkomsten doen verwachten. Er is eene treurige ervaring ook te dezen opzichte... Onze gedurige smeeking klimt op tot onzen Heer, die onze groote behoeften kent." Vooral in den verkiezingstijd, geleek de publieke opinie veelal op een vulkaan, die haren dierbaren echtgenoot onder asch en steenen en vloeiend vuur scheen te bedelven, en wat men haren man deed, dat deed men haar aan. Daar tegenover was de belangstelling der vrienden ook haar eene kostelijke vergoeding. Bij zijne herkiezing te Zwolle in '52 was het: »Hij had bij deze gelegenheid weêr blijken van liefde in den Heer, waarbij alle hatelijkheden geheel wegvallen. Hoe zou men ze voelen bij zooveler teêrheid?" Daarbij kwamen zware bezoekingen in de naaste familiebetrekkingen, die zij met alle zorgvuldigheid op het hart droeg. »En nu, 24 Juni (1852) had mijn eenig overgebleven broeder te Groningen ook opeens bloed opgegeven. Sedert, niettegenstaande drie sterke aderlatingen, heeft het zich eenige keeren herhaald; de laatste dagen toch betere tijding. Denk aan mijne moeder, 76; zijne arme vrouw, die de geboorte van haar elfde kind wacht. Maar de Heer zal uitkomst geven. Hij heeft het reeds aanvankelijk gedaan, ons oog is op Hem; die daar krank is, mag ik mijn broeder noemen in geloof en hoop."

't Spreekt van zelf, dat zij niet altijd opgewekt was. Zij zag veel op de heerlijkheid van Christus, daarom voelde zij hare zondigheid diep. »Ik heb reeds te lang het beantwoorden van uwen brief uitgesteld — zoo schreef zij 30 Mei 1860 —: velerlei verhinderingen in hetgeen ik wensch en wij voornemen te doen, en wel allereerst en meest de zonde die ons zoo lichtelijk, zoo gedurig omringt. Er is op zekere tijden zulk een diep en smartelijk gevoel van traagheid in 't benaarstigen — dit gevoel ik tevens, dat Hij die stierf voor onze zonden en eeuwig leeft om voor Zijn volk te bidden, magtig is om door den H. Geest alles te vernieuwen, en ons alles te geven, en te leeren uitdrukken, wat, in woord en wandel, Hem verheerlijkt." Maar daar tegenover stond dan ook de rijke troost des Evangelies. »Wat zou dit leven met zooveel leed en smart toch wezen als er niet bij onzen God eene troostbron ware zoo overvloedig en heerlijk dat wij dáár bij eigen ondervinding mogen herhalen: »In de grootste smarten Blijven

onze harten In den Heer gerust.' Bij vele opofferingen, in leed en teleurstelling vraagt de ziel weleens: Tot hoelang? en dan weêr gevoelen wij op de knieën dat de kastijding noodig, nuttig, heilzaam is, dat wij zonder die kastijding zijner heiligheid niet deelachtig zouden kunnen worden" (20 Juni '62).

De genade maakte ook haar niet onverschillig voor de natuur. Onmiddellijk na den onvergetelijken Pinksterstorm van '60 merkte zij op: »Ontzaglijk werd ons de vergankelijkheid van al 't aardsche dezer dagen gepredikt; geen voorjaar was zoo mooi, geen bosch zoo prachtig als hier in onze omstreken; en door den storm eergisteren scheen alles vernield te zullen worden. Ook bij ons buiten zijn mooie boomen gevallen, maar zóó als in het Haagsche bosch verwoesting heeft plaats gehad, heb ik nauwelijks gedacht dat in weinige uren mogelijk was. Meer dan 200 boomen, de heerlijkste eiken en beuken zijn ontworteld of als riet afgebroken, — alles lag over en door elkander henen — men zag niet meer waar de zijweg, waar 't wandelpad plag te zijn. — »Hij is groot en wij begrijpen Hem niet," maar de *vrede* van Zijn volk blijft ook te midden van alle verwoestingen in de natuur. Ps. 29: 11."

Om dien vrede te verkrijgen en te verbreiden was het te doen. Eene mededeeling uit een brief van '54 overnemende, geef ik te zien wat haar en velen, die tot eene aanfluiting waren, bewoog en dreef. »Hier was weêr een verblijdend bewijs van den machtigen invloed des H. Geestes op het hart van een kind van 7 jaar, opgevoed in een huisgezin, waar erger dan onverschilligheid heerscht. Het kind was vroeger op de Bewaarschool, dezen winter op de diaconieschool, op beide zijn uitnemende onderwijzers. Stervende liet de kleine jongen zich den Bijbel geven, riep zijn Vader, legde zijn vermagerd handje met ernst op het Boek. »Vader! dit is Gods woord, dat blijft tot in eeuwigheid. Ik zie den Hemel geopend, — en den Heere Jezus die mij ontvangt. Hij heeft gezegd: laat de kinderkens tot mij —" Onder 't laatste woord is hij ingegaan, het *komen* hier niet uitgesproken, heeft hij met hemelsche blijdschap van den Heer gehoord."

Dientengevolge zoude zij wel den geheelen dag op hare scholen willen doorbrengen, ziende de geestelijke behoefte der kinderen en bij velen de belangstelling, maar ook altijd goeden moed hebbende. Merkwaardig blijft het dat zij, evenmin als Groen zelf, enkele oogenblikken van moedeloosheid uitgezonderd, aan den terugkeer onzer gemeenten tot het Evangelie gewanhoopt heeft. »*Ik denk niet, dat ooit een dienstknecht des Heeren vergeefs vragen zal naar de plaats in zijn wijngaard*; studie enz. zijn onder

de bijkomende omstandigheden, die alle op zijne verheerlijking uitloopen; Newton en zoo vele anderen tot voorbeeld." Daarom maar goedgezinde jongelingen tot predikanten opgeleid, gesteund, gedragen. »*Waar door geloovige bekwame mannen onderwijs wordt gegeven naar Gods woord, zal 't niet te vergeefs wezen.*" Het Optimisme des geloofs bewaarde voor vertraging of verslapping, die zegen des geloofs deed haar tot den einde toe met blijmoedigheid voortgaan op den weg der dienende liefde.

Den 14den Maart 1879 ontving zij de onverwelkelijke erfenis.

Met zulk eene hulpe tegenover zich leefde Groen geheel voor zijn volk, omdat zijn Heer in hem leefde.

Onvermoeid werkzaam, steeds den tijd uitkoopende, onbegrijpelijk vlug, met éen oogopslag het uitgestrektste terrein overziende en de diepste vraagstukken peilende, bestendig gedreven door het besef van de onzekerheid en kortheid des levens, heeft hij, ondanks lichamelijke zwakheden en wankelenden gezondheidsstaat, van alle tijdgenooten het meest, op allerhande wijze, en in de verschillendste vakken gearbeid — totdat de pen aan zijn vermagerde vingeren ontviel, neen, totdat God hem ontsloeg.

Hij behoorde niet tot de openbare mannen, die hun verleden vergeten, als zij in het heden iets verkrijgen willen. Maar hij behoorde ook niet tot dezulken die zichzelven binden aan methode en denkbeelden, gelijk het paard aan den tredmolen vastgemaakt is; zelfs na zijne groote verandering te Brussel, wijzigde hij niet zelden van vormen en taktiek. Doch waarin hij ook veranderde, hij bleef getrouw aan de waarheid, aan zijne beginselen, aan den Christus zijner ziel.

Onverminderd bleef het zijn eenigste lust, zijne diepste eerzucht, zijn hoogste doel, om hetzelfde leven, waarvan hij vervuld was, overal waar hij kon, als een werktuig in de hand zijns Heeren te brengen, en te voeden; *dat ik verteere, als ik maar nuttig ben*, was zijn kenspreuk. Er was geene klove, allerminst strijd, tusschen zijn verstand en gemoed; zijne verbeelding werd beheerscht door zijnen wil, en zijn wil was vereenigd met de konink-lijke wet der vrijheid; alle zijne krachten en gaven, ook zijn cholerisch temperament, zijn diep en fijn gevoel, zijn satyrieke en doordringende geest, zijn groot fortuin, zijn aristocratische vormen, geheel zijne persoonlijkheid met al wat ze had en werd en verkreeg, was één dankoffer, dagelijks gebracht om het zoenoffer van Christus Jezus, Gods eigen Zoon, wiens eere hem boven alles ging. »*Wij winnen toch*, goede vriend!" was zijn laatste woord, bij zijn laatste Paaschviering op aarde, tot een Haagsch predikant

De prachtige persoonlijkheid van Groen vroome, niet van hem zelven, daar hij te veel schipperde, wat met de broeder herleving (Reveil) der Apostolische en Dordtsche Canonische Godskrachtleer (Theodynamologie), wijl hij zelf door zijn, wet licht uit zijn vroeger Liberalisme

...stane schipperen, lijmen en krammen, de oorzaak geworden van de knoeierij tusschen Ethischen en Gereformeerden: Beelis, Kuyper, da Costa, ...rugge, Minister Van Bruggen, Meldrink, Beets, ... van Aalten, Mulder van de Theologische

die naast hem in de kerk zat, »wij winnen toch, want hoevelen nog, die met ons in den verrezen en eeuwig levenden Heiland gelooven."

Over Groen's beginselen heeft menigeen verkeerde denkbeelden gevormd, en daaromtrent verspreid. Gelijk men het voorgeslacht niet begreep, begreep men hem ook niet; onbekendheid met de oorzaken van Nederlands grootheid beletten om hem in zijne grootheid te waardeeren.

Aangaande die onverschoonlijke onkunde riep hij in 1840 uit [1]):

„Hoe! zijn wij dan inderdaad zoo vreemd geworden aan ons eigen land dat we niet meer weten wat de Nederlandsche Natie onder de Volken met eer heeft gekenmerkt! Gehechtheid aan een Evangelie dat thans geen invloed op Staat of wetgeving mag hebben. Voorkeur voor eene getemperde Monarchie, die men thans waant in een revolutionaar oppergezag te bezitten. Liefde tot het Huis van Oranje, eene liefde die thans, alleen door den nationalen zin en door de persoonlijke hoedanigheden van den Vorst, geenszins voorwaar door de wrijving en botsing van het Constitutioneel systema, onderhouden en aangekweekt wordt. Liefde voor orde, voor christelijke verdraagzaamheid, voor vrijheid voor allen, voor regten waarop onze Vaderen met reden trotsch zijn geweest. — Waar men ze moest zoeken? — Zoekt ze op elke bladzijde uwer historie, en gij zult ze overal terug vinden waar de Natie eenige veerkracht aan den dag gelegd, eenige grootheid van karakter getoond, eenigen invloed tot heil van andere Volken gehad, overal waar Nederland den Nederlandschen naam onbesmet aan een volgend geslacht overgeleverd heeft."

Dientengevolge was hij genoodzaakt, tot vervelens toe voor wie hem getrouw lazen, te herhalen wat hij reeds vele malen en op velerlei wijze gezegd had. En aangezien zijne staatkundige beginselen nog altijd aan velen onbekend zijn, zullen wij hun, zoo beknopt mogelijk, om later niet in herhalingen te vallen, zooveel mogelijk met zijne eigene woorden, en zoo onpartijdig mogelijk, gelijk hij ze in de verschillende tijdperken zijns levens uitsprak, tot beter verstand van de volgende bladzijden, hier eene plaats geven, saamgevat onder de gewone benamingen van *Christelijk-historisch*, en *Antirevolutionair*; zijne kerkelijke beginselen zullen ons opzettelijk bezighouden.

a. *Christelijk-historisch.*

»*Christelijk-historisch*" is de grondslag. Eigenlijk is een van de beide deelen dier benaming overtollig. Hetgeen Groen als Christen betaamde, zou hij, als beoefenaar der Historie, gehouden zijn geweest te verrichten. De Historieschrijver tot getuigenis geven aan de gansche waarheid bovenal geroepen, mag *de hoogste waarheid niet ter zijde stellen*. In de Geschiedenis zijn lichtstralen, waarin de glans van Gods volmaaktheden schittert, t. w. van zijne liefde en rechtvaardigheid, en mitsdien *Christus*, als *haar midden-*

[1]) *Adv.*, I, 46.

...enen Ds. P. J. Kromsigt, Mr. Dr. J. Schokking, ... Van Meer en tusschen Dr. J. H. Gunning, Dr. Vaedemaker en meer van die hoogmoedig- en krachtige en biddelooze eigenwillsmannen

punt. De Historie dus een getuige van Christus; de Christen ziet zijn Heiland ook in de Geschiedenis. »*Christelijk-historisch*" staat dientengevolge met de *Heilige Schrift* in onafscheidelijk verband.

Doch hoe beschouwt hij dat Boek? — Hoe gebruikt hij het? Het antwoord, dat Groen gaf, is even beschamend als prachtig: »De Heilige Schrift, die, in de onafscheidelijkheid van gebeurtenis en leer, ook de historische schrift is... De *Heilige Schrift,* gelijk zij aan schriftgeleerdheid de wet geeft; gelijk zij, in de dwaasheid van het kruis, met het ootmoedig geloof der kinderkens de diepzinnigheid beschaamt van wijsgeer of sofist; gelijk zij getuigt van het Lam dat geslacht is; van het rijske uit den afgehouwen tronk van Isaï en den onverwinbaren Leeuw uit Juda's stam, Davids zoon en Davids Heer, God en mensch, middelaar of Rechter, die, na het vruchteloos toereiken van den genadestaf, een ijzeren scepter ter verplettering van hardnekkigen in de hand heeft."

Op dien bodem (den christelijk-historischen) staande, *Antirevolutionair.* »Wij zijn *Antirevolutionairen*, juist omdat we staan op *Christelijk-historisch* terrein." De Revolutie is niet deze of gene golfslag der geschiedenis; zij is de strijd tegen den levenden God. De Revolutie begon in het Paradijs: in het geloof aan de belofte des Satans. De Revolutie is de verwerping van alle gezag dat de God der openbaring vestigde en vordert, omdat *Hij* het vestigde en vordert. In de *Fransche Revolutie* van 1789 trad zij voor het eerst als een *heerschend* beginsel in de wereldgeschiedenis op. De Heidenen geloofden nog aan eene goddelijke macht boven en over hen, aan eene macht, die zij te eeren hadden, ook in hun volksleven; de mannen van de Fransche Revolutie wilden zelve God zijn (2 Thess. 2 : 4).

Plato zou dus waarschijnlijk zijnen persoonsbeschrijver de hand gereikt hebben. Een *Antirevolutionair* is een supranaturalist (in den besten zin van dit woord); Antirevolutionair is *God dienen;* gelijk Hij zich kenbaar maakt, hetzij in de Natuur, hetzij door het Woord.

De Revolutie der voorgaande eeuw sleepte weg door denkbeelden van Christelijken oorsprong. Zij werden echter verderfelijk, omdat ze aan het Evangelie *ontscheurd* werden. »In de Christelijke liefde ligt ware *humaniteit;* erkenning der regten van *den mensch,* ook van den geringste, zonder onderscheid van ras of kleur of afkomst of stand. Daaruit volgt (wat in de achttiende eeuw met lofwaardigen ijver ter harte genomen werd) afschaffing van slavernij en lijfeigenschap en pijnbank, verdraagzaamheid in den godsdienst, verheffing van de mindere standen tot het staatsburgerschap, velerlei poging der filantropie, en het streven ter verzekering aan allen van een genoegzaam bestaan..." Maar men maakte de *Filantropie* los van

Maar deze zullen inzien, dat niet alleen de liefde tot eere Gods, maar ook de liefde des naasten tot zaligheid van zondaren in de zending verdient behartigd te worden, J. D.

hetgeen ook daaraan levenskracht geeft. »Vandaar dat zoo menige lofwaardige poging jammerlijk uitviel en dat veel, waarop men, als op het gevolg van wijsgeerigen vooruitgang, roem draagt, enkel of vooral door geloofsmoed en volharding van Christenen tot stand kwam." De *Adspiraties* der Revolutionairen verdienen dan ook toejuiching; — zij kunnen echter alleen door het geloof, door de geloovigen, verwezenlijkt worden.

Groen geloofde aan de mogelijkheid, aan de wezenlijkheid, aan de noodzakelijkheid eener Theocratie. Bedoelde hij dan Priestergezag of onderwerping van den Staat aan de Kerk? — Geenszins! Maar erkentenis van den hoogsten Wetgever en Koning, als grondslag van Staatsregeling en Wetgeving. Doch welk eene erkentenis? — Eene formule, een dogma? — o Neen! Die erkentenis staat gelijk met de Godsvrucht der Psalmen en Profeten. – In '63 en '73 sprak Groen nog als in '40: »Gelukkig Nederland,.. indien het behoefte gevoelt om weder te keeren tot den God, wiens duizendwerf verbeurde gunst misschien nog voor ons weggelegd is; indien het leert dat elke ware herziening der Grondwet met het aannemen van Gods wet begint; indien het, door schuldbesef en aanbidding, zich het uitzicht opent om, gespaard en gelouterd, een toonbeeld van Gods genade te zijn, tot in de verste nakomelingschap."

De *Dogmatiek* der *Christelijk-historische* partij is dan ook niet lijvig, noch scholastiek. Zij belijdt de waarheden, die de Evangelische kerken met bewonderenswaardige overeenstemming in hare symbolische boeken uitgedrukt hebben: die waarheden, waardoor men een *Christen is*, zonder welke men het niet is; die waarheden, die den waren Christen overal en ten allen tijde aanduiden.

Onderscheiden wij echter wel! Groen was *Nederlander;* was hij *Antirevolutionair*, omdat hij *Christelijk-historisch* was, zijne Antirevolutionaire beginselen waren dientengevolge anders dan die van een niet-Nederlander. In 't afgetrokkene beschouwd, is de aan Jehova getrouwe Jood, en de Roomsche die zich ootmoedig buigt voor de heilige Drievuldigheid, ook onder de Antirevolutionairen te rangschikken, maar daarom nog niet tot de Christelijk-historische partij in Nederland. *Christelijk-historisch*, in den zin van Groen, kan alleen de kweekeling zijn der Nederlandsche Reformatie, *de* Nederlander, het geesteskind van vader Willem; hare eeuw, het begin van onze Republiek, was hem de spiegel en het voorbeeld van het echt-nationale, van het Christelijk-historische volksleven; het *Reveil*, dat hij bevorderde, bedoelde hetzelfde als de *Reformatie* bewerkt had, de Reformatie van Marnix, de Bray, Junius, Oranje-Nassau. Zijn beroemd en vaak misbruikt *issu de Calvin* beschreef zijne richting met groote juistheid, maar zijn Calvijn was de Calvijn, die uit die mannen sprak.

Zijne beginselen lieten zich dus alle terugbrengen *tot onbepaalde gehoorzaamheid aan den Christus der Kerk*, denzelfden Christus dien de Schrift teekende en die zich ook in onze historie zoo heerlijk geopenbaard had. »Immers het kan niet bevreemden, dat de verheerlijkte Heiland gehoorzaamheid ook van natiën, ook van overheden en onderdanen, dat hij gehoorzaamheid van allen en in elke betrekking verlangt en dat het beroep op valsche theoriën voor zijn rechterstoel geen grond van verontschuldiging opleveren zal." Aan den neutralen Staat, den Staat die de goddeloosheid evengoed als de godzaligheid beschermt, die voor het ongeloof even eerbiedig is als voor het geloof, heeft Groen nooit eenige hulde gebracht; de huldiging van het neutraliteitsbeginsel zou de treurigste verloochening van het beginsel zijner beginselen geweest zijn. *»Hoort Hém!"* dat was voor ieder en in alles de hoogste plicht.

Daarmeê hingen zijne bedoelingen onafscheidelijk samen. Zonder een duim breed van zijn eigen standpunt af te wijken, weigerde hij, in hetgeen goed en waar en recht was, de hand noch aan Liberalen, noch aan Catholieken. Eendrachtigen weerstand tegen kerkelijk en politiek radicalisme heeft hij gewenscht van goedgezinde Liberalen en Conservatieven, ook van de geloovige Roomsch-Catholieken, met wie hij onder de banier van het Kruis sympathiseerde. Maar dezen wensch, sedert '31 uitgesproken, door menigeen niet begrepen, althans gebruikt om hem als een cryptoromanist aan de kaak te stellen, heeft hij, in '65, »om de bloedroode kleur van het Ultramontanisme" laten varen [1]). En in '73 opperde hij het denkbeeld, of de tijd niet aanbrak, om, door hereeniging op den *Christelijken grondslag der gezindheid*, met het herleven van Evangelischen invloed, Nederland tegen den voortgang der Roomsche Kerk zoowel als tegen de volledige toepassing der Revolutie te beschermen.

Zijn levendig geloof aan de kracht der Reformatie deed hem verlangen naar vereeniging van en gemeenschap met allen, onder welken naam ook, in wie de reformatorische geest leefde, om de vijanden, die hij als een stroom zag aankomen op elk gebied, zoo niet te overwinnen, dan toch tot staan te brengen. Het was eene onwankelbare overtuiging die hij in deze woorden uitdrukte: »Ik acht, dat het Christelijk Protestantisme, zoo het geloof herleeft, ter verkrijging van *Regt voor allen*, zelfs *tegen allen*, sterk genoeg is." Maar dientengevolge wankelde hij wel eens tegenover broeders, waar hij met al het gewicht van zijn naam had moeten beslissen. Lang duurde het en veel kostte het hem, om in de Politiek te breken met de Conservatieve mannen,

1) Vgl. *Parl. Stud. en Sch.* I : 21; *Ned. Ged.* '73 : 62, 108 vv

waaronder immers vele belijders van den Christus waren; en niet zelden was hij, die de conciliante politiek meesterlijk hekelen kon, zelf uit conciliatie-zucht al te irenisch jegens gevoelens en begrippen, die met zijne eigene gansch niet strookten. Het vloeide echter alles voort uit zijnen toeleg, door zijn vriend J. J. van Toorenenbergen, met zijne goedkeuring, aldus uitgedrukt: »Gij wenscht meer dan de vorming van eene partij in den Staat: Gij wenscht de openbaring van *de gemeente des Heeren, en dat het Woord zijnen loop hebbe* tot behoudenis van onsterfelijke zielen" [1]) (mede door prof. Buys opgemerkt, en als volkomen geslaagd aangeteekend [2])).

Eigenlijk zou men zijn levensdoel nog korter kunnen omschrijven. Boven alle partijvorming en kansberekening, boven elken toeleg stond zijn oogmerk om de waarheid te spreken, om waar te zijn, gelijk hij, bij het licht der hoogste Waarheid, in de verschillende omstandigheden meende te moeten spreken. *Getuige der waarheid te zijn,* dat was zijn streven, omdat het zijn leven was.

Aan dit levensbeginsel getrouw, sprak hij zijne overtuiging uit voor prinsen en koningen, hun niet zelden bitter en wrang; tegenover machtigen en toongevers in den lande, wier uitbundige loftuitingen op den geest dien hij bestreed, hem evenmin van het spoor brachten, als hunne fijnste beleedigingen van zijn persoon en werk; jegens vrienden in de Kamer en daarbuiten onder de kiezers, soms zoo ontevreden over zijne »terrible" vrijmoedigheid, dat zij hunnen aanvoerder alleen lieten staan; tot allen, met wie hij in aanraking kwam; en dat wel, om dezelfde reden, in vormen die uitblonken door den glans der waarheid en oprechtheid, waarvan hij vervuld was.

Vandaar — om enkele voorbeelden te noemen — in 1840, en nog later zoowel als vroeger, verzet tegen een voornemen van Willem I, omdat hij *oprechte* navolging van Oranje's wereldberoemde sieraden verlangde; »de ontheiliging van vaderlandsche taal, door vaderlandsche klanken zonder vaderlandsch gedrag, zou nog het meest noodlottig uitwerksel hebben" [3]).

Vandaar, in 1848, zijn strijd tegen het bestaande Zendeling-genootschap [4]), als niet gevende wat zijne leus beloofde. »Het is verloochening der waarheid, wanneer men ze met de dwaling vereenigen wil. In die vereeniging gaat de waarheid te loor en vindt de dwaling hare kracht. Christenen, gij moogt niet op gelijken voet vereenigd blijven in een Christelijk werk, met hen die gij niet voor Christenen houdt."

1) *Aan de Kiezers*, '66, 14.
2) *Ned. Ged.* '73, 9, 70.
3) *Parl. St. en Sch.*, '66, 3, 5.
4) *Het. Ned. Zendelinggenootschap.* 's-Gravenhage bij J. Roering.

Vandaar, sedert '57, zijn leeuwenkamp tegen de schoolwet, met name tegen het verachtelijkste artikel: »onheilig woordenspel"; en zijne oneerlijke toepassing.

Vandaar, in '63, zijne beroemde interpellatie over de Poolsche Nota. »Nederland heeft deelgenomen aan eene diplomatische manifestatie, die ik, wat de Polen aangaat, als een nieuwe *mystificatie* beschouw." »De revolutionaire partij in Frankrijk heeft altijd de Polen aangevuurd, als oppositie, en, onder veel woordenophef, verlaten, als Gouvernement." Hij protesteerde tegen dezulken die door hunne verraderlijke inblazingen de verantwoordelijkheid van het zoo dikwerf nutteloos vergoten bloed op zich hebben geladen; tegen de vorsten en diplomaten die eerst illusiën, omdat het met hun belang overeenkomt, hebben gevoed en telkens, nadat het bloedbad is afgeloopen, met nota's, die voor de Polen niets kunnen uitrigten, gereed zijn."

Vandaar, in het smartelijkste jaar van het smartelijkste levenstijdperk, in '66, tegenover alle mogelijke aanzienlijke machten, de verdediging van het goed recht der motie-Keuchenius, als niets anders dan een eerlijke en onverschrokken plichtsbetrachting.

Vandaar het breken met de Conservatieven. »Lang genoeg heeft men ons *bedriegelijk* lokaas toegeworpen; lang genoeg elk overleg, ook geoorloofd en pligtmatig, als een kronkelachtige staatkunde, als een verlaten van den koninklijken weg, als een *deloyale* handelwijs ten kwade geduid. Liever geen enkel in de Kamer... dan dat een schijnbare triumf, door het capituleren met overtuigingen, zou worden gekocht" [1]).

Vandaar eindelijk, om alles onder enkele woorden saam te trekken, zijn pleidooi voor de vrijheid der Afgescheidenen, zijn strijd tegen de Synode, zijn juridisch-confessioneel standpunt; langs wegen van waarheid wilde hij de Waarheid doen heerschen in het hart des volks. Het woord, dat hij wel eens gebruikte, mocht gerust de zinspreuk van zijn strijd wezen: »*God is mijn schild, die de oprechten van harte behoudt.*"

⁂ In *Volksgeest en Burgerzin* (1829) streed Groen tegen het prijsgeven van vaderlandsche eigenaardigheden aan Ultramontaansch-vrijzinnigen dwang. In *Beschouwingen van Staats- en Volkerenregt* (1832) legde hij de grondslagen zijner overtuiging bloot. Zijne *Bijdrage tot herziening der Grondwet* (1840) is mede eene bijdrage tot nadere kennismaking met zijne constitutioneele staatsbegrippen. *Grondwetherziening en Eensgezindheid* wijst de praktische toepasselijkheid aan van eene staatkunde, aan Bijbel en Historie ontleend. *Ongeloof en Revolutie*, volgens een hoogst bevoegd beoordeelaar „nooit genoeg gelezen" (1848), beschrijft de logische ontwikkeling der vrijzinnige dwaalbegrippen die hij bestrijdt. Het *Handboek van de Vaderlandsche Geschiedenis* was tot volksleerboek zijner beschouwingen bestemd. In *De Nederlander* sprak hij tot het volk, gelijk in de

1) *Parl. St. en Sch.*, III, 3, 64.

Kamer voor het volk. De *Nederlandsche Gedachten* bij het begin en het einde zijner loopbaan doen haren naam eere aan.

Voor ons doel is de verdeeling der stof als van zelve gegeven. Zij is dezelfde als die onzer Kerkgeschiedenis.

Het *eerste* tijdvak van Groen's leven loopt tot 1830: den tijd zijner eerste optreding; het *tweede* tot 1842, het begin eener belangrijke vrijmaking op kerkelijk gebied en eener zeldzame werkzaamheid voor de hoogste volksbelangen; het *derde* tot 1867, als wanneer hij zich begint terug te trekken.

Gelijk men weet, is ook in de Vaderlandsche Geschiedenis het jaar '30 van groote beteekenis, terwijl het ter aanwijzing van eene onderafdeeling in de Kerkelijke Geschiedenis van 1814—1842 gebruikt kan worden. Het fatale jaar 1857, hetwelk in Groen's leven eene groote wending bracht, maakte ook in de Vaderlandsche en Kerkelijke Geschiedenis een keerpunt.

In ons eerste Hoofddeel: 1800—1830, den tijd besprekende waarin Groen gevormd werd en tot eene besliste keuze kwam, zal het *Rationeel-supranaturalisme* de hoofdzaak zijn, die ons bezig houdt. Het tweede (1830—1842) handelt over de *Socratische* en *Groninger School*. Het *Rationeel-supranaturalisme* was de atmosfeer, waarin Groen geademd heeft tot aan zijne omhelzing van de beginselen der Reformatie; het blijkt echter uit zijn daarop gevolgd leven, dat hij er de beste karaktertrekken van behouden heeft. Ofschoon zelf een leerling van Plato, gelijk van Heusde, de vader der school die zoovele invloedrijke leerlingen kweekte, stond hij nooit en nergens met haar op een goeden voet; *Hofstede de Groot* en *Groen van Prinsterer* zijn antipoden geworden, al was er ook, in formeel opzicht, één enkel punt van overeenstemming. t.w. dat de »Christus" van beider godgeleerdheid het middenpunt scheen te zijn.

De twee verschijnselen, die Groen na 1830 bestreed, vormden den algemeen heerschenden Geest van dat tijdvak.

DE ALGEMEENE GEEST.

I.

1800—1830.

Het Rationeel-Supranaturalisme.

Van Groen's *eerste* levensjaren is tot hiertoe weinig bekend. Wat hij er zelf van mededeelde, begreep hij in de volgende woorden:

„Aan de verstandige en liefderijke zorg van godvreezende en teder beminde Ouders heb ik het onwaardeerbaar voorregt eener *Christelijke opvoeding* te danken gehad.

Voorts zijn mij, door onderrigt en welwillendheid, bovenal onvergetelijk:

Eer ik tot het hooger onderwijs werd toegelaten, in het katechetisch onderwijs *Dermout;* in de aanvankelijke studie der Oude Letteren, *Kappeyne van de Coppello;*

Op de Academie *Borger*, *Kemper*, *Bake.*"

Omtrent zijne *Studiën* en *Sympathiën* verklaarde hij:

„Ten allen tijde gaf ik aan de studie der *geschiedenis* de voorkeur.

Het bewijs ligt in mijn *Academische loopbaan.* — Ook in de klassieke Literatuur, had al wat ik schreef een *historische* strekking. Niemand begreep het beter dan Kemper, die mij, als kweekeling der Hoogeschool, voor het doceren van de Historie te Leiden, bestemd had.

Van *Bilderdijkianisme* was bij mij geen zweem. Door deze *contra-revolutionaire* felheid ben ik niet medegesleept. Vanwaar dit? — In de geheele Oudheid was mijn lievelings-auteur, *Plato.* De lezing en herlezing zijner Dialogen heeft mij gevrijwaard tegen de overrompeling eener zeldzame *genialiteit.* Christenwijsgeer, is het tegendeel van Sofist, maar het apodictische van Bilderdijk geleek naar *sofistischen* trant. Veel, en daaronder ook het geusurpeerde van schitterende reputatiën, heb ik van hem geleerd; maar, de toon van eigen onfeilbaarheid gaf mij, bij het herdenken van de dialogen der Atheensche Academie, tegen de overmacht ook van zijn *Ipse dixi*, een uitstekend en gansch niet overtollig behoedmiddel aan de hand.

Evenzoo moet mijne meermalen duidelijk uitgesproken ingenomenheid met Von Haller's *Restauration der Staatswissenschaft* worden verklaard en beperkt...

Tegen de ligtvaardigheid van het ongeloof heb ik steeds in de studie der Geschiedenis een steunpunt gehad..."

„Tot in 1828 was ik ongeveer

als Guizot, eer de bliksemstraal van 1848 hem het satanische der Revolutie had leeren inzien.

als de toongevende Protestantsche meerderheid, *Liberaal* en *Christen*; met de leus *in medio tutissimus ibis.*

als in de Hervormde Kerk bijkans iedereen, lid der *groote Protestantsche partij.*

Naar gelang van den thermometer, *conservatief*-liberaal of *liberaal*-conservatief.

De bewijzen eener achterlijkheid heb ik zelf geleverd in de *Verspreide Geschriften.* Eerst in *Volksgeest en Burgerzin* (April 1829) wordt een begin van principiële verandering bespeurd.

Genoeg reeds. Evenwel éène bijzonderheid wil ik niet onvermeld laten, die den aard mijner zienswijze, kort eer ik *antirevolutionair* werd, verraadt.

In Juli 1828 hield van der Palm zijne meesterlijke rede ter *feestvierende herinnering van den Academischen leeftijd*. In het bijzijn des Konings. Ter gedachtenis tevens aan de zegenrijke vruchten van het vrijzinnig regeringsbeleid.

Niet als pluimstrijkende lofrede. Neen! als getuigenis door schier elken toehoorder beaêmd. Als historiebeschrijving. Als steunpunt van heilrijke profetie..."

„Welnu! misschien was, in deze heele talrijke schare, niemand over dit schitterend en veelbelovend *retrospectief overzigt* meer opgetogen dan ik zelf...

In September vertrok ik naar Brussel. Om uit de illusiën eener allezins verklaarbare nationale zelfvoldaanheid in de *tragische werkelijkheid* te worden overgebracht." [1])

Al hadden wij geene andere drijfveeren, dan zouden wij reeds door die authentieke schets gedrongen zijn, om nauwkeurig kennis te maken met de atmosfeer, waarin hij tot vollen wasdom kwam. De huiskamer zijner ouders, die hij met voorbeeldige gehoorzaamheid aan het vijfde gebod Gods liefhad tot den einde, bleef ons tot nog toe gesloten. Maar, wetende wat hij verstond onder *Christelijke opvoeding*, kunnen wij met onze verbeelding vergoeden, wat de geschiedenis ons onthield. Over zijne studiën te spreken laten wij over aan de mannen van het vak; de behandeling van de politieke zijde zijns levens hebben wij ons zelve verboden. Maar de namen van *Dermout*, *Borger*, *van der Palm*, brengen ons, waar wij thans, naar lust en plicht, rondschouwen zullen.

Evenwel eerst nog medegedeeld, wat aan het einde van dit tijdvak zijne besliste overtuiging werd. Wij doen het met zijne eigene woorden, opgenomen als *slotperiode* van het *Handboek*, geschreven in 1840, herhaald in 1863, en nog in 1873 op nieuw in herinnering gebracht. Zij zijn dus een goed deel zijner langdurige belijdenis, zelfs als in zijn testament opgenomen. Ze munten uit door.... doch oordeel zelf!

„De geschiedenis der laatste halve eeuw is, ook hier, in twee woorden begrepen; *worsteling tegen de gevolgtrekking der beginsels die we goedgekeurd hebben*. Wat Nederland aldus geworden is, dat zien we. Wat het, op dit spoor, worden zal, is, ook zonder ongemeene scherpzinnigheid, te voorzien; wellicht, bij onverschilligheid, door handel en nijverheid bloeijend; voorzeker, bij opgewondenheid, door tweespalt ongelukkig; totdat een der naburige Rijken, òf eene conferentie der Mogendheden, de welvaart der magteloozen begeert, òf zich over de onzinnigheid der strijdenden ontfermt. — Wat, bij christelijken zin, een ootmoedig en heilbegeerig Nederland zou kunnen worden, dat berekene hij die de uitgestrektheid van Gods beloften aan Natiën die Hem dienen, berekenbaar acht. Gelukkig Nederland, en hier wensch ik ook het Huis van Oranje, nog als van ouds, in den naam van Nederland te omvatten, indien het behoefte gevoelt om weder te keeren tot den God wiens duizendwerf verbeurde gunst misschien nog voor ons weggelegd is; indien het leert dat elke ware herziening der Grondwet met het aannemen van Gods wet begint; indien het, door schuldbesef en aanbidding zich het uitzicht opent om, gespaard en gelouterd, een toonbeeld van Gods genade te zijn, tot in de verste nakomelingschap!"

[1]) *Ned. Ged.* 2 Dec. '73.

Dit wilde hij gebruikt zien tot genezing en verlossing van het kranke en doodende leven, dat hij zelf medegeleefd had en later onder den naam van *Conservatisme* bestreed, geeselde, en, ook in de *Politiek*, op de vlucht dreef. In 1866 schreef hij in een onvergetelijk vlugschrift *Aan de kiezers:*

„Tegen het vrijzinnig *conservatisme* heb ik een onverwinbaren, stelselmatigen, vaderlandlievenden weêrzin.

Waarom?

Mijn politiek en parlementair leven gaf daarop gestadig antwoord.

Dit conservatisme is het gebaande pad voor de radicale Revolutie.

Dit conservatisme is, in den *Staat*, medeplichtig geweest aan de slooping van het zelfstandige koningschap, aan de verruiling van den vaderlandsch-constitutionelen regeringsvorm van November 1813 tegen eene zeer slechte soort van demokratische Republiek.

Dit conservatisme (eenzelvig met de zoogenaamde *groote Protestantsche partij*) heeft de *Hervormde Kerk* met reglementaire vormen omschanst, tengevolge waarvan de gewetensvrijheid der evangelie*belijders*, zelfs in afzonderlijke bijeenkomsten, miskend is, en daarentegen aan de evangelie*bestrijders* gewetenlooze vrijheid, ter vertreding van de regten der gemeente en ter verguizing van den Heer der gemeente (wij zien het nu althans zeer duidelijk) verleend wordt.

Dit conservatisme heeft de openbare *School* van Bijbel en Evangelie beroofd. He Christendom boven geloofsverdeeldheid van Roomschgezinde en Protestant, waarmeê men het volk, om niet onder het juk der orthodoxen te geraken, ongeveer een halve eeuw geplaagd heeft, was de voorbereiding van het verbroederingsgeloof van Israëliet en Christen."

In 1827 werd Groen Referendaris bij het Kabinet des Konings, in '29 kabinetssecretaris; zes jaren achtereen bekleedde hij dus, in dien beslissenden en veelzins leerzamen tijd, de post, waar hij zijne kracht en roeping leerde verstaan. Die jaren zijn ook voor hem zelven beslissend geweest. Bijkans tegen wil en dank, uit het studeervertrek overgebracht in het middenpunt der praktische politiek, geraakte hij, in het Kabinet des Konings, door den ernst der omstandigheden en het schrijven, toen reeds, van de *Nederlandsche Gedachten*, tot vastheid van beginselen; tot de zinspreuk: *Tegen de Revolutie het Evangelie;* tot het leveren, reeds in 1831, van een *Schets* of *Overzigt*, waarin een niet twijfelachtige antirevolutionaire belijdenis op Christelijk-historischen grondslag, en aldus de kern van het in 1847 verschenen *Ongeloof* en *Revolutie*, vervat is. Met eigene hand [1]) heeft hij zijne plaatsing in het Kabinet des Konings geteekend als *providentiële leiding*. Welken invloed hij daarin uitgeoefend heeft op de Regeering des Lands, is geene vraag voor ons tegenwoordig onderzoek. Wij wenschten enkel, te doen uitkomen dat het Kabinet van Willem I, Koning der Nederlanden, van 1827–1833 de tweede, de beste Academie is geweest, waar namelijk ónze Groen van Prinsterer gevormd werd, *de Christelijk-historische Volks-leider*.

---

[1]) *N. G.* 21 Mei '73.

't Is waarlijk niet toevallig, dat hier onze aandacht allereerst gevestigd wordt op

Isaäc Johannes Dermout.

Hij behoorde tot het Christelijk-nationale volk. Eene vrome, doch vroeggestorvene moeder had de eerste zaden van Christelijke vroomheid in zijn jeugdig hart gestrooid, en nog als grijsaard herdacht hij de eerste Bijbellessen, die hij aan den moederlijken schoot geleerd had, en de gelijksoortige indrukken, die hij van eene godvruchtige grootmoeder te Leyden in zijne prille jeugd had ontvangen. En was de familie Dermout niet van ouder tot ouder volbloed Oranjegezind? Reeds als elfjarige knaap maakte de latere Hofprediker en Geschiedschrijver en Synodale Secretaris, de toekomstige leeraar van onzen held, een reisje naar 's Hage, om Prins Willem V te zien, terwijl zijn vader, Jacob Dermout, gelijk onderscheidene andere predikanten, tengevolge van antirepublikeinsche gevoelens in zijne bediening geschorst was geworden. Den 31sten Januari 1777 te Hoorn geboren; in 1797 te Utrecht student in de Theologie, vooral van Royaards; 1 Juli 1798 als Predikant van Zeist bevestigd, deed hij den 17den April 1805 te 's Hage zijne intrede, alwaar hij zijne wieken krachtig kon uitslaan, en het ook deed in den geest van een vroom Supranaturalisme. En gelijk hij de eerste in den Haag was geweest, die voor Oranje bad in 't openbaar, toen de Franschen het gewest nog niet verlaten hadden, alzoo moest de kranke negentigjarige grijsaard in 1866, zich nog eens uit de achter- naar de voorkamer zijner woning doen brengen, om getuige van een algemeene geestdrift voor Willem III te zijn en zijn stil gebed met het nationaal gejuich te vereenen [1]).

De loopbaan en arbeid van Dermout te schetsen, ligt niet op onzen weg. Wij hebben slechts met de richting, waarin hij werkzaam was, kennis te maken in verband tot den leerling, met wiens beroemden naam de zijne verbonden blijft, en den geest des tijds, dien Dermout vertegenwoordigde en bevorderde. De *kerkelijke Redevoering* [2]), die de welsprekende predikant, »ter inleiding van de Algemeene Synode der Hervormde kerk in het koningrijk der Nederlanden," den 2den Juli 1817 in de Kloosterkerk vergaderd, hield, terstond als »een meesterstuk" geroemd, mocht wel een kerkelijke programma genoemd zijn.

Eerst eene hooggestemde *lofrede op den toestand van Europa en Nederland.*

[1]) Vgl. J. J. van Oosterzee: Isaäc Johannes Dermout, *Verspreide Geschriften*, III, Amsterdam 1880.

[2]) *Te 's Hage bij de Erven Johannes Allart* 1817.

„Gezegend is vóór ons opgedaagd het einde van de derde eeuw der Christelijke verlichting. Europa's volken, ontslagen van dwinglandij en vreeze, rusten in diepen vrede uit van den gevoerden worstelstrijd voor de zaak der vrijheid. De belangen van den Godsdienst hebben, sedert deszelfs onmisbaarheid voor de maatschappij, door de jongste ondervinding, zoo nadrukkelijk is ingescherpt, de aandacht getrokken van de grooten der aarde. De milde geest, door de Hervorming opgewekt, heeft landen en vorsten van verschillende Christelijke geloofsbegrippen, meer dan ooit, tot elkander geneigd. Een Heilig Verbond, dat, indien het even godsdienstig wordt bewaard, als het gesloten schijnt, veel voordeel aan de zaak van het Christendom en de menschheid kan toebrengen, omvat met gewijden band de meeste en magtigste Vorsten van Europa. Ons eigen vaderland, pas herboren uit de vernietiging, waarin het was weggezonken, heeft hooger rang en deszelfs aloude achting onder de natiën herkregen. Op deszelfs grond is de troon opgericht voor dat huis van Oranje, waarvan de naam en glorie zoo naauw vermaagschapt zijn met de bescherming en uitbreiding der Hervorming; en deszelfs eerste *Koning* blijft, met eene verlichte belijdenis van den Godsdienst, die heilig was aan zijne vaderen, hun' moed en trouw en liefde voor dit volk vereenigen. De Hervormde Kerk in Nederland mag, met dankzegging aan God, het tegenwoordig tijdstip van haar bestaan roemen, wegens den vrede van hare belijders; de broederlijke liefde van hare Leeraren; het licht dat zich uit hare scholen verspreidt over alle standen, en de verbeterde herstelling van hare inrigtingen. Hoe zouden zich, indien zij konden opstaan uit hunne graven, met ons die onvergelijkelijke mannen verheugen, wier heilige ijver dezen staat van zaken heeft voorbereid, en uit wier hoofd en hart zich al die zegen over de nakomelingschap heeft uitgestort!"

Daarna eene *aanprijzing van beginselen.*

Hij achtte die gelegenheid alleszins gepast om den leden der Synode die »gelukkige beginselen aan te prijzen, die, overeenkomstig met den geest des Christendoms, het werk der Hervorming hebben bestuurd, en, ook in dezen tijd, bij ons moeten doorwerken, om op de gelegde grondslagen met een gunstig gevolg voort te bouwen." Hij vond die beginselen gelukkig uitgedrukt in de woorden van Paulus (2 Tim. 1 : 7): »God heeft ons niet gegeven een geest der vreesachtigheid, maar der kracht, en der liefde en der gematigdheid." Alzoo de bedoelde beginselen ten onrechte houdende voor »eene gemoedsgesteldheid, welke Paulus en Timotheus, ter gepaste verrigting van hun werk, deelachtig waren geworden," legde hij schier allen nadruk op zedelijke hoedanigheden, in de aangename veronderstelling dat zij bij al de hoogwaardigheidsbekleeders ten goede van de belijdenis der kerk aangewend zouden worden. Hieromtrent scheen hij geen kwaad te vreezen; hij ducht integendeel het verwijt, dat de Hervormden, de belijdenis, die hen kenmerkt, voorstaan, en dat hunne Leeraren dezelve, uit overtuiging prediken." »Tot oneer zou dit strekken, zoo het ons — zoo ging hij echter voort — daarbij ontbrak aan liefde, zoo wij met bitterheid ijverden tegen andersdenkenden; of ons het regtsgebied aanmatigden over elk, wien de gronden onzer overtuiging niet overtuigend voorkomen." Bij de verdediging

van eigen overtuiging in dien geest van Paulus en Timotheus te werk gaande, zou onze kerk blijven bestaan.

Dientengevolge eene *omschrijving van de roeping der Synode*.

De Synode was »geroepen om de reine prediking en onderwijzing der heilige leer, welke wij naar het Evangelie van Christus gelooven, te handhaven; om kennis, deugd en goede zeden onder de Bedienaars en Belijders van onzen Godsdienst te bevorderen; om stichting en orde in de gemeente des Heeren te bewaren, en daartoe heilzame maatregelen te beramen en te bevestigen," op het voetspoor van de Apostelen en de Hervormers.

Het weinige nu, dat de invloedrijke spreker daarvan zeide, was bedenkelijk, om hetgeen er aan ontbrak. De leer der vrije genade wees hij aan als de hoofdzaak van de belijdenis der Hervormers, welke de zaligheid der menschen toeschrijft aan de verdiensten van Jezus, en het geloof daaraan predikt als de bron der vertroosting en het beginsel der deugd; die leer was ook de leer des Bijbels, die zij, met den Bijbel, poogden te verspreiden.

Het gezag der Schrift werd dus terecht als de *norma normans* boven alles gesteld. Maar de hoogeerwaarde heeren zaten daar niet als kerkhervormers, noch als Godgeleerden, maar als bestuurders der kerk, wier belijdenis of leer, hier *norma normata*, in de Formulieren van eenigheid begrepen, zij ook door kerkelijk opzicht en tucht te handhaven hadden naar eigen, vrijwillig aanvaarde roeping. De Secretaris-redenaar sprong, naar het voorbeeld van 1795, drie eeuwen over, feitelijk ontkennende het door de Reformatie in geschiedenis en reglementen uitgedrukte en gehuldigde onomstootelijke recht der gezindheid. Het Remonstrantisme, dat twee eeuwen geleden uitgebannen was, stond, wel in eene andere, doch niet onherkenbare gedaante, aan het roer van het kerkelijk schip.

Wij behoeven nu niets meer te zeggen van den geest, waarin Groen ter aflegging van zijne geloofsbelijdenis onderwezen werd, en waarin de prediking des Woords, die hij getrouw bijwoonde, geschiedde. Nuttiger is het uit die Haagsche Catechisatiekamers en kerkgebouwen een blik te slaan op den algemeenen toestand.

Het *Driehonderd jubilé der Hervorming* maakte de gedachten uit veler harten openbaar. De Synode wekte daartoe op, en haar opwekkingsbrief werd met Dermout's rede een model voor veler hervormingspreek.

Op den bepaalden dag weergalmde het geheele rijk, van Groningen tot Gent, onder feestredenen en jubelzangen, van die »onwaardeerbare weldaad der Voorzienigheid." Redenaars en dichters stonden, door sterken aandrang gedrongen, de voortbrengselen van hunne vreugdevolle beschouwing aan de pers af. De dichter W. H. Warnsinck Bsz. gaf een viertal

liederen [1]) uit, en de welbekende Wester, door eenige Godsdienstleeraars aangezocht, vervaardigde eenige zangstukjes voor de plechtigheid [2]) van de namiddag-godsdienstoefening. Des morgens toch behoorde overal de geschiedenis behandeld te worden; waar drie malen des Zondags gepreekt werd, werden des middags de plichten der Hervormden besproken, en alsdan des avonds de feestzangen gezongen. Zoo deden o. a. de predikanten Ewaldus Kist, D. H. Wildschut en J. G. Veltman te Dordrecht [3]). Bij die gelegen heid werd er in vele kerkgebouwen beurtelings door de gemeente, beurtelings door een koor van zangers en zangeressen gezongen, en den geheelen dag was bijna overal de toevloed van hoorders, ook uit de Roomsche kerk, groot. Van de meeste leerredenen, die daaraan vooraf gingen, moet hetzelfde gezegd worden als van de feestliederen, voorzoover zij ter onzer kennis kwamen [4]).

Zij beschouwden de kerkhervorming, als Dermout deed, d. w. z. alsof de heerschende geest geen andere was dan die van Luther en Calvijn. Dermout's woorden weêr aanhalende, kenschetsen wij zoowel dichters als redenaars, waarbij niet vergeten mag worden dat zij nog aan Jezus als het hoofd der kerk goddelijke hulde bewezen. »Het was niet weinig den menschelijken geest te ontboeijen van de kluisters, waarin hij eeuwen lang geslapen had; de oogen der Christelijke wereld te openen voor ingeslopen dwalingen en misbruiken, die opvoeding en gezag geheiligd hadden; het Evangelisch leerstelsel te ontdoen van de bijvoegsels der menschelijke begrippen; het goddelijk gezag te scheiden van overlevering en leerbepaling door kerkelijke uitspraak, de alleenheersching te verbannen uit het gebied van geloof en geweten; het kerkbestuur te reinigen en terug te brengen tot de eenvoudigheid der eerste tijden."

Somigen echter beperkten zich reeds tot Jezus' eigen leer, met loochening van den Heiligen Geest. »In zaken van geloof en godsdienst, redeneerde ds. Brouwer van Maassluis, zich afhankelijk te maken van het gezag van feilbare menschen, is eene soort van afgoderij met het schepsel. Het is Jezus van zijne eere, die hem bij uitsluiting toekomt, berooven. Jezus is de eenige

1) Bij *W. van Vliet te Amsterdam.*

2) *Te Groningen bij J. Oomkens.*

3) Hunne toespraken zagen bij *Blussé en Zoon aldaar* het licht.

4) Zie behalve de bovengenoemde, die van *Joh. Mulder*, pred. te Groningen (bij R. . Schierbeek); van *D. J. van Brandenburg*, pred. te Delfshaven (bij M. Wijt te Rotterdam); — van *P. W. Brouwer*, pred. te Maassluis (bij P. de Groot te Delft); van *P. van Baden* en van *J. J. Scholten*, predd. te Breda (bij W. Brave te Amsterdam en W. v. Bergen te Breda), en van *A. Goedkoop*, pred. te Gent (bij S. de Visser te 's Hage). — De bekende *Bernardus Verwey* gaf zijn *Derde Eeuwgetijde* uit.

onfeilbare leeraar, die ons door zijn woord en geest onderwijst — door zijn woord, voorzooverre hij ons daarin den onfeilbaren regel geeft van hetgeen wij als waarheid moeten gelooven en betrachten — door zijn geest, voorzooverre hij hun, die hem bij het onderzoek van zijn woord om dien geest bidden, door denzelven de waarheid in zijn woord doet verstaan, en door die waarheid vrijmaakt."

„*De zuivere Evangelieleer*" was in tegenstelling met »de zuivere Kerkleer" Schibboleth geworden bij allen die, zoowel van het »halsstarrig ongeloof" der Fransche en Duitsche Neologie alsvan »de harde en drooge" Dogmatiek der Vaderen afkeerig, prijsstelden op hartelijke godsdienst en reformatorische beginselen. Zulk eene belangstelling was algemeen, en bijzondere dankbaarheid waardig. Aan de goedertierenheid van God was het te danken, merkte van der Palm op bij de voorbereiding van het Academisch jubelfeest in 1825, wiens Voorzienigheid niet ophield te waken voor onze oudste en beroemdste hoogeschool; daaraan was het te danken, dat de elders heerschende ijdelheid en dartele nieuwigheidszucht, die aan alles baldadige handen sloeg, alle gronden van kennis, van zekerheid en zedelijkheid ondermijnde, het gezag van Gods heilig Woord weêrsprak; de uitlegging daarvan op losse schroeven stelde en met een medelijdenden glimlach van geopenbaarde godsdienstleer sprak, nog niet tot haar doorgedrongen was, dat er het gewijde Bijbelwoord als openbaring van God wordt geëerbiedigd, de zuivere Evangelieleer uit hare echte bronnen afgeleid wordt; dat mannelijke geleerdheid en bondige wetenschap nog het kenmerk zijn van ons Academisch onderricht, en dat geen bedorven geest der eeuw onze leeraars nog vervoerd heeft.

Door een anderen, eveneens bevoegden, lofredenaar werd bij het sluiten van ons tijdvak aldus gesproken:

„Sedert eene halve eeuw voortgeschreden in verlichte grondige kennis en opvatting van de leer des Christendoms deed zij (onze kerk) dit echter met die bezadigdheid, welke haar bewaard heeft, om niet met andere deelen der Protestantsche Christenheid, aan eene valsche dus genoemde verlichting zich te vergapen. Kennelijk blijkt dit ook uit de wijze, op welke zij, bij hare vernieuwde inrigting, het gezag en gebruik harer verouderde *Symbolische* en *Liturgische* schriften behouden heeft. Terwijl zij namelijk de leer, in deze schriften uitgedrukt, *over het algemeen* als de haar kenmerkende blijft aannemen, heeft zij niet te min, met wijsheid en voorzichtigheid daarvoor zorg gedragen, dat het gezag dezer boeken nimmer het gezag der openbaring tekort doe of belemmere, maar integendeel, elk harer leden en leeraren de vrijheid behoude, zijne belijdenis aan de reine uitspraken van deze te toetsen. Deze milde, maar tevens bezadigde geest, welke thans de Nederlandsche Hervormde Kerk kenmerkt, en door de meeste harer leden wordt hooggeschat, schijnt wel nog boven de bekrompenheid van sommigen verheven te zijn. Ook hieruit immers vloeijen, hier en daar, de begeerte en zelfs pogingen voort, om de Hervormde Kerk deze dierbare bezitting te ontnemen, door hare vrijheid in te korten, en hare leeraren opnieuw aan eene *kerkelijke* orthodoxie te binden.

Maar deze pogingen mislukken, omdat de vrije geest, welke zich alleen aan de uitspraken des Bijbels en derzelver gezonde uitlegging wenscht vast te houden in Nederland te algemeen ontwaakt is, dan dat men zich deze vrijheid zou laten ontrooven, en vooral omdat de Nederlandsche Hervormde Kerk nergens eene neiging openbaart om deze vrijheid tot losbandigheid te misbruiken, maar, integendeel, elke poging, welke daar heen mogt strekken, in den Bijbelschen en Evangelischen geest, welke deze Kerk, en vooral hare leeraren bezielt, krachtige belemmering vinden zou." 1)

Bleef er alzoo voor een kleinzoon van dien geschiedschrijver schier niets meer te prijzen over, hij behoeft ook, als hij zich daartoe gedrongen gevoelt, niet naar woorden te zoeken, om den geest, die geen wierookvat zwaaide voor het altaar dier verlichting, te laken. Hij kan bijv. met de overneming van deze woorden van Prof. W. A. van Hengel [2]) volstaan:

„Ook zijn er in vrij grooten getale, die door eene verwilderde verbeelding ontvlamd, zich van hunne geloofsgenoten afscheuren, en eenen aanhang vormen, welke aan de Munstersche wederdoopers in buitensporigheid weinig toegeeft of zich althans in troostelooze dweeperij jammerlijk versuft. Raadplegen wij de geschiedenis dezer dagen; wij zullen onder die landen, waarin het Protestantismus heerscht, er niet één ontdekken, of het bijgeloof doet er zich in onderscheidene gedaanten voor."... Daar „bestaan sedert ettelijke jaren vereenigingen, niet slechts van den ruwen en dommen hoop, maar ook van aanzienlijken, beschaafden, ja voorname geleerden, die aan de uitblussching van het licht, hetwelk het zuivere en eenvoudige Christendom verschaft, als duisterlingen dezer eeuw, de hand leenen."

Dat door de heerschende richting de *Bijbelverspreiding* ijverig bevorderd werd, kan ons niet verwonderen, en de geschiedenis van het *Nederlandsche Bijbelgenootschap* met enkele trekken leeren. Bij de feestviering van zijn vijfentwintig jarig bestaan in 1839 mocht getuigd worden, dat het reeds 204.930 afdrukken der H. Schrift verspreid, en f 854.800 aan bijdragen ontvangen had. Van jaar tot jaar had het in uitgebreidheid van werkkring gewonnen; het reikte aan eene menigte behoeftigen Bijbels uit om niet; het richtte Bijbelvereenigingen voor zeevarenden op; het voorzag gevangenissen, hospitalen, Godshuizen en armengestichten van het Woord des Heeren; het zond bij duizenden Bijbels en Nieuwe Testamenten naar de koloniën van weldadigheid, en gaf ze onzen krijgslieden meê; het zocht de Bijbellezing op de scholen te bevorderen; het deed vele Zondagsscholen ontstaan, vooral aan Bijbellezing gewijd en ter Bijbellezing opleidende; het ondersteunde op aanmerkelijke wijze de pogingen, om ook in België de kennis des Bijbels algemeener te maken; het gaf krachtigen bijstand aan Leander van Es, om onder Duitschlands Roomschen den Bijbel te verspreiden; het werkte in Frankrijk mede met hen, die de zaak des Bijbels voorstonden; het stelde

1) Prof. N. C. Kist: *de Christelijke Kerk op aarde*, door Teyler bekroond, 1830.
2) *Geschiedenis der zedelijke en godsdienstige beschaving van Europa.*

3

zich met allerlei Bijbelvereenigingen van Europa en van andere werelddeelen in betrekking; het deed zeer veel voor de overzetting des Bijbels in de talen, die in onze buitenlandsche bezittingen gesproken worden. [1])

Dat goede werk wierp echter voor vele voorstanders niet de wenschelijkste vruchten af. Gezwegen van het merkwaardige verschijnsel, dat hunne richting steeds duidelijker op Bijbelbestrijding uitliep, waren zij zelden geneigd, om naar de zedelijke voorschriften en in den geest des Bijbels de vijanden van hunne prediking en van hunne kerkelijke organisatie te behandelen, gelijk uit de boven overgenomene woorden van prof. van Hengel, die nog al gematigd waren voor hun tijd, ten overvloede blijkt.

Want niettegenstaande de lofzangen op eigen verlichting, braafheid en godsdienstigheid, die de voorgangers en leermeesters in kerk, school en staat aanhieven, werden daarover klachten gehoord van aanzienlijken, beschaafden, geleerden, evengoed als van geringen naar de wereld. *Formulierrechtzinnigheid* was de naam, waarmede hun streven geteekend en — gedoodverwd werd; en het spreekt wel vanzelf, dat meer dan ooit te voren de *Formulierkwestie* besproken werd in de kringen dergenen die, ter eigene rechtvaardiging, het goed recht der Formulieren bestrijden moesten. Tegenover een enkele [2]), die het opnam voor het verbindend gezag der *Formulieren*, stond eene groote menigte, die hun invloed schadelijk achtte voor »de godsdienstigheid en zedelijkheid der menschen in het algemeen." [3])

Geheel die bestrijding is eene onloochenbare proeve van gebrek aan onderscheiding der vraagstukken en aan eene onpartijdigheid, die de vrucht is van waarheidsliefde. Maar hoedanig was nu de geest dergenen, die geacht werden het naast verwant te zijn aan de valschelijk dusgenaamde Formulierrechtzinnigen?

Voeren we hier iemand ten tooneel, wiens werk wij later nog wel eens bespreken zullen, in verband tot een paar personen, die ons veel belang inboezemen, volgens mededeelingen uit een niet in den handel verkrijgbaar dagboek. Wij gaan dan eerst naar Leyden in de Wijnmaand van 1822 en stappen af aan de *Plaats Royaal*, een zeer stil en deftig logement.

„Da Costa was in een heerlijke rustige stemming. Zijne vrouw bleef sterk geagiteerd. Hij stond vroeger van tafel op om met Ds. Egeling de plaatsen in de kerk te gaan bezien en kwam met dezen terug. Een bejaard man, met iets eenvoudigs, iets kinderlijks. Hij sprak een en ander, meer in een Kristelijken zin, dan wel als uitwerksel van eenige

1) Vgl. Chevallier: *de Bijbel en de Bijbelgenootschappen*, 1839.

2) *Geschiedkundig betoog dat de Symbolische boeken geen nadeeligen invloed op de Godgeleerde wetenschappen hebben*. Te Dordrecht bij Blussé en van Braam 1821.

3) *J. C. A. Sander, Over den invloed der geloofsformulieren*, enz. Te Koog aan de Zaan bij A. J. May 1825.

menschelijke wijsheid, en echter was ik, toen hij heenging, diep getroffen. Ik had meer dan ooit gezien, dat de kracht Gods meer dan alle menschelijke wijsheid was. In de vroege verbeelding mijner jeugd was mij toch het Kristendom altijd als iets aktiefs voorgekomen en zelfs nu had ik mij de aanneming van da Costa nog voorgesteld als een triumf ter eere der Kristenheid, als een stap waardoor Da Costa zeker het Kristendom in de opinie van het algemeen eenig gewicht kon bijzetten. En hoe geheel anders ging dit alles? Hij komt bij Egeling, die hem niet met het enthusiasme van een dweeper ontvangt of met de verrukking van iemand, die bij zulk een gelegenheid zijn welsprekendheid eens recht wil doen schitteren, integendeel, hij ontvangt hem met dien schroom, dien iemand van zijne jaren altoos tegen bekeerlingen voeden moet. Egeling is geen vriend van Bilderdijk, integendeel, bevreesd voor zijn invloed. Eer hij tot het onderwerp overgaat, moet hij nog een en ander van Da Costa weten. Eindelijk tot het onderwerp overgaande, zoekt hij hem gedurig terug te houden, zegt: „de heeren (Da Costa en Capadose) spreken zoo rad, ik wilde dit wel op schrift zien,'' merkt het aan, zoodra hunne uitdrukkingen niet bijbelsch zijn, spreekt van de Openbaring van Johannes, waarin Da Costa zich met zooveel geestdrift verdiept, als een voor ons geheel gesloten boek, en berispt Capadose wanneer deze van de heilige maagd spreekt. Aan dezen man, zoo weinig geschikt geestdrift in te boezemen of te bevorderen, onderwerpt zich de vurige Da Costa, daar hij in hem den leerling van Jezus Christus ziet. Zelfs op den laatsten avond windt hij zich nog geheel op, daar Egeling hem had doen verstaan, dat Bilderdijk, geen lidmaat van de gemeente zijnde, misschien in de ouderlingenbank geen plaats zou kunnen bekomen. Naderhand echter keerde rust en zachtheid bij Da Costa terug. . .''

„Uit hoofde van de verwachtingen en toebereidselen van den volgenden dag ging elk vroeg ter rust. Op den volgenden ochtend was alles op den behoorlijken tijd gereed. Alles was ten uiterste stil gehouden, zoodat er in de Pieterskerk zeer weinig toeloop was. Reeds vroeg zat ik nabij Carbasius en naast (Dirk) Hogendorp in de ouderlingenbank. Alles was stil en eerbiedig, en ik beleefde nooit eene godsdienstoefening die mij zoozeer trof. Alles was één geheel dat reeds begon met de zoo toepasselijke voorlezing van het elfde kapittel van den Brief aan de Romeinen. Het vijfde vers van dit hoofdstuk was de tekst die Egeling zeer eenvoudig uit elkander zette, nadat hij op eene waardige wijze aan den overledene Tewater gedacht had. Hij stelde hoe er altijd een overblijfsel der genade onder Israël was geweest ten tijde van Paulus zoowel als nu, gaf eene schets, meestal volgens de mededeelingen van Da Costa, van den tegenwoordigen stand der Israëlieten, en deed den Kristenen zoowel als den Doopelingen de waarde van den overgang gevoelen. Alles was eenvoudig maar Kristelijk, en alles toonde hoe daar, waar de geest van Kristus heerscht, geen menschelijke wijsheid noodig is. De gebeden kwamen zoo uit het hart, en toen eindelijk de doopplechtigheid na het lezen der formulieren geschiedde, trof mij meer dan ooit de formule: Ik doop u in den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes. Hier knielde nu Da Costa, en ik deelde in zijn plechtige vernedering voor God. . . . Nu gevoelde ik de kracht van dat hoogere, dat orthodoxe, thans dikwijls gelijkgesteld met het ridikule Kristendom. . . *De dag van den doop was zoo onbekend geweest, dat de goede Egeling dien niet eens aan zijne huisgenooten medegedeeld had.* De man sprak zoo populair, dat ieder die maar Kristen was, het verstaan kon, en dit moest veel indruk maken. Ook Bilderdijk 1) was ter kerk geweest, en zat daar met eene onderwerping, eene ontvangbaarheid, eene aandacht die ik wensch mij lang te kunnen herinneren.

Na de kerk kwam Egeling een gebed met onze nieuw bekeerden doen. Zij waren zoo recht opgetogen. Da Costa en zijn vrouw brachten den dag in kristelijke en godsdien-

1) N.B.! Bilderdijk was niet bekend geweest met de bekeering der beide vrienden, zoolang zij het hem niet zelve gezegd hadden; hij had er hun nooit iets over gezegd.

stige gesprekken bij Bilderdijk door. 's Avonds wilde Bilderdijk volstrekt, men mocht er tegen inbrengen wat men wilde, ons bij hem zien. Er was maar niets tegen te zeggen, daar inderdaad zijn gastvrijheid onwederstaanbaar is en hij de zaken zoo weet voor te dragen, dat men niet weigeren kan.... Op het einde van den maaltijd stelde Bilderdijk een hartelijken dronk in op *den bruidegom en bruid*, zooals hij ze noemde, en toen zeide hij: zoo heeft mij een glas wijn in lang niet gesmaakt. Zijn afscheid was hartelijk. De man was diep getroffen. Aan ieder zeide hij iets bijzonders naar de betrekking waarin hij tot hem stond, en toen wij nu in de koets terugkeerden zeide Da Costa: „Ja, van daag ben ik gelukkig.""

Zes jaren later zat dezelfde schrijver aan een Synodaal diner in den Haag aan. Zijne berichten van den indruk, dien zijne improvisatie maakte, geven ons te proeven, hoe de uitgelezene Synodale heeren gezind waren.

„Om halfvijf stapte ik derwaarts. Ik vond de zaal vol en zeer vele wereldlijken van mijne kennis, Vollenhoven, 'sJacob, van Ewijck, de Bordes, de Jonge. Naast wien ik te zitten kwam aan den eenen kant, wist ik niet. Aan den anderen kant was het Pols. De man aan mijne linkerhand scheen mij toe eenvoudig maar hartelijk te zijn, en weldra bemerkte ik dat het een innig kristen was, tenminste voor zoo verre zulks in woorden en gesprekken blijkbaar is. Het was Ds. Kersten van Rheenen, die vroeger te Driebergen stond en met wien ik het over Claudius, Stolberg enz. spoedig zoover bracht, dat wij zeer hartelijk met elkander waren ... Tegen de helft van het diner kwam Dermout mij zeggen, dat men eene improvisatie gepremediteerd had, en dat men het op Constantinopel gemunt had. Ik zeide dat ik liever wat anders had dan die altoosdurende Grieken en Turken. Eindelijk moest ik er aan, en nu was het weder Constantinopel. Ik sloot mijne oogen en zeide, dat ik begrepen had Rome en Jerusalem er bij te moeten nemen. Eerst behandelde ik het historische Rome, het was vergaan. Constantinopel, de stad waarvan Constantijn het Kristelijk Rome had willen maken; eindelijk Jerusalem, de stad der belofte. Ook zij was vergaan. Maar het Jerusalem des geestes bleef bestaan. Het was in het hart van ieder Kristen..... Met Ds. Kersten sprak ik nu nog aangenaam over het doel van het improviseeren. De man verheugde zich, dat ik Kristus had mogen verkondigen. Wij stonden spoedig op. Ds. Hendriks, dien ik van het vorige jaar kende, wenschte dat God die gave meer en meer in mij heiligen mocht. Aan het koffiedrinken geraakte ik met van Hengel in collisie, die mij zeide, dat hij alles begrepen had behalve het laatste, en dat hem dat ondertusschen het best bevallen had... Nu kwam ik ook bij Dermout. Deze had waarlijk goed gedankt. Waarom noemde hij echter niet den naam van Kristus? zijn danken stond echter in innigheid ver boven het gebed van den President... Dermout zeide mij, dat men zeer tevreden en gesticht was, en dat zelfs Dominees, die het meest tegen mysticisme in proza ijverden, zich met dit poetisch mysticisme zeer goed konden vereenigen. Ik zeide tegen D.: Ik geloof dat wij verder en dichter bij elkander zijn dan wij denken; ik wenschte wel, dat wij elkander eens ergens elders als op publieke plaatsen zouden ontmoeten, maar het moet van zelf zijn; het moet geen afspraak wezen. Ja, zeide hij, ik heb al eens naar u gezocht op den Scheveningschen weg, doch wist niet, waar gij woonde, en om nu te vragen wáar woont de heer de Clercq, dat was eene kleinigheid, die mij terug hield..."

Hoe dus de Predikanten, de enkele door Egeling, Kersten, Dermout vertegenwoordigde vrienden uitgezonderd, veelal gezind waren, laat zich beter gevoelen dan beschrijven; hunne vijandschap klom, naarmate de tegenstand

sterker werd. Wat ze in de huizen vertelden, wat ze van de kansels verkondigden tegen die berispers van den goeden nieuwen, van den onverbeterlijken en meest verlichten tijd, laat zich gemakkelijk gissen. Doch hoe ze zich in hunne kerkelijke vergaderingen uitlieten, was doorgaans verre beneden hunne waardigheid.

De Classicale vergaderingen waren geene collegies meer van kerkelijk bestuur, slechts bijeenkomsten, *„vooral geschikt om over particuliere financiële belangen te handelen, en voorts alleen om nominatiën te formeren.*" De Predikanten hadden wel het recht, doch waren geenszins verplicht, om deze geestdoodende samenkomsten bij te wonen. Vele ambtgenooten bleven dan ook weg. Op de nominaties voor elke betrekking moesten zes personen voorkomen; de stemming daarover duurde lang, en het was onzeker, hoe de stemming moest uitvallen, om een wettige voordracht te verkrijgen. Daarom nam menigeen der aanwezigen zelfs maar geen deel aan de stemming. Anderen stemden, doch zonder nadenken. Slechts enkelen behandelden deze zaak serieus, en zoo ontstond er en heerschte er feitelijk, door dit karikatuur van een republikeinschen kerkvorm, een oligarchische hierarchie. Beschrijft de geschiedenis van die twintig mannen, en gij beschrijft de historie der classes. Het beste wat zulk een samenkomst aanbood, was de »Zwarte," of de »Koninklijke" maaltijd, die betaald werd uit de toelagen des Rijks voor de Classicale vergaderingen (Koninklijk Besluit 1 Apr. '17, no. 36, Min. Disp. v. 30 Apr. '17, no. 3).

Van Velzen heeft ons in staat gesteld, door een voortreffelijk geteekend verhaal [1]) van zijn wedervaren in 1836 te Dokkum, om kennis te nemen van den geest die vele classicale vergaderingen bezielde. Zijne schets betreft zeer zeker den eersten tijd der *afscheiding* en dus het kookpunt der verbittering. Doch wat toen uitbrak, was reeds lang te voren werkzaam, en bleef nog lang na dezen gloeien. Het verhaal is leerrijk, en waarschijnlijk te weinig bekend, om het niet in zijn geheel over te nemen.

„In eene kamer bij het kerkgebouw vond ik een groot aantal predikanten te zamen. Sommigen van hen hadden een eerwaardig aanzien door het sieraad des ouderdoms, van anderen prijkte de borst met het koninklijk teeken van verdienste, de meesten waren mij onbekend. Reeds was; hetgeen ik later vernam, de eigenlijke vergadering der klasse gesloten, maar men was thans bij elkander in onderlinge gesprekken, en zou zich straks aan den maaltijd begeven. Ik zag naar iemand uit onder de aanwezigen, wien ik zou kunnen opdragen, het concept-adres, dat op de handhaving der geloofs-formulieren aandrong, voor te lezen. Uit vrees voor den schijn, alsof ik, de jongste der aanwezigen, mij op den voorgrond ging stellen, wenschte ik mij van de voorlezing te ontslaan.

1) In zijn nog meer te gebruiken verhaal van zijnen *Uitgang* uit het Ned. Herv. Kerkgenootschap.

Achtereenvolgens verzocht ik daarom twee der predikanten, die mij van onze ringvergadering bekend waren, om zich er mede te belasten. Beiden sloegen mijn aanzoek af. Nu bleef mij niets anders overig dan zelf het woord te vragen. Toen ik het gedaan had, en algemeene stilte de gesprekken had vervangen, las ik het concept-adres voor; waarna ik verzocht, dat de aanwezigen zich wilden openbaren, indien zij eenige aanmerking hadden. Er heerschte de grootste stilte. Nu vroeg ik, dat zij zich openbaarden, die met het voorgelezene instemden. Wederom de diepste stilte. „Wie zwijgt," zeide ik toen, „stemt toe; ik verzoek u daarom tot de onderteekening over te gaan." Maar nu werd eene stem vernomen: „ik niet!" Velen gaven hierop evenzeer hunne afkeuring te kennen; terwijl een der aanwezigen voorstelde, de zaak verder bij den maaltijd te behandelen, hetgeen algemeen ondersteund werd.

„Het kwam mij vreemd voor, dat predikanten zulke hoog ernstige zaken bij den maaltijd wilden bespreken; evenwel moest ik in dit voornemen berusten. Weldra begaven wij ons naar de plaats, die voor ons gereed gemaakt was. Op den weg derwaarts kwam mij een leeraar op zijde, die mij geheel onbekend was, maar zich mij genegen betoonde, „wat hebt gij gedaan," sprak hij op zachten toon, „men is hevig tegen u verbitterd." „Zijt gij," vroeg ik hem, „met het adres vereenigd?" „Ik wel," gaf hij ten antwoord, „maar de overigen niet." „Welnu, teeken dan," zeide ik. „Wegens mijne omstandigheden," hernam hij, „kan ik niet, maar ik zal u beschermen; want gij loopt gevaar, dat men u van de trappen zal afwerpen." Zoo sprekende kwamen wij in eene ruime bovenkamer. De tafel besloeg de geheele lengte van het vertrek, en was aan de beide einden van een dwarstafel voorzien. Men bewees mij aanvankelijk alle voorkomendheid, en wilde mij eene plaats inruimen, ofschoon anderen nog niet voorzien waren. Eindelijk kon ik als de jongste mij nederzetten, maar was zóó aan eene van de dwarstafels geplaatst, dat ik het grootste gedeelte der aanwezigen niet overzien kon. Onder den maaltijd werd men weldra zeer luidruchtig. Er werden op de koninklijke familie toasten ingesteld, en andere, die door vele predikanten met groot gejuich werden beantwoord. Die luidruchtige, onmatige vrolijkheid van predikanten, zelfs terwijl men zich in eene plaats bevond, die op de straat uitzag, gaf mij een hoogst onaangenamen indruk. Evenwel liet ik niets blijken, maar ten laatste werd ook met groot vreugdegeschreeuw gedronken op de eendragt en liefde in de kerk. Bij deze spotternij met de heiligste zaken ontroerde ik; en hoewel ik nog geen woord uitte, kon waarschijnlijk iemand, die tegenover mij zat, op mijn gelaat lezen wat in mij omging. Althans hij deed mij nu de vraag, ofschoon ik ook vroeger geen wijn had gebruikt, „of ik niet dronk bij den ingestelden toast?" „Ik vind het verschrikkelijk," gaf ik ten antwoord, „dat predikanten op zulke wijze zich over de heiligste zaken uitlaten." Nauwelijks had ik gesproken, of ik bemerkte, dat, onder al de luidruchtigheid, men algemeen de aandacht op mij gevestigd hield, want eensklaps heerschte er de grootste stilte. „Wat zegt hij?" riep eene stem. Op die vraag antwoordde ik niet. „Waarom drinkt hij niet?" werd nu geroepen. Geen antwoord. Hierop werd dezelfde vraag, maar mij persoonlijk, gedaan. En nu zeide ik tot allen, hetgeen ik reeds aan den predikant, die tegenover mij zat, had verklaard.... Zoodra ik gesproken had, ontstond er de grootste verwarring Met onstuimig geweld kwamen velen op mij toe, die allerlei smaadredenen lieten hooren. Ik was genoodzaakt op te staan, en zag de aangezichten tegen mij ontstoken. Velen getuigden toen, dat zij de banden der kerk, zoo noemden zij de formulieren van eenheid, verwierpen. Een der predikanten plaatste zich regt voor mij, stroopte zich den halsdoek neder, en riep, dat hij zich liever den hals wilde laten afsnijden, dan de Dordsche leerregels onderteekenen. Voorts werd het geschreeuw zoo verward en zoo groot, dat ik de meeste gezegden niet kon verstaan, en mij zelven niet kon doen hooren.

Intusschen bespeurde ik, terwijl men al meer op mij aandrong, dat de leeraar, die mij op den weg had gewaarschuwd, zich tot mijne bescherming achter mij had geplaatst.

De goede man hield getrouw zijne beloften; waardoor ik in staat werd gesteld, onverdeeld mijne aandacht te geven aan hetgeen voor mij gebeurde.

Eindelijk gelukte het den president stilte te krijgen, en bragt hij de aanwezigen er toe, om zich weder op hunne plaatsen te zetten. Maar nu verlangde een der predikanten het woord en, toen het hem toegestaan was, deed hij het voorstel: of iemand, die in eene vergadering de rust kwam verstoren niet moest uitgedreven worden? Ik dacht aan de waarschuwing van mijn onbekenden vriend. „Wij zijn," begon de president op aandoenlijken toon, „onder de vaderlandsche klassen beroemd, wegens de liefde, de eensgezindheid en het broederlijk verkeer, die altijd in onze klasse geheerscht hebben, en nu komt hij met farizeesch gelaat dat alles verstoren!" De voorsteller, die van uitdrijven had gesproken, scheen verder te willen gaan. Ik vatte echter het woord op. „President," zeide ik, „hetgeen gij daar zegt, acht ik ten hoogste schandelijk. Van het eerste oogenblik af, dat ik in uw midden ben gekomen, heb ik mij getoond gelijk ik ben, zonder de minste geveinsdheid. Ik heb geopenbaard welke bezwaren mij op het hart liggen, en ben, uit innige belangstelling in den welstand der kerk, tot deze vergadering gekomen. Wanneer gij mij nu voor een farizeër uitmaakt, word ik grovelijk mishandeld. Ik vergeef u echter, en wensch, dat gij bij God vergeving zoeken en vinden zult. Maar nu kan ik hier niets meer verrigten, en verlaat deze vergadering."

Geen wonder ook! de rechtzinnigen golden als ketters, dezelfden die de ketterij in de kerk voor wederrechtelijk verklaarden. De bovengenoemde ziener, met zijnen genialen blik achterwaarts en rondom zich schouwende, teekende reeds in de Lentemaand van 1823 met meesterlijke hand dien toestand in zijne noodlottige aaneenschakeling van oorzaken en gevolgen.

„Het groote nadeel, dat men uit de zaak der predestinatie getrokken heeft is dit geweest, dat men haar eene praëminente kracht boven al de andere leerstukken heeft toegekend. Hierbij kwam toen weder menschelijke hoogmoed; men wilde zelf bepalen wie Gods uitverkorenen waren. Zoo werd de goede leer tot Fariseïsme verhard, terwijl van den anderen kant het Remonstrantisme met rasse schreden tot Sadduceïsme naderde. Arminius was begonnen. Voor zijn tijd een afvallige, ware hij misschien in het oog zijner volgers ultra-orthodox en met weinigen zou hij zich kunnen vereenigen, zoo God hem thans weder op aarde liet bestaan. Maar nu begon men verder en verder te gaan. In naburige landen werd het Kristendom eerst in Engeland aangetast. Hoezeer men hier daarvan een afschuw had, was men niet vreemd, het een en ander af te werpen, ten einde naar den geest des tijds meer *fashionable* voor den dag te komen. *Doch de wolf des ongeloofs is nooit verzadigd.* Werp hem een stuk uwer kleeding in den mond, hij komt terug; blijf eindelijk naakt staan, hij verslindt u. Nu was het niet genoeg den vrijen wil geëtablisseerd te hebben, maar ook deze moest onderworpen worden aan eene nieuwe predestinatie, niet van God, maar van de stof. Ieder werd nu door zijn karakter gedetermineerd, vervolgens door de opvoeding. Aan deze laatste, die een afgod werd, bracht men alles toe. Men maakte kunstpoppen, die men naar willekeur in zijne verbeelding verschillend aankleedde en men ging oneindig verder dan Voltaire, die ten minste gezegd had: *on conduit la nature, on ne la change pas*, en die nu en dan als dichter oneindig meer geloofde dan hij als zoogenaamd filosoof zelf waande. Maar nu ging men nog verder. Men zag wel verband tusschen het geestelijke en het lichamelijke, maar men schreef nu alles aan lichaamsgesteldheid weder toe. *Jacques le fataliste* verving nu den *gepredestineerden dief*. Treffend is intusschen de beschikking Gods, dat de leer die in 1618 nog als de ware door de Protestantsche kerk erkend is, langzamerhand oo vervallen is, en zich tot zoo weinigen bepaalt, dat rechtzinnigheid hier als eene

ketterij wordt uitgekreten, dat eene godsdienst, waarvan ieder maakt wat hij wil, tot basis moet strekken, dat alles hetgeen men ook zonder Kristendom kan doen, voor Kristendom wordt versleten."

Da Costa heeft, gelijk men weet, de in de kringen der rechtzinnigheid gevoelde en besprokene bezwaren tegen den Geest der eeuw geformuleerd. Uitsprekende wat velen dachten, werd hij het mikpunt ja, maar ook omdat men in hem die onverlaten wilde treffen. Men had nu eene tastbare verschijning, geschikt om er op los te branden. En men deed het, op zulk eene manier zelfs, dat men zich zelf verlaagde en verzwakte, en alleszins bewijzen van onbekwaamheid leverde. De verontwaardiging was algemeen, een enkele, zooals Groen, schoon zelf ingenomen met de eeuw, onthield zich van het *kruist hem!* meê uit te schreeuwen. Maar zij was zoo sterk dat, nog eenige jaren later, da Costa het voor Groen gewaagd achtte om hem te ontvangen. Het boven reeds bedoelde *Dagboek van de Clercq,* die zich zoowel onder de invloedrijkste voorstanders, als onder krachtige tegenstanders van het Liberalisme bewoog in de brandpunten van zijne opperheerschappij, bewaart ons de navolgende schets (zij is van 17—22 Augustus 1823) van de boosheid die de gesprongen bom opwekte:

„„Z... bekende mij openhartig dat hij het met veel vooringenomenheid was gaan lezen, doch dat hij er veel uitmuntends en ook veel waars in gevonden had.... Muller had op de vergadering van het Nut de gezondheid van Bilderdijk ingesteld, maar deze konditie was gesist geworden; hij had daarop stilte verzocht en haar herhaald, waarop zij was doorgegaan... Roëll, ontzettend sterk tegen het boek ingenomen, heeft er tegen gepredikt op l. l. Zondag. Van Kampen liet zich op de allerhevigste wijze tegen het boek van da Costa uit. „Gisteren aan de kerk, kon W... niet begrijpen hoe iemand met gezonde hersenen zoo iets kon schrijven.) Retemeyer had zware disputen met de vrouw van den dominé van Muiderberg gehad, die eerst wilde weten waar of Da Costa ter kerk ging, eer hij hem het recht verleende, over de orthodoxie te redeneeren. Ds. K... had bij het artikel *godsdienst* het boek bijna weggesmeten. — Bij de meesten staat het boek in slechten reuk. Wiselius is sterk tegen het boek van Da Costa ingenomen en kan vooral den kindermoorder Brutus, in wiens kostuum hij zich zelf heeft doen uitschilderen, niet vergeten. In de Arnhemsche Courant noemt men Da Costa voluit een e l e n d e l i n g; ... in den Recensent zijn geschrift een theologisch en politiek keukenboekje. Losstorming tegen Da Costa, zoo in de Letteroefeningen als in het Letterlievend Maandschrift. Le Chevalier zeide: dit spreekt voor hem dat men zoo van alle zijden op hem aanvalt. — Er is volstrekt geen rust, elk spreekt over dit kleine boekje. De eerste uitgave van 860 exemplaren is reeds uitverkocht. Ook v. d. Palm verklaart zich daartegen in de voorrede van zijn tiental preeken. J... verhaalde zeer deftig, dat men hem in eene achtenswaardige familie wegens dit boekje niet meer zag. De Pseudobrief van Zijne Majesteit circuleert nog gedurig...."

„Ik wilde nu de Maatschappij bezoeken, waar Loots zou donderen tegen Bilderdijk en Da Costa. Ik weet niet, maar er was iets kouds in deze heele vergadering, ofschoon grootendeels uit Anti-Bilderdijkianen samengesteld. Van Hall opende de vergadering met een aanspraak op een toon alsof Da Costa reeds met de Inquisitie aan de deur stond... Toen begon Loots. In zijne aanspraak heerschte eene gekoncentreerde woede, en zij

was zoo vol van impertinenties, dat ik inderdaad warm begon te worden. Geen toejuichingen. Hij las op een kelderachtigen toon, spotte met de erfzonde, noemde Bilderdijk een huichelaar... een goed tafreel van de tegenwoordige onverdraagzaamheid. Gedurig dacht ik dat de sterkste aanval nog komen moest, doch deze bleef uit. Het stuk was uit, eer iemand het dacht. Niemand sprak een woord. Loots stond bijna ongekomplimenteerd daar, en het was inderdaad of hooger, geestelijke macht het publiek verhinderde, hem toe te juichen. Nooit heb ik zoo iets zonderlings gezien ..."

De geest der eeuw schaamde zich voor zijn eigen beeld. —

Ziedaar het *Rationeel-Supranaturalisme,* dat Groen van Prinsterer tot leerling heeft gehad! Wat hij er van leerde, ontving hij stellig in den besten vorm, en was zeker ook het allerbeste dat het leveren konde; Dermout's Christelijke vroomheid, nationaal gevoel, historische zin, en beschaafdheid heeft hem ongetwijfeld verhinderd, om Remonstrantsche bitterheden aan zijn leerling aan te bieden, en mede te doen aan de uitgieting van het Nederlandsche Farizeeïsme, toen hij reeds voedsterling der Leydsche Academie was. Maar voordat wij op die eerwaardige moeder van verschillende kinderen onze aandacht vestigen, zullen wij den vijand in oogenschouw nemen, dien datzelfde *Rationeel-Supranaturalisme,* dat ontaarde kind van *Saurin's* en *Bonnet's* [1]) apologetischen geest, nevens hetgeen in zijn oog irrationeel orthodoxisme was, doch stellig met waardiger wapens, bestreed.

Het was vooral het *Rationalisme* van Kant, dien sterk gespierden, doch altijd te ver gaanden bloedverwant. Gezwegen van Regenbogen [2]) was het *vulgaire* Kantianisme in ons land aanbevolen, behalve door Mr. H. W. Hoving in zijn in 1815 te Groningen verschenen boek: »*Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantschen kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden*", door Paulus van Hemert, »een geleerd, maar vooral zeer vernuftig Man, die, van de uiterste regter, tot de uiterste linkerzijde overgegaan, nu, gelijk doorgaans het geval is, des te bitterder tegen zijne vroegere geloofsgenooten uitvoer. Predikant bij de *Hervormden* te Wijk bij Duurstede, werd hij door de strengste rechtzinnigen ten hemel verheven, en door den Hoogl. Bonnet tot zijn opvolger gewenscht en bestemd. Maar, zoo ijverig een Voorvechter van de kerkelijke regtzinnigheid als hij geweest was, werd hij naderhand van het Kantianisme. Het scheen nu bijna, dat hij tot zijne leuze gekozen had: *Dwing ze om in te gaan.* Getuigen van die gezindheid en niet minder van zijne gansche vervreemding van het Christendom, zijn het, door hem uitgegeven *Magazijn voor de Krit. Wijsg.*, hier en daar ook de *Lektuur*

1) Vgl mijne *Kerkgeschiedenis* 2de D. bl. 107 en 235.
2) t. a. p. bl. 234.

bij het ontbijt en de theetafel. In het laatstgenoemde werk ontbreekt het niet aan plaatsen, even kwetsende voor de eerbaarheid, als voor de H. S.... Algemeen kende men aan zijne hand zeker geschrift toe, dat den verdichten naam droeg van J. A. VAN LOEN: *Letter- school- en kerknieuws uit het Rijk der Nacht.* In dat geschrift" — de schrijver was, uitwendig althans, Remonstrant geworden — »is de *Gereformeerde* kerk het Rijk der Nacht; de Hoogl. v. d Wijnperse heet er, zoo mijn geheugen mij niet bedriegt, *Torcularius,* de Hoogl. H. Royaards *Erythrophysis* enz" [1]).

Krachtig werd van Hemert bijgestaan door zijnen vriend *Joannes Kinker* in lateren tijd Hoogleeraar te Luik. Door de Clercq, die hem van nabij had leeren kennen, werd hij op de volgende wijze geschetst:

„Een klein mannetje... Men behoeft hem slechts eenige woorden te hooren spreken om de volheid van eigen kracht en de scherpzinnigheid van zijn geest te bewonderen. Er is een zekere *undaunted spirit* in hem, een zekere vastheid, zoo het schijnt, zelfs voor den bliksem onvernietigbaar. Het is diezelfde kracht om van onderen naar boven op te werken, om den toren van Babel te stichten, en in het midden van de kracht om zich in iedere plaats te stellen, een Goetheaansche afwezigheid van het orgaan van geloof en onderwerping. Veel minder edel is alles bij hem, als in de fysionomie van Tollens en Spandaw, doch hij is toch grooter, universeeler genie dan beiden. Een man, die niet gelooven wil, en toch te waarachtig groot denkt om absentie van geloof te kunnen verdragen. Men behoeft hem slechts twee woorden te hooren spreken om de juistheid van zijn blik te beseffen. Zooals hij stel ik mij Pope voor, die ook eminent satirisch was."

Kinker nu vond het, zéér begrijpelijk! jammer dat zooveel talent als Da Costa toonde te bezitten geheel aan het *obscurantisme* gewijd werd. Bitter was hij tegen de Bilderdijksche school. Hij, de trotsche zoon der rede en wijsbegeerte, die bronnen van eigen schepping, kon het niet verdragen, dat Jerusalem's profeten door een nieuw geslacht als de ware bronnen van dichtkunst onder zijne fatsoenlijke tijdgenooten genoemd werden.

Het *serieuse* Kantianisme echter werd door ernstiggezinde en rechtzinnige mannen gebruikt tot verdediging van de Christelijke waarheid. De welbekende predikant van Oude Tonge, J. J. le Roy, was hun tolk, en gaf nog in 1841 daarvoor een betoog uit onder den titel van »*De wijsbegeerte beschouwd naar haren vorm en inhoud.*" Dat komt ons wel eenigermate verdacht voor, maar gevaarlijk was het in elk geval, dat onderscheidene Nederlanders van den kansel hunner gemeenten het Kantianisme verbreidden. Althans onderscheidene Evangelisch-Luthersche Predikanten, hunne academische opleiding in Kantiaansche lucht voltooid hebbende, konden lichtelijk de

1) Zie H. Bouman: De Godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland 1862, bl. 200; en de daar aangehaalde schrijvers.

smetstof overbrengen, en hebben dat hoogstwaarschijnlijk ter besmetting ook van onze Kerk gedaan [1]).

De uitersten, althans de verkeerde toepassingen van het Kantianisme, vonden veelzins bestrijding, gelijk wij laten zien zullen. Hier zullen wij enkel vermelden, dat J. F. L. Schröder, Hoogleeraar in de wijsbegeerte te Utrecht, in »een meesterstuk van geleerdheid en menschenkennis, van echte wijsbegeerte en ware levenswijsheid": zijne *Bijdrage tot de beschouwing van de waarheid der menschelijke kennis*, die beginselen met kracht bestreed, en wel ten genoege van allen, »die evenmin op de Scylla van het onzalig *Scepticisme*, als op de *Charybdis* van het vermetel *Dogmatisme* wenschen te verzeilen" [2]).

De tweede wijsgeerige vijand wordt ons vertegenwoordigd door den beroemden naam van *Friedrich Schleiermacher*. Evenwel, hij werd niet bestreden. Men zag hem slechts in de verte en niet dan uiterst langzaam naderen; weinigen bekommerden zich dan ook over en om zijn *pantheïstisch-mysticistisch* uitgangspunt. Schoon met groote behoedzaamheid heeft alleen de groote Clarisse ernstig tegen zijn invloed gewaarschuwd. Wij zullen dien wijsgeerigen theoloog in lateren tijd wedervinden; hij staat hier slechts, om aan te duiden, dat men in Nederland, de vrienden van het kerkgeloof bestrijdende, de niet-vrienden spaarde, en slechts de *verregaande* loochenaars bestreed.

Wat der Kerke schadelijk was, kwam vooral van of door *Genootschappen*, die buiten haar stonden, en niet 't minst van of door zoogenaamde Zusterkerken die, door de zegepralende Revolutie hoogelijk verheven, den tol der dankbaarheid meer dan noodig is opbrachten door tot omverwerping van de Vaderlandsche Kerk alle krachten in te spannen.

Teyler's Genootschap, door Doopsgezinden gesticht, en inzonderheid door Doopsgezinden gebruikt, treedt hier op den voorgrond. Door bekroonde prijsverhandelingen, als van Allard Hulshoff, en van Hemert, schroomde het niet de denkbeelden van de bestrijders van het Christendom te laten verbreiden, in plaats van dit, naar zijne roeping, te keeren. De meer conservatieve geestverwant Pieter Beets Pz., voorganger te West-Zaandam, bestuurde van 1803—1807 de door hem opgerichte *Bibliotheek van Theologische Letterkunde*, gelijk hij ook het *Christelijk Magazijn, door een gezelschap van Protestant-*

1) J. Hartog: *Geschiedenis der Predikkunde; C. Sepp:* Proeve eener Pragmatische Geschiedenis der Theologie in Nederland, enz.

2) *Bouman*, t. a. p. bl. 334. — Over de twee laatstgenoemde boeken, en v. Oosterzee's *Proeve onzer Theologie?* Zie Dr. H. F. T. Fockens: *Voorlezing* in de *Boekzaal van December* 1862.

sche Leeraren, 1799—1820, het licht deed zien, ter verdediging van het hooge gezag en de waardigheid van Jezus en zijn Evangelie tegen de aanvallen van het ongeloof.

(Het laatstgenoemde werk werd door J. H. Krom voortgezet in het *Nieuw Christelijk Magazijn* (1821—25); verder in de *Verzameling van bijdragen ter bevordering van bijbelsche Uitlegkunde* door J. H. Krom en B. van Willis (1826, '27), in de *Bijdragen tot bevordering van Bijbelsche Uitlegkunde* (1842—49), door B. van Willes en J. ab Utrecht Dresselhuis, en eindelijk met het *Magazijn voor Kritiek en Exegetiek des N. T.* door J. ab Utrecht Dresselhuis en A. Niermeyer (1850, '52) besloten.

De *Bibliotheek van Theol. Letterkunde* was in 1811 door Napoleon vernietigd, doch in 1813 herrezen onder den titel van *Bijdragen tot de beoefening en geschiedenis der Godgeleerde Wetenschappen*, welke in 1827 verkort werd tot »*Godgeleerde Bijdragen.*" Van de Restauratie af stond dit, ook wel »de blauwe", en »de goedgelaarsde" bijdragen genoemde, Tijdschrift, gedurende meer dan vijfentwintig jaren, onder het krachtig bestuur van *Dr. Hendrik Herman Donker Curtius* die, leerling van Heringa, vele malen voorzitter der Synode, naar hij meende tegenstander van het Rationalisme, rondborstig, vast en kloek beraden op geenerlei manier met de slaven der onkunde wilde kapituleeren of transigeeren, maar de Dortsche rechtzinnigheid haatte als de pest. Dr. K. G. Bretschneider's opinie werd door velen van zijne geestverwanten gedeeld, t. w. dat de leer, die door den veel gelezen F. W. Krummacher met veel talent en toejuiching verdedigd werd, een goddeloos leven bevorderde (*Clementine*, Holl. vertaling van 1842), en *Der Denkglaubige* van Dr. Paulus (sedert 1825) werd door hen in de stelling, dat »Richtig Denken" tot het oprechte geloof voert, al te trouwhartig overgenomen.) —

Doch om tot de Doopsgezinden terug te keeren, wijzen wij, ter kenschetsing van den liberalen geest, nog op Dr. Jan van Geuns, laatst te Amsterdam: »*Drie op-eenvolgende gelegenheidsredenen enz.*" (1826), en zijne omwerking van *Guthmuth's volledig leerstelsel van kunstmatige ligchaamsoefeningen* (1806—1812); — op N. Messchaert, die, in 1802 voorganger geworden te Rotterdam, als schoolopziener veel in den geest van het Nut arbeidde en medewerkte aan den Fakkel die bij den overgang van het eerste tot het tweede eeuwkwartaal door Dr. J. P. Sprenger van Eyk aangeboden werd [1]; op Jakob Pol te Hoorn, in 1839 zijn vijfentwintig jarig jubilé vierende, die »reeds van kindsbeen af was opgekweekt in het gevoelen, en voorts bij

1) Vgl. *Feestrede bij zijn 25 jarig jubilé* (1827); Leerrede op den Biddag van 14 Aug. 1831; — *Redevoering* (ter zijner gedachtenis) *over den waren vriend der menschheid* door Mr. A. Siewertsz van Reesema, 1833.

een vrij onderzoek der Schrift was bevestigd in het gevoelen dat de zedelijke volmaking de bestemming is van den redelijken mensch op aarde [1]; — en op het welbekende Doopsgezinde lid N. G. van Kampen („*Schoonheden des Christendoms*", 1809 en 1831).

Van de dogmatische onverschilligheid, die in dat genootschap heerschte, en zich van daar ook in de Vaderlandsche Kerk openbaarde, geeft het antwoord van den Rotterdamschen kerkeraad aan W. Messchert, dien wij later onder de Christelijke Vrienden zullen vinden op zijn afscheidsbrief, niet enkel als kerkmeester maar ook als lid, een ondubbelzinnig getuigenis.

„Doopsgezind kan zoowel de Unitaris zijn, als de aanbidder van den drieëenigen God; — zoowel hij, voor wien Christus is leeraar, profeet, goddelijk afgezant, of hoe men zijnen heiligen persoon, als schepsel aangemerkt, wil noemen; als hij, die Christus vereert als God boven allen te prijzen in der eeuwigheid, één met den Vader, en, als Middelaar tusschen God en de menschen, beide de goddelijke en de menschelijke natuur in zijnen persoon vereenigende, — en welke Christenen van wezenlijk of schijnbaar verschillende gevoelens gij al verder optelt; — ja, die allen kunnen doopsgezinde Christenen zijn, en zijn het metterdaad, en waren het sinds eeuwen: maar dit rekenen wij ons kerkgenootschap tot hooge eer aan, dat deszelfs leden, zich op den grond der H. Schrift alleen vereenigende, elkanders vrijheid van denken en spreken over verschillend verklaarbare leerstukken eerbiedigen, mits het hooge en beslissende gezag des Goddelijken woords vasthoudende, en den Doop der volwassenen op afgelegde geloofsbelijdenis, en de ongeoorloofdheid van het Eedzweren voorstaande..." [2]

Omtrent de Lutherschen valt hier niet veel te zeggen. Maar toch mag niet geheel gezwegen worden van *Johan Wilhelm Statius Muller*, van 1809—35 Predikant bij de Evangelisch-Lutherschen te Amsterdam, die ook veel deed voor de openbare liefdadigheid en wiens prediking, ofschoon zij door velen met graagte en stichting werd aangehoord, volstrekt niet positief-Christelijk genoemd kan worden. [3] —

Van de Remonstranten valt meer te berichten, en dat wel in beteren geest. Vooral denken wij hier aan A. des Amorie van der Hoeven, Hoogleeraar, M. Stuart, leeraar en 's Lands historieschrijver, en hun beider zoon de jonge des Amorie, wiens beeld, door prof. van Oosterzee [4]) geschetst, naar de opvatting van die dagen het best gekarakteriseerd wordt als dat van een Bijbelsch godgeleerde die zoowel tegen de scholastieke godgeleerdheid als tegen het vulgaire Rationalisme gekant was: een echte Remonstrant uit den eer-

1) Leerrede ter gedachtenisviering enz. 1839.

2) Uit een afschrift van het manuscript!

3) Vgl. Dr. Glasius, *Godgel. Nederland*, 2de Deel, bl. 547 (1853). — Ter nadere kennismaking met de Lutherschen leze men ook H. J. Matthes te Leyden: *Een woord tot bemoediging en troost voor Nederl. Christenen*, 1832.

4) *Jaarb. v. Wet. Theol.*, VI, 209. Vgl. voorts Dr. B. A. Lasonder: *A. des Amorie van der Hoeven Sr.*, enz. Rott. 1872 en v. O.: *Voor Kerk en Theol.* 1, 406.

sten tijd, maar met de grondgedachte van van Heusde vergiftigd. Zijne intrede te Utrecht in 1845 was, volgens da Costa [1]) in vele opzichten treffend, en hij zelf was een voortreffelijk jongman »onder wiens merkwaardige uitdrukkingen ook die van des Zoons eenswezendheid met den Vader opgemerkt werd." — Ter linker zijde zouden wij plaatsen *Frederik van Teutem*, die in den *Recensent, ook der Recensenten* (in 1806 gesticht) vele bijdragen gaf; *Cornelis Rogge* (gest. 1806), die de vereeniging van alle Protestanten krachtig voorgestaan en door zijne verhandeling over *Het ware wezen van het Christendom* eene algemeen bijbelsche theologie bevorderd had; — voorts... doch waartoe meer?

Tot de Nederlandsche Hervormde Kerk wederkeerende, zullen wij, volgens het plan van dit geschrift, eerst de voornaamste Leydsche mannen in oogenschouw dienen te nemen. Het spreekt van zelf, dat wij voor allen wijzen op *Johannes Henricus van der Palm* (overl. 1840). Zijn leven is door meer dan éénen dankbaren leerling beschreven [2]). Wij hebben hier niet te doen met den politieken, maar met den Godgeleerden van der Palm, inzonderheid met den godsdienstigen redenaar en academie-prediker (van 1821—36 onafgebroken). Maar wat zullen wij zeggen, als een Willem de Clercq, die, hem ook persoonlijk kennende, na de lezing van zijn leven door Beets, schreef: »Is dat vijftigjarig leven van van der Palm komedie geweest? Heeft hij deameniteit en dat alles zonder Kristus kunnen hebben? Die man blijft mij een raadsel," terwijl het op denzelfden opmerker, bij een bezoek op zijn buitenverblijf bij Leyden, een zonderlingen indruk gemaakt had, dat »bij zulk een man ons het gezicht van de aankomende erwtjes en perzikken wat al te ruim medegedeeld werd." Hij noemde hem voorts een zeer beminnelijk mensch, met eene zachte, harmonische stem, den Nederlandschen Massillon. Over zijne welsprekendheid was dan ook maar ééne stem in het veelstemmige Nederland, en reeds met den eenen voet in het graf staande, oordeelde prof. Bouman [3]) nog, dat zijne leerredenen en redevoeringen gelezen zouden worden, zoolang men Nederduitsch leest. Zijn invloed was vooral dientengevolge zéér groot. Hooggeprezen feestredenaar bij verschillende gelegenheden, was hij geprezen die door hem geprezen werd; terwijl het roemen van zijnen naam wederkeerig een eerekrans werd voor wie hem loofden. Daardoor, en door de verschillende godgeleerde geschriften, die hij uitgaf, zooals door zijn *Bijbel voor de jeugd*, zijne *Bijbelvertaling*, zijnen *Salomo* heeft hij niet alleen den letterkundigen

1) Brieven, I, bl. 233, 236.

2) Zie de beschrijvingen van *J. Clarisse*, *W. A. van Hengel*, *H. F. T. Fockens*, *N. Beets*.

3) *H. Bouman* t. a. pl. bl. 68.

smaak, de kanselwelsprekendheid, de uitlegkunde, maar ook de praktijk der Rationeel-Supranaturalistische richting krachtig bevorderd [1]). Maar of hij karakters gevormd, wat hij bestreed geraakt, het peil van het Christelijk leven verhoogd, den Christus in zijne eere verdedigd heeft, zouden wij niet durven bevestigen. Bovendien heeft hij minder geïnfluenceerd op het kerkelijke leven, dan op het terrein der Staatkunde, der School en der Letteren, ofschoon hij *zestien* deelen *Leerredenen* uitgaf.

Johannes Clarisse, misschien den grootsten godgeleerde van zijnen tijd, noemen wij, zonder hem beneden van der Palm, den oudere, te willen stellen, in de tweede plaats als den jongere. Zijne loopbaan, in 1804 te Harderwijk schitterend begonnen, hartelijk Christen en deelende in al wat liefelijk is en welluidt, heeft hij, tot aan zijnen dood in 1846, zijne zeldzame geleerdheid op echt Nederlandsche manier, door bijdragen in tijdschriften, door opstellen van allerlei vorm, en vooral als Hoogleeraar te Leyden gedurende vijf en twintig jaren, aangewend, om inzonderheid het *Nieuwe testament grondig te doen verstaan en boven alles te doen liefhebben.* Ten bewijze hiervan noemen wij slechts: *Nadrukkelijk betoog, dat ongodsdienstigheid de bron zij van tijdelijk en eeuwig ongeluk* (1799); *Proeve over de waardij en het gezag van de leere der Apostelen* (1802); *Betoog van de kracht van het bewijs voor den Goddelijken oorsprong en 't gezag van 't Evangelie uit den aard en den invloed van deszelfs zedeleer* (1803). [2]) Door zijnen grootsten lofredenaar (Bouman) wordt hij geschetst als een man, die steeds dezelfde gehechtheid aan de Hervormde Kerk en aan hare kenmerkende leerstellingen ademde, met de liefderijkste gezindheid jegens andersdenkenden gepaard. Het eerste gedeelte vooral van deze schets, inzonderheid omdat hij een man van het juiste midden zocht te zijn, heeft zeker wel eenige herziening noodig.

Doch vooral door *Elias Annes Borger*, zeldzaam genie, prediker, dichter, godgeleerde, in een kortstondig (overl. 12 Oct. '20) doch bijzonder schitterend leven is het *Rationeel-Supranaturalisme* met grooten glans en veel succes voorgestaan. Zijne verklaring van Paulus' brief aan de Galatiërs, reeds zijne in 1807 verdedigde doctorale dissertatie, zou den grootsten Bijbeluitlegger op gevorderden leeftijd tot eere verstrekt hebben, zegt niemand minder dan van der Palm [3]). Zijne bekroonde verhandeling [4]) *Over den oorsprong*

1) Vgl. voorts *Glasius*, t. a. p., bl. 53, 3de Deel.

2) Vgl. vooral Bouman: *Geschiedenis der Geldersche Hoogeschool; — Memoria J. Clarissii; — De Godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland, op onderscheidene bladzijden.*

3) *De Nagedachtenis van* enz. plegtig gevierd, Leyden, 1821.

4) Vgl. ook „*De Constanti et aequabili Jesu Christi indole* etsp." — Hagae comitum MDCCCXVI.

des Christendoms deed hem kennen als eenen voortreffelijken verdediger van het Evangelie tegen de waanzinnige aanvallen van Eberhard. Doch zijn eveneens met goud bekroond werk over het *Mysticisme* spande de kroon, door van der Palm geprezen als »een gedenkteeken, duurzamer en kostbaarder dan marmer, van zijne schranderheid, zijne diepzinnigheid, zijne voorstellingskracht, en zijnen zuiveren waarheid-zin." Het was gericht tegen de nieuwere Duitsche wijsbegeerte, door Fichte en vervolgens door Schelling vertegenwoordigd, welke »nieuwe luchtkasteelen op barbaarsche bewoordingen stichteden; alle aangenomen begrippen omtrent God, den mensch, en de wereld buiten ons, den bodem insloegen; en van alles, wat ons ooit dierbaar was te gelooven, ons, edelmoediglijk, de benamingen wilden doen behouden, indien wij slechts het wezen der zaken wilden opgeven."

Met het oog op zijn arbeid en op zijne kanseltaal zong Tollens van hem:

„Onwrikbaar stond hij pal, ter spitse van de scharen,
Ten aanval onversaagd op 't wroetend onverstand,
Gewapend en omgord voor de eer van zijn altaren,
Als priester van Minerve en heilig godsgezant."

En verder, om zijn invloed te schetsen:

„Wie weigerde, op zijn stem, 't aanbidden en 't gelooven?
Des dweepers vloek werd stom, des spotters lach verdween;
De godsdienst hief het hoofd uit elken smaad naar boven,
En 't licht der waarheid gloeide om Christus kruishout heen."

En *Mr. H. A. Spandaw* vermaande, in zijne *Uitboezeming* bij Borger's dood, het vaderland en gansch de wereld om te treuren:

„Ja treur en klaag en schrei! de liefde, lust en hope
En kroon van zijn geslacht; de luister, roem en eer
Van 't roemrijk Leiden, van heel Neerland, van Europe,
De Groote Borger is niet meer!

Wij zijn dus tot nadere beschouwing van de gevoelens van dien zoo merkwaardigen man om meer dan ééne reden verplicht.

Wij beginnen met hetgeen hem onder de zware slagen die hem troffen vertroostte. Raadplegen wij daarvoor niet de beroemde zangen *Aan den Rhijn*, *Aan mijn kind* en *Langzaam sterven*, maar eene intieme correspondentie. Zij zal ons 't kortst en eenvoudigst zeggen, wat zijne troostbron in des levens leed was. Na zelf eene dierbare vrouw verloren te hebben, schreef hij in den aanvang van 1816 aan zijn vriend, Dr. van Geuns, die eveneens zijne geliefde vrouw verloren had:

„Wat zal ik u zeggen, beste vriend? zoo gaat het in de wereld, zegt het spreekwoord, maar het vroom en godsdienstig hart zegt: zoo wil het de Hemelsche Vader!

„Waar 't beter dat het vocht ter aarde was verplengd,
Mijn Vader had zijn kind dien kelk niet ingeschonken."

Ook gij dan, goede man, ook gij hebt dien beker moeten drinken. Kent gij iets bitterders, iets wrangers? Eene lieve dierbare gade, met wie wij, hand aan hand onzen weg naar de eeuwigheid bewandelden, wordt van onze zijde gerukt, en wij staan alléén! Het woelig Amsterdam is voor u in de aloude visschers-buurt veranderd; ô niemand gevoelt dit beter dan ik. Gij overtreft mij in jaren en in ondervinding; maar dit mag ik toch zeggen, dat ik, onder alle troostgronden geen zoo sterken en beproefden gevonden heb, dan de *locus communis:* God heeft het gedaan. Hetgeen geschied is, is het beste: Ware het tegendeel beter geweest, het tegendeel ware gebeurd! In dit geloof, lieve vriend! heb ik mij geoefend, en die eenvoudige waarheid giet meer olie in onze wonden, dan alle wijsbegeerte. Wij beiden kunnen onze afgestorvenen gerust in de eeuwigheid naoogen, want wij weten in wien zij geloofd hebben. Maar neen! troosten kan ik niet. De oneindige goedheid Gods trooste u en uw kind. Gij kent immers de *Beeldengallerij van Heimweekranken* door Ulysses van Salis? Dat is een boek, om er afgoderij mede te bedrijven, als men zijne vrouw verloren heeft...."

Maar dat er ook onder allen ernst en alle geleerdheid nog iets anders sluimerde en somwijlen sprak, geeft zijn gedichtje *Op den hond Phylax* in 1812 te verstaan, doch vooral, wat hij op den 76sten verjaardag (20 Maart 1817) van den Hoogleeraar M. Tydeman, op 53jarigen leeftijd met Mej. A. Hugenholtz in 't huwelijk getreden (16 Oct. 1810), te hooren gaf:

. . . .

„Want al is men Emeritus, men kan daarom knap en...
gezond zijn, en een Emeritus op lange na niet dood of koud is.
Dat zie je aan Wyttenbach, dewelke had 70 jaar lang een...
hekel aan de vrouwen.
En zoodra is de man geen Emeritus, of hij wordt jong en begint
Jan help me! te trouwen.
Collega te Water nog ook niet van jeugdig vuur en ambitie ontbloot is
Wie weet dus, wat kromme sprongen collega nog maakt, eer collega dood is
Oosterdijk ad idem. Maar ik zie uw hart reeds bewogen
is en wij wilden met deze exempels alleen beduiden,
Dat het tog maar een groot voordeel is, dat de Hemel
schenkt aan oude luiden..."

Voor ons doel hebben wij er echter meer belang bij zijne dogmatische inzichten, die groote verwantschap hebben met die van *Reinhard* en *Tölner*, den *Abt Jeruzalem* en *Buttler*, [1]) te leeren kennen. Met eene schets daarvan besluiten wij tevens onze beschouwing van de Leydsche Hoogeschool. Wij nemen daarvoor in handen zijne *Leerredenen* (1820, '21 [2]). Zij werden uitgegeven omdat menigeen haar bij het hooren of daarna, opschreef; 't geen, natuurlijk, niet altijd even juist geschiedde. Maar ik heb toch van die geschrevene preeken gezien, die met de uitgegevene zeer goed strookten. De belangstelling van de beschaafde klasse was in die dagen voorbeeldig, en

1) Bedoeld wordt zijn werk: *The Analogy of Religion natural and revealed to the constitution and course of nature.*

2) In 1848 verscheen de 6de druk van dien bundel.

loonde aldus de inspanning die het maken van eene goede preek eischt.

»De eere van Bijbel en Christendom ligt mij na aan het harte," verklaarde hij gaarne; »de gronden van onzen godsdienst te onderzoeken, en dagelijks aan mijne overtuiging van deszelfs hemelschen oorsprong nieuwe krachten bij te zetten, is de aangenaamste bezigheid mijns levens". Daarvoor te strijden, was zijn hoogste lust; de zaak des Bijbels en des Christendoms was »een godsdienst, wiens verval de doodsteek der deugd en de vernietiging van onzen troost is"; ja *de gansche natuur* was de getrouwe pleitbezorgster van die zaak. Godsdienst is dan ook het wezen van den mensch, en verzaking van allen godsdienst is verkrachting van onze natuur. Tot onze natuur behoort echter ook al het lijden en het onheil, welke stelling hij aan Matth. 10 : 34 ontleende; ja de zwaarte van ons lijden werd berekend naar de krachten onzer natuur.

De mensch is »dier en engel." »Er is eene wet in ons gemoed, niet geschreven, maar geboren, welke ons leert, wat goed of kwaad, wat regt of onregt zij. Aan die wet kunnen wij gehoorzaam zijn; het Christendom »schenkt ons de wapenen om den strijd der deugd met roem en met een gewenscht gevolg te kunnen strijden." Doch daartegenover noemde hij ook de leer van de volslagen onmacht ten goede. Evenwel ging de leer aangaande den Heiligen Geest op in de stelling dat »een hooger Geest ons moet verlichten," terwijl zijne werking niet onafhankelijk is van onze pogingen; eene van ons onafhankelijke werking is Gode en der menschheid onwaardig; »wij mogen voorts geenszins op den bijstand eener hoogere verlichting rekenen, tenzij we de hulpmiddelen door God verordend, aanwenden": werken, waken, bidden. Ja, hij verwachtte zelf zooveel van de menschelijke natuur, dat hij beweerde: »Indien de deugd in eene zigtbare gedaante verscheen, wij allen zouden haar beminnen. Zoo spreekt een heidensch wijsgeer, en wie zegt geen *amen* op die uitspraak?"

De leer onzer verzoening met God is de hoofdinhoud van het Evangelie, eene leer die een kinderlijk gemoed het geschiktst kan aannemen; dit gelooft toch op gezag, en op gezag moet aangenomen worden, dat de Godheid een rantsoen vraagt ter harer bevrediging. Maar verre zij men van nadere onderzoekingen, zij vloeien uit hoogmoed voort: »Men bepaalt den prijs van het offer, dat de Godheid moet verzoenen. Men beschrijft de eigenschappen van den persoon die voor onze schuld moet boeten, en verheugt zich grootelijks over den triomf van het menschelijk verstand, dat deze zoo groote vraag zoo vernuftig weet op te lossen."

Waartegen die theologie der verwarring zich richtte, weet ieder die met de leer onzer kerk bekend is. Even onbegrijpelijk sprak zij over Christus en Gods Voorzienigheid.

De Middelaar »bevredigt eene trouwelooze wereld met haren God, die de waarde van ons berouw door zijn bloed verhoogt en die, zelf geene zonde gedaan hebbende, zonde voor ons gemaakt is, opdat wij zouden worden regtvaardigheid Gods in Hem." Jezus was alwetend en almachtig, en hij trad op als mensch, als tolk van het algemeen »menschengevoel." Jezus verbeterde wat Mozes en de Profeten gesproken hadden. Hij predikte eene deugd, waartegen het gezond verstand niets heeft in te brengen, die zich voor de vierschaar van het menschelijk gevoel regtvaardigt". Jezus is »de stichter des menschelijken geluks."

Gods Voorzienigheid gaat, met Jes. 40 : 26, 27 tot tekst, op in deze stelling: »De Heer en Schepper der natuur, die al zijne werken kent, kent ook ons, en de mate van ons lijden, en Hij vergeet ons niet." De gegrondheid van ons geloof aan Gods Voorzienigheid nu is gewaarborgd door deze waarheden: »Wij zijn gedeelten van Gods schepping;" — »wij zijn redelijke wezens;" — »wij zijn verordend tot onsterfelijkheid;" — »wij zijn genoemd naar den naam van Christus, Gods Zoon." Meer een zorg voor het geslacht, dan voor den persoon; voor de kerk, dan voor den enkelen Christen, met alle zijne behoeften en bekommernissen.

Het gezag des Bijbels werd — behoef ik het nog te zeggen? — hooggeprezen, ter betreding van het »pad der deugd." Maar hoe de Bijbel verklaard werd, geven de volgende passage's (Leerr. over Luc. 2 : 34) te verstaan:

„Ik behoef u niet te zeggen, dat in den stijl der Heilige Schrift eene *uitkomst* die *niet* bedoeld werd, dikwijls als een *doel* en *oogmerk* wordt voorgesteld..." „Dus moeten wij ook den *val van velen* ... niet als een *oogmerk*, maar als een *gevolg*, van 's Heilands komst beschouwen. Gelijk er geene overtreding is, daar geene wet is, zoo was er geen ongeloof in den persoon van den Messias, voordat de persoon onder zijne natie was verschenen. In zooverre derhalve zijne verschijning den Joden aanleiding zou geven, om hun ongeloof aan den dag te leggen, en daardoor hun ongeluk te berokkenen, in zoover was de Heiland gesteld tot een val van velen in Israël, terwijl hij voor anderen, die in hem, als den toegezegden Verlosser, zouden gelooven, tot eene *opstanding*, tot zegen en behoudenis zijn zoude."

Welk een theologie! Geen wonder, dat alleen de oppervlakkige vroomheid en onbepaalde godsdienstigheid bevredigd werd! Zulk eene gezindheid heerschte algemeen, en hare bevrediging op welsprekende wijze en in aangename vormen bracht hoog gestemden lof voort.

Want hoe hoog de roem der Leydsche Hoogeschool ook steeg door die mannen, zoo had zij dit toch uitsluitend te danken aan hunne schitterende gaven, geenszins aan eene nieuwe richting in de Godgeleerdheid, of aan vernieuwde vlucht der Oude Theologie. Gelijk wij in de eerstvolgende schets zullen zien, was de Utrechtsche Academie, ofschoon zij den naam had

van orthodox te zijn en ook veel meer dan de Leydsche rechtzinnige beginselen handhaafde, de bakermat van begrippen, wier invloed stellig ook bij Borger te bespeuren is, en wier ontwikkeling op volslagen verloochening van het Christendom uitliep, en uitloopen moest. En zonder eenigermate de waarde van wat er waars schuilt in nieuwe Godgeleerdheid te willen verminderen, moet toch erkend worden, hetgeen ons met een blik op die mannen niet verwonderen kan, dat er veel meer de Schoone Letteren beoefend werden, dan de Heilige Godgeleerdheid, ofschoon Clarisse vooral daaraan het grootste gedeelte van zijnen welverdienden roem te danken heeft; de predikanten die, spoedig na '30, luide geprezen werden als rechtzinnige en getrouwe dienaars des Woords, voor zooverre voedsterlingen van Leyden, hadden hunne godgeleerdheid veeleer te danken aan oefenaars, dan aan Professoren.

Over 't algemeen legde men zich toen met alle kracht toe op de beoefening der Letteren, zoowel der Nieuwe als der Oude, terwijl de afwerping van het Fransche schandjuk en de elektrische schokken van 1830 aan het nationale gevoel, en mitsdien ook aan de altijd bezielende beoefening van de vaderlandsche geschiedenis, dichtkunde, taal enz. eene allezins vruchtbare opwekking gaven.

Wie denkt hier niet aan Bilderdijk, van Lennep, Tydeman, Tollens, Geel? Aan tijdschriften als de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en *De Letterbode?* Aan den *Muzen-Almanak?* Maar hier reeds moeten wij de namen noemen (om niet te spreken van veelbelovende studenten in de Rechten, en van *Reinier Cornelis Bakhuizen van den Brink*) van *Nicolaas Beets*, en *Johannes Petrus Hazebroek,* die twee steeds hartelijk verbonden gebleven vrienden, voor ons doel ongetwijfeld de belangwekkendste studenten der godgeleerdheid te Leyden na 1830, maar toch even ongetwijfeld het beroemdst geworden door hunne veelzijdige litterarische ontwikkeling, aan de Academie zelve reeds bekend en geroemd [1]).

Maar keeren wij terug tot de Theologie van dezen tijd. Dat zij algemeen heerschte onder de Predikanten, en door hen steeds meer in de ter kerk gaande en inzonderheid onder de kerkeraadsleden en in hunne gezinnen verspreid werd, kan ons niet verwonderen, vooral niet, als wij de aandacht vestigen op eenige invloedrijke mannen. Wij zien eene breede schaar voorbij ons heengaan; de invloedrijksten zullen wij een oogenblik stilhouden en ondervragen. In de voorhoede zien wij de vervaardigers van veelgebruikte vraagboekjes, waarbij het zeer moeilijk valt, hen onder verschillende banie-

1) Vgl. Beets' *Dichtwerken* (Volksuitgave van W. H. Kirberger 1878) bl. 1, 71, 187, 212, 233, 1ste Deel. — Voorts behoeft zijn *Camera Obscura*, noch Jonathan's *Waarheid en Droomen* in herinnering gebracht te worden.

ren in te deelen, ofschoon eenig verschil duidelijk op te merken valt. Wij meenen echter geen misgreep te doen, als wij bijeen voegen: *Lucas Egeling* (in 1851 verscheen de 31ste uitgave), *A. van den Berg* (in 1865 de 52ste druk van zijne Bijbelsche Historievragen), het *Eenvoudig onderwijs* in de *Christelijke Leer* van Amsterdamsche Predikanten (in 1859 de 17de druk), en *Izaäk Prins* (in 1849 de 10de druk). De oudere zijn *G. van Kooten* (3de druk in 1827) en *A. Brink* (in 1847 de 32ste druk); terwijl de jongere generatie vertegenwoordigd wordt door *P. Boeles*, pred. te Noorddijk (3de druk in 1833).

Bepalen wij ons tot »vader" [1]) *Egeling*, *Prins* en *Boeles*. Egeling nu houdt vast aan de Drieëenheid, de oneindigheid der straf, de bijzondere Godsopenbaring in den Bijbel, aan vele kenmerkende leerstukken; maar hij drukt zich zéér onbepaald en flauw uit. Hij maakt geen duidelijk onderscheid tusschen het wezen van den mensch en van het beest, noch tusschen de gevolgen en de straffen der zonde; »wij zijn zeer bedorven, en geneigd om van God af te dwalen en onzen eigen zin te doen"; de rechte kennis van ons zelven is »hoog noodig;" »om zalig te worden moeten wij in Jezus gelooven en ons tot God bekeeren"; de H. Geest verlicht ons verstand om de waarheid recht te bevatten en neigt ons hart om haar voor ons zelven aan te nemen"; »Gods gedurig onderwijs" is de kracht waardoor wij steeds bewaard worden tot de zaligheid; de Bijbel is »een uitmuntend geschenk der Goddelijke liefde, en deszelfs leer als den eenigen regel van geloof en wandel aan te nemen." — Volgens *Prins*, die ook Conservatief was, is de zondeval »eene treurige verandering"; Abel »een zeer braaf man"; de H. Schrift aller Protestanten eenig rigtsnoer van geloof en gedrag; en ons aller eenigheidsformulier, dat Jezus is de Christus, en dat men verplicht is te leven naar den wil van God en naar het voorbeeld van den Verlosser; een en ander met volkomene verloochening van alle kenmerkende eigenschappen der Hervormde kerken en der worsteling tegen Rome. — Dit onderwees ook de heer *Boeles*, in zijn zaakrijk, doch stijf boekske. Maar hij stelde ook, dat in of aan Jezus te gelooven hetzelfde is als Hem te gelooven, of te gelooven hetgeen, volgens de Schrift, door Hem gezegd en gedaan was, ja zelfs de bekeering is niets meer »dan verbetering van hart en wandel, zoodat de lust tot het goede sterker in mij is en wordt dan de lust tot het kwade en dit uit mijn doen en laten meer en meer blijkt."

Van degenen die nu volgen valt ons oog terstond op de scherpgeteekende, doch niet aantrekkelijke figuur van *Wilhelm Broes*, zoon van Petrus Broes,

1) Vgl. over hem *Sepp* t. a. p., en *Bouman* t. a p., inzonderheid bl. 348. Egeling's welbekende en veel gebruikte ontwikkeling van zijn vraagboekje komt hier, gelijk van zelf spreekt het meest in aanmerking.

den zegenrijken schrijver van *De peinzende Christen*, evenals deze, Predikant der Amsterdamsche Gemeente.

Wilhelm Broes, langen tijd geroemd als »de nestor onzer Nederlandsche Godgeleerden, aan wiens scherpzinnig oordeel en veelzijdige gaven kerk en wetenschappen zooveel verschuldigd zijn" [1]); naar het oordeel van den Hoogleeraar Bouman [2]) »vooral als kerkhistorie-schrijver en Christelijk apologeet" »eene prijsvraag" van Teyler of van den Haag waardig; schrijver van onderscheidene belangrijke werken, als van *Het geschiedkundig onderzoek over de vereeniging der Protestanten in de Nederlanden*, door Bouman en zijne vele geestverwante tijdgenooten geroemd als »een meesterstuk van evangelische wijsheid en liefde," van »*de Kerk en de Staat in wederzijdsche betrekking* (niet minder, dan het zooeven genoemde hooggeprezen); van een *Tekstenrol* met *Aanhangsel*, terwijl ook onderscheidene preeken van hem het licht zagen; — die invloedrijke man nu ging uit van den toeleg, dien hij ook als vaderlijken raad gaf, om den kring der geloofstukken niet wijd uit te zetten, welker aanneming van den Christen is te vorderen, maar te verengen" tot het weinige, den Christen meest en volstrekt onderscheidende, tw. Jezus is de Christus — Gods eengeboren Zoon —, en stellig gold ook hem de opmerking van de Clercq (1821): »Alles wordt met goudschalen thans afgewogen, men gelooft zoo weinig als men maar kan." Dogmatisch verzwakte hij dan ook veel. De wonderen nam hij aan, maar de verschijning Gods aan Abimelech bijv. was slechts schijnbaar: »alsof". Jezus noemt hij »het zigtbare des onzigtbaren Gods"; »eengeboren", verklaart hij door »groote," Zoon, en beeld van God. Het trekken van Joh. 6 : 44 is zich *laten* trekken. Van het »groebelen" in Gods raadsbesluit moest de gemeente afgetrokken worden door zich steeds van Bijbelsche uitdrukkingen te bedienen, als de leerrede een betwist leerstuk aanraakt. Gods liefde moest gepredikt worden, met het blijven van Gods toorn op allen die haar niet geloofden; »de zalige *vrucht* der algemeene verzoening, leerde hij voorts, is eene bepaalde, »bepaald tot den boetvaardige en geloovige;" »zonder heiligmaking zou niemand God zien." Indien men maar *wilde* wederkeeren, dan was God een vergevend Vader, ook voor den verst afgedwaalde. Hij zocht een middenweg tusschen een »onbijbels Pelagianisme" en een »overgestreng Augustinianisme;" terwijl hij het bijzonder moedig vond, »ook in het aangezicht van den ongeloovigen, den spotter, den ligtzinnigen te zeggen, dat het geloof *aan* God en Jezus u heilig en dierbaar is."

En gelijk hij het voortreffelijk vond, dat een redenaar, als hij zijne preek

1) *Glasius* Godgel. Nederl., op *Petrus Broes*.
2) *Bouman*, t. a. p., bl. 372.

van buiten geleerd had, den schijn aannam, om zijn geheugenwerk te bedekken, alsof hij soms naar een uitgelezen woord zocht, en het dan telkens allergelukkigst trof, alzoo gaf hij ook den raad [1]) (deswegens door Capadose een Jezuit genoemd): »*men gebruike alle mogelijke omzigtigheid, men hervorme spaarzaam, doorgaans allengskens, zeldzaam door eene algemeene gebiedende wet*"... »met vermijding van groote opspraak, niet in 't geheel om met stillen bedekten gang te bedriegen en te verschalken, 't geen eene goede zaak noch wil, noch behoeft, maar opdat de verbetering geen weerzin, geen tegenstand ontmoette, opdat zij den gang van tijden en begrippen volgende, zooveel mogelijk bij alle behaaglijk en welkom zij, opdat zij uit de geneigdheid der gemeente zelve voortkome, althans niet voordat hare geneigdheid beproefd is, door Synodale besluiten worde ingevoerd." [1])

Van dien Amsterdamschen Kerkleeraar en echt-Synodalen Kerkregeerder valt ons oog op den dichter *B. Klyn Bsz*, in 1832 overleden, die in zijn »*Nagelaten Dichtstuk: de godsdienst*" [2]), doet hooren wat schoone vernuften geloofden. Hij schetst den mensch als »ook van Gods zedelijke eigenschappen het beeld, en in zich dragende den verborgen schat, zoodat dan ook alle menschen »kinderen Gods" zijn en het goede genieten kunnen. In geen enkel opzicht is er dus een wezenlijk verschil tusschen den menscheneter, die zijne prooi, desnoods, met zijn afgod dood slaat, en den Apostel Paulus, die wel om de broeders naar den vleesche, welke hem hardnekkig zochten te dooden, van Christus verbannen wilde zijn. Een verschil in graad wordt door den dichter echter nog waargenomen. De Christenen ademen in reiner lucht, en heffen vrijer lofzang aan; met den Bijbel voor zich, en de schepping om hen heen, gevoelt hunne ziel hare innerlijke waarde, en, rijp voor den hemel en zalig reeds op aarde, juicht zij in verrukking:

„Welk eene eerdienst ook verkwijn'?
Der Christenen vast geloof moet de echte godsdienst zijn."

In die godsdienst sprak toch eene nooit gekende liefde, een offer zooals geen mensch vermocht te brengen, »eene onschuld, boetende voor hen die schuldig waren."

Laat ons nu nog op eenige andere mannen letten, die in verschillende oorden des lands werkzaam waren.

Ds. *A. J. van der Veen* te Hoogeveen, die zijnen tijd verkwist had met, evenals Ds. Scharp, eene preek, waarin een zekere letter niet voorkwam, te fabriceeren, en dat nog wel over het hoofdgebod der nieuw testamentische bedeeling,

1) *Geschiedkundig onderzoek over de vereeniging der Protestanten in de Nederlanden*, 1822.
2) Bij *Johannes van der Hey en Zoon te Amsterdam*, 1832.

1 Joh. 3 : 23ᵃ wist van Christus' dood niets meer te zeggen, dan dat God om dezen dood afgewekenen en ongelukkigen in genade wil aannemen en in zijne liefde doen deelen [1]). Zijn ambtgenoot te Zaandijk, *A. J. Berkhout*, den 25[sten] November 1827 gedachtenis vierende van zijne vijfentwintigjarige Evangeliedienst, had, volgens eigene verklaring [2]), »de genade Gods in Christus" gepredikt als de hoofdzaak van alles, als den geest en de kracht van het Evangelie; aan anderen overlatende, te roemen op menschen; altijd gepredikt: »Jezus alleen, Gods Woord, zij alleen uw gids en vraagbaak, uw regel van geloof en wandel;" zich altijd verzet »tegen dat ongoddelijk ijdel roepen, tegen alle dwaze twistvragen, tegen alle valschgenaamde wetenschap, tegen alle gewaande vroomheid en regtzinnigheid, zoowel als tegen alle geschreeuw van licht en verdraagzaamheid". Er was echter bij hem zelven maar zoo weinig licht, dat hij »godsdienstigen zin" gelijk stelde met »vertrouwen op den Almagtige." [3]) De heer *C. Fransen van Eck*, die de Deventersche gemeente vreeslijk lang bediend had, betuigde bij het nederleggen van zijn ambt den 27[sten] Januari 1828 [4]): »Ik gevoelde mij, bij alle vooroordeelen en tegenstrevingen, die ik ontmoette, den moed niet ontzinken, om alle banden van menschelijk gezag afwerpende, het Goddelijk Evangelie, ontdaan van alle menschelijke bijvoegselen, naar licht en plicht, te prediken," zich verheugende, »dat de heugelijke stralen eener meer gezuiverde en onbekrompen Godsdienstkennis, over welker voortgangen ik mijnen leeftijd van geheeler harte toejuiche, zich ook van lieverlede door deze Gemeente verspreidden". De Gouda'sche *Krom*, zoon van den Middelburger predikant en hoogleeraar van dien naam, overleden in het laatst van 1827, bijzonder werkzaam als man van 't Nut, en als schrijver van onderscheidene zedekundige en uitlegkundige geschriften [5]), geloofde aan »onze verzoening met God" als aan eene Bijbelsche leer, maar ontdaan van alles wat in zijn oog Gode onwaardig was, en tot bevordering van ware deugd en zedelijkheid aangewend.

Het ligt natuurlijk niet in mijn plan, om aan te wijzen, aan welke hooggeleerde mannen het vaderschap van zulke, vlottende en vervloeiende, gevoelens toegekend moet worden. Het is ons enkel om de kenschetsing daarvan

1) Verschenen te Leeuwarden bij J. W. Brouwer, 1832.

2) Zie *Leerrede ter gedachtenis enz.*, te Zaandijk bij J. Heynis, Tsz., 1828.

3) *Leerrede over* 1 *Sam.* 14 : 6, *gehouden den* 31 *Oct.* 1830, *na de oproeping des Konings*. Te Amsterdam bij Johannes van der Hey en Zoon 1830.

4) Zijne *Afscheidsrede* verscheen bij A. J. van den Sigtenhorst aldaar. — Vgl. voorts over hem *Sepp*: *Proeve* enz., en *Bouman*, *De Godgeleerdheid* enz.

5) Zie, behalve zijne boven genoemde geschriften: *Drie brieven aan Lucia over de Eeuw der Rede van Thomas Paine*. — *Mijne gronden voor het Christendom*, — en behalve de in den tekst bedoelde verhandelingen: *Drie Leerredenen in* 1815 bij *C. Timmer te Amsterdam* verschenen. — *Vgl. Bouman* t. a. p.

te doen. Anders zouden wij allerminst mogen zwijgen over *Herman Muntinghe*, eerst te Harderwijk (1780) daarna (1798) te Groningen als theologisch Hoogleeraar werkzaam. Aan den hoofdinhoud der kerkleer hield hij vast, maar hij sleep de scherpe puntjes zooveel mogelijk af. In zijne beroemde *Geschiedenis der menschheid* was het hem te doen om »*te onderzoeken, wat ons de Bijbelsche Geschiedenis oplevere, met betrekking tot den oorsprong en den trapswijzen voortgang van de verstandelijke en zedelijke beschaving des menschdoms,*" en leverde alzoo velerlei bijdragen, waardoor hij »op de leerrijkste wijze, ons geloof, versterkt en verheldert, niet slechts aan de waarheid en zekerheid van hetgeen ons de H. S. berigt, maar ook aan de vrijheid en goedheid, waarmede God de stichting van het Nieuwe Verbond door Christus en de Apostelen voorbereidde en eindelijk, op den bekwaamsten tijd, plaats deed hebben" [1]).

Veeleer vragen wij, of er in die dagen niet ééne wetenschappelijke specialiteit optrad, om de volledige Schriftleer helder en krachtig, bezield en bezielend voor te stellen, en dat wel naar de grondbeginselen der Schrift zelve.

Dit laatste toch ontbrak maar al te zeer. De historische grondslagen van het Christendom, ze werden, o ja, erkend en aanbevolen, maar er werd niet op voortgebouwd met het bouwmateriëel, dat de Bijbel aanbood, en zeker niet in den geest der Schrift noch naar de Apostolische vermaning, om de geesten te beproeven, noch naar het voorbeeld der Apostelen, die scherpe lijnen trokken tusschen waarheid en dwaling. De waarheden, die men vasthield, dienden veelal als voertuig voor de stellingen der wereldsche godsdienst (Gal. 4 : 9); zich de genade Gods waardig maken, of Gode welgevallig zijn, omdat onze menschelijke natuur zoo voortreffelijk is, — deze meeningen vooral waren als de eieren van den roofvogel, die, onder die van duiven gelegd en uitgebroeid zijnde, ongedacht en onverwacht verslindend gebroedsel te voorschijn brachten.

Te vergeefs zien wij echter naar zulk eene persoonlijkheid in de gansche Academische wereld om. Er waren ongetwijfeld nog leeraren en hoogleeraren in wie veel beters leefde. Elders [2]) werden ze, voor een goed deel, reeds genoemd; vooral *Gysbert Bonnet*, Hoogleeraar in 1760 te Utrecht, verdient hier herinnerd te worden. Daar hij echter in 1804 aftrad, behoort hij veeleer tot het tijdvak van onzen ondergang, dan tot dat onzer restauratie, te meer omdat hij, schoon stichter genoemd van eene *philosophisch-theologische* school, in geene uitstekende persoonlijkheid voortleefde.

Inzonderheid echter moeten wij *Hermannus Royaards* herdenken. Hij kwam te Utrecht in 1788 als Godgeleerd Hoogleeraar, alwaar hij de The-

1) *Bouman*, t. a. p., bl. 252.
2) Bedoeld wordt mijne *Geschiedenis der Vad. Kerk*, 2de Deel.

ologische Faculteit in groot verval vond. Zijne lessen werden druk bezocht; hij werd zelfs de stichter van eene *exegetisch-dogmatische* school. Van ganscher harte was hij de Christelijke Waarheid toegedaan en haar vurige verdediger. Maar, hoe goed hij het ook meende, en hoe goed de weg ook was, dien hij insloeg, t. w. om de leerstellige kennis uit de zuivere bron der Schrift op den weg van betamelijke kritiek en juiste exegese te putten — door of onder hem kwam het ook al niet tot eene behoorlijke herstelling van de in Gods Woord gewortelde Dogmatiek der Hervormers. Hij overleed in 1825.

De laatste belangwekkende persoonlijkheid, die wij te Utrecht waarnemen, was zeker wel het allerminst geschikt, om, eerlijk en getrouw, den ouden wijn op behoorlijke wijze te schenken. Zijn invloed was groot, veelzijdig en langdurig, hij werd in 1794 Hoogleeraar en stierf eerst in 1840, in den ouderdom van 75 jaren. Het was niemand minder dan *Jodocus Heringa, Eliza's zoon*, evenals Borger een Fries van geboorte en afkomst.

Als kerkgeschiedkundige [1]); als uitlegkundige [2]), die ook gevolgd werd door zijne leerlingen *van Willes* [3]), *Donker Curtius* [4]), *Werner*, *Niermeyer*, *H. E. Vinke, H. J. Scholten* [5]), als beoefenaar van de Pastoriaal [6]), en als dogmaticus heeft hij met veel beleid, eerst de traditioneele rechtzinnigheid, daarna de onbijbelsche onrechtzinnigheid bestreden [7]), d. w. z., wat hij voor zich in strijd achtte met de leer der Schrift; terwijl hij zich in 1834 ook niet vinden kon in de houding, die velen in 't openbaar aannamen tegen de Formulieren van eenigheid, zijne *zeven stellingen* daaromtrent, die hun niet weinig ergernis gaven, moesten door hem opzettelijk toegelicht worden [8]).

Zij zijn vooral ter kenschetsing van zijn standpunt en karakter, te merkwaardig, om hier niet te worden overgenomen (ze waren, natuurlijk, oorspronkelijk in het Latijn):

„1. Symbolische boeken, bij aldien zij slechts naar den regel der Goddelijke boeken worden beoordeeld, doen een uitstekend nut in de Christelijke Gemeente."

1) Zie bijv. in het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis van Kist en Royaards.*

2) *Verklaring der Bergrede.*

3) Cf. *Specimen Hermeneuticum de singularibus Marci.* — Theol. Diss. van 19 Juni 1831.

4) Sp. *Herm.-Theol. de Apocalypsi;* als boven 5 Juni 1829.

5) *Disquisitio de Dei erga Hominem amore* als boven 9 Juni 1836; zie bl. IX der Voorrede; ook zijn vader *Wesselius Scholten* was Heringa's leerling geweest (zie diens Dissertatie (1809) over de benaming van den *Zoon des menschen*).

6) *Kerkelijke Raadvrager en Raadgever.*

7) Zie zijne *Apologetische* werken, door het Haagsch Genootschap uitgegeven; niet te vergeten zijn werk over de *Kritiek* des Bijbels.

8) Zie: *Berigt aangaande zeven stellingen betreffende de formulieren van eenigheid* enz. *nu nader door hem verklaard,* Utrecht 1834.

»2. Doch voor regel des geloofs moeten zij niet gehouden worden, en zijn zij ook niet gehouden door de Dordrechtsche Synode, of door Johannes Bogerman."

»3. Het zevende artikel der Nederlandsche Belijdenis leert, hoe niets vermogende menschelijk gezag in de Hervormde Kerk is, om het geloof der Christenen te beheerschen."

»4. Dit artikel wordt geenszins wedersproken door een regtmatig formulier, waarin het, gemeenschappelijk goedgekeurd geloof wordt uitgedrukt, en dat in opregtheid wordt onderteekend door hen, die in de Kerk tot het ambt van Leeraar en Opziener worden toegelaten."

»5. Wat vrome en geleerde Mannen, ingevolge besluit der Synode te Dordrecht in 1619, vóór hunne aanstelling tot de kerkelijke bediening, hebben beleden, dat zij *in alles* instemden met onze Symbolische boeken, moet men zóó verklaren dat zij gehouden worden in te stemmen in al de hoofdstukken der leer, bijzonder in die, door welker belijdenis onze gemeenten van andere Christelijke genootschappen onderscheiden worden."

»6. Het formulier, voor soortgelijk geval, door de Synode te 's Hage in 1816 en 1831 voorgeschreven, moet zóó worden opgevat, dat zij, die het onderschrijven, belijden, dat onze symbolische boeken eene leer voordragen, die overeenkomstig is met de boeken des Ouden en Nieuwen Verbonds 1), en daarom omhelsd moet worden."

»7. Men moet de instelling onzer Kerk niet laken volgens welke een zamenstel der Christelijke leer voor de gemeente pleegt te worden voorgedragen, naar den leiddraad van den Paltsischen Katechismus."

Was hij dus op weg naar eene goede opvatting van het onderteekeningsformulier, hij had zich toch niet losgemaakt uit de omarming van het kerkrechtelijk Remonstrantisme. Scheen hij gunstig gezind jegens de kenmerkende leerstellingen onzer Kerk, hij nam toch geene sympathetische houding aan jegens het *Reveil*, hetwelk haar juist meer tot leven in, en heerschappij over den inwendigen mensch zocht te brengen, gezwegen van den afkeer, dien hij toonde jegens de beweging, door Kohlbrugge, als onder zijne oogen, te Utrecht verwekt.

Toen den 2den Oct. '33, de doctorandus Jongstra bestreden wordende door een jong student, in het auditorium dit getuigenis (in 't Latijn!) weerklonk: »Wat is dat toch voor eene wijsbegeerte, die niet met den godsdienst vereenigd is, niet uit deze bron geput wordt, niet op dezen grondslag rust? Verre zij van mij die wijsbegeerte, in welke Christus niet woont. Bijaldien ik hierin dwalen mogt, dat ik geloove dat de zielen der menschen door Christus alleen zalig zullen worden, dan dwaal ik zeker alzóó, dat ik niet begeere, dat deze zoogenoemde dwaling mij door een kleingeestigen wijsgeer, wie hij ook zij, ontwrongen worde," — werd er stellig naar het hart van Heringa gesproken. Maar deze zelfde man leerde dat geen mensch verzekerd kan zijn van zijn zaligheid, en handelende, bij praktische lessen over geloof, wangeloof, bijgeloof en ongeloof, rangschikte hij allen die doorleven wilden, wat hij zelf nog leerde, onder de wangeloovigen.

1) Dat het beruchte »*overeenkomstig*" alzoo opgevat moest worden, en dus, naar de 6de stelling, niet het algemeen Christelijke, maar het kenmerkend Hervormde bedoeld werd, wees hij op bl. 99—114 op onwederlegbare wijze aan.

Ter kenschetsing van zijne houding en zijn systeem in die dagen weten wij niet beter te doen dan den volgenden brief van een zéér begaafd en zéér geleerd en zéér beminnelijk Utrechtsch student aan zijnen godgeleerden vader uit eene onuitgegevene correspondentie te laten volgen.

„Ik ben gister avond prof. Heringa wezen zien, wien ik nog in mijn hart dankbaar ben voor zijne vermaning verleden jaar mij gegeven, om wat meer ter kerke te gaan. Indien ZHE. had geweten, dat ik het met den Heer Ludwig zoo eens was, dan had hij mij zeker niet zoo vriendelijk ontvangen. – Mij viel dezer dagen in handen het Latijnsche systeem van Prof. Heringa. Daarin vond ik . . . dat het der moeite niet waard was het gevoelen tegen te spreken der dweepers, die aan eene bijzondere verlichting des Heiligen Geestes geloofden of zoo omtrent, want ik heb de woorden niet goed onthouden; maar ik weet wel, dat ik dat niet kan aannemen, maar moet verwerpen. Ja, al lezen wij twintig malen den bijbel, zoo is hij ons nog een raadsel en een doolhof, en een boek waartegen het verstand, zooals het van nature is, duizend dingen heeft in te brengen. Maar als God *daarenboven* zijnen Geest ons genadiglijk schenkt, dan eerst leeren wij dat boek verstaan, en wat er in staat gelooven, wat zeg ik, dan staat er, zooals Ludwig ook zeide, een bijbel in ons hart geschreven. Bidden wij dan veel voor elkander . . . dat God rijkelijk dien Geest in ons uitstorte! en in velen, die ons zoo dierbaar zijn. Waarom hebben zoo velen dan toch zooveel tegen dat bovennatuurlijke? Heeft God dan nu dat boek beschikt en toen de wereld verlaten, en ziet Hij als ledig aanschouwer toe wat de menschen daarmede zullen doen, of is Hij niet veel meer dezelfde levende God, die ook nu nog in ons moet werken het willen en het volbrengen naar zijn welbehagen. — Nu als God in ons werkt, dan is het toch wel iets, dat ik niet natuurlijk kan noemen, maar integendeel iets vreemds, iets hoogers, waar de natuurlijke mensch niet bij kan. Als men dan bidt om den Heiligen Geest, maar wil dat die op eene begrijpelijke wijze zal werken, bidt men dan wel regt? Of moest men niet alvorens men den Bijbel wil begrepen hebben, maar op grond van de beloften, die daarin staan, onvoorwaardelijk om dien Geest bidden, als die ons geschonken zijnde zal leiden in alle waarheid en den bijbel eerst begrijpelijk en gelofelijk maken. Het geloof is *uit* het gehoor . . . zooverre brengt God het natuurlijker wijze aan iederen mensch die onder het Evangelium leeft. Nu moet men dus gelooven, dat er hoogere werking noodig is, daarom bidden: God wil verhooren, al wie daarom bidt, en zal te zijnen tijd dien Geest ons geven. Dan en ook dan eerst leeren wij verstaan al wat wij gelezen hebben. . . *Ik geloof zeker, dat de werking des H. G. het hoofdzakelijk stuk is dat de groote scheiding daarstelt. . .*"

*** Gelijk bekend is stonden zijne ambtgenooten *Gijsbertus Bonnet* en *Hermannus Royaards* dichter, dan hij, bij de kerkelijke rechtzinnigheid. Langen tijd verdacht gemaakt als onrechtzinnig, werd hem in 1803, tengevolge van een brief, door den eerstgenoemden collega uitgegeven, eene *Verdediging* „afgeperst." Daarin verklaarde hij te gelooven en te onderwijzen de leer der drieëenheid, gelijk ze in de Formulieren van eenigheid voorkwam, alsmede de geheele leer der Verlossing, zooals die in de Ned. Geloofsbelijdenis art. VIII—XI, en in den Heid. Catechismus, bijzonder in Zondag VIII, XI, XII, XIII, XX voorkomt, en die van onze ellende en dankbaarheid. „Dit alles, liet hij er op volgen, geloof en belijde ik, omdat God het alzoo in zijn woord geopenbaard heeft. Ik begrijp het niet, maar ik neme het als eene verborgenheid aan, welke voor het menschelijk verstand ondoorgrondelijk is. En daarom onthoude ik mij, in het leeren van deze waarheden, ook liefst van nadere bepalingen en verklaringen, gebruikende gaarne de eigen woorden der Heilige Schrift, als zijnde woorden, die de Heilige Geest leert (1 Kor. II. 13). Maar van andere woorden die de menschelijke wijsheid heeft uitge-

vonden, onthoude ik mij liefst, en wenschte ik wel, dat ze nooit gebruikt waren, schoon ik niemand veroordeele, die dezelve rechtzinnig gebruikt, om er datgene mede uit te drukken, wat in de Heilige Schrift geleerd wordt. Ook hierin gevoele ik, overeenkomstig onze *Nederlandsche Geloofbelijdenis*, art. VII." — Wijl zijn ambtgenoot zich met die verdediging niet tevreden toonde, gaf hij in 1803 een *vervolg*, en toen nu ook met Bonnet verbonden de laatstgenoemde (H. Royaards) tegen hem in 't krijt getreden was, verscheen in het volgende jaar het *Tweede* vervolg.

Ter kennismaking met zijne inzichten beriep Heringa zich o. a. op de volgende geschriften:

Verhandeling, ten betooge, dat Jezus en zijne Apostelen zich doorgaans niet geschikt hebben naar de verkeerde denkbeelden van hunne Tijdgenooten. 1789; — vooral op bladz. 149—168.

Vertoog over het recht gebruik, en hedendaagsch misbruik der Kritiek, in de behandeling der Heilige Schriften, 1790, vooral op bl. 67—78, 510— 513.

Verhandeling over het rechte denkbeeld, hetwelk de Bijbelschrijvers hechten aan de koninglijke waardigheid of heerschappij van den verheerlijkten Middelaar Jezus Christus, 1797, vooral op bladz. 86—96.

Over het algemeen was er dus geen vijandschap tegen den Bijbel, als grondslag van het Christendom; met het Nieuwe Testament, inzonderheid met de Evangeliën, was men hoogelijk ingenomen. De tegenstand, dien het *leven van Jezus* door Strauss, en de opgang, dien het beroemde gedicht van *ter Haar*, *Aan een Apostel des ongeloofs*, dientengevolge, in 1841, maakte, bewijzen ten overvloede de juistheid onzer opmerking. Maar aan de verdedigers daarvan ontbrak de reformatorische geest, de waardeering van het leerstelsel der kerk, de behoorlijke liefde zelfs voor de Dogmatiek, en allermeest voor die der Formulieren; achter de vrees voor het *Scholasticisme* verschool zich de afkeer van de kenmerkende leerstukken der Protestantsch-Christelijke Kerken. Dientengevolge bewoog zich de algemeene prediking op een weg, dien Groen, scherper dan velen lief was, en niet zonder de met kracht opkomende Groninger School er onder te begrijpen, aldus geschetst heeft [1]):

»Aan elk die de leer kent van de Hervormde, van de Protestantsche, van de Christelijke kerk, mag het worden gezegd; geene waarheid die onaangerand bleef. Het is niet te doen om het indringen in duistere leerstukken (men zegt het, doch die kunstgreep is bekend, en bedriegt niemand dan die verlangt bedrogen te zijn); het is niet te doen, om het eerbiedig zwijgen of vermetel redekavelen over den aard van Gods Alwetendheid en Voorbeschikking; maar Christus, God geopenbaard in het vleesch wordt een Goddelijk, een hooger dan de overige geschapene wezens genoemd; de Heilige Geest dien de Christenheid naast den Vader en den Zoon, op grond van den Bijbel, aanbidt, is slechts eene

1) *De Maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het Staatsrecht getoetst,* Leiden, 1837, bl. 23

Goddelijke kracht; de erfzonde is zedelijke verdorvenheid, zwakheid, onvolkomenheid geworden; in het lijden en sterven van den Middelaar wordt geene verzoening, geene voldoening, geen lijden in onze plaats, geen dragen van de straf onzer ongerechtigheden, niets dan een blijk van Gods algemeene menschenliefde erkend; van wedergeboorte, bekeering, en heiligmaking heeft men zedelijke verbetering, begin en voortgang der deugdbetrachting gemaakt, en de hemel is voor elk die geene grove uiterlijke zonden begaat, met eene onbekrompenheid die gedurig ruimer wordt, opengesteld."

In zulk eene dogmatische atmosfeer voltooide Groen zijne academische studiëen. Hoedanig de politieke was, kunnen wij met een enkel woord schetsen. Gelijk men op het eerstgenoemde terrein steeds en overal wierook brandde op het altaar der menschenwaarde, alzoo verheerlijkte men den eersten Koning uit het dierbaar stamhuis van Oranje. Van der Palm drukte uit, wat zelfs geheel het liberale Europa van Willem den I^ste^ sprak, toen hij zijne boven reeds genoemde, »meesterlijke rede" ter *feest vierende herinnering van den Academischen leeftijd*" (in Juli 1828) hield.

»Gij eerbiedigt elks regten, en waakt voor aller belangen. Naast gewetensvrijheid hebt gij hier de ware verlichting haren zetel gesticht. Gij ondersteunt de nijverheid met de opofferingen eener edele belangeloosheid. Gij moedigt talenten en kunsten aan, maakt wetenschappen en letteren dienstbaar aan het belang van volk en land. Wat is er, dat uwe zorg niet omvat, waarvoor uwe onvermoeide arbeidzaamheid niet waakt en zwoegt? Wij plukken de vrucht van al die zorgen, en wanneer wij, in de schriften der vreemden, u het voorbeeld der Vorsten genoemd zien, dan stemt ons hart juichend daarmede in, en wij zeggen tot elkander: gelijk wij den Koning beminnen om het Vaderland, zoo beminnen wij nu ook het Vaderland om den Koning!" 1)

In de maatschappij heerschte de gouden eeuw. Sla slechts op zijn preek op den *Dank- en bededag des jaars* 1826 [2]).

»En in onze gewesten, weleer het Vaderland der oneenigheid, waar verdenking en mistrouwen eeuwen lang zich een zetel hadden gesticht, en burgerlijke verdeeldheid zoovele ergerlijke tooneelen heeft aangerigt; hier heeft eenheid van zin en gevoelens haar intrek gekozen! Geen twist over wettigheid van gezag, over misbruik van magt, over verwaarloozing van volksbelang, verwijdert meer de ontvlamde gemoederen; het geëerbiedigd Hoofd van den Staat is tegelijk het voorwerp aller liefde; bestanddeelen van het nieuwe Rijk, die onvereenigbaar schenen, vereenigen en verbroederen zich dagelijks meer; de zonen behoeven zich niet meer te schamen over de gouden spreuk hunner Vaderen, en zien het in de naderende toekomst met verlangen tegemoet; zien nu reeds bij aanvang, dat eendragt magt maakt"

Besluiten wij die dichterlijke beschrijving van ons onwaardeerbaar volksgeluk met eene schets, aan dezelfde toespraak ontleend, van den bloei der *Kerk:*

»Liever verblijden we ons, dat de prediking van het woord diens Koningrijks ons

1) *Van der Palm's* Oratorische Werken; uitgave van G. P. N. Suringar te Leeuwarden, IV—V, bl. 221.

2) t. a. p. bl. 173.

in al hare zuiverheid mag te beurt vallen; dat de leer van de zaliging des zondaars uit loutere genade, om de verdiensten van Jezus Christus, en door het geloof in zijnen naam, tot regtvaardiging, heiligmaking en hope des eeuwigen levens; dat die gezegende leer alom in ons midden, uit overtuiging des gemoeds, zonder dwang van menschelijk gezag, met ernst wordt verkondigd en aangedrongen: dat onze leeraars, noch door slaafsche aanhankelijkheid aan het oude, dat niet beproefd is bevonden, noch door den wind van nieuwe leeringen der menschelijke eigenwijsheid, zich laten verbijsteren of als een roof laten wegvoeren; dat liefde tot de waarheid bij ons de band des vredes is; dat geene kwaadwilligheid, al was het onder het masker der uitsluitende vroomheid of regtzinnigheid, de rust onzer kerke kan storen; en dat in vele onzer gemeenten aan vele harer leden, de lofspraak niet geweigerd kan worden, die Gods Woord weleer aan die van Beréa schonk, dat zij edeler waren dan anderen, omdat zij *dagelijks de Schriften onderzochten of deze dingen alzoo waren.*"

Al het goud was wel niet zonder schuim, maar alles was zoo volmaakt, als het in deze onvolmaakte wereld maar wezen kon!

»Bezwaren tegen den Geest der eeuw" voelde van der Palm bij het einde van dit tijdvak, evenmin als Dermout bij het aanbreken van het driehonderdjarig jubilé der Hervorming.

Arme *da Costa!* Deerniswaarde en vermetele *Protestanten!* [1]) Maar vóór wij U in bijzonderheden bespreken, zullen wij *de school* beschrijven, die de aanwezige en door menigeen reeds uitgesprokene, verkeerde beginselen tot een bepaald systeem verwerkte. —

1) Vgl. mijne *Geschiedenis der Vaderlandsche Kerk*, 2de Deel, bl. 238—244.

DE ALGEMEENE GEEST.

II.

1830—1842.

De Socratische en Groninger School.

Aristoteles was door de Reformatie onttroond geworden. Maar op koninklijke manier ontslagen, had hij op slinksche manier zich weêr meester gemaakt van het onderwijs in de methode tot beoefening, ook van de Godgeleerde Wetenschappen.

Bij de herleving van natie en kerk en school, had hij ook dit vernieuwde gezag verloren. »Wat werd in zijn stelsel van 's menschen zedelijkheid, van 's menschen zedelijke vrijheid, van 's menschen eigen vermogen om te handelen, om van trap tot trap in volmaaktheid toe te nemen, om te *leven* in één woord, zooals 't hem als vrij, als zedelijk, als zelfstandig wezen betaamt! Geen vrijheid ter wereld meer: hij was niets anders dan eene schakel in de rij der oorzaken, een niets beduidend en gansch lijdelijk deel van het oneindig heelal." Hij zocht in de verschijnselen het wezenlijke, en dat wordt alleen door God doorzien. »Hij zocht ons van dat *wezenlijke* in de dingen door redenen, door bepalen en onderscheiden, en door sluitredenen aan sluitredenen te knoopen, in één woord, door strikt bewijzen te overtuigen. Zijne geheele ontologie bestond bijna uit bepalingen, onderscheidingen, redeneeringen, bewijzen..." Zoo oordeelde de man, die aan het hoofd staat der nieuwere vaderlandsche wijsbegeerte, *Philip Willem van Heusde*.

Door de Revolutie bitter teleurgesteld, van het voorvaderlijke geloof vervreemd, aan allerlei wind van leering, karakterloosheid en roofzucht ten prooi, op weg naar het Scepticisme, begon men weêr te vragen naar den weg tot waarheid en deugd. Het wijsgeerig onderzoek begon op nieuw zijn kringloop van den eersten aanvang af; Plato werd de leermeester van onze negentiende eeuw; hij wees den koninklijken weg. Door dien te betreden zijn wij ook weêr aan de spits van andere natiën komen te staan, gelijk in de dagen der Reformatie. Ruhnkenius en Wyttenbach hadden gezeten aan Plato's voeten; Tiberius Hemsterhuis had zich zijner niet geschaamd, doch vooral zijn zoon, de beroemde Frederik, had Hollands naam vermaard gemaakt door zijne beoefening van de *Socratische Wijsgeerte*. Had toch niet

Mad. de Staël het orakelwoord doen hooren, dat hij het grootste gedeelte van de »généreuse" ideën had aangeduid, waarop de nieuwe Duitsche School gesticht was? Die philosophie is de nationale; onze natie is Socratisch-Platonisch georganiseerd. [1])

Zoo oordeelde in de gewone, in zelfbehagelijke overdrijving, dezelfde van Heusde. In dien geest onderwees hij jarenlang hoorders en lezers, de kweekelingen der Utrechtsche Hoogeschool en vele andere natuurgenooten, in 't Latijn, in 't Hollandsch, of ook in 't Duitsch [2]). Door zijne helderheid, frischheid en persoonlijke beminnelijkheid oefende hij bovendien een grooten invloed zelfs op andersdenkenden uit, en de tegenspraak [3]), die zijne methode vond, hoe gegrond en achtenswaardig ook, vond weinig gehoor bij de voortreffelijkste studenten. Hij was de ziel van Utrecht's Hoogeschool, vooral in de eerste jaren onzer herwonnen vrijheid, en inzonderheid te Groningen werd na 1830 zijn invloed zeer groot. »Wij zochten de dissertaties, onder hem geschreven, te verkrijgen, en spraken over het eigenaardige van Van Heusde," straks onderwezen door den Hoogl. T. A. Clarisse (in 1823 te Groningen opgetreden) als »een volkomen Heusdiaan", zegt de Groot [2]). — Mannen als de Professoren *B. R. de Geer, N. C. Kist, J. F. van Oordt JWz., H. J. Rooÿaards, L. G. Pareau, W. Muurling*, behalve *de Groot* zelf, en Predikanten als *P. H. Hugenholtz, H. N. van Teutem, Amshoff* en *S. Koorders* hebben zijne denkbeelden verwerkt en voortgeplant. Ja reeds voor zijn dood waren, veelal op zijne aanbeveling, kweekelingen zijner school geplaatst op onderscheidene katheders van al de Nederlandsche Academies [3]).

't Is dus noodig dat wij, om de Groninger School, wier algemeen erkend en door alle zijne leerlingen hooggeschat hoofd de bovenbedoelde Hoogleeraar *Hofstede de Groot* werd, te leeren kennen, de beginselen van de herleefde Platonisch Nederlandsche Wijsbegeerte aandachtig gadeslaan.

Van Heusde geeft dan op de vraag: Wat is waarheid? ten antwoord: »Waarheid of het ware is dat, wat niet *schijnt* te zijn, maar *is*;" de waarheid te kennen is: de dingen te zien, gelijk ze zijn buiten ons. De wetenschappen doen, naar hare bestemming, wat Minerva, volgens Homerus, Diomedes deed: zij dreef voor zijne oogen den nevel weg, die hem alles in eene onzekere gedaante had doen aanschouwen, zoodat hij nu, na die weldaad, Goden en menschen goed onderkennen kon. Men heeft den mensch van álles verkeerde voorstellingen gegeven.

1) *Brieven over het Beoefenen der Wijsgeerte* enz. door Ph. W. v. Heusde; Utrecht, J. Altheer, 1837.

2) De *Groninger Godgeleerden in hunne eigenaardigheid;* Groningen 1855.

3) Bouman t. a pl., bl. 337.

»Dichters en redenaars en al wie de kunsten beoefenen, wel verre van hem de beelden van het ware, die hier zigtbaar zijn, te doen zien, hebben hem schaduwen dier beelden, ijdele schaduwen voor oogen doen krijgen. En het ergste van zijnen toestand is, dat hij zich door dat alles als buiten staat gevoelt om tot de waarheid te komen, ja, de duisternis en de schaduwen liever heeft dan het licht".

In »de Socratische School" echter wordt de misleide en afkeerige mensch verlost van zijne veroordeelen, blinddoeken, nevelen, en liefde tot de duisternis; zijne aangeborene waarheidsliefde wordt gewekt, zijn oordeel gescherpt, zijn verstand verlicht; hij leert de dingen zien, zooals zij zijn, en hij wordt aan God gelijkvormig. De Socratische methode is de weg der zaligheid.

Voor zonde tegen God; voor overtreding eener door Hem gestelde wet; voor de vijandschap des menschen, als die zich zonder wedergeboorte des gemoeds niet aan God onderwerpen kan, is in dit systeem geen eereplaats. In den mensch is een dualisme van goed en kwaad, waarbij het onverklaard blijft, waarom het zinnelijke meer dan het bovenzinnelijke in den ongevallen mensch heerschte, en eigenlijk het zondige in het zinnelijke gesteld wordt. Eenmaal zagen onze zielen in de koren der goden het ware (het schoone, het goede, het rechtvaardige, het heilige), niet zooals het ons hier toeschijnt, maar zooals het is, wezenlijk is.

„Daar wij echter meer naar het zinnelijke, dan naar het bovenzinnelijke haakten, zijn wij uit de koren der goden buiten gesloten. Zoo daalden wij, na het verlies onzer vleugels, uit de hemelsche oorden in deze aardsche neder, namen ligchamen met zintuigen aan en zoo leven wij nog heden in deze zinnelijke wereld, den zetel des schijns, des bedrogs en der dwalingen, gestadig voort. Nogtans .... is het ons ook hier geoorloofd, het ware te aanschouwen, en dit zijn wij der liefde, en, in de eerste plaats, onzen waarheidzin verschuldigd."

't Is vooral de schoonheid, wier aanschouwing de liefde in ons opwekt; uit de schoone oogen vloeit de schoonheid als 't ware in de ziel van den aanschouwer over:

„Zoo wordt hem daarbinnen alles, wat hard en onvruchtbaar plagt te zijn, zacht, lenig, vruchtbaar. Vleugels ontkiemen op nieuw in zijne ziel, en, besproeid door dat uitvloeisel der schoonheid, groeijen zij aan en krijgen kracht en worden eenmaal stevig en sterk genoeg, om hem derwaarts weder, waar hij zoo gelukkig plagt te zijn, terug te voeren."

Plato vond, volgens van Heusde, in de natuur niets, dan hetgeen aan gedurige veranderingen onderworpen was; »datgene, waar onze ziel *uit* en *door* zich zelve naar streeft; het schoone, het goede, het regtvaardige, het heilige, het goddelijke dat er voor ons, te midden van die veranderlijkheid en onbestendigheid der uitwendige wereld, het *wezenlijke*, het ware, waar

wij naar streven moeten, om verstandelijk en zedelijk volmaakt om aan God gelijkvormig te worden, om tot de wijsheid te geraken."

En dat wezenlijke nu, waar lag dat? Alleen »in 's menschen voorstellingen en denkbeelden, zooals die onze inwendige zin doet vormen."

De mensch heeft dus in beginsel de waarheid en den toetsteen der waarheid in zich zelven; hij is de maatstaf van alles; hij behoeft slechts de Socratische methode te gebruiken om in den Hemel terug te komen; noch wedergeboorte, noch bijzondere Openbaring, noch de Christus, zonder wien wij niets vermogen, is, wel beschouwd, onmisbaar om al die goederen deelachtig te worden; zelfs Gods betrekking tot ons heeft geen waarde meer.

Van Heusde was echter geen vijand van het Christendom, zooals hij het zich voorstelde; integendeel! Hij was afkeerig van Strauss en van allen die het Christendom, »het *Palladium onzer toekomst*, ondermijnen." Hij was geen vriend van Kant: hij vond in Kant's *Religion innerhalb den Grenzen der Vernunft* het Christendom nauwelijks terug, d. w. z. in het geheel niet. Plato evenwel had hem het Christendom leeren verstaan en liefhebben. »Zoo ik er eenige vorderingen in mag gemaakt hebben, om den aard en den geest des Christendoms te vatten, ik heb het aan het lezen onzer gewijde oorkonden, en voorts alleen aan Plato en de wijsbegeerte der inwendige wereld te danken."

Was hem het Christendom dan een voortbrengsel van de edelste zielen, de heerlijkste vrucht van aangeborene waarheidsliefde? Ging zij misschien op in liefde tot God en den naaste? Ziehier zijn antwoord!

„Het kan niet anders, vrienden, of, hoe dieper wij de *heiligheid* Gods beseffen, des te schuldiger en verdorvener moeten wij ons zelven, als zedelijke wezens, voorkomen. Wij bekennen dan ook in onze gebeden, dat wij ellendige zondaars en uit ons zelve onvermogend zijn, om heilig en Gode gelijkvormig te worden. Maar des te meer gevoelen wij ook behoefte in ons binnenste, om ons weder met God te doen bevredigen. Dat besefte men zoo volgens de natuurleer der oudheid niet, daar men tot dat verhevene en zuivere begrip der goddelijke heiligheid niet gekomen was. Naarmate wij dat reiner bekomen hebben, naar die mate heeft de mensch in de zedelijke wereld zijnen afstand van de Godheid meer leeren inzien. Maar verder. Als wij ons zoo als nietswaardigen voor God in het stof nederbuigen, hoe moet dan niet de bewustheid van Gods liefde tot de menschen ons troosten en opbeuren! Hoe moet dan niet de uitspraak, *dat God 't is, die ons 't eerst heeft lief gehad*, een εὐαγγέλιον, eene blijde boodschap voor ons zijn! De oude fabelen stellen ons de goden voor als zich ontfermende over het rampzalig lot der stervelingen en den wijsgeeren der oudheid was het voornamelijk te doen, om liefde voor de Godheid in den mensch op te wekken, maar een middel te bedenken om den zondigen mensch met den heiligen God te verzoenen, dat kwam in 't hoofd der eerste" (?) „wijsgeeren niet op, laat staan, dat men zulks in de oude fabelen zou vinden. Dit intusschen — is 't niet zoo, mijne vrienden? — kan alleen ons datgene verschaffen, wat wij als zedelijke wezens 't meest behoeven. En ziet! daar treedt tusschen God en het menschdom de zoon des menschen, *hij*, die

tevens God zoon is, in het midden om onze voorspraak en middelaar bij zijnen Vader te zijn! Wat kon den mensch verkondigd worden, dat hem in zijnen waan en zijne trotschheid dieper vernederde, maar wat ook, dat hem hooger verhief? En deze geheele leer der liefde, was zij uit haren aard niet geschikt om menschen met menschen, als kinderen van denzelfden Vader, door Godsvrucht met elkander te verzoenen?"

Wij betwijfelen sterk, of zelfs deze voorstelling van het Christendom, de beste die wij bij Van Heusde vonden, zich met de Platonische ideeënleer laat rijmen; veeleer moest hare ontwikkeling en toepassing tot de volstrekte emancipatie des leerlings van alle uitwendig gezag, en mitsdien ook van alle Godsliefde in Christus leiden; niet dientengevolge, maar daarnaast, als een vreemd bestanddeel, verschijnt dat Christendom in de geschriften van den wijsgeer. Doch hoe dit zij, hij hield zich vast overtuigd, dat Plato's leer het voorportaal van het Christendom was, en heeft alzoo aan velen eerbied voor den christelijken naam ingeboezemd; terwijl het verklaarbaar wordt, hoe van Heusde volgens den een in het Christendom niets zag dan de hoogste openbaring der humaniteit en volgens den ander de hoogste openbaring der Godheid begroette. Vele vragen zouden aan van Heusde gedaan kunnen worden, hoe hij deze of die uitdrukking verstond, al stemt men toe dat zijne opvatting, aan een deel van het Evangelie ontleend, zich niet in lijnrechten strijd met het Evangelie bevindt. Maar in élk geval moest de allerheerlijkste leer der liefde Gods veel van haren heilzamen invloed verliezen bij allen die luisterden naar zijne vermaning, om de leer van 's menschen zedelijk bederf toch niet te overdrijven. Men mocht niet handelen naar het voorbeeld der mystieken, die, bij hun streven naar gelijkvormigheid aan God,

„den mensch en het menschelijke uit het oog verloren, daar zij alleen op het goddelijke zagen; zoo werden zij onnuttig voor de zamenleving. En ware 't daar nog maar bij gebleven! Maar neen, gelijk zij den mensch teregt zedelijk onvermogend achtten om *op zichzelven* de goddelijke heiligheid en volmaaktheid te bereiken, zoo *verloochenden* zij, of schenen te verloochenen al wat God, volgens Paulus' uitdrukking, *in de harten der menschen geschreven heeft*, ja, verloochenden inderdaad, dat zij *menschen*, dat is, redelijke en zedelijke wezens zijn, die, *als zoodanig*, onze heerlijke zielsvermogens tot onze verbetering en tot heil van onzen evenmensch en van de maatschappij gebruiken moeten."

Van Mysticisme moesten de leerlingen afkeerig zijn; evenzoo van het Supranaturalisme en het Rationalisme; zij behoorden als godgeleerden, als christenwijsgeeren, de waarheid te zoeken, gelijk ook de eerste Kerkhervormers gedaan hadden, — de waarheid die *in* den mensch, *uit* den mensch, *door* den mensch, *voor* den mensch is. In den mensch moet *de* mensch heerschen, t. w. »bijzonder onze zedelijke natuur.' »Zoeken wij niet door dat alles, zooals wij het uitdrukken, tot *menschelijkheid*, tot veredeling en be-

schaving, die den *mensch* past, ja ook tot regt besef van *menschheid* te komen?" „*Ken u zelven!*" wordt dus eigenlijk het gansche Evangelie.

*** Ter beschouwing van deze Wijsbegeerte komen vooral in aanmerking: Zijne inaugureele *Oratio de antiqua eloquentia cum recentiore comparata*, quam habuit 26 Jan. 1804; — *Initia Philosophiae Platonicae*, vol. Primum 1827, Sec. 1831—36; — *Brieven over den aard en de strekking van Hooger Onderwijs*, 1829; *de Socratische School* 1835; 3de druk, 1860. Deze laatste druk omvat o. a.: *De Encyclopedie* en *Wijsgeerige Navorschingen in de Talen*. Mijne aanhalingen uit de geschriften zijn aan dien druk ontleend. Het laatstgenoemde stuk, eerst afzonderlijk uitgekomen in 1837, verscheen in 't volgende jaar in 't Hoogduitsch. — Vergel. ook: *Memoria Heusdii* van Prof. Rovers, 1841; *de Wederlegging* van zijnen ambtgenoot *F. C. de Greuve* te Groningen, in 1837; en diens *Brieven* in 1838. Alsmede het werk van J. Nieuwenhuis: *Van Heusde's Metaphysica* toegelicht, Leiden 1840.

Tot een tegenovergesteld gevoelen kwam de andere beroemde, door de onovertroffen schoonheid zijner dialogen geboeide lofredenaar van Plato. dien onze eeuw hooren konde, en die ook eene machtige partij gevormd heeft. Uit alle geschriften van Groen van Prinsterer spreekt een liefde tot het schoone en goede, zooals Plato zelf hem met recht zou kunnen benijden: maar niet minder krachtig is zijne liefde tot het ware en het rechte; het kritisch-wijsgeerig idealisme van den grooten wijsgeer verkreeg in Groen een uitstekenden vertegenwoordiger, tegelijk met den historischen zin, die bij Plato, ook volgens Groen zelven, te weinig opgemerkt is. De scholastieke vormen heeft hij tot zijn laatsten snik toe gehaat met een volkomen haat: deze David kon in Saul's kleederen onmogelijk ten strijde trekken tegen den Goliath zijner eeuw. Maar was hij dan ingenomen met Plato's leer?

Op zijne gewone kernachtige manier beantwoordde Groen die vraag aldus:

„Geen wijsgeer der Grieken die Plato overtreft; zien wij dus in hem hoe veel en hoe weinig de wijsgeer vermag. Zijne filosofie is bij Le Maistre „la préface humaine de l'Evangile," bij Fr. v. Schegel, „die wissenschaftliche Einleitung in die christliche Offenbarung." Immers gaat zij van God uit, spoort, in de overleveringen der volken en de geheimen der priesters, de trekken der geopenbaarde waarheden op, en geeft het gevoel van behoeften, die alleen het Christendom vervult. Aldus is de heidensche wijsbegeerte van velen, gelijk Clemens Alexandrinus het noemt, een trap naar het Christendom geworden; doch, hoe uitmuntend en heerlijk èn inhoud èn strekking èn vorm zij van Plato's geschriften, ook daar blijkt welk een onderscheid er bestaat tusschen eens menschenwoord en het woord van Hem. die uit den Hemel nedergedaald is. *God* is de maatstaf van alles, niet *de mensch* . . ."

In de door ons gecursiveerde woorden ligt het verschil aangeduid tusschen Van Heusde en Groen, al was de eerste zich niet helder bewust van de draagkracht zijner beginselen. Groen had dat alles doorgedacht en doorleefd, toen hij, op zijne beurt, ook eene *Proeve* in 't licht gaf *over de middelen, waardoor de waarheid wordt gekend en gestaafd.* [1])

1) In 1834, als eerste deel van *Beschouwingen van Staats- en Volkenregt*. In 1858 als tweede druk bij Höveker en Zoon verschenen.

Ziehier ter kenschetsing zijner voornaamste beginselen om tot waarheid te komen nog eenige stellingen en aanhalingen uit dat geschrift:

Het goede in het Heidendom, of onder de menschen buiten het Joden- en het Christendom, is niet uit den mensch, maar uit God, die het hun heeft geopenbaard (Rom. 1 : 19, 20). De zoogenaamde natuurlijke godsdienst is redelijk, niet uit de rede ontleend.

Vijandschap tegen God, ziedaar de natuurlijke godsdienst eener bedorven natuur.

De wijsbegeerte is altijd onafscheidelijk en afhankelijk van de godsdienst geweest. Onvolledige begrippen omtrent de godsdienst hebben altijd eene onvolledige wijsbegeerte ten gevolge gehad. Alleen het Christendom kan de grondslag eener volkomen wijsbegeerte zijn.

„De Openbaring alleen is de grondslag eener volledige wijsbegeerte; zij bevat de hoogste, de alleen ware filosofie."

„Buiten het Christendom is er tusschen godsdienst en wijsbegeerte altijd vijandschap geweest... Thans wordt door den Christen het eenheidsbeginsel van *gelooven* en *weten*, van godsdienst en wijsbegeerte, in de geopenbaarde waarheden erkend."

„In *de verzoening door Christus* ligt het middenpunt der wereldgeschiedenis."

„De volmaking van den mensch kan, volgens den Bijbel, nooit in beschaving en ontwikkeling bestaan. Ontwikkeling onderstelt onbedorven kiem; het Christendom leert algemeen zedenbederf... Volmaakbaarheid doet de volmaaktheid in verhooging van het aanwezige bestaan. De Openbaring toont dat de mensch niets uit zichzelven ten goede vermag; dat er een nieuw beginsel, wedergeboorte, wordt vereischt; dat in de slavernij der zonde de noodzakelijkheid eener verlossing door hooger kracht opgesloten ligt."

„In geen rationalisme, dat geloof en gevoel door koude verstandsbeschouwing onderdrukt, op onderstellingen en redeneringen bouwt, en zich met afgetrokkenheden paait en bedriegt. In geen uiterlijke vormen en doode orthodoxie; in geen voortrekken van eenig vermogen van den geest, maar in het geloovig aannemen van hetgeen God bekend heeft gemaakt; in de Openbaring, door welke Gods Geest het gansche wezen van den geloovige aan zich onderwerpt; in de vereeniging met Christus, waardoor wij leeren God *liefhebben met geheel ons hart, en geheel onze ziel, en geheel ons verstand.*"

't Is duidelijk, de oorzaak van het verschil tusschen den eenen en den anderen leerling van Plato, tusschen den »Praeceptor Hollandiae" en den Aanvoerder der Natie, ligt in de leer omtrent den mensch; onze Anthropologie beslist over onze Theologie; die zich tot alle waarachtig goed onbekwaam gevoelt, stelt in God de eenige bron van alle goed. Maar even duidelijk is het dan ook, dat de volgelingen van het Utrechtsche licht in botsing kwamen met Groen en zijne vrienden; ja, wij vinden, zou men kunnen zeggen, de invloedrijkste godgeleerdheid, die in deze jaren tot volledige ontwikkeling kwam, bij den wijsgeer in kiem voorhanden.

»*De openbaring en opleiding door God in Jezus Christus ons gegeven, om ons Gode steeds gelijkvormiger te maken*," ziedaar de grondgedachte der Groninger school, die zichzelve den naam gaf van de »*Nederlandsch-Evangelische*" richting, reeds van Wessel Ganzevoort af in deze landen gevolgd.

„Hoog stellen wij de *leer* des Nieuwen Verbonds", zoo liet haar eminent hoofd zich hooren, „die van onzen Heer is in vorm en inhoud onovertroffen, onevenaard; die der Apostelen is omvattender, dieper, juister, dan ooit na hen iemand onderwees; van beide, van Jezus en zijne Apostelen, is ons de leer normatief voor alle volgende Leeraars. Hoog achten wij Jezus eenig, volkomen zondeloos en heilig, waarlijk goddelijk voorbeeld, ons in de laatste jaren zooveel helderder geschilderd. Doch van hoeveel belang wij de godsdienst*leer* van Jezus en de Apostelen achten, hoe voortreffelijk hunne *zedekunde*, hoe heilig en volkomen Jezus *voorbeeld*: omvattender, rijker en het eigenlijk kenmerkende van het Christendom is ons de *openbaring*, of de blootlegging in daadzaken, welke wij in Jezus Christus vinden, te weten in de daadzaken van zijne zending op aarde, zijn lot en leven, zijn persoon en zijn werken.".

„Doch wat de beoefening, de praktijk of het subjectieve betreft, is ons hoofdzaak *de opleiding*, en wel de opleiding, ons door God in Jezus Christus geschonken, om ons Gode steeds gelijkvormiger te maken."

Alles beweegt zich hier om een *meer* of *minder*. De Apostelen kenden Jezus beter, dan iemand na hen, doch hun woord is minder dan dat van Jezus zelven, en het Oude Testament staat, gelijk op dat standpunt van zelf spreekt, wederom beneden het Nieuwe. Er is opklimming van Adam tot Christus, doch de openbaring begint weêr te dalen, als Hij ten Hemel gevaren is. Evenwel de vrucht daarvan is eene toenemende gelijkvormigheid; althans het doel. Waar het einde te vinden is van eene gelijkvormigheid, die steeds meer aan God gelijkvormig wordt, en hoe wij, de menschen, ooit beginnen met gelijkvormigheid, is ons niet recht duidelijk gemaakt. Maar dat het verschil tusschen Plato en Christus ook slechts de hoeveelheid, en niet de hoedanigheid betreft, leerde Hofstede de Groot op onmiskenbare wijze:

„Wat Plato in zijne *Republiek* gevoelde, dat *moest* geschieden door een staat, de vorming, opvoeding en opleiding der burgers tot wijsheid, deugd en gelijkvormigheid met God: dit was eene gissing, een voorgevoel, eene aanduiding van 't geen oneindig volmaakter" (?) „*werkelijk* geschiedt door de Kerk van Christus. Niet alleen worden de menschen hierin onderwezen, vermaand, of wel door straffen bedreigd en door beloften uitgelokt; maar zij worden er werkelijk gevormd en opgeleid door de liefde van God en den Heer, die, wijs, heilig en onvermoeid, ons opzocht en op ons werkt en ons herscherpt en hernieuwt tot altijd toenemende volmaking." — „Wat Plato heeft gewild, doch niet helder ingezien en veel minder volbragt, dat heeft Jezus niet alleen gewild en helder ingezien, maar ook volkomen uitgevoerd." [1])

Zoowel in de opleiding als in de openbaring nu zien wij, wat *God* is,

1) *Voorlezingen over de geschiedenis der opvoeding des Menschdoms door God, tot op de komst van Jezus Christus*, 1846, '48, '55, te Groningen bij A. L. Scholtens.

wat de *mensch* is, en wat *'s menschen betrekking* tot God. Wij hooren dit niet uit een leerstelsel, dat Jezus uit den hemel zou gebragt hebben, maar wij *zien* en hooren het *in Hem* die het afbeeldsel van God en het voorbeeld des menschen is, Gods en 's menschen Zoon. In Hem, in zijn persoon, zijn spreken en werken zien en hooren wij, wie *God* is, de heilige Vader der menschen; in Hem, wie de *mensch* is, zijn moet en worden kan; *want in Hem openbaart God ons aan ons zelve, en doet ons ons zelve eerst regt kennen.* In zijne natuur zien wij, wat wij naar onzen aanleg zijn; in zijne volmaaktheid, wat wij naar onze bestemming worden kunnen; in zijn lot, voor zooveel het Hem door menschen is berokkend, hoe verre de zonde ons van onze bestemming kan verwijderen en hoe diep bedorven de van God afkeerige mensch is en meer en meer wordt; maar ook in zijn lot, door God toegelaten of beschikt, hoe groot Gods heilig ongenoegen over de zonde is, daar Hij liever zijn Zoon aldus liet sterven, dan de zonde langer te dulden; in zijn werk, aan het zondige menschdom besteed en deszelfs vrucht, hoe wij door Hem kunnen herschapen, gereinigd en volmaakt worden. In Hem, in zijne betrekking en eenheid met God... zien wij, *welke onze betrekking met God kan en moet* zijn... In zijn lijden en sterven voor het Godsrijk zien wij Gods liefde jegens zijne vijanden, Jezus liefde jegens zondaren en tegenstanders, en, als wij lijden, dat God ook ons door tegenspoed wil beproeven en louteren. In zijne verheerlijking uit lijden en dood zien wij, hoe wij, zoo we met Hem lijden, ook met Hem door God verheerlijkt zullen worden, met Hem die voortgaat Zijne Kerk te besturen en van heerlijkheid tot heerlijkheid te leiden." [1])

Geen *wezenlijk* verschil dus tusschen de leer van Plato en die van Christus, doch ook geen wezenlijk onderscheid tusschen Christus en den mensch. Ja, zoo wij al die woorden tot hun diepsten zin terugbrengen, dan verkrijgen wij als grondbeginsel der Groninger School: het goddelijke is het echt menschelijke; goddelijk en menschelijk is, betrekkelijk onderscheiden, doch van nature één. De Groot heeft het aldus uitgedrukt:

„De hoogere eenheid van God en mensch ligt daarin, dat God een *geest* is, en de mensch, als mensch tegenover de dieren, een *geest* bezit. Geestelijke wezens zijn dus beide, en God en mensch..." 2)

Zij past de kerkelijke formule van *God-mensch* op Christus toe, doch om het eerste lid terstond te laten opgaan in iets goddelijks, »Gods volkomen

1) *De Groninger Godgeleerden*, enz.

2) *De Berigten omtrent het onderscheidend karakter der Groningsche Godgeleerde School, van Mr. I. da Costa*, toegelicht door Hofstede de Groot, Hoogleeraar te Groningen. Te Groningen, bij C. M. van Bolhuis Hoitsema, 1848, bl. 19.

evenbeeld en het afschijnsel zijns wezens,'' en om den mensch de goddelijke natuur toe te schrijven [1]). Jezus is Godmensch, omdat het menschelijke volkomen ontwikkeld met Hem te voorschijn trad; Hij is de godmenschelijke, omdat Hij de eenig goed-menschelijke was. Genoeg, *de* mensch, de ideale mensch, was ook hier bron en maatstaf; tusschen het Christendom en het Heidendom; tusschen de Kerk en de Maatschappij, tusschen goddelijk en menschelijk geen specifiek, slechts een relatief onderscheid; tusschen den heiligen God en den zondaar geen klove die alleen de eeuwige Zoon, uit eene vrouwe geboren, door zijne zelfsofferande dempen kon, — alleen een moeras, de moeras van ons leven, waar God ons door heen leidt, zonder dat wij instorting van zijn leven behoeven, het *wonder* der wedergeboorte, gelijk een vader zijne verdoolde en zinkende kinderen weêr t'huis brengt; tusschen den Heiligen Geest en den geest der reine menschheid kon dan ook geen werkelijk verschil bestaan. Wat Hofstede de Groot leerde uit de *Historia philosophiae* van van Heusde, dat bleef de grondgedachte van geheel zijn werkzaam en invloedrijk leven: »Ik zag, om het voor mijn leven niet weder te vergeten, wat het hoogste op aarde is, naar welks kennis en bezit wij moeten zoeken: *de menschelijkheid;* wat *de geschiedenis* moet zijn: het verhaal van de *ontwikkeling* des menschdoms tot menschelijkheid en beschaving: wat *wijsbegeerte* moet zijn: een streven naar helder inzigt in alle dingen, opdat de mensch meer *mensch* worde.''

Ja, hij scheen zelfs in het Pantheïsme verzonken, toen hij toegaf dat men zijne Christologie de meest onbeperkte Godvermenschelijking zou kunnen noemen [2]).

Die vooropstelling van den persoon van Jezus, waarvan wij boven de authentieke beschrijving overnamen, hangt ook met van Heusde's theorie onafscheidelijk saam. Wie toch was schooner en edeler en deugdzamer dan Jezus? Wie was bekoorlijker aan het Platonische oog? Formeel sloot de Groninger School zich daarin aan bij de Schrift en de Belijdenis, inzonderheid bij den Heidelbergschen Catechismus; den Christus weêr tot middenpunt van het godgeleerd stelsel gemaakt te hebben, behoort tot hare eigenaardige verdiensten tegenover de wijsgeerige systemen of de onwijsgeerige bestrijdingen van den omwentelingsgeest. Maar dat de Christus, dien zij schetste, in de voornaamste punten niet overeenkwam met den Christus der Kerk, gelijk Hij in hare goddelijke en menschelijke geschriften geteekend wordt, behoeft geen breedvoerig betoog. Wij hebben slechts op twee bijzonderheden te wijzen, t. w. op de loochening van zijne waarachtige Godheid en van zijne

1) Vgl. de *Lineamenta Theologiae Christianae Universae* enz., § 32, 33, 51.
2) *Het onderscheidend karakter, enz.*, bl. 18.

voldoening aan de strafeischende gerechtigheid Gods. De bedoelde leerstukken werden alle opgelost in zedelijkheidsbetrekkingen [1]).

„De Zoon van God, de heilige hemeling, werd mensch" (zijn voortbestaan werd aangenomen) „en was als mensch onbevlekt, dewijl Hij reeds in hooger sfeer zich had geoefend in deugd en wijsheid." „Hoewel het woord voldoening nergens in het N. V. voorkomt en in den *Anselmiaanschen zin* on-Evangelisch en ongerijmd is, kan men het evenwel zeer goed in eenen Evangelischen en redelijken zin opvatten. Want Jezus heeft voldaan (doch niet alleen door Zijn sterven) maar door Zijne liefdevolle komst op aarde, Zijn heilig leven, Zijn zich opofferend sterven en Zijne heerlijke opstanding, aan hetgeen God van Hem verlangde. Hij heeft door dat alles voldaan aan God liefde — aan Gods wijsheid — aan Gods heiligheid (Rom. 3 : 25, 26, *regtvaardigheid* genoemd, gelijk dikwijls ook elders in het N. V. *regtvaardig* ons *heilig* beteekent), die deze behoudenis *niet konde willen*, zonder de betooning van Zijnen afkeer van de zonde en zonder de heiliging des menschen."

Zoo hebben wij vrijmoedigheid om toe te gaan tot den troon der genade, om barmhartigheid te verkrijgen; verkreeg het Joodsche volk »eene volledige amnestie, in zich sluitende zoowel de ontheffing der schuld als vrijstelling van de werken der wet; kwam er tusschen Jezus en zijne discipelen »eene naauwere vereeniging" tot stand; en ontstond er eene verzoening der menschen met God, want God verzekert den mensch in Christus van de vergeving der zonden; de dood des Verlossers was de sterkste veroordeeling en de meest afschrikwekkende tentoonstelling van den aard en het verderf der zonde.

De verheffing van Gods openbaring in Christus tot het toppunt van Gods openbaring in 't algemeen kan geschieden met de handhaving van het goddelijk gezag van den geheelen Bijbel. De Groninger School deed dit echter niet. Ofschoon zij vasthield aan de historische geloofwaardigheid, vooral der Evangelieën, leerde zij, meer of minder onomwonden:

„De Bijbel is niet Gods Woord; ten onregte heeft men aan dien geheelen Bijbel openbaring, gezag, ingeving en onfeilbaarheid toegekend; het onbepaald aanprijzen van den Bijbel heeft veel nadeel gedaan; Bijbeldienst is eene kwaal van vele Protestanten; de bewaring van Bijbeldienst zal tegenover dweepers, Roomschgezinden en formulierknechten van onberekenbare nuttigheid zijn; door een iegelijk moet in den Bijbel het Evangelie worden gezocht; dit zal de voldoende vereenigingsband wezen; want, heeft ieder ketter zijn letter, niet ieder ketter heeft zijn Evangelie: het Evangelie is het regte formulier van eenigheid." 2)

1) *Waarheid in Liefde*, 1841, 4de St. bl. 878. — *W. in L.*, 1839—42.

2) Vgl. *W. in L.*, 1841: *Geschiedkundige nasporingen of de Kerkhervorming uitgegaan zij van het vrije Bijbelonderzoek of van het vrije onderzoek des Evangelies.*

Deze Humanistisch-Theologische school in de Nederlanden, die zich, onbegrijpelijkerwijze, maar, in hare onwetendheid, ter goeder trouw, aan de Kerk en het volk voorgesteld heeft als de nationaalste niet alleen, maar ook als de Christelijkste en de vruchtbaarste, is zeer zeker! daardoor verdienstelijk geworden dat zij de mannen van het Reveil, zonder dat zij het wilde, tot tegenspraak en tegenweer, tot allerlei invloedrijke werkzaamheden drong. Wij zullen over dit onderwerp afzonderlijk moeten handelen, maar wij dienen hier toch een enkel bewijs bij te brengen van de juistheid onzer opmerking.

De loochening van Christus' Godheid maakte op da Costa een onuitwischbaren indruk. Was het eerste artikel der Apostolische Geloofsbelijdenis hem, reeds door het onderricht van zijnen geëerden en geleerden leermeester van Lennep, tot een hartelijke geloofsovertuiging geworden, door zijnen geestelijken vader, Bilderdijk, had hij den inhoud leeren verstaan van het tweede. »Van dat oogenblik af was hem ook in dezen de roeping en richting zijns levens aangewezen: eene richting en roeping ter verheerlijking van den eeuwig gezegenden Godmensch, en van strijd tegen al wat dat eeuwig en wezentlijk Zoonschap, het Zoonschap van Hem, die zich kennelijk bij het beroep op Zijne goddelijke waardigheid »Gode even gelijk maakte," moest verdonkeren en miskennen." Zoo getuigde een van da Costa's meest geletterde en bijzonderste vrienden, de laatstovergeblevene van de vier redacteuren van de *Nederlandsche Stemmen* en van de *Stemmen en Beschouwingen* [1]), waarin de ridderlijke strijder, volgens Dr. Kitto (door Koenen aangehaald), in het *Journal of Sacred Literature* van October 1852, »this great Dutch theologian," vele gladde steenen slingerde naar die ergste der ketterijen. Aan de leer van Jezus' Godheid hing toch volgens hem »het geheele samenstel, de geheele waarheid, dat is, geloofs- en aannemingswaardigheid der Christelijke openbaring; en, zoo het geene duidelijke en wel bewijsbare Bijbelleer is, dat de mensch gewordene Zone Gods. in volmaakte wezenseenheid met den Vader, *God* is, dan zijn wij, die zulk eene leer bedachten of navolgden, waardig om van Christenen zoowel als van Joden en Mahomedanen voor de grofste en stoutste onteerders van den eenig waren en levenden God gehouden te worden." [2])

Men zou van zulk eene school, als die zooveel over menschenwaarde en Christelijke liefde redekavelde, en het leven boven de leer stelde, verwacht hebben, dat zij de tegenspraak zelfs van het gemeene volk met voorbeeldeloos geduld verdragen, en dus allerminst de fatsoenlijke tegenstanders verguisd zou hebben. Doch zulk eene verwachting zou misrekening geweest zijn.

1) *Voorrede* van de daaruit overgenomene, afzonderlijk (bij Höveker 1861 en '62) uitgegevene *Opstellen van da Costa van Godgeleerden en geschiedkundigen inhoud.*

2) *Rekenschap van gevoelen,* 1844.

Giftige dolken gebruikte zij in plaats van vriendelijke redeneering; de ridderlijkste handen, zooals die van da Costa, werden beschouwd als paardepooten. Het eerste en laatste antwoord van prof. Hofstede de Groot aan dien thans [1]) algemeen verheerlijkten en dubbel gedoctoreerden man heeft veel van kwajongens kritiek. Da Costa toch verstond geen Latijn; eischte voor zijne eigene uitlegging de onfeilbaarheid; verstond van de uitlegkunde niet veel, en van de Dogmatiek niets; »zijn toon is veel te aanmatigend en zijne kunde veel te gering, dan dat wij onzen kostelijken tijd aan wederleggingen van hem zouden verspillen." [2])

Die met zulk een boozen geest bezielde School heeft stellig tot 1842 een schier onbestreden en onweêrstaanbaren invloed uitgeoefend, door de verscheidenheid van talenten, die hare beginselen dienden; door den glans van hare wetenschappelijke verdiensten; door de bewonderenswaardige volharding van haar streven; door beurtelings den geest der publieke opinie in zich optenemen of dien een weg te banen en een doelwit te stellen, zooals bijv. in haar verzet tegen de Afscheiding en tegen de gebondenheid aan de Kerkleer; door zich te bedienen en te verzekeren van gewichtige ambten en bedieningen; en door eene encyclopaedische reeks van academische handboeken, een grijsgeworden tijdschrift, en eene menigte andere geschriften, alle binnen het bereik van het gewone menschenverstand.

Vooral de broederlijke liefde en het gevoel van solidariteit maakte, ondanks het later openbaar geworden verschil, de Groninger School tot eene groote macht in den lande.

Treffend heeft Hofstede de Groot zelf dat geschetst; en deze schets overnemende, bereiden wij tevens de kennismaking met vele personen van beteekenis voor:

„Bij van Oordt heerschte de exegetische zijde, hij had fijne en diepe blikken in het Nieuwe Verbond en eene heldere, omvattende aanschouwing van het geheele Evangelie, en bovendien van de wereld, gelijk zij was en is. Scherpzinnige exegese is ook aan Van der Loeff, diepzinnige aan Pareau eigen. Lorgion en ik zijn vooral geschiedkundigen. Het speculatieve wordt meest gevonden bij Pareau, Meijboom en Witkop. Het mystieke bij Schukking, Van Herwerden, Muurling, Pareau en van Loon. Het practische bij Muurling, Van der Loeff, Swaagman en Keizer. Bij anderen, Swiers, Sannes, Reitsma, Van der Woude, Douwes, enz. is het speculatieve en practische of ook mystieke meer vermengd. Elk verheugt zich in de aanvulling zijner eenzijdigheid, door 't geen anderen hem leeren en in hem wekken. Den Heer der Gemeente zij lof en dank, dat Hij ons vergunt aldus zamen te werken, en, bij verschil van gaven, door eenheid van geest iets te doen voor Zijn heerlijk rijk!"

Deze vaderlijke dankzegging is om hare soberheid voortreffelijk en door

1) Denk aan de hem gebrachte hulde op 28 April 1885!!

2) *De Berichten* enz. bl. 65.

hare juistheid voorbeeldig, vergeleken bij zoo menige lofspraak eener wederzijdsche bewondering, uit den mond van vele leerlingen vernomen, alsof de Groninger School het zout der maatschappij en het licht der kerk ware. Aan gevoel van eigenwaardigheid en eigenwaarde heeft het haar hoofd echter ook in geen geval ooit ontbroken.

Wij zullen haar in den loop van ons verhaal gedurig ontmoeten. Hare overtuiging, alsof zij het Christendom het zuiverst en het hartelijkst belijdt, op zichzelf reeds een verkwikkelijk verschijnsel in onze sceptische eeuw, blijft buiten beoordeeling, voor zooverre zij met het inwendig leven der personen samenhangt. Niettemin is het raadzaam het merkwaardige woord van Hofstede de Groot aantehalen:

„Mocht echter mijn oordeel en de toon mijns schrijvens, ja ook geheel dit geschrift bij anderen miskenning en verguizing vinden, welnu, ik ben daaraan reeds lang gewend, en hoe diep mij dit smart om hunnentwille, die er zich door bezondigen, het is daarbij mijn troost, dat de leerling niet meer is dan de Meester; ook behoor ik gaarne onder hen, die Hij zalig heeft genoemd, dewijl wij om *Zijnentwille* worden gesmaad en gelasterd. Want voor Hem is mijn strijd; Zijn kruis draag ik Hem gaarne na; Hij is, gij weet het, *Hij* is mijne hoop, mijne liefde, mijn één en alles."

Dat woord is van 1855 [1]), nadat hij in elk geval zonder openlijke afkeuring van hooggeachte vrienden, zonder kerkelijke bestraffing, onder het handgeklap van eene zelfbehagelijke menigte, zelf allerlei bittere woorden aan het adres van zijne tegenstanders gericht had, door zijne leerlingen jaren achtereen mannen had laten belasteren, die, evenals hij, betuigden dat Christus hun leven was en dat zij de vrijheid in Christus liefhadden. Dat woord gaat zelfs vooraf aan oordeelvellingen, als deze, omtrent de Haagsche Heeren:

„Er zijn mannen onder van vele talenten en groote geleerdheid, doch zij missen wijsgeerige ontwikkeling en godgeleerde wetenschap. Er bestaat dus voor hen geene mogelijkheid, om een godgeleerden strijd met *wetenschappelijke* wapenen te voeren; zij brengen dien derhalve over op *kerkregtelijk* gebied, ruijen den onkundigen hoop op, en, gelijk de Inquisitie den brandstapel, bezigen zij laster en geschreeuw, tegen hen, die zich niet onder hun scepter willen buigen... Kortom, zij behooren tot die magten, die kunnen *verstoren*, niet tot die, welke kunnen *opbouwen*..."; zij maken zich schuldig aan „kwade trouw" en aan verregaande „list en stoutheid"; „die zonder *hunne* toestemming, zonder door *hen* voor orthodox verklaard te zijn, predikt, al is hij overigens *wettig* tot den dienst toegelaten, is een verwaten indringer"; „de Antirevolutionairen noemen zich positieve Christenen en maken onze levende godsdienst daarbij tot eene mummie"....

Of zulke oordeelvellingen ook getuigen van wetenschappelijke ontwikkeling, thans gezwegen van Christelijke humaniteit, en van menschelijke, van wenschelijke waarheidsliefde? Daarmeê vergelijke men, ter beoordeeling, wat

1) Voorrede van *De Gron. Godg.* enz.

zijn vuig belasterde tegenstander in '34 aan het slot der Voorrede voor de bovenaangehaalde proeve schreef:

„Gedenk te sterven, om den tijd die zich ook vleugelen maakt, op woeker te zetten; om vermogens en krachten te wijden aan hetgeen in de doodsure niet rouwt; om, terwijl men de toejuiching van menschen waardeert, de goedkeuring van den Regter over allen hooger te schatten; om, wanneer men, door Gods genade, Christus als Heer en Zaligmaker kent, voor geene schijnwijsheid te verliezen wat door niets vergoed wordt en altijd waarde behoudt."

Geen wonder dan ook dat, hoe groot de invloed dier school ook was op het openbare leven van Kerk en Staat, haar invloed op het volk niet gunstig werkte; met al haar zedepreeken heeft zij het peil der algemeene zedelijkheid niet doen rijzen.

De Provincie Groningen, waaruit zij van lieverlede bijna alle aanhangers der rechtzinnigheid wist te verdrijven, werd — en bleef — bijna geheel en schier onbetwist haar arbeidsveld, vooral nadat de Afscheiding den ban op de volkskerk gelegd had. Zal men den boom aan zijne vruchten kennen, men proeve dan aan het zedelijk-godsdienstig leven der Hervormden, in die streken waarin die school hare beste vertegenwoordigers zag schitteren, hoedanig zij in beginsel en strekking was.

Het eerstvolgende getuigenis werd afgelegd in 1862, dus na 30jarigen arbeid, door leerlingen der Groninger School zelve, op eene predikantenvergadering:

„Het Avondmaal geregeld gevierd, doch in een groot deel der Provincie weinig belijders; de huwelijksinzegening slechts door weinigen begeerd; het godsdienstig leven in de huisgezinnen van weinig beteekenis; de wandel zeer aardschgezind; dronkenschap en ontucht onder de arbeiders en dienstboden afschuwelijk erg; in het algemeen weinig achting voor het kerkelijk leven, de kerk en hare dienaren."

In de jaarlijksche Collecte voor Noodlijdende Kerken en Personen brachten dertig welvarende gemeenten in die provincie, te zamen 21,177 zielen uitmakende, de som van 104 gulden en 60 cents bijeen.

Ja, eene Commissie uit het Genootschap ter bevordering van Nijverheid, uit gelijkgezinde mannen bestaande, te Onderdendam schetste den zedelijken toestand nog donkerder:

„Op 12 of 14jarigen leeftijd treden de jongens en meisjes bij den landbouwer in dienst, woudezels gelijk. Eén ding hebben zij dan gewoonlijk geleerd, namelijk, om geen boer te achten, dan naar het loon en het eten, dat hij geeft. Velen hebben ook bedelen of stelen geleerd, want het eerste heeft in de schatting van velen uit de laagste klasse opgehouden schande te zijn, het wegrooven van ooft en tuinvruchten heet geen diefstal meer." — „Is de Zaterdagavond dáár of de Zondag, waarop men uitgaan kan,

dan worden de kroegjes der dorpen bezocht, waarvan elk, hoe klein ook, er één en andere verscheidene bezitten; dáár vereenigt men zich en onder spel en drank worden dan de meeste nachten doorgebragt. De mannelijke en vrouwelijke dienstbaren zoeken dan elkander op, en, nadat men veel gedronken en zedelooze liederen gezongen heeft, volgen er bij het gezamentlijk naar huis gaan en in des landbouwers schuur- of stalplaats (waar beider slaapsteden soms aan elkaar grenzen) niet zelden tooneelen van dierlijke ontucht, die onze pen weigert te beschrijven; tooneelen, wel met den sluijer des nachts bedekt, maar slechts al te bekend bij ieder, die in het leven des landvolks geen vreemdeling is."

Waren alzoo de vruchten verre van begeerlijk, ook op leerstellig gebied had zij het tegendeel van hetgeen zij wenschte te betreuren. Op den door haar gebaanden weg gingen vele autoriteiten in den staat, in de school en in de pers veel verder, dan zij bedoelde, zonder evenwel door haar met kracht en klem terstond bestreden te worden. Zij koesterden eene opvatting van het Christendom, die het met alle andere godsdiensten in beginsel op ééne lijn plaatste, en waren met schier alles, als Christelijk, ingenomen. De Grondwet, zeide men, is Christelijk, omdat er een eed in gevorderd werd, — die echter ook door een Israëliet en Mohammedaan afgelegd kon worden —; omdat er alle in ons land bestaande godsdiensten in gelijkgesteld werden; omdat er onder hare bescherming voor een onderwijs gezorgd werd, waarmee ook wijsgeerige Chinezen genoegen konden nemen. Ieder schoolboek was Christelijk, als er de naam van Christus maar in aangetroffen werd. Voor de opvoeding der kinderen heette het genoegzaam, eenige zedekundige voorschriften van het Evangelie te leeren kennen, zonder hen iets te leeren van het gezag waarop zij rusten, van het beginsel waaruit zij zijn ontleend, van het doel waarop zij wijzen, van de kracht waardoor zij ten uitvoer gelegd kunnen worden. Overmits er geen verband bestaat tusschen aritmethische tafels en het Evangelie was het onverschillig, naar welke beginselen de kinderen in de school opgeleid en door welke drijfveeren zij bestuurd werden. Bijbelsche geschiedenis zonder Bijbelsche leer werd de leus, Christelijke zedekunde zonder Christelijk geloof het leven. *Ondanks alle vooropstelling van een' Christus verdween de Christus steeds meer uit het oog en hart des volks.*

——— ———

Gelijk we zagen, was Groen allereerst een kweekeling van het Rationeel-Supranaturalisme, en daarmeê ingenomen, totdat hij na 1829 tot eene andere en voor goed gevestigde overtuiging kwam. »In September 1828, schreef hij, vertrok ik naar Brussel. Drie jaren later, na *de Tiendaagsche* Veldtogt, verscheen, in een zevental vertoogen, het principieel *Overzigt der Nederlandsche Gedachten.* Uit de sleur van een gematigd Liberalisme, waarin

ik, als geestverwant, 's Gravenhage verliet, ben ik in een tijdsgewricht van ongeveer derdehalf jaar, tot vastheid van *antirevolutionaire* polemiek geraakt." [1]) Het jaar '30 was het jaar zijner besliste overgave aan den Christus.

In het Kabinet des Konings had hij te strijden met de *toepassing* van die leer op de *Staatkunde;* hij kwam te staan in de nauwste betrekking tot, niet zelden in oppositie tegen des Konings oordeel. Zijne liefde tot de Waarheid werd daar geducht op de proef gesteld. Van referendaris secretaris geworden geraakte ik, schreef hij verder [1]), »doorgaans, bij het aanbieden van de stukken ter teekening, met den Koning in gesprek. Somtijds van vertrouwelijken aard. Genoodzaakt tot pijnlijk zelfbedwang, had de Koning, in dergelijke oogenblikken, behoefte om aan de intiemste gedachte lucht te geven bij iedereen schier, van wiens gehechtheid en discretie hij overtuigd was."

Daarbij kwam in October 1829 tweederlei werkzaamheid. De eerstbedoelde heeft hij aldus geschetst:

„Het dagelijks meer kritieke van den toestand noopte mij [1]), uit eigene beweging mijne denkbeelden over kardinale kwestiën aan Z. M. te onderwerpen... Ook mijn schriftelijk pogen scheen niet ongevallig, zelfs wanneer ik de vrijmoedigheid, zoo al niet overdreef, nu en dan zeer ver dreef. Somtijds vond raadgeving ingang. Welwillendheid was er altijd, ook bij onoverkomelijken weerzin..."

Zijne tweede werkzaamheid was zijn deelgenootschap aan de Journalistiek; den 2[den] October 1829 zag het eerste nummer van de *Nederlandsche Gedachten* het licht, geschreven in het koninklijk paleis, niet zelden in oppositie tegen het openbaar bewind des Konings.

„Vreemde verhouding voorzeker! een Kabinets-Secretaris die zich, onder een *Gouvernement personnel,* de censuur van het autocratisch bewind veroorlooft. Dit is zoo; maar de Koning, zoodra ik opposant werd, wist wel wie de vermetele recensent was; wist ook dat mij, als vriend van Nederland en van het Nederlandsche Stamhuis, in eene krisis, gelijk we toen beleefden, het zwijgen, zelfs om in het Kabinet te blijven, onmogelijk zijn zou.

„Eenmaal slechts meende ik misnoegen te bespeuren; en nam *stante pede* schriftelijk afscheid. Even onverwijld en op de meest kiesche wijs werd mij, door tusschenkomst van den Secretaris van Staat, verzekerd dat voor mijne opvatting geen de minste reden bestond. Ook later, ook tijdens mijn arbeid in het Huis-Archief, heb ik menig blijk van voortdurende welwillendheid ontvangen. Eerst de pleitmemorie voor de Afgescheidenen in 1837 bragt verkoeling te weeg. Onder mijne aangenaamste herinneringen behoort dat ik, in Maart 1840, ter audientie, over de gewigtigste belangen van Vaderland en Koning een onderhoud mogt hebben, waarin Z. M. over verregaande openhartigheid niet verstoord, aan mijne liefde voor zijn Huis en persoon regt gedaan heeft."

Groen schreef vooral deze laatste volzinnen ter eere van Willem I. Onwillekeurig zijn ze een lofrede op zijn eigen zedelijk karakter, zooals dat in

1) *Ned. Ged.*, 1873, No. 36, 37, 38, 39.

plichtsbetrachting door liefde, inzonderheid door liefde tot de **Waarheid**, tot de waarheid die naar de godzaligheid is, geheiligd werd.

De *beginselen*, door Groen toen beleden als onmisbaar voor het welzijn van Vorsten en Volken, heeft hij zelf [1]) in hunne algemeenheid medegedeeld. Wij zullen er de grondgedachten van weêrgeven, en wel met zijne eigene woorden :

De wortel der omwentelingstheorie is ongeloof. *Deïsmus, Atheïsmus, Neologie, in de Staatkunde jacobinismus en liberalismus. Het verstand wordt de toetssteen ook der geopenbaarde Waarheid; des menschen wil de oorsprong van het regt....*

De omwenteling Julij 1830 is het gevolg en de triumf van het Liberalisme geweest.

Alleen in het Christendom *ligt de kracht, waarvoor het* Liberalismus *bezwijkt.... De eigenlijke strijd is tusschen de verschillende* nuances *van het ongeloof en het onvoorwaardelijk en uitsluitend gezag der H. Schrift.*

De invloed van het Christendom is geheel practicaal; *daar het in alle deelen van wetenschap en beoefening, ook in de Staatkunde, licht en leven verspreidt:*

Het wezen van de tegenwoordige wereldcrisis, verwarring uit ongeloof, *wordt dikwijls miskend.*

Het bestrijden van de revolutieleer is geene aanmatiging, *maar* pligt.

Dat deze beginselen in strijd zijn met die der Rationeel-Supranaturalistische School, mag men niet beweren.

Vele leerlingen zouden hen gâarne onderschrijven, maar zij zagen de kloven niet, die hen scheidde van den Revolutiegeest. Het onafscheidelijk verband tusschen leer en leven werd niet door hen, wel door Groen, die, in zijne soort, een scherpzinnig dogmaticus was, helder ingezien. Daarenboven werd hij door een geestelijk leven, vrucht van een beslist geloof aan de hoofdzaak der Bijbelleer, of der Confessie, beheerscht, waarvan zij de diepte en kracht niet begrepen. Die het leerden waardeeren werden vrienden, al bleven zij ook op een afstand staan ; die er in zich zelven niets van ontdekten, versterkten het leger der vijanden van Reformatorische Godsvrucht. Doch dat die beginselen, toegelicht en toegepast, moesten leiden tot hevigen strijd met de Socratische, of de Groninger School, is terstond te vatten. Bij gelijkheid van sommige termen en klanken heerscht er zulk een principiëel verschil, dat de School van de Groot de antipode moet heeten van de School,

1) *N. G.* van 1874, No. 74, 75.

die Groen vormen zou. Zijne bestrijding van de vervolging der Afgescheidenen in 1837, zijn optreden in de Dubbele Kamer van 1840, zijn pleiten en werken voor de vrijheid van het geweten, zelfs der Afgescheidenen, en voor het Christelijk Onderwijs tot 1842, zijn presidium van de Christelijke vrienden sedert 1846, — i. é. w. zijn gansche leven was gericht tegen hetgeen de Groninger School en hare geestverwanten van andere kleuren toejuichten, nog gezwegen van hetgeen, bij verdere ontwikkeling der ongeloofsbegrippen, uit het gemeenschappelijk beginsel, als Modernisme, voortkwam.

Gaan wij dan nu over tot de beschouwing van het *Reveil*, zonder daarbij in herhaling van hetgeen ik reeds elders [1]) verhaalde te vallen. Wij zullen bijv. letten op het *buitenlandsch* Reveil, aangezien Groen zijne opwekking in en van het Buitenland kreeg, en wel van Fransch-Zwitserschen kant; op een *tweetal* vertegenwoordigers daarvan, met wie Groen niet bijzonder instemde; op de *Afscheiding*, waarin een deel van het Reveil verliep; op verschillende andere mannen, ook op den man, die wel tot zijn dood toe een Jonathan van Groen bleef, maar toch in een zeer gewichtig punt zijn streven verlamde: op Mr. Izaäk da Costa, den individualistischen vader van het Nederlandsche Reveil. Dit eerste deel onzer geschiedenis loopt tot 1842, tevens een keerpunt in die der opgewekte en opwekkende belijders.

1) *Vaderl. kerkgeschiedenis.*

HET REVEIL.

I.

1830—1842.

Verschillende beginselen.

I. HET METHODISTISCH MYSTICISME.
II. HET SEPARATISME.
III. DE ONJURIDISCH-MEDISCHE WEG.
IV. GELIJK RECHT DER GEZINDHEDEN.

Aan de vereering zijner eeuw, doch niet aan de verguizing van da Costa had Groen van Prinsterer medegedaan; waarschijnlijk heeft zijn edel gemoed en historische zin elke medeplichtigheid aan die schandelijke misdaad belet. Wij mogen toch aannemen, dat zijn zedelijk karakter op drieëntwintigjarigen leeftijd reeds vrij wel gevormd was, en niets verhindert ons te veronderstellen dat Groen's christelijk gevoel en fijne beschaving een afkeer had van het démonische en gemeene, dat zich in de veroordeeling van da Costa's persoon en geschriften openbaarde.

Naar Brussel vertrekkende was hij dus, zou men kunnen zeggen, bijna geheel een man naar het hart van van der Palm. Men denke zich onzen jeugdigen held echter niet als ware hij ongeloovig, of onwedergeboren. Wel had hij, natuurlijk, nu en dan rationalistische denkbeelden, en bleef hij niet onbekend met den geest, die steeds ontkent. Maar hij hield vast aan de geloofwaardigheid der Schrift, en uit niets blijkt, dat hij afkeerig was van de vreeze Gods. Zelfs zou die machtige hoogepriester der heerschende godsdienstigheid geen bezwaar gehad hebben, tegen hetgeen Groen met zeven andere hoorders den 1[sten] Mei 1822, in een schrijven [1]) aan hem zelven, van Bilderdijk bekende geleerd te hebben: »Gij hebt ons geleerd, dat *al die wetenschappen op den godsdienst moeten steunen of volmaakt met dezen overeenstemmen, en alleen dienstbaar zijn aan de ware en hooge bestemming van den mensch.*" Maar wat van der Palm als de hoofdbeginselen van het Evangelie en de Kerkleer predikte, dat zou zich daar van geheel zijn groote ziel en hoogedel karakter, en van alle zijne talenten en krachten meester maken; en het heerlijk zalig leven, dat uit de gemeenschap met den leven, den Christus voortspruit, zou hij daar bij aanvang leeren te smaken, te volgente peilen, en in politieken strijd en publieke geschriften te verspreiden.

»Te Brussel zou ik komen in de atmosfeer der *Revolutie,*" teekende hij

1) Medegedeeld door Dr. L. H. Wagenaar: „Het Reveil" en de „*Afscheiding*" — bl. 282.

aan op lakonieke manier, maar om er, niet zonder vurige dankbaarheid en voorbeeldig biografisch talent, onverwijld bij op te merken: »Voor mij was het tegengif daar."

»Inzonderheid ook in de prediking en de vriendschap van *Merle d'Aubigné* [1]).

Spoedig leerde ik aldus de beteekenis van het zoogenaamde Réveil.

Christelijke *wederontwaking*. *Reformatorische* terugkeer tot het Evangelisch A b c.

Terugkeer tot de H. Schrift en, in de Schrift, tot de hoofdgedachte die de bezielende kracht der Kerkhervorming geweest is" [2]).

De waarheden, door de Reformatie weder in eere hersteld, werden de inhoud zijner belijdenis. Die waarheden waren de inhoud van het Evangelie, maar ook de kracht van alle Evangelische Kerken. Hij zeide daaromtrent met de woorden van Vinet: »les vérités par lesquelles on est chrétien, hors des quelles on ne l'est pas, les verités dont la profession franche, en paroles et en actes, signale et signalera toujours, aux yeux de tous les chrétiens, un véritable frère en Christ, les vérités dont pas une ne pourrait être supprimée sans que le christianisme en fût blessé au coeur."

De formuleering van de hoofdzaak en het wezen was bij de Gereformeerde Kerk het best. De verdienstelijkheid der Dortsche Synode was groot, vooral omdat zij had mogen geven »le plus magnifique témoignage qu'il ait jamais été permis aux hommes de rendre à la grâce de Jésus-Christ." De *Predestinatie* was daarvan de kroon; geenszins mocht zij echter als keursteen van rechtzinnigheid gebruikt worden. »Het *feit* der uitverkiezing is de onwankelbare grond waarop de gemeente des Heeren rust. Maar er moet met soberheid, niet te vaak, niet voor aller oor van worden gesproken: Bovenal de erkenning dier waarheid ga niet voorop, maar volge de bekeering des harten."

Ziedaar de Godgeleerdheid van Merle, ziedaar de Theologie van Groen!

Wat was dan het onderscheid tusschen den Groen van Leyden en den Groen van Brussel, tusschen den bekeerden Groen van Prinsterer en den heerschenden geest?

Sprekende over dezen zijnen onvergetelijken leeraar, gaf hij tevens antwoord op onze vraag:

„.... bij hetgeen ik heb medegedeeld, bleef het voornaamste nog achter.

1) Dien men niet alleen door eene vertaling van zijne kerkhistorische geschriften, maar ook door de overzetting van eenige predikaties alhier spoedig leerde kennen.

2) *Ned. Gedachten*, 12 Dec. 1873.

De *leer* uitgedrukt in het *leven;*

De ernst van het *Heden, indien gij Zijne stemme hoort!* getemperd door den ootmoed der zelfkennis en de zachtmoedigheid, die het geknakte riet niet verbreekt;

De wederliefde tot Hem die de Zijnen het eerst liefgehad heeft, in *la passion pour le salut des âmes*, onmiskenbaar."

Wij hebben Hem lief, omdat Hij ons eerst liefgehad heeft — dat leerde Groen voor zich zelven verstaan, dat greep hem aan, dat gaf hem kracht, dat hield hem vast, dat maakte hem klein en teeder; — het Christendom werd zijn *leven*.

Andere mannen, zooals *de la Mennais* en *Burke*, hebben medegewerkt; aan andere vrienden, in Zwitserland, Engeland, Frankrijk, Duitschland, Holland, zooals Ds. *Secretan*, *W. de Clercq*, *da Costa*, *Capadose*, *Wormser*, moge hij veel te danken gehad hebben; *Jean Henri Merle de Aubigné* was en bleef de geestelijke vader, wiens onverflauwde toegenegenheid, tot zijne *wegneming* in 1872, door hem onder de uitnemendste hem te beurt gevallen voorrechten gesteld werd.

I. HET METHODISTISCH MYSTICISME.

Wij zijn alzoo genoodzaakt, weder te keeren op den weg der geschiedenis, en in de eerste plaats een woord te spreken over het *Reveil in het Buitenland.* Wij beperken ons tot hetgeen bepaald binnen de grenzen onzer beschouwing ligt; zonder die buitenlandsche reis te maken, zullen wij echter den aard van het Nederlandsche Reveil en de richting van vele onzer mannen niet begrijpen.

Eerst *Merle d'Aubigné*, daarna *Secrétan*, apostelen van de Geneefsche Opwekking, vrienden en leeraars van Groen, voeren onze gedachten naar de stad van Calvijn. Het *Engelsch-Methodistische revival* was daar, een twintig jaren geleden, door den *Calvinistischen Baptist* Haldane, den *Calvinistischen Methodist* Wilcox, den *Antinomiaanschen dissenter* Drummond, onder studenten overgeplant geworden, die weldra tot de »grenzen van Europa" de noodzakelijkheid der wedergeboorte en het leven met Christus predikten. De drie namen, zooevengenoemd, vertoonen de drie voornaamste nuances van ook het Nederlandsche Reveil, en het mag ons niet bevreemden zoo wij, zelfs in dezelfde personen, de verschillende beginselen zien stoeien of strijden, terwijl wij niet behoeven te zeggen, dat onder die predikers de tegenstrijdigste gevoelens, bij eenheid in het noodige, ingang vonden, en de geloofsartikelen van de Kerk alleen op de eigene vrome gezelschappen, dus individualistisch, toegepast werden; het *Methodisme* heeft het *Individualisme* tot wortel; het omhelzen van eene methode, als ter zaligheid noodig, en dus ook het toepas-

sen, niet zelden het opleggen van de als de eenig goedgekeurde methode, is slechts eene der veelvuldigste uitzettingen van onze eigendommelijkheid, van ons eigenaardig karakter, van onzen persoonlijken aanleg, en wat dies meer zij, onder onloochenbare loochening van wat God in het boek der Natuur en in het boek der Genade predikt als doel der Verscheidenheid in de Eenheid.

Zeer juist nu werd dat Geneefsche Reveil geschetst in de volgende woorden [1]:

„Door den engelsch-methodistischen invloed vertoont het réveil in Genève een individualistisch karakter. Toen de bijna geheel tot Socinianisme vervallen Staatskerk eene het réveil vijandige houding aannam, en het treden in de grondwaarheden des Christendoms op den kansel verbood, gaven velen de volkskerk op, scheidden zich af van de „wereld", en vereenigden zich tot eene gemeente van „enkel geloovigen", l'Eglise du Bourg de Four (Oct. 1817), door Pyt en Gouthier, later door den volgeling van Madame de Krüdener, Empeyta, en door Guers bediend. In 1823 scheidde Malan zich af (comme ministre et comme simple citoyen), deed een collectereis door Engeland en Nederland, en bouwde de Chapelle de Pré l'Evèque, een „kerk der getuigenis," die vooral op de vele Zwitserland bezoekende vreemdelingen werkte. In de volkskerk predikte de oude Cellerier, tot nieuwen ijver ontwaakt, met den begaafden Gaussen, die zijn post niet verlaten wilde, zoo lang men hem de vrije verkondiging van het evangelie gunde, „de rechtvaardiging door het geloof." Bost voegde zich bij de Eglise du Bourg de Four, welker predikers het *nieuwe evangelie* verkondigden, waar hun een deur werd geopend."

Er werden dus ongetwijfeld reformatorische waarheden op het hart gedrukt, en, evenals de Reformateurs der zestiende eeuw, beriepen zich de Opwekkers der negentiende eeuw op de Heilige Schriften, voor wier goddelijk gezag zij zich gaarne bogen, maar ook bewijzen behoefden tegenover de vernielende kritiek van den tijdgeest. Evenmin van het Nederlandsche — waarover wij later spreken — als van het Fransche Reveil mag men [2]) zeggen:

„Het *Réveil* deed voor de Schrift op zijne wijze, wat, bijv. de italiaansche schilderkunst op hare wijze met het Bijbelboek heeft gedaan: het was een vrije, een esthetische, een dichterlijke opvatting waarvan de logika niet al te angstvallig moet vragen, hoe zij met den eerbied voor het gezag des Bijbels altijd in de noodige overeenstemming kon worden gebracht. Maar het woord *opvatting* is te koel. Men verdiepte zich vol liefde in de verhalen. Zij werden aanleiding tot overdenking; uitgangspunt voor de fantasie. De aangegeven draad werd voortgesponnen. Zoo ontstond er een dichterlijk-religieuse wereld, ten deele van eigen maaksel."

In gezelschappen moge op die wijze de Schrift mishandeld zijn; deze of gene oefenaar hebbe aldus geestelijke krankheden gevoed, — de Leeraars zelve hebben zich, behoudens de gewone menschelijke struikelingen, bevlijtigd de gezonde regelen der uitlegkunde toe te passen en het geloof in het algemeen te rechtvaardigen. Zij zagen — zeer juist! — in het uiteenzetten van het Christendom in al zijne eenvoudigheid de beste apologie, maar zij

1) Wagenaar t. a. p. bl. 42.
2) Met *Dr. A. Pierson*, in de Juli—Gids van 1882.

achtten toch geenszins gering de talrijke en machtige bewijzen waarmede het Gode behaagde de zending van Zijnen Zoon in de wereld te omringen; terwijl het krachtigste getuigenis voor de waarheid bestond in de bekentenis: *„Eén ding weet ik: dat ik blind was en nu zie!"* [1]) Gaussen (L. [2]) waagde zelfs een pleidooi [3]) voor de *»pleine inspiration des Saintes écritures*", waarbij hij tot de slotsom kwam, dat er in de wereld slechts twee scholen, of twee godsdiensten bestaan: *»celle qui met la Bible au-dessus de tout; et celle qui met quelque chose au dessus de la Bible.*" De eerste was blijkbaar die van Jezus Christus, de tweede die der rationalisten van allen naam en van iederen tijd. De eerste heeft tot devies: Geheel het geschreven Woord is van God geïnspireerd, tot zelfs een enkele jota en een enkele lettertrek toe; de leus van de tweede is: *»Il y a des juges humains de la parole de Dieu.*"

Men begrijpt, dat tot de Rationalisten allen behoorden, die zulk eene opvatting niet koesterden; bijv. de Joden met hunne *Targums*, de Roomschen met hunne *Traditie*; de volgelingen van Socinus, Priestly, enz., maar ook de leerlingen van de Labadie evengoed als de *Illuminés*, de *Trembleurs*, de *Paracelcistes*, de *Bourignonistes* en de *Boehmistes*. De *Reformateurs* en groote kerkvaders behoorden tot de School van Christus — het kon niet wel anders! —, maar zoo is dan ook duidelijk, hoe, in de praktijk, dat kriterium werd gebruikt, terwijl voorts wel degelijk rekening wordt gehouden met *varianten*, *erreurs de raisonnement*, *erreurs dans les récits*. In het algemeen moest de gewijde kritiek zijn: *une savante, et non pas un juge, une historienne, et non pas une devineresse, la portière du temple* (*»elle n'en est pas le dieu*"). Mij dunkt, Gaussen zou in dit opzicht althans de Utrechtsche School niet bestreden hebben, en het is duidelijk, dat de historische bewijzen voor de geloofwaardigheid der Schrift een groot gewicht bij hem in de schaal legden. De studie der vervulde profetieën achtte hij dan ook de treffendste apologetiek, en gaf zelfs lessen aan de kinderen eener Zondagsschool over Daniël den profeet [4]).

1) Vgl. *J. C. J. Sécretan*, Second Pasteur de l'église Wallonne de la Haye: *Sermons sur quelques textes de l'écriture sainte*, Amsterdam, Messchert en Höveker, 1834, p. 281.

2) Ter onderscheiding van S. R. L. Gaussen die, ook in gelijken geest in Zwitserland werkzaam, onderscheidene *Sermons* uitgaf (1841 en 1842) te Toulouse *„par la Société pour impression de Livres religieux.*"

3) *Paris* et *Genève*, 1840.

4) Deze lessen zijn te Toulouse door het zoo even genoemde genootschap het eerst in 1839 uitgegeven. Omgewerkt en uitgebreid verschenen zij weêr in 1848 en 1849. Tot zoover de uitgaaf toen ging, verschenen ze, in den vorm van een boek, vertaald bij Kirbergen te Amsterdam in 1854.

Van het Zwitsersche Reveil geldt dus allerminst wat Pierson [1]) van de aanhangers van het Reveil in het algemeen schreef:

„Voor de vrienden van het Réveil bestond de behoefte aan *bewijsbare* waarheid op godsdienstig gebied in geenen deele. Hunne apologie van het Christendom kon het stellen buiten grondige theologische kennis. Tekstkritiek, historische kritiek, onderzoek naar de authentie en wetenschappelijke uitlegging der bijbelboeken, voor hen bestond dit een en ander niet, zij zouden niet geweten hebben, wat met deze, immers voor hen overtollige, zaken aan te vangen. De Heilige Geest was hun eenige Hoogleeraar."

Maar men kan niet ontkennen, wat hij ook schreef, dat zij zich, evenals de Puriteinen, beschouwden als het uitverkoren volk van God, geplaatst in de wereld, om èn aan hare besmetting te ontkomen, èn door eigen zout het bederf te stuiten. En evenmin als zulk Anabaptisme de goedkeuring van den Geneefschen, of van den Zwitserschen, of van den Duitschen Hervormer zou wegdragen, evenmin zou Calvijn, of Zwingli, of Luther, in andere opzichten zich met het Reveil hebben kunnen vereenigen. Wij schromen zelfs niet te zeggen dat, bij alle eenheid in de dusgenaamde kenmerkende waarheden, het Reveil te Genève aan den eenen kant, gelijk het Sensualisme van Rousseau aan den anderen kant, de Reformatie van Genève vernietigde, en Pierson heeft volmaakt gelijk, als hij beweert dat het Reveil, wat zijn innerlijk karakter betreft, eene tegen orthodoxie gekeerde richting van Orthodoxen is, niet ongelijk aan die der Franciskanen bij hun eerste optreden. Bevinding was bij hen wel niet het een het al, en slechts de vrienden van Vinet zou men gevoelsmenschen kunnen noemen, welken naam Pierson allen zonder onderscheid gaf, wijl zij alleen iets als waarheid aannamen, reeds omdat het edele behoeften van het gemoed bevredigt. Maar uitgaande van de onware stelling dat niemand voor zijn hart en leven deel heeft aan Christus, dan die in zekere oogenblikken nauw omschreven ervaringen doorleefd had, beperkte men algemeen de wederbarende werking des Heiligen Geestes tot leeftijden, en tot bevindingen, die eene ziel alleen met een klaar en helder zelfbewustzijn kan doorleven, en mitsdien alleen tot dat geloof, dat van zich zelf rekenschap geven kon, of zichzelven terugspiegelt in gemoed en verstand, en dus niet in »uitgaande", maar in »terugslaande" daden zijn kenmerken vond. Hoe weinig die bekrompene opvatting van des Geestes werk strookte met de leer der stichters van den Zwitserschen, Franschen, Nederlandschen kerkvorm behoeft hier niet betoogd te worden [2]), volgens wie de kinderen der geloovigen als geheiligden in Christus ter wereld kwamen,

1) t. a. p.

2) Vgl. het *Doopsformulier onzer kerk*. Voorts *Beza* (*Leben u. ausgew. Schr.* door Dr. H. Heppe, S. 75 *u. s. w.*); *Acronius*: *Protokol* van een in 1596 te Leeuwarden openlijk gehouden gesprek met Peter van Ceulen; — *Kimedoncius*: „Aanteekeningen op

aangenomen als Gods kinderen in den moederschoot, door de onmiddellijke werking des Geestes aldaar wedergeboren, waarom zij dan ook den Heiligen Doop ontvingen en, jong stervende, ongetwijfeld onder de gemeente der uitverkorenen in den hemel gedacht werden [1]); maar hoe vruchtbaar die misvatting is geweest in allerlei verkeerde leer en praktijk omtrent de Kerk, zal ons later blijken. Doch voor de juistheid onzer opmerking eenig bewijs verlangende, wordt de lezer verwezen naar de *Discours de Finney sur les réveils religieux*, door den bovengenoemden broeder (A.) Bost, Pasteur à Bourges, uit het Engelsch volgens de negende uitgave (elke editie had eene oplage van 2000 ex.) vertaald, en te Parijs en te Genève in 1844 uitgegeven, en vooral naar de beantwoording van de vraag: »*Wat is een godsdienstige opwekking?*" 't Is, zegt hij, geen mirakel; het is ontwaking der kerk uit den slaap, doch daarom is er veel noodig.

„Un réveil suppose toujours une conviction de péché de la part de l'Eglise.... Souvent, dans un véritable réveil, on a vu les chrétiens amenés à de telles convictions et éclairés sur leur péchés d une manière si vive, *qu'ils désespéraient d'abord de la possibilité de leur réconciliation avec Dieu.* Sans doute les choses ne vont pas toujours à ce point, mais un *véritable réveil présente toujours de profondes convictions de péché*, et *souvent des tentations au désespoir.*"

Methodistisch moest men, gelijk te begrijpen is, te werk gaan om een opwekking te weeg te brengen en te onderhouden, zooals door het houden van bidstonden, het wegnemen van bepaalde beletselen en het volgen van zekere instructions. In 't kort, er werd een *bepaald* systeem van handelingen gevolgd, om een bepaald systeem van bevindingen voort te brengen. En dat men onder dat alles niet vrij was van den *Arminiaanschen* zuurdeesem leert de volgende aanhaling, waarmede ik dit overzicht besluit:

„Pour exciter un réveil, il est aussi indispensable de prècher aux chrétiens de croître dans la grâce, que de prêcher aux pécheurs de se convertir. Quelques-uns semblent penser qu'il suffit de convertir; que, cela fait, on croît dans la grâce naturellement, sans direction et sans aide. Mais le fait est que, sans exhortations spéciales, les nouveaux convertis ne croîtront pas plus dans la grâce, que les pécheurs ne se tourneront vers Dieu sans y être exhortés. La vérité, dans les mains du Saint-Esprit, est aussi nécessaire aux uns qu'aux autres. Il convertit les pécheurs en leur faisant prêcher certaines vérités il fait avancer les convertis dans la grâce, en leur faisant prêcher d'autres vérités. *La persévérance des saints* dépend, autant que la *conversion des pécheurs*, d'une prédication appropriée à leur état spirituel" 2).

Diedrich Philips' Leer van de Doope onzes Heeren Jesu Christi"; — *J. J. L. Le Roy:* De ware Geest en Strekking van de Leer der Hervormde Kerk in Nederland enz., bij A. B. Saakes te Amsterdam in 1834, en: Aan al mijne Hervormde landgenooten enz. Rotterdam 1836.

1) *Hand. der Dortsche Synode*, Canon 1, § XVII.

2) Zie p. 404 van de boven genoemde *Discours*. Vgl. voorts ter nadere kennismaking

Gelijk in geheel Europa, had ook in Nederland de val van Napoleon tot *nationale* opwekking, en mede tot *godsdienstige* opwekking geleid. De eerste dreef tot heldhaftigen strijd, en wekte reeds op zichzelve de behoefte aan algemeen en bijzonder gebed. Wat in de stille huiskamer of op de catechisatie's was geleerd, kwam tot krachtige werking en niet zelden tot heerlijke openbaring [1]). Eerbiedwaardige predikanten ontwaakten tot nieuwen ijver, die, gelijk de Clercq zeide, den smaak voor godsdienst en de eerbied voor de Schriften levendig hielden, de aandacht bleven rigten op het hoogere, en de begeerte naar het oude geloof opwekten. Voor de *Zending* en voor de *Bijbelverspreiding* (vgl. bl. 33) werd veel meer gedaan; het in 1810 gestichte *Traktaatgenootschap* werkte krachtig; de *Protestant* liet zich sedert 1819 hooren en de maatschappij *Welstand* werd in 1825 gesticht. De *Zondagscholen* kende men reeds in 1805; te Amsterdam waren er in dat jaar *drie* opgericht door Ds. J. van Nuijs Klinkenberg, in 1819 waren er vijf. Sedert dit laatste jaar vooral werden zij elders ook gesticht [2]). Maar de geest, waarin al die arbeid plaats had, behaagde geenszins aan de mannen en aan de kinderen van het Reveil, gelijk men na de lezing van het vorafgaande Hoofdstuk gemakkelijk begrepen zal hebben. Die geest was, wel beschouwd, een andere dan die der Gereformeerde Kerk (ook wel eens bij vasthoudendheid aan hare kenmerkende leerstellingen). Kwamen toch, volgens haar, de kinderen der geloovigen door de bijzondere en onmiddellijke werking des Geestes als geheiligden in Christus ter wereld, thans werd, onder verloochening van die waarheid, eigenlijk geleerd dat alle kinderen van nature met een goed beginsel ter wereld kwamen, zoodat wedergeboorte en bekeering des harten, in Bijbelschen zin, overtollig waren, en den eisch daartoe dweeperij scheen. Wilt gij daarvan een voorbeeld? De weezen in het Diakonie-weeshuis te Amsterdam leerden bidden op den Zondagmorgen:

„Doe ons kennen en erkennen, wat voor ons van het meeste belang is, en daarnaar boven al streven, dat *wij* in vrijheid en deugd, in het geloof aan het Evangelie, in de

met de gevoelens van de andere Fransch-Zwitsersche opwekkingsbroeders: L. BONNET *L'Homme banni d'Éden*, 1834 *La Famille de Béthanie*, 1843, en *La vie Chrétienne*, 1844; — J. H. GRANDPIERRE; *Discours Évangéliques* 1839 (Deuxième Édition) en *Essais sur le Pentateuque* — NAPOLEON ROUSSEL; *Leidsman op den weg der waarheid*, 's Hage, 1839, en *Le Culte domestique pour tout les jours de l'année*, Paris 1843—1844; — alsmede voor de praktische werkzaamheden: *Les Amis des pauvres de Hamburg*, Paris 1845. — Over *Vinet* en andere mannen spreken wij later.

1) Vgl. bijv. de mededeelingen van *M. J. Chevallier* in „*De Gedenkdag van Waterloo in den jare 1817* enz." Amsterdam, H. de Hoogh, 1865.

2) Vgl. HERINGA: *Kerkelijke Raadvrager* enz. III, I, 183—237, en DR E. MOLL: *Katechetiek* (Vrij gevolgd naar het Hoogduitsch van Palmer) III, 259—264.

liefde tot Jezus, in de hope des eeuwigen levens, in alles, wat goed en U welbehagelijk is, mogen *toenemen* en *versterkt* worden?"

Tegenover zulk ontzettend zelfbedrog had het Reveil met zijne ontdekkende en bevindelijke prediking alleszins recht. Doch men wane niet, dat zij aan de Vaderlandsche Kerk ontbrak, al ontbraken er vele zulke predikers. Gaarne zouden wij al de mannen noemen door wier woord, al was het op de goudschaal der waarheid gewogen niet zwaar genoeg, de veelzins miskende »smalle gemeente" gevoed en het leven des geloofs voortgeplant werd, vóór en tijdens het Reveil. Maar wij wagen er ons niet aan, uit vrees van voorbij te zien wie toch ook als sterren mochten flonkeren [1]).

De bovenbeschrevene methodistische richting van het Reveil vond ook onder de zooeven bedoelde predikanten veel goedkeuring. Men mag volstrekt niet zeggen, dat er geen revivalistische denkbeelden heerschten, voordat het Reveil zich openbaarde, hetwelk daarin dus een weltoebereiden bodem vond. Getuige de volgende brief, die wel is waar den 19 Februari 1834 eerst geschreven werd, maar toch door een reeds zeer bejaard predikant die steeds dezelfde gebleven was:

„Woensdag 25 Januarij ll. is .... de Bruid geworden van den Koning der koningen. Na een zwaren en bijna onafgebroken strijd van 10 dagen werd zij overgebragt in de overstroomende liefde van den Heere Jezus, met handgeklap en gejuich van o Heilig, Heilig, Heilig God, enz. In haren strijd en benaauwdheid hoorde ik haar eens tot mij zeggen „o die heilige, heilige God! o zonden! o zonden! — Ik:

1) Evenwel, bij diegenen die ik reeds in mijn *Vaderlandsche Kerkgeschiedenis* noemde 2, 234 v.v., of later zal noemen, of die algemeen bekend zijn, voeg ik hier: *Johannes Buning*, predikant te Oostermeer c. a., opvolger van Prof. Bouman, die de vrienden in het Zuid-Oostelijk deel van Friesland voor afscheiding bewaarde; zijn buurman toch was van *Velzen* te Drogeham; — *Jan Willem Bekking*, die onderscheidene Friesche gemeenten diende; — *Gerrit Witteveen*, te Oosthem c. a., schrijver van het uitnemende bij Holtkamp te Sneek verschenen boekske: *Wat zal ik gelooven?* — *S. S. Tromp*, te Britsum, die in 1843 en 1844 twee bundels leerredenen uitgaf, den eersten bij Höveker, den tweeden bij Meindersma te Leeuwarden, en zich zeer ingenomen toonde met Theodorus van der Groe's *Verhandeling over het geloof;* — *J. Moll Jnz.* te Oosthuizen (Vgl. zijn *Gedachteniswoord* enz. bij Visser te 's Hage in 1873 verschenen na 50jarigen Evangeliedienst); — *Reynhard Jan van der Meulen*, *Jan Kortenhoef Smith*, *Daniel Matthys Kaakebeen*, *Daniel Johannes Mackay*, *Jan Berend Hendrik Bruinier*, en *P. Chevallier*, te Amsterdam, en vooral *J. ter Borg*, Doopsgezind Leeraar aldaar, bijzonder in de jaren 1826, 1827 en 1828, vooral na *Thelwall's* optreden (vgl. *Vaderl. Kerkgesch.* 2, 244), „van stap tot stap" als bij de hand geleid „in de kennisse van zijn woord en van de waarheid, gelijk die in Christus is" (*Voorrede* zijner in 1831 bij Beyerinck te Amsterdam verschenen *Leerredenen*); — *L. G. Th. Creutzberg*, eerst te Horssen, in 1829, het laatst te Vlissingen (1850); *D. A. Detmar*, laatst te Ede, die ook onderscheidene preeken in het licht zond en wiens bekeering in tien brieven verhaald is; — *A. G. van Dijkhuizen*, Predikant te Ouddorp, nog in 1854, van wien ook een enkele preek het licht zag; — *J. A. D. Molster* te Utrecht, *van den Ham* te Rotterdam enz.

„wedersta den Satan en hij zal van u vlieden! — [Daarop ging ik met .... naar een vroom gezelschap op .... oliemolen.] Zij at in hare strijddagen niet, maar dronk veel, want hare tong was in vuur en zwavel (de Satan blies sterk in hare ziel, zocht haar alzins te bedriegen en wilde in zijn helschen toorn dat uitverkoren vat niet verlaten, maar de Overwinnaar Jezus dreef haar tot het bidden zonder ophouden. Dag en nacht was zij werkzaam. Dan lag zij hier en dan daar op hare knieën te kermen en te weenen en te handwringen. Maar geloofd zij God in eeuwigheid! op haar 26 verjaardag bragt Hij haar in volle ruimte, zoodat zij onder haar verzwakte ligchaam met de hand op haar hart wijzende gedurig zeide: „o ik voel het water des levens in mij ruisschen en springen!" Wij hebben dien dag als den roem der dagen, als het feest harer Wedergeboorte gevierd. Zij zat Zondags daarna, in een vroomen kring ten onzen huize, als de Bruid van Christus bovenaan, en ik als de vriend des Bruidegoms naast haar; ten minsten ik wensch het regt te zijn en nog meer te worden. Het is .... een groot genadewonder, waarover de vroomen zich verblijden en zeggen „och wierde ik ook zoo! waarover de gematigden zwijgen, maar de ligtzinnigen helaas! spotten. Zij zei mij onder zeer veel goeds en groots ook dit: „de Heer heeft mij getoond dat ik geen *Nieuwe* leeraars hooren en geen *Nieuwe* gezangen in de kerk mag zingen." Zij heeft voor haar kransje reeds bedankt, enz." 1)

Als voortzetting van dien brief, ter kenschetsing namelijk van den geest waarin een bekeerde ziel in haren strijd gesterkt werd, bieden wij een anderen aan, geschreven uit IJsselstein den 27sten Maart 1834 aan een zoon van den bedoelden predikant, door een broeder, dien wij later nog wel eens ontmoeten zullen, den heer *J. J. C. Schröter* namelijk; hij verplaatst ons naar Utrecht, en stelt ons eenige personen voor, die wij ook nog wel eens aantreffen zullen.

„Geachte Vriend en Broeder in den eenigen en eeuwigen Borg en Schuldverzoener en Zaligmaker van zondaren, Jezus Christus, onzen Heere! — Genade en vrede zij u en worde u vermenigvuldigd van God de Vader, door God den Heiligen Geest, in God de Zone!

De hierbij in dank terug gaande Thesessen van Profr. Heringa mij zoo even in handen komende, haast ik mij u dezelven toe te zenden, opdat ik het niet andermaal vergeten moge; — gij zult mij toch mijne onwillekeurige nalatigheid in dezen wel willen vergeven.

Indien mijne gezondheid, welke sedert eenige dagen weder zeer sukkelende geweest is, zoowel als het weder, mij dit hadden toegestaan, dan was ik voornemens geweest om heden naar Utrecht te komen; thans echter heb ik daaraan niet kunnen denken. — Ik onderwerp mij echter gewillig aan deze teleurstelling, alhoewel ik u gaarne gezien en gesproken had, omdat het bij de uitkomst blijkt dat alzoo de weg des Heeren *op dit oogenblik* niet was.

Ik heb van onzen lieven moeder Seijlbergen uwe vierdaagsche omdooling in de woestijn vernomen. Ja het is bang voor de ziel, zoo geheel verlaten (ten minste in schijn), in een woest oord, alwaar de diepste duisternis heerscht, te moeten omdoolen; maar welk eene blijdschap ook, wanneer de zon dan boven haar hoofd doorbreekt, en zij door die woestijn in het heerlijkste Eden gebragt wordt. — Gij hebt het, door de genade Gods, mogen smaken, lieve Broeder! en mijne ziel juicht met u! — Dit neemt

1) Ik geef alle brieven, of aanhalingen, steeds zonder eenige verandering van stijl of spelling weder; soms moest ik echter wel enkele namen weglaten.

echter niet weg, dat gij meer zulke oorden op uwe Christenreize door dit leven ontmoeten zult, en altijd zal het zijn: *„er door henen!"*; maar ook meer en meer zult gij leeren ondervinden, dat ook te midden van die diepe duisternis en in elken strijd, de getrouwe Herder en Leidsman aan uwe zijde staat en waakt!

Ook mij is eene geheel onverdiende genade Gods, hoewel in eenen anderen zin, te beurte gevallen; namelijk, dat de Heere mij, als een onwaardig werktuig, heeft willen gebruiken, om Zijnen grooten Naam te verheerlijken. — Sedert eenigen tijd heerschen hier aan huis de mazelen; gepasseerde week lag onder anderen eene der oudste dochters zeer gevaarlijk, vooral eene nacht, toen, hoewel schijnbaar hersteld, de mazelstof, welke op de borst gezeten had, gezakt was en zich verplaatst had op de zonnevlecht, alwaar zij eene ontsteking veroorzaakte. Het geval was uiterst kritiek, vooral die eene nacht, welke beslissend was. Mijn hart brak onder de droefheid der ouders; doch de zieke zelve was volkomen present, zeer kalm, onderworpen aan den wil Gods en bereid. Treffend en stichtelijk was haar afscheid van de haar omringenden; mijne ziele juichte en aanbad in stilte; in tranen uitbarstende, had de moeder en verdere vrouwen de kamer verlaten, toen ik met haar vader voor haar bed bleven. Zij verzocht ons te bidden, doch des vaders gemoed was te zeer overstelpt, zoodat hij het mij opdroeg. — Nimmer had ik dit gedaan; doch zonder hierover te denken, mogt ik zoo op eens mijne ziel voor den Heere uitstorten, met vol geloof op Zijne groote barmhartigheden in Christus pleiten, Hem de zieke opdragen, en bij vrede der ziel, ook leniging van ligchaamspijnen en benauwdheden en ruste afsmeken; en, opmerkelijk — hoe aanbiddelijk goed is God! — ter nauwernood was het gebed uitgesproken, of zij, die uren lang van de vreeselijkste smarten had liggen wegkrimpen, viel in eene zachte slaap, die tot zeven uren 's morgens voortduurde, toen alle gevaar geweken was. — Ik kan u niet beschrijven den indruk, welke dit op het geheele huisgezin gemaakt heeft: bidt nu met mij, dat de Heere verder Zijn eigen werk blijvend kroone!

Onze waardige Ds. Abresch gaat waarschijnlijk aanstaande Vrijdag naar Groningen; zoo gij hem dus nog zien wilt, wacht ik u voor dien tijd nog bij mij.

Ik heb voor een paar dagen een brief gehad van Ds. de Cock, die terug is in zijn standplaats. Het deed hem zeer leed, zich van zijn voornemen om naar hier te komen te hebben laten afbrengen; men had hem in Utrecht allerhande zwarigheden gemaakt, vooral dat ik meestendeels ziek was, en hij het dus zeer ligt zou kunnen treffen dat ik niet te spreken was, en dan ook (NB.!) omdat IJsselstein zoo ver van Utrecht was. — Mijn gevoel had mij dus niet bedrogen.

En nu, zijt verder den Heere aanbevolen. — Groet al de geliefde Broeders ten uwent; zoo gij Kraaijenbelt spreekt, betuig hem dan mijne deelneming, en dat ik den Heere bid, kan het zijn, hem genadiglijk voor zijne kerk te bewaren. — Groet verder Broeder Kohlbrugge, Bousquet, Seijlbergen, enz. enz. en geloof mij, onder toebidding,

Uwen liefhebbenden V[d]. en B[r].

SCHRÖTER.

Frischheid, vreugde, kracht kende zulk een Lampeanisme, als uit den eersten brief spreekt, slechts in de zeldzame uren van verruiming en gevoel van verzekerdheid. Menige belangstellende ziel meende in goeden gemoede, dat zij ook zulk een weg doorleven moest als die door deze of gene, als moeder in Israël vereerde, afgelegd scheen te zijn; en het gebeurde wel eens, dat eene heerschzuchtige matrone, in gezelschapjes gevierd, of een alles behalve waarlijk bekeerde »vader" een heilbegeerig hart dood martelde, zoo men het doodmartelen konde. Soms ging het zelfs zóó ver dat, als

iemand een zegen had ontvangen onder het gehoor van een niet geijkten prediker, men dien zegen eenvoudig weg voor een vloek verklaarde; dat de wanhoop dreef tot eene navolging van Judas Simonszoon Iscarioth, toen hij ging naar zijne eigene plaats. Het ontbrak den vromen aan kennis van het Woord, zelfs van de Formulieren waarvoor zij ijverden, aan vaste spijze, aan een veerkrachtig geloof; hun geloof was »te week, te slap, te aangeleerd"; men had te veel vergeten, dat men leeft op eene wereld van strijd; zelfs het spreken over de waarheid had men verleerd, en daarom heerschte er eene Babylonische spraakverwarring onder de vrienden [1]).

En wat deden de predikanten, bovenbedoeld, daartegen? Wij hebben eenige gedrukte predikaties uit dien tijd in ons bezit, maar wij kunnen haar niet als modellen aanprijzen. Wat dezelfde Wormser, die scherp zag en juist beschreef en, in het midden zijns volks levende, goed op de hoogte was, in 1845 opmerkte, dat moet zeker van al de voorlaatste zestig jaren gezegd worden, ofschoon er gelukkige uitzonderingen waren te prijzen, die hij evenwel voorbijzag.

„De geloovige predikanten zouden der kerk tot zegen zijn, zoo zij, in hun geheele leven, slechts één doorwrocht werk schonken, in stede dat zij de gemoederen bezighouden met eene menigte vlugschriften en prêken, waardoor men weinig of niets leert; waardoor onvastheid, oppervlakkigheid, zucht naar gedurig afwisselende lectuur bevorderd wordt, en die bewijzen dat de schrijvers zijn aangetast met een soort van philantropische koorts." 2)

„Het doet mij hartelijk leed, dat de pred. Moorrees, Callenbach, de Hoest, Knap enz. niets beters hebben weten te doen, dan de Gemeente gezamenlijk en regelmatig met nog meerdere preken te overladen. Men bederft op die wijze steeds meer zichzelven en de Gemeente. De preken zijn doorgaans de duizendwerf herhaalde copijen van zoovele anderen. Bovendien houdt men zich op deze wijze (ofschoon men meent ijverig te zijn) met de Gemeente niet praktikaal en door omgang, maar bespiegelend en op het papier bezig. De uitkomst is dan ook veelal: een papieren geloof, papieren kracht, papieren-Christenen; die over alle gebrek zuchten, en niets weten te handhaven. Het schijnt somtijds of de Heilige Geest, als Trooster en Heer der Gemeente, noch voor de leeraars, noch voor de Gemeente bestaat. Ten minste men ziet hen weinig door den Geest wandelen, altoos papier, altoos lezen; altoos de preek fraai oordeelen; altoos blijven staan bij hetgeen de Apostel de eerste beginselen noemt: de bekeering van doode werken, het geloof enz. Hebr. V : 12—VI : 1—3. Indien wij toch eenmaal *weten* dat wij door Christus verlost zijn, zullen wij dan niet als *verlosten* wandelen? Het lof- en dankzeggend gedeelte van den Godsdienst is bij de Christenen bijna niet te vinden, omdat er zoo weinig erkentenis is van *volkomene verlossing*, hoeveel zonden en zwakheid ons ook nog aankleeft" 3).

---

1) *Brieven van Wormser*, medegedeeld door Mr. Groen van Prinsterer, Amsterdam Höveker en Zoon, 1874, 1876, I, bl. 67, 88, 89.

2) t. a. p. 1, bl. 59.

3) t. a. p. 1, bl. 65, 66, 67.

Zulk eene Christenschare vond Groen bij zijn wederkeer in het eigenlijke vaderland, en, gelijk men weet, was het Reveil in vollen gang onder vele leden der Gemeente. Met *da Costa* en *Capadose* heeft onze kerkgeschiedenis reeds eenige kennis doen maken, en wij behoeven hier dus de eerste aanvangen van het Reveil niet te beschrijven. Da Costa zullen wij evenwel nog eens bepaald beschouwen moeten, t. w. in zijne verhouding tot dien vriend en broeder. En ofschoon Groen weinig in betrekking kwam tot Kohlbrugge, mogen wij toch niet verzuimen, onze aandacht op hem te vestigen. Met al de drie genoemde broeders stond evenwel in zeer nauwe betrekking een man, dien wij als vertegenwoordiger van de boven omschrevene onder het volk dikwijls voorkomende nuance van opgewekt geestelijk leven opvoeren, en die ons tevens de gelegenheid opent om te spreken over de *Conventikels* en allerlei soortgelijke gezelschappen, waarin niet-predikanten als predikers optraden.

Naast, in sommige opzichten tegenover het Intellectualistisch Scholasticisme, bewoog zich steeds het *Individualistische Mysticisme,* teeder en beminnelijk, doch onvast van nature, en dus bedriegelijk, wijl het geworteld is in een fijn en veelzins ontwikkeld gevoelsleven. De groote menigte, zoo van geleerden en geletterden als van ongeleerde en onbeschaafde menschen, zal, kan het niet volgen, al brengt zij, door enkele uitingen getroffen, er eene oogenblikkelijke hulde aan. In kleine kringen echter is zijn invloed soms verbazend groot. Het leven van *Willem de Clercq* schetsende, schetsen wij tevens de licht- en schaduwzijde van dat verschijnsel. Evenwel, reeds als Evangelist der beschaafde klasse, in den vorm der dichterlijke Improvisatie, is hij eene opzettelijke beschouwing hier ter plaatse overwaardig.

De Clercq was in de wieg gelegd, om Mennonietisch Predikant te worden; hij ging dan ook bij Prof. Koopmans, meer orthodox dan liberaal, naar het scheen [1]), ter catechisatie. Reeds vroeg openbaarde zich bij hem de lust tot belletristische studie, en de behoefte om zijne indrukken weer te geven; hij schreef vele verzen van Hollandsche, Fransche, Engelsche, Duitsche dichters uit, en begon op vijftienjarigen leeftijd een dagboek. Maar een sterfgeval bracht verandering in de ouderlijke plannen; dientengevolge werd hij gekluisterd aan de schrijftafel van het kantoor.

Op zijn twintigste jaar (hij was geboren 15 Januari 1795 te Amsterdam) werd zijn talent als bij toeval geopenbaard, en dat wel in het Hoogduitsch. Toen de improvisatie geëindigd was, viel zijne vrouw hem om den hals met de bede: »Lieve Willem! doe dat nooit weêr." Hij was toch erg zenuw-

1) Hij was echter slechts een gemoedelijke Rationalist. Zie zijne *Redevoeringen* enz. Amsterdam, 1819 en '20; bijv. 1ste D., bl. 250.

achtig geweest. En ook nog in lateren tijd moest hij altijd beginnen met eerst wat »nonsens" te zeggen, een stoel om te werpen, enz. Schoon van alle kanten er tegen gewaarschuwd, kon hij het echter niet nalaten: »De nood was hem opgelegd."

De geschiedenis er van heeft hij zelf op de volgende manier beschreven:

„In 1815 begon ik te improviseeren. In 1831 was het meest voorbereiding in de familie, — van 1821, toen het meer bij geletterden bekend werd, toen elk er van sprak, ging het opklimmende tot in 1824. Mijn verblijf als afgevaardigde te 's Hage was eigenlijk het oogenblik van den hoogsten glans, en ik ware er geheel onder begrepen naar ziel en lichaam, had de hand Gods mij niet bewaard. Van 1824—1837 hield zich de zaak staande, doch de bloeitijd was eigenlijk reeds uit, toen ik in Aug. 1824 tot secretaris benoemd werd. Bij mijne vrienden begon het 1819/1820 reeds te verslappen. Het waren de historische onderwerpen en het spreken voor groote gezelschappen, hetgeen weder nieuwe uitbreiding gaf."

Hoe gewoon de Improvisator zelf over deze zaak ook sprak, alsof zij niet veel meer dan een handelsonderneming ware, de hoorders waren verrukt en de beschaafde wereld van Europa stond verbaasd. Gedurende dertig jaren gaf hij meer dan 600 poëtische improvisaties over de verschillendste onderwerpen; naar de berekening van da Costa zouden zij »niet minder dan tien tot twaalf beknopt gedrukte octavo boekdeelen hebben opgeleverd." De twijfelaar Kinker, die ook aan de Clercq's gave sterk getwijfeld had, werd door eene improvisatie over een door hem zelven opgegeven onderwerp (: »*De Muze van het Treurspel*") tegen zin en wil geheel en al overweldigd; toen zij geëindigd was, stond hij als verplet, van zoo iets begreep de man der Rede niets. Hoe geniaal de Clercq daarbij was, doet ons de improvisatie zien, die hij, den 29sten Juli 1822, in zijn eigen huis, over een hem geheel vreemd onderwerp hield: »*Het rekenboek van Bartjes.*" Zelf heeft hij er bij aangeteekend: »De regels van Bartjes op de liefde toegepast, en dat hoog ernstig, door al de regels der Arithmetica doorgevoerd..." Een toehoorder gaf er echter in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1823 het volgende verslag van:

„Terwijl een ieder over deze zonderlinge keus glimlachte, stond de Clercq dadelijk op, en ging van het standpunt uit, dat de mensch, die in alle de uitwendige verschijnselen een afdruk van het beeld zijns waren levens en zijner hoogere bestemming ziet, ditzelfde in de vormen van zijn denken en kennen vinden kan, stelde de rekenkunst uit dit oogpunt als een beeld van het menschelijk leven voor, en paste derzelver vormen, bij eigenaardige overbrenging, toe op de verschillende trappen des ouderdoms. In de kindsheid, of in de ontwikkeling van 's menschen krachten, in de opklimming en vermeerdering der jaren vond hij den vorm der *optelling* (*additie*); in de jeugd, of in de volheid der kracht, in den gloed des gevoels, in het heil der liefde, in den zegen der echtelijke vereeniging, en in de werkzaamheid voor de plichten des beroeps, zag hij den vorm der *vermenigvuldiging* (*multiplicatie*); in den rijperen ouderdom, als te-

leurstellingen de schoone droomen van den jeugdigen leeftijd verijdelen, de *aftrekking* (*substractie*); terwijl hij in den eindelijken afloop van ons bestaan de *deeling* (*divisie*) aanschouwde. Na het gezegde, in aandoenlijk treffende verzen, op het verjaarfeest te hebben toegepast, ontleende hij daaruit aanleiding, om den zegenrijken invloed des Christendoms te verheffen, dat ons langs al die trappen tot het doel van onze roeping opleiden wil, dat ons na de laatste scheiding door het uitzicht op een hereeniging vertroost, en ons door het kinderlijk geloof aan Hem, die de waarheid en het leven is, den toegang tot hooger bestaan ontsluit."

⁂ En hoe verschillend de onderwerpen waren, blijkt uit deze opgave, welke van 8 Mei 1839 tot 6 Mei 1840 loopt, dus niet eenmaal uit den bloeitijd:

Plaats of gelegenheid.	*Onderwerp:*
Kommissarissendiner:	Komst van Bosscha als Prof.
Wilgelma te Helmond:	Slot van Helmond.
Vrede te Tilburg:	Spinmachine.
Browne:	Kenor Jambie.
Biblioth. Bijbelgenootschap:	Woord Gods.
v. Heel:	Uitbreiding v. h. Rijk Gods.
Smit te Alblasserdam:	Lucipara.
Aan boord v. d. Evertsen:	China.
v. d. Houven:	Indië.
Mevr. v. Effen:	De vrouwen.
Westendorp:	Een glas water.
W. de Clercq:	Fingal.
J. Kooy:	Schilderij: Omwenteling van '13.
v. Heel:	Paradijsvogel.
Kommissarissendiner:	Zwarte das.

Gelijk reeds uit het overgenomen verslag blijkt, gebruikte de Clercq zijne zeldzame gave, om Christus te verheerlijken. Schoon ernstiger en Bijbelscher onderwezen dan menige tijdgenoot, was hij toch in zijne jeugd niet, althans niet goed bekend geworden met de hoofdzaken van het Christendom; doch reeds vóór het twintigste jaar der eeuw begon zich de behoefte aan iets beters, geheel onafhankelijk van den grooten boosdoener en zijne helpers, Bilderdijk en zijne leerlingen, te openbaren. Ik moet het erkennen, schreef hij in 1819, bij alle erkenning van Muller's schoone en boeiende gedachten, hoezeer ik hem vereer en bemin, dat hij niet meer voor mij dat ideaal van godsdienstige stichting is, dat hij eens was. »Onze geheele godsdienstoefening is mij te flauw, te zwak, te weinig bezielend, te verbrokkeld. Men hoort een onderwerp behandelen, en daarin is het zwak van Muller om dan voor het oogenblik alles daaraan op te offeren. Gaarne wilde ik positief Kristendom, Kristus en dien gekruist, zonder hardheid hooren. Alles wat men nu zegt, is evenzeer natuurlijke godsdienst, en ik geloof toch dat, zonder in geschilstukken te treden, het Kristendom nog iets anders kan en moet zijn." En in 1824 liet hij zich over zijn vroeger geestelijk leven in dezer voege uit: »Ook voor Kristus had ik veel achting... Ik huldigde

Jezus als verkondiger van de leer der onsterfelijkheid en der liefde; doch moest ik denken en bidden, dan was ik verward. Kristus bleef buiten alles, en deze plooi hindert mij nog. Uit gevaren en verleidingen gerukt, bleef ik God daarvoor hartelijk dankbaar; ik wilde door mijne eigene deugd en den goeden invloed dien ik op mijne vrienden had daaraan beantwoorden. Het denkbeeld: door genade in den Hemel te komen, zou mij sterk gehinderd hebben. Zelfs kan men dit alles verkrijgen, zelf mannenkracht in zich vereenigen."

Aan Christus in het leven de plaats te geven die hem toekomt, dat was en bleef, ondanks alle verscheidenheden, de groote gedachte van het Reveil, gelijk zij ook de grondgedachte van alle waarachtige bekeering is. Het blijkt uit de overgenomene woorden van de Clercq opnieuw. »Die zoekt, die vindt"; hij zou de waarheid van dat woord ervaren.

In 1821 met da Costa in kennis gekomen, boezemde deze veelbelovende zoon van Israël hem terstond groote belangstelling in; hij wilde hem bekeeren, en zie! hij werd door hem bekeerd. Zijn Dagboek getuigt op den 3den Augustus van dat jaar:

„Heerlijk, onvergetelijk, heilig, onbeschrijfbaar was mij de avond van gisteren. Waarmede zal ik beginnen, waarmede zal ik eindigen? Hoe zal ik eindigen? Hoe zal het loflied ten hemel stijgen voor den dank aan den Vader alles goeds, voor zooveel onverdienden zegen? Was er niet zoo dikwijls in mijn borst strijd over de lauwheid mijner godsdienstige begrippen gerezen. Had niet die onzalige gewoonte bij ons om belijdenissen op te stellen welke de uitdrukking van het begrip van onzen godsdienst met een eenigzins belletristischen roem vereenigen, ook bij mij een noodlottigen indruk nagelaten. Herinner ik mij al de oogenblikken, die plechtig op mijn gevoel werkten, hoe dikwijls vroeg ik is dat Kristendom, hoe dikwijls besefte ik stellig dat Kristendom meer was dan dat rationale, waarvan ieder maakt wat hij wil.... Nu leerde ik da Costa kennen, bewonderde de hoogte van zijn geest, de verheffing van zijn genie, en ik kan niet ontveinzen, dat het denkbeeld dat deze Jood was, dat met alle verheffing van ziel hij een leer getrouw bleef geheel vijandig aan de mijne, wier aankleving de vervloeking van mijn Zaligmaker met zich bracht, mij een oogenblik in mijn godsdienst deed weifelen, te meer daar de man die mij Da Costa leerde kennen, mij reeds gewaarschuwd had mij met hem over godsdienstzaken niet intelaten.... Tot dusver bleef ik dus op een afstand met Da Costa, doch verwonderde mij telkens als hij met den hoogsten eerbied de woorden van ons Evangelie aanhaalde of met eene onbegrijpelijke scherpzinnigheid de punten vaststelde, waarin Jood en Kristen zich vereenigen. Twee avonden hadden wij dus bij elkander doorgebracht; hij had mij in het letterkundige herhaaldelijk, ja op alle wijze onderwezen. — Nu hoorde ik die Pinksterpreek van ter Borg, die mij.... uitstekend trof en waarbij mij de gedachte op eens beving om da Costa tot onze wijze van denken over te halen, of liever, want dit is te flauw, in die gelukzaligheid te moeten doen deelen. Ik gevoelde dit sterker dan ik immer iets voelde. Maar ik durfde niet tot hem te gaan, niet daarover te spreken, en gelijk Samuël, die aan Eli het gedrag zijner kinderen niet durfde aanklagen, zoo bleef ik hier, gelijk in zoo vele andere zaken, ook uit menschenvrees terug. — Eindelijk had ik da Costa op mijn laatste feest als vriend, als mensch in de rij van de mijnen met onuitsprekelijk genoegen gezien, en nu

ging ik weder tot hem. Nadat wij eenige alleraangenaamste oogenblikken in het letterkundige doorgebracht hadden, stonden wij als gewoonlijk op, en werd ons onderhoud gedurig belangrijker. Nu gaf God mij kracht en moed, legde mij om dus te spreken de woorden in den mond, en toen hij iets nader begon te treden, toen hij de mogelijkheid, dat hij eens Kristen kon worden meer en meer begon daar te stellen, toen de scheiding geheel fijn werd, die nog den leerling van Mozes van dien van Kristus afscheidde, durfde ik hem dat mededeelen en wat ik gevoeld had, wat ik naderhand, zoo als altijd bij den mensch geschiedt, aan eene soort van verbeelding had toegeschreven. En wat was nu mijn gevoel toen ik op dat oogenblik den man, die als vernuft, als genie alles voor mij was, op eens als Kristen voor mij zag staan. Beschrijven kan ik niet wat ik gevoelde. Louter aanbidding voor de wegen van God was alles wat ik uitspreken kon. Overtuiging mijner ellende en nietigheid! En nu, nu deze zelfde man mij dat Kristendom sterker aandrong, dan ooit een Kristen mij gedaan had, toen hij mij de leerstukken, tegen welke ik opzag, reeds bij de oudste overleveringen der menschen aantoonde, toen hij mij het geheele Mysterie des Kristendoms aankondigde en ik er voor terugbeefde, dat ik dit nimmer zoo had ingezien, o! toen zag ik een deel van de leiding van zijn en mijn lot in. Nu dankte ik vuriger dan ooit. Nu was mijne vrouw mij heiliger, dierbaarder dan immer, en dat ledige, dat nu en dan nog mijn boezem gehinderd had, was geheel verdwenen. Alles was veeleer aanbidding, onderwerping, liefde...."

Groot is het verschil in de manieren, waarop de Vader tot Christus trekt, en wij ontveinzen ons niet dat de laatstgelezene bladzijde ons zeer weldadig aandoet. Ook da Costa had, gelijk wij later hopen te zien, een anderen weg te bewandelen; ja zelfs het verschil van karakter, temperament en geestelijk leven was zéér groot. Niettemin bleef da Costa een dierbare vriend, en de Clercq's invloed ten goede op da Costa werd groot.

De Clercq wilde da Costa's Melanthon worden. Dikwerf vond hij zijn vriend en leeraar te hard en te onstuimig. Hij besefte, dat hij, »gesteld om in het midden der twee partijen door te gaan," in geen aangenamen toestand geraken zou, maar hij achtte het zijn plicht te wezen, als een brug de oude en nieuwe wereld te verbinden. Evenwel uit innige belangstelling in hetgeen da Costa zocht. »Uwe verantwoording is grooter dan ooit," schreef hij hem in 1825. »De omstandigheden zijn veranderd. Het zijn niet meer de losse uitvallen van den jongeling zonder invloed. Gij zijt het hoofd eener partij geworden." Vaak was hij diep bedroefd over den toon, dien da Costa aansloeg, als hij van krijgsmansvuur blaakte tegen den tijdgeest; en het sommier van het dagelijksch gebed aller heiligen vond hij ook voor dien leermeester noodig: »bekeer mij, o Heer, en ik zal bekeerd zijn." In 1830 schijnt echter de toeleg van de Clercq gezegend te zijn geworden. Hij teekende althans in dat jaar aan, dat da Costa veel zachter en gematigder geworden was; ja, als deze nu van de genade Gods gewaagde, dan liepen hem de tranen over de wangen."

Als gevoelsman kende de Clercq vele aandoeningen van dien aard. Toen

hem eens een jeugdig vriend verhaalde, hoe hij, door het leenen van John Angel James' *Bestuur en Aanmoediging*, voor eene zekere dame tot grooten zegen geweest was, barstte hij in tranen uit van blijdschap, en prees dien vriend gelukkig als een uitverkoren werktuig in Gods hand. Maar zoo kon hij ook geen ellende zien. Men wist dat, en maakte er veel gebruik, doch ook misbruik van. Niet zelden werd hij van zijn huis tot aan zijn kantoor (in het gebouw der Handelmaatschappij) door vragers achtervolgd, gaf zijne beurs leêg, en leende nog op den koop toe van inferieuren, die dikwijls zoo verstandig waren, dat ze slechts een klein gedeelte leenden van 't geen zij bij zich hadden.

De gewone verschijnselen der overgevoeligheid bleven ook bij hem niet achterwege, en vermenigvuldigden met zijne jaren. Gedurig moedeloos, besluiteloos, vol bekommernissen, onbevredigd, geen bepaalde studie; bijzonder bekwaam in handelszaken (jarenlang secretaris der Handelmaatschappij) en er toch niet met zijn hart bij, bijzonder thuis in de Nieuwe Letteren (hij verwierf het gouden eeremetaal van 't Koninklijk Nederlandsch Instituut over den *Invloed der Vreemde Letterkunde op de onze* 1822), en evenwel geen specialiteit in eenig vak; schrijver van de historische Overzichten in de Nederlandsche Stemmen, en toch niet volhardende in dezen arbeid, omdat hij »van Gods daden geen geheel maken kan"; Mennoniet, desniettemin met eigen hand een krank zoontje doopende, niet zonder hoop dat het daardoor beter zou worden, stellig van meening, dat hij het moest doen, terwijl hij eerst in 1825 een zijner kinderen liet doopen, en later (1 Dec. '31) tot de Waalsch-Gereformeerde Kerk overging.

Het baart dan ook geen verwondering, dat hij, die in uitsluitingsgeest, exclusivisme, de ziekte der eeuw zag, zelf, onder de heerschappij van zijn subjectiviteit, exclusief werd. Ongewoon toegankelijk voor allerlei invloeden, vooral van imponeerende mannen, als da Costa, en Kohlbrugge dien hij, in lateren tijd, groot vertrouwen schonk, begon hij, na 1837, zich zelven van veel uittesluiten. De vergaderingen van het Instituut, en vele letterkundige bijeenkomsten, stonden hem tegen, zijn hart werd vijandig tegen alle genootschappen, omdat ze een »materieel Kristendom zonder geest of leven" behelsden; sedert '43 ging hij niet meer ter kerk, na voor eene herkiezing tot ouderling bedankt te hebben. Immers, de kerk was »een mengsel van alles, kwaads en goeds dooreen." Eene plaats, waar men onverschillig voor de waarheden was, die evenzeer Arianen en Socinianen als rechtgeloovigen opnam, was hem in de werkelijkheid geene kerk meer.

Zondag den 4den Februari 1844 werd hij plotseling opgenomen in de triomfeerende kerk.

Hij liet eene kostelijke en bijna gewijde herinnering na in de harten van allen die hem gekend hebben. Wij zeggen met Dr. A. Pierson, die eene levensschets van hem naar zijn Dagboek (waaraan wij de meeste bijzonderheden ontleenden) ontwierp: »Ook waar wij de Clercq, meer dan ons lief kan zijn, zien dobberen op allerlei theologische baren, verloochent zich toch geen oogenblik de zeldzame beminnelijkheid van zijn karakter, evenmin als de teederheid van zijn gevoel, de zachtheid van zijn oordeel, het ongeveinsde van zijne nederigheid;" »de Improvisator is en blijft een kind van het Zuiden"; »een Aeölische harp die bij elke windvlaag nagalmt."

*** Vgl. over en van de Clercq o. a. *Gereformeerde Bijdragen* 1823; *Nederl. Stemmen* 1836—1839; van Kampen's *Magazijn voor Wetenschappen, Kunst en Letteren*, passim, — Brieven van da Costa 1, 147 en 149; — Beets: *Aan Mr. I. da Costa, op zijn zilveren bruiloftsdag*, 2de D., bl. 307 (volksuitgave) — *Revue Encyclopédique*, 1823.

De Conventikels, waarin de Clercq optrad, begreep men niet onder de associations illicitees van het beruchte *Code Pénal* (Art. 291—294), maar zij kunnen gerust tot die ongeoorloofde godsdienstige samenkomsten gerekend worden, die men allerwege was gaan houden. De Conventikels waren van ouds bekend en geliefd; ook zijn ze altijd gehouden ter familiaire gemeenschapsoefening van de vromen. Doch met de eerste sporen der herleving begonnen zij ook weer krachtig te herleven. In dezen tijd zijn natuurlijk de belangrijkste die met het Fransch-Zwitsersche Reveil onmiddellijk samenhingen, en van de oud-vaderlandsche wel degelijk te onderscheiden zijn. Tot de laatstbedoelden behoorden o. a. de oefeningen van *le Feburé* te Leyden [1]), die op de eerste afgescheidene predikanten als studenten invloed uitoefende; van *Jan Willem Vijgeboom* die, te Axel oefenende, aldaar bemoeielijkt werd, en zich den 22sten Juni 1823 met de zijnen formeel van de kerk afscheidde, doch weinig opgang maakte [2]); van »de bakker van St. Jansga," die Friesland doorreisde, maar, wegens verstoring der prediking van den rechtzinnigen Ds. van Loon te Welrijp gevangen gezet, in den kerker stierf; van *De Broedergemeente te Polsbroek*, onder leiding van Stoffel Mulder, welke uit »volmaakten" bestond, naar eigene meening, maar bij velen minder goede oordeelvellingen vond [3]).

Van hen, die zulke oefeningen hielden, als de laatstbedoelde waren, gold voorzeker wat *Wormser* in lateren tijd getuigde van afgescheidene en niet-afgescheidene personen, dat zij wel spraken voor de geloofsbelijdenis en de Dortsche Leerregels, maar ze nooit gelezen hadden, en wat een niet onge-

1) Vgl. Vaderl. Kerkgesch. 2, 252.
2) Vgl. *Dr. Wagenaar*, t. a. p., 146—148.
3) Vgl. *Wagenaar*, t. a. p. bl. 143—145.

loovige vijand van scheuring in 1833 meende te moeten schrijven omtrent hen, die zich aan de prediking hunner leeraars onttrokken.

»Ik zag er onder dezulken, die eene sobere mate van godsdienstige kennis bezaten, zoodat zij de eerste beginselen der woorden Gods niet wisten, en als de kinderen met melk noodig hadden gevoed te worden, en die nogtans zoo hoogmoedig en onbescheiden waren, dat zij zelfs hunnen leeraar grovelijk durfden beleedigen" [1]), — zoo zelfs, gelijk wij vernamen, dat een enkele er een doodelijke ongesteldheid door bekwam.

Dit soort van orthodoxen werd in de geschiedenis bekend onder den naam van *de Nachtschool*, hun van broederlijken kant gegeven.

Daarmeê nu vereenzelvige men niet, wat de vrienden van *het* Reveil waren en wilden zijn.

Capadose ging bijv. ook uit oefenen, o. a. te Rheede en te Scherpenzeel; in de eerstgenoemde gemeente in verbond met haren leeraar, Ds. Laatsman; evenzoo da Costa. Maar de vrienden ontvingen ten hunnen huize ook de buitenlandsche broeders. Hier sprak de dichter-redenaar *C. Malan*, dien da Costa beschreef als »eene vereeniging van iets Apostolisch en iets kwakzalverachtigs," en wiens poëzy geheel het Reveil in zijne waarheid en dwalingen weerspiegelt *F. W. Krummacher, Sir Eardly Culling, Merle d' Aubigné*, en anderen, zooals *Elizabeth Fey*, »eene moeder in Israël." Alzoo werd een band gelegd, of versterkt, met de »levende" Christenen in het Buitenland, die, gelijk wij later zien zullen, in allerlei vruchtbare werkzaamheden, hetzij gemeenschappelijk, hetzij in navolging, praktische openbaring vond.

Doch laat mij, ter kenschetsing van die samenkomsten, liever eene bladzijde uit de Clercq's *Dagboek* uitschrijven; zij betreft eene samenkomst op Maandag 20 October 1828, en is hoogstbelangrijk.

„'s Middags tegen etenstijd was ik in de zaal van da Costa, waar zeker eene bijeeneenbrenging van natiën en menschen was, die niet door menschenhanden bij elkander was gebracht. Daar waren da Costa en Capadose in broederlijke eendracht; eene eendracht, niet uit den mensch, maar uit God. Daar was Messchert juist toevallig wegens de zaak zijner brouwerij aanwezig. Chevallier met zijn meisje, Bousquet en Dirk Hogendorp en Smit. Onder de nieuwe bekenden vond ik Pauli, een gewezen jood, in Engeland tot het Kristendom overgegaan, den jongen Schouten, dien ik zeer weinig hoorde spreken, en Kohlbrugge, de bekende beschuldiger van Uckermann in de Luthersche Herstelde Kerk. Na verwelkoming en eenig doorelkander spreken, namen wij plaats. Ik zat tusschen Smit en Pauli; Kohlbrugge en Hogendorp aan de beide zijden van Caroline. Da Costa droeg het gebed voor, hartelijk, krachtig, doordringend, doch

1) Korte beantwoording der vraag: *Wat moet men denken van de leden der Ned. Herv. Kerk* enz.? 's Gravenhage 1833. Dit geschrift werd door Schröter als „regt Jezuitisch" aangemerkt. („*Paulus gij raast!*" enz. Amsterdam bij Saakes, '33).

tusschenbeide zijne stem te veel willende uitzetten, hetgeen geen aangenamen indruk maakt. Het gebed kwam mij voor te lang voor tijd en plaats. Het middagmaal was eenvoudig, zonder iets uitgezochts, 'tgeen mij goed beviel. Het was mij heerlijk met zoovelen aan te zitten, van wie, schoon behalve Kohlbrugge, geen van allen tot den geestelijken stand behoorde, het Evangelie hoofddoel van het leven was, en waarvan velen reeds zoovele panden van hunne verkleefdheid aan de leer der Waarheid gegeven hadden. Met Pauli, die mij goed beviel, sprak ik belangrijk. Hij vroeg mij wat ik van de wederkomst van Christus hield. Ik moest belijden, dat ik daar nog nimmer zoo gezet aan gedacht had. Hij verhaalde mij dat dit een zijner eerste denkbeelden geweest was, waarover hij veel had nagedacht; dat in Engeland daarvan veel werk werd gemaakt. Pauli had de overtuiging, dat, eer de dag van de terugkomst van Kristus kwam, er eerstelingen uit het volk der joden voor hem gewonnen moesten worden. Hij zocht de vriendschap van de joden te winnen, zonder hun evenwel eenigszins te verbergen wat hij zocht en wie hij was. — Aan tafel was schier over het algemeen het diskoers niet levendig; doch ook niet verdoemend... Capadose dankte innig, en, dat moet ik zeggen, eenvoudiger en treffender nog dan da Costa. Nu zouden wij bij Capadose gaan, waar zich dan ook spoedig weder het grootste gedeelte van het gezelschap vereenigde....

Midden onder dit gesprek (dat de Clercq voerde met Da Costa) hoorde ik vragen of men niet zou beginnen, daar het anders zoo laat werd, en nu zag ik dat men zich gereed maakte eene Oefening in forma te houden. Ik schrikte hiervan eerst, daar ik altijd vrees voor die bijeenkomsten heb gehad, doch zag nog meer op, toen Kohlbrugge, wiens uiterlijk mij niet bijzonder ingenomen had, voor een grooten Bijbel ging zitten. Ook aan ons werden Bijbels uitgedeeld. Wij zongen eerst een Psalm dat mij wel beviel. Toen was er gebed, toen preek; nog tweemaal zingen, een nagebed en eindelijk een zegen. Doch ik loop vooruit. De tekst van Kohlbrugge was het opwekken, of liever het profeteeren over de doode beenderen door Ezechiël. Het onderwerp was, zooals men zich kan voorstellen: de erkenning van Gods genade, dat Hij ons uit den slaap der zonde opwekte; de verplichting om tegen de doode beenderen te profeteeren. Aan kracht ontbrak het niet of aan welsprekendheid, doch het was eene populaire welsprekendheid, geheel oud-testamentisch; het donderen van den profeet, en niet het suisen van den zachten wind. Ik gevoelde mij wel opgewonden; maar toch, dat gedurig terugkomen van de hoere van Babylon en van alle dergelijke uitdrukkingen hinderde mij, en ik vond er den toon van Kristus en de Apostelen niet in; te lang en te veel herhaling was het mij. Toen kwam echter het gebed, waarbij ik nederknielde, en hetgeen, dunkt mij, geen gebed voor eene gemeente was, waarin toch eene zekere orde moet heerschen en bedaardheid. Zoo hebben althans Kalvijn en Beza niet gebeden. Ik kon op het laatst van dit ontzettend lang gebed, waarin zoovele gezochte uitdrukkingen waren, niet mede bidden, en had den indruk dat dit zoo niet goed was. Toen nu het amen uitgesproken was, was ik zeer nieuwsgierig wat men zeggen zou, en zag dat ieder ja uitermate tevreden was, en de hand aan Kohlbrugge gaf. Ik had tegen den man niets, en te veel menschenvrees en valsche schaamte was er in mij, om mijne hand te weigeren, doch was echter zoo oprecht van tegen Kohlbrugge te zeggen, dat ik een vooroordeel tegen hem gehad had. Deze antwoordde zeer liefderijk, zoo het mij scheen, en zeide toen nog onder anderen: Ik ben als een arme jongen het strijdperk ingetreden, van alle menschen verlaten en aangehitst, zonder eenigen duit te bezitten; en echter heeft het God in die twee jaren mij niet aan het noodige laten ontbreken, doch ik heb ook alleen het noodige ontvangen. Dat beviel mij; ik zocht mijne indrukken weg te dringen, daar het mij te veel hinderde daar te staan, zonder de gevoelens van mijne vrienden te kunnen deelen.... Het nadenken heeft mij in zooverre bevestigd, dat ik deze bijeenkomst onschuldig vond met opzicht tot da Costa en Capadose, — den reinen

is alles rein, -- doch dat verder zulke bijeenkomsten, bij meer uitbreiding, aanleiding konden geven tot geestelijken hoogmoed, onoprechtheid, vleeschelijke aandoeningen in den godsdienst....”

En zoo staat dan voor ons in zijne jeugdige kracht de veelbesprokene Herman Friedrich Kohlbrugge! Wij moeten met groote belangstelling hem gadeslaan. Want, ofschoon hij geen lid der Nederlandsche Hervormde Kerk werd, maar sedert 1846 predikant bij eene gemeente te Elberfeld, die zich niet onderwierp aan het Unionistisch streven van den Koning, heeft hij toch sterk op haar geinflueneerd, vooral in de kringen van het Lampeaansche Methodisme, dat wij boven (bl. 97 v. v.) reeds gekenschetst hebben.

Luthersch proponent in de hoofdstad des lands kon hij niet langer blijven bij zijn genootschap, van wege het onrecht hem aangedaan; in de meening, dat hij zuiver gereformeerd was, wilde hij daarna tot de Hervormde Kerk overgaan, maar de heerschende geest sloot uit afkeer van zijn persoon en overtuiging willekeurig en onrechtvaardig de deur voor zijn gezicht toe. Bij velen, eerst te Amsterdam, daarna te Utrecht, die zijne gevoelens niet vijandig waren, wekte de mishandeling, die hij onderging, medelijden, en het medelijden werkte meê tot volgzaamheid; hij verkreeg vrienden en leerlingen, wien zooals een van hen zelf getuigde [1]) »elk woord dat zij van zijne hand bezitten, dierbaar, ja als onmisbaar is,” en wien hij dan ook door zijne vele pennevruchten overvloedig gelegenheid tot nadere kennismaking met hem zelven, den hooggeschatten leermeester, gegeven heeft. Op zijn gemoed hebben de ondervondene teleurstellingen en beleedigingen geen verzachtenden invloed uitgeoefend. Zijn van nature heftig en naar krasse uitdrukkingen jagend gevoel werd veeleer verbitterd, en nam niet zelden den schijn althans aan van onverdragelijke hardheid en aanmatiging, vooral tegenover »broeders,” die hem van ketterij beschuldigden. Dit laatste is wel een van de merkwaardigste verschijnselen in het leven van dien merkwaardigen man. Opgetreden met eene beschuldiging van gelijken aard tegen een zijner leeraars en uitgesloten door leeraars, welke de onrechtzinnigheid òf hekelden òf niet verstonden òf slechts voor een gedeelte liefhadden, werd hij zelf door bijna alle mannen van name, die de kerkelijke rechtzinnigheid wilden handhaven, als een gevaarlijke vriend geschuwd, als een dwalende broeder geteekend, als een ongeneeslijke ketter uitgeworpen. Om zulk een man te schetsen, men voelt het, is groote omzichtigheid van noode, te meer omdat, ondanks de veelheid zijner geschriften, zijne denkbeelden niet helder en stellig niet in zuiver Hollandsch uitgedrukt zijn.

Op den 13den Mei 1827 had de heer D. R. Uckerman, predikant bij de

1) *Eenige Vragen en Opmerkingen aan de Redactie van den Heraut* enz. — 5 April 1883.

Hersteld Evang. Luthersche Gemeente te Amsterdam, eene leerrede gehouden over Joh. 16 : 5—15, welke volstrekt niet in overeenstemming klonk met de hoofdzaken der Christelijke belijdenis. Eenige leden, waarvan Kohlbrugge, toen reeds Proponent, de eerste onderteekenaar was, dienden vier dagen later, schriftelijke aanmerkingen daarop in bij het Eerwaardig Collegie van Broeders vertegenwoordigers hunner gemeente, die, volgens hare ordonnantie (1ste Art., 7de Hoofdst., 2de Deel) en de aanleiding tot hare afscheiding, gehouden was tot het bewaren van de zuivere leer, met verzoek, om eene buitengewone vergadering te beleggen waarop de adressanten hunne bezwaren nader zouden ontvouwen, en om zoodanige maatregelen te nemen als waartoe het Collegie verplicht was. De aangeklaagde predikant werd gehoord, en ontkende nieuwe leeringen verkondigd te hebben; doch beloofde om, tot overtuiging en geruststelling der onderteekenaars, zich bij de eerste gelegenheid gaarne nader over de verschilpunten te zullen verklaren. Op den tweeden Pinksterdag nu predikende, vervulde hij echter zijne belofte niet; hij verklaarde integendeel, dat zij, die hem aangeklaagd hadden, dwepers waren, die den mensch tot wanhoop en zelfmoord brachten, ja dat de gemeente niet naar hen moest hooren, enz. Deze ontstichtende toepassing gold vooral Kohlbrugge, die des middags zou optreden en, kennis verkregen hebbende van de uitgesprokene waarschuwing, zich er zeer kalm over uitliet, o. a. verklarende: »Dit zeg ik u uit innige overtuiging: wat ik u gepredikt hebbe, heb ik van den Heere geleerd; het kwam uit mijn hart, en uwe zalige leeraars Scholten en Reuter predikten geene andere leer, dan die ik u verkondig." Het einde was, dat de aanklacht verworpen, en de eerste onderteekenaar bij uitsluiting tot herroeping veroordeeld of met afzetting bedreigd werd.

Het eerste kon hij niet doen; het tweede werd hem dus aangedaan. Inmiddels was hij door nader onderzoek tot het inzicht gekomen, dat de »aloude Christelijk Gereformeerde Religie met den Woorde Gods volkomen overeenstemde." Niettegenstaande er alle gegronde hoop op rehabilitatie bestond, begaf hij zich dientengevolge, niet tot den Hervormden Predikant van de wijk, waarin hij woonde, gelijk zijn plicht geweest was, maar tot een' der meest rechtzinnig geachte predikanten, Ds. Kortenhoef Smith, om na afgelegde belijdenis als lidmaat aangenomen te worden. Deze weigerde, omdat hij zich aan de bestaande maatregelen van orde meende te moeten houden.

Daarop vertrok hij met zijne vrouw naar Utrecht, doch ook de oude bisschopstad verkreeg hem niet tot lidmaat, tengevolge van onwaardige beschikkingen der kerkelijke collegies, met name van het Provinciaal Kerk-

bestuur, dat ook het Synodaal Besluit van 21 Juli 1830 wist uit te lokken, waardoor Kohlbrugge voor goed buiten de Kerk gehouden werd. Van de Utrechtsche Hoogeschool verkreeg hij den doctorstitel op zijn loffelijk *Specimen Philologico-Theologicum exhibens Commentarium in Psalmum quadragesimum quintum.* Meer dan één Professoraat bood men in het Buitenland hem aan; hij sloeg elk aanbod van dien aard af; en het Pruisische Ministerie kon hem geen kansel in de Rijnprovinciën ontsluiten, wat hij wel verlangde, omdat hij geene *Union* of *Agende* kon goedkeuren.

Zoolang hij te Utrecht was, waar zijne vrouw spoedig uit de smart over het geleden onrecht door den dood verlost werd, arbeidde hij in een kleinen kring die ten zijnen huize samenkwam.

Doch waarom sloot hij zich niet bij de Afgescheidenen aan? Het vermoeden lag toch voor de hand, dat hij althans zich bij de andere verworpelingen voegen moest; en dat men daartoe vele pogingen aanwendde, blijkt duidelijk uit het dagboek van de Clercq.

„Het schijnt dat men thans, schreef hij 23 Maart 1833, alles in het werk stelt om Kohlbrugge tot eene scheiding te brengen. Kohlbrugge was altoos iemand vol moed en kracht, doch die zich in zijne daden steeds door anderen laat leiden, gelijk dat hier door de schreeuwers uit de luthersche kerk geschiedde, en nu door de leden der verstrooide Oefening. Die menschen zijn Kohlbrugge zeer behulpzaam geweest bij de ziekte zijner vrouw en drie hunner hebben de slippen van het lijkkleed gedragen, hetgeen de jongens in Utrecht op den dag der begrafenis heeft doen roepen: „daar zijn ze, die dominees in de afgescheidene kerk moeten worden." Capadose had daarop Schöter en van de Poll gaan spreken, „die veel invloed op Kohlbrugge hebben, en zeer tegen deze zaak zijn. Daarentegen wordt Kohlbrugge ook nog geheel geïnfluenceerd door Twent, die geheel separatist is en, gelijk Capadose terecht aanmerkt, de bedeeling Gods met dit land niet begrijpt. Capadose ziet in alles een werk des vleesches. Kohlbrugge schrijft er aan da Costa niet over. Da Costa betreurt het denkbeeld van de scheiding, die er tusschen de kinderen Gods in ons land zou komen; hij ziet zoovele liefelijke banden verscheurd, den vijand triumfeeren."

Daar da Costa geen heil in de scheiding zag, vermaande hij Kohlbrugge, die, volgens hem, altijd uit zijne natuur iets demagogisch had, ten allerkrachtigste, om aan geene aanleiding tot scheiding gevolg te geven.

Het antwoord dat hij een acht dagen daarna van Kohlbrugge ontving, was zéér koel; die het voor waar erkende, wat men zeide, dat *da Costa zoo gematigd was geworden,* en mogelijk is wel da Costa's verzet tegen eene geheime neiging van dien aard bij Kohlbrugge eene reden te meer geweest, waarom deze hem reeds spoedig daarop veroordeelde »als zich verhardende tegen de waarheid."

In elk geval geeft ons op die vraag eenige inlichting het antwoord dat

1) Bedoeld wordt baron Twent van Rozenburg, die na zijne bekeering lid werd van de Eglise du Bourg de Four (vgl. bl. 92).

hij den 25sten Juli 1839 uit de stad, die nog wel eens bisschoppelijke geesten huisvesting verleende, zond aan zijnen »broeder" A. Brummelkamp, die hem den 16den verzocht had de redenen te willen opgeven, welke hem tot dusver van de Afgescheidene Gemeente verwijderd hadden, en of hij, eene wettige beroeping ontvangende, »om in eene Gemeente van Christus als Herder en Leeraar werkzaam te zijn", die beroeping zou moeten en willen aannemen. In dat antwoord verdienen deze uitspraken onze bijzondere opmerkzaamheid:

„1°. De akker waarop, en de zaaijer door wien de afscheiding het eerst gezaaid werd, en gelijk zij gezaaid werd, zijn *vervloekt* van den Heere Zebaoth, den sterken en geweldigen *God*, die met Zijn getuigenis niet laat spotten, die woont bij dengenen, die eenes verslagenen en verbrokenen geestes is, en die voor Zijn woord beeft, die den nederigen uit het stof verheft, maar de verwachting der huichelaren doet vergaan en de afvalligen doet wonen in het dorre; 2°. de leer uwer Gemeente is *niet de leere Christi*, is niet een *wandelen* naar *Geest* maar naar *vleesch*, en de geest die nog onder u is uitgegaan, is een *logengeest* in den mond aller uwe *profeten*, en uwe werken zijn niet vol bevonden voor God; maar gijlieden hebt des Heeren wet verlaten en *loopt Goden na*, die geen Goden zijn, maar Baal-Peors 1).

„Indien gij en de mannen der Classis in den omtrek uwer woning" (namens hen toch had B. geschreven) met de laatste vraag bedoelt eene Afgescheidene Gemeente, „zoo antwoord ik voor mij zelve: 1° dat ik tevreden wensch te blijven in mijnen stillen huisselijken kring, waarin de Heere mij met teekenen en wonderen heeft omgeven, vergewist en verzegeld dat ik Zijne geboden bewaar en doe wat Hem welbehagelijk is, en dat, indien de Heilige Geest mij zigtbaarder over grootere dingen mogt willen stellen, mijn moeten, of niet moeten, mijn willen of niet willen hoegenaamd in geene aanmerking komt; 2° dat nog nooit iemand mij anders zal vinden dan overvloedig gewillig en bereid in den Heere om Zijne woorden te spreken, hoewel ik zeer bang ben voor de menschen, want zij zeggen het wel, maar doen het niet, en verwerpen en verdraaijen de woorden hun tot heil gezegd in hunne onleerzaamheid, onvastheid en hardigheid des harten tot hun eigen verderf. Maar opzigtelijk u lieden antwoord ik; 3° dat, zoo weinig ik de Afgescheidene Gemeenten, in haar ontstaan als zoodanig, als de *Gemeente des Heeren* erken, ik haar allerminst als zoodanig erken voor het *tegenwoordige*. Want in de wijze waarop de Afgescheidene Gemeenten hare erkenning bekomen hebben of dezelve zoeken, hebben zij zich tot eene secte gemaakt en getoond dat zij zelve niet *gelooven* de Gemeente des Heeren te zijn. Hoe zal ze dan de Koning der koningen er voor erkennen? Hoe zijn dienaar?... Ik ben ulieden niet vijandig, integendeel, allen die u vijandig zijn, zullen hun oordeel dragen; het Gouvernement en de Gouvernements-Kerk heeft gezondigd met u te vervolgen, te kwellen en te martelen; de niet-Afgescheidenen die daar zeiden: wij belijden uwe leer, *wij zijn uwe broeders*, hebben gezondigd, dat zij zich niet bij u gevoegd hebben; maar gijlieden hebt, hetzij dadelijk, hetzij door gemeenschap gezondigd, dat gij, eenen tempel bouwende, *den Hoeksteen verworpen hebt*, den alleen Geboren Zone Gods, die den Hemel tot Zijnen troon heeft en de aarde tot een voetbank Zijner voeten."

1) In den gedrukten brief, dien ik voor mij heb, staat, waarschijnlijk ten gevolge van eene drukfout, gelijk er vele drukfouten in voorkomen, die ik ook verbeterd heb: „*Baal-(Priors)*."

Zoo waren dan alle broeders afgeweken, te zamen onnut geworden, er was niemand die goed deed, of goed zag. Le Roy had geen begrip van het Woord; het smartte hem, dat de Clercq Beets nog naliep; de Liefde liep over van de Sadduceërs naar de Farizeërs; da Costa verhardde zich tegen de waarheid [1]). Alléén Kohlbrugge zelf, die zoo hard over hen oordeelde, behoorde niet tot de dwalenden; zijne beschouwing was volmaakt; de Heer had, volgens zijn eigen getuigenis, hém omgeven met teekenen en wonderen, hém vergewist en verzegeld dat hij zijne geboden bewaarde en deed wat Gode welbehagelijk was. Wij staan verstomd stil voor zulk een zeldzaam verschijnsel van *Perfectionisme*, en vragen in onzen twijfelzuchtigen tijd als van zelf: Wat moeten wij denken van den inhoud zijner overtuiging niet alleen, maar ook van de zekerheid, waarmede zij uitgesproken werd? Is hier de geestelijke hoogmoed geklommen tot den graad der onuitstaanbaarheid, of was hij bij het staren op één enkel punt in zijne nabijheid bijziende geworden, zoodat hij toch zich zelven klein gevoelde? In elk geval is de overgenomen bladzijde ter karakteriseering van den man, wiens invloed op velen in onze kerk groot werd, meer waard dan vele preeken en verhandelingen zijner vruchtbare pen.

De volgende brieven leeren ons den man nader kennen. Zij werden geschreven door een der geleerdste (hij werd aan de Academie tot vijf malen toe met goud bekroond in de moeilijkste wetenschappen) en godvreezende studenten te Utrecht, nadat ook hij ontwaakt was. Ik schreef het bijna onleesbare oorspronkelijke zoo nauwkeurig mogelijk af.

De eerste brief is van 1 September 1833, die zijn zielestrijd teekent, zooals de Finney (bl. 95) het noodig achtte.

„Het is nog maar weinige dagen, dat de Heer, die getrouw is in Zijne beloften, mijne gedurige gebeden om de verlichting des Heiligen Geestes heeft verhoord en zich aan mij armen zondaar heeft geopenbaard. Ja het is zoo, ofschoon ik het mij nu zelf weder niet kan begrijpen: Ik heb vreemde, niet verwachtte, onbegrijpelijke dingen ondervonden. Gij moet mij verstaan, want wat uit God is, moet eenerlei zijn. Ik zoude u reeds veel hebben kunnen zeggen, zoo gij de laatste week in S.... waart gekomen. Ik ben daar gebragt in eenen toestand, dat ik meende oogenblikkelijk te zullen overgaan in de eeuwigheid. Die toestand, waarin de geest vlot werd van het ligchaam (want ik weet het niet anders te zeggen) was aller-allerontzettendst. Toen heb ik bevonden en geloofd, dat niets, niets van alles wat hier is, eenige de minste hulp of troost of kracht geeft in de ure des doods: dat mij dan alles, alles zal ontvallen, en er niets overblijft, dan te roepen genade! ontferming! Heere Jezus! — Die heilige naam klonk in de holle nacht door ons huis, en moge het aan allen verkondigen — want voor de poorten des doods liegt men niet — dat het mijn eenige troost is in leven en in sterven, dat ik niet mijns, maar mijns getrouwen Zaligmakers eigen ben.

1) Vgl. zijne door Dr. E. Bohl uitgegeven *Brieven*, Utrecht 1877.

Ik bleef toen te S...., en God was mij genadig, dat ik mij, ofschoon tegenworstelende zoolang ik maar kon, ja met een hel in het hart overgaf, op genade overgaf aan Hem, die mij als toeriep; „geef het mij nu gewonnen." „Ja ik geef mij over", antwoordde ik, „gij hebt overwonnen, o Nazarener! gij hebt overwonnen!" Daar viel de Heiden en ik werd een Christen. Het is mij nu somwijlen als een droom; maar dat is weder een trek mijner ongelovigheid, en ik bid daartegen, en om vermeerdering van gelove. — Ik weet niet welk eene verlichting mij toen op eens bestraalde, en wat mij zulk eenen afschuw voor de zonde inboezemde. Ik dacht ook spoedig te sterven, en dat was ook het beste, dacht ik, en nu niet moeijelijk; maar voor Christus te leven, neen, dat konde ik op deze aarde, in dit vleesch niet. Terstond was mij Rom. VII zoo duidelijk als de dag, en ik geloofde vastelijk, dat Paulus van zich zelven en daarmede van iederen gelovigen sprak. Ik zag daarover de kantteekenaars na, waarmede ik te voren wel gelagchen had, en die menschen waren mij dierbaar: want zij dachten ook zoo!

Maar daar was een strik voor mij gespannen! Ik meende nu zoo heilig en onbesmet te moeten leven, als ik had ingezien dat van mij gevorderd werd. Ja dat is ook zoo, maar dat kan ik ook niet. Het is mij even onmogelijk, om hier naar den heiligen wil Gods te leven, als om mij zelven het geloof te geven.

Ik vertrok zeer welgemoed van huis, niet verwachtende, dat ik het voor de L..... nog zoo ontzettend eng en benaauwd zoude hebben. Ja, 't is onbeschrijfelijk, wat daar in het schip in mij woelde. Begrijp eens, ik wilde een profeet en wonderdoener worden! Zoo diep wensch ik nooit weer te denken! Ik kan u niet zeggen, hoeveel mij één woord gekost heeft, dat ik een paar dagen tevoren in *Kohlbrugge's* Boekje had gelezen „bedorven mysticismus." Ik kan u niet schetsen, in welk eenen gemoedstoestand ik in het logement aankwam, en mij herinnerende, dat ik een stuk van het N. T. in den zak had, opsloeg en las, 1 Tim. IV vs 1 enz. — Ik sidderde toen ik den afgrond zag op wiens rand ik stond. Den volgenden morgen op zee, en 's avonds op de diligence herhaalde zich een diergelijke strijd, en ik was vol van dat woord: „Onze God is een verteerend vuur!" — Mijne eerste werkzaamheid te Utrecht, (want waarom zou ik het u niet belijden) was... uwen ring van den vinger te doen, en de tweede... den volgenden morgen mijne nieuwe kamer af te zeggen (behoudens genoegzame schadeloosstelling). Toen was het mij ruim zoo ik dacht. Ik ging wandelen, — maar neen, toen werd het mij nog eens zoo eng. Ik moest naar Kohlbrugge! oogenblikkelijk. — Toen was het weer ruim. — Maar ik wist zijne woning wel ten naastenbij; maar niet juist. Daar viel mij in, dat de zilversmid of eig. kashouder Ludwig... dit zeker zoude weten... Kohlbrugge was naar Ds. Krummacher te Gemarke, en zoude nu nog de derde maand uitblijven. Ik kwam weer tehuis, maar ik moest nu toch eene kamer hebben! Ik moest weder naar denzelfden man, en ik deed zoo, en bleef vier uren bij hem. Daar heb ik veel gehoord en veel geleerd. Hij was mij een Paulus. Hij wist mij op alles te antwoorden. Ik verstond het meeste, maar sommige dingen toch niet. Ik begreep zooveel dat ik op een dwaalweg was, en nu nog eerst regt bezig was eene eigene geregtigheid op te rigten. Ik leerde verstaan, dat *Christus* ons is geworden wijsheid van Gode en regtvaardigheid en heiligmaking en verlossing. Wie in Christus is, heeft verder niets van noden. Ik begon mijne vrijheid te gevoelen. Het kan ook niet anders, want als een godzalig leven zoo was, als ik het mij 's ochtends nog voorstelde, dan waren er geene ongelukkiger menschen op aarde, dan de vromen. Ik bedankte hem zeer....

Nu, toen ik van den Heer Ludwig afscheid had genomen, heb ik de kamer, waarop ik nu ook schrijf, wederom gehuurd en den ring weder aan den vinger gedaan, en heb wederom lust gekregen aan alle mijne bezigheden, want waarlijk het zag er donker uit.."

De eerstvolgende negen maanden bracht de naar vrede dorstende jongeling

tamelijk kalm en vlijtig studeerende door. Op het Pinksterfeest echter (van 1834 dus) had er echter een tooneel plaats hetwelk ons, volgens zijne eigene beschrijving, de persoonlijkheid en de methode van Kohlbrugge duidelijk te aanschouwen geeft.

„Mijnheer Kohlbrugge en Mijnheer Seilberger waren bij mij, toen het gesprek eene wending kreeg op het Weekblad (hetgeen hij veroordeelde en ik voorsprak), op Mijnheer da Costa, met wien hij niet eens is en welken ik als mijn broeder wilde beschouwd hebben enz. Hij verhaalde mij van den weg van Mijnheer da Costa, en sprak daarbij van de vierschaar Gods. Dit trof mij... Maar ik dacht, mijn geloof was boven alles verheven en zou niet wankelen of bezwijken. Ik vroeg hem nu met belangstelling: wat dat dan was, daar ik dat ook niet kende. Hij begon mij nu te vragen naar mijnen zielstoestand, en waarop ik dan toch vertrouwde, en dat geregtigheid en gerigten de vastigheden waren van zijnen troon enz. Dit alles benauwde mij wel, doch ik zeide in zekere vervoering: „Dit is mijn vertrouwen dat ik eenen Heer heb in den Hemel!" of zoo iets, en verhaalde hem nu van mijnen weg, edoch met klimmende ongerustheid, tot dat ik kwam aan het verhaal van dien verschrikkelijken nacht en twee volgende dagen... Hij vroeg mij nu meen ik „en waarmede zijt gij dat toen te boven gekomen," of zoo iets, en ik zeide: „inzonderheid heb ik toen ruste gevonden in die plaats „wie is het, die verdoemt? enz." Daarop sloeg mij wederom de schrik, dezelfde schrik van dien nacht (o vreeselijk oogenblik!) om het hart, en ik werd als neergestort in de helsche angst en hield alleen dit eenige woord over, dat ik hard uitgilde: Help, Heere Jezus! Daarop volgde een schrikkelijke gemoedsstrijd, want ik zag mij verwezen en als verlaten en vond geen ware troost... waarop Kohlbrugge mij woorden toesprak, die mij door de ziel gingen, en waarop ik na eenige woordenwisseling zeide: „Ik weet niets, geheel niets. Ik ben gansch niet wel. Ik geloof, dat gij veel genade en licht hebt ontvangen, dat gij bekeerd zijt, maar Mijnheer da Costa ook." — „Ja laat ons dat maar daarlaten, zeide hij, en bleef de kalmte en de gerustheid zelve, terwijl ik zwoegde en sidderde en zwaar hijgde en rilde als een blad. Mijn zenuwgestel was geheel aangetast! Hij had dien avond gesproken van het antichristelijk wezen, van het beest, dat de tale des Lams sprak, en meer, 't geen nu alles op mij aanstormde en mij als verdoemde. Nu zeide hij met de zichtbaarste kalmte: „Dan is het uit!" Ik: „wat is dan uit?" Hij: „ik zeg, dan is het uit. Doch ik word nu wederhouden dat ik niets tegen u zegge. Alleen moet niemand mijn Heere Christus verketteren, en mijne beide preeken moeten waarheid worden, enz." Toen troostte hij mij ten laatste met eenige evangelische woorden, en vooral door mij te vragen: „Nu na alles, leeft Hij niet?" Waarop ik volmondig zeide en ik meen van harte: „ja Hij leeft, Hij leeft!" Nu zeide hij, dan is het alles nog niets. Ik zeide dat ook altoos tot mijne vrouw in hare bestrijdingen en twijfelingen. Ik verkondig u niet een dooven of een papieren Christus, maar een levenden: Hij leeft!!"

Na hun vertrek ging hij in de Schrift lezen en bidden. Maar ik kon, zoo gaat hij voort, bijna niet bidden en te voren, o zoovele woorden en zoo schoon... lippenwerk bij een steenen hart en dat voor den Alwetenden. O ik verharde en onboetvaardige zondaar! Die ook nog nooit eenen traan over mijne zonden heb laten vlieten, of mijn harte voor God heb willen verootmoedigen. Ik beval mij toch nu als een arm zondaar in de dikste duisternis der genade Gods in Christus aan, en begon sedert een tollenaarsgebed te doen. Ik sliep gerust, ontwaakte kalmer van ligchaam, doch zwaar benauwd naar de ziel: ging toch naar de kerk. Maar alle mijne schoonheid was veranderd in rouwe.... Na de kerk ging ik naar Kohlbrugge. Daar kwam ook Ludwig. Ik ergerde mij heimelijk aan beide, omdat zij mijnen hemel hadden doen instorten. Maar de waarheid was mij

liever dan de leugen, hoe hard dan ook. Mijnheer Ludwig verheugde zich, zeide hij, hartelijk, dat ik op het zondaarsbankje gekomen was, en wenschte dat ik daar wat op mogt blijven, daar viel veel te leeren. Ik zeide: „Zoolang het den Heer behagen zal."
Nadat Ludwig van Kohlbrugge vertrokken was, sprak hij nog wat met mij, en zoo ernstig, dat ik de tegenwoordigheid Gods beseffende zeer ongerust werd in mijn binnenste. Eindelijk verliet ik hem een weinig bedaarder, maar vond geen ruste. 's Namiddags kwam Mijnheer Seilberger bij mij. Wij vermogten haast niet te bidden... Te acht uren gingen wij zamen naar Kohlbrugge. Hij sprak weder vele en goede woorden over het arm-zondaarsgeloof en verklaarde Phil. 2, vooral vs 12, 13."

Eenige dagen daarna kwamen de bestrijdingen terug, doch weken ook weder. Daaromtrent schreef hij:

„En nu kunt gij denken, dat ik om al het goed der wereld niet wilde, die twee dagen niet gehad te hebben. In zulke dagen rijst de Heer al hooger en hooger in onze oogen, en worden wij al lager en lager neergedrukt. Ja in de vertwijfeling der onrust, of ik niet den hemel voor eeuwig voor mij gesloten had,.... hield ik toch dit vast: „Is het dan, is het dan, dat ik voor mij het voor eeuwig heb verloren, en komt het nooit weder dat geloof, die liefde, die vrede, die zaligheid der ziele, dan wil ik toch nog mij nooit willens aan Satan overgeven, maar zal het tot mijnen dood toe verkondigen: daar, daar bij dien Jezus alleen was het te vinden. Maar ik heb het verloren!"

Niet vele dagen daarna tot overgroote blijdschap gekomen zijnde, ging hij weer naar Kohlbrugge; zoodra ik hem zag, schrijft hij zelf, riep ik uit: Broeder!... en viel naast zijne voeten neer, en aanbad Hem die leeft in alle eeuwigheid, en die de sleutels heeft der helle en des doods!... Toen viel ik hem (Kohlbrugge) om den hals. Hij was als altoos de kalmte zelve, teekende mij den weg naar Jeruzalem, zeide mij dat ik... naar de Kaap de Goede Hoop ging... dat ik iets voor de zenuwen moest gebruiken en liet mij gaan met de spreuk: »*saevis tranquillus in undis.*"

„*Mijne preeken moeten waarheid worden.*" Kohlbrugge was een man van paalvaste overtuiging. Zijne opvatting moest doorleefd worden; het geestelijk leven moest zich openbaren naar zijne methode, eerst *dit*, dan *dat;* zòò, en niet anders! Men zou hem, in 't algemeen, tot de Methodisten moeten rekenen. Hoe dit zij, de vastheid zijner overtuiging sprak zich op verschillende, veelal onaangename manieren uit. Wij proefden er boven reeds iets van. Doch niet alleen tegenover de Afgescheidenen, ook tegenover da Costa sloeg hij een toon aan, die geenszins liefelijk was of welluidend. Toen hij zich nederzette tot het beantwoorden van da Costa's vraag, gevoelde hij reeds zijn heftigheid ontbranden. »Onze dierbare Heiland vergeve u die vraag, gedaan aan een hard en veelgeslagen man, aan eenen gevoeligen u teeder liefhebbenden vriend, en vergeef het mij zoo ik te scherp mocht zijn: de liefde blijft, maar, waar het der zielen zaligheid geldt, en

de Eere Gods en *Zijne* waarheid, *daar houdt de liefde zich in*". Ons dunkt, dat de liefde juist tot spreken, ja ook tot bestraffen dringt.

Da Costa had niet geschreven in het gevoel van een arm zondaar te zijn; maar de preek, waarover het geschil liep, was, volgens haren prediker en schrijver zelven, »zoo met godzaligheid en heiligen wandel doorweven, dat alleen hij zulk een preek maken kan en ook hij alléén dezelve verstaat en zich over dezelve verheugt, die in *ware* godzaligheid leeft, en wandelt naar eene heiligheid, zooals des Heeren Wet ons beveelt, en welke niet bestaat in eene eigenwillige geestelijkheid". Van dezen hoogbeweldadigden man had dan ook de doodarme da Costa de vermaning verdiend: »O mijn arme vriend! het arme en ellendige volk in den lande verstaat mijne preek! mocht deze waarschuwende aanhaling u tot een ootmoedig zelfonderzoek voor den Heere brengen". »Voor dien ouden vriend zijner jeugd," die tot den einde zijn levens toe die vermaning noodig scheen te hebben, heeft Kohlbrugge, naar men zegt, nog menigmaal gebeden.

Wat was dan de misdaad van da Costa? »Om niet vele woorden te maken, zoo wil ik u wel ronduit verklaren, dat uwe uitgegevene Gastpredigt maar al te zeer het vermoeden bevestigd heeft, dat tengevolge van meer dan eene omstandigheid bij mij en anderen bereids opgerezen was sedert en na uw laatste bezoek ten onzent: te weten, dat uwe wijze van beschouwing van het in zichzelve eenig waarachtige en gezegende leerstuk der *Geregtigheid des geloofs zonder de werken der Wet*, niet vrij is van het zoo gevaarlijke Antinomianismus, hetwelk bij Luther, Calvijn, en alle getrouwe belijders en verkondigers der waarheid tegen alle Roomsch of Protestantsch of menschelijk Pharizeeïsmus niet minder met eene zwarte kool geteekend staat als de tegenovergestelde leugen, die der *eigengerechtigheid*, onder welken meer of min vermomden vorm dan ook."

Zien wij goed, dan heeft da Costa zich vergist; Kohlbrugge was geen »antinominiaan", en toch was hij in meer dan één opzicht niet zuiver gereformeerd.

Kohlbrugge wierp terecht die eerste beschuldiging verre van zich. »De Antinomianen, zoo ik mij wel herinner, waren ketters, die, *of* meenden, nu zij aller zonden vergiffenis hadden, zij zich vrijelijk baden konden in allerlei onreine lusten, en leefden naar het goeddunken van hunne verdorvene en booze lusten, *of* de geheele wet verwierpen. Ziet nu toe, wat gij doet, als gij eenen »Broeder" dergelijke gruwelijke en helsche dwaling ten laste legt of zelfs het vermoeden daaromtrent in uw hart koestert, terwijl gij weet, dat die broeder met eene reine conscientie voor God en menschen zoekt te wandelen."

De preek toch, die tot zoo bittere correspondentie en jammerlijke verwijdering aanleiding gaf, in 1834 gehouden en uitgegeven, had, naar Rom. 7 : 14, en doel om in alle oprechtheid te beschouwen: »*Het bestaan van den door Christi bloed gerechtvaardigden en geheiligden, en van alle zonden afgewasschen' Christen*".

Bedoeld wordt dus het onderwerpelijke, het inwendig, het geestelijk bestaan van zulk een Christen. Hoedanig is dat nu? Volgens Kohlbrugge, Paulus sprekende invoerende, aldus: »Ik, ik Paulus, die tot in den derden hemel opgetrokken ben geweest en daar onuitsprekelijke woorden gehoord heb, die mij beroeme en juiche in Christi gerechtigheid, en tegen de hel mag inroepen: *Wie wil verdoemen!* en die, trots alle duivelen en alle zonden, trots Wet en oordeel, opspringe in mijnen God, en overluid mijne vergewissing uitgalme: *dat niets ons kan scheiden van de liefde Gods, welke is in* CHRISTO JESU *onzen Heer*, en die, als zoodanig, zonde, wet, wereld en mijzelven rein verstorven ben; — ik deel het u mede, niet hoe ik vroeger was, neen, maar hoe ik *ben: ik ben vleeschelijk*."

De wedergeborene, verzekerde, hoogbegenadigde Paulus was dus vleeschelijk gebleven; zijn persoonlijkheid, zijn ik was eigenlijk nog 't zelfde als vóór zijne bekeering. Toch verklaart Kohlbrugge in zijn antwoord aan da Costa: »De Heilige Geest wederbaart en vernieuwt ons geheel. Wij zijn vernieuwd, de persoon *is* vernieuwd, niet een deel van ons. Daarom zijn wij tempelen des Geestes, geheel met lichaam en ziel (1 Cor. 6 : 19, 20). De Geest des Heeren maakt den vernieuwden al heerlijker naar den beelde Christi (2 Cor. 3 : 18). De nieuwe mensch wordt vernieuwd naar het evenbeeld Desgenen, Die hem geschapen heeft (Col. 3 : 10)."

Hoe is het een met het ander dan te rijmen? Mij dunkt, de volgende woorden van Luther, die Kohlbrugge ter opheldering aanhaalt, verspreiden eenig licht: »Een Christen houde zich en gedrage zich in goed doen, zoowel *na* zijne bekeering tot aan zijnen dood, als vóór zijne bekeering lijdenderwijze, dat hij God slechts hetzelve in hem laat doen, en hij niets van het zijne er mede inwerke; in zooverre het werk goed is, blijft hij Gods instrument en God altijd en alleen alles en hij niets."

Kohlbrugge ontzegt dus aan het nieuwe leven alle inwonende of inblijvende kracht ten goede; zijne leerlingen [1]) hebben hem nooit hooren spreken van eene in de geloovigen inwonende hebbelijkheid tot heiligmaking en alzoo ook niet van eene geestelijke kracht. De geloovige moet zich „*lijdenderwijze*" gedragen; hij is niets dan instrument. De geloovige, zegt hij, blijft *ledig* in zich zelven. »Het zoete en zalige Evangelie, waarop hij leefde en stierf",

1) *Eenige vragen* enz. bl. 7.

was wel, dat het geloof hem niet ledig noch onvruchtbaar liet in goede werken, maar hij bleef toch een arme zondaar, en bevond zich »*al onbekwamer en onheiliger*." Hij lag daar »dood en verrot," maar dat »verrotte ik'' was toch zoo frisch als een cederplant en zijn niets dan slijk en modder opwerpend hart was desniettemin rein.

De goede werken bracht hij als van van zelve voort; hij merkte dat niet op. 't Was Christus die dat van boven en van buiten af en elk oogenblik als hij ze deed in hem werkte.

„Zoodra nu de Wet in mij spreekt; Gij zult of gij zult niet, bid ik: Heere! doe Gij het in mij. En daar ik doorgaans het omgekeerde in mij zie, en bij Rom. 7 : 15 staan blijf, zie ik op Christus en houd zóó vrede met God."

Desniettegenstaande blijft de Christen over zich zelven spreken alsof er niets veranderd ware.

„Maar vraag het hem zelve niet, want dan antwoordt hij: *Ik ben een groot beest voor den Heere* (Ps. 73). Ik heb geene wijsheid geleerd, noch wetenschap der heiligen gekend. Wil God met mij naar recht handelen, ik kan op duizend niet één antwoorden. En als gij met hem van heiligheid en goede werken spreekt, hij heeft *geene*. Rom. 1 : 12 is zijne begeerte. Ben ik niet vroom, zoo is mijn Heiland toch vroom, ben ik niet heilig, zoo is mijn Heiland toch heilig, spreek ik als een kind, ja als een kind, en ach! of ik nog maar als een kind sprak! ik spreek als van God geleerd, gelijk ik het van den Heere ontvangen heb. Heb ik het dan van den Heere ontvangen, zoo mag ik niet handelen, als had ik het uit mijn eigen brein, als een stelsel of gevoelen, zooals gij schrijft."

Hiermede hangt samen een gevaarlijk idealiseeren van bijbelheiligen, als Thamar en Rachab. Wie zich stoot aan Genesis 38, diens zedelijk gevoel deugt niet.

„Maar voor verootmoedigde harten, voor degenen die voor Gods woord beven, is juist deze geschiedenis eene liefelijke en troostrijke, door dewelke de Heilige Geest ons zeer treffend onderrigt, welk een onderscheid er zij tusschen heiligen en tusschen huichelaars... Want aldus hebben de Heiligen zich getoond, dat zij menschen, vleesch, derhalve dat zij „zondaars" geweest zijn; doch te midden onzer ongeregtigheden hebben zij evenwel nooit het bevel Gods laten varen. Hoezeer ook met tegenkanten, zoo hebben zij zich evenwel onder de gehoorzaamheid der Geregtigheid gebogen, en zich zelven met hunne verdedigingen, waar hun Godsgeregtigheid openbaar werd, weggeworpen: wijl dat hun aangelegen was, niet dat *zij* bleven; maar dat het Woord — Woord en alzoo God — God bleve." — En Rachab? „Deze hoer zal tegen duizende en weder duizende maagden en matronen, die zichzelven voor kuisch houden, die den vloek van haar geslacht willen weghuichelen door eigenwillige dienst, en in dergelijken waan zich boven gene verheffen, — opstaan ten jongsten dage en dezelve verdoemen. Het viel haar daaronder toch zwaar eene hoer te zijn, want zij had bekend hare eigene verdorvenheid, als ook de verdorvenheid harer stad. Hoe menigwerf zal zij daarover gedacht en geweend, hoe menigwerf tot God geschreeuwd hebben, dat Hij het ligchaam dat toch Hem en niet der hoere zij toebehoort, van de bevlekking zou redden; hoe dikwijls zal zij zich daartegen in gezet en in gekromd hebben, en dan evenwel wederom

wegzinkende, gezucht, en daarna vuriglijk gehaakt hebben, om, van den muur af, in eene Gode behagelijke betrekking te geraken.... het hoogste en grootste gebod.... was haar, aan die hoer, in het verstand ingegeven, in het hart ingegraveerd...." 1)

Bij die zoo sterk mogelijk uitgedrukte verloochening van het wedergeboren *ik* voegde Kohlbrugge eene zeldzame verheerlijking van den Christus boven en buiten en voor de geloovigen en alzoo van den Christen in Hem. Alles wat zij hebben, niets uitgezonderd, hebben zij in Christus.

„Wij hebben lust naar alle geboden Gods, volmaaktelijk te leven, want wij hebben den Geest Gods, ja de kroon der gerechtigheid is bereid, ons pand bij God weggelegd, en wel bewaard, en een: *Ach waren wij dáár!* is onze bestendige zucht... En dat alles heeft een ieder die uit God geboren is of hij het gelooven kan of niet, evenwel door het geloof, hij zij nog zoo bekommerd en verslagen, van het oogenblik af, dat hij van boven geboren is. Dat alles heeft hij *in Christus*, door Hem is hij zoo volkomen als de Vader, zoo rechtvaardig als God. Want Hij is geworden de rechtvaardigheid, de gerechtigheid Gods door zijnen lieven Heiland Christus, die voor hem tot zonde gemaakt is, en al hadden er zeven duivelen in hem gezeten, ja een legio van duivelen, de duivelen zullen er uit, en hij in het Paradijs Gods. Hoe gruwelijker voorwerp hij is, des te heerlijker meesterstuk Zijner genade zal de Heere uit hem maken, en zal in hem werken alle mogelijke heiligheid, godzaligheid en alle deugd en goede werken, en zij zullen in Hem zijn en Hij in hen, ook wanneer zij het van wege de menigte hunner zonden niet zien kunnen."

»Die anders leert is een leugenaar," laat Kohlbrugge hierop volgen, maar de Schrift leert toch, dat niet Christus, maar de Heilige Geest de heiliging werkt en de vruchten der dankbaarheid doet voortbrengen. De gerechtigheid, die in Christus is, onderscheidde hij dan ook niet van de heiligmaking als een bijzonder stuk der leere [2]); tot de vruchten der dankbaarheid behoorde de heiliging, niet de heiligmaking, die hadden wij in Christus. Met een beroep op Luther leert hij:

„„Ofschoon een Christen nog in het vleesch leeft, en in zichzelven onrein is, zoo is hij toch door het geloof volkomen rein; zoo is het eene vreemde en toch onze gerechtigheid, dat God alles wat wij in dit leven doen, als in zichzelf onrein niet aanzien wil, — maar dat het alleen heilig, kostelijk en aangenomen zoude zijn door dat ééne kind, dat door zijn leven heilig maakt." *Ja Broeder, onze gerechtigheid en heiligheid is Christus*".

Het »*doodt dan uwe leden*" was volgens mededeelingen in de bovenbedoelde correspondentie voorkomende, te verklaren als »*houdt* ze voor dood!"; de wet was dood voor ons, in plaats dat wij dood waren voor de wet!

Nu is het zéér opmerkelijk, dat de Heer, volgens de leer van Kohlbrugge, de wedergeborenen niet doet *toenemen* in het geloof en de vruchten van het geloof, waartoe Hij toch vermaande door zijnen Geest: »Voegt bij uw geloof deugd enz." Overal waar in den Catechismus, dien hij met

1) Vgl. *Kohlbrugge's Betrachting over het Eerste Kapittel van Mattheus*, Utrecht, 1860.
2) *Antwoord* enz., bl. 39 Utrecht, C. van Bentum 1880.

zijne verklaringen uitgaf [1]), (vr. 89, 115, 127) van een wasdom des geestelijken levens of van eene toenemende geloofswerkzaamheid sprake is, springt Kohlbrugge over dat onderwerp heen, of maakt er iets anders van, dan de Opstellers ongetwijfeld bedoeld hebben; de toenemende vernieuwing naar het evenbeeld Gods is niets dan wat Johannes de Dooper bedoelde met zijn beroemd Schibboleth: »Hij moet wassen, maar ik minder worden," eigenlijk hetzelfde als wat »de genade des Heiligen Geestes" werkt: »Zij maakt ons elken dag meer zalig, wanneer zij ons al meer openbaring geeft van onze algeheele onbekwaamheid en volslagen nietigheid, en van des Heeren Jezus liefde, algenoegzaamheid, bedekkende macht en getrouwigheden."

Zien wij goed, dan is de volslagene verloochening van de beteekenis der wedergeborene persoonlijkheid of van het inblijvend geloofsvermogen der wedergeborenen, het gevolg van eene waarschijnlijk onopzettelijke loochening, dat de Heilige Geest bij voortduring en bij toeneming in de harten der geloovigen werkt; Kohlbrugge erkende wel de waarheid, dat de Heilige Geest in de Gemeente woont, maar diens arbeid *na* de wedergeboorte, wordt niet naar behooren beschouwd. Wij behoeven slechts zijne ophelderingen op de 74[ste] Catechismusvraag te lezen, om de juistheid onzer opmerking te gevoelen. Men ontvangt den Heiligen Geest, als »de Heere Jesus bij ons verheerlijkt wordt"; en Hij wordt bij ons verheerlijkt, »als wij niet in het genot van het vleesch, van de wereld, van de zonde en haar dienst blijven rusten, maar met Ruth de goede keuze doen: »Uw volk is mijn volk, en uw God is mijn God," en wanneer wij in den nood onzer zonde, ons van ganscher harte tot Hem begeven, zooals Esther, toen zij zeide: »Kom ik om, dan kom ik om", en wanneer wij alles laten staan en gaan wat niet Jesus is, d. i. »wat niet voor de eeuwigheid redden kan." Naar het vleesch wandelen is dientengevolge: »zich laten afhouden van Christus, door bedenkingen, dat men toch eerst dit of dat gedaan, of weder goed gemaakt moet hebben; of zóó en zóó moet geworden zijn, om te mogen gelooven, dat men genade bij God door Jesus Christus heeft. Dus: »uit hoofde zijner zonde, toegeven aan de kwade gedachten omtrent God." De Apostel Paulus sprak er wel wat anders over.

Met die dwaling hangt een andere samen, welke niet minder gewichtig is. Evenmin als de Heilige Geest waarachtig geestelijk leven, een leven dat dien naam verdient, in den uitverkorene schept, onderhoudt en vermeerdert, evenmin heeft Hij in Maria's maagdelijken schoot den eeuwigen Zoon, die uit haar ons vleesch en bloed zou aannemen, plaats bereid en Hem

1) *Hollandsche Vertaling*, 3[de] druk, Amsterdam, Scheffer en C°. 1882.

het ligchaam toebereid als een vlekkelooze woning en gebrekloos instrument. Wij spreken er maar niet van, dat de onzondigheid van Jezus' menschelijke natuur niet boven bedenking verheven is, als wij Kohlbrugge's voorstelling daaromtrent goed begrijpen. Wij hebben thans het oog op zijne verklaring van Matth. 1 : 18:

„De Engel Gabriël, dat wil zeggen: „God is een Man", bragt haar de boodschap, het Woord des Heeren. Met het Woord des Heeren „gij hebt genade bij God gevonden" deed hij haar het hart open; met de verzekering: „heilige Geest zal op u komen, en Magt eens Allerhoogsten zal u overschaduwen," ruimde hij het bedenken des vleesches weg, en bekrachtigde het door de toevoeging: „want niet eenige uitspraak zal bij God onmogelijk zijn." Als nu des Heeren magtwoord: „Gij zult zwanger worden," haar in het hart gedrongen was, toen heeft zij het in een eerlijk en rein hart, eenvoudig weg, opgenomen (Luc. VIII : 15), heeft zich zonder terughouding den woorde onderworpen, en toen was zij op denzelfden stond zwanger. Aan geloove (door zich te onderwerpen en te houden aan het Woord) dus is zij zwanger geworden, zooals ook Elisabeth uitriep: „Zalig is zij, die geloofd heeft;" zij is zwanger geworden door het Woord, en op het Woord, aan hetwelk zij geloofd heeft. Dat er nu geschreven staat: „Heilige Geest zal op u komen," en: „hetgeen in haar ontvangen is, is uit heiligen Geest," is diensvolgens niet zoo te verstaan, als hadde de Heilige Geest, volgens de wijze eens mans gedaan, dat zij zwanger werd: veeleer is het zoo, dat de Heilige Geest zich met haren geest vereenigde om de boodschap aan te hooren, het Woord in het hart op te nemen, zich aan hetzelve te onderwerpen, en alzoo bij geloove zwanger te worden; en dat, toen zij zwanger was, de Heilige Geest haar gedragen, ondersteund, en de Magt des Allerhoogsten haar in zijne schaduwen genomen heeft, opdat zij geloofde en niet omkwame, maar volhield de vrucht te dragen tot de geboorte en om te baren." —

»Het Heilige" is dus gelijk »geloofs-geestesvrucht"; het woord: »gij zult zwanger worden en eenen zoon baren", *dit woord was het Woord zelf, dat vleesch werd uit haar vleesch, en verscheen als de Christus Gods.* [1])

Geen wonder, voorwaar! dat Hollandsche en Duitsche vrienden moesten uitspreken, dat Kohlbrugge niet zuiver in de leer was. Zijn oude vriend F. W. Krummacher deed dit in de *Palmblätter* van 1845.

Krummacher is later tevreden gesteld, maar de Hollandsche vrienden hebben, zoover mij bekend, geen voldoening ontvangen. Niet zonder recht en reden zijn ze gebleven bij hun Protest: »*Open Brief aan het Hoofdbestuur der Provinciale Vereeniging van vrienden der waarheid in Zuid-Holland*", hetwelk hem het eerelidmaatschap aangeboden had, maar welk aanbod ingetrokken werd naar aanleiding van dien brief, geschreven door de »Vereeniging ter Handhaving en Verdediging van de Leer en de Regten der Ned. Herv. Kerk" te Amsterdam, bestaande uit de heeren: N. M. Feringa, J. C. Groenewegen, H. J. Dibbetz, C. W. Wustenhoff, en G. van Peursem. [2])

1) *Betrachting over*, enz.

2) Amsterdam, bij *G. v. Peursem*, 1860.

Doch welke bedenkingen ook tegen sommige uitspraken en voorstellingen van Kohlbrugge ingebracht moeten worden, zijne *bedoelingen* waren naar den Woorde Gods. In een tijd [1]), waarin men zich zelven eerst wat deugdzaam en braaf wilde maken, vóórdat men de vergeving der zonden in Christus durfde aannemen; waarin men zich verhoovaardigde op allerlei goede werken; waarin men al bijzonder tevreden was over een schijntje van godzaligheid en zich den toegang tot den Hemel bijzonder gemakkelijk en vlug ontsloot; in een tijd, waarin men genoeg had aan eenen Christus die uitnemende zedelessen predikte en die weinig meer deed dan voor ons bidden bij den Vader, was het een weldadige beschikking Gods, dat er een man opstond die, in aansluiting aan belijdenis en ervaring, gelijk er nog door enkele predikanten verkondigd werd, inzonderheid aan het onderwijs van Ds. LAATSMAN [2]) te Rheede, wiens wandel echter niet onbesproken bleef, met forsche slagen de ziel uit alle schuilhoeken der eigengerechtigheid uitdreef, ook uit den schuilhoek der heiligmaking, als verdienstelijk werk gedacht, om haar, die, op zichzelve aangemerkt, dus niet aangemerkt als geloovige of wedergeborene, niets had noch was dan ellendig, den vollen, onmisbaren, allerheerlijksten Christus voor te houden, als haar van God geworden én tot wijsheid, én tot rechtvaardigmaking, én tot heiligmaking én tot verlossing, en uit wiens volheid wij allen die gelooven ontvangen óók genade voor genade.

*** Vgl., behalve de bovengenoemde geschriften: *Adres van het Consistorie der Hersteld Luthersche Gemeente* te Amsterdam aan de leden derzelfde Gemeente, 1827; — *Inlichting* enz. door sommige der meest geachte gemeenteleden onderteekend 1827; — *Het Lidmaatschap* enz. *mij willekeurig belet*, Amsterdam 1833; — *J. J. E. Schröter*: H. F. Kolhbrugge... verdedigd, Amst. 1833; — Het zevende kapittel van den brief van Paulus aan de Romeinen enz., vert. door H. van Heumen, Amst. 1840; — *Zwanzig Predigten*, Waishaus Halle 1857; — *Gereformeerde Bijdragen* 1833; — Dr. *Wagenaar*, t. a. p. bl. 149—159, en 266—268; — *H. van Druten, Hoe Dr. Kohlbrugge predikant werd* (Leiden 1885).

Het lag geheel in den aard van het Reveil, gelijk in den aard van de Reformatie, van het Christendom, van geheel de godsdienst van God, dat

1) Vergelijk vooral den lievelingsauteur uit het Buitenland, den door predikanten en gemeenteleden veel en langdurig gelezen *H. Zschokke*, reeds in 1823 bij ons ingeleid door den Lutherschen Proponent J. F. Freyer, en nog in 1854 door den Hervormden Predikant A. Winkler Prins krachtig aanbevolen; bijv. het opstel over *Berouw en Genade* in het *Huisboek*, waarin deze passage: „Bezit de mensch (de berouwhebbende) nog kracht genoeg, om zijn verdorven gemoed te reinigen, om zijn hart te verbeteren door daden, gelijk Jezus voorschreef en volbragt, dan is hij gered".

2) Uit zijne vertaling van Bräm's *Blikken in de Wereldgeschiedenis* enz. (Amsterdam, bij W. Messchert, 1836) kan men hem ook eenigermate leeren kennen.

zich de wederzijdsche betrekking, waarin God staat tot die Hem in geest en waarheid dienen, allereerst in de onzichtbare en deels onverklaarbare gemoedswereld openbaart; de levende God spreekt daarin, en de levend gemaakte ziel antwoordt; Hij leidt haar door zijnen raad, en zij wandelt met God. Deze mystiek is onafscheidelijk van de Godsvereering; in het Christendom heeft zij den Christus der vervulling tot zulk een Middelaar, als die alle behoeften bevredigt. Met verwerping van alle eigengemaakte middelaars, heeft de Hervorming die onomstootelijke en voor ons geestelijk leven onmisbare levenswaarheid weêr op den kandelaar geplaatst, en het Reveil heeft er met rijken zegen bij vernieuwing veler aandacht op gevestigd; evenwel, met dien verstande (daarin vooral ligt zijne groote beteekenis), dat het zalig verkeer met dien Christus, en dus ook een persoonlijk aangrijpen, omhelzen, aannemen van den Zaligmaker, vorderde. Op zichzelf is zulk eene vordering zuiver Evangelisch; evenwel niet gedacht als voorwaarde, of vereischte om zalig te worden, maar als uitgaande werking van het geloof dat met Christus verbond, als ontplooijing van het leven der wedergeboorte. Het Reveil heeft zich daaromtrent vaak aan de waarheid vergrepen en noodeloos menige ziel in de vallei der moedeloosheid gejaagd, en in 't algemeen de methode tot zaligheid veel te weinig overgelaten aan de vrijmachtige en op velerlei wijzen tot Gods heerlijkheid zich openbarende werking des Heiligen Geestes, veel te veel daarentegen naar menschelijke inzichten bepaald, al meende het daarbij, gelijk van zelf spreekt, te steunen op uitspraken des Heiligen Geestes zelven; waarbij (het is alleszins verklaarbaar!) de eene leidsman soms afkeurde, wat de andere goedkeurde, en er alzoo, ook behoudens alle beroep op, alle bezwering zelfs van de broederlijke liefde, onderscheidene misverstanden ontstonden, misverstanden tot ergerlijke verschilpunten gemaakt werden, en mistrouwen onoverkomelijke kloven groef. De Clercq, ofschoon vaak door het aan het Hollandsche karakter eigene kriticisme geplaagd, was er veeleer martelaar van, dan lofredenaar; Kohlbrugge daarentegen vertoont ons geheel het onbehagelijk beeld van het methodistisch en dus ook individualistisch Mysticisme. Groen van Prinsterer echter heeft er zich nooit in kunnen vinden. Ofschoon zijn arbeid een gansch andere was dan die van een predikant, zoo blijkt het toch uit alles dat hij, bij blijkbaar bezit en genot van den levenden Heer, een onverzoenlijk vijand van die ontaarding was, terwijl hij later zou ondervinden dat wie Kohlbrugge's prediking toejuichten in zijn staatkundig leven geen welgevallen hadden en in zijn godsdienstig leven weinig vertrouwen stelden.

II. HET SEPARATISME.

Groen van Prinsterer en de Afscheiding zijn onafscheidelijk vereenigd, en toch onvereenigbaar. Als Kabinet-secretaris genoot hij het vertrouwen zijns Konings; door het bestrijden van de koninklijke maatregelen tot onderdrukking van de Afscheiding won hij de dankbare liefde van des Konings beste onderdanen, gezworene vijanden van alle onrechtmatige vervolging. Maar hij ging den weg niet op van den eersten pleitbezorger van »de vrijheid van godsdienstoefeningen," *Mr. A. M. C. van Hall*, (10 Oct. 1835), die zich later formeel aansloot bij de vervolgden. Groen [1]) was te unionistisch van natuur, om zich te kunnen voegen in eenige separatie onder broeders, veeleer vereenigde hij zich met hen allen, en verbond hij ze allen met zich, dan dat hij zich met een groepje van al de anderen zou hebben kunnen afzonderen. Zeker weerhield hem ook de onloochenbare waarheid dat geen enkele afscheiding het hem zoo dierbare volk, het nakroost der martelaren, voor en door het Evangelie en de Vrijheid zou redden; terwijl hij met hart en ziel aan de Hervormde Kerk, het wezen en de kracht der Natie, gehecht bleef. Maar even zeker is het, dat hij in het vragen der Afgescheidenen om vrijheid een onverschoonlijke misgreep zag. Desniettemin bleef [2]) hij hen altijd beschouwen als leden der Hervormde Kerk, genomen als Hervormde gezindheid, omdat zij aan hare belijdenis getrouw bleven. Zijn kerkbegrip, en ook zijn kerkrecht, was door het Reveil niet beter geworden.

Met deze beschouwing mogen wij ons niet vereenigen. Zij is echter bij den heer Groen zéér verklaarbaar. Niettegenstaande zijn doordringend verstand heeft het Reveil hem ook in dezen verleid, om het kenmerkend onderscheid van de Nederlandsche Reformatie te stellen in hetgeen zij met elke Reformatie des geloofs gemeen had, t. w. in het Schriftmatig gebruik van de leer der vrije genade Gods in Christus, als »overgeleverd om onze zonden en opgewekt om onze rechtvaardigmaking." Neen, tot het kenmer-

1) Hier dient reeds vermeld te worden zijn brief (*Chr. St.* 3de D. bl. 210) aan Ds. S. van Velzen, in antwoord op diens geschrift *Apologie der Kerkelijke Afscheiding in Nederland* enz., Amsterdam 1848, zijnde een aanval op Groens gevoelen daaromtrent, uitgedrukt in zijn geschrift: *Het regt der Hervormde Gezindheid*, bl. 128—134.

2) Nog den 8sten September 1872 schreef hij mij: „Eén punt is er, waarin ik, dit weet gij, met u verschil. De Afgescheidenen van het Kerkgenootschap zijn m. i. evenzeer als wij *leden van de Hervormde* kerk, en meer dan ooit hebben wij, naar ik acht, thans aan eensgezindheid en zamenwerking (ook tegen Art. 194) behoefte."

kend onderscheid der Nederlandsche en der Geneefsche Hervorming behoort ook wel degelijk het Israëlitisch-Christelijk begrip van de eenheid der Natie; van de verbondsluiting Gods met vaders en kinders als één onverbreeklijk geheel gedacht; van de Kerk, als zijnde dat in Christus geheiligde, uitverkorene volk. Groen daarentegen heeft zich nooit los gemaakt van het dwaalbegrip, dat men zich door lidmaatschap aansluiten kan bij eene Kerk, al stelde hij dan ook, al wederom naar de diepere levensbeschouwing van het Reveil, het ware lidmaatschap in de gezindheid des harten; noch van het Roomsch-Luthersche wangeloof, hetwelk van een wezenlijk onderscheid tusschen »geestelijken" en »leeken" droomt.

De Kerk is een genootschap; kerken zijn genootschappen, die men oprichten en die men ontbinden kan, waarbij men zich aansluiten kan, en die men weer verlaten mag — dat algemeene dwaalbegrip is de vruchtbare moeder van velerlei verwarring, verwijdering, verdeeldheid geweest, gepaard met, versterkt door, geworteld in het Roomsche begrip van kerk, dat van lieverlede weer was ingeslopen, alsof de dienende macht, de vertegenwoordigende Kerk, het Bestuur, de zichtbare organisatie, de Kerk zelve ware. Met evenveel recht had men kunnen beweren, dat het Napoleontistische dwangjuk, in dienaren en edicten bestaande, dat ons volk dragen moest, de Nederlandsche Natie was.

Doch, hoe dit zij, door alle zulke gevoelens misleid, had reeds een Bilderdijk kunnen verlangen naar afscheiding. Hij schreef (18 Aug. 1825) aan da Costa: »Inderdaad ik zie niet, hoe eene afscheiding langer te vermijden is. Want wat is van de prediking, wat van de bondzegelen geworden! Wat van het Leerambt zelf! Ja, het is inderdaad een stellige afval van Christus." Bij hem is het gelukkig niet tot zulk eene zonde gekomen, maar hij heeft haar toch door alle zulke uitlatingen als niet zondig leeren aanmerken, en zelfs had hij daartoe bepaald medegewerkt door de Luthersche separatie te bevorderen, die als de voorlooper van de Gereformeerde is aan te merken, en die ten voorbeelde gesteld [1]).

De Luthersche separatie vraagt dus een oogenblik onze aandacht; ook omdat wij daaruit den geest leeren kennen, die onze Hervormde kerk zou beroeren.

De volgende beschuldigingen nu werden in October 1786 ingebracht tegen

1) Zie zijne *Opstellen van Godgel. en Zedek. inhoud*, 2de Dl., bl. 45; *Geref. Bijdragen* V, 331; — *Brieven* IV, 163, 223; ook aangehaald door Dr. *Wagenaar*, t. a. p. 136; vgl. *Apologie* door K. J. Pieters, D. J. van der Werp en J. R. Kreulen van de Afscheiding (de titel is veel te lang, om hier afgeschreven te kunnen worden); zij verscheen in 1856 bij Telenga te Franeker, en was hoofdzakelijk gericht tegen het *Kerkelijk Maandblad*.

de Predikanten Esdras Heinrich Mutzenbecker, Johan Christiaan Baum en Augustus Sterk 1):

„„1° dat sommige der predikanten weinig of bijna geheel niet spraken van het leerstuk der H. Drieëenheid, en zoowel dit woord als dat van *persoon* schroomden te gebruiken; 2° de Schriftuurplaatsen, die als bewijzen voor de *eenige* en *waarachtige Godheid van Christus* zijn aangenomen, verdraaiden en verminkten; 3° weinig of in 't geheel niet leerden van het verdienstelijke van Jezus lijden, en geheel zwegen van zijn bitter zielelijden en dadelijke gehoorzaamheid; 4° zelden of nooit predikten over de naturen, ambten, staten en weldaden van Christus; 5° hem alleen als zedeleeraar voorstelden; 6° de regtvaardigmaking van het geloof verzwakten door de werken aan te bevelen; 7° alle moeite aanwendden om den duivel uit het rijk der schepselen te bannen en door het woord duivel allerlei ziekten en krankheden te verstaan; 8° zedepréken hielden en zich bijna heesch schreeuwden om de *deugd* aan te bevelen, terwijl zij hare zuivere bronwel (het geloof) toestopten; 9° verkondigden dat de tien geboden of zedelijke wet ons niet meer aangaan; 10° bidden „om den wil van Jezus", in plaats van „om Jezus wil," waardoor dus zijne verdiensten als grond der gebedsverhooring geloochend werden; 11° zich niet ontzagen om te zeggen, „dat men in alle gezindten. zalig kan worden"; waarbij zij nog voegden, „12° de invoering van Cramers Catechismus in het weeshuis ter vervanging van den *Wegwijzer der Eenvoudigen* door JASPER DE HARTOGH, en 13° de willekeurige handelingen in het beroepen van predikanten, waardoor de regtzinnige geweerd werden."

De onrechtmatige behandeling van de ingeleverde aanklacht, de hooghartige houding van de beschuldigden en hunne volgelingen, de volharding op den ingeslagen weg om niet-Luthersche predikanten te beroepen onder den naam van Luther en ten dienste van de Luthersche gemeente, alsmede het gebleken Patriotisme van menigeen, dreef tot afscheiding en tot het stichten van eene nieuwe Luthersche gemeente die, zoozeer geholpen door de »Wel-Eerwaardige, zeer geleerde Heeren Predikanten der publieke kerken" dat zij »door vurige gebeden van hun wachttoren hemelwaarts te doen branden" ter behoudenisse en verdere voortplanting van hare Christelijke leere mede wilden waken (gelijk getuigd werd bij de inwijding van het kerkgebouw 28 Augustus 1793), onder den titel van *Hersteld Evangelisch Luthersche gemeente* den 20sten April (1791) door de stadsregeering werd erkend, op grond van het volgende statuut:

„dat geene andere leer bij hen openlijk of heimelijk geleeraard zou worden, dan die vervat is in de Symbolische Schriften, en met name in de onveranderde Augsburgsche geloofsbelijdenis, waartoe zulke kerkelijke wetten en ordonnantiën zouden gemaakt en vastgesteld worden, waardoor alle insluipende nieuwigheden en verbasteringen der leer, onder welk voorwendsel men dezelve ook zou willen invoeren, ten krachtigste geweerd zouden worden: waartoe zij ook eene kweekschool zouden aanleggen om door een der te beroepen predikanten de jongelieden te laten onderwijzen die zich tot den

1) Vgl. over hen *Bijdragen tot de Geschiedenis der Evang.-Luth. Kerk in de Nederlanden,* verzameld door J. C. Schultz Jacobi en F. J. Domela Nieuwenhuis, Utrecht 1839–1845, 7de St., bl. 175 v.v.

redikstoel zouden wijden, waardoor het gevaar tot het omhelzen van allerhande wangevoelens, hetwelk in het bezoeken der duitsche hoogescholen gelegen was, afgesneden en verhinderd zou worden."

‸ Eene door de beide Predikanten opgestelde *geloofsbelijdenis* sprak zich beslist uit tegen de stellingen der Neologie 1).

Ds. Johannes Hamelau, door de Directeuren beroepen, verliet zijne »Evangelische Kerk," om de *Herstelde* te dienen, later door J. Scholten geholpen (6 Juli 1791). Maar welke opofferingen velen zich ook getroostten voor de instandhouding van de reine Luthersche leer, — wij zagen het reeds, dat in *Diedericus Rutgerus Uckerman*, den 10den December 1817 bevestigd, de Propouent Kohlbrugge alweêr een vijand en verrader aanschouwde; *Jan Arend Helper Sesbrugger* (1836—1851) was evenwel o. a. een voortreffelijk prediker, en zijn zoon G. H. Sesbrugger sedert 1851.

't Spreekt van zelf, dat, aangezien de Lutherschen in Nederland eene andere stelling innemen in het volk en ook een gansch ander kerkbegrip hebben, de Luthersche separatie op Luthersch standpunt wel te verdedigen is, maar de Gereformeerden gaven toch, en dat niet alleen door Bilderdijk, maar ook door Predikanten, een voor de eigene kerk schadelijk voorbeeld, toen zij haar aanmoedigden; ja, zoo min verwerpelijk scheen het denkbeeld van scheiding der broederen, dat eerst een le Roy en later een Moorrees daarover als noodzakelijk onder zekere voorwaarden redekavelen konden in geschriften, en Groen verklaarde dat, als de Formulieren afgeschaft zijn, de Afgescheidenen gelijk hebben. En gelijk nu de Formulieren de Kerk uitmaakten (alsof de Kerk de Formulieren niet had voortgebracht!), alzoo maakte het geloof van den Predikant zijn ambt, zijn werk, en zijne gemeente goed, bruikbaar, christelijk, gereformeerd; maar, omgekeerd, zijn ongeloof dat alles ook verkeerd, zelfs al bediende hij de Sacramenten naar de instelling van Christus, en al was zijne gemeente blijkbaar aan de waarheid gehecht.

Bovendien zag men; gezwegen van het Binnenland, waarin *Johan Wilhelm Vijgeboom* sedert 1823 onder den naam van »*Oude gesepareerde gemeente van Christus*" eene afscheiding georganiseerd had, en Schröter 2) den 16den Oct. 1832 Z. M. had gewezen op de *mogelijkheid*, ja *zekerheid* eener afscheiding, indien men voortging de conventikels te verstoren, gelijk in het vorige jaar te

1) Vgl. *F. J. Domela Nieuwenhuis:* Geschiedenis der Amsterdamsche Luthersche Gemeente, Amsterdam, bij J. H. Gebhard en Co. 1856, bl. 173 v.v.

2) *Adres*, in druk uitgegeven, waaromtrent dit merkwaardige staaltje van achtelooze behandeling der diep in het volksleven ingrijpende kwesties moet medegedeeld worden, dat er op beschikt werd, alsof hij gevraagd had om in zijn huis zulke oefeningen te mogen houden.

Utrecht (14 Oct.) met plundering van het huis, waarin een oefening gehouden werd, geschied was; zag men in het aantrekkelijke Buitenland een heerlijk voorbeeld van separatie In Zwitserland bracht het Reveil, door vervolging gesterkt, onderscheidene afgescheidene gemeenten voort, waartoe mannen van name behoorden. De *Société évangelique*, in 1831 te Genève gesticht, bleek voornemens te zijn om, ondanks alle vervolgingen, eene theologische school te stichten; daarin door de predikanten of proponenten Gaussen, Galland en Merle d'Aubigné gesteund; de laatstgenoemde hield, na zijn vertrek uit Brussel, aan de tot stand gekomene school zijne zoo vruchtbaar gewordene voorlezingen over de Reformatie; zelfs de Clercq heeft in een kleine brochure [1]) van den 8sten Juni 1832 die scheiding en die school hartelijk aanbevolen als een voortgang van het rijk Gods. Een en ander scheen, ook in de dagen van den reeds beroemden Vinet, het begin van eene wenschelijke scheiding [2]); ja, zelfs Willem I, de koning die in zijn eigen land zoo krachtig tegen afscheiding optrad, ondersteunde die school; welke daad *de Clercq* zelfs gebruikte als een grond tot hare ondersteuning door de broeders. Vooral echter tengevolge van de dienstbaarheid der Staatsambten aan het ongeloof en de ongerechtigheid, en van de officieële vervolgingen om des geloofs wille, werd »*De Vrije Kerk*" veler ideaal.

„1. De leden van de kerk moeten ten opzichte van hunne burgerlijke en politieke rechten op dezelfde lijn staan als de andere burgers.

2. De kerk bestuurt zichzelve in volkomen onafhankelijkheid.

3. Het godsdienstig karakter van sommige burgerlijke handelingen, zooals het huwelijk en de doop, is geheel onafhankelijk van hunne burgerlijke waarde en karakter.

4. De regeering houdt op den bedienaars van den eeredienst onderwijs te geven, te bezoldigen en over hen toezicht te houden.

5. Eindelijk, de eeredienst moet publiek zijn, opdat er geen gevaar kan ontstaan noch voor de zeden der Maatschappij noch voor den Staat."

Ziet daar de slotsommen van Vinets beroemde verhandeling over de »*vrijheid van eeredienst*" (1826), programma, als 't ware, geworden voor de vrienden van zulk eene illusoir-vrije kerk. Want zoolang de Staat tusschen beide treden kan, »ne detrimenti quid capiat," is de vrijheid slechts denkbeeldig. De Staat kan echter niet eene onbepaalde vrijheid toestaan. Daarom reeds is het dwaas, den Staat te ontheffen van de verplichting om aan de Kerkdienst de hand te houden naar de regelen der Kerk. Eene »vrije Kerk" is even als een »vrije Staat" eene onmogelijkheid. Doch hoe dit zij, gelijke denkbeelden zou men ook in Nederland trachten toe te passen onder de uitlokkende, maar bedriegelijke leus van getrouwheid aan de belijdenis der vaderen.

1) Te Amsterdam bij J. H. den Ouden uitgegeven.

2) Vgl. *De geschiedenis van zijn leven en van zijne werken*, I, 234, 125 — dit werk verscheen te Amsterdam in 1877.

Hendrik Peter Scholte, dien wij als den systematischen leider der Afscheiding in haar eersten tijd hebben aan te merken, was geheel doordrongen van alle zulke vrije- kerk-illusie's, vooral tengevolge van zijnen omgang met baron Twent van Rozenburg op den huize de Pauw, die in de *église libre*, in de *église des fidèles* te Genève zijn reddenden engel gevonden had; terwijl niet alleen Bilderdijk, gelijk wij zagen, maar ook Ds. Nicolaas Schotsman, dien wij reeds elders [1]) besproken hebben, onvoorzichtiglijk, immers onbepaald, het Geneefsche Reveil toejuichte.

Gods Woord en niets dan Gods Woord moest richtsnoer zijn van zijn gedrag; bij dezen gulden regel vergat hij echter, dat er een groot verschil bestaan kan, en ook niet zelden werkelijk bestaat, tusschen onze opvatting en tusschen de beteekenis zelve van Gods Woord; eigenlijk bestond er voor hem niets anders dan zijne eigene opvatting van Gods Woord; het beginsel van het Individualisme beheerschte hem, maakte hem eerst tot een schender van de reglementen, waaraan hij gehoorzaamheid beloofd had, daarna tot een verwoester van zijn eigen werk, zoodat hij »in den naam des Heeren" geschorst werd, vervolgens tot een pilaarheilige en Darbist, en eindelijk tot hoofd van eene emigranten-kolonie in het van individualisme en individuen overstroomd America (1847).

En hoe ging het nu met de stichting dier vrij-kerkelijken? Hoe was het gesteld met den vrede en de liefde onder de broeders, die allen naar den Woorde Gods beloofd hadden te leven, en die niet zelden voor den Woorde Gods in de bres sprongen, ja die om des Woords wille veel geleden hebben?

De woorden van een deskundigen broeder [2]) in hunne gelederen geven het antwoord, hetwelk ons duidelijk doet zien, dat daartoe nog iets beters noodig is dan zulke goede betuigingen:

„De geschiedenis der Afgescheidene Kerk in Nederland meldt ons, dat er van den beginne aan verdeeldheden ontstonden, die haar meermalen met verderf en ondergang bedreigden. Verschil in meening en in opvatting van sommige punten der leer werd reeds van den beginne aan bespeurd. Nadat de Gemeenten zich in 1836 tot één Kerkelijk lichaam hadden georganiseerd, ontstond er reeds in 1837 eene scheure, wegens eenige wijzigingen in de Dordsche Kerkeordening en de bijvoeging van enkele Artikelen daaraan. Hieruit ontstond een ander lichaam, onder den titel van „Gereformeerde Kerk onder het Kruis", en een bitteren strijd die 21 jaren duurde. In 1840 werd te Amsterdam eene Synode gehouden die, onder anderen, ook een geschil tusschen Ds. Van Velzen en Ds. Scholte moest beslissen, dat tot eene scheure van de Gemeente te dier plaatse aanleiding had gegeven. Slechts zes Provinciën waren daar vertegenwoordigd en vijf hadden geweigerd er deel aan te nemen. In 1846 werd er wederom door zes Provinciën te Groningen Synode gehouden, de overigen onttrokken zich, en

1) *Kerkgesch.* 2de D. bl. 235.
2) Ds. Dosker in *de Bazuin* van 12 Dec. 1884.

Noord-Holland, schoon daar vertegenwoordigd, betwistte het recht dier vergadering. De bittere strijd over het zoogenaamde „Ambtsgewaad" der predikanten werd daar aangeknoopt. Sedert dien tijd dagteekent ook de scheure tusschen Ds. Brummelkamp, c. s., en de overige Afgescheidenen, die tot op 1854 voortduurde. Men had gehoopt in de oprichting eener Theologische School te Kampen het middenpunt van vereeniging te vinden, maar van daar uit ontbrandde een vuur, dat aanleiding gaf dat sommigen de noodzakelijkheid eener nieuwe scheiding openbaar uitspraken, zoo niet „de neven werden uitgedreven", waarmede men Ds. Brummelkamp en de zijnen bedoelde. Alleen de krachtige maatregelen van de Synode van 1857 hebben dat gevaar voorkomen. Niet voor 1869, toen op de Synode te Middelburg de vereeniging met de Geref. Kerk onder het Kruis tot stand kwam, en de vereenigde Kerken zich onder den nieuwen naam „Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland" organiseerde, kwam er rust."

De historie van den *aanvang* der Afscheiding is evenwel te merkwaardig, om niet alle bijzonderheden, die wij te weten kunnen komen, te verzamelen en ter algemeene kennis te brengen; te meer omdat die Kerk op haar geboortedag [1]), 14 October in 1884 onder vele aan Oud-Israël, dat geene Afscheiding erkende, ontleende jubelzangen, haar halve-eeuwfeest reeds gevierd heeft. [2]).

De Cock [3]) was dan in botsing gekomen met zijne beloften [4]), en dientengevolge met zijn Kerkbestuur. Niet omdat hij het Evangelie verkondigde, gelijk hij, in zijne 1ste Memorie, van het Alg. Syn. der Ned. Herv. Kerk meende te moeten getuigen, maar omdat hij in strijd met de vrijwillig aanvaarde kerkorde geacht werd geschreven en gesproken te hebben, werd hij getroffen.

Ook hij was een man die geene banden wilde erkennen, dan die hij in een gegeven oogenblik hield voor het Woord Gods. Niettegenstaande nu de Consulent volkomen in zijn recht was, om geen verlof te geven tot het optreden van Scholte in het kerkgebouw te Ulrum, trad Scholte er toch op in strijd met de weigering der bevoegde macht (10 Oct.) Hoe was dit nu mogelijk geworden? Volgens het onuitgegeven schrijven [5]) van eene bloed- en geestverwante van de Cock uit Groningen, twintig dagen later: omdat hij zelf het verordineerde. Zij schreef: »Ds. Cock liet de sleutels van de kerk halen en heeft gezegd: hij nam het voor zijne rekening, dat Ds. Scholte er preekte, en dat is toen dien avond gebeurd uit Hebr." (10 : 19—22) Deze handelwijze teekent den man.

Wat zij in dienzelfden brief nog mededeelde, is misschien ook nog

1) Aldus genoemd, omdat op dien datum 49 lidmaten der Ulrumsche Gemeente de Acte teekenden, die de Kerkeraad den vorigen avond geteekend had, t. w. die der Afscheiding.

2) Vgl. *Gedenkschrift* door S. van Velzen; bij Zalsman te Kampen, en de *Feestrede* van *H. de Cock:* NA VIJFTIG JAREN, bij Reits te Groningen.

3) Vgl. ook zijn *Leven.*

4) *Vaderl. Kerkgesch.*, 2de D.

5) In mijn bezit.

niet in alle bijzonderheden algemeen bekend. »Daarop moest den 12den Ds. Smit van Leens er preeken, en toen waren er zoo een menigte menschen vergaderd in verwagting dat Scholte preeken zou, van Groningen en overal. Meijer was er ook en Ds. Scholte en Kock kerkten en Juffr. Cock. Smit had geestig gepreekt over de zaligsprekingen: er was een man uit Galilea en die klom op een berg enz. Te midden van de preek werd het volk zoo oproerig, dat ze riepen: weg met Baäl. M. zei tegen die naast hem stond, wij gaan er uit, men kan niet weten, wat er gebeurt. De kerk geëindigd zijnde drongen ze allen naar het doophek om bij Smit aan te dringen op de namiddagbeurt, en maakten, dewijl hij bleef weigeren, het hem zoo bang, dat hij niet zeide als al: og, laat er mij toch uit, en volgens M. sterk huilende, dewijl hij een breuk had, daar ze hem zeker tegen geschopt hebben, en door geleide van Ds. Scholte in de herberg gebragt is, anders had het erger gegaan." De Synodale handelingen (van 1834, bl. 39) spreken slechts van mishandeling op eene ergerlijke wijze.

Wij moeten hier een drietal brieven uit dezelfde correspondentie aan toevoegen. De eerste (van den 3den Nov. '34) schetst, hoe de soldaten bij de Cock huis hielden.

„De jonge Hamming weet gij, die hier op de *pelmolen* woont, heeft een brief ontvangen, van zijn vader te Burum woonachtig, welke hem schreef dat hij *saturdag den* 25sten *October*, eens naar Ulrum was gewandeld om dom: de Cock te bezoeken, nabij het dorp komende hoorde hij reeds vertellen dat er 108 man inkwartiering gekomen was, om dáár op alles te passen, oefeningen enz. uit te roeijen, en zoo al meer. Te Ulrum komende wilde hij de pastorij binnen gaan, doch vond de voordeur door 15 soldaten bezet, welke de wacht hadden. Toen kwam hij stil door een achterdeur binnen, en bevond dat dom: verbeeld u, **12** *man* ingekwartierd had, welke er geducht doorgingen, de wijn uit de kelder haalden, de studeerkamer in bezit namen, nieuw beddegoed dat er lag, compleet alles maar aangrepen voor het hunne, mishandelden enz: Dom: verzocht aan Hamming en nog een man welke bij hem was, of zij de kelder niet konden sluiten, dat zij gelukkig dan ook gedaan kregen. Een geheele schotel vol spek, liepen de soldaten mede om, en vloekten en verwenschten zich zelf als zij dat aten, dat was geen spijs om hun voor te zetten. Eindelijk vroegen ze aan Hamming en zijn vriend, wat zij daar deden, en trokken de sabels tegen hen uit, en vatten hun bij de borst, zeggende, dat zoo zij niet gingen, er een kogel hun naar 't hoofd zou gaan. „Toen schrijft Hamming, volgde er een verschrikkelijk toneel", doch hij had geen groote vrees gehad, dewijl hij aan de woorden van den Heere Jezus dacht tegen Pilatus „gij zoudt geen magt hebben tegen mij, indien het u niet van boven gegeven was."

Dom: de Cock vroeg zijn vrienden hoe het toch 's anderen daags des Zondags wel met preken zou gaan, hij wilde zoo gaarne het Evangelie aan de gemeente verkondigen en hij scheen er nog zoo geen gedagten op te hebben, dat het hem belet zou worden, maar ja, dat was wel degelijk mis, hij mogt de pastorij niet uit. En als er twee of drie van de dorpelingen bij elkander stonden te praten, die werden verjaagd, dus van een oefening in 't een of ander huis kon niets komen, enkel de herberg als men er slechts kwam om te drinken en geraas te maken tegen de *dweepers!* die stond open. Eindelijk gingen velen uit de gemeente op een stuk land om daar nog een psalm te

zingen, doch al terstond kwam de gewapende magt, en dreef de gansche vergadering uit één. De brief welke dit alles bevatte, en die wij deze morgen zelf hebben gelezen, eindigde met een naschrift, (Dingsdag den 28sten Oct. geschreven), waarin stond, dat Dom: de Cock vrijdag den 31sten naar Appingadam zou worden gevoerd, om aldaar voor de Regter gesteld te worden, en men verwachte dat hij dáár vooreerst nog wel zou blijven, ten minsten zijn vrouw rekende niet op zijn spoedige wederkomst. — Hij zelf moet nog zeer gelaten onder alles zijn, doch voor 't eerst hoort men nu dat Jufvrouw er regt naar over is. Het is ook een allervreeselijkst geval, waar zal dit nog op uitloopen, en wie weet welke tijden wij nog zullen beleven!!

In denzelfden brief komt bovendien eene mededeeling voor, die ik ter karakteriseering van wat er omging, zelfs in niet afgescheidene kringen, overneem (de schrijfster ken ik sedert vele jaren als een geloofwaardig getuige).

„En nu moet ik u nog iets vertellen dat al zeer wonderlijk is, en toch is het wezenlijk zoo gebeurd. Toen Kramer verleden vrijdag 's morgens uit zijn schip naar huis ging te ontbijten, vertelde hij aan zijn dochters dit gansche geval, zij vroegen van wie hij dat wist, hij zei, geen mensch had het hem verteld, maar hij had het 's nachts, op de kooij liggende, gezien, niet in den droom, hij was klaar wakker. Zaturdags vertelde hij ook aan *Borneman* alles wat er met *Cock* gebeurd was, waarop die ook terstond vroeg: „Hoe komt gij daar toch aan, zoo op het *oogenblik* komt met de post het *eerste* berigt er van in Sneek." Toen ging Kramer naar de pelmolenaar en verhaalde eerst hoe hij het gezien had, daarop lazen zij de brief, en tot in de kleinste bijzonderheden kwam het precies op 't zelfde uit. Is dat niet wonderlijk? Men moet er verbaasd over staan!!"

Wij keeren tot de hoofdzaak terug. Een brief van den heer Schelkamp, uit Groningen van den 1sten November deszelfden jaars, bevestigt de boven geschetste handelwijs der militaire macht, en tevens, hoe de bevolking van de stad Groningen zich jegens de Cock en zijne vrienden gedroeg.

„Laatstleden zondag zijn wij naar Ulrum geweest, dewijl wij vernomen hadden, dat daar een compagnie soldaten was heen gezonden. Toen wij daar kwamen zagen wij dat *de Cock* een magt van 40 man voor en rondom het huis had staan, en de patrouilles doorliepen de straten. Het bidden was *Cock* verboden. Zaturdag, bij de aankomst van de militairen, heeft hij 12 man ingekwartierd gekregen, die hem een tafel van 30 gl. hebben stukken geslagen, het beste bedgoed vertrapt, en veel meer andere meubelen geschonden. Des zondags, toen er eenige vrienden bij *de Cock* waren, deed hij een openlijk gebed. Daarop sloeg de trom, en de kapitein verklaarde hem in naam des konings voor zijn arrestant. Hij werd in zijn kamer door een magt bewaard, zijn goederen verzegelt, en zijn papieren in beslag genomen, dezelve werden gezonden naar de stad, onderzogt en goedgekeurd. Toen zond de kapitein de veldwachter om hem weer te ontslaan. Maar *Cock* wilde het van dien niet aannemen, en zei: „de kapit. heeft mij in des konings naam gezet, hij zal mij ook *self* in des konings naam weer vrijstellen." Toen werd de luitenant gezonden, die kreeg hetzelfde antwoord. Eindelijk kwam de kapitein en viel dadelijk voor *Cock* in de schuld, en bad dat hij het niet mogt aanbrengen, en zoo werd onze vriend ontslagen. Daarop is hij donderdag met de kerkenraad hier in de stad gekomen, om bij de Gouverneur bescherming te vragen, doch die zei, dat kon hij niet verleenen, dat moest de Koning doen, maar was overigens zeer vriendelijk geweest. Zij hebben omstreeks twee uren met hem gesproken, hij wist dat *Cock* de waarheid voorhad, dat onze leeraars *niet goed preekten*, enz. Daarop

kwam *Cock* bij ons met een stroom volks achter zich, die voor mijn huis bleven staan. Van oogenblik tot oogenblik vermeerderde de toeloop, zoodat zij genoodzaakt werden om de wagt te halen, welke ook dadelijk kwam, de policie kwam ook terstond. De menigte werd ook groot in huis van de studenten. De kamer was schielijk vol, doch niet één heeft hem onfatsoenlijk behandelt. Toen het mij eindelijk verveelde verzocht ik dat de studenten er uit zouden worden gelaten, 't geen de kapitein ook dadelijk ten uitvoer bragt. De *gansche avond* was Dom. *de Cock* in twist over de Godsdienst met onderscheidene heren en studenten, maar mijn vriend welke ellendige denkbeelden zij over den Goddienst hadden, kan ik u niet melden. Eenige menschen zijn ook nog beledigt onder het in- en uitgaan van ons huis, sommigen hebben zij op straat nagejaagt. Des nachts te 12 uur ging het volk eerst uitéén, zoo lang hebben zij mijn huis bezet. De menigte was ontzettend, soms wel **1000** menschen. In ons huis, waar de beste orde was, heeft niemand ons beledigt, dan een glas ingegooit. Des nachts rustig geslapen. Des anderen daags, dat is gistermorgen, is *de Cock* naar Appingadam vertrokken, om voor het gerigte te staan, hoe het daar nu zal afloopen weten wij niet. Hij zou over land weer naar *Ulrum* terugkeren."

Ruw geweld en onbeschoftheid bij de militairen en de vijanden van de Afscheiding, doch ook bij tegenstanders van het Liberalisme. De schop, dien men ds. Smit gegeven zou hebben, getuigt er van, maar ook de behandeling, waarvan de volgende letteren getuigenis geven.

„Maar nu is er in Groningerland weer iets gebeurd, dat zeer veel gerugt maakt, het komt dan hierop neer en is letterlijk waar. Voor 14 dagen preekte Dom. *Warmholts* (die extra naar 't nieuwe is) van *Wehe* en *Suurdijk* op laatstgenoemde plaats 1), toen kwamen er een paar boeren in de kerk, welke vlak voor het doophek gingen staan. En onder de preek riep de eene boer een paar keer tegen de dominé „kom af Baäl, kom af Baäl!" Een ouderling gebood hem te zwijgen. „Neen," zei de boer, „voor ditmaal laat ik niet af." Toen de dominé dit hoorde, werd hij verschrikt, riep „vrienden hier zit meer achter" liet preek en hoed liggen en was met één sprong de preekstoel af, en met een paar de kerk uit; allen die het met den dom. eens waren volgden hem, en buiten de kerk stond weer een andere vergadering gereed om er binnen te trekken, even zooals die menschen dus elkander vervingen, trad ook de eene boer in dominé's plaats op de preekstoel, en de andere voor het voorzangersbord. Er werd gebeden en gezongen, en de dienst duurde tot schemeravond, toen dezelve geëindigd was en zij uit de kerk gingen, kwamen er al een menigte schutters aan, want gij kunt denken, de dominé *Warmholts* had niet stil gezeten. Die boer had ook gezegd er zou iets groots gebeuren, en de volgende zondag zou hij in de groote kerk te Groningen optreden, maar gelijk gij denken kunt hij is wel spoedig gevat, maar het heeft toch zooveel indruk gemaakt en naar het schijnt vrees verwekt, dat die bepaalde zondag *al de militairen*, in plaats dat ze als naar gewoonte naar de kerk gingen, allen zijn verdeeld geworden, om in troepen al de onderscheidene kerken te omsingelen en te bewaren voor oproer enz.

Jan Bos en Thomas waren hier deze week zeer naar over dit geval, daar het zooveel kwaad gerucht gaf. In Groningen is de vervolging erg, voor eenige weken werd er zoo naauw toegezien als er 21 menschen godsdienstige bijeenkomsten hadden, maar thans (zoudt gij het wel gelooven?) mogen *er geen drie* vroomen bij elkander zijn, dan terstond, hebben de gerechtsdienaars weer hunne spionnen die door alle de straten der

1) Bedoeld wordt *Burum*?

stad zijn verspreidt, en dadelijk werden ze verdreven, moeten boete geven enz., zoodat Thomas zeide, het scheen wel dat men het Christendom dáár wilde uitroeijen."

Hoewel dus zoowel van den kant der vrienden van de Cock als van zijne vijanden allerlei onbetamelijke dingen gezegd en gedaan werden, die alleszins verklaarbaar zijn, is het toch een vreemd verschijnsel geweest, dat niet alleen de Algemeene Synode van 1834 [1]), maar ook mannen als Mr. A. W. van Appeltere [2]) en Mr. Thorbecke [3]) de welbekende vervolgingsmaatregelen, die reeds vroeger (sedert 1822) op het houden van godsdienstige gezelschappen toegepast waren, openlijk goedkeurden. Maar geheel in den geest der Gereformeerde belijdenis was het welbekende, voor hem zelven uiterst gewaagde, met veel zegen bekroonde, heldhaftige en krachtige optreden van Groen, die voorafgegaan en gevolgd werd door een aangroeiend leger van verdedigers van vrijheid van godsdienstoefening. Behalve door van Hall werd zij verdedigd door Mr. Gefken, (»*De Vrijheid der Godsdienstoefeningen*"), de *Nederlandsche Stemmen*, Ds. le Roy (»*Vrijmoedig Woord*"), Mr. van der Kemp (»*Beoordeeling van het verschil*" tegenover van Appeltere), waarbij zich enkele liberalen voegden, terwijl al de Zwitsersche opwekkingsvrienden — gelijk te begrijpen is — hunne sympathetische stemmen krachtig verhieven, totdat onder Willem II godsdienstvrijheid verleend werd.

Dat de Staat zich vergrepen heeft, lijdt thans geen twijfel meer. Wat de onderscheidene Kerkbesturen verricht hebben, heeft, tot eene juiste beoordeeling, nog altijd een nader onderzoek noodig. Voordat wij nu de mannen beschouwen, die spoedig daarop in de voetstappen van de Cock en Scholte traden, slaan wij een blik op het heerschende Kerkrecht, en de toepassing daarvan op de bedoelde geschiedenissen.

Bij de goedkeuring van het Algemeen Reglement (7 Jan. 1816) had Z. M. uitdrukkelijk verklaard, dat de bestaande kerkelijke Collegiën en Bestuurders hunne werkzaamheden regelmatig zouden eindigen. Die verklaring was eigenlijk overtollig; de invoering der nieuwe was tevens de opheffing van de oude organisatie; tenzij hare kracht bestaat in het voor-

1) *Syn. Hand.* bl. 38, 39.
2) Pleitrede in de zaak van Scholte, 2 Dec. 1835 (in '36 verschenen).
3) In 't *Journal de la Haye* 1837.

schrift, om *regelmatig* te eindigen. Hoe dit zij, het sprak van zelf, dat álle verordeningen rechtens vervielen met de machten, die haar gemaakt hadden, uitgezonderd die bepalingen, die de nieuwe formeerder uitzonderde. Van zulk eene uitzondering komt echter in zijn eigen Reglement niets voor. Alle kerkbesturen (Art. 10) hebben zich wel te gedragen naar voorschriften, maar het zijn geene voorschriften van het *verleden*; neen, het zijn »de voorschriften van *dit* reglement, en de algemeene of bijzondere verordeningen, welke vervolgens *zullen* worden vastgesteld." Wat dus ook vóór 1814 vastgesteld ware, het gold als niet bestaande voor het Kerkbestuur; alleen wat het nieuwe Algemeen Reglement voorschreef, of wat nog zou worden vastgesteld, dát, dat alléén mocht gelden als voorschrift van gedrag. Ten overvloede wordt in datzelfde Artikel nog gezegd: »alle daarmede *niet-overeenkomstige* wetten en inrigtingen worden, bij het successivelijk in werking brengen dier verordeningen, gehouden voor vervallen." Zoolang het stel nieuwe verordeningen onder handen is, verzekert de koninklijke Kerkwetgever, blijven de oude van kracht, doch zoodra de nieuwe in werking gebracht worden, zijn ze vervállen. Zoodra dus de nieuwe organisatie voltooid was, was de oude in elk opzicht rechtens en feitelijk volkomen vernietigd.

Van bijzonder belang is deze opmerking in betrekking tot de ambtsplichten van de Predikanten en andere Kerkeraadsleden. Volgens Art. 85 van hetzelfde *Algemeene Reglement* hebben zij rechtens niets meer te maken met hetgeen vroeger hun plicht was. »*De* pligten van de Leeraren, de Ouderlingen, de Diakenen en de betrekking van Diakenen tot den Kerkeraad, *worden* door het Synode bij het Reglement op de Kerkenraden omschreven en bepaald." Nu waren er wel elf jaren noodig, om dit reglement van stapel te laten loopen, maar men kwam ook niet eerder met de vermeende ambtsplichten in gevoelige aanraking. Welnu dan, de Predikanten, om hen alleen te noemen, hadden geene andere dienstplichten, dan in de Artt. 17—23 aangeduid worden. Daarin is wel sprake van zingen, doch niet van de verplichting, om Gezangen op te geven; wel van voorbereidingspredikaties, doch niet van voorbereidingsvragen; wel van de Christelijke geloofs- en zedeleer, doch niet van de Formulieren van eenigheid; van alles, doch niets bepaalds van het oude, uitgezonderd het verplichte Catechismus-preeken.

Het komt ons twijfelachtig voor, of de Synodale aanschrijving van 15 Juli 1824 hierbij wel in aanmerking komen mag. Daarin werd verklaard, »dat zoodanige voorschriften, als en voor de Kerkenraden in het gemeen, en voor de Predikanten, Ouderlingen en Diakenen in het bijzonder, uit kracht van vroegere algemeene kerkelijke wetten zijn aangenomen, en vast-

gesteld als regelen van werk en dienst, ofschoon dezelve in het reglement op de kerkvisitatie niet bepaaldelijk worden uitgedrukt, gerekend moeten worden derzelver verbindende kracht te behouden." Zij was dus eene toelichting van het Reglement op de Kerkvisitatie; betrof niet de Provinciale of de Classicale besluiten, enkel en alleen hetgeen op de oude *algemeene* bepalingen gebaseerd was; voorzag zoo goed mogelijk in de voortdurende behoefte aan een kerkeraadsreglement; doch hield in elk geval op van eenige kracht te zijn, zoodra het *Algemeen Reglement op de samenstelling en werkzaamheden der Kerkeraden bij de Hervormde gemeenten in het Koningrijk der Nederlanden* goedgekeurd was. Dit nu is den 16den November 1825 geschied.

Omtrent de Predikanten komen nog in aanmerking *twee* verbintenissen van groote beteekenis. De eerste is eene met handteekening bekrachtigde tot getrouwe behartiging van het dienstwerk, en tot onderwerping (Art. 38 *Regl. Ex.*) Door deze beruchte verbintenis verbond de »bekwaam gekeurde" Candidaat zich, om de belangen, zoo van het Christendom in het algemeen, als van het Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap in het bijzonder, door leer en wandel," zorgvuldig te behartigen; om »de leer, welke overeenkomstig Gods Heilig woord in de aangenomen formulieren van eenigheid der Nederlandsche Hervormde Kerk is vervat," en die hij verklaarde ter goeder trouw aan te nemen en hartelijk te gelooven, naarstig te zullen leeren en handhaven; en »op de bevordering van godsdienstige kennis, christelijke zeden, orde en eendragt" zich met allen ijver toe te leggen; terwijl hij zich ten slotte verbond, om, zoo hij *»bevonden* werd tegen eenig gedeelte van deze verklaring en belofte gehandeld te hebben, deswege" zich »te zullen onderwerpen aan de uitspraken der bevoegde kerkelijke vergaderingen." Daarna ontving de geadmitteerde het getuigschrift (waarin ook geconstateerd werd, dat hij de vereischte verklaring afgelegd en onderteekend had) van zijne toelating tot de predikdienst. Krachtens koninklijk bevelschrift het Provinciaal kerkbestuur geschapen en belast geworden zijnde met het afnemen van het Examen en met de admissie tot de predikdienst, in stede van de Classes, bestaande uit de vertegenwoordigers der Gemeenten, ontving men nu niet langer namens eenig gedeelte van de Kerk, maar door middel van eene koninklijke instelling de toelating tot het heilig dienstwerk.

De vervormende hand des Konings had zich niet uitgestrekt tot de Gemeente en den Kerkeraad, als lichamen gedacht. Wel ontving ook de Kerkeraad een reglement uit den Haag, maar ofschoon deze vertegenwoordiging der Gemeente veel verloor van haar recht tot mederegeering van de

geheele Kerk, zoo bleef de instelling toch ongeschonden, en haar plicht en recht, om den Predikant te beroepen, uitdrukkelijk erkend. Op revolutionaire, echt Napoleontische manier was nu wel, in zake het mederegeer van 't geheel, door die keuze in beginsel al de macht des Kerkeraads overgedragen aan den Predikant; doch waren de Kerkeraad en de Predikant, door eene wederzijdsche, zelfs voor den burgerlijken rechter bestaanbare, alléén door »hooger Bestuur" ontbindbare, overeenkomst verbonden.

De »*Beroep-brief*," waarin die overeenkomst beschreven staat, is meer dan eenmaal in de laatste jaren gewijzigd geworden. In den jare 1830 werden echter reeds de nog bestaande hoofdpunten vastgesteld. De Kerkeraad zijnerzijds beriep »op zoodanig traktement, en zoodanige emolument als gewoonlijk aan deze standplaats verbonden zijn"; verlangde van den beroepene eene spoedige overkomst, om door leer en voorbeeld, bestuur en opzigt, alles te doen, wat een Herder en Leeraar, overeenkomstig Gods H. Woord, volgens de verordeningen der Nederlandsche Hervormde Kerk, betaamt.... inzonderheid door het verkondigen van Gods heilig Woord, en het bedienen van den Heiligen Doop en het Heilig Avondmaal op de bij de Gemeente vastgestelde tijden....; en beloofde »wederkeerig al die achting, liefde en medewerking, welke den regtgeaarden Christen-Leeraar toekomt."

Alzoo verlangde de Kerkeraad zelf ook, dat de Predikant zich gedragen zou naar de kerkelijke verordeningen in het algemeen, en naar de huishoudelijke, vooraf reeds vastgestelde regeling van de dienst des Woords en de Sacramenten in 't bijzonder. De Predikant, de beroeping aannemende, verbond zich zijnerzijds tot de stipte betrachting van hetgeen de Kerkeraad als zijn verlangen te kennen gegeven had. Daar nu bovendien de beroepene door de Gemeente goedgekeurd en die handeling door Kerkbestuur en Koning beide geapprobeerd geworden was, behoort zulk een Beroep brief tot de meest zekere actestukken onzes tijds. En of nu al de beroepene, bij zijne bevestiging, mocht beloven zijn ambt, gelijk het in het Formulier zelf beschreven werd, naar diezelfde leer getrouw te bedienen en zijne leering te versieren met een godzalig leven, mits zich onderwerpende aan de kerkelijke vermaning, »volgens de gemeene verordening der Kerken," indien hij zich in leer of leven misdroeg, voor de Kerkbesturen, den Kerkeraad, den Predikant had de afgeschafte kerkorde, waarop hier gedoeld wordt, niet de minste kracht van wet; de verbintenis, bij de toelating en bij de beroeping tot het H. Dienstwerk aangegaan, deze alléén kwam in wettelijke en rechterlijke aanmerking; ofschoon de bevestigende beantwoording van het Formulier zedelijk dwingt om te streven naar de weêrinvoering

der oude Kerkorde, en de Wetgever, die het afnemen van zulke beloften reglementair gedoogt, daartegen geen gewichtige bezwaren mag laten gelden.

De Kerkbesturen evenwel stonden in geen contractueel verband tot de Predikanten. De aanstaande Predikant beloofde zijnerzijds wel onderwerping aan hunne uitspraken, doch zij beloofden hem niets. Veeleer verschenen zij tegenover hem als superintendenten, als inspecteurs, als controleurs; immers, zoo iets is aangeduid in de woorden: »zoo hij *bevonden* worde tegen eenig gedeelte van deze verklaring en belofte gehandeld te hebben." De Classicale *Moderatoren* hielden dan ook »*toevoorzigt over* de gemeenten, Kerkenraden en Predikanten", tot hunne Classe behoorende" (Alg. Regl. Art. 59); *zij* bezaten zelfs de macht, om »Predikanten, Candidaten en Kerkenraads-leden te *suspenderen*" (Art. 64). De Provinciale *kerkbesturen* waren »belast met de zorg voor de belangen van den godsdienst, de bewaring der goede orde, en de handhaving der kerkelijke wetten, in hun ressort (Art. 41). De *Synode*, boven allen zijnde, moest zorgen voor de algemeene belangen der Hervormde Kerken, en in het bijzonder voor alles, wat den openbaren Godsdienst en de kerkelijke instellingen betreft" (Art. 21).

Gelijk nu alle deze plichten beheerscht worden door de bepaling van Art. 9: »De zorg voor de belangen, zoo van het Christendom in het Algemeen, als van de Hervormde Kerk in het bijzonder, de handhaving harer leer, de vermeerdering van Godsdienstige kennis, de bevordering van Christelijke zeden, de bewaring van orde en eendragt, en de aankweeking van liefde voor Koning en Vaderland moeten steeds het hoofddoel zijn van allen, die in onderscheidene betrekkingen met het Kerkelijk bestuur belast zijn", zoo werden zij nader aangeduid, omschreven, beperkt door de vast te stellene algemeene of bijzondere verordeningen (Art. 15). De wijze, waarop de Kerkbesturen hunne voorschrevene plichten moesten uitoefenen, mocht geene andere wezen dan die in de bedoelde verordeningen vastgesteld zou worden, en geene andere kerkelijke bepalingen mochten ingeroepen worden, dan die in waarheid nog van kracht waren. Het stond ten overvloede voorgeschreven in Art. 46 omtrent de Prov. Kerkbesturen: »Zij zijn bevoegd de Predikanten, Candidaten en Kerkenraadsleden, om *gegronde* redenen, en na voorafgaand *wettelijk* onderzoek, *volgens de bepalingen van het reglement op de manier van kerkelijke zaken*, te behandelen, en over het kerkelijk opzigt en tucht, af te zetten."

Bij het ontwerpen van het *Reglement van Kerkelijk Opzicht en Tucht*, goedgekeurd bij 's Konings besluit van den 28sten September 1825, No. 109, schijnt een voorgevoel geheerscht te hebben, dat men de kerkelijke bepalingen menigwerf zou overtreden; zoo vaak toch is er van deze dingen

sprake. Van inkwisitie zonder bepaalde roeping zwijgt het; alle vergaderingen, die kerkelijk opzicht uitoefenen, »de *Kerkenraden*, de *Klassikale Besturen*, de *Provinciale Kerkbesturen* en de *Algemeene Synode*", nemen kennis van daden en handelingen, welke strijden tegen de kerkelijke Wetten en Reglementen" (Art. 2); »*alle* kerkelijke vergaderingen zijn verpligt, zich aan de kerkelijke Wetten en Reglementen *ten strikste* te houden."

Bij deze bepalingen moeten wij eenige niet onbelangrijke opmerkingen voegen. »Wetten en Reglementen" zijn verbindend, omdat zij langs den voorschreven weg tot stand gekomen zijn. Daaraan verplicht zich te houden, mogen de Kerkbestuurders nooit gebruik maken van *Synodale of Ministeriëele aanschrijvingen*, alsof zij ook, evenals de Wetten en Reglementen, verbindende kracht bezitten; zij verbinden niemand anders dan die ze uitvaardigt; alleen dan, wanneer zij, krachtens wettelijk toegekend recht uit zekere bepalingen voortgevloeid zijn, zijn ze normatief. Maar de Synode bezat zulk een reglementair recht niet. Van hooger hand wordt ook niets ter inkwisitie gezonden, noch van de zijde des Konings, noch van die der Kerkelijke Besturen; het onderzoek gaat wel van beneden naar boven, doch niet van boven naar beneden. De leden van kerkelijke vergaderingen zijn ambtswege verplicht ter kennisse van *hunne* vergaderingen te brengen, zoodanige bij hen bekende, zich verspreidende geruchten omtrent »*ergerlijke gedragingen* van kerkelijke ambtenaren", welke, gegrond bevonden zijnde, voor hunne vergaderingen in de eerste plaats zouden moeten beoordeeld worden" (Art. 8); doch nergens is aan een hooger Bestuur opgedragen, om op een lager Bestuur eenigen invloed uit te oefenen tot onderzoek van eenige zaak, die het voor onbetamelijk aanziet. Zelfs staat er in Art. 6: »Daar de uitoefening van kerkelijk opzigt en tucht moet bestaan in een godsdienstig en zedelijk toezigt, zoo moeten kerkelijke vergaderingen daarbij den toon en de houding der burgerlijke regtspleging, zooveel mogelijk, vermijden, en moeten derzelver leden zich meer als *vaderlijke* opzieners, dan als *regters* beschouwen."

Dat de Kerkbestuurders zich slechts naar de nieuwe verordeningen te gedragen hadden en dat al hetgeen wat, schoon niet met name afgeschaft, met den geest der tegenwoordige orde van zaken blijkbaar streed, rechtens vervallen was, werd nog eens in de Ministeriëele Aanschrijving voor de Prov. Kerkbesturen van 31 October 1816 op hun hart gebonden. »Ik kan niet nalaten bij deze gelegenheid aan te merken, dat de gewigtige taak en de groote invloed bij het *Algemeen Reglement*, vooral bij § 41, 42, der Provinciale Kerkbesturen aanbevolen, bijzonder ook insluit het vermogen en zelfs de verpligting om de rigtige naarkoming der kerkelijke verordenin-

gen te verzekeren en alle daarmede of met de belangen van de godsdienst niet overeenkomende handelingen of inrigtingen te weren, door zoodanige algemeene of bijzondere bepalingen, als hun mogten voorkomen, daartoe te strekken en die in den geest zijn der kerkorde."

Tot de handhaving van zulk een wettig kerkelijk gezag bood het Gouvernement de noodige hulp aan; waarbij echter niet vergeten mag worden, dat geene nieuwe verordening, of verandering van of in de bestaande, mocht ingevoerd worden, of kracht bekwam, zonder voorafgaande koninklijke sanctie. In één woord, dat alléén was orde in de Kerk, wat geschiedde overeenkomstig de bestaande ordinantiën, en alleen voor zulk eene orde bood de Staatsmacht hulp.

Laat ons, na deze voorbereiding, de verdere geschiedenis der Afscheiding gadeslaan.

Antony Brummelkamp, van moedersschoot aan onderwezen in de Heilige Schriften en opgevoed in Bijbelsche vroomheid, reeds in zijne prilste jeugd oprecht genegen tot de dienst des Heeren, begaafd met een vlug verstand, een ontvankelijk gemoed, en een vast karakter, geestdriftvol en tot aaneensluiting genegen, had reeds als student (1828) aan het Athenaeum, te midden van eene ijdele en vloekende meerderheid, kennis gemaakt met twee jongelingen, die een uitzondering maakten op den treurigen regel. »Door die twee vond hij zich echter al zeer spoedig geplaatst, als in het midden van den strijd van het oogenblik [1])". 't Waren Scholte en Thorbecke [2]). »Ook deze hadden hem als »groen" ontboden, maar gansch andere atmosfeer dan die der roekeloosheid en der zonde was het, waarin hij zich bij hen geplaatst vond. Daar was het als in de ouderlijke woning. Daar liepen de gesprekken over God en zijn dienst, over de waarheid, gelijk die in Christus is, en daar vernam hij welk een strijd, welk een openbare strijd daar reeds bestond tusschen hen, die God vreesden en die Hem niet vreesden." Medestudenten waarschuwden hem »tegen zulke kerels"; een Leeraar en een Hoogleeraar deden hetzelfde: »dat waren da-Costianen, en die Scholte vooral was een allergevaarlijkst mensch"; »die menschen hadden zulke gevaarlijke stellingen, zij brachten de lieden tot wanhoop, en daarbij waren zij zulke proselijten-makers dat men er niet genoeg tegen op zijne hoede kon zijn." Desniettegenstaande, misschien ook wel mede dientengevolge, trok Kohlbrugge, Ter Borg, da Costa en Capadose hem aan. Da Costa

1) *Officiëele stukken* betreffende den uitgang uit het Nederl. Herv. Kerkgenootschap. Kampen, 1863, 2de D. bl. 45 v.v.

2) (Een neef van den bekenden minister).

zocht hij op. »Eindelijk verstoutte hij zich da Costa te gaan zien, en was het hem waarlijk, alsof hij een door keizerlijk mandaat vogelvrij verklaarden man opzocht en aan het grootste gevaar zich blootstelde, dat zich laat denken. Toen hij echter dien lieven, voorkomenden man de hand had gedrukt en nu eenmaal de menschenvrees en redeneringen had overwonnen, was het hem een groot gewin in een kring van uitnemende Christenen den Zondagavond doorgaans door te brengen, en gedurende het overige van zijn tweejarigen studietijd, te Amsterdam aan den stroom zich te laven, welke die vurige bidder en gezalfde Schriftverklaarder alsdan placht uit te storten." Alzoo gedrenkt met da Costa's geest, vertrok hij naar Leyden, om in de Theologie te studeeren; doch werd ook daar welhaast gesignaleerd als een kweekeling van »een zekere partij in ons vaderland." Vrij gezet woonde hij met andere studenten de oefeningen bij van den bekenden oefenaar *Le Feburé*; deze waren de hh. *C. D. Louis Bähler*, *G. F. Gezelle Meerburg*, *Scholte* (eenige maanden vroeger predikant); *S. van Velzen* en *A. C. van Raalte*. Onderwijl hij zich voor het eindonderzoek voorbereidde [1]) trad de Cock op; weldra was deze en Scholte afgezet. Dat een en ander diepen indruk op Brummelkamp's gemoed maakte, is licht te begrijpen, doch evenzeer, dat de tegenpartij hem en zijne vrienden in het oog hield.

In 1834 te Hattem in de bediening gesteld, maakte hij bij het volk een grooten opgang; de kerkvoogden achtten, ter rustbewaring, noodig, dat gewapende politiemacht in het kerkgebouw tijdens zijne dienst aanwezig was. Toen nu een ambtgenoot op een zekeren namiddag de beurt voor hem waarnam, stonden een paar mannen voor een ledige bank en wilden zich niet laten verdrijven. »Al zeer spoedig was een der kerkvoogden met den vrederechter op de plaats aanwezig. »Houdt er maar op in," riep een stem, en de ontblootе sabels zwaaiden door de kerk. De Leeraar verliet den kansel; geheel de kerk was in verwarring, drie mannen werden in verzekerde bewaring gezet en soldaten ingelegerd in de oproerige stad!"

Gelijk deze proeve van rustbewaring karakteristiek is, zoo is ook de vraag van Brummelkamp veelbeteekenend, die hij deed naar aanleiding van het feit, dat hij de gevorderde verklaring en belofte onderteekend had (Rgl. Ex. Art. 38). »Hebben de toongevers in het Hervormd Kerkgenootschap zoo diep kunnen zinken, dat zij ter goeder trouw beweerden, dat wij door de verklaring, dat wij de kerkelijke orde aannamen, daarmede ons verbonden moesten rekenen tot handhaving van en onderwerping aan Reglementen, die bepaald èn Belijdenis èn Bijbel ontzenuwden en tegenspraken?" Die vraag kwam volstrekt niet te pas. Hoe zij zelve er over dachten,

1) 13 Oct. scheidde de Cock zich af, vijf dagen later werd B. toegelaten.

betrof de kwestie niet. Zij moesten de Reglementen handhaven, zoolang zij het Bestuur in handen hadden. Brummelkamp had gehoorzaamheid beloofd, en deze, volgens de Reglementen, beloofd, omdat zij met Belijdenis en Bijbel overeenstemde in zijne schatting. Heeft hij echter geweten, dat de Kerkorde met Belijdenis en Bijbel in strijd was, dan had hij zich niet aan het examen onderwerpen mogen; in elk geval die onderteekening niet mogen volbrengen; en heeft hij de kracht der onderteekening niet geweten, dan is deze roekeloosheid diep te betreuren, en had *hij*, niet de Kerkvorm, of de Kerk, er voor te boeten.

Brummelkamp wilde geen kinderen doopen van ouders, die geen belijdenis afgelegd hadden, zonder doopgetuigen. Hoe ver hij daaromtrent afstond van de leer, die in de 1ste vraag van het Doopformulier staat, blijkt uit zijne eigene woorden: »Ik verlangde dat zij, die *geene leden der gemeente zijnde*, echter hunne kinderen wenschen gedoopt te hebben, zich vooraf bij den predikant moeten vervoegen, en zorgen dat er een lidmaat der gemeente, als getuige, bij den doop hunner kinderen, tegenwoordig was"; [1]) hij dacht dus over de Kerk juist zooals de nieuwe kerkformeerders (Alg. Regl. Art. 1). Doch om die reden werd hij niet ter verantwoording geroepen; om eene andere reden was de opmerkzaamheid der hooge rustbewaarders reeds op hem gevestigd; in zijn adres aan de Synode [2]) (23 Juni 1835) had hij zich duidelijk verbroederd met de Cock en Scholte; hij werd als onder het toezicht der kerkelijke politie gesteld. Toen hij dus van den kansel bekend gemaakt had, dat hij geene Gezangen meer zou opgeven, was de ure der inkwisitie geslagen, en tevens der veroordeeling. Het Klassicaal Bestuur vorderde van hem herroeping *»door de daad zelve"*. Brummelkamp antwoordde met het beleefd verzoek om aanwijzing van de redenen, waarom hij daartoe verplicht was. Geen ander antwoord verscheen er dan eene sommatie om te compareeren voor het Provinciaal Kerkbestuur te Arnhem. Bij die eerste aan-

1) t. a. p., bl. 71.

2) In dit adres verlangde hij van de Synode de verklaring: 1. „dat de formulieren in alles verbindend waren als in vroegere tijden"; — 2. „dat er op grond van de bestaande reglementen niets in acht behoefde genomen te worden, dat met de formulieren streed," en 3. „om alle stellig of ontkennend antigereformeerde predikanten te noodzaken tot wederkeering tot het gereformeerde" — het *tweede* punt: *formulieren zonder verbindende reglementen*, is bepaald ongereformeerd, en niets dan individualisme, het *derde* vroeg hetgeen God alleen kan doen. Bovendien verklaarde hij alleen in de Gereformeerde kerk leeraar te willen zijn, en te protesteeren tegen de vervolging van de Cock en Scholte. Het adres, vooraf op de Classicale vergadering van Harderwijk voorgelezen, werd door *niemand* van de aanwezige broeders goedgekeurd. — Vgl. *Wagenaar*, t. a. p., 194, en *Bazuin* van 24 Oct. '84.

klacht was eene tweede gevoegd, t.w. dat hij zich niet langer aan het kerkelijk bestuur onderwerpen wilde.

Merkwaardig is het gesprek met, vooral echter het vonnis van het Provinciaal Kerkbestuur. Terwijl Brummelkamp zijne verklaring niet loochende, dat hij niet gehoorzaam mocht wezen aan het Kerkbestuur en de Reglementen, voor zoover het althans antigereformeerd handelt, en dit de eenige reglementaire grond van afzetting mocht wezen, zoo zij reeds in een *daad* was overgegaan, werd daarvan slechts gebruik gemaakt in betrekking tot zijne nalatigheid om Gezangen op te geven, eene nalatigheid, die hem als strafbare verbreking van de bestaande orde aangerekend werd, des te strafbaarder omdat de bedoelde bekendmaking vervat geweest zou zijn, »in bewoordingen, allezins beleedigend voor de personen, die de gezangen hebben *verzameld*; voor de Synoden, die deze hebben *ingevoerd*; voor alle predikanten, die van dezelve *gebruik maken*." Op deze gronden werd hij terstond *afgezet*.

Dit vonnis is een zeldzaam voorbeeld van grondelooze rechtspraak. Immers, al had de Synode van Gelderland bepaald voorgeschreven dat de Gezangen opgegeven moesten worden, waarover wij hier niet behoeven te spreken, die bijzondere verordening was, gelijk alle andere bijzondere verordeningen van vóor 1814, rechtens vervallen (vgl. bl. 135). Zijdelings was dit ook erkend door de Synode van 1818. Naar aanleiding toch van eene vraag, om langs den best mogelijken weg het stichtelijk gebruik der Evangelische gezangen te bevorderen in de gemeenten, welke daarin nalatig zijn, was er geen beroep op de later meermalen aangehaalde verordeningen der opgehevene Synoden, maar alleen op medewerking der Staatsmacht [1]).

En waar het Prov. Kerkbestuur zich ook op den feitelijken toestand beriep, dat het gebruik van de Gezangen feitelijk behoorde tot »een stuk van *orde* bij de openbare godsdienstoefeningen", daar merkte Brummelkamp zeer gepast op, dat het opgeven in zijne gemeente tot wanorde aanleiding gaf. Overigens verdient het de aandacht, dat Brummelkamp zich daarbij voor het eerst op de *Dortsche Kerkorde* en wat al te veel op »het gevoelen der Gereformeerden" beriep [2]), alsof de stem der vromen de stemme Gods ware, Wiens woord, noch zijn zwaard, noch zijn bewijsgrond bij zijne weigering, geweest is.

Brummelkamp heeft zich daarop afgescheiden, en van deze daad bericht gezonden, zich van ganscher harte, ook uitwendig vereenigende »met alle diegenen, die zich in de mogenheid der Heeren van het Synodaal Hervormd

1) *Hand.* v. 6 Juli.
2) T. a. p., bl. 73—98.

kerkbestuur hebben afgescheiden." Geloofde hij, dat het predikambt, waartoe een door hem verworpen Kerkbestuur hem de noodige toelating en een evenzoo verworpen Kerkeraad de beroeping gegeven had, door den Heere hem gegeven was, hij verklaarde op dien grond, dat hij het zich niet mocht laten ontnemen tenzij men hem, op grond van de op Gods woord gegronde Gereformeerde instellingen, aantoonde, dat hij door leer of wandel die bediening zich onwaardig gemaakt had. Maar zoo bleef hij toch voor zich behouden, wat hij te danken had aan en hem weêr ontnomen was door de bestaande organisatie, om haar daardoor des te beter te bestrijden.

Welke aanmerking men nu daarenboven op deze verklaring nog maken mag, de oproeping, die Brummelkamp richtte tot de goedgezinde lezers, ging van een volstrekt onjuiste beschouwing uit. »Gij behoort te bedenken, zoo liet hij zich hooren, dat het *Kerkbestuur* handelt in naam der *kerkgemeenschap,* dus ook *in uwen naam*, hetzij gij predikant of lidmaat zijt; en dat gij op deze en andere handelingen des bestuurs zwijgende, stilzwijgend zijne daden goedkeurt; alzoo goedkeurt, dat de waarheid wordt verguisd, in plaats van gehandhaafd." Het Kerkbestuur bezat hoegenaamd geen mandaat, dan van den Koning; en het had zelfs geen enkel lid te danken aan eene kerkeraadskeuze. Doch ook daarin heerscht al weer het ongelukkige misverstand, alsof onze kerkgemeenschap eene sociëteit ware, door de medewerking der belanghebbenden opgericht! En hebben Brummelkamp's innigste vrienden [1]) in de Classe toen niet geprotesteerd, zij zwegen misschien omdat zij in den waan verkeerden dat hij zich inderdaad schuldig gemaakt had aan feitelijke verbreking der aanvaarde kerkorde, mogelijk ook uit menschenvrees; maar hun stilzwijgen, als het stilzwijgen van wie éénzelfde dierbaar geloof deelachtig geworden waren, beteekende veel, bij het licht van de aan de Broederschap beloofde leiding des Geestes beschouwd; dat stilzwijgen was eene wederhouding Gods, die deze broeders heeft bewaard, dat zij geene misdaad openlijk veroordeelden, die Brummelkamps eigene gezindheid omtrent de Reglementen waardig was, en alzoo medegingen en medetrokken op een verkeerden weg; *de Veluwe* bleef nu behouden en bijna ongeschonden.

Even ergerlijk was de kerkrechtelijke behandeling, die *S. van Velzen* te *Drogeham* onderging. Hij had, gedurende den korten tijd van zijne ambtsbediening, reeds duidelijke blijken gezien, dat de Formulieren van eenigheid verworpen en gehaat werden, terwijl zulke leeraars getuigden, niet verbonden te zijn om de daarin uitgedrukte leer te verkondigen. Om deze reden verzocht hij, bijna hetzelfde als zijn zwager Brummelkamp, (6 Juli 1835)

1) Hij heeft zich menigmaal over hen beklaagd; zie bijv. *De Bazuin* van 23 Nov. '83.

aan de Synode dat zij zoude verklaren: »1°. Dat onze drie formulieren van eenigheid eene verbindende kracht hebben voor allen, die in onze Gereformeerde Kerk het ambt van leeraar bekleeden, en diensvolgens alle predikanten verpligt worden, deze leer te verkondigen; 2°. dat alle predikanten, die de formulieren verwerpen en alzoo de waarheid verachten, maar de leugen liefhebben, verhinderd worden in onze kerk hunne dwalingen in te voeren, en de gemeente des Heeren te verleiden; 3°. dat de getrouwe dienstknechten des Heeren, die openbaar hunne verkleefdheid aan de ware leer betoonen, niet door eenig bestuur in de kerk gesmaad of geweerd, maar beschermd worden." De Synode, hem antwoordende op iets dat hij niet gevraagd had, achtte inhoud en vorm zijner vraag geheel onvoegzaam, en vermaande hem ernstig, om zich stiptelijk te gedragen naar de bestaande en voor hem verbindende verordeningen. Inmiddels had van Velzen, zelf geen tegenstander van de Gezangen, aan de gemeente, die ze weinig zong, gevraagd, of hij met het opgeven daarvan voortgaan zou; zij had daarop toestemmend geantwoord, veelal uit vrees voor moeite. De rustlievende Synode had zijn adres gezonden aan het Classikaal Bestuur van Dokkum, hetwelk, na een onbeduidend onderzoek bij hem ingesteld te hebben, hem voor den tijd van zes weken, doch zoo, dat hij voorloopig zijne dienst kon blijven waarnemen, schorste; omdat hij onbestemde uitdrukkingen, die leeraars verdacht maakten, gebruikt zou hebben; omdat hij zijne gemeente over het gebruik van Gezangen geraadpleegd had; omdat hij Brummelkamp en den kandidaat van Raalte had laten prediken, hoewel hij wist dat zij beide geen Gezangen zouden laten zingen; eindelijk, omdat hij eene nieuwe verklaring van onderwerping aan de kerkelijke besturen geweigerd zou hebben. Daar hij geen enkele reglementaire bepaling geschonden had, behoort dit vonnis, schoon voortgevloeid uit de zucht om de orde te handhaven en uit de macht om rustverstoorders te straffen, formeel tot de kerkgenootschappelijke ongerechtigheden. Van Velzen heeft zich daartegen in hooger beroep begeven. Doch inmiddels overtuigd geworden, dat het gebruik der Gezangen hem van Godswege verboden werd, gaf hij ze niet meer op met kennisgeving daarvan aan zijne gemeente en aan het Prov. Kerkbestuur. Hierop provisioneel geschorst zijnde, achtte hij zich genoodzaakt, met enkele leden der gemeente, »het *kerkbestuur* te verwerpen", als »*de valsche kerk*".

*** Evenals alle andere Provinciale Synoden, door wier commissoriale bemoeiingen de Gezangen verzameld en ingevoerd waren met verplichting om ze op te geven, had ook de Friesche Synode zulke bepalingen gemaakt, maar zij stelde de Predikanten ook censurabel, niet alleen wanneer ze eenigen afkeer van de Gezangen toonde, maar ook

1) *Offic.*, 2, bl. 182—237.

wanneer zij iemand, die onder het zingen daarvan een ander gezang of een anderen psalm op dezelfde wijze zong, ontdekten, niet als „moedwillig pertubateur" bij het gerecht aangaven.

Nog onbetamelijker was de handelwijze met *Ds. G. F. Gezelle Meerburg* [1]) te Almkerk c. a. Hij stelde de vier vragen bij de Belijdenis- of Avondmaalspredikatie niet voor, dit was slechts door de Synode verordineerd (11 Juli 1837), welke verordening op geenerlei manier reglementair gezag bezit (vgl. *Alg. Regl.* Art. 21—29); want al meende de Synode van 1820, dat zij zonder koninklijke sanctie mocht verordenen, wat de algemeene belangen der Hervormde Kerk en de openbare Eeredienst en Kerkelijke Instellingen betreft, dan zou datzelfde artikel (20) immers ook de vrijheid insluiten, om hetzelfde met de later gemelde Reglementen te doen, die toch evengoed dezelfde belangen en instellingen betreffen [2]). »Daar die vragen niet voorhanden waren, schrijft *Meerburg* zelf [3]): daar ik wist hoevele predikanten dezelve in het geheel niet of ten minste zeer schaars voorlazen, hetgeen zelfs in deze provincie meermalen geschiedde; daar er zeer weinigen te Almkerk en Emmichoven op die vragen gezet waren, maakte ik geen bezwaar om dezelve na te laten, te meer daar ik gemoedelijk bezwaar had om ze der gemeente voor te stellen, dewijl ik die afvraging beschouwde als eene tegen Gods Woord strijdende zaak." Evenwel, toen hem het doen van die vragen gelast werd, heeft hij deze »tegen Gods Woord strijdende zaak" gedaan. Was hij in dit opzicht, schoon in strijd met zijn geweten, onderworpen, de rampzalige Gezangenkwestie zou ook hier aangegrepen worden, om hem uit te drijven.

Onder het zingen van gezangen hielden eenige leden het hoofd gedekt. Het Classikaal Bestuur van Heusden achtte dit eene strafbare bedreiging van de goede orde (Art. 7 *Regl. Kerk. Tucht*; Art. 28 *Regl. Kerk.*), waarvan zelfs de hulp der plaatselijke politie ingeroepen mocht en moest worden De Kerkeraad voldeed aan zijn last; in April 1835 was er geen mensch meer, die onder het zingen van een gezangvers het hoofd gedekt hield. Toen kwam Ds. Meerburg evenwel tot het besluit, om geen Gezangen meer op te geven. Was hij overtuigd, dat het Reglement zoo iets niet vorderde? Volstrekt niet! Zijne gronden heeft hij aldus uitgesproken: »Ik konde, ik mogt geene gezangen meer laten zingen; ik mogt niet langer tegen Gods Woord

1) Zie: *Nagelaten Leerredenen met de Bevestigingsrede* van Ds. C. C. Callenbach, eene *Voorrede* van G. A. Gezelle Meerburg, en eene *Levensbeschrijving*; te Rhenen bij W. J. van Nas (2de en 3de druk: 1884).

2) Terecht opgemerkt door *Hooyer* t. a. pl.

3) *Offic. Stuk.* bl. 265 v.v.

handelen, en de harten van des Heeren kinderen bedroeven, en, niet te rade gaande met vleesch en bloed, hetwelk van nabij en van verre mij toeriep: doe het niet! en mij alle gevolgen van de ergste zijde voorstelde, vermogt ik echter niets tegen, maar wel voor de waarheid, en liet geene gezangen meer zingen." Na dit besluit uitgevoerd te hebben, wendde hij zich onbegrijpelijker wijze tot de Synode met het verzoek, o. a. om vrijheid tot het niet meer afgeven van de zoogenaamde Evangelische gezangen en tot het niet meer voorstellen van de vier vragen. Alsof hij niets anders gevraagd had dan Brummelkamp en van Velzen, kreeg hij hetzelfde antwoord, en hetzelfde lot werd hem toegedacht. Zijn adres door de Synode verzonden zijnde aan lagere besturen, werd hij, bij zijne weigering volhardende, den 24sten November van datzelfde jaar (1835), onder een stortvloed van overwegingen »als predikant bij de Nederlandsche Hervormde Kerk, ganschelijk vervallen" verklaard. Geen van die overwegingen heeft meerder kracht, dan die ontleend werd aan het vervallen besluit van Zuid-Holland, dd. 12 Aug. 1808, omtrent het verplichte opgeven van Gezangen, in verband tot zijne belofte en Art. 10 van het Alg. Reglement. Het Kerkbestuur van Noord-Braband verkondigde toch, dat de voorschrevene Synodale bepalingen geenszins strijden met het Algemeen Reglement, of met de algemeene of bijzondere verordeningen, maar integendeel daarmede in volkomen overeenstemming zijn. Wat daarvan juist is, hebben wij boven gezegd. Doch met het oog op de belofte van subjectie, in de heiligste ure afgelegd, kan er niets tegen de handeling zelve aangevoerd worden.

Het allerergerlijkst ging het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland te werk. De kandidaat *A. C. van Raalte* was toegelaten tot de predikdienst. Nu spreekt het Reglement volstrekt niet van eene ondervraging, of de toegelatene wel weet, wat hij onderteekenen moet; dit behoort tot het examen zelf, en bepaaldelijk tot punt *e*: »... de pligten van het Herders- en Opzieners-Ambt." Maar de vergadering vond goed, bij monde van haren Voorzitter, na het examen het examen voort te zetten, o. a. vragende, of de geadmitteerde zich oprecht en in gemoede aan de wetten van het Kerkbestuur konde verbinden? In plaats van nu den Voorzitter op het onrechtmatige van deze vraag te wijzen, antwoordde van Raalte, alsof die voorzitter zijn biechtvader was. Al die wetten niet kennende en zich slechts conditioneel willende verbinden, gaf hij zulks openhartig te kennen. 't Spreekt van zelf, dat eene voorwaardelijke onderteekening niet aangenomen werd. Schoon toegelaten, kon hij niet toegelaten worden. [1]) De hooge rustbewaarders maak-

1) *Syn. Hand.* van 1835, bl. 116.
2) *Offic. Stukk.*, bl. 315.

ten korte metten: zonder vorm van proces wisten zij den pas geboren candidaat tot de H. Dienst te ecraseeren.

Zòò trachtte men de club, die ten onrechte verdacht werd van planmatig oproer te willen stichten, onschadelijk voor de kerk te maken. Was het omdat die mannen Gods Woord wilden prediken zooals het uitgedrukt was in de Formulieren van Eenigheid?

Was het vijandschap tegen hetgeen een zondaar, volgens den Catechismus, tot zaligheid weten moet? Waren vele mannen, die zitting hadden in de Synode, zoo diep gezonken? *Pieter Jan Laan, Benjamin Nieuwold, Jan Samuel Wor, Christiaan Leonard van der Broek,* een *Dermout,* een *Clarisse,* een *Heringa?* Neen, maar zij werden overheerscht door den geweldigen geest van *Donker Curtius,* reeds in 1831 lid der Synode, en de taktiek van de Groninger Professoren, gevoegd bij de verklaarbare vrees voor het separatistisch drijven.

Op voorstel van Clarisse, praeadviseerend lid, vermaande de Synode van '34, in eene aanschrijving aan de Leeraars, dat zij zich in hun openbaar en bijzonder onderwijs met bedachtzaamheid onthouden zouden van alles, wat de zuiverheid hunner belijdenis en prediking eenigszins in verdenking zoude kunnen brengen. In de onmiddellijke nabijheid van de Groninger School werd zelfs met eenparigheid van stemmen een candidaat afgewezen [1]) om hetgeen vele liberalen noemden »zijn overdreven liberalisme". Wat de Synodale Handelingen niet verkondigen, noch H. M. C. van Oosterzee [2]), die er alles van scheen te weten, berichten wilde, omdat de man, wien het gold, nog in leven was, en wiens liberalisme een jaar voor de afwijzing reeds bekoeld was geworden, zoodat hij toen met groote toejuiching toegelaten werd, werd door mij in eenen brief van 30 Oct. '34, geschreven door eene dame die op de hoogte kon zijn, gevonden. De bedoelde passage luidt aldus:

„Er is ook, zoo wij hooren, een Candidaat in Gr. die was gedropen, Muller of Mulder, en dat was, omdat hij de Godheid van C. en de Drieëenheid ontkende, en toen had hij geprotesteerd tegen die afwijzing, en had gezegd dat Prof. de Groot (en anderen noemen ook van Oort), die hadden het hem zoo onderwezen en dat kon hij uit hunne dictaten aantoonen, en nu had hij zijn zaak aan de burgerlijke regtbank aangegeven — men zei, hij dagt er wel anders over, maar het was gebeurd uit staatkunde."

Vele predikanten, leden van de kerkbesturen, hadden echter de les der onbepaalde, en toch niet onbepaalde verdraagzaamheid bijzonder goed geleerd. Deze verdraagzaamheid was in het bezit van twee aangezichten. Als

1) *Syn. Hand.* 1836, bl. 116.
2) *De Synode* .... en de *Leervrijheid,* Aant. 17.

het noodig was, trok zij een leelijk gezicht tegen elke partij die dorst door te denken; uit te spreken wat zij dacht; en te doen naar hare leering omtrent den Christus. Maar terwijl zij schier onverstoorbaar kalm bleef tegenover de bestrijders en de bestrijding van den Zaligmaker van zondaars, gedroeg zij zich als een leeuwin, die hare welpen in gevaar ziet, wanneer de belijders des Heeren, in vurigen ijver voor zijnen naam, haar deftig gewaad stoffig maakten.

Hoedanig de heerschende geest was onder de kerkbeheerders, is duidelijk geschetst door van Raalte in zijn eigen geval verhalende hoe het verder met hem ging.

»Prof. Clarisse," zoo schreef hij, »was diep verontwaardigd, en zond mij met een brietje naar Donker Curtius in den Haag, met verzoek om mij het gewone formulier te laten teekenen. Ik zag zeer op tegen den grooten man. Nauwelijks had ik hem, na de lezing van het briefje, op zijne vraag: of ik van Raalte was, die een zwager van Brummelkamp was, toestemmend geantwoord, of de man viel mij op het lijf met eene heftigheid, zoo als ik nimmer beleefd had. Mijn jongensachtige vrees en opzien verdween; ik was tevens verbaasd, dat zulk een man tegen mij, jeugdig mensch, zich boos maakte, en zoo zijne waardigheid en deftigheid vergat. Het regende een stortvloed van harde woorden en verwijtingen, dat wij alle rust verstoorden, dat wij kwade jongens de geheele kerk zochten om te keeren, dat wij arbeidden, om hetgeen oude wijze mannen met zorg hadden opgebouwd, te verderven enz.... Hij stuurde mij met de mondelinge boodschap naar Ds. Sluiter, Secretaris van het Haagsche Kerkbestuur, dat hij mij zou laten teekenen. Naauwelijks had ik daar mijn boodschap te kennen gegeven of de veranderde gelaatstrekken duiden aan de hevigste woelingen van binnen. In plaats van antwoord begon Ds. Sluiter tegen de leerbegrippen, welke hij van mij gehoord had uit te varen, als b.v. tegen de verzoening, de wedergeboorte enz. Ik was wel een vreesachtige, ligt ontroerde jongeling, doch zulke aanvallen hielpen mij daarover, en gaven mij kalmte, zoodat ik, die mij zoo dierbare waarheden vrijmoedig verdedigde, doch zulks verveelde dien Heer zeer spoedig, en met bitterheid en toorn, zeide hij, al dringende naar de deur, »je zult niet teekenen, we zullen wel zorg dragen dat gij de Kerk niet beroert; de eisch van de Synode blijft onveranderlijk enz." »En zoo raakte ik op straat."

Alzoo werden de kleine vossen, die den wijngaard verdierven, er buiten gejaagd, om — nog meer kwaad te doen.

In 't algemeen was het de eisch der Kerkbesturen, wat Donker Curtius tot van Raalte gezegd zou hebben: »*Predikt wat gij wilt, maar laat ons*

ook prediken wat wij willen, maar gehoorzaamt de wetten." Of gelijk het ook door de eerste »Synode der Christelijke Gereformeerde Kerk onder het Kruis" in Nederland aan Zijne Majesteit gezegd werd [1]: »Preek en schrijf zoo vele ketterijen, als gij wilt, als gij ons maar erkent in onze qualiteit als magthebbenden over de menigte, dan zullen wij u niet moeijen, wat er ook in die verouderde Formulieren van eenigheid staan moge; want in de 19de eeuw moet een ieder vrij zijn, om den Bijbel te verstaan en uit te leggen zooals hij goedvindt; ja, wij zien zoo naauw niet eens op den wandel, als gij het maar niet te grof máakt; doch zoo gij die oude, versletene denkbeelden der 16de eeuw weder wilt opwarmen, en ons daarbij openbaar maken als huurlingen, wolven en bedervers der gemeente, dan zullen wij u met onze reglementen en verordeningen knevelen, want gij verstoort daardoor de lieve rust en orde; gij zijt onverdraagzaam en ondragelijk, en, wij hebben de magt in de poorte." In naam der verdraagzaamheid, d. w. z. dier verdraagzaamheid, die Christus niet als *de* waarheid erkent, maar geen hard woord tegen Zijnen miskenner gedoogt, werd ieder predikant het zwijgen opgelegd, die zich gedrongen voelde om zulk eene houding als onverdraagzáam en valsch te veroordeelen.

Van het Haagsche Kerkbewind, dat veel op een schrikbewind geleek, ging de kerkrechtelijke, èn de militaire vervolging uit. Wat het Gouvernement aangeboden had ten behoeve van de wettelijke orde der Kerk, dat werd ingeroepen voor het stuiten van vergaderingen, die bij geen enkel kerkelijk reglement verboden waren, en niet alleen voor de handhaving van het kerkelijk gezag, voorzoover het de kerkelijke reglementen meende op te volgen. De Algemeene Synodale Commissie durfde toch aan het Gouvernement te schrijven [2]:

„Eerstelijk, wat betreft het houden van onwettige godsdienstige bijeenkomsten, waardoor ook in de nabij gelegene provintiën aanleiding tot wanorde en tot scheuring werd gegeven, zijne Excellentie den Minister belast met de generale directie van de zaken der Hervormde Kerk dringend te moeten verzoeken ter aanwending van Zijne tusschenkomst en veel vermogende pogingen bij Zijne Excellentie den Minister van Justitie, ten einde van wege laatstgemelde eene krachtige aanschrijving moge worden uitgevaardigd aan de officieren en ambtenaren onder deszelfs ministerieël departement met name in de provintiën Groningen en Drenthe behoorende ten einde ook zonder aangifte van eenige contraventie tegen de bestaande wetten, met allen ijver werkzaam te zijn ter handhaving der Artt. 291 tot 294 van het strafwetboek voor het Koningrijk, van welk verzoek door Zijne Excellentie afschrift bij geleidende missive aan Zijne Excellentie den Minister van Justitie is toegezonden."

1) *Adres* ingediend aan Z. M. den Koning en opwekking der gemeenten tot de heiliging van eenen algemeenen Dank-, Vast- en Bededag door de Synode enz. 1836.
2) *Syn. Hand.* 1835, bl. 38, 39.

Zoo ontnam het Liberalisme van dien tijd zichzelven het recht, om het Spaansche geweld en de maatregelen van de Dortsche Synode af te keuren; zoo werd het, zelf door zijne prediking reeds onrustwekkend, de drijfkracht der snoode vervolging van hen die getrouw wilden wezen aan de leer hunner Kerk.

De Synode bediende zich daarenboven van *inspecteurs* of *detectieven*. Bij de vermaning tot wijze bedachtzaamheid (vgl. bl. 150), had zij het verzoek gevoegd, om zoowel op het gedrag der Leeraren, als op de woelingen van onruststokers en geheime opruiers, alsmede van openbare klagers zonder genoegzamen grond, met verdubbelde aandacht toe te zien; en zij kwam uitstekend goed te weten, wie der adressanten al of niet gemuilband moesten worden. Terwijl zij de adressen van Engels, Le Roy en anderen met zachtmoedige wijsheid beantwoordt, zijn de adressen van *Brummelkamp, van Velzen, J. van Rhee* [1]), en *Gezelle Meerburg*, volgens het oordeel der Rapporteerende Commissie (J. F. van Oordt JWzn., D. Hendrikz., G. van Kooten, en B. Nieuwold), ja volgens het Synodaal Besluit zelf [2]) zoo slecht, dat zij den inhoud liefst niet kwalificeert, maar hen tot nader onderzoek verzendt naar de Provinciale Kerkbestuurders. Men zou tot merkwaardige slotsommen komen, zoo men den werkelijken inhoud dier adressen vergeleek met het overzicht, dat de Commissie er van gaf, en met den inhoud bijv. van Engels adres, en alsdan stellig verlegen staan om een antwoord op de vraag: Waarin de grootere schuld van Brummelkamp c. s. bestond? Genoeg, de Synode wilde de gevaarlijke onrust bestraffen, en zoo ontzag zij zich ook niet, om, geheel buiten de Reglementen om, en waarschijnlijk ook in strijd met de kieschheid — doch daaromtrent verschilt de smaak ook al —, adressen van ondergeschikten, die gebruik maakten van de vrijheid om iets te vragen, en niets beleedigends verlangden, haar toegezonden in hare hoedanigheid van bestuurderes der Gereformeerde Christelijke Kerk, ter inkwisitie te verzenden naar lagere besturen. Dit was een duidelijke wenk, om gansch niet zachtkens met de jongelingen te handelen; de beul kon zich verzekerd houden, dat hij een ridderkruis zou bekomen, nu de Hooge Raad, waarschijnlijk de Koning zelf wel, een groot behagen in zijn werk zou hebben. Zelfs werden, bij vertrouwelijke Missive, in 1836 [3]) de Praetors der Ringen tot verslaggevers aangesteld, om niet te zeggen tot

1) Eerst Pred. te Bekerke, later te Veen, die zich „ook heeft afgescheiden, maar wegens verharding en huichelarij" 11 April 1837 „van de Gemeente des Heeren afgesneden" is.

2) *Syn. Hand.* '35, bl. 35 en 162.

3) *Syn. Hand.*, bl. 13, 14.

verklikkers, omtrent alles, wat op de Conventikelen, de woelingen der Separatisten enz. betrekking had.

Hoe weinig van de bedoelingen der Synodale leden en hunne gronden ook uit de gedrukte Handelingen blijken moge — bij de sluiting van elke zitting werd bepaald, wat er buiten blijven moest —, ontwijfelbaar zeker is het, dat de Synode, om orde en rust te bewaren, zelden vragende naar hare eigene reglementaire grenzen, uit kwalijk verholen vijandschap tegen de gezindheid der onrustigen, de Afscheiding heeft tegengestaan, en even daardoor bevorderd.

De Synodale Commissie troostte zich in 1836 daarmeê, dat het aantal afgescheidenen maar $^{1}/_{375}$ bedroeg van het cijfer der Hervormde belijders (het bedroeg toen 4000 zielen, de kinderen er onder begrepen), en dat zij, die »eene nieuwe afzonderlijke secte" uitmaakten, de onvergenoegden van vroeger waren; het verschijnsel was oud, de vorm alleen was nieuw. Er waren anders vele redenen om te treuren 't Was een droevig bewijs, »hoe weinig velen nog geschikt zijn, om de eenvoudige leer van het goddelijk Evangelie, ontdaan van alle scholastiekerij, te waarderen" — 't geen zeker ook niet pleitte voor de onderwijskunde hunner predikanten —; en het bleek nu, hoe gemakkelijk ondernemende en zelfzoekende lieden aanhang maken en beroerte stichten konden — hetgeen met evenveel recht gezegd kan worden van de mannen die in 1814 tot heerschappij kwamen. — Gelukkig had zich geen predikant van eenigen naam, geen lidmaat van eenige bekendheid bij die lui aangesloten, — alsof de kleinen van geene beteekenis waren; — en het stond vast dat hunne pogingen te niet zouden loopen. Zij waren toch scheurmakers en booze lieden, misbruikende de lichtgeloovigheid van anderen; hun werk was een werk der boosheid en der onkunde; zij zaaiden het zaad der verdenking, stelden onbeschaamde eischen, en verwekten eene heillooze beroering. Desniettegenstaande beraamde dezelfde Synode, die deze beschouwing van hare Commissie onweêrsproken liet, maatregelen om de afscheiding der leden zooveel mogelijk te verhinderen.

Maar welke maatregelen zij daartoe ook nam, aan den doelmatigsten dacht het meest en het best de patroon zelf van der Afgescheidenen vrijheid: ***Mr. Groen van Prinsterer.*** Heeft zijne stem tegen de vervolging den meesten invloed gehad tot hare staking, dan is ook aán hem vooral te danken, dat niet de meeste vrienden der Waarheid, van wie velen tot de Afscheiding overgingen uit afkeer van de vervolging, zich van de Kerk gesepareerd hebben. De rechtmatige vrijheid was het beste bluschmiddel voor den woedenden brand, terwijl zij aan de Afgescheidenen het streelend en

bemoedigend gevoel onder al dien smaad en bij al die schade ontnam van te behooren tot de lange en eerbiedwaardige reeks van de bloedgetuigen des Heeren Jezus. Groen heeft de kwestie zelve niet behandeld uit het oogpunt der beginselen. Was de Afscheiding al dan niet in strijd met Gods geboden, — deze vraag heeft hij niet beantwoord. Alleen onder voorwaarden, ontleend aan de tijdelijke, de voorbijgaande omstandigheden, was die daad goed of kwaad. Waarschijnlijk echter trof zijne behandeling beter doel. Vol sympathie voor de vervolgde broeders, evenals Groen zelfs, waren de vrienden denkelijk niet toegankelijk voor zulk een betoog; zij waren èn te onkundig op die punten èn te veel in verkeerde denkbeelden opgegroeid. Het gevoel van ééne Kerk te zijn met het Voorgeslacht sprak echter nog: de liefde tot »de Kerk" zat er nog diep in; de hoop op Herstel was geoorloofd, sterkend, vruchtbaar, -- en deze te wekken en te voeden was Groen's blijkbare toeleg en zegenrijke arbeid. Daartoe moest hij zich echter bedienen van begrijpelijke bewijsredenen, van werkzaamheden der liefde, en van argumenten, afgeleid uit het onwederlegbaar beginsel, dat wie de hoofdzaak der Kerkleer niet prediken geen predikers in de Kerk mogen zijn. — Eindelijk, de vrienden vonden in Groen's woorden hún smart uitgedrukt; hij groef de bedding, waarin het medegevoel stroomen kon, zonder zich te verliezen in grenzenlooze zandvlakten. Zij gevoelden het, ze konden hem vertrouwen, die, voor zichzelven niets van hen behoevende en blijkbaar niets van de wereld noodig hebbende, of begeerende, om zijne talenten, positie, godsvrucht, als leidsman te eeren en te volgen was. In 't kort, het optreden van Groen ten behoeve van de vrijheid der Afgescheidenen, vooral door de manier van dat optreden, was haar ten goede, maar hun streven rampzalig.

Doch zien wij nu verder, hoe het met hen ging.

De jammerlijke gebeurtenissen van '34 drongen, om overal de bazuin der Afscheiding te doen hooren en geestelijke wapenkreten uit te stooten. Wie den Heere getrouw wilde zijn, moest zich voegen bij de ware Gereformeerde kerk van Ulrum of van Doveren! Die bleven, waren buiten de Arke, de leden waren verworpenen en de leeraars afgodendienaars. Vooral de leidslieden van die trompetters en bazuinblazers gaven zich ongelooflijke moeite om te bewijzen, dat de afscheiding een onafwijsbare eisch des Heeren was, en de Orthodoxen, die met hen niet »de smaadheid Christi" dragen wilden, aan de versmading van hun eigen volk over te leveren. Van de Synodale kerk was »de Duivel het hoofd"; die kerk was nog verder afgedwaald dan de Roomsche, »de Drieëenheid verloochenende, de godheid des Heeren verzakende, ja eigenlijk op zijn Sociniaansch, alles wat tegen onze verdorvene

rede aanloopt verwerpende, schoon het nog zoo duidelijk in Gods Woord geopenbaard en geleerd zij, en daar de Roomsche kerk nog een band heeft van eenheid en eenige onder hen erkende waarheid, hoort men, zonder daaromtrent regt te kunnen erlangen, van onze predikstoelen en van onze Akademische leerstoelen: *De Synode van Dordrecht is afgeschaft en blijft afgeschaft, onze formulieren binden ons niet meer, zij zijn gelijk aan versletene schoenen waarvoor men anderen neemt.*" .... Waar de Cock [1]) zelf zoo had gesproken, hoe spraken daar niet de volgelingen in de hitte der onrechtvaardige verdrukking?

Behalve de volgelingen te Ulrum, die de op den 13den October gestichtte gemeente uitmaakten, voegden zich al terstond mannen en vrouwen van Middelstum en Uithuistermeden bij die gemeente. Den 19den der volgende maand werd de gemeente van de Smilde [2]) gesticht en onder de leiding van L. Dijkstra als leerouderling gesteld, terwijl eenige dagen *Groningen* volgde. In de provincie van dien naam ging veel van wat rechtzinnig was over. In vele oefenaars, die gemakkelijk predikanten konden worden, had de Afscheiding goeden steun, en vele van hunne gezelschappen werden eerlang afgescheidene gemeenten. De Cock werkte ijverig in Groningerland, Drenthe en in een gedeelte van Overijssel; Brummelkamp en van Raalte te Hattem, Ommen, Dalfsen, Heerde, Apeldoorn, Beekbergen en Wanneperveen; van Velzen bewerkte Friesland, Scholte arbeidde in Holland, Utrecht en Gelderland, Meerburg in Braband. — *H. J. Budding* [3]), predikant te Bekerke op Walcheren, scheidde zich den 1sten April 1836 af, door velen in Zeeland gevolgd; hij bleef echter niet lang bij die vrienden, doch scheidde zich spoedig daarna weêr van hen. Grooteren steun ontvingen zij in L. G. C. Ledeboer, predikant te Benthuijzen, den 26sten Januari 1841 afgezet.

1) *Toespraak en Uitnoodiging aan de Geloovigen* enz., met de *Acte* van *Afscheiding of Wederkeering* vereenigd uitgegeven bij J. H. Bott te Groningen. — Vgl. *Verzameling van eenige Brieven der geloovigen ten blijke hunner overeenstemming* door de Cock in '34 bij Mulder te Veendam uitgegeven; — W. W. Smitt: *Is de verwerping van het Ned. Herv. Kerkbest. noodzakelijk geworden?* — N. Borneman: *Algemeene Roepstem aan de gereformeerden in Nederland;* te Sneek bij P. Joling Oz. — R. W. Duin, voorheen Pred. te Jassum en Veenhuizen: *Rondborstige Protestatie* en *Reformatie! Reformatie!* bij Hamelau Tacke te Amsterdam; — — Van liberalen kant, zie men behalve de verschillende Tijdschriften: Dr. Benthem Reddingius: *Brieven over de tegenwoordige verdeeldheden* enz. Groningen bij Zuidema 1833.

2) Zij schonk later 6 predikanten aan hare kerk. *Bazuin* 19 Nov. '84.

3) Vgl. zijne Levensbeschrijving door Dr. J. W. Gunning Jz. Jr. — „Wat ik geloof?" in 2 Deelen. — En tot kennismaking met zijne Gemeenten: „*Bundeltje lofzangen en geestelijke liederen tot gebruik in huisgezinnen en scholen,*" (1867), evenals de vroeger genoemde geschriften verschenen bij *Gezelle Meerburg* te Gorinchem.

Z. M. de Koning [1]), die voorzeker geen welgevallen had in de noodzakelijk gekeurde vervolgingen, gaf, terwijl den naast voorafgaanden 8sten April de eerste algemeene vergadering der Noordelijke gemeenten te Groningen plaats gehad had, bij een ministerieel schrijven van den 11den December 1835, zijn groot leedwezen te kennen over het blijkbare voornemen der Afgescheidenen, om de gevestigde Hervormde kerk te verlaten en afzonderlijke genootschappen te vormen; de Koning verklaarde daarbij, dat hij geene toelating of grondwettige bescherming kon verleenen, dan nadat Z. M. gebleken ware, dat de openbare orde of veiligheid daardoor niet gestoord kon worden; Z. M. zou dus nadere daartoe in te dienen adressen afwachten, welke vergezeld moesten zijn van hunne reglementen en statuten, waarin vooral niets mocht voorkomen, dat eenigen inbreuk maken kon op de bezittingen, rechten, titels enz. van de gevestigde Hervormde kerk. Het is duidelijk dat de Koning aldus zelve de hand uitstak, om de afgescheidene, de oproerige onderdanen te helpen, en tevens zijne regeering, die in hare politiek reeds zooveel fiasco gemaakt had, uit deze moeielijkheden op kerkelijk terrein te redden.

Ook zijn gewezen Kabinet-secretaris had blijkbaar goede verwachting van Zijne Majesteit. Afkeurende dat de Afgescheidenen zich gewend hadden tot de Staten Generaal, en aanradende zich te blijven wenden tot den Koning, eindigde hij zijn beroemd pleidooi [2]) met deze merkwaardige en verblijdende woorden:

„Eenmaal, wij mogen het vertrouwen, eenmaal dringt de waarheid door tot den Vorst wien God, in Zijne gunst, aan Nederland schonk; wien zoo menige band, niet van uiterlijken dwang, maar van innerlijke gehechtheid, aan ons verbindt; wiens leven, niet slechts door rustelooze werkzaamheid, maar ook, en vooral, door volklievende bedoeling, eene gestadige zelfopoffering wordt, en die het zijne hoogste eere rekent te buigen voor de Majesteit van Hem die de harten der Vorsten leidt gelijk Hij wil."

Maar keeren wij tot de handelingen der Afgescheidenen terug! Van 2—12 Maart '36 had dan nu eene algemeene vergadering der Afgescheidenen plaats, die den schijn aannam, alsof zij eene der oude nationale Synoden was. Elke Provincie was vertegenwoordigd door een Predikant of door een Ouderling. Scholte fungeerde als Praeses, de Cock als Scriba. Zij grondde zich op de drie Formulieren van eenigheid, benevens de Liturgie, doch nam de Dortsche onderteekeningsformule niet ongewijzigd over, en ondanks herhaalde verzekering, dat zij de Dortsche kerkorde overnam, nam

1) Opmerkelijk is en blijft, dat de Cock zelf de hulp van Z. M. verlangd had to zuivering en herstelling van de kerk. Vgl. *Het ontstaan der Chr. Geref. kerk* enz. door H. de Cock (Groningen, bij G. J. Reits, 1873, blz. 40 vv. 7).

2) *De Maatregelen*, bl. 70, 71.

zij vele daarmede strijdige besluiten. Zij verklaarde, en hierop moeten wij vooral wijzen, niet te kunnen teruggaan; zij vorderde, integendeel, dat zij, die geheel zijn afgeweken van de leer, tucht en dienst der Gereformeerde Kerk, de ware en getrouw gebleven Gereformeerden niet belasteren zouden, als waren zij eene nieuwe, onbekende secte. »Wij vragen," zoo ging zij voort, »dezelfde bescherming, die onze tegenstanders genieten; wij vragen opheffing van de menigvuldige vervolgingen, die tegen ons sedert geruimen tijd bewerkstelligd worden, als vormden wij een onbekend, welligt onzedelijk, gevaarlijk, oproerig genootschap." Zij legde, bovendien, aan Z. M. een afschrift van hare handelingen over. Zij verklaarde, eindelijk, »op niemands bezittingen, inkomsten, regten of titels eenige inbreuk te maken" ; terwijl zij verzocht spoedig te mogen vernemen, wat Z. M. »aangaande de zaak der Kerke Gods heeft besloten."

*** Niet onnuttig is het, de voornaamste passages van het Adres letterlijk over te nemen. „Konde men ons aantoonen, hoewel wij verzekerd zijn dat dit onmogelijk is, dat wij in eenig opzigt van de leer, tucht en dienst der gereformeerde kerk zijn afgeweken, dat wij niet tot de Gereformeerde gezindheid behooren; wij zouden dit in dank aannemen en bereidvaardig zijn, om in dit geval terug te keeren; doch indien wij aantoonen, dat het kerkbestuur van het in 1816 georganiseerd Nederlandsch Hervormd kerkgenootschap in openbaren strijd staat met de gereformeerde kerk, dat de gereformeerde gezindheid daarin niet wordt gevonden, dan wenschen wij ook, dat ons regt gedaan zal worden, en dat wij niet bestempeld zullen worden met den naam van een nieuw kerkgenootschap, maar erkend als eene in waarheid Christelijke Gereformeerde Kerk. . . .

„Wij wenschen ons naar dezelfde regelen te gedragen als onze voorouders; daarom hebben wij ook bij vernieuwing, uit overtuiging des harten, ons plechtiglijk door de onderteekening der oude Formulieren van eenigheid verbonden verklaard aan de instellingen der Gereformeerde Kerk. . . .

„Wij hebben de Formulieren van eenigheid der Gereformeerde Kerk in Nederland ernstig overwogen, en verklaren bij deze, dat daarin, benevens de Liturgie der Gereformeerde Kerk, onze reglementen en statuten vervat zijn; en wij verzekeren Uwe Majesteit, dat wij niets nieuws of strijdigs met die Formulieren beoogen of wenschen te bevorderen. In de handhaving der tucht regelen wij ons naar de instellingen der Gereformeerde Kerk."

In het Koninklijk Besluit van 5 Juli 1836 verscheen een antwoord, doch niet het verlangde. Zéér terecht werd daarin gezegd, dat de Afgescheidenen zich volstrekt niet den titel van ware Gereformeerde Kerk mochten aanmatigen. Wat zij zelve hadden verklaard aan Z. M. en gedaan, was o. i. reeds bewijs genoeg, dat zij niet de Gereformeerde denkbeelden bezaten. Volgens Z. M. evenwel, kwam die titel alleen toe aan het »door Ons erkende Nederlandsche Hervormde of Gereformeerde Kerkgenootschap," waarvan de adressanten en hunne aanhangers zich facto afgescheiden hadden. Elke reeds bestaande organisatie werd dus vernietigd, als zijnde niet voldaan aan

1) Zie hare *Handelingen* gedrukt bij Höveker en Golverdinge.

het besluit van 11 December 1835. Doch de koninklijke weg tot het vormen van Gemeenten werd wederom duidelijk gemaakt.

Dit besluit stemde de Algemeene Synodale Commissie tot dankbaarheid, die zelfs in 't algemeen meer grond van tevredenheid dan van klagen vond, maar niet den heldhaftigen voorvechter der vrijheid en zijne medestanders, en allerminst de Afgescheidenen zelve. Deze weigerden zich te onderwerpen, ofschoon de Koning scherpelijk vermaand had, gestrengelijk tegen de overtreders op te treden. Zij mochten nimmer toestemmen, iets anders uit te maken dan »*de* gemeente des Heeren", de ware Gereformeerde Kerk, die geene erkenning noodig had. Aanneming van »*de vrijheid*", zou verloochening zijn van Christus door zijne Gemeente onkenbaar te maken [1]). De vervolging werd dan ook dubbel heftig.

Evenwel, men bezweek al spoedig; de hoop [2]) op getrouwmakende genade om alles te verduren beschaamde. De Gemeente van Utrecht, door Scholte bediend, ging voor, om erkenning te vragen op de door Z. M. gestelde voorwaarden; zij verkreeg die op den 14den Februari 1839. En aangezien hare statuten [3]), gevolgd door de meeste van de Gemeenten die vervolgens erkend werden, nemen wij ter kenschetsing de voornaamste Bepalingen over:

„Art. 1. De *Christelijke afgescheidene* gemeente te *Utrecht* houdt de formulieren van Eenigheid der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, voor de uitdrukking van haar gemeenschappelijk geloof. Die formulieren zijn: *De Nederlandsche Geloofsbelijdenis, de Heidelbergsche Catechismus en de leerregels der Dordsche* Synode van 1618 en 1619.

Art. 2. Allen die in den naam van den Drieënigen God gedoopt zijn, hun geloof in dien God belijden en die belijdenis door hunnen wandel niet tegenspreken, kunnen in de gemeente als lidmaten erkend en aangenomen worden.

Art. 3. Deze aanneming der lidmaten, op belijdenis des geloofs, geschiedt door de opzieners, volgens den leiddraad van *het kort begrip der christelijke religie* in de Christelijke Gereformeerde Kerk aanwezig. Hierbij zullen ten minsten twee opzieners tegenwoordig behooren te zijn. Diegenen, welke niet in de gemeente gedoopt zijn, behooren twee getuigen te hebben uit de ledematen der gemeente van hunnen goeden wandel. Die hieraan niet kan voldoen zal eenigen tijd beproefd worden, alvorens hij als lidmaat wordt opgenomen.

Art. 4. De jonge kinderen der zoodanigen worden evenzeer als lidmaten der gemeente erkend en ontvangen als zoodanig het teeken en zegel des H. Doops. Alle lidmaten zijn verpligt, hunne jonge kinderen, zoo spoedig mogelijk den H. Doop te doen toedienen, door een wettig daartoe verordend dienaar der gemeente.

Art. 5. Alle manslidmaten die belijdenis van hun geloof hebben afgelegd en daarop

1) Vgl. *Ootmoedig smeekschrift van de geloovigen der provincie Groningen en Drenthe, aangeboden aan Z. M. onzen geëerbiedigden Koning en de hooge Overheid onzes Vaderlands* (21 Sept. '36), door de Cock gesteld, en *de Reformatie* van Juli '37.

2) *Adres*, bl. 29.

3) Zie voor deze zaak en de daarop betrekkelijke Kon. Besluiten: *Het Handboek voor Hervormde Predikanten*, door G. van der Tuuk, Predikant te Berlikum.

ten H. Avondmaal zijn toegelaten, hebben regt van stemming in alle zaken, ter welker beslissing de gemeente wordt opgeroepen.

Art. 6. Indien iemand der lidmaten van het H. Avondmaal voor eenen bepaalden of onbepaalden tijd is geweerd, heeft hij ook gedurende dien tijd geen regt om mede zijne stem, ter beslissing van eenige zaak, uit te brengen.

Art. 7. Indien iemand van de gemeente is afgesneden verliest hij daardoor alle aanspraak op eenige bezitting, regt en gebruik, welke de gemeente als zoodanig heeft. Door de wederopneming treedt hij weder in alle vroegere regten in.

Art. 8. Ieder lidmaat is verpligt, naar zijn vermogen bij te dragen, ter voorziening in de gemeenschappelijke behoeften; namelijk onderhoud van Kerkelijke Dienaren, noodzakelijke kerkelijke gebouwen en armen-verzorging."

Wij voegen daarbij nog deze twee bijzondere bepalingen:

Art. 23. Een ieder, die tot eenige dienst in de gemeente bevestigd wordt, moet vóór die bevestiging de Formulieren van Eenigheid der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland ondertcekenen, *omdat* dezelve in alles overeenkomen met Gods H. Woord."

„Art. 25. De onderscheidene Dienaren in de gemeente worden bevestigd volgens de formulieren, daarvoor in de Christelijke Gereformeerde Kerk."

De Algemeene Synode der Ned. Herv. Kerk van '39 [1]), die reeds in het voorgaande jaar ruimer adem haalde, omdat de woelingen duurzaam algemeene afkeuring vonden, de erkenning vernemende, betreurde het dat dit voorbeeld elders, dan in Utrecht en Amsterdam, navolging scheen te zullen vinden; doch nu de grond der verdeeldheid eenmaal aanwezig was, werd de Afscheiding zelf ter bevordering van rust en orde dienstig geacht.

In 1840 waren wederom drie gemeenten erkend geworden, die van Groningen, Steenwijk en Schiedam. Evenwel was het oordeel nog niet bezadigder geworden, ofschoon de Synode reeds zes jaren lang had kunnen nadenken. Er werden toch nog vele treurige dingen gerapporteerd [2]):

„In Zeeland heeft zich in eene gemeente onder het klassikaal ressort van Middelburg, eene meer woelzieke geest en overhelling tot het separatisme geopenbaard. In Overijssel neemt in ééne gemcente, onder het klassikaal ressort van Deventer, het separatisme gedurig toe, en verheft in eene andere gemeente, klassikaal ressort van Zwolle, stout het hoofd, zoo zelfs, dat daar eene openbare kerk der afgescheidenen is, welke in weerwil van Zijner Majesteits besluit van 5 Julij 1836, zonder dat daartoe vergunning is gegeven, op 19 Januarij *plegtig* is *ingewijd* door den aldaar wonende *van Raalte*, welke sedert elken Zondag geregeld twee malen Godsdienstoefening houdt. Het Klassikaal Bestuur heeft daarvan aan den Gouverneur der Provincie kennis gegeven."

De Afscheiding organiseerde nu achtereenvolgens vele gemeenten; in '41: 46; in '42: 51; in '43: 30; in '44: 12; in '45: 16. In '44 was de stemming der Synodale Commissie reeds zooveel gewijzigd, dat zij afwijzend adviseerde op een verzoek, om de werkzaamheden van Afgescheidene predi-

1) *Syn. Hand.* 1839, bl. 10.

2) *Syn. Hand.* bl. 96.

kanten en van oefenaars anders te beperken, dan de Wetten van den Staat en de bepalingen van erkenning vorderden [1]).

't Was duidelijk, dat Z. M. noch eene Christelijke Gereformeerde, of eene Gereformeerde Christelijke Kerk, noch eenige gemeente onder één van beide namen, noch Gereformeerde lidmaten buiten het Kerkgenootschap erkende. Wie als Christelijke Afgescheidene gemeente erkend wilden worden, moesten dit dus vragen, en wel als bloote individuen, zonder eenigen titel, of hoedanigheid, onder uitdrukkelijke verklaring dat zij nimmer eenige aanspraak zouden maken op iets van het Hervormd Kerkgenootschap, of van eenige andere godsdienstige gezindheid. Deze voorwaarden aanvarende, hebben de adressanten, d. w. z. de meeste afgescheidene gemeenten, zich als »eene nieuwe secte" geconstitueerd, hunne kerk tot een vennootschap gemaakt, de Ned. Herv. Kerk erkend als de Gereformeerde Kerk der vaderen, en het denkbeeld, dat zij gezamenlijk de getrouw gebleven kerk waren, ganschelijk laten varen. De Afscheiding was niet alleen, zooals *Groen* het uitdrukte, in een fuik geloopen, maar zij had zichzelve gansch-en-al verloochend.

De Afgescheidenen waren toch opgetreden met de bewering, dat zij de voortzetting waren van de Gereformeerde Christelijke Kerk dezer landen. Zij behoefden dus, volgens deze hunne meening, niet te vragen om erkenning, noch om vrijheid tot het houden van godsdienstige samenkomsten. Voortreffelijk werd zij uitgedrukt door den heer J. A. Wormser: »Ik kan mij geen bevel van den Heer herinneren, dat, ook slechts van verre, aanleiding zou geven om aan de Regeering te vragen, of de Kerk van Christus er zijn mag, of om de Overheid te verzoeken dat de geloovigen hunne onderlinge bijeenkomsten mogen waarnemen. Integendeel, op vele plaatsen dringt de Heer aan, om hen, die de magt hebben het ligchaam te dooden, niet te vreezen in de belijdenis zijns naams, om zich zijner niet te schamen. Zoo de Christenen openbaar maken en te kennen geven, *dat zij er zijn*, en zoo zij openbaar vergaderen, staat het aan de Regering, op haar eigen risico, hen te vervolgen of hen te beschermen. De Kerk is een geestelijk ligchaam, met geestelijke hoedanigheden; en zij vormt geene associatie." [2])

Onderscheidene invloedrijke mannen konden zich dan ook met dat vragen om erkenning onmogelijk vereenigen. Zij bleven op zich zelven staan, of werden op hunne beurt weêr middenpunten van kleine kringen, welke zich door allerlei namen onderscheidden, zooals de hh. Budding, van Dijke,

1) *Syn. Hand.* bl. 51.
2) *Brieven aan Groen v. Prinsterer*, I, 34, 35, bij Höveker en Zoon, 1874.

Ledeboer, Kloppenburg [1]), wier geschiedenis, evenals die van hunne gemeenten nog te weinig bekend is, om haar op behoorlijke manier te kunnen verhalen [2]).

In die gemeenten, waarin geen nieuwe afscheiding ontstond, werd er toch eene groote verdeeldheid door geboren. Wormser, die zich in 1836 om de vervolging bij de vervolgden gevoegd had, had vóór dien tijd als Ouderling eene catechisatie van ongeveer 60, daarna slechts van een 25 kinderen. Volgens zijne overtuiging was, gelijk wij boven deden zien, het vragen om authorisatie en erkenning volstrekt ongeoorloofd.

„Het doet — schreef hij ook nog — de geestelijke zelfstandigheid en hoedanigheid der kerk ontaarden, door haar, eenigermate althans, gelijk te stellen met wereldlijke ligchamen; het maakt de toelating van het Koninkrijk van Christus afhankelijk van menschen, het geeft aanleiding tot, of bevordert de verscheuring der kerk, zonder hoop op hereeniging, door het vormen van een menigte kerkjes, die een wereldlijken grondslag erlangen, en daardoor uitwendig blijven bestaan, ook dan, wanneer inwendig het leven ontbreekt; het heeft in de gemoederen der Christenen uitgewerkt, dat zij meenen niet tot de kerk te behooren, zoo zij geen lid van eenig door de Regeering erkend kerkgenootschap zijn, omdat de geestelijke aard der kerk uit de gemoederen is gewischt; het verhindert bij de geloovigen, wanneer zij tot verdorven kerkelijke ligchamen behooren, het gezigt op hunne verpligting, en de lust en vrijmoedigheid, om, eeniglijk uit kracht van hun christelijk karakter, te zamen te vergaderen, en genoeg te hebben aan den band van geloof en liefde, zonder den steun eener wereldlijke erkenning door de Regeering, die voor den Heer *niets* is." 3)

De inwendige toestand liet bovendien veel te wenschen over. In het blad *de Reformatie* [4]), onder redactie van Ds. Scholte, had de oorspronkelijke richting, oók de heer Wormser, een krachtig orgaan. Doch Scholte veroorloofde zich bij herhaling »nietige vitterijen" omtrent de leer der Gereformeerde Kerk, en verwekte bij voortduring in de gemoederen »eene soort van spanning, die in den grond niets anders" was »dan disharmonie met vleeschelijk vernuft omkleed."

Bovendien moet men niet vergeten, dat er van den beginne minstens twee verschillende beken zich uitstortten in de ééne rivier der separatie. De eene leidsman [5]) beschouwde het eigen werk als het eenige werk Gods, de eigene Kerk als den eenigen tabernakel Gods onder de menschen, waaruit men, zonder tot Bäalsdienst te vervallen, niet tot de verlatene weder-

1) *Br. v. W.* I, 177.

2) Belangrijke mededeelingen komen reeds voor in het meermalen aangehaalde geschrift van Dr. Wagenaar, bl. 241—245 o. a.

3) *Br.* I, 35, 36.

4) *Tijdschrift ter bevordering van Gods Koninkrijk in Nederland.*

5) Vgl. *De Stem*, waartegen Wormser in de *Handwijzer*, en Groen in de *Nederlander*, 1851.

keeren kon, en bleef toch hunkeren naar de verloochende vleeschpotten van Egypte. De andere echter — zooals Brummelkamp — noemde de Afscheiding een provisioneelen toestand [1]); hoopte het beste voor en eischte het hoogste van de Hervormde Broeders; gedroeg zich betamelijk, en streed voor de geldelijke onafhankelijkheid der Kerk.

Maar over het algemeen scheen de geest niet gezond te zijn. Volgens Wormser bijv. was er »vrij wat bedorven mystiekerij en doode rechtzinnigheid", »veel openbare ongerechtigheid"; een »dood-Dortsche" richting, die het »Evangelische" predikers zéér lastig maakte. De meerderheid der leden, en zelfs der Opzieners hadden de geloofsbelijdenis nooit gelezen, en wisten volstrekt niet wat men door »Dortsche Leerregels" verstaan moest. Voor dezulken was *de Stem* een gewenscht blad, hetwelk de leden van het Hervormd Genootschap beschouwde als tweevoetige dieren, als bokken. Geen wonder dus, dat zéér velen in den lande, schoon, liever omdat ze van harte vereenigd waren met de leer der Kerk, uitgedrukt in hare Formulieren van eenigheid, zich niet aangetrokken gevoelden tot gemeenten die haar vrijheid en overtuiging op een kardinaal punt voor een schotel linzenmoes verkochten, en ook even ruw spraken, als Ezau, »verstandig op de jacht, een veldman" zich deed hooren.

Van die ruwheid en onwetendheid, maar tevens ook van onbeteugelde vrijheidszucht tegenover elkander gaven de gehoudene Synoden en daaruit voortgevloeide handelingen, merkwaardige proeven, waarvan wij er eenige zullen verhalen, en waardoor zeker het reeds in 1837 door Joh. Andriessen, »die, als afgescheidene van de Hervormde Kerk in 1835, zich genoodzaakt vond, in 1837 zich af te scheiden van de Afgescheidenen," uitgesproken oordeel [2]) bevestigd wordt:

„.... toen de Heere zijn volk uitleidde, sloop ook de duivel in en rigtte zijne kapel op; en wilde ik, daar het hart mij bloedt wanneer ik er aan denk, de verregaande boosheid, die er al aanstonds ontdekt werd, opsommen, het zou mij ten eenenmale ondoenlijk wezen; want naar waarheid, niet de Geest Gods, maar de geest des duivels werd openbaar: hoogmoed, liefdeloosheid, bitterheid, venijngeving, achterklap, laster en leugen ....".

Daar de Afgescheidenen het verbond Gods verbroken hadden in hunne verregaande onbekendheid met de leer des Heiligen Doops, geraakten zij — kon het anders? — omtrent dat Sacrament in groote moeielijkheden, te meer omdat menig lid der Kerk de Afscheiding begeerde uit liefde tot een

1) *Br. v. W.* I, 211.

2) *Korte opwekking aan allen, die de waarheid liefhebben, en in alles vereenigd zijn met de leer onzer Dordsche vaderen enz.* Tweede druk. Sneek, bij Andries Andriessen 1839. Vgl. *Wagenaar*, t. a. p. 215 v.v.

in zijne oogen rechtzinnigen doop zijner kinderen. Immers de Cock doopte de kinderen van allen, ook van hen die geene belijdenis des geloofs in Christus durfden doen. Scholte daarentegen doopte alleen de kinderen der lidmaten »als kinderkens der geloovigen." De uit dit verschil ontstane twisten vermeerderde eene te Kampen (Juli '36) gehoudene bijeenkomst van alle afgescheidene predikanten, die een derde praktijk goedkeurde, t. w. het doopen van ieder kind, als er uit de lidmaten doopgetuigen zijn te bekomen. De eigen pers bracht bovendien de ware Kerk van Christus in groote beroering: de grootste drijver der Afscheiding werd door de vrienden van de Cock openlijk van onrechtzinnigheid beschuldigd. Zes predikanten en eenige ouderlingen hielden nu in 1838 eene zoogenaamde Synode te Utrecht; van Velzen was Praeses, maar, volgens hun Kerkeraad te Amsterdam, heerschte er »wantrouwen, drift en kleingeestigheid." Scholte (die Scriba was) werd echter vrijgesproken.

Op den grondslag der Dortsche kerkorde en naar een door Scholte opgestelde en door de Zuidelijke Afgescheidenen aangenomene Kerkordening (wier »acte van verbintenis" het »*al de stukken*" en het »*in alles*" wegliet!) stelde die vergadering voorts op het papier eene kerkinrichting vast, aan wier hoofd de Afgescheidene kerk zelf zich verklaart voor eene gemeente van enkel waarachtige geloovigen, die als zoodanig alleen recht hebben op de Sacramenten, de teekenen en zegelen van het genadeverbond. Tegen deze in zes artikelen begrepene dubbele inbeelding diende de Cock met een viertal Ouderlingen protest in, die onderscheid maakten tusschen de zichtbare en de onzichtbare kerk, ook onder hunne eigene volgelingen. Bovendien moest de Cock opkomen tegen de vijf kerkrechtelijke punten, die vastgesteld werden. De Dortsche Kerkorde was er in hoogst belangrijke punten gewijzigd, zelfs de volstrekte scheiding van Staat en Kerk geproclameerd; de Cock met de hem getrouwe Ouderlingen wenschte bij de onveranderde Kerkorde te blijven, voor zooveel zij thans bij gebrek aan leeraars gebruikt kon worden en met verwerping van het jus der overheid *in sacris*, niet van het *circa* sacra, dat hij behield. In 't kort, de Cock hield zooveel mogelijk vast aan de illusie van *de* oude kerk te vertegenwoordigen; Scholte wilde, wat hij naar waarheid meende te kunnen verkrijgen: eene nieuwe gereformeerde kerk, maar die evenzooveel van de oude zou hebben, als het kuddeke van de Labadie er op leek.

De Utrechtsche kerkinrichting had niet veel voorspoed. Onder eenig voorbehoud onderwierp zich wel Groningen en Drenthe met de Cock aan het hoofd, maar in Overijssel bleven de ouderlingen Hoksbergen en Schouwenburg wederspannig; in Zeeland, Budding; en zelfs binnen het gebied

van Scholte wilde menig Scholteniaan niets van die regeling weten [1]). In plaats van onderwerping aan het gezag der Synode, die men zelve had helpen constitueeren, dreef men liever op de baren van eigen gevoelens en gevoel. Terecht zag de Praeses der Synode [2]) de noodzakelijkheid daarvan in, ofschoon hij, zeer ten onrechte, den vloek van Korach, Dathan en Abiram slingerde naar den schuldigen kop der gemeenteberoerders, die weigerden te gehoorzamen aan de van God zelven ingestelde kerkregeering. Maar ook de Amsterdamsche kerkeraad, maar ook Scholte met zijne vrienden stoorden zich daaraan niet; zij verwierpen die regeling, omdat er ook het echt gereformeerde beginsel (Art. 36 Dortsche kerkorde) in voorkwam: »'t Zelfde seggen heeft de Classis over den Kerkeraad, 't welk de particuliere Synode heeft over de Classe, en de generale Synode over de particuliere."

Bij dit alles kwam, behalve de boven reeds besprokene verdeeldheid over het vragen om de »vrijheid", een ergerlijke twist tusschen van Velzen en Scholte (van Velzen was inmiddels Predikant geworden van de Amsterdamsche gemeente die door Scholte gesticht was!). De eerste werd door den laatste (formeel door den Utrechtschen kerkeraad) beschuldigd van »dubbelzinnigheid, twistgierigheid en heerschzucht" en van een dood geloof, verbrak daarop met een groot deel zijner gemeente alle kerkgemeenschap met Utrecht, en bleef daarbij, niettegenstaande alle pogingen tot verzoening. De broederlijke liefde was ver te zoeken, ja zelfs werd Ds. Duin [3]) om zijne liefde tot de Evangelische Gezangen en om zijne instemming met Scholte zoo gekappitteld, dat hij er bijna krankzinnig van werd. En de veranderlijkheid van inzichten was zoo groot, dat van Velzen, die eerst den vloek van Korach enz. had geslingerd naar de overtreders van de Utrechtsche Kerkorde, en verklaard had dat de Dortsche Kerkorde voor dezen tijd *onmogelijk* was, reeds spoedig daarop, met het Noorden in broederlijk verbond, de leuze ophief van terugkeer naar die oude paden.

Het afgescheiden volk zulks willende, volgden de voorgangers; eene zoogenaamde Algemeene Synode der Afgescheidene Gereformeerde Gemeente in Nederland [4]), te Amsterdam gehouden, moest en zou dezelfde zonde bedrijven als de Haagsche Synode van 1816. Zeer terecht werd dan ook opgemerkt [5]):

1) Deze kwestie heeft mede aanleiding gegeven tot de formatie van *de Gereformeerde kerk onder het Kruis*. Vgl. over deze gemeenten: *Wagenaar* t. a. p., bl. 247.

2) Zie *Voorrede der Syn. Hand.* van 1837.

3) Vgl. enkele door hem geschrevene brochures (bl. 156, No. 1).

4) Zie de *Handelingen* bij Golverdinge uitgegeven en de *Voorrede* van het in 1873 bij Zalsman te Kampen opnieuw uitgegeven *Kerkelijk Handboekje*. Een enkele, zooals Brummelkamp en de Moen, protesteerde.

5) *Wagenaar*, t. a. p. 233.

„Was deze overtuigd van de onhoudbaarheid der formulieren en zag ze zich evenwel genoopt uit vrees voor het volk, ze te handhaven, gene achtte de Dordsche kerkorde onhoudbaar en moest toch, om het volk genoegen te doen, haar onveranderd aannemen. De weg, dien beide insloegen, was dezelfde, de weg der misleiding. *Het volk werd een blinddoek voorgebonden!* De Ned. Herv. Synode van 1816 vond het „overeenkomstig" uit, de Chr. Geref. van 1840 sprak beide van „overeenkomstig" en van „geest en strekking" om *schijnbaar* het van de vaderen overgeleverde onveranderd en in volle kracht behoudende, in de *werkelijkheid* de banden zoo rekkelijk te maken, als men zelf dat verkoos."

Dezelfde vergadering maakte nog grooter fout. Zij keurde het vragen om erkenning goed en bekrachtigde daardoor den afstand van het gepretendeerde recht op goederen en titels van de Nederlandsche Hervormde Kerk. Het is dus eene groote onjuistheid, wanneer »de Synodale Commissie der Christelijk Gereformeerde Kerk in Nederland" ingevolge het besluit van hare lastgeefster, »de Synode der Christelijke Gereformeerde Kerk, vergaderd te Dordrecht Augustus 1879", in een adres [1]) »aan de Regeering en de Eerste en de Tweede Kamers der Staten-Generaal," ten einde de toen gedanen afstand krachteloos te maken, de besluiten van die Synode doodeenvoudig negeert, aan die machten verhalende:

„Men kon niet als Kerk worden erkend; maar als afzonderlijke Gemeenten wel ontheven worden van de vervolging. Vele gemeenten hebben van dat voor haar vernederend aanbod gebruik gemaakt, echter met dat gevolg dat de Christelijke Gereformeerde Kerk onder 't Kruis van 1836 daardoor in tweeën gescheurd is. Het eene gedeelte bestond grootendeels uit gemeenten, die de aangeboden voorwaarde der vrijheid aanvaardden, terwijl het andere gedeelte tot elken prijs de voorwaarden afwees en de gevaren trotseerde. Gescheiden leefden die gemeenten voort tot 1869; toen is de vereeniging weêr tot stand gekomen; toen ook is na vele vergeefsche pogingen eene officieele betrekking tusschen de regeering en de Christelijke Gereformeerde Kerk verkregen, die nog tot op dit oogenblik voortduurt."

De vele onjuistheden, waarvan die voorstelling wriemelt tengevolge der afkeerigheid van de waarheid, als die, uitgedrukt, niet doeltreffend scheen, zullen wij niet aantoonen. Wij vragen alleen, of dan Budding niet behoorde tot de oorspronkelijke Afgescheidenen en of de hem gevolgde Gemeenten ooit vereenigd zijn met de Afgescheidene Kerk. Wij zullen de onbegrijpelijke onbeschaamdheid niet bespreken van eene kerkelijke vergadering, die geworden is wat zij werd, omdat hare eerste committenten, de Kerkeraden, afstand deden van de bedoelde rechten enz., thans leuk weg gaat vragen, alsof er geen geschiedenis meer bestaat of gekend wordt: »Hoe het komt, dat de Christelijke Gereformeerde Kerk, op één na het grootste protestantsche kerkgenootschap, uitgesloten wordt van elke uitkeering?"! Wij vragen enkel: Is de Synode van 1840 niet erkend door de Synode van 1879?

1) *Bazuin* van 9 Dec. '81.

Stemde zij in met Ledeboer, die zich terugtrok, met Budding, die op zichzelven ging staan, met de volgelingen van Scholte en Gezelle Meerburg, die bepaaldelijk hare besluiten verwierpen? Doch hoe dit zij, het einde van al dien arbeid der »ware kerke Jesu Christi" was, dat in December niemand minder dan Scholte »in den naam des Heeren geschorst" werd. Het kwam zelfs zoover, dat ook Brummelkamp op zich zelven kwam te staan met de zijnen, die o. a. eene onvoorwaardelijke onderwerping aan de Dortsche Kerkorde ongeoorloofd achtten. Eindelijk zegevierde ook hier het stoere Noorden, terwijl Scholte naar Amerika toog. In 1854 [1]) verklaarde Brummelkamp »met lijf en ziel afgescheiden" te zijn, erkende de drie Formulieren als »volledige" uitdrukking zijns geloofs, en aanvaardde de Dortsche Kerkorde. Sints dien tijd berustte die Kerk in de onjuistheden van hare oprichting en instelling, zich inbeeldende dat hare stichting een werk Gods was, en voortgaande met ieder die, in 't Hervormd Kerkgenootschap blijvende, de waarheid beleed en beleefde te veroordeelen.

In 1836 meende Groen van Prinsterer te mogen schrijven [2]): »een drijfveer van godsdienstige overtuiging is vooralsnog de eenige drijfveer der meeste Afgescheidenen." Wij kunnen daar niets tegen inbrengen, omdat wij het hart niet kennen. Maar wij moeten met allen ernst ons verzetten tegen zijne stelling, dat zij waarlijk Gereformeerden waren [3]).

Om recht te hebben op dezen naam is het niet voldoende, aan de particuliere genade te gelooven, of te zweren bij de oude formulieren en kerkeordeningen. Het is de vraag, of men het eens is in woord en werk met àl de daarin begrepen beginselen; men verkoopt daarom nog geen goeden wijn, omdat men het zegt! De Kerkregeling [4]) bijv. is op het stuk der Gereformeerde beginselen volstrekt geene onverschillige zaak; wij zagen hoe de Afgescheidenen daaromtrent handelden. Groen scheen dit echter, geheel in overeenstemming met de grondgedachten van het Reveil voor een middelmatig ding te houden, zelfs vragende [5]), »wie het regt gaf om de vormen van een Kerkgenootschap tot kenmerk der gezindheid te stellen"; en: »hoe zou iemand die der belijdenis van de Hervormde Kerk hartelijk genegen,

1) *Notulen* van hunne Synode 1854.
2) De *Maatregelen* enz., bl. 43.
3) t. a. p. bl. 62.
4) De onkunde op dit punt was bij de knapste mannen zelfs zoo groot, dat men in de *Stemmen* (Oct. 36, bl. 15) dorst beweren: „Er is vervolging, omdat men de feitelijke handhaving der beginselen van echt gereformeerd kerkrecht met muitzucht en oproer gelijk stelt."
5) *Maatr.*, bl. 61.

die in nadruk Gereformeerd gezind is, van de Gereformeerde gezindheid uitgesloten zijn?" Zekerlijk, het geloof is de ziel der Kerk, het geloof baart de gezindheid, maar het Hervormde Kerkgeloof heeft ook den Kerkvorm voortgebracht, dien niet alleen het Gouvernement van 1814, maar ook elke Synode van de Afgescheidenen verwierp, ja dien de aanvang der Afscheiding reeds vertrad. De kwestie was niet, gelijk Groen haar stelde: òf gezindheid, òf genootschap; maar èn gezindheid, èn genootschap, èn gemeentelijke gemeenschap zooals die voortbestond volgens de oude inrichting. De laatste werd reeds geschonden door het ongeoorloofd toedienen van den Doop aan een kind uit eene andere gemeente. De verwijdering uit het genootschap was verdiend wegens het verbreken van de belofte van gehoorzaamheid. Maar ook de gezindheid zelve, die bleef spreken in de verworpene Kerk en in het vervloekte Kerkgenootschap, werd op velerlei manier beleedigd. Wij stemmen volkomen in met dit oordeel van Groen: »Het genootschap heeft zich, dunkt mij, *facto* afgescheiden van de Gereformeerde Kerk"; maar geenszins met zijne daaropvolgende bewering: »zij daarentegen die men Afgescheidenen noemt, hebben, dewijl zij deze feiten (mijns inziens zeer ten onrechte) onherroepelijk achten, zich buiten het Genootschap begeven om te kunnen blijven in de Kerk."

Met het oog op de boven beschrevene feiten blijkt toch die bewering al te idealistisch geweest te zijn. En in het algemeen heeft Groen, verleid door zijne sympathie met de vervolgden en het vervolgde geloof, al te zacht over hunne verkeerdheden en veel te algemeen over hunne liefde tot de waarheid gesproken, als ware dat beginsel het beginsel der scheiding; want op geenerlei manier werd verhinderd het zoeken van de Waarheid; alleen het *hooren* van de Waarheid in kerkgebouwen of in groote gezelschappen werd bemoeilijkt. Voor het intrekken der vervolgingsmaatregelen gepleit te hebben met zooveel kracht en geestdrift, blijft eene onvergankelijke glorie; maar een jammerlijke historische misgreep, de Afgescheidenen voorgesteld te hebben als »eene voorbarig en op verkeerd terrein handgemeen geraakte *voorhoede* der GEREFORMEERDE gezindheid" [1]. Zij *was* het niet, en zij *is* het nog niet, tenzij men een *kwart* aanmerke als een *geheel*.

Eindelijk zij nog opgemerkt, dat de Afscheiding niet te wijten is aan de kerkregeling van 1816, hoe verderfelijk ook. De steen des aanstoots van vele duizenden was uit de voormalige organisatie afkomstig, en wij hebben gezien, hoe streng hare bepalingen waren. Indien die organisatie gehandhaafd ware geworden door het Staatsgezag, gelijk het behoorde, dan waren

1) *Maatr.*, bl. 44.

er nog veel meer leeraars afgezet en gemeenteleden uitgebannen. Neen, deze twee factoren vooral hebben saamgewerkt: de verkeerde prediking, die dagelijks toenam en verkeerde begrippen omtrent de Kerkleer (het Kerkrecht natuurlijk ingesloten), die men zeide lief te hebben, doch veelal niet kende. Zoodra nu terecht of te onrechte aldus genaamde onrechtzinnige leeraars en machten de voor Gereformeerden, ja godzaligen, aangemerkten gingen vervolgen, al was dit op zichzelf rechtmatig, toen was als van zelf de Afscheiding geboren! Zij *moest* in de gegevene omstandigheden komen, reeds als toepassing van de kerkelijke wanbegrippen van het Reveil!

Doch hoe dit zij, met het aanvaarden van 's Konings voorwaarden werd in elk geval ook de grondgedachte van Groen's pleidooi met eigen hand verworpen: »De Afgescheidenen zijn geene *nieuwe* secte; zij zijn leden der *Gereformeerde* gezindheid."

Hoogstwaarschijnlijk heeft Groen daardoor krachtig medegewerkt tot het uitvaardigen van het Koninklijk Besluit van 9 Januari 1841, N_0. 23, waarbij dat van 5 Juli '36 gewijzigd werd, luidend dat »zij kunnen zich aan Ons ter toelating en erkenning als Christelijke afgescheidene gemeente vervoegen bij een schriftelijk en *individueel* onderteekend adres, vergezeld van de volgende stukken:

a. De reglementaire kerkelijke organisatie der op te rigten gemeente;

b. Een certificaat van het hoofd van het Plaatselijk Bestuur hunner woonplaats, dat het gebouw, het bijzonder huis, of eenig gedeelte van hetzelve door de adressanten, hetzij in eigendom of wel in huur of gebruik verkregen, wat deszelfs ligging aangaat, geschikt is tot de uitoefening van hunne openbare Eeredienst, en dat uit het verlangde gebruik geen hinder voor andere godsdienstige gezindheden, of stoornis der publieke orde en veiligheid te duchten is.

c. Eene verklaring, dat zij in de kosten van hunne Eeredienst, mitsgaders in de verzorging van hunne behoeftigen, buiten bezwaar van het rijk, zullen voorzien; (zullen echter deswegens geene andere waarborg worden gevorderd); en

d. Gelijke verklaring, dat zij nimmer eenige aanspraak zullen maken op de bezittingen, inkomsten en regten van het Hervormd Kerkgenootschap, of van eenige andere godsdienstige gezindheid, en aan de wetten van den Staat zullen gehoorzamen."

Gelukkig, de invloedrijkste mannen van het Reveil waren niet gunstig gestemd voor de scheiding. maar theoretisch waren zij onbeslist. Zij lieten echter de beslissing afhangen van de omstandigheden, die komen zouden; zij huldigden het beginsel der opportuniteit.

»Wij blijven in het Kerkgenootschap, omdat het regtens de voortzetting is der Nederlandsche Hervormde Kerk; omdat het op den alouden grondslag onzer Bijbelsche Formulieren van eenigheid opgerigt is: omdat die oprigting, alleen uit dezen hoofde, bij menig bezwaar geringen tegenstand ontmoet heeft; omdat het ongeloof wederregtelijk van een groot deel der kansels en leerstoelen meester is geworden; omdat de eigenaar huis en erf geenszins ontruimt, op uitnoodiging van dengene, die, na in de woning

geslopen te zijn, er zich in vestigen, en, met uitsluiting van den wettigen bezitter, heerschappij voeren wil."

Maar dit alles gold slechts voor zoo lang, als het Genootschap dat karakter behield; zoo lang het bleef wat het was, verzaakte een iegelijk die heenging zijne roeping om te strijden [1]). Of — volgens eene ietwat andere zienswijze — als het rationalistisch of een pantheïstisch beginsel beslissend de overhand behield, dan zouden de vrienden op het woord en onder de leiding des Heeren uitgaan, gelijk onze Protestantsche kerken eenmaal uitgegaan zijn van Rome [2]). Om hen dus te kunnen binnenhalen, moesten de Afgescheidenen verlangen, wat zij als Christenen niet mochten begeeren.

Niemand scheen te begrijpen, dat men, lid zijnde uit kracht der geboorte, volgens Gereformeerde beschouwing, nooit of nergens tot de Kerk toetreden kan. Men was het, en men bleef het, zoo lang men niet ten duidelijkste zich van de gemeenschap zelve afgescheiden had, of daarvan uitgesloten was geworden. Het Genootschap, gedacht als de ingevoerde organisatie van 1816, had met de gemeenschap zelve, ofschoon voor haar bestemd, niet veel te maken. Lid der Kerk geboren, werd men »lidmaat" in eene bepaalde Gemeente, d. w. z. tot de gemeenschap met den Heer aan zijne tafel toegelaten. En deze Gemeente is weêr te onderscheiden van haar Kerkeraad; Kerk en Kerkeraad te vereenzelvigen getuigt niet van scherpzinnige onderscheiding. Gemeenteleden hadden in elk geval het minste belang bij de kerkrechtelijke kwesties; beloften van eenige beteekenis hadden zij niet gedaan, en hun geestelijk leven staat niet in onmiddellijk verband met of in afhankelijke betrekking tot de organisatie zelve. Voor Predikanten was het vraagstuk veel moeilijker, gezwegen van de leelijke, soms niet geheel ongegronde beschuldigingen, waarmede de Afgescheidenen hen overstelpten. Zij toch hadden bepaalde beloften afgelegd, gelijk wij zagen, en hunne zelfverdediging was niet altijd vrij van gemakzucht.

Ds. *S. Hogerzeil Mz.*, die in onderscheidene streken een grooten invloed uitgeoefend heeft, heeft evenwel reeds in 1836 [3]) het beste standpunt dat zij innamen, klaar en krachtig uitgedrukt. ***Met een beroep op de daden en woorden des Heeren*** betrekkelijk de Israëlitische godsdienst in zijne dagen verklaarde hij, dat hij zich niet afscheiden mocht; hij zou wachten, totdat hij er ***uitgedreven*** werd. Vrij en ongehinderd mocht hij in de Kerk nog de Gereformeerde leer verkondigen en handhaven, en zoo lang dit ge-

1) *Adres aan de Hervormde Gemeente*, bl. 78 en v.v.

2) Da Costa, *Rekenschap* van gevoelens; vgl. ook *Brieven*, I. 83 en 112.

3) *Rondborstige verklaring waarom ik mij niet afscheide van de gevestigde Hervormde Kerk.* Leeuwarden, G. H. Swartte van Loon, 1836.

schiedde, gaf onze Confessie tot afscheiding geene vrijheid (Art. 27, 28, 29).

Hij rekende alleen met de gemeenschap der belijders, als de Nederlandsche Hervormde Kerk uitmakende, binnen hare zichtbare grenzen, en nam zijn uitgangspunt uit de gemeenten. De *Gezangen*, waarmede men onze Kerk als met een geesel kastijdde, waren hem geen bezwaar, en ook niet het verplichte opgeven daarvan. Jezus had den Leeraar in zijne gemeente geplaatst om het Evangelie te verkondigen, en zoo lang hij dit kon doen, mocht hij zijne gemeente niet verlaten.

Met zijn zwager Landsmeer, met Buning te Oostermeer, met Callenbach, met J. W. Knap, W. Krayenbelt, J. Nibbeling te Huizen, S. J. de Hoest [1]), en verscheidene andere broeders, begreep hij zeer terecht, dat geen Predikant gedrongen werd door het Woord Gods, om tegen de ingevoerde organisatie in verzet te komen, maar wel om naar belofte en plicht dat Woord te verkondigen, en niets anders te doen. Misschien hebben zij door lijdelijk aanschouwen in den eersten tijd zich medeplichtig aan het onrecht van Staatswege gemaakt; maar zouden ze door er tegen te spreken niet den schijn aangenomen hebben, alsof ze vereenigd waren met de kerkrechtelijke misdrijven en ongereformeerde leeringen en handelingen der Afgescheidenen? Hun spreken zou misschien zilver geweest zijn; maar hun zwijgen was zeker goud!

Doch, hoe dit zij, de Afgescheidene Kerk heeft zich ook in haar geheel laten erkennen. Met de mededeeling van dit merkwaardige, zoo geheel met oorsprong en bedoeling in strijd zijnde feit sluiten wij thans [2]) onze beschouwing. De desbetreffende officiëele stukken overnemende, geven wij tevens de gelegenheid om te doen zien hoe zij zich, niettegenstaande haar bestendig beuken op de Synodale Kerk en hare luidruchtige aanneming van de Gereformeerde canones, heeft gevormd naar *haar* — niet naar *hun* — ideaal.

⁂ Ook in haar midden openbaarde zich, bij al het vleeschelijke, dat zelfs de afgescheidenen van de wereld bijblijft, menige wezenlijke of vermeende ketterij. Zoo werd, om maar iets te noemen, de niet onbekwame en voor het Godsrijk offervaardige Ds. W. Koopmann, dienende bij de Afsch. gemeente te Barendrecht, aangeklaagd om onrechtzinnigheid, op de *Zuidhollandsche Synode*, naar aanleiding van eene *openlijke verklaring* der Kerkeraden van 's Hage en Schiedam tegen enkele uitdrukkingen in zijne bij L. J. E. van den Bor in 1866 uitgegeven preek (N°. 1) *der Stuiverspreeken tot bevordering van Christelijke kennis en Christelijk leven door Chr. Afges. Geref. Predikanten.* Maar

1) Vgl. *Gedachtenisrede bij vervulde veertigjarige Eeredienst* enz. Nijkerk, Callenbach, 1807.

2) Zie voor de latere *geschiedenis: de Bazuin*, het goed geredigeerde *officieele orgaan*, en de stukken die — niet gepubliceerd worden. — Ook *Verzameling der Synodale bepalingen* enz., vastgesteld te Groningen, 1872; bij van Velzen Jr. te 's Hage.

van de tucht of de ontstane leerkwesties wordt altijd weinig publiek gemaakt. Daaromtrent plaatsen de Afgescheidenen hun licht onder een koornmaatje; of houden zij hunne duisternis verborgen. Ik zou deze geschiedenis ook niet weten, indien mij al de desbetreffende stukken niet privatim gezonden waren.

⁂ Het bovenbedoelde officiëele stuk luidt aldus:

De Commissie, door de laatst gehoudene Synode benoemd, om de Regeering des lands kennis te geven van het bestaan en de inrichting der *Christelijke Gereformeerde Kerk*, heeft ten gevolge van het verrichte, onderstaande aanschrijving ontvangen:

MINISTERIE VAN
FINANCIËN.

Afdeeling:
Hervormde Eeredienst.

Nº. 19.

N.B. *Men wordt verzocht, bij aanhaling dezes, dagteekening en nommer naauwkeurig te vermelden.*

Bijlagen.

DE MINISTER VAN FINANCIEN,

Ingevolge magtiging des Konings,

Beschikkende op een van wege den Koning, bij marginale dispositie van 25 November 1869, Nº. 14, gerenvoijeerd adres van *S. van Velzen c.s.*, uitmakende eene Commissie, benoemd door de Synode der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, bij welk adres, ter voldoening aan de Wet van 10 September 1853 (Staatsblad Nº. 102), wordt ingezonden het Reglement op de inrigting en het bestuur der genoemde Kerk, en tevens mededeeling wordt gedaan omtrent de plaats van vestiging der Synodale Vergadering;

Gezien de verklaringen van 328 kerkelijke gemeenten, van welke het grootste deel vóór of na 1853 onder den naam van Christelijk Afgescheidene gemeenten, of ook met andere benamingen, op wettige wijze bij de Regeering zijn gekend of erkend, welke verklaringen inhouden, dat zij wenschen, voortaan bij de Regeering bekend te staan als plaatselijke gemeenten der Christelijk Gereformeerde Kerk in Nederland;

Gezien het zesde hoofdstuk der Grondwet;

Gezien de wet van 10 September 1853 (Staatsblad Nº. 102);

Heeft goedgevonden,

aan de Commissie voornoemd te kennen te geven,

1º. dat het reglement op de inrigting en het bestuur der genoemde kerk, bij de Regeering voor kennisgeving wordt aangenomen; en

2º. dat omtrent de plaats der vestiging van de Synodale Vergadering der meergenoemde kerk, door de Regeering nader zal worden beschikt.

's GRAVENHAGE, 24 Maart 1870.

De Minister voornoemd,
(*was get.*) VAN BOSSE.

Aan
S. VAN VELZEN c. s.
te
KAMPEN.

Tot inlichting dient, dat de beschikking omtrent de plaats der vestiging van de Synodale Vergadering der Kerk nader vereischt wordt, omdat geene bepaalde plaats voor

het houden der Synodale Vergaderingen kon aangewezen worden, daar, zoo dikwijls eene Synode der Christ. Ger. Kerk gehouden wordt, deze Vergadering zelve de plaats van de volgende Synode aanwijst.

De WET TOT REGELING VAN HET TOEZIGT OP DE ONDERSCHEIDENE KERKGENOOTSCHAPPEN, zegt art. 5:

„Synodale vergaderingen en hoofden, die kerkgenootschappen vertegenwoordigen of besturen, behoeven Onze goedkeuring op de plaats van vestiging.

Voor zooveel deze goedkeuring bij de afkondiging dezer wet nog niet is verleend, wordt, na met hen gehouden overleg, door Ons, den Raad van State gehoord, over de geschiktheid der aangewezene vestingsplaats uitspraak gedaan.

Alleen in het belang der openbare orde en rust en bij een met redenen omkleed en openbaar gemaakt besluit kan eene aangewezen vestigingsplaats als zoodanig door Ons ongeschikt worden verklaard.''

Het Reglement, waarvan de ministerieele beschikking melding maakt, laten we hier volgen:

REGLEMENT OP DE INRICHTING EN HET BESTUUR DER CHRISTELIJKE GEREFORMEERDE KERK IN NEDERLAND.

Art. 1.

De Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland erkent volledig en zonder eenige zinsbehouding, als uitdrukking van haar geloof:

de Nederlandsche Geloofsbelijdenis, vervat in de 37 artikelen, den Heidelbergschen Catechismus, en de Leerregels vastgesteld in de Synode van Dordrecht van 1618 & 1619.

In de openbare godsdienstoefening gebruikt zij de Formulieren van Doop, Avondmaal, Oefening der kerkelijke tucht, Bevestiging der Kerkedienaren en Inzegening des huwelijks, die in de Synode van Dordrecht van 1618 & 1619 zijn goedgekeurd.

In het bestuur der Kerk wordt, zooveel de omstandigheden het niet verhinderen, de Kerkorde gevolgd van de Synode van Dordrecht van 1618 & 1619.

Art. 2.

Allen, die vrijwillig tot deze Kerk toetreden en de kinderen, die door den doop hare gemeenschap zijn ingelijfd, of voor zoover zij met hunne ouders zijn overgekomen, worden als leden der Kerk erkend en beschouwd tot hare gemeenschap te behooren.

Deze allen blijven tot de Christelijke Gereformeerde Kerk behooren, zoolang zij niet duidelijk toonen zich van haar af te scheiden, of door het bevoegde Kerkbestuur van het lidmaatschap zijn vervallen verklaard.

Art. 3.

Ingevolge de Kerkorde, vermeld in Art. 1, wordt het bestuur over de bijzondere gemeenten geoefend door de Kerkeraden; met betrekking tot eenige gemeenten gezamenlijk, in een gedeelte van eene Provincie, door de Classicale Vergaderingen; voor zooveel al de gemeenten in eene Provincie betreft, door de Provinciale Vergaderingen; en wat aangaat de geheele Christelijke Gereformeerde Kerk, door de Algemeene Synode.

Art. 4.

De Algemeene Synode wordt, in gewone omstandigheden, alle drie jaren gehouden.

Art. 5.

De Algemeene Synode benoemt eene Synodale Commissie, bestaande uit drie leden, waarvan om de drie jaren één lid, volgens rooster aftreedt, zonder dadelijk herkiesbaar te zijn.

Aan deze Commissie is de uitvoering opgedragen van alles wat de Synode haar in last geeft.

Verder is haar opgedragen de behartiging van alles wat uit de betrekking van de Christelijke Gereformeerde Kerk tot de Regeering voortvloeit, en van hetgeen haar door eenige Provinciale Vergadering wordt opgedragen.

Door eenige Provinciale kerkvergadering tot eenige zaak, die de Kerk in het gemeen aangaat, aangezocht zijnde, handelt zij daarover gelijk zij nuttig en goed oordeelt, zonder evenwel eenige kerkelijke vergadering in hare handelingen te belemmeren.

Tevens ontvangt zij de stukken, die uit het buitenland aan de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland gericht worden, en brengt die ter kennis, waar het behoort.

In eenig weekblad geeft zij kennis van al hetgeen zij ter kennis van de gemeenten meent te moeten brengen, terwijl zij aan de Synodale Vergadering verslag doet van alle hare werkzaamheden, gedurende den tijd van de eene Synode tot de andere;

in gewone omstandigheden houdt zij jaarlijks eene bijeenkomst op de plaats harer vestiging, en wel te Amsterdam.

Art. 6.

Elke afwijking tegen de bepalingen van het voorgaand artikel maakt de handeling der Synodale Commissie voor de Kerk krachteloos.

De Commissie ad hoc,
(*was get.*) S. VAN VELZEN,
A. BRUMMELKAMP,
H. DE COCK,
J. H. DONNER,
N. H. DOSKER,
W. H. GISPEN,
W. G. SMITT.

*** Dientengevolge werden de gemeenten ingelicht, dat *voortaan geene gemeente, om erkend te worden, zich bij de Regeering moest aanmelden, maar bij de Synodale Commissie der Kerk.*

III. HET ONJURIDISCH-MEDISCHE STANDPUNT.

Wie echter ook uit vrees voor moeite zwegen, de *Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde* [1]), geredigeerd eerst door da Costa, Koenen [2]), de Clercq en Van Hall, welke laatste echter in Nov. '36 om licht verklaarbare redenen ophield en vervolgens de *Reformatie* uitgaf, ging voort met spreken in den *geest*, doch niet volgens de methode, van het Geneefsche Reveil, en zooals, om hier niet te spreken van de velerlei brochures die bleven verschijnen, eerst door den *Zaadzaaier* [3]) van D[s] Abresch

1) Amsterdam bij G. van Peursem; het 1ste Nr. is van 3 Mei 1834.

2) Vgl. over dezen geleerden dichter vooral Hasebroek's *Levensschets van Hendrik Jakob Koenen*. (Levensberichten van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden 1875), en *Christelijke Liederen*, onder toezicht van denzelfden broeder uitgegeven, Amsterdam 1879, bij Höveker en Zoon.

3) Sedert 1 Mei 1823; dit godgeleerde tijdschrift leefde echter niet lang. — Evenmin had de *Olijftak* een langen levensduur. Dit Tijdschrift werd geredigeerd door Ds. James te Breda en ondersteund door predikanten als *Engels* en *le Roy*; het verscheen in den tijd der *Stemmen*.

te IJsselstein, daarna door de *Nederlandsche Gedachten* van Groen en eindelijk door Schröters *Bijdragen van en voor Gereformeerde Christenen* (1832—34) bedoeld was.

De *Stemmen*, die haren naam eere aandeden en nu nog gehoor verdienen, maar veel te weinig luisterende ooren vonden, kenden het hoogste gezag toe aan Gods Woord, uit en door zich zelf verklaard, en stelden het in alles, ook hetgeen de rechtzinnige kerkleer betreft, alleen op den voorgrond. Zij stemden, naar zij zelve oordeelden, met de aloude belijdenis van het gereformeerde Nederland hartelijk in, als uit Gods Woord afgeleid. Van die belijdenis waren de *kenmerkende* leerstukken: »'s Menschen volkomen en algeheel bederf; de één- en algenoegzaamheid van Christus, en de gerechtigheid in zijn verzoenend bloed en verdienste, en Gods vrijmachtige en Souvereine genade." Maar ook bij verschil van meening omtrent hetgene op het waarachtige fondament, Christus en dien gekruisigd, moet worden gebouwd, reikten de sprekers »ieder oprecht belijder van dezen onzen eeuwig gezegenden Koning en Heer de hand, en wenschen steeds even verwijderd te blijven van levenlooze en bloot leerstellige rechtzinnigheid als van even geestelooze dweperij" [1]).

Dat zij reeds spoedig na het uitbreken van den kerkelijken opstand, waarschuwden tegen het aanwenden van geweld, behoeft geen opzettelijke vermelding [2]). Dat was van zulke mannen te verwachten. Wat menigeen echter niet verwacht had, maar ons tot groote blijdschap en dankbaarheid stemt, was het verschijnsel dat zij *niet* met de Afscheiding instemden, ofschoon zij haar niet principiëel beoordeelden, noch begrepen. Door de *Stemmen*, en vooral door da Costa, zijn vele opgewekte broeders der fatsoenlijke klassen bewaard gebleven voor die zonde. Maar het vraagstuk, niet uit het oogpunt der Waarheid Gods beschouwd, bleef hun (wat boven reeds opgemerkt werd) slechts een kwestie van »actualiteit," »opportuniteit," »utiliteit." En op de vermaning om te blijven »aan zijne plaatse en te verbeiden den weg, het werk, den wenk van God," werd als eenig goede praktijk aanbevolen: »bidden en waken, belijden en getuigen in de vreeze Gods, door de liefde van Christus, in afhankelijkheid der leidingen van Zijnen goeden Geest!" Het komt hier aan, schreef de redactie, op een gebruik van onze *geestelijke* wapenen; de schijn zelfs van die des *vleesches*, die der wereld, worde vermeden!"

Dat was ontegenzeggelijk toen reeds het zoogenaamde kerkelijke beginsel van den man, welken, op den dag zijner burgerlijke meerderjarigheid, door

1) Vgl. de *Voorrede* in het eerste No.
2) Vgl. het No. van 15 Nov. '34.

zijn vader toegevoegd werd: »zoo zijt gij nu drie en twintig jaar geworden en wat ben je? Ik heb altoos wel voorspeld, dat er niets van je groeien zou," maar die, behalve al de andere eer die hij genoot, thans reeds aangemerkt mocht worden als het invloedrijke hoofd van de antiseparatistische en van de *on*-, vaak *anti*-juridisch-medische Reveils-mannen en — kinderen. Het ligt niet op onzen weg, Mr Izaäk da Costa te schetsen als dichter, als onderwijzer, of als mensch [1]); maar in nog andere betrekkingen opgetreden, betrekkingen die met deze studieën, en bepaald met Groen van Prinsterer zelven in onafscheidelijk verband staan, mogen wij niet zwijgen over zijn kerkelijk beginsel, noch over zijne persoonlijkheid; bij hem, evenals bij vele andere mannen, was het gevolgde beginsel slechts gevolg van temperament, of een trek van het natuurlijke karakter.

Groen was, in den beginne van 1830 met da Costa persoonlijk bekend geworden, ten huize van de Clercq, die toen te 's Hage wegens zijne betrekking tot de Handelmaatschappij woonde, tengevolge van eene »met schoorvoetende kieschheid" door da Costa zelven gedane uitnoodiging. Want »wie aan da Costa de hand reikte, werd van zamenspanning tegen verlichting en vrijheid verdacht" [2]), en soms ook van verzet tegen den Koning, tot wiens vertrouwelijkste dienaren de genoodigde behoorde; immers was de groote dichter te Amsterdam door de geheime politie in 't oog gehouden, welke tevens eene lijst hield van alle personen die bij hem in- en uitgingen. Groen nam de noodiging evenwel »met dankbare blijdschap" aan, en sedert was er een tot aan den dood van da Costa volgehouden persoonlijk en schriftelijk verkeer, ondanks een verschil van beschouwing, dat, reeds merkbaar in zijnen aan de Clercq gerichten brief van 3 Febr. '30, wel grootendeels uit misverstand voortvloeide, maar toch veel smart en schade berokkend heeft. In die letteren spreekt hij zijn oordeel uit over Groen's *Nederlandsche Gedachten*. Tegenover *de Noordstar*, orgaan van Mr. F. A. Van Hall, ongodsdienstig en revolutionairgezind, konden zij zéér goed werken; maar »men wachte voor Kerk noch Vaderland eenig heil, dan door de weder in handen gevinge van Kerk en Land in de hand en in de macht van Hem, die een Heere der Heeren, een Overste der Koningen der aarde is!" »Het kruis van Christus worde *gepredikt*, en wederom zal zoowel de Antichrist van Rome als die der Neologie instorten en vallen."

Was daarmede het geheim zijner zedelijke grootheid tevens aangeduid, het verklaart ook, waarom hij, naar het woord van Beets, »een verterend aan-

1) Men zie, behalve de later te noemen opstellen of brochures: Dr. Pierson, *Intimis*, Utrecht 1861, — L. Tinholt, *Stemmen v. Waarheid en Vrede*, April, 1885.

2) Groen zelf in de *Brieven van da Costa*. I, 1.

deel nam in *al* wat onze tijden baren", en waarom D$_r$. A. Pierson [1]) terecht schrijven kon:

„Bij weinigen was in dezelfde mate als bij hem persoonlijkheid en overtuiging één. Hartstochtelijke karakters loopen gevaar van de schepping hunner verbeelding voor wezenlijkheden aan te zien. Da Costa is aan dat gevaar ontkomen. Zijne verbeelding was niet kristelijker dan zijn hart. Van het geloof, waarvoor hij ontgloeide, was hij zelf eerst doorgloeid. Als hem hongerde, was hij zelf de eerste om te eten van de toonbrooden in zijnen tempel."

En wie hem ook persoonlijk leerde kennen, die zou gaarne het oordeel van een zijner alleroudste en trouwste vrienden, van den WelEd. Geb. Heer *Josua Van Eik*, mede-oprichter en voorzitter der »Vereeniging tot bevordering van Christelijke lectuur", bij de aanbieding van da Costa's Brieven in December 1871 geveld, onderschrijven:

„Beminnelijk en deelnemend in den omgang, geleerd hebbende te bedenken hetgeen eenes anderen was, kon niemand met da Costa in aanraking komen zonder den indruk te ontvangen dat liefde en belangstelling woonden in het gemoed van deze krachtige en door gaven des verstands uitmuntende persoonlijkheid; een ander uitnemender achtende dan zich zelven, ontving hij gaarne licht van degenen met wie hij in betrekking gebracht werd; bij behoud van zelfstandigheid, liet hij echter steeds recht wedervaren aan hetgeen naar zijne meening waar was in de beschouwing van andersdenkenden."

Vurige en onbaatzuchtige liefde was dan ook een der krachtigste eigenschappen van zijn zedelijk karakter. Dientengevolge wist hij vijanden wel te doen; met Oostersche mildheid te zegenen, zelfs ten koste van zijne eigene geldmiddelen, die veelal in wanhopigen staat waren; kinderen van anderen in hartelijke gebeden te omvatten; beleefdheden van tegenstanders hoog te waardeeren; in gezelschap zich beminnelijk te gedragen en harten aan zich te verbinden door den band der waarheid; zijne Joodsch blijvende moeder zachtmoedig en hoopvol te beoordeelen; bij zijn sterven zijne vreeslijke pijnen te verbergen voor zijne dierbare echtgenoot, en vóór zijnen openlijken overgang tot het Christendom de gevoelens te koesteren, die hij aan de Clercq bekend maakte.

Hij wilde toen namelijk Joden en Christenen van nut zijn door de Joden als geestelijke Jood voor te gaan, en hen zooveel mogelijk tot den geestelijken zin van hun godsdienst, onder Farizeesche plechtigheden bedolven, terug te brengen, en den Christenen te doen gevoelen, dat hunne eigene dogmata in den Joodschen godsdienst verborgen liggen, om hen op zulk eene wijze in het geloof te versterken. Ja hij droeg aan denzelfden vriend, die ons deze bijzonderheid bewaarde, aan de Clercq, op, om, zoo deze hem mocht overleven en God hem geen gelegenheid gegeven had om voor zijne gevoelens uit te komen, die gevoelens openbaar te maken, *»doch eerst na*

1) October-Gids van 1872.

den dood zijner ouders." Toen hij echter eenmaal overtuigd was geworden, dat hij zich moest laten doopen, achtte zijne waarheidsliefde zich daardoor ten hoogste verplicht, om overal rond en ridderlijk voor zijne beschouwingen uit te komen.

Liefde zonder toorn is geen liefde. Een liefhebbend hart kan soms bitter zijn en veel pijn doen. Vooral zulk een zoon van het Morgenland en van het brandende Zuiden moest zijne donders soms laten rollen; gelijk God de bliksemen maakt met den regen (Jer. 10 : 13), alzoo doet Hij ook het cholerisch en het sanguinisch temperament werken, maar dit kan, bij toeval van 's menschen bederf, dikwerf ten onrechte toornen. Vijand en vriend hebben in dat opzicht over da Costa geklaagd. Hij kende echter zijne zwakheid, en leed er onder; maar wist ook, dat hij onbaatzuchtig en vuriglijk liefhad. »De hemel zij mij getuige — schreef hij aan de Clercq in 1825 met het oog op zulke tooneelen — dat die liefdeloosheid, die zich in zoodanige oogenblikken openbaart, zich echter nooit zoover uitgestrekt heeft, om mij den lijdenden eene traan, hulp en bescherming te doen weigeren. Neen! maar ik ben mij, God zij dank! bewust dat dit hart, *hetwelk hier op aarde nooit van genoegen heeft geklopt* (en dit is de laatste maal dat deze uitstorting mijn pen of mond zal ontvallen zijn) dat dit hart, zeg ik, in zijns naastens leed altijd diep gedeeld heeft." En zoodra het onweder uitgewoed was, volgde er een malsche regen van innige beden om vergeving aan God en menschen.

Dat daarmede samenhing eene buitengewone fijnheid van gevoel, op elk levensgebied, en mitsdien van onderscheidingsgave, is licht verklaarbaar. »De zaak van godsdienst en waarheid is zoo teêr. Ik stuit op het denkbeeld van Gods waarheid in zekeren zin te koop te dragen." Uit afkeer van de gloriezucht, scheen hij wel eens den smaad op te zoeken, en uit vijandschap tegen allen valschen schijn van overeenstemming, scheen hem niet zelden een splintertje verschil een onoverklimbare balk.

»Wij staan — schreef hij eens aan Groen omtrent de vrienden — bijna elk op een eenigszins verschillend standpunt, bij eenheid van geloof in het middelpunt"; hij was dus gewoonlijk een eenzaam strijder. Moedig en ridderlijk, sprak hij, bovendien, zooals hij zelf gevoelde, en kon zich onmogelijk bewegen in het harnas der voorzichtigheid, allerminst van politieken redeneertrant. Hij greep den tegenstander aan, niet zelden personen en zaken vereenzelvigende; hij bestreed levende personen, maar om hen te winnen voor de hoogste levenstaak. Maar op dien man, van wien zelfs Beets [1]) de beroemde omschrijving, door onzen zanger van den waren dichter gegeven,

1) *Verscheidenheden.*

liet gelden: »Gevoel, verbeelding, heldenmoed, Tot éen ondeelbre kracht geweven", oefende ook een onregelmatig zenuwgestel, waarschijnlijk in verband met de hartkwaal die hem later sloopte, nadeeligen invloed uit. Bij huiselijke tegenspoeden en veelzijdige miskenning, waardoor hij, die wist dat hij talentvol, van Portugeeschen adel, en een echte zoon van Abraham was, niet zelden beurtelings terneêr geslagen of toornig werd, plaagde hem »eene vreemde zwakheid van gezondheid"; was hij zéér vatbaar voor indrukken, die hem opwekten, niet minder echter onderhevig aan »depressie" van al zijne vermogens, en voelde hij zich dikwerf onbekwaam voor de taak, die hij op zich genomen had [1]). Zijn geloof, hoop en liefde maakte hem optimistisch, maar zijn lichamelijke ongesteldheid was oorzaak van prikkelbaarheid, zwaarmoedigheid, en pessimistische beschouwingen, vaak als zwarte wolken aan een helderen hemel.

Zijn godsdienstig karakter bleef altijd hetzelfde: getuigenis geven in polemisch-apologetischen vorm voor den Heiland zijner ziel; hij zou tot zijne zinspreuk hebben kunnen kiezen een zijner eigene woorden: »door een getrouw en gedurig belijden vindt men ingang, al heeft men ook maar kleine kracht." In hem kwam klaar en krachtig uit, wat zijn grafschrift te lezen geeft: »*Standvastigheid — Deugd — Geloof*" [2]), de vereenigde leuzen zijner en zijner ega's familie-wapens.

In den eersten tijd wilde hij terugkeeren tot de oude vormen; onder den invloed van Groen echter zocht hij in het nieuwe de middelen tegen het nieuwe: »in hetgeen de geest des tijds voortbrengt of voort te brengen schijnt tegen de waarheid, die uit God is, meen ik juist den weg te hebben leeren onderscheiden, door welken in de gevolgen de waarheid heerlijker en voller en onvermengder eenmaal uitkomen moet." Desniettemin hield hij niet op, aanvallenderwijze te werk te gaan. Hij maakte de richtingen die hij bestreed nooit los van hare verdedigers, noch bepaalde zich bij het stellen en verdedigen van de waarheden op zich zelve. Op zijn ziekbed schijnt hij echter de wenschelijkheid eener andere methode gevoeld te hebben. »De beginselen, welke in *den Heraut* voortaan zullen voorgesteld worden, zoo werd in dat blad [3]) bericht, zijn, gelijk zij in eene samenspraak in de stilte des nachts aan het ziekbed van onzen hooggeachten broeder da Costa geformuleerd werden „*Evangelisch-irenisch*".

Zijn apologetische arbeid, vooral in den vorm van Schriftverklaring,

1) *Br.* I. 75.

2) Vgl. Hasebroek's *Overzicht van het Leven en de Werken des Dichters*, achter de Uitgave der *Kompleete Dichtwerken*, Haarlem, A. C. Kruseman, 1863.

3) No. 9 van 1860.

heeft overal, waar hij kwam, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk, veel goed zaad gezaaid. Vele invloedrijke mannen hebben een getuigenis afgelegd, als Chantepie de la Saussaye [1]):

„Da Costa is mij tot een rijken zegen geweest op mijnen weg. Zijne gesprekken- zijne brieven, zijne improvisatiën, zijne geschriften, hebben jaren lang op mij dien ver, heffenden, verkwikkenden, verlevendigenden invloed uitgeoefend, die nooit een warm hart alleen of een rijke geest alleen, noch minder het dialectisch scheidend verstand of de hooge voornaamheid eener vormelijke wetenschap kan uitoefenen, maar die alleen de vrucht is dier harmonie van geest en hart, waardoor liefde de bron is van kennis en kennis dient tot vermeerdering en toepassing der liefde."

Voor de heerlijkheid van de Schrift sprong hij mondeling op Bijbellezingen en schriftelijk gaarne en dikwijls in de bres. Geboren Dichter was hij wedergeboren Apologeet.

Hij trad als zoodanig reeds in 1827 schriftelijk op [2]). Zijn geest was toch meer geschikt, om op dat terrein veel goeds te leveren, dan op het gebied der Dogmatiek; hij was te dichterlijk, om een goed dogmaticus te kunnen zijn; maar juist zijne geniale, Israëlitiesch-dichterlijke natuur stelde hem, bij aanhoudende studie, ook van de bestrijders des Woords, in staat om veel licht te doen opgaan over de Heilige Schriften. Onmogelijk is het ons, hier alle zijne bijdragen over dit punt zelfs maar te noemen [3]); doch vergeten mag niet worden, dat vooral Strauss, de Apostel des ongeloofs, ook door de Groningers fel bestreden, in zijn *Leben Jesu*, hem prikkelde om al zijne krachten daarop te richten. Hij ging daarbij niet schoolsch te werk, noch op de manier van Winer; hij deed grepen in de Schriften, hij gaf blikken op de Schrift. En het woord van van Oosterzee [4]) is volkomen juist: »dat deze dichterlijke dilettant-theoloog nu en dan meer van de heerlijke harmoniën der Schrift gezien en aan het licht gebracht heeft, dan menig Godgeleerde van beroep, zoo grijs als het stof zijner boeken."

*** Hoe hij de Schrift beschouwde, heeft hij in een brief van 1832 aan Mr. Koenen aldus uitgedrukt: „Het woord *Alle de Schrift is van God ingegeven* is en blijft het beginsel, waarin zich alles oplossen moet. Doch men moet in het oog houden, dat, gelijk in de schepping Gods niet *alle* schepsel even heerlijk, niet *alle* deelen even uitgewerkt zijn, zoo ook naar de verscheidenheid der gaven van den Geest, en volgens de

1) *Rede over da Costa*, Leyden J. H. Zitman, bl. 26.

2) *Voorlezingen over de Handelingen der Apostelen.*

3) Zie vooral: *Voorlezingen over het Oude Testament. — Paulus; Lucas'* 1ste en 2de Boek; *Bijbellezingen*, na zijnen dood door F. J. Schimsheimer uitgegeven. — *Verscheidenheid en overeenstemming der vier Evangelieën.* 1840 en '42. Hij werkte ook om: Dr. Bogue's *Proeve ten behoeve van de verdediging des Christendoms* (1854), mij nog bij het verlaten van de Academie door prof. Bouman aangeprezen als het beste apologetische werk. Vgl. denzelfden geleerde over dat boek, en over da Costa in 't algemeen, vooral tegenover Sepp's *Pragmatische Theologie*, t.. a. pl. bl. 213 en 374 v.v.

4) *Iets over da Costa*, bl. 43.

verschillende behoeften, vereischten, bedoelingen, het eene *heilige* Boek in heerlijkheid van het andere verschilt, en dat in oneindige *nuances* en betrekking... Hetgeen intusschen het universeele kenmerk van alle de Schriften zoo het O. als het N. Testament uitmaakt, is *onbedriegelijke waarheid in de zaak en onnavolgbare wijsheid in de voorstelling*. Doch wij zouden het spoor geheel bijster worden, indien wij tot *Criterium* van de ingeving wilden stellen de overeenkomst met de hedendaagsche vereischten van eene uitgewerkte of pragmatische geschiedenis." Hij was dus een voorstander van eene meer levende en organische opvatting der leer „van de Theopneustie, dan die vroeger onder rechtzinnige Godgeleerden meestal gevonden werd 1)."

. Met Winer bedoel ik den beroemden schrijver van de voortreffelijke Grammatiek des Nieuwen Testaments, de toepassing van eene methode die, ondanks verklaarbare, reeds door Prof. Bouman afgekeurde overdrijving, ook door den grooten exegeet Meyer gevolgd, aan veler ten behoeve van allerlei ketterijen ingevoerde Schriftverdraaiing een einde gemaakt heeft, en — nog make.

Maar hoe veel goeds hij ook tot stichting der geloovigen heeft gedaan, hij was in zijn strijd tegen den geest der eeuw geen doeltreffend scherpschutter; ja, hij kón het niet wezen, want hij was evenmin wijsgeer als dogmaticus; en, hoe kritisch hij ook te werk ging met alle mogelijke graden van verschil tusschen de broeders en hoe spoedig hij ook de kleinste drukfouten 2) opmerkte, hij bezat geen kritisch denkvermogen. Wij zagen, wat het grondbeginsel der Nederlandsche neologie was (bl. 67 vv.); de verkeerde Anthropologie bracht eene onchristelijke Theologie voort. Als »de mensch" bron en maatstaf der waarheid in zichzelven heeft, waartoe dan nog een Christus, die de Weg, de Waarheid en het Leven is? Wat »de mensch" is en kan, moet onderzocht, moet uitgemaakt worden, onder vergelijkende bestudeering ook van die godsdiensten, die niet aan Jakobs God haar ontstaan danken. Voor deze behoefte had da Costa geen bevrediging; ofschoon hij het nieuwe tegen het nieuwe gebruiken wilde, ja zelfs de bron der dwalingen zag, bleef hij het, op het standpunt zijner tegenstanders, ter hunner wenschelijke en afgebedene terechtbrenging onmisbare bewijs schuldig 3).

Zijn getuigenis geven was geheel-en-al individueel, voor eigene rekening, zooals op een gegeven oogenblik de Geest hem gaf uit te spreken: hij was een profeet, doch in het kader der priesterlijke bedieningen kon hij zich niet voegen; orgaan van niemand der menschen, dan van zichzelven. Wormser heeft terecht van hem geschreven 4):

„*Wij hebben dezelfde rigting in het geloof*." Hiermede zou veel kunnen worden uitgerigt, te meer, daar de aanzienlijke Christenen in deze stad het oog op den heer da Costa gevestigd houden, en welligt van bepaalde werkzaamheden weerhouden worden, door het standpunt dat de heer d. C. bewaart, om steeds individueel werkzaam te

1) *Voorrede* der *Opstellen*, bl. XII.

2) *Br.* I, bl. 94.

3) Zie in de *Stemmen* de beschouwing over de *Socratische school*.

4) *Br.* I, bl 53, 54.

zijn, waardoor wel bewondering van gaven wordt opgewekt, maar enkel bewondering is ook enkel bespiegeling. De heer d. C. heeft mij zelf eens, zoo ik mij wel herinner, betuigd, dat hij niets meer dan een negatief kerkelijk standpunt heeft. Daardoor moet ZEd. met alles in strijd zijn: met de Afscheiding, met het standpunt der Haagsche broeders, met den tegenwoordigen toestand der Hervormde kerk. Kon de heer d. C. eene *positive* rigting erlangen, kon zijn Ed. een bepaald doel van werkzaamheid aangeven, de aansluiting zou niet achter blijven."

Eerst kreeg hij het kwaad met de Afscheiding. De Clercq bewaarde het merkwaardige bericht (6 Maart '36): »da Costa wordt hard door de separatisten op den man af aangevallen. Zijn gevoelen verandert niet, maar dag en nacht ligt hij te bedenken: wat is kerk, wat belijdenis? — Zijn resultaat was: »*Wij kunnen onder geen juk weder komen.*" Wij hebben de Belijdenis en den Katechismus lief, omdat wij er de taal des geloofs in vinden, het resultaat van hetgeen in den Bijbel ons duidelijk werd, maar de wijze waarop de formulieren naast den Bijbel gesteld worden kan de onze niet zijn... »*Het denkbeeld der toekomst van Kristus lost het verschil op.*" Dit kunnen de formularisten niet aannemen; alleen echter uit dit standpunt alleen uit iets dat zij niet zien, kan men hen bestrijden, uit de hoogte, niet gelijk op, want dan verpletteren zij ons onder menschelijke konsekwenties."

Wij kunnen niet méér onder het juk komen, deze volzin teekent da Costa geheel. Onbekend met de beteekenis van het juridisch-confessioneele standpunt, hetwelk echter door onverstandigen ijver en grondelooze verwachtingen van vele voorstanders soms als van zelf verkeerd begrepen werd, ging hij strijden tegen vrienden, alsof ze vijanden waren, en tengevolge van zijne onbepaalde vrijheidszucht, van dat teugelloos individualisme, werd hij, in den kerkelijken strijd, tot hetgeen hij niet wezen wilde: een onwaardeerbare bondgenoot van den gemeenschappelijken vijand, die hem overigens zoo goed mogelijk onschadelijk maakte.

Want had da Costa verwacht, dat hij iets beters zoude wezen dan een bliksemafleider, dat de Groninger School den kampstrijd met hem zoude wagen op het gebied der wetenschappelijke redeneering, — hij zag zich jammerlijk bedrogen; hooge afwijzing en smadelijke terechtwijzing was het loon dat zij hem gaf. Werd hij als buiten de Kerk geplaatst, als vogelvrij verklaard; is hem zijn kinderlijke eerbied voor het predikambt ten eenenmale ontvallen; zijn hem somtijds bittere woorden ontvloeid tegen het Liberalisme; gloeide hij niet zelden van verontwaardiging over zijne theologische wederpartij: de Groninger School kon zich verblijden dat zij hem eerst zoo geprikkeld had, en dat daarna zijne vurige pijlen werden uitgebluscht op haar schild van ignoreeren en verdacht maken.

Da Costa had tengevolge van zijn individualisme dan ook geen begrip van kerkelijke plichten; hij eerde den Dienaar des Woords als getuige, maar wat de Predikant en het Lid der Gemeente, maar wat de Kerkbestuurder in deze zijne hoedanigheid had te doen, maar wat kerkelijk recht, of kerkelijk reglement voorschreef, dat bestond voor hem niet. Hij redeneerde, alsof de Kerk rechtens ontbonden was; niets dan een worstelperk waarin de kampvechters aan geene andere regelen gebonden waren, dan aan hunne eigene opvatting van het Woord.

Groen dacht er beter over. Behoudens nader onderzoek en eventueele herziening moet de eenmaal als banier aangenomene belijdenis als zoodanig *jure* en dus ook, zooveel mogelijk, *facto* worden erkend. De Christenen moeten werkzaam zijn, »niet zoozeer als individuën, maar als leden eener bestaande Kerk, die op historischen bodem is gevestigd." Weerspreekt men de bestrijders slechts op grond van persoonlijke inzichten, zij kunnen zich excuseeren. »Maar geheel anders is het, wanneer we hen, op grond der belijdenis van de Kerk, wier aanstaande leeraars zij opleiden, ter verantwoording roepen wegens schennis van hun mandaat en inbreuk op eerlijkheid en goede trouw." [1])

Had da Costa voor de aanwezigheid van dezen plicht en de noodzakelijkheid van zulk eene plichtsbetrachting een oog gekregen, hij zou voorzeker niet geaarzeld hebben, zijne *Rekenschap* te herroepen, of aan te vullen. Een viertal jaren daarna heeft hij althans de mogelijkheid van overeenstemming erkend [2]). Hij schreef toen aan Groen: »Wij willen beide het *goede recht* met *de goede trouw*, op het punt eener echt Hervormd-Protestantsche belijdenis; — wij willen beide het recht *in evidentie* gesteld hebben, zonder daarom dat recht toegepast te hebben tot onmogelijk geworden uitersten; wij zullen geen van beide het *voorleden* van de Gereformeerde Kerk aan het *avenir*, noch ook het zich in Gods Kerk ontwikkelend *avenir* opofferen aan de bloote handhaving van het *voorleden*, — wij willen beide *juridisch*, maar ook *medisch* te werk gaan; wij willen beide geen bloote *vormelijke herstelling*, maar *herleving*." Maar hij heeft deze opmerkingen niet vastgehouden, veel minder opgevolgd. Van Groen's »juridisch-medisch" liet hij in de praktijk altijd het eerste gedeelte weg, alsof de handhaving, alsof de prediking van het *recht*, ook niet tot de geordineerde middelen behoorde.

Al mogen wij dus da Costa niet anti-juridisch noemen, wij mogen er hem toch niet geheel van vrijpleiten. In het algemeen stond hij tot de juridische richting in dezelfde verhouding als het remtoestel tot den wagen. Doch het

1) *Br.*, I, bl. 142.
2) *Br.*, I, bl. 287, 289.

is zeker zijn toeleg niet geweest, om orgaan te worden van eene richting die zich in vele opzichten tegenover Groen zou plaatsen, evenmin als om buskruit aan den vijand te leveren. Het laatste echter, weten wij, is geschied. Doch ook het eerste. *Hij werd de held der onder verschillende kleuren optredende onkerkelijke, niet zelden anti-kerkelijke Evangelisatie-partij in onze Kerk.* Een voorbeeld treffen wij daarvan reeds aan in Saussaye's *Gedachtenisrede* [1]), waarin hij het juridische standpunt prees, doch voor zichzelven het *kérugmatische* (dat van getuigenis geven) verkoos.

Hij hield het voor »noodzakelijk, dat de historische Kerk bij monde van hare geloovige organen, niet ten behoeve van een ander belang dan het hare, niet in de dienst van een politiek conservatisme, maar, *zooals het bij ons geschied is*, in het volle geloof aan de houdbaarheid, herstelbaarheid en toekomst dier Kerk, de indringende ontbinding met alle kracht tegen ga, de afwijking in leer en bestuur als ontrouw stigmatizeere en tegen alle ontrouwen protesteere en procedeere." Voor zich zelven echter koos hij het standpunt van da Costa. Die houding was hem de waarborg van de mogelijkheid van het aanknoopen van het verleden aan eene gezochte en in het geloof verwachte toekomst; — alsof het *heden* niet met het verleden en met de toekomst onafscheidelijk samenhing, alsof Groen de toekomst aan het verleden opofferen, en het heden naar het onherroepelijk verleden repristineeren wilde, alsof het waarlijk twee tegenover elkander staande standpunten waren, waartusschen men kiezen moest!!

Zoo iemand, dan was Groen gezind en werkzaam, om, met betrekking tot het onveranderlijke kerkgeloof, den beroemden versregel van da Costa in beoefening te brengen: »*in zijn wezen vrucht der tijden, in zijn vorm van dezen tijd.*" Maar, evenals da Costa, getuige der waarheid, gebruikte hij álle middelen, om te spreken tot de conscientie der tegenstanders. Hij wist zéér goed, dat niemand tot Christus bekeerd werd door het betoog dat een loochenaar van Christus ten onrechte lid of dienaar der Kerk is. Doch hij achtte zich tot het leveren van dat betoog en tot het pleiten voor de waarheid van die stelling verplicht, gelijk Jezus zelf (om niet te spreken van Johannes den Dooper) zoo menigmaal den Joden die Hem verwierpen aantoonde, dat zij geene kinderen Abrahams waren. De prediking van de wet, die immers ook verbiedt, door den naam dien men onjuist draagt, of, zonder de beteekenis er van te hebben, aanneemt, of door de positie die men oneerlijk inneemt, een valsch getuigenis te geven, is, in de orde des heils, een onmisbaar bestanddeel. Geen Kerk wordt hersteld, noch gered, door bloote handhaving van de wet, zelfs niet door kerkrechtelijke uitdrijving van alle

1) bl. 15.

bestrijders; maar de gehoorzaamheid aan het recht, hetwelk soms zulke daden gebiedend vordert, behoort tot de wegen, langs welke de Koning der Kerk redding en herstel aanbrengt; de overtuiging reeds, dat de bedoelde verhouding valschheid is, moet tot de algemeene werking des Heiligen Geestes gerekend worden. Om zulke redenen liet Groen het *Jus* nooit ongebruikt; maar ook afgescheiden van het Nut, moet het *Recht* om zijns zelfs wil gepredikt en toegepast worden. »Gerechtigheid en gericht zijn de vastigheid van Gods troon," óók in de Kerk, die eene groote zonde bedrijft, als zij de loochening van haren Verlosser niet onrechtvaardig vindt; en die zonde is der Gemeente minstens evenzeer een schandvlek als de onmatigheid.

IV. GELIJK RECHT DER GEZINDHEDEN.

Maar eer wij bepaald gaan handelen over de boven reeds bedoelde gebeurtenissen, moeten wij onze aandacht nog vestigen op andere kerkelijke en nationale aangelegenheden. Het aftreden van Willem I en het optreden van Willem II betreft niet alleen den Staat, maar ook de Kerk. Dientengevolge kwam ook het Reveil, gelijk wij boven reeds in de historie van het Separatisme opmerken konden, in zijn tweede stadium, maar evenzoo onze Groen bij eene nieuwe wending van zijnen moeilijken levensweg. Bovendiën kwam daardoor met veel meer kracht dan vroeger het eeuwenoude vraagstuk der verhouding tot de Roomsche Kerk ter tafel, waaromtrent zijne beginselen andere bleken te zijn dan die der oude Gereformeerde vaderen en des liberalen volks.

Voor hetgeen Groen ter bevordering van de hoogste belangen noodig achtte, waren de omstandigheden veel gunstiger geworden dan toen de opwekking begon. Toen bloeide nog het Liberale stelsel van behoud, en heerschte nog bij de Liberalen de zucht om onder de Roomschen in België propaganda voor hun leer te drijven. Met de sluiting van het definitieve tractaat met België (19 April 1839) werd dat stelsel bankroet verklaard, en was voor goed gebroken met het denkbeeld, dat de Staatkunde Rome tot betere gedachten brengen moest. De Afscheiding had bovendien aan het licht gebracht, dat de kern der Natie nog altijd ongezind was om zich in godsdienstige zaken te laten dwingen, zelfs al werd de dwang gedekt door den naam van Oranje. Er was dus verandering van *systeem* te verwachten; grondwetsherziening kwam ernstig ter sprake [1]).

1) *Bijdrage tot Herziening der Grondwet in Nederlandschen zin* door *Mr. G. Groen van Prinsterer*. Leiden 1840, beoordeeld in *de Stemmen* van dat jaar bl. 328—336; *Adviezen* I, 1 v v.; — *Brieven van da Costa*, I, 62.

Was zulk eene verandering niet te verwachten van den regeerenden vorst, die vaak de kostelijke leuze van zijn huis: *ik zal handhaven!* in toepassing bracht, waar hij, om iets beters te handhaven, had moeten toegeven, ook daaromtrent zou Hij, die de harten der menschenkinderen leidt, als waterbeken, voorziening maken. Bij den aanvang zijner Regeering uitbundig toegejuicht, vervolgens krachtig ondersteund, eindelijk onbepaald vertrouwd, als ware hij een onverbeterlijk liberaal koning, ja het model der echte regeeringswijsheid, kwam Koning Willem I, ná 1830 schier alleen te staan; om het verraderlijke België verloor hij zelfs veel liefde van het oude, trouwe Nederland. Den 7den October 1840 abdikeerde hij, volgens eene bijzondere verklaring aan een Amsterdammer: »*énkel* omdat hij alleen stond en alle gemoederen in opwinding zag." Tot dat verlies van zijne populariteit had niet weinig bijgedragen het gerucht, dat hij zich met eene Belgische en Roomsche vrouw in het huwelijk wilde begeven. Zelfs het Ministerie der Amsterdamsche Predikanten bemoeide zich met die zaak. Het vaardigde de HH. van der Meulen, Broes en Weiland ter audientie op 19 Maart '40 bij Z. M. af, om daarover de smart der Protestantsche bevolking uit te drukken. De Koning ontving hen met alle beleefdheid, doch deed hen tevens opmerken, dat dit eene geheel persoonlijke zaak was, waarin hij hoopte zich zoo te gedragen dat de liefde en achting, die hij nu zoovele jaren van de Natie ondervonden had, daardoor geen schade leed. De Koning wilde trouwen, gelijk wij zeker weten, omdat hij iemand noodig had, om hem tot steun en gezelschap te strekken en eens de oogen te sluiten. Hij had zoo iemand gevonden, naar Z. M. meende, in de gravin d'Oultremont, wier vader hij had leeren kennen in de kampagne van 1794 als een braaf man, en wie hij nooit iets anders bewezen had dan de gewone hoffelijkheden. Hij had er niet om gedacht dat zij in België geboren was, en, helaas! de religie maakte bij Z. M. geene zwarigheid.

En zoo hebben wij gereede aanleiding om te spreken over de Roomsche Kerk en onze verhouding tot haar.

Onze Natie, die, alreede door hare samenkoppeling met het Roomsche België, op nieuw ondervonden had dat zij evenmin met het bijgeloof als met het ongeloof tot haar welzijn samen gaan kon, geraakte in groote ontroering, toen zij vernam dat de jeugdige Koning bedacht was op het sluiten van een concordaat met Rome. Door een gevoel van billijkheid geleid, doch meer romantisch dan staatkundig van karakter en meer sympathetisch gestemd voor de zinnenstreelende eeredienst van Rome, dan innerlijk overtuigd van de voor volken en vorsten weldadige werking der ware Gere-

formeerde religie, zocht hij, de beginselen van 1795 huldigende, de zoogenaamde rechten der Roomsche Kerk te handhaven, zoodat de onderhandelingen over het maken van zulk een ding weder opgevat werden. Nu werd in den lande de noodklok getrokken en onder leiding van *de Evangelische Kerkbode* [1]) werd overal de kreet aangeheven: »*Geen* concordaat met Rome!"

„Het klinkt uit hut en woning
d'Oranjevorst in 't oor,
En Neêrlands wijze koning
Geeft aan die stem gehoor:
„Verhoor de beê der vromen
Die klinkt van strand tot strand:
„„Geen concordaat met Romen
Voor 't vrije Nederland!" " 2)

Het kerkelijk Liberalisme zocht naar middelen om de daaruit voortvloeiende ellende zooveel mogelijk te keeren; en inzonderheid de Algemeene Synode trachtte op hare wijze waakzaam te zijn, en wakker te maken. Zij vertegenwoordigde 1,691,809 zielen, in 1,230 standplaatsen met 1,450 Predikanten (Limburg niet medegerekend, dat 17 Predikanten telde), en kerkrechtelijk dus de geheele Protestantsche Natie, de zedelijke, verstandelijke, ja ook numerieke meerderheid. Zij vereenigde zich terecht met het op touw gezette Petitionnement tegen een concordaat, waarvan de drijfkracht gelegen was in Rome's ontkenning van de gelijkheid der andere Kerken met haar. Men vreesde dat »door de invoering van Bisdommen en het verleenen van regten en voorregten aan Bisschoppen, de R. C. K. in vele gewigtige punten zal worden onttrokken *aan*, of liever verheven *boven* den heilzamen invloed van den Staat, en alzoo de R. Hierarchie in ons Vaderland een steun en overwigt zal bekomen, hetwelk noodwendig ten nadeele van het Protestantisme in het algemeen en van de Hervormde Kerk in het bijzonder zal uitloopen." De Synode begeerde dan ook dat het recht van *placet* tegenover die macht zou blijven [3]).

Geen wonder voorwaar, dat de welbekende gezindheid van Willem I en die van den troonopvolger bij de verandering der Grondwet het verlangen wettigden, om door herstelling van Art. 133 der Grondwet van 1814 te zorgen dat, uiterlijk althans, de Koning tot de Hervormde Kerk behoorde.

Door meer dan 600 predikanten werd daartoe de hulp der Synode ingeroepen. Maar de Synode zag alleen in de belijdenis der Hervormde leer

1) Bij *Johs. van der Heij en Zoon* te Amsterdam. Vgl. ook het *zedig-vrijmoedig woord* van Broes.

2) Bij P. N. van Kampen 1841.

3) Vgl. *Syn. Hand.* van 1841, bl. 99, en van '46, bl. 102.

door het huis van Oranje een waarborg »voor de rechten en belangen der Hervormde Kerk, die door geen anderen behoeft te worden vervangen"; »heiliger en duurzamer dan de geschreven letter, gelijk vroeger die was... en welks vernieuwing meer dan één Provinciaal Kerkbestuur en een groot aantal Leeraren in onze Kerk hebben verlangd, dat wij als *hunnen* wensch tot de kennis van Uwe Majesteit zouden brengen," [1]) wie zij, bij het einde van het 25jarig bestaan der Organisatie, uit naam der Kerk, hartelijken dank had betuigd »voor de bescherming en weldaden, welke zij, gedurende al dien tijd, onder Hoogstderzelver vaderlijke en regtvaardige Regeering heeft genoten.", [2])

En omtrent den nieuwen Koning werd het Protestantsche Nederland wel wat al te veel gerust gesteld door de verklaring, die hij aflegde aan de Synodale Commissie van audientie (den 29sten October 1841), en dat hij, als Protestant door geboorte en door overtuiging, verdraagzaamheid jegens alle andere gezindheden, ook als Koning, onder zijne hoogste pligten telde; doch niettemin, zoo zulks immer noodig mogt zijn, door de bescherming der Protestantsche Kerk, zijne toegenegenheid en liefde aan dezelve zou doen blijken"

Want ondanks allen tegenstand wist de Roomsche Kerk zich te versterken. De Koning deed nu in zijn kabinet de zaken af met den listigen nuntius Cappacini. Reeds op zijn kroningsdag nam hij onderscheidene besluiten ten gunste van de kloosters in Braband en Limburg. Niet in de Staatscourant verschenen, noch door den Raad van State onderzocht, waren die besluiten in strijd met Art. 72 der Grondwet, terwijl de kloosters zelve verboden waren door de nog geldige Fransche decreten [3]).

⁂ Onder zijne regeering ontstonden minstens in Noord Braband 22, in Gelderland 4, in Zuid Holland 4, in Noord Holland 8, in Zeeland 1, in Utrecht 5, in Overijssel 3 kloosters. In 1847 bevatte de missie, volgens Jezuïtische opgaven, onder leiding van den nuntius als vice-superior, 4 apostolische vicariaten, Holland, 's Hertogenbosch, Breda en Limburg; 5 bisschoppen; 5 seminaries, 893 congregaties; 1094 kerken en kapellen; 1539 priesters, en 1,171,910 leden.

Alzoo gekoesterd door het misleid rechtsgevoel des Konings, vernieuwde de Roomsche Kerk ook hare welbekende Paapsche stoutigheden onder het volk om haar invloed te vergrooten door vermeerdering van zielental. Van de gemengde huwelijken; van den behoeftigen staat; van het ongeoorloofd verkeer van Roomsche jongens met Protestantsche meisjes; van diepe onkunde,

1) *Syn. Hand.* van 1840, bl. 112.

2) t. a. p. bl. 110.

3) Vgl. *De kloosters in Nederland* in 1861, door Mr. J. B. Baron van Hugenpoth tot den Berenclaauw. Tweede oplaag, Utrecht, Kemink & Zoon, 1861, bl. 31 v.v.

grove onzedelijkheid, blijkbaar gemis van godsdienstige beginselen; van sterfbedden, ja waarvan al niet, maakten Kapelaans en Zusters van liefdadigheid, pastoors en zelotische gemeenteleden ijverig gebruik, om hun rijk te doen komen. »Wij hebben het berigt voor ons, leest men in de *Synodale Handelingen* [1]), van eene vrouw, welke na hare communie nog met de Hervormden aan de tafel des Heeren heeft aangezeten, daartoe van haren biechtvader de vergunning verkregen hebbende, ten einde het verlies van eene erfenis te verhoeden, waarmede zij in geval van overgang, waarvoor ter zake van haar gemengd huwelijk alle vrees bestond, door eene bemiddelde bloedverwante was bedreigd geworden."

In welken geest Groen werkte tegen Rome, geven de volgende in de Dubbele Kamer van '40 gesprokene woorden te kennen [2]) naar aanleiding van de vraag of Art. 133 der Grondwet veranderd zou worden; gelijk men weet, liet dit den Vorst vrij in de keuze van zijn kerkgenootschap.

„Ik ben Christen en Protestant, zoo liet hij zich hooren; ik ben het uit overtuiging; daarom acht ik mij verpligt, waar het pas geeft, elke leer te bestrijden die, naar mijn inzien, hetzij uit den aard, hetzij door verbastering van haar beginsel, tot de meest verregaande afdwalingen leidt. Zoo verdraagzaam kan ik jegens de R. Catholijken niet worden dat ik ophouden zou Protestant te zijn. Zoo ver gaat mijne onverdraagzaamheid; verder ook niet. Ik ben, naar mijn gering vermogen, waar het regt en billijkheid gold, de voorspraak ook van andersdenkenden geweest. Ik heb betreurd dat men in België maar al te zeer het voorbeeld van Jozef II heeft gevolgd, alsof eene Protestantsche Vorst de liefde eener Catholijke bevolking zou winnen, met dezelfde maatregelen waardoor zelfs een Catholijke Vorst ze had verspeeld. Ik heb de Besluiten van 1825 betreurd, die ik als eene voorname oorzaak der gebeurtenissen beschouw. Ik heb bejammerd dat men, met de beste bedoelingen welligt, ook aan de Belgen een onderwijs, strijdig met hunne geloofsovertuiging opgedrongen heeft. Ik heb elke spanning tusschen Protestanten en Catholijken met leedwezen gezien. Ik heb telkens, ook voor de R. Catholijken de regten gevraagd die ik voor mijne geloofsgenooten vroeg."

Groen pleitte dus voor gelijkheid van rechten ten behoeve van de staatsrechtelijk erkende gezindheden, ja eigenlijk ook voor wie niet erkend waren, gelijk de Afgescheidenen. Doch in welken zin? Beter nog dan zijn toen gegeven advies omtrent het genoemde Artikel der oude Grondwet zal ons zijn brief (18 Aug. 1844) aan Wormser over 't zelfde onderwerp inlichten. Wij zijn verplicht, de geheele passage aan u voor te leggen.

1) Van 1842 bl. 141 v.v. — Ik ken zelfs een geval, waarin men om den broode jaren achtereen Roomsch en Hervormd beide was met vergunning van den Pastoor, en een ander, waarin een Roomsche jongen zijn bij hem moeder geworden knap meisje verstiet, met goedvinden van familie en geestelijkheid, omdat zij niet Roomsch wilde worden. Maar de goddeloosheden van den Antichrist zijn niet te tellen, noch te schetsen, zelfs niet die van deze eeuw!

2) *Adviezen* I, 24.

„Uw raad aan de Kerk om geen heil te wachten van den Staat, kan ik volkomen beamen. De Staat, van de Kerk vrij, heeft de Kerk aan banden gelegd; zoodanige scheiding en hereeniging, zoodanige vrijheid, die naar Kerk-slavernij leidt, is eene combinatie boven alle andere hypothesen noodlottig. Zoo lang er geene andere vereeniging mogelijk is, acht ik met u de roeping der Kerk te zijn, dat zij zich in haar geestelijke zelfstandigheid terugtrekke tegenover de wereld en den met de wereld, die in het booze ligt, één geworden Staat. De gronden welke in Schotland de Kerk tot vrijverklaring genoopt hebben, bestaan, zou ik zeggen, in tiendubbele mate bij ons. Ook wil ik niet beweeren, dat de Christelijke Staten aan den Joodschen Staat gelijken, of dat de *volkeren* door God aangenomen zijn. Ik kan mij geen denkbeeld vormen van eene *nationale* Kerk, in dien zin alsof de Kerk van Christus door aardsche grensscheidingen zou worden beperkt. Zoo ik vereeniging van Kerk en Staat verlangde, het zou niet wezen als voor de Kerk alleen nuttig, veel min onmisbaar; maar als nuttig en onmisbaar voor den Staat."

Van de laatste denkbeelden kan ik mij, op Christelijk-historisch standpunt, geene voldoende verklaring geven. De School, die in de wetboeken de opteekening van het historische recht verlangt, moet ook verlangen dat het onloochenbare feit, dat God de volkeren heeft aangenomen en mitsdien ter opneming in Zijnen drieëenigen naam bestemde, als hoogste recht door alle machthebbers erkend worde; terwijl het wel degelijk in het belang van het Christendom en van de volkeren is, dat de Staat zich in de behartiging van de gewichtigste belangen met de Kerk vereenige.

In den grond der zaak wordt evenwel ook niets anders verlangd door de Nederlandsche voorstanders van Art. 36 der Confessie. Althans Groen heeft zoo iets gewild. Het vervolg van dien brief luidt toch aldus:

„Maar dit alles raakt, dunkt mij, de eigenlijke grondquaestie nog niet aan, in hoever de Overheid, en hier bedoel ik niet den magthebber aan wien het gezag opgedragen is; maar de, hetzij in Republiek of Ministerie *souvereine* Overheid bevoegd en verpligt is om, ook als zoodanig, in al datgene waarover zij te beschikken heeft, aan haar geloof en belijdenis getrouw te zijn. Zoo ja, dan is haar geloof (dat met de meest mogelijke Evangelische verdraagzaamheid kan gepaard gaan) de grondslag van wetgeving en bestuur; de Kerk waartoe zij behoort, en die desniettemin even zelfstandig en vrij blijven kan wordt alzoo van zelve de Kerk *van den Staat*, en wanneer en in zoover het geloof van den Souverein ook dat van de natie of van het meerendeel der natie is, de Nationale Kerk. In dezen zin (en dit is geen theorie, maar een feit) was de Hervormde Kerk in Nederland nationaal.

De terugroeping van Art. 133 is voorwaar een moeielijk punt! Ik heb ze gevraagd, omdat ik meende er toe verpligt te zijn, niet omdat ik er mij mede gevleid heb. Wenschelijk zou ik het geacht hebben een Roomsch Vorst uit te sluiten van den troon. De verpligting om het geloof der Kerk niet openlijk door overgang tot eene andere Kerk te verzaken, zou, in mijn bedoeling, geenerlei regt gegeven hebben tot eene voor de vorstelijke waardigheid gevaarlijke censuur of uitbanning; maar aanneming van het Roomsche geloof zou met abdicatie gelijk hebben gestaan, en we zouden een bewijs gehad hebben dat, ondanks alle ongeloofstheoriën de Staat toch weder als *Christelijk-Protestantsche* Staat in den hierboven nader verklaarden zin van het woord moet wor-

den beschouwd. Het argument van de mogelijke onopregtheid der belijdenis zou evenzeer op elk vorderen van belijdenis, zelfs van leeraars en hoogleeraars der Kerk toepasselijk zijn; waarbij ik ook nog in het voorbijgaan moet voegen, dat in Art. 133 niet juist eene formulier-onderteekening bedoeld werd."

Groen wilde geene gelijkstelling der gezindheden volgens de liberale of de revolutionaire theorie. »*Met den voorrang eener Kerk*, zoo luidde de veelzins miskende stelling uit *Het Handboek der Vaderlandsche Geschiedenis*, met den voorrang eener Kerk *vervalt de mogelijkheid om de vrijheid van het geweten tegen de onverdraagzaamheid van het ongeloof te beschermen*". Aan het Evangelie moest de voorrang toegekend worden, in welken vorm dit door de historische meerderheid ook beleden werd, hetzij in den Roomschen, hetzij in den Lutherschen, hetzij in den Gereformeerden vorm. Deed de Staat dat niet, dan vereenigde zich de Staat met het ongeloof, dan werd hij onverdraagzaam jegens het geloof, dan werd een Atheïsme »Godsdienst van Staat," of juister, anti-christelijke ongeloofsregel voor overheid en bevolking. [1])

Groen wilde geene *revolutionaire samensmelting* der Gezindheden, »waarbij in Holland en in België bijkans ieder regt, van de Hervormde of van de Roomsch-Catholijke Kerk, als vooroordeel en misbruik, ter zijde gesteld werd"; — noch een *revolutionaire suprematie van den Staat*, »waarbij de Gezindheden, òf afzonderlijk en beurtelings, òf gelijktijdig en gezamenlijk, ook in haar eigen en dierbaarste aangelegenheden, onder den druk van Koninklijke Besluiten of Staatswetten worden gebragt", zooals in België door de Besluiten van 1825, en in Nederland door de organisatie van 1814 geschied was; — noch een *Schoolwezen*, »waarbij, ten nadeele van alle Gezindheden, op de Volksschool, òf *de* Godsdienst geweerd, òf *een* Godsdienst gedecreteerd wordt." [2]) Hij wilde, »volgens de Grondwet, gelijke bescherming van de Kerkgenootschappen, dezelfde burgerlijke en burgerschapsregten, gelijke aanspraak op waardigheden, ambten en bedieningen, maar niet dat de eigenaardigheid eener *Christelijke Natie*, ook in haar openbare instellingen aan den eisch der lichtvrienden ten offer worde gebragt, noch ook dat het regt van den Staat aan den overmoed van eene rigting die gewetensvrijheid afkeurt en die de zelfstandigheid van het wereldlijk gezag bedreigt, ondergeschikt zij [3]).

In hoeverre deze beginselen samenhangen met de *Rechtsleer van Stahl* [4]),

1) *Nederlander*, No. 1405 (22 Jan. 1855).
2) *Ned.* No. 1406.
3) *Ned.* No. 1408.
4) Veel is over die verhouding geredekaveld. Wij komen er waarschijnlijk nader op

behoeven wij niet te onderzoeken. Dat ze misverstaan werden, en dat Groen dientengevolge werd uitgemaakt voor iemand, die de heerschappij, die de overheersching (gesteld dat zij ooit bestaan hebbe) van de Gereformeerde, van de Dortsche Kerk over Staat en volk, terugwenschte, spreekt als van zelf. Gewoon om andere denkbeelden te hechten aan de woorden dan hunne beteekenis was, en opgegroeid in een land waar men elkander moeilijk goed verstaat en allerlei kwade bedoelingen toeschrijft, hield menigeen Groen zelf voor een Jezuït die slechts één doel voor oogen had, altijd voor oogen hield, en met alle mogelijke middelen zocht te bereiken, t. w. de wederinvoering van die Staatskerk. Het kan echter niet ontkend worden, dat Groen, gelijk hij zelf meermalen onbewimpeld uitgesproken heeft, bijv. met betrekking tot ons land, de zedelijke suprematie van het geloof over het ongeloof gewild heeft, bij alle vrijheid aan alle Kerkgenootschappen gewaarborgd en steeds te waarborgen om de inwendige aangelegenheden naar eigen kerkelijke inzichten te regelen, en dat dus, wanneer de overwegende meerderheid wederom de Dortsche leercanones aanvaardde, ook als van zelf eene regeering zou ontstaan als in den bloeitijd onzer Republiek, eene regeering die — dit liet zich gemakkelijk bevroeden — er echter gansch anders uitzag in de fantastische verbeelding van het Liberalisme, dan in de historische profetieën van Groen.

Doch hoe dit zij, met de staatsrechtelijke gelijkstelling der gezindheden te verkondigen, heeft hij, voorzeker, de meest praktische en vredelievendste staatkunde verkondigd, die denkbaar is, en het is onbegrijpelijk, waarom alle irenische menschen hem niet luide om die stelling toegejuicht hebben; vooral voor onze toestanden past zij uitnemend. Maar of zij zich laat afleiden uit het recht der waarheid is minstens twijfelachtig, en dat zij niet overeenkomt met het voormalig staatsrecht, valt niet te betwijfelen. Zoo weinig reactionair was de onverbeterlijke reactionair!

In elk geval, met blijdschap heeft Groen zeker vernomen de verklaring, die den 1sten Juli 1842 afgelegd werd namens den Koning, die, opgevolgd, een grootendeels anderen toestand [1]) van het Kerkgenootschap in 't leven riep.

In antwoord toch op een verzoek van Ds. Moorrees c. s., dat de Koning de Synode op een gegeven nader te bespreken antwoord zou doen terugkomen, of wel zelf de noodige verordeningen bevelen, »ten einde de Hervormde Kerk op den ouden voet worde hersteld, en allen, die daarvan afwijken, uit dezelve gaan," verklaarde de Regeering geene bevelen te mogen geven aan de Synode

terug. Maar reeds hier zij vermeld, dat de *Nederlander* van 20 Januari 1855 eene voortreffelijke reeks van opstellen over het bovengenoemde onderwerp begon.

1) Vgl. mijn *Handboek* voor het *Kerkrecht*, bij den uitgever dezes.

in kerkelijke geschillen; hare buitengewone tusschenkomst kon niet meer te pas komen, nu eenmaal het Hervormd Kerkbestuur gevestigd was; »dat het noch met de bepalingen der Nederlandsche Grondwet, noch met de bedoelingen der Regeering zou overeenkomen, dat dezelve zich eenig *Jus in Sacra* zoude aanmatigen; noch eenig *Jus circa Sacra* uitoefenen, buiten de bestaande Reglementaire verordeningen en de algemeene bevoegdheid en verpligting der Regeering, om te waken voor de goede orde en de veiligheid van den Staat;" »en dat mitsdien alle veranderingen in de bestaande Kerkorde voortaan alleen van de Kerk kunnen uitgaan, en dus derzelver Hoogste Vergadering uitsluitend bevoegd is, om, indien zulks noodig mogt bevonden worden, volgens de bestaande Reglementen, de vereischte maatregelen te nemen; of ook, wanneer het belang der Kerk verandering dier Reglementen vordert, daartoe na rijp beraad, en wettig kerkelijk overleg te besluiten, buiten eenigen invloed der Hooge Regeering, die, wanneer hare bekrachtiging daarop vervolgens gevorderd werd, alleen zou hebben toe te zien, dat daarbij niets toegelaten werd, strijdig met de Grondwet, of met de rust en veiligheid van den Staat."

Daarmede dus eene nieuwe toekomst ontsloten zijnde, ligt het voor de hand, dat wij nu in de eerste plaats onze aandacht bepalen bij de *Formulier-kwestie*, die reeds dadelijk in 1842 in duurzame gestalten optrad, en tot het openbaar worden van verschillende gevoelens en daardoor tot het formeeren van verschillende partijen aanleiding gaf. Wij zullen daarbij echter eenige jaren terug moeten gaan.

HET REVEIL.

II.

1842–1853.

Verscheidenheid en Samenbinding

I. DE FORMULIERKWESTIE;
II. DE CHRISTELIJKE VRIENDEN;
III. DE CHRISTELIJK-HISTORISCHE STAATKUNDE;
IV. HET LAGER ONDERWIJS;
V. GODGELEERDHEID EN EVANGELIEBEDIENING;
VI. CHRISTELIJK-PHILANTROPISCHE WERKZAAMHEDEN;
VII. GEMEENSCHAPSOEFENING MET BUITENLANDSCHE BROEDERS,
VIII. KERKELIJKE BELIJDENIS EN HOOGER ONDERWIJS;
IX. WERKZAAMHEDEN OP JURIDISCH-CONFESSIONEELEN GRONDSLAG.

Na het vorenstaande overzicht gelezen te hebben, zijn wij, hoop ik, genoegzaam voorbereid geworden om te begrijpen, onder welke omstandigheden Groen van Prinsterer in 1842 als leider der Hervormden in het Kerkgenootschap optrad. Tegen de heerschappij van onrechtzinnige leerstellingen was een klimmend verzet ontstaan: hij zou dit voortaan leiden totdat, in 1867, na toenemende bestrijding van het Christelijk geloof door middel van kerkelijke ambten, vooral door de toepassing van het kerkelijke stemrecht, dat geloof weêr in alle belangrijke gemeenten zegevierde. Daarbij mocht hij de voldoening smaken, dat hij reeds veel voor de vrijheid van godsdienstoefening gedaan had. In datzelfde jaar kwam toch, gelijk wij reeds opmerkten, het Koninklijk Besluit, dat de Afgescheidenen, onder noodige waarborgen, vrijliet, en tevens hunne grootste kracht deed verdwijnen. Voorts herinneren wij ons, dat, eveneens onder den tweeden Koning uit het huis van Oranje, in beginsel de lang gewenschte opheffing uitgesproken werd van het *jus in sacra et circa sacra*, waardoor onze Kerk eene nieuwe toekomst tegemoet ging en de strijd dus ook eene andere gedaante verkreeg; dientengevolge wordt dit tijdvak door de invoering der kerkelijke organisatie van den 1[sten] van Bloeimaand 1852, alsmede door de gebeurtenissen van 1853, in twee onderafdeelingen gesplitst Behalve in vele van de reeds genoemde punten, schittert de heer Groen al die jaren, als eene ster van de eerste grootte in den harden strijd voor de Christelijke volksopvoeding.

Stond hij met de reeds behandelde personen in levendige betrekking, wij zullen nog veel meer vrienden en broeders zich rondom hem zien posteeren, sympathetisch ja, doch veelal niet eensdenkend. Het tooneel, waarop hij zich bewoog, (en wij beperken ons nog wel tot de kerkelijke zijde van zijn veelzijdig leven!) is zoo levendig, zoo woelig zelfs, en tevens zoo vol afwisseling en kleuren dat groote behoedzaamheid dringend gevorderd, welwillende verschooning vriendelijk gevraagd wordt.

Er was, gelijk wij zagen, eene groote scheur ontstaan Aan verschillen

was geen gebrek; overvloed van strijd daarentegen onder de vrienden van den onmisbaren Vriend. Groen heeft zich met zulk eene scheiding nooit vereenigen kunnen; en betreurende, dat verdeeldheid der broeders ten voordeele van het rijk der duisternis strekte, heeft hij steeds getracht hen te vereenigen tot eene tegen het ongeloof in Kerk en School en Staat heilzaam inwerkende macht.

Dat daarbij veel wijsheid en liefde noodig was, is gemakkelijk te begrijpen, en dat daarbij veel bittere teleurstelling ondervonden werd, was licht te voorspellen. In verschillende opzichten zullen wij Groen nu zien optreden

I. DE FORMULIERKWESTIE.

Dat die kwestie, waarbij wij allereerst stil staan moeten, eene gewichtige rol zou spelen, was te voorzien. Hoe zij tot eene hoofdkwestie werd, heeft Groen zeer juist geschetst in eene passage, die hier dient vermeld te worden.

De loochening van de hoofdzaak en het wezen der belijdenis wekte, zoo schreef hij [1]), bij terugkeer van prijsstelling op de prediking daarvan, onrust. »Men is niet begonnen met den te grooten invloed van het wereldlijk gezag, of de aristocratische inrigting in het bestuur van de Kerk, of de willekeurige losmaking der banden van geloofseenheid te berde te brengen." Maar, velen wederom behoefte gevoelende aan de prediking der waarheid, beriep zich de Leeraar, die haar niet deed hooren, evenzeer op den Bijbel als de ontevredene hoorder. »Wie nu zou, bij onderling verwijt, bepalen wat in de Gereformeerde Kerk voor waarheid, voor Bijbelleer is te houden? Eerst op die wijs, doch op die wijs zeer natuurlijk, kwam men tot *het Formulier*, waardoor de afwijking bewezen, waardoor de noodzakelijkheid van terugkeering aangeduid werd. Eerst nu werd, omdat men handhaving wilde van Gods Woord, handhaving der Geloofsbelijdenis verlangd. Hierdoor is de strijd over de verbindende kracht der Formulieren ontstaan; langdurig, en waarvan één der resultaten is geweest de openbaarwording van het geheim, waarmede reeds zoo velen om den tuin waren geleid; de ontdekking der hoofdmanoeuvre, waardoor het Synode de leer en tevens het eigenlijk aanwezen van de Kerk aan de willekeur der Geestelijken, aan elks rede, verbeelding of gevoel, aan elks geloof, ongeloof, of half geloof prijsgegeven had. Eerst toen, doch toen zeer natuurlijk, werd *de bevoegdheid van het Synode* onderzocht, en in twijfel getrokken en ontkend; en, toen de naam des Konings er in werd gemengd, de bevoegdheid evenzeer van het wereldlijk gezag."

Wij behooren dat vraagstuk dus wat hooger op te halen.

1) *Maatregelen* enz.

De Synode van 1835 had, bij toepassing van inkwisitoriale gestrengheid op martelaars, als de heeren Brummelkamp, van Velzen en Gezelle Meerburg, zich, tegenover de bescheiden en vredelievend geachte adressanten, vastgezet in haar besluit, om de onderteekeningsformule voor aankomende predikanten *onverklaard* te laten. Er waren een drietal adressen van dien aard ingediend, van den meergenoemden le Roy, van A. Rutgers, Predikant te Breede, met twee andere ambtgenooten uit de Classe van Middelstum, en van R. Engels, Predikant te Nieuwolda en 19 andere in het Provinciaal Ressort van Groningen. Hoofdzakelijk verlangden zij eene ondubbelzinnige verklaring van de dubbelzinnige formule, in den zin van handhaving der kerkleer. De hoogbejaarde Engels, tot wien Groen zich persoonlijk ook getrokken zou voelen [1]), omschreef het nader. Hij verlangde daardoor eene verbindtenis tot het leeren en voorstaan der *kenmerkende* leerstukken onzer Formulieren als overeenkomstig en overeenstemmende met Gods heilig Woord. Naar het oordeel der Synode echter bestonden voor hetgeen de Adressanten verlangden geene genoegzame redenen; de zaak zelve was hoogst moeilijk, ja bijna onmogelijk, ging de bevoegdheid der Synode te buiten, en zou van de bedenkelijkste gevolgen zijn.

Onbewezen toch was de veronderstelling, dat, zooals de zaken nu staan, de verbindtenis is weggenomen en hare getrouwe handhaving opgegeven; »geen enkel bewijs is er voorhanden, althans geen aangevoerd, dat de Kerkbesturen en met name de Synode, de handhaving der belangen van de Hervormde Kerk of van hare leer heeft verwaarloosd." Bij deze zijdelingsche uiting van onbegrijpelijke tevredenheid over zichzelve, voegde de Synode de opmerking, dat eene nadere verklaring geenszins nuttig of noodig is. Toegegeven dat het formulier dubbelzinnig is, wat zij echter niet toestemde, was de dubbelzinnigheid veeleer beletsel, dan een bron van onrust. In elk geval zou het gevraagde geen middel zijn tot instandhouding der waarheid. De handhaving der waarheid mag niet verwacht worden van eenige menschelijke bepaling, maar alleen van het bestuur van Hem, die in de wereld kwam, om der waarheid getuigenis te geven, en van de behoefte der menschen, die alleen door het reine Evangelie voldaan wordt en daarom ook telkens van zelf daarhenen terugkeert. Met deze synergistische overtuiging nam de Synode den grond van haar eigen bestuur weg; niet wat zij te gelooven, allééη wat zij te doen had, als bestuur, in deze aangelegenheid, was de groote vraag.

Voorts was het zoo goed als onmogelijk, te voldoen aan de kenbaar gemaakte wenschen, omdat er zóóvele voorstellen waren als ingekomen stuk-

1) *Br. v. d. C.*, 1, 168.

ken. »Terwijl de een alleen in het algemeen eene verbindende verklaring, wijziging of vermeerdering begeert, vraagt een ander geheele terugkeering tot het oude, zelfs met verzoek, dat reeds alle bestaande reglementen, zoover zij van de drie van ouds bestaande formulieren afwijken mogen, buiten werking gesteld worden, en een derde, dat de Synode verklare, dat er geene voorwaardelijke, maar onvoorwaardelijke instemming bedoeld worde." Werden alzoo de verschillende zienswijzen aangegrepen om de dubbelzinnigheid te behouden, de Synode mocht zich zelfs op adressanten beroepen, die haar alleszins voortreffelijk vonden. Van den anderen kant was toch naar waarheid gezegd, dat beiderlei verklaring van het formulier — het *quia* èn het *quatenus* — besliste voorstanders vindt onder mannen van naam in onze Vaderlandsche Kerk, en dat elke verklaring, niet alleen overtollig, maar ook hoogst ongevallig wezen zou. De Synode, die allen zocht te voldoen, moest om die redenen onze adressanten afwijzen.

Maar de Synode was ook onbevoegd, om eene nadere verklaring te geven. De vigeerende formule, met rijpe beradenheid door wijze en vrome mannen vastgesteld, bevatte alles, wat zij naar hare bedoeling moet bevatten, en drukte juist zooveel uit, als van de aanstaande Leeraren kan en mag gevorderd worden. Elke nadere verklaring van deze (volmaakte) formule zou, als meer verbindend aangemerkt, verder gaan dan het Protestantisme, dan het Evangelie gedoogde; de Synode zou daardoor gevaar loopen, zich meer aan te matigen, dan het bestuur eener gemeente, naar den zin van Christus, toekomt, ja, zij zou zich aan het hoofd eener partij plaatsen; terwijl zij nu — het hoofd bleef van de partij der lofredenaars op het bestaande.

Eindelijk voorzag zij van elke verklaring hoogst ongunstige gevolgen voor de waarheid, en niet minder ook voor de rust en den vrede der Hervormde Kerk. Scheuring zou er uit voortvloeien, gelijk zelfs le Roy had opgemerkt dat zij, die zich daarmede niet konden vereenigen, zich zouden afscheiden; wat hij wenschte, achtte zij verderfelijk, gezwegen van de vrees, dat aan de woelzieken voet gegeven zou worden.

Op zulke gronden werden adressanten afgewezen. Zelfs het bescheiden voorstel van Heringa vond geen welgevallen bij de Synode. Hij had nam. voorgesteld te verklaren, gelijk ook een Clarisse en Royaards haar verklaarden, dat de onderteekeningsformule een *quia* bedoelde in gematigden zin, overeenkomstig zijne onwederlegbare stelling, dat wij de Formulieren getrouw moeten zijn, omdat ze met Gods Woord overeenkomen [1]).

Vijf jaren achtereen werd de Synode met rust gelaten, niettegenstaande

1) Vgl. zijn *Berigt aangaande zeven stellingen betreffende de Formulieren van eenigheid in de Ned. Herv. Kerk*, Utrecht 1835; of boven bl. 58; en Bouman t. a. p. bl. 129.

in de gemeenten de verlevendiging van het kerkelijk bewustzijn toenam. In 1841 echter werd de Synode belast met een monster-adres van 8790 leden der Gereformeerde Gemeente, aangevoerd door Ds. *B. Moorrees*, Predikant te Wijk, in het land van Heusden. De Veluwe begon, bij monde van een paar Kerkeraden (die van Nijkerk en Elspeet) in vereeniging met die van Oosterwolde en 's Greveldduin Capelle, ook reeds meê te spreken; maar, aangezien zij een Synodalen regel van correspondentie geschonden hadden, vermeerderden zij voor ditmaal den arbeid der Synode niet.

Noch de adressanten, noch de toon of de geest van hun adres, waren haar welgevallig. Zij wilde die eenvoudige menschen niet verachten, maar deze gaven toch de duidelijkste blijken, dat ze niet bevoegd waren, »om regt te oordeelen over zaken, voor of tegen welke zij op hunne wijze mede ijveren." Toon en geest was ook zoodanig, dat de Leeraars, »die zich daartoe geleend hadden, zich eene ernstige bestraffing, naar kerkelijke verordening waardig gemaakt" hadden. Want zij hadden de vermetelheid zoo ver gedreven, dat zij de hedendaagsche Hervormde Kerk »eene *liberale* Kerk" noemden »in dien zin, dat wij zonder geloofsbelijdenis en zonder vaste beginselen zijn en zelfs het eenig Hoofd der Kerk, Jezus Christus, nu ontberen." Dat zou het gevolg zijn der invoering van het welbekende onderteekeningsformulier, en datzelfde dorsten zij allerwege aan duizenden en de duizenden verdubbeld bekend te maken. Evenwel, men moest de dolende schaar medelijdend verschoonen.

Wat verzocht werd van de Synode, die, hoewel in strijd met Art. 30 en 31 der Confessie, hun door de aardsche macht opgedrongen was, laat zich gissen.

De volkspartij wilde herstelling van het oude »eedformulier", onder handhaving van de verplichting om zich letterlijk aan de formulieren te houden; de verwarring, in é. w. alle ellende onzer Kerk vloeide voort uit de afwijking van de bedoelde Leerregelen. De Predikanten, die onder de verdenking van afwijking lagen, werden niet altijd behandeld, zooals zij behandeld moesten worden, de anderen daarentegen, welke getrouw geacht waren, kwamen door overmaat van vertrouwen en hulde niet zelden in de nabijheid van blinde klippen. Van dezulken, die nog op de voormalige manier geteekend hadden, stierf er telkens een; doch menigeen scheen ook telkens te vergeten, wat hij, om de deur der Kerk in te gaan als haar dienaar, in de tegenwoordigheid Gods onderteekend had.

Sommige oude van dagen echter hadden stand gehouden. Zij spraken als Ds. Fockens van Sneek (op de Classicale vergadering van 29 Juni 1842):

„Mijnheer Waalkes! Wij varen wel voor éénen Reeder, maar uw adres teeken ik

niet — en kan dit ook als man van eer, eed en geweten niet doen. En waarom niet? hierom niet. Ik heb voor bijna drie en vijftig jaar (15 September 1789, op de bovenkonsistoriekamer der Groote Kerk *te Groningen*), na eene akademische opleiding van ruim acht jaren, na een gestreng examen, en na lang en rijp beraad, vrijwillig met deze hand onderteekend, niet zooals gij, Friezen! meent, naar uwe oude staats- en kerkwet, slechts twee Formulieren (de Heidelbergsche Katechismus en de Nederlandsche Geloofsbelijdenis) te onderteekenen, en wel met die geduchte wijziging, dat gij ze aanneemt (t. w. na 1816) voor zoover dezelve naar uw vernuft met de H. Schrift overeenstemmen. Maar ik heb als Groninger onderteekend de *drie* Leerformulieren... der Dordsche Synode van 1618 en 1619. En behalve dat heb ik toen ook nog na naauwkeurig onderzoek en rijp beraad, met opzien tot God en ganschelijk overtuigd, verworpen de dwalingen van Becker (nopens den satan en zijne engelen) en Roëll (nopens de eeuwige geboorte en het zoonschap, als ware het een eeuwig broederschap tusschen den Vader en den Zoon) — die onderteekening van mijnen naam (in het *Groote Boek* — naar den scherts van den Prof. Hofstede de Groot in zijne „*Gedachten*"), is mijn plegtige eed bij God, dien ik, na duizend twijfelingen en tekortkomingen, gedurende meer dan eene halve eeuw, in mijnen post, tot op dit oogenblik bewaard heb, en thans zoo noodig, in uw midden wel weer hernieuwen wil. — Daar staat: „„Heeft iemand, tot zijne schade gezworen, evenwel verandert hij niet."" Ook ik heb zeker naar den tijdgeest, tot *mijne schade* gezworen; want (en dit zei ik luimig) schoon ik, vóór 1816, tot hooge synodale posten geroepen ben, heb ik het echter, na dat jaarcijfer, door mijne regtzinnigheid zoo ver niet kunnen brengen, dat ik ooit op één uwer zestallen (als Lid van 't Klassikaal Bestuur) heb kunnen komen." — „Ik ben *quia*" (d. i. ik houd de Formulieren, *omdat* ze in *alles* op Gods Woord steunen) zei ik tot Collega van Hasselt, — waarop hij hernam: „en ik een *quatenus*" — (d. i. ik houd de Formulieren, *voor zoover* zij op Gods Woord rusten). Ten slotte sprak ik nog in 't Grieksch: „Dat ik geschreven heb, dat heb ik geschreven — dat heb ik tot nu toe bewaard. Met dien eed, met die leer in 't hart en op de lippen geve God, dat ik de eeuwigheid, die mij nader is dan u, moge intreden." 1)

Van de wederinvoering van het zooeven bedoelde onderteekeningsformulier, waarmede al het andere ten nauwste is verbonden, mocht, volgens de Synode, in ernst geen sprake zijn. De godgeleerde wetenschap was toch in alle vakken vooruitgegaan: wat vroeger doelmatig was, was het thans niet meer; en het tegenwoordige formulier was beter dan het voormalige. Want onder het voormalige zweemde het naar ontrouw, van die schriften te verschillen, »waar derzelver feilbare opstellers zich vergist, min helder gedacht, of zich niet gelukkig uitgedrukt hebben;" het tegenwoordige verlangde instemming met de leer in 't algemeen, vervat in de Formulieren, »gelijk die in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van de belijdenis der Hervormde Kerk." En wat zijne voortreffelijkheid boven alles deed schitteren, het was de omstandigheid, dat het ook »tot een reinen wandel en eene getrouwe vervulling van de pligten der heilige ambtsbediening" verbond, en tot de behartiging van de algemeene belangen des Christendoms.

Ja, dat verlangen was »geheel noodeloos, daar in het tegenwoordige juist

1) De *Nagedachtenis* van Lukas Fockens bl. 167 v.v.; vgl. mijne *Gesch. d. V. K.*, 2, 249 v.v

dát is begrepen, wat men met zooveel drift begeert." De Formulieren van eenigheid komen daarin voor onder den naam van *aangenomen* Formulieren, omdat zij de kenmerkende leerstukken onzer Kerk bevatten.

„Daar toch door het 9de Artikel van het Algemeen Reglement de *handhaving* van de leer der Hervormde Kerk aan allen, die in onderscheidene betrekkingen met het kerkelijk bestuur belast zijn, is voorgeschreven, heeft het Reglement op het Examen, Art. 29, bepaald, dat over genoemde leerstukken de ondervraging zal moeten geschied zijn, en hem, naar art. 28, de verbindtenis, waarvan hier sprake is, ter onderteekening wordt aangeboden."

't Was dus in de verste verte niet waar, dat de Kerk »van hare oude en vaste grondslagen losgerukt en daardoor in aard en wezen veranderd zoude zijn."

„De Formulieren zijn als zoodanig, wel verre van buiten kracht en waarde te zijn gesteld, bij de nieuwe Kerke-orde in derzelver eigen karakter aangenomen en gehandhaafd. Deze Formulieren echter beneden Gods H. Woord stellende, en de leer daarin begrepen onderwerpende aan den toets der alleen onfeilbare Openbaring, doet de Nederlandsch Hervormde Kerk niets anders, dan een blijk geven van hare onveranderlijke gehechtheid aan den grondslag, waarop vóór meer dan drie en een vierde eeuw het gebouw der gezegende Kerkhervorming is gesticht; en anders sprekende of latende betuigen, dan in het formulier van onderteekening geschiedt, zouden zij waardig zijn hare eervolle plaats in de Evangelische christenheid te verliezen."

Zoo gaat het Rapport voort. Het is ééne doorloopende lofrede op het bestaande, en miskenning van den voormaligen kerkvorm. De geheele Kerk moest het gelooven: de Synode heeft het wezen en de kern der belijdenis lief; zij is afkeerig »van eene ongebreidelde vrijzinnigheid, die de grondslagen van ons gezegend Christendom in het gemeen en die van onze Hervormde Kerk in het bijzonder ondermijnt;" zij veroordeelt »met hoogen ernst onder den naam van *liberalisme*, de onverschilligheid omtrent geschiedkundige en godsdienstige waarheid op het gebied des Christendoms;" »de vermenging van allerlei leerbegrip en de gelijkschatting van ieder stelsel, als waardoor de weg gebaand wordt tot ongeloof en geheele verzaking van het Evangelie."

Inmiddels bleef zij het liberale kerkbegrip, het kerkverwoestend kerkbegrip huldigen, dat een iegelijk dienstdoend predikant en kerkbestuur zich niet naar den gemeenschappelijken, den aangenomen leerregel behoefde te gedragen, maar zijne individueele opvatting van Gods Woord tot richtsnoer nemen moest, even alsof die opvatting niet met de in de Formulieren uitgedrukte opvatting der Kerk behoorde overeen te stemmen!

En wat nu inzonderheid het punt betreft, alsof de Reglementen in strijd waren met Gods Woord, »wij zouden rekenen, zeggen de Rapporteurs, ons zelve te onteeren, zoowel als deze Hooge Kerkvergadering te vernederen,

wanneer wij de veronderstelling aannamen, dat wij van de strijdigheid der tegenwoordige kerkelijke Reglementen en Verordeningen met Gods Woord de bewustheid hadden." Zoodra zij die bewustheid kreeg, zou zij oogenblikkelijk tot verandering overgaan, — gelijk natuurlijk te verwachten en te wenschen was.

Alzoo werd, en dat met *algemeene* stemmen, besloten, het verzoek der Adressanten te wijzen van de hand, omdat »de oude en vaste grondslagen der Gereformeerde Kerk, bij de tegenwoordige kerkinrigting, op geenerlei wijze zijn losgerukt."

Bij het lezen van dit uit de pen van Ds. Dermout gevloeide stuk, waarmeê de Synode instemde, eene instemming waarvoor Prof. Bouman nog in 1862 God dankte en die het gevoelen uitdrukte van de meeste en best geziene »Godgeleerden" onzer Kerk [1]), verbaast men zich telkens over de kracht der onkunde en de macht der oppervlakkigheid in die tolken der openbare kerkelijke opinie en hoogeerwaardige bestuurders, hoeveel goeds zij ook opmerkten. Aan hunne goede trouw behoort men niet te twijfelen; doch vele adressanten, al waren het dan ook maar »ongeletterde en slechte menschen" hebben zeker dat Rapport lezende, gevoeld dat zij ganschelijk niet begrepen of — met een kluitje in het riet gestuurd waren.

Althans, kon de Kerk gerust wezen naar het oordeel der Synode, »de twistgierigheid en liefdeloosheid, die in den boezem van ons kerkgenootschap meer en meer ontstaat uit overdrift in het voorstaan van oude of nieuwe zienswijzen," gelijk de Algemeene Synodale Commissie zich uitdrukte, liet de Synode geenszins met rust.

In het volgende, het kritieke jaar nu, traden van de zijde der adressanten mannen te voorschijn, die wel hun naam konden teekenen, en alle blijken droegen van wel bevoegd te zijn om mede te oordeelen. Wij kunnen onmogelijk al de geschriften bespreken, die bij de Synode inkwamen. Van de meeste vermelden wij slechts de inzenders: bijv. Ds. J. G. Oosterbeek, te Wildervank en twaalf andere Predikanten van de Classis Winschoten; Ds. Moorrees en C. D. L. Bähler, in vereeniging met eene menigte kerkeraadsleden en »gewone lidmaten"; Ds. C. C. Callenbach en L. J. de Hoest te Nijkerk [2]); J. C. Eijkman te Oosterwolde, S. H. Sijpkens te 's Grevelduin Capelle; Detmar te Ede. Van de adressen uit de gemeenteleden noemen wij slechts dat van W. de Clercq.

1) In zijn meermalen aangehaald werk: *De Godgel. en hare Beoef.* enz., bl. 350.

2) Vgl. *Adres aan de Algemeene Synode der Hervormde Kerk in Nederland, ingediend ten jare* 1841, *door den Kerkeraad der Hervormde Gemeente van Nijkerk op de Veluwe*, en *Nader Adres door de Leeraren dier Gemeente, ten dezen jare, aan de Synode toegezonden*. Nijkerk, J. J. Malga, 1842.

Wij wenschen thans echter stil te staan bij het beroemde stuk, door Groen gesteld, maar, na overleg, door de »zeven Haagsche Heeren" geteekend, wel spottenderwijze, toch naar waarheid genoemd: de zeven Haagsche *wijzen*. Zij begrepen en zeiden, waarop het stond, in een ook voor de gemeente doorzichtig adres. 't Waren de Heeren D. van Hogendorp, M. B. H. W. Gevers, A. Capadose, G. Groen van Prinsterer, P. J. Elout, J. A. Singendonck en C. M. van der Kemp. Adhaesie aan dat adres [1]) gaven bij de Synode de hh. Z. van der Brugghen, J. J. le Roy, T. van Schuylenburgh en nog een paar anderen [2]).

Het handelt over »*het gezag der Formulieren; de Academische opleiding der Predikanten; het verband tusschen het lager Onderwijs en de Kerk; de wijziging van het Kerkbestuur.*"

Van het laatste gedeelte noemen wij hier slechts de punten op; de beide voorafgaande onderwerpen bewaren wij geheel tot later. Alleen het eerste dient nu besproken te worden.

„Aanvankelijke revisie der kerkelijke Reglementen, ter handhaving eener Christelijke kerktucht, in leer en in wandel, en ter voorbereiding eener Kerk vertegenwoordigende Synode door *a.* meerdere werkzaamheid en invloed der klassikale Vergadering; *b.* vermeerdering der leden van de Synode, zoo al niet van lastbrieven voorzien, dan toch met verantwoordelijkheid, krachtens de verpligting tot handhaving der Hervormde leer; *c.* vermeerdering der leden van de provinciale kerkbesturen, aan wie de examinatie der aankomende predikanten toevertrouwd is; *d.* herstel van het Gemeente-bestuur in zijne regten; herstel inzonderheid van het gewigtig ambt der Ouderlingen, naar Gods Woord, zoodat ook een meerder getal derzelve in de onderscheidene kerkelijke Collegiën worde gesteld."

De Adressanten zouden — en ziehier het punt dat wij bespreken moeten aangeduid! — volkomen berusten kunnen in het antwoord der Synode op het adres van den Predikant Moorrees c. s. Immers, ook zij gelooven aan wezenlijke vorderingen eener geloovige Godgeleerdheid; verlangen geen slaafsche gehechtheid aan de letter; en zouden tevreden zijn, »indien onbeperkte heerschappijvoering over het erfdeel des Heeren voorgekomen en het

1) *Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, over de Formulieren, de Academische opleiding der Predikanten, het Onderwijs en het Kerkbestuur*, Leiden, S. en J. Luchtmans, 1842.

2) Tot de adresseering aan de Synode was opgewekt geworden o. a. door een bij G. van Peursem te Amsterdam in 1842 uitgegeven „PROTEST *tegen onwettige en overheerschende magt, hetwelk ten doel heeft, het gevaar af te wenden, dat onze Gereformeerde Kerk bedreigt, en het kwijnend Nederland te onderschragen; in overeenstemming met den WelEerwaarden zeer geleerden Heer B. Moorrees, naar den Dordschen regel van onze godvruchtige voorvaderen; met bijvoeging van de opening der Dordsche Nationale Synode door den WelEerwaarden Zeer Geleerden Heer Balthazar Lydius, in leven Predikant te Dordrecht. Op den* 13 *November* 1618. *Door een oprecht belijder der zuivere Gereformeerde leer.*"

gezag der Formulieren ter goeder trouw wierd erkend, in al wat het wezen en de hoofdzaak van het Evangelie betreft." Maar er zijn omstandigheden, die dat verbieden. Sommige leden der Synode hebben bij monde of in geschriften gevoelens aangeduid of ontwikkeld, welke met de opvatting van haar antwoord, alsof het wezen en de hoofdzaak der kerkleer voor de Predikanten verbindend is, onvereenigbaar zijn. De Hoogleeraar Hofstede de Groot bijv., die, zooveel in hem was, zich met het Rapport vereenigde, had elke verbindtenis aan Formulieren formulierdwang, en degenen die afkeerig van volslagen losbandigheid zijn, formulierknechten genoemd; hij was zelfs zoover gegaan, dat hij gesteld had [1]):

„Voorondersteld dat de Nederlandsche Hervormde Kerk hare Leeraren had verpligt om eene zekere, door menschen vastgestelde, kerkleer te houden;... dan zouden de Leeraren verpligt zijn, zoo spoedig zij dit inzagen, eene belofte van dien aard, al hadden zij die ook met een eed bezworen, weder in te trekken en zulk een eed te verbreken."

En verwierp hij zelf in zijn Tijdschrift: *Waarheid in Liefde* niet de voornaamste leerstukken der belijdenis? Hoe vooral was de eenvoudige opvatting van het Rapport te vereenigen met de houding der Synode, gedurende eene reeks van jaren tegenover de aanranding van al hetgeen de Kerk steeds als haar dierbaarste kleinood heeft gewaardeerd?

Had de Synode zich beroepen op de voorbereidingsvragen, Adressanten noemen »dit Synodale geloofsformulier" een »gemeenschappelijk terrein, waarvan de Hervormde leer niet uitgesloten, doch waarop menig afwijkend gevoelen evenzeer toegelaten wordt."

»Neen, HoogEerw. Heeren! waartoe nog langer hetgeen onmiskenbaar is verbloemd! De prediking der leer van de Hervormde Kerk wordt niet *gehandhaafd*, maar, voor zoover men de predikers van onchristelijke dwaalbegrippen in hunne zienswijze eerbiedigt, als een onschadelijk overblijfsel van vroeger vooroordeel, *geduld*. De stellingen van Arius, Pelagius, en Socijn, waarvan de Christenheid steeds, als van verzaking des Evangelies, een afschuw gehad heeft, worden vrijelijk op leerstoel en kansel gebragt. De zielen, waarvan de Heer der Gemeente eenmaal rekenschap zal eischen, worden omgevoerd met alle wind der leere, door de bedriegerijen der menschen, door arglistigheid om listelijk tot dwaling te brengen; en zelfs de getrouwe Evangelieprediking, hoe verblijdend zij overigens moge zijn, verliest echter grootendeels haar invloed en kracht; daar de verdraagzaamheid, ook ten aanzien der meest verregaande ketterijen, noodwendig in den waan

1) *Gedachten over de beschuldiging tegen de leeraars der Ned. Herv. Kerk*, Groningen, 1834.

brengt dat de tegenstelling enkel bijzaken en theologische spitsvindigheden betreft."

De Synode had het uitspreken van zulke beschuldigingen zonder bewijzen als eene ergerlijke misdaad gebrandmerkt. Maar, zoo gaan de zeven Haagsche broeders welsprekend voort, »behoeft hetgeen zonneklaar is, eenig verder bewijs? Hetgeen wereldkundig is, bleef dat aan Uwe Vergadering onbekend? Zijn er nooit onder haar leden geweest, die door eigen medewerking, onder de sprekende getuigen dezer jammerlijke verbastering moeten worden geteld? Zou het waarlijk noodig zijn naar de tallooze geschriften uit den boezem van het Kerkgenootschap en van de Hervormde Geestelijkheid" (?!) »te verwijzen, waarin hetgeen de kern en kracht onzer belijdenis uitmaakt, of vergeten wordt, of verwrongen, of verloochend, of bespot?"

In geenerlei opzicht had sedert 1816 de handhaving van de hoofdwaarheden des Evangelies plaats gehad, en zoo de Synode van hen eenige aanwijzing verlangde van de geschriften waarin ze bestreden werden, — welnu ze zouden haar helpen! En nu volgen eene menigte citaten uit de geschriften van P. W. Brouwer, uit *Waarheid in Liefde* en uit van der Willigen's invloedrijke het wezen des Christendoms ignoreerende, door le Roy [1]) bestredene *Verhandeling over het eigenlijke wezen des Christendoms.*

De aandachtige lezing van het Rapport heeft Adressanten eenen gansch anderen indruk gegeven, dan dat de hoofdzaken verbindend zijn. Zij zijn overtuigd dat het

„Onder bewoordingen welke door elken argelooze volkomen volgaarne zouden worden beaemd, aan iederen predikant vrijheid geeft om, op grond der onfeilbaarheid van de Schrift, te leeren al wat *hij* met de Schrift vereenigbaar acht; op grond van de feilbaarheid van de opstellers der Formulieren, alles er uit te ligten wat *hij* als feilen beschouwt, en nu ook, onder de benaming van hoofdzaak en wezen, slechts datgeen te behouden wat *hem* als zoodanig aannemelijk schijnt."

Of, gelijk het later in het punt over de Academische opleiding gezegd wordt:

„Aanneming der Symbolische Schriften, in zoo verre zij met den Bijbel, aanneming der zoogenaamde Heilige Schrift, in zoo verre zij met het verstand of gevoel van onze Leeraars en Hoogleeraars vereenigbaar is, en, in die Schrift van haar onzuivere bestanddeelen ontdaan, aanneming van een nieuw en nu, naar het schijnt, proefhoudend Evangelie, door de menschelijke wijsheid, bij het licht van eigen ingeving, gekeurd en geijkt, van een gelouterd, van een Evangelisch Formulier van eenigheid, waarvan, om slechts dit ééne te noemen, de regtvaardiging om de verdiensten van Jezus Christus zorgvuldig uitgesloten wordt."

De Adressanten vreezen dus, dat de strijd ten nadeele der Belijdenis door »eene nieuwe *dubbelzinnigheid*" voortgezet wordt. Zij verlangen dus »eene

1) met beroep op *„de grondbeginselen eener gezonde wijsbegeerte"*; dit zijn geschrift was in 1838 bij *van der Meer en Verbruggen te Rotterdam* verschenen.

duidelijke en *stellige* verklaring waarbij, door aanneming der Formulieren op een *onbekrompen*, doch tevens *ondubbelzinnige* wijs, datgene als leiddraad van prediking en onderwijs, worde *erkend* wat de Nederlandsche Hervormde Kerk ten allen tijde als wezen en hoofdzaak der Hervormde en Christelijke leer aangemerkt heeft."

Dat getuigenis was collectief; da Costa, die het eerste gedeelte althans, over de Formulieren gelezen had vóór de indiening van het Adres, vond het opstel voor gezamenlijke onderteekening te zeer een individueel getuigenis. Het was een fiksch en innig boeksken van onzen waardigen vriend en broeder Groen, maar toch van Groen, van Groen alleen, die zich echter in dat geval, in de conclusie tot dit ééne bepaald zou hebben [1]):

„Wij kunnen niet berusten in uwe verklaring. Hoe rijmt ze met de *losgelatenheid* der praktijk? *Hoofdzaak en wezen* is, naarmate van tweederlei opvatting, òf uitnemend òf nietsbeduidend. Neemt het *dubbelzinnige* uit de zinsnê weg. Wees zoo goed en preciseer ze."

'**t Was** Groen vooral te doen om oprechtheid en waarheid; hij gruwde van dat Synodaal geknutsel, uitvloeisel van een systeem dat vele mannen, veel voortreffelijker dan hun systeem, leugenachtig maakte en de Kerk ten prooi gaf aan oneerlijkheid; da Costa, die niet mede teekende, gaf daarentegen als redenen op: »Ik gevoel mij meer dan ooit overtuigd dat eene geheele omsmelting op het gebied der Theologie op handen is, waaruit heerlijker wellicht dan immer de waarheid, zooals die in het Woord, zooals die in Christus is, zal te voorschijn komen. Geheel eenstemmig derhalve ten aanzien van de klacht in het protest tegen de Synode, tegen Groningen, tegen het rationalisme in alle zijne vroegere en latere vormen, verwacht ik, noch kon ik iets verwachten van de herstelling der Formulieren" [1]) evenalsof hunne herstelling eene vernieuwde Theologie, die echter nog altijd op zich wachten laat ondanks de niet-herstelling, eene heerlijker opvatting van de Waarheid in den weg staat!

Doch laat ons tot het Adres zelf terugkeeren!

Over de manier waarop of de middelen waardoor de handhaving zou moeten geschieden, laten de Adressanten zich niet uit; *juridisch* of *medisch* is nog de leus niet. Kennelijk gaan zij niet verder dan van de Synode eene *verklaring* te verlangen, dat zij het wezen en de hoofdzaak gelegen acht in datgeen wat *de opstellers* der Formulieren daarvoor gehouden hebben. Eigenlijk is dat verlangen niets meer dan eene poging, om de Synode te bewegen *eerlijk* en *waar* te worden op het *reglementaire* standpunt, dat zij zelve in de eerste plaats te verdedigen had. *Wees oprecht,* (oprecht tegen-

1) Vgl. *Br. v. d. C.* I, 104.

over uw geweten en uwe reglementen), zou het motto van dit geharnaste stuk kunnen zijn. Want, zoo wordt rondborstig in den aanvang gezegd, *»om geheel onze meening te zeggen, de schijnbare bevestiging der Formulieren is van dien aard, dat zij inderdaad de Formulieren ter zijde gesteld heeft."* Het was een adres in het belang van *zedelijkheid.*

Het Adres, door den druk algemeen verkrijgbaar gesteld, voordat de Synode, bij wie het handschrift zelf ingeleverd geworden was, samenkwam, wekte buiten de Synode een allergeweldigsten tegenstand.

De voorhoede, die, als onder eenen anderen Peter van Amiens, wel talrijk was, doch spoedig verloopen zou, had weinig vrees ingeboezemd. Doch nu een Godfried van Bouillon zich met eenige andere mannen van grooten name ter kruisvaart gereed gemaakt had, nu moest de onrechtmatige beheerscher van Jeruzalem al zijne krachten te velde roepen. De *Quatenus*-lieden stelden zich op tegen de *Quiatisten.* Onder de predikanten en in de gemeenten kwam eene steeds duidelijker scheiding; met het opwerpen van batterijen en het spelen van het geschut werd een begin gemaakt uit het legerkamp der kerkelijk liberalen.

Het *Noorden* ontstak het eerst in onbesuisde drift tegen de ketterjagers; vooral de Friesche Classicale vergaderingen van 1842 kunnen er van getuigen. Honderd drieëntwintig Predikanten en 15 niet-predikanten, Kerkeraadsleden en aanzienlijke Lidmaten der gemeente van Sneek, verklaarden zich tegen elke strengere verordening.

Vele van deze adressanten waren verbitterd om de menschen, die hunne vrijheid belaagden en om hetgeen hunne bestrijders wilden.

Die menschen waren toch eigenlijk verachtelijke wezens. Lees, hoe eene welversnedene pen zich nog in 1847 uitliet [1]):

„Hadden nu slechts allen, die gelijk gevoelen met de Separatisten deelden, zich van de Hervormde Kerk afgescheiden, dan zou de stal gezuiverd zijn geweest en de Hervormde Kerk de Artikelen van Eenheid hebben kunnen afschaffen, of openlijk bekennen dat zij ze leert in zoover zij met Gods Woord overeenkwamen. Maar dit gebeurde niet. Velen hunner zelfs waren sterk tegen die afscheiding, hoewel zij eerst hun woord hadden verpand, om met de Separatisten gemeene zaak te maken. Zij ergerden zich zelfs aan die afscheiding, zeiden nooit zoo ver te zullen gaan, maar al waren er dwalingen in het kerkgenootschap, waarin zij geboren waren, of door belijdenis en doop deel hadden gekregen, bij hetzelve te zullen blijven. Maar waarom bleven zij? Om zich rustig en stil te houden; aan te nemen, wat zij overeenkomstig de waarheid, te verwerpen wat zij het tegendeel meenden? Wij zouden onwaarheid schrijven, indien wij van de geheele orthodoxe partij zoo iets verzekerden. Integendeel, velen hunner waren er op uit om, zoo mogelijk, alle verlichte kennis tegen te staan, allen vooruitgang in wetenschap en Godgeleerdheid af te breken; leeraars, die niet dachten zooals zij, hei-

1) *De Leer des Bijbels tegenover de Leer der Artikelen van Eenheid der Hervormde Kerk*, enz.; te Leijden, bij P. Engels, 1847, bl. 4 v.v.

melijk verdacht te maken of openlijk te beschuldigen; en triomf werd door hen geblazen, toen zij eindelijk in massa te velde konden trekken tegen de door hen nimmer begrepen, maar toch verfoeide en verdoemde Groninger-leer en leeraars. Nu had men punten gevonden, om te kunnen bestrijden; nu had men gelegenheid, als losgelaten honden te kunnen blaffen en bijten; nu schreeuwde men wraak, dat de geheele Hervormde Kerk ten onderste boven werd geworpen, dat het werk onzer vaderen, waarvoor zij goed en leven hadden ten offer gebragt, vernietigd werd! Nu werd er beschuldigd, dat men Christus uit het Christendom wegnam, omdat men de menschelijke leer der Drieëenheid verwierp; nu werd er geraasd dat men den Heiligen Geest ontkende, omdat men Hem niet huldigde als den derden persoon in de Godheid; nu werd er opgeruid, dat men de verzoening van den zondaar met God loochende, dewijl men van geen stillen van Gods toorn door het bloed van Christus, noch van eene voldoening aan Gods regtvaardigheid wilde weten! Ja zelfs werd dat afgesleten en Gods lasterlijk leerstuk van *verkiezing* en *verwerping* wederom te voorschijn gebragt uit den afgrond, waarin het gelukkig was geploft geworpen, en zij die het niet wilden helpen optrekken, wegens Arminianismus en Remonstrantismus verketterd!"

Daar lagen dan die formulierknechten in al hun ellende ter aarde! En wat de formulieren zelve alzoo op hunne rekening hadden, kan men lichtelijk gissen, als men overweegt dat de algemeen geprezen Borger in zijn beroemdste prijsverhandeling (*de Mysticismo*) hun gezag de ergste pest der godgeleerdheid gescholden had. Als een vermakelijk staaltje van al het kwaad dat voornoemd gezag al niet teweeg gebracht had, leze men wat de Luthersche predikant van Haarlem daaromtrent schreef in zijn eene loffelijke vermelding waardig gekeurd [1]) antwoord op Teylers prijsvraag omtrent hun invloed op de godgeleerde wetenschappen uitgeoefend.

„Onuitsprekelijk veel droeg tot het kerkgaan de zucht bij, om het stelsel, dat men toegedaan was, te hooren voordragen; immers dit was het hoofdpunt in elke leerrede; men hoorde dus met genoegen altijd hetzelfde; want eens den wal des stelsels uit het oog verliezen en eene andere kust bezoeken, naar een ruimer gebied van bespiegeling oversteken — dit was den Leeraren, die onder het gezag van geloofsformulieren stonden, niet geraden; ook hadden zij het niet geleerd... Honderden gingen ter kerk, omdat de prediker hunner partij toegedaan was, en om de anderen te hooren uitluchten."

Ja hetgeen op 20 October 1617 buiten Rotterdam voorgevallen zou zijn, was ook al een uitvloeisel van het Formuliergezag.

„Eene bijeenkomst van remonstranten werd in het open veld gehouden en door soldaten aangevallen. Mannen werden vermoord, vrouwen verkracht, of op andere wijzen mishandeld, vervolgens sloegen de soldaten aan het plunderen, beroofden de mannen van hun geld en hunne kleederen, de vrouwen van hare kostbaarheden; terwijl de voornaamste aanschouwers dezer gruwelen waren eenigen van de nieuwe wethouders en — de predikanten der stad, die met, toen kort geleden uitgevondene, verrekijkers, zich op den toren der groote kerk begeven hadden."

Er is misschien geen tijd aan te wijzen, waarin de liberalen minder hunne

1) Uitgegeven in 1825 te Koog aan de Zaan bij A. J. May.

tegenstanders begrepen dan toen. Vaak is het ons, alsof zij niet eenmaal gelezen hebben, wat de Haagsche adressanten door den druk kenbaar gemaakt hadden. In elk geval werden zij door een ergerlijk misverstand beheerscht, zoo niet door de zucht om hunne ridderlijke beschuldigers verachtelijk te maken.

Ofschoon het adres niets meer verlangde, dan eene rondborstige verklaring, dat wat voor de opstellers het wezen en de hoofdzaak was de kerkbond, kwamen een zeventig Predikanten in Friesland voor den dag met de onbeduidende opmerking, dat »de in die Provincie geëxamineerde Predikanten, óók voor het jaar 1816, alleen den Heidelbergschen Catechismus en de Nederlandsche Geloofsbelijdenis hebben onderteekend; ten bewijze dat zij de wezenlijke geloofsstukken van ons Hervormd kerkgenootschap toestemmen" — alsof de Adressanten in den Haag verder wilden gaan. Helaas, dit vreesde men toch; men zag reeds de Spaansche Inkwisitie komen, prof. Hofstede de Groot aan een Haman's galg opgeknoopt, menigen Evangeliedienaar op het schavot, en zijne kinderen zoekende brood, nadat de vrouw was omgekomen van kommer en verdriet. 't Was een van de vele spooksels, die met een kwaad geweten in verband staan, en toch aansporen om op den weg der ongerechtigheid te volharden.

De Predikant van Noordbroek in Groningerland, de heer *A. Rutgers van der Loeff*, richtte echter zijn geschut beter. De beschuldiging, die de Haagsche Heeren ingebracht hadden, tegen de leer van *Waarheid in liefde*, was *niet waar* en *sluw* gesteld. *Leugen met bitterheid vermengd* mag zijn geheele betoog wel heeten. Wij zwijgen maar van zijne bewering, dat de aanvrage, om de Groninger leer te veroordeelen, hoogst onredelijk, onchristelijk, onprotestantsch en ongereformeerd ware; doch wat te zeggen van zijne opmerking dat die heeren de aanvrage niet mochten doen, omdat ze zelve bekenden, sommige dingen in het Tijdschrift niet te *verstaan?* Neen, wat ze zeiden te verstaan, dat verstonden ze maar al te goed, en heeft van der Loeff zich zelven en anderen niet bedrogen, dan verstonden zij Groningen zelfs beter dan hij. Waarop toch wezen zij bovenal?

„Zij achten het voor hun doel genoegzaam op één punt te wijzen, den grondslag van hetgeen tot onzen vrede dient, de verzoening door het bloed des kruises. Naar de stellige uitspraak dezer hoogere wijsheid, is de voldoening aan Gods geregtigheid door den dood van Jezus Christus een verouderd leerstuk; onevangelisch, ongerijmd; de verdiensten van Christus worden ons niet toegerekend; niet om Zijnentwille is ons vergeving geschied; de Heer heeft geen oogmerk gehad den dood te ondergaan."

Was dit niet juist gezegd? Wie twijfelt er nog aan? Wat was de voldoening, door de Groningers geleerd, dan voldoening aan *onze zondaars*be-

hoeften? [1]) »De Groninger School werd er »op zonderlinge wijze" in gekenmerkt, meer kwaad dorst Hofstede de Groot zelf er toen niet van te schrijven; hij wist maar al te goed, dat de schets zelve juist was. Maar in 1855 wist hij het Adres op eene behendige manier afschuwelijk te maken. Van *Leijden* en *Utrecht*, zegt hij, wordt »voorzigtig gezwegen." Men leest echter op bl. 26 met zoovele woorden: »Deze leer.... wordt aan *twee* der *drie* vaderlandsche Hoogescholen geleerd." Weglatende de verklaring, dat zij aan hare voorstanders »noch bekwaamheden, noch gemoedelijken ernst" ontzeggen, haalt de Hoogleeraar alleen de daarop volgende passage aan, die den indruk maakt, alsof Rabbijnen en Roomschen beter waren. En nu geheel de aanklacht onbesproken latende, zou hij eens toonen, »met welke historische trouw deze schrijvers hunne beweringen doorgaans bewijzen." Onze aandacht is gespannen! Ziet, zegt hij, de adressanten hebben, »om te betoogen dat onze Regering een grooter invloed op de Kerk had, dan met de vrije ontwikkeling van het geloofsleven der Kerk vereenigbaar was," aangehaald een besluit des Konings ter vereeniging van de Hervormde en Luthersche Gemeenten" te Curaçao; — en zij lieten weg dat de Kerkeraden zelve om de vereeniging verzocht hadden! — Welk een misdrijf!! Evenwel, zij vermelden, dat de Koning de vereeniging *goedkeurde;* dit veronderstelt het verzoek. Doch het was blijkbaar niet te doen, om te vermelden, *hoe* het kwam, maar om de macht des Gouvernements, en dat wel van eene Overheid die, als zoodanig, geene kristelijke was, te doen uitkomen. Hofstede de Groot verzwijgt dit »op zonderlinge wijze". En het krachtigste bewijs tegen hunne historische trouw is wel dit, dat de heer Groen »de vijf bezwaren tegen de Remonstranten niet juist zóó, als zij door de Remonstranten geformuleerd waren, in zijn Handboek vermeldde, »tegen de zonneklare waarheid in," »om de Remonstranten vuil te maken." Ja, »ook nadat hem de historische onwaarheid van deze voorstelling was aangewezen, heeft de heer Groen haar onveranderd in den tweeden druk bij behouden;" — alsof de grootste historicus van ons land maar terstond op eene aanmerking van een zijner vijanden het geschrevene moest veranderen! [2]) Uit deze ééne proeve kan men tevens zien, hoe vaardig en venijnig het hoofd der Groninger School, nog jaren na de eerste hitte van den strijd, zijnen orthodoxen tegenstanders eenige onjuistheden verwijten kon. Zij mochten waarlijk wel bidden om bewaring voor de humaniteit van dit humanisme!

1) Vergl. *de Groninger Godgel.* enz., bl. 183.

2) Groen heeft zich daaromtrent later verantwoord ten genoege van een iegelijk die aan zijne oprechtheid gelooft. In 't algemeen verzuimde hij wel eens, door overmatigen en verschillenden arbeid overstelpt en afgeleid, *errata* te verbeteren. Vgl. *Br. v. d. C.*, I, 220.

Onder zulke bij monde en in geschrifte, van den kansel, in de huizen en leeskamers geleverde voorstellingen van de Haagsche Heeren en hun toeleg, behoefde er hoegenaamd geene vrees te bestaan voor afzetting of uitdrijving. Niettemin maakte men zich zelven en anderen wijs, dat het in den aanvang van 1843 verschenen *Adres aan de Hervormde Gemeente in Nederland* eene roepstem tot de Gemeente was, »om zich zelve regt te verschaffen, en door een billijken en pligtmatigen kreet van verontwaardiging ons weg te jagen, gelijk de bevolking van Zurich D. F. Strauss, dáár tot Hoogleeraar beroepen, had geweerd" [1]). Doch Gods wegen waren wonderbaar geweest! Hofstede de Groot had in het najaar van 1842 uitvoering gegeven aan zijn besluit, om te Groningen volksvoorlezingen te houden »over de opvoeding des menschdoms door God, tot op de komst van Jezus Christus", en daardoor waren de inwoners en studenten voorbereid geworden, om eenparig te protesteeren tegen den kruistocht, dien Groen en de zijnen hadden geproclameerd. Zoo had God dien toeleg verijdeld, en Hofstede de Groot berichtte dat, gelijk een apostel aan zijne leerlingen en gemeenten : »opdat gij ook in al uwe bezwaren op dien magtigen bondgenoot en redder te meer moogt steunen, en bij trouwe pligtsbetrachting op Hem zien, die u op ongedachte en heerlijke wijzen redden kan."

Het gevaar, dat de Liberalen vreesden van de zijde der gemeenten, was denkbeeldig; wetende, wat hun gepeupel in verschillende plaatsen den Orthodoxen aangedaan had, stelden zij zich echter voor, met gelijke munt betaald te zullen worden; 't is in elk geval een merkwaardig zielkundig verschijnsel, hoe hunne fantasie elk kras woord van de Haagsche Heeren zoo vertolkte, alsof het door Napoleon I of door Filips II gesproken ware geworden. Wie hun *Adres aan de Gemeente* gelezen heeft, zooals men lezen moet, zal geen sprake vinden van den raad tot gewapend verzet of tot baldadigheden. Lijdelijk mogen de leden der Gemeente niet zijn; *zij zijn gerechtigd en verplicht om aanklachten te doen.* Gebrek aan kunde en vrijmoedigheid verschoont den Christen niet, die den weg tot voorziening in zijne geestelijke nooddruft kent. Ziedaar het wapentuig, dat zij moeten gebruiken in den strijd tegen leeraren en professoren, die waanden dat zij door een woesten hoop weggejaagd zouden worden! Wij verwonderen ons zelfs over de groote zachtmoedigheid en voorzichtigheid, die uit de woorden der van alle kanten bestookte en gestoken leidslieden spreekt.

„Vóór gij, zoo vermanen zij, u onttrekt aan de prediking in uw kerkgebouw: onderzoekt allereerst of gij een regtmatig en liefderijk oordeel over uwen leeraar hebt geveld, want in tijden, waarin billijk wantrouwen opgevat is, kan er zoo ligt ook onbil-

1) *De Groninger School,* enz. blz. 237.

lijke verdenking ontstaan. Verlaat de godsdienstoefening niet, eer gij alle middelen, welke opregte Christelijke liefde, bij onwrikbaar vasthouden aan het geloof, u aan de hand geeft, in het streven naar onderlinge toenadering uitgeput hebt. Blijft in elk geval deelnemen aan de Avondmaalviering, waar het Sacrament met de sacramenteele woorden uitgedeeld wordt; en waar dit niet geschiedt, ei! verzuimt niet het inleveren eener klagt tegen dit uiterste der miskenning van de regten der kerk. Vereenigt u met degenen, die den Heer liefhebben, tot het lezen van Zijn Woord, tot het zamenstemmen in Zijnen lof, tot het aanroepen van Zijnen heiligen naam."

De »opruijers" hadden evenwel nog eene andere misdaad voor hunne rekening. »Hetgeen *zij* waarheid achten, moet ten rigtsnoer *voor anderen* worden gesteld. Zeven Leeken zullen, als een Roomsch Concilie, voorschrijven aan ons, Hervormde Predikanten en Professoren, wat wij hebben te leeren en te prediken! Dat zullen zij doen.... op welken grond? Omdat *zij* het willen!" [1])

Welk eene onjuiste voorstelling! Neen, niet omdat *zij* het willen, niet omdat ze het *willen*, niet omdat zij overtuigd zijn van de waarheid des Evangelies, niet enkel omdat zij Gereformeerden zijn, maar omdat zij zeker wisten, met alle geestverwanten, uit wier naam zij, met of zonder mandaat, spraken, de Gereformeerde Kerk uit te maken, konden en moesten zij aldus spreken. De aantijging van Hofstede de Groot berust blijkbaar op kwaadwillige uitlegging of — vloeide voort uit intellectueel onvermogen.

„Zoo wij, hetgeen wij niet ontkennen, minder een verzoek dan een eisch doen, het is, omdat wij, als leden der Nederlandsche Hervormde Kerk, meenen geregtigd te zijn tot dergelijken eisch. Wij zijn, met veel gebrek en struikeling, wij wenschen te zijn geloovige Christenen en getrouwe ledematen der Kerk. Wij hebben geloofd, daarom hebben wij gesproken; en geen twistrede der geleerden, maar wel de meest eenvoudige, geloovige verkondiging van het Evangelie, onder opzien tot den Heer, heeft de belofte: „Mijn Woord zal niet ledig tot Mij wederkeeren";.... Wij zijn voorts opgeschreven onder de leden der gemeente, en wij wenschen het regt te doen gelden, dat ons hierdoor toegekend, en den pligt te betrachten, welke ons dientengevolge opgelegd is."

Geen wonder, dat ook op het gebied der zinsverdraaiing en belastering de leerling verder ging dan de leermeester. Al ging *Waarheid in Liefde* met hooghartig stilzwijgen vrij kalm zijn gang, de Nieuwsbladen, die zich leenden voor anonieme aanvallers op de Haagsche broeders, werden ontstoken en spogen vuur. Zoo verkondigde de *Provinciale Friesche Courant* (N°. 9, 12 en 16) in 1843, dat zij, »eene dweepende factie", met list en in 't geheim hun doel zochten te bereiken, »geen vooruitgang, maar teruggang," »geen licht, maar middeneeuwsche duisternis en bijgeloof" wilden [2]). Wat

1) *De Groninger Godgel.*, bl. 238.

2) Waarschijnlijk zijn deze artikelen gevloeid uit de pen van *van der Zwaag*, Predikant te Dronrijp. Vgl. *Vlugtige Bedenkingen ontstaan bij het lezen van drie, voor de zeven Haagsche Heeren zeer beleedigende en voor alle regtzinnige gereformeerden in ons vaderland grievende Artikels, enz.* — Te Amsterdam, bij G. van Peursem, 1843.

zeg ik? Terwijl een Hofstede de Groot het afkeurt, dat de leden der Gemeente, volgens de waarheid »dat de ware Godgeleerdheid den geloovigen daglooner wijzer maakt dan den ongeloovigen Theologant", zich met Godgeleerdheid inlieten, dankte hij daarentegen God, dat het gevreesde gevaar, ook was afgewend geworden door de *„Plegtige verklaring, afgelegd door een aantal* (334) *leden der Hervormde Gemeente te Groningen, tot beantwoording van het geschrift, getiteld*: *Aan de Hervormde Gemeente in Nederland*."

Zulk een verzet, waarbij op verwonderlijke manier met twee maten gemeten werd, in het Noorden begonnen, was in 1843 over de gansche Kerk uitgebreid. De Synode van dat jaar werd bestormd met adressen, geteekend door 474 Predikanten en 490 kerkeraads- en gemeenteleden, om het verlangen uit te drukken naar handhaving van de sedert 1816 bestaande Kerkorde, bijzonder van de vrijheid van onderzoek en prediking, zooals die in de laatste jaren door de Algemeene Synode gehandhaafd was geworden. Verscheidene adressanten wilden de scheurmakers kerkrechtelijk vervolgd zien, andere waren zelfs ontevreden op de Synode, omdat zij niet krachtig genoeg tegen hen gehandeld had, ja wel wat aan hen toegegeven had. De Synode had echter genoeg van vervolging, en meende, door de groote meerderheid gerugsteund, in hare vroegere verklaringen te mogen berusten.

Had alzoo de liberale partij eene besliste houding aangenomen, wij behoeven wel niet te zeggen dat zij, wier oogen [1]) waren opengegaan voor de strekking van het Liberalisme in de gemeenten velen wakker schudden; in de schatting eener aangroeiende menigte hadden vele leeraars en kerkebestuurders »slangenvenijn onder hunne lippen." Reeds in 1843 kon eene trouwe pen aan de Gemeente schrijven:

„Men begint het nietige der redeneringen, met welke het ondermijnen van hare grondslagen door hare leden en leeraars verdedigbaar geacht werd, algemeen en levendig te beseffen. Men begrijpt, wat, enkel door ingeworteld vooroordeel, langen tijd onbegrijpelijk was, dat de vraag der instandhouding van de eigenaardige inrigting en aangenomene geloofsleer eener historische kerk neerkomt op goede trouw en eerlijke naleving der verpligtingen, onafscheidelijk van eene gemeenschap, wier medelid men vrijwillig is en vrijwillig blijft, en dat de handhaving der Hervormde leer, niet in nieuwerwetsch hervormden zin, maar volgens de belijdenis der Gereformeerde Kerk, hier te lande gevestigd, wat er moge gebeurd of niet gebeurd zijn, verpligtend voor het Hervormd Kerkgenootschap is."

Op dit historisch overzicht volge het antwoord op eene daarmeê onlosmakelijk samenhangende vraag. Hoe werd thans in het orthodoxe legerkamp

1) Vgl. ook: *Nog eene stem tot aanwijzing van listige ketterijen, waardoor men in deze dagen de eenige, eeuwige, onveranderlijke waarheid ondermijnt en loochent door E. van Swieten, 1e Luitenant.* Te Amsterdam, bij J. H. den Ouden, 1842.

over de *Formulieren van eenigheid* gesproken? Deze vraag eischt nauwkeurige beantwoording.

Ds. Moorrees, een der voornaamste aanvoerders van de Quiatisten, geven wij eerst het woord [1]):

„Omdat deze Formulieren de kenmerken der Geloofsbelijdenis onzer Gereformeerde Kerk uitmaken, waarop onze Kerk gegrond is, en waardoor zij zich onderscheidt van andere Christelijke Kerkgemeenschappen; — omdat ze eene Geloofsbelijdenis behelzen van die grondwaarheden, welke ons in Gods Woord duidelijk worden geleerd; — omdat de Heilige Geest steeds getuigenis aan onze geloofsbelijdenis gaf, en deze Belijdenis overeenstemt met het geloof der Uitverkorenen, door den Geest Gods in hunne harten gewerkt door middel van het Evangelie; — omdat die Belijdenis opgesteld is in een tijd, waarin de Heer eene ruime bedeeling van zijnen H. Geest aan de Kerk geschonken had; — omdat ze proefhoudend bevonden is in leven en sterven, en als met het bloed van vele vrome martelaren geverwd is; — omdat ze de band onzer Eenheid zijn in het Geloof, en het beste bolwerk tegen ketterij en afval in de Kerk; en omdat het loslaten van haar, vooral in onzen tijd, hoogst gevaarlijk is."

Waarschijnlijk vereischt het tweede gedeelte van de voorlaatste reden eenige toelichting. Moorrees gaf haar in deze woorden:

„De Geloofsbelijdenis is het, die de ongeloovigen en vijanden van het Christendom belet, om als Leeraars of Leden in de Kerk in te dringen, en zoo zij om des voordeels wil in de Kerk ingeslopen zijn, door de oefening van heilzame tucht tot onderwerping aan de Geloofsbelijdenis brengt, en alzoo belet, hun kwaad zaad in de Kerk, tot verderf van dezelve, uit te strooijen; en, indien zij door deze tucht niet zijn te regt te brengen, dan hen, als Leeraars of Leden, der Kerk uitwerpt. Zoo wordt de Kerk, door de handhaving der Geloofsbelijdenis, bij hare zuiverheid bewaard; zoo kan het geloof, de liefde en de godsvrucht bloeijen ..."

En hoe dachten de Haagsche adressanten over de Formulieren? — Zij zijn *regel* van *prediking* en *onderwijs* voor de Nederlandsche Hervormde Kerk, niet slechts wat sommige, maar wat alle geloofswaarheden betreft. Ook waren zij verre verwijderd van het denkbeeld, dat herziening thans wenschelijk ware: »de negentiende eeuw is tot dusver, in geloofszaken althans, voor de zestiende een zeer onbevoegde Recensent". De geloovigen, die de waarde der Formulieren kennen, zijn verplicht het behoud der Formulieren te verlangen.

Evenwel, ook in dit opzicht, verloochenen zij hunne Christelijke wijsheid en liefde niet.

„Hoe meer wij ons goed regt, waar het pas geeft, in herinnering brengen, hoe meer wij onbekrompen en toegeefelijk kunnen zijn in onzen verderen eisch. De Formulieren zouden, zonder toegeefelijkheid, ook tot wering van den zwakgeloovigen en kleinmoe-

1) *Voorrede zijner Leerrede over de Heerlijkheid Gods, zigtbaar in de vrijmagtige bedeeling zijner genade aan de kindekens, met voorbijgaan van wijzen en verstandigen.* Amsterdam, J. H. den Ouden, 1838.

digen broeder kunnen strekken. Menigeen, wiens hart voor hoogere waarheid door hoogere kracht blijkbaar geopend is, ziet nog niet duidelijk de onmisbaarheid van ieder punt der kerkelijke belijdenis in."

De zoodanigen mag men niet bij voorkeur »met Formulierspijs" voeden:

„Indien wij naauwelijks kerkgemeenschap willen houden dan met hen, die elke beslissing der geloovige theologie, in de Symbolische Boeken vervat, zonder de minste aarzeling of tegenspraak, onderschrijven, dan zullen wij ligt de schroomvalligen, in plaats van uit te lokken, afschrikken; voor toenadering, verwijdering en verdeeldheid bewerken, de les des Heeren miskennen, die allen, welke vermoeid en belast zijn, zoo liefderijk tot zich noodt, en, door het geweldig opdringen der stelselmatige regtzinnigheid, misschien bevonden worden tegen God te strijden, die gewoon is, niet uit den nacht eensklaps den vollen middag te voorschijn te roepen, maar wel de dageraad en den morgenstond, totdat ten laatste de zon schijnt in hare volle kracht."

Bij deze verdraagzaamheid behoefde men niet zonder regelmaat te werk te gaan. Wat in den Hoogleeraar gevergd wordt, behoeft niet van elken Leeraar verlangd te worden; wat van elken Leeraar verlangd wordt zou, nu althans, ten onrechte als voorwaarde van het lidmaatschap der Kerk worden beschouwd. Er is onderscheid tusschen nog niet aannemen en stellig ontkennen, tusschen stellig ontkennen en opzettelijk bestrijden, tusschen opzettelijk bestrijden en hardnekkig volharden in den strijd. Ook vergete men niet, dat de Formulieren nooit in een tijd, als deze, het middel ter hereeniging van de afgewekenen, die aanvankelijk terugkeeren, kunnen worden geacht. Dat zij, die, door het traditioneele van hun geloof of door den aard van hunnen bekeeringsweg, op de hoogte staan om de voortreffelijkheid dezer schriften te bevatten, ze steeds als leuze onzer Kerkgemeenschap beschouwen, en ook handhaven, waar dit recht der kerk betwist wordt; maar tevens bedenken dat, bij de menigvuldigheid der dwaalbegrippen ten aanzien van den aard en de strekking van Symbolische schriften en bepaaldelijk van de Formulieren onzer Kerk, menigeen wel door den Bijbel tot de Formulieren, maar niet door de Formulieren tot den Bijbel zal gebracht worden.

Met den geest en de hoofdzaak der Formulieren moest men tevreden wezen. Zoo die waarheden slechts gepredikt en gehandhaafd werden, dan had men, in de gegeven omstandigheden, alle redenen om dankbaar en voldaan te wezen. Met aller toestemming waren ze aldus geformuleerd:

„De genoegzaamheid der Heilige Schrift tot eenige kenbron en onfeilbaren toetssteen van het geloof; God één in wezen, nogtans in drie personen onderscheiden; de waarachtige en eeuwige Godheid van Jezus Christus; de waarachtige en eeuwige Godheid van den Heiligen Geest; des menschen val en onvermogen tot het ware goed; de erfzonde; de eeuwige verkiezing Gods; de voldoening van Christus voor ons; de regtvaardigmaking alleen door het geloof in Hem; de heiligmaking en de goede werken voortkomende uit den goeden wortel des geloofs; de algemeene Christelijke Kerk,

die geweest is van het begin der wereld en zal zijn tot den einde toe, verwerpende alle dingen die zijn tegen het zuivere Woord Gods, houdende Jezus Christus voor het eenige hoofd; de regtmatigheid der onderwerping aan de wettige Overheid, door welke het Gode belieft ons te regeren; de verwachting van het eeuwig oordeel, waarbij de geloovigen uit genade, met eer en heerlijkheid zullen worden bekroond" 1)

Heerschte er dus geene overeenstemming onder de Protestanten tegen de Synode, er zou nog meer verdeeldheid aan het licht komen. Waren er bij den aanvang van het Reveil drie stroomingen op te merken, de *polemisch-evangeliseerende*, de *irenisch-confessioneele* en de *separatistische*, de laatstgenoemde had zich, gelijk wij zagen, in de Afgescheidene gemeenten uitgedrukt; de tweede werd gewijzigd, de eerste verscheen onder een anderen naam. Deze partij bestond echter uit twee, zoo niet uit drie, afdeelingen. De eene, aangevoerd door Ds. Moorrees, wilde de herstelling van den Dortschen Kerkvorm, zooals die geweest was; men zou haar het epitheton van *reactionair* kunnen geven. De andere, vertegenwoordigd door Ds. Engels en Mr. Groen van Prinsterer, wilde eene eerlijke handhaving van de kenmerkende leerstukken der Belijdenis, zooals zij in de Formulieren bedoeld waren, met inachtneming van wat door de geloovige wetenschap en de veranderde staatsbetrekkingen geëischt werd; zij zou nader aangeduid mogen worden met den naam van *actueel progressieve.*

Evenwel er zou nog grooter verschil openbaar worden. De geest van da Costa, die vroeger gepolemiseerd had tegen den geest der eeuw, zou nu optreden tegen den vormenden geest der oude kerk; maar wier kennisbron hij in hoofdzaak met alle kracht bleef verdedigen!

Groen en da Costa hadden zich niet met Moorrees kunnen vereenigen, en aangezien er hunnerzijds toch iets gedaan moest worden, onderwierp da Costa 2) aan het oordeel der Haagsche vrienden een denkbeeld, dat in latere tijden, op velerlei manier gewijzigd, veler aandacht trok.

„Zouden *leden* onzer kerk (met Moorrees hebben zich enkel *Leeraren* geadresseerd), met daarlating zelfs van de quaestie der *wettigheid* van synode en synodaal bestuur niet kunnen vragen, dat, daar de Hervormde Synode, zooals zij thans geconstitueerd is, over levensquaestiën zich geene beslissing toebetrouwt, zij ten minste een beroep doe op de kerken zelve, vertegenwoordigd door een buitengewoon aantal van Predikanten, Ouderlingen en Diakenen. Ik zoude er zelfs niet tegen zijn, dat het de Koning was, die deze Vergadering beriep, evenals in 1618 door de Staten-Generaal geschiedde. Op zulk eene vergadering zouden dan die hooggewichtige vragen wegens 1° de verhouding van de Wetenschap tot Godsdienst en Kerk; 2° de noodzakelijkheid eener belijdenis, op het *quia* gegrond; 3° de behoefte aan verandering, uitbreiding, verversching, zoo ten aanzien van redactie als van den wezenlijken inhoud zelve onzer Eenigheidsformulieren, mogen en moeten behandeld worden. Daar zoude men elkander over de

1) *Adres aan de Synode*, bl. 2.
2) *Br. v. d. C.* I. 76.

teederste belangen kunnen hooren, en antwoorden; en althands het constateeren van den staat van zaken de vrucht kunnen zijn. Men vergete niet, dat zelfs op de Dordsche synode de formulieren van eenigheid stellig en opzettelijk *de novo* onderzocht en gerevideerd zijn. Hoeveel te billijker en noodiger ware dit niet thands, na meer dan 200 jaren!...”

Zulk een Adres zou tevens de kracht van een protest hebben, en het middel van herstel aangeven; konden de vrienden het daaromtrent niet eens worden, dan moesten zij tenminste beproeven eene *verklaring* van hun geloof op te stellen en bij de aanstaande Synode als hun belijdenis in te zenden en wereldkundig te maken en daarvan als van de kenmerkende waarheden handhaving te vragen; mocht de Synode dat verlangen verwerpen, dan, zoo luidde het later [1]), de boven omschrevene vergadering middellijk of onmiddellijk van den Koning te verzoeken. De omstandigheid, dat Baron Hendrik van Zuijlen van Nijevelt, een beslist medestander, de portefeuille van Eeredienst had, scheen voor dat plan van groot gewicht te zijn.

De Haagsche vrienden waren, uitgezonderd de heer Gefken, met dat groote plan niet geheel ingenomen. Wel o. a. met het denkbeeld om, in aansluiting aan hetgeen in het antwoord der Synode op het adres van Moorrees voorkwam, t. w. dat de leer, die in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van de belijdenis der Herv. Kerk door het nieuwe formulier verbindend gesteld was, de hoofdwaarheden omschrijven.

Was zoo het bovenbesproken Haagsche adres ontvangen en geboren, een ander stuk zou spoedig daarna het licht zien.

Da Costa wilde beide »voortgang en behoud, waarheid en ontwikkeling, Theologie en Protestantismus”, ofschoon hij niet kon uitdrukken in welke verhouding deze machten in zijne beschouwing stonden [2]). Van het juridische standpunt was hij afkeerig. De Kerk was bedorven, hoe zou de zieke zichzelve redden, zich redden door maatregelen van recht? Misschien zou da Costa, na overleg [3]) het Adres mede onderteekend hebben. Doch na de lezing van het stuk in zijn geheel kon hij het niet doen. »Thans was een enkele *nuance*, hoezeer nauwelijks onder woorden te brengen, genoeg om mij, schreef hij aan Groen, te doen difficulteeren, daar het mijzelven nog onbewust is wat er voor de toekomst en bij volle ontwikkeling uit mijne bijzondere beschouwingswijze ten aanzien der Formulieren zoude kunnen volgen, en ik, zelfs om der dierbaarste gemeenschaps wille, het *principe* niet mocht opgeven of zelfs ter zijde stellen”. Aan den inhoud der

1) *Br.*, 1, bl. 79.
2) *Br.*, 1, 89.
3) *Br.*, 1, 106.

Formulieren was hij verknocht, maar tegen de *handhaving*, als middel van herstel, had hij onoverkomelijke bezwaren [1]). Ook na de lezing van het Adres aan de Gemeente bleef hij bij zijne meening, dat er principieel verschil bestond tusschen hem en zijn Haagsche vrienden. Het baatte weinig, dat Groen hem schreef (Maart '43) [2]):

„ik kan niet aannemen, dat wij in systema verschillen. Bijna al wat ge schrijft, beaam ik volkomen, en acht het geheel in den geest van het stuk. De gevraagde afzetting der Groninger Hoogleeraren is bij ons eene anomalie, eene exceptie, wegens het *nec plus ultra* der ongerijmdheid; hoogstens zoo ge wilt, eene inconsequentie; maar de zin en strekking van het geheel is juist om te doen hetgeen gij verlangt, met geloofsvertrouwen en in de kracht der waarheid, zonder juridiek aandringen op wet en recht, de dwaling tegen te gaan..."

Groen betreurde daarom da Costa's voornemen, om zich, zonder nader overleg, voor het publiek uit te spreken. Maar da Costa moest uitroepen:

„Blijft toch, geliefde vrienden! bij het eenig noodige en door u zelve zoo gelukkig en gezegend gebruikte wapen. Alle andere wapenrusting in dezen strijd zou het belemmeren en niet baten" 3).

Hier echter dienen wij te letten op zijne drijfveeren en tot het openbaar maken van het verschil.

Wat da Costa dan tot het schrijven van dat stuk bewoog, heeft hij zelf aan Groen als gebiecht [4]):

„... Ik was sedert lang aan vriend en vijand eenige verantwoording schuldig van hetgeen sedert mijne *Bezwaren* en *Sadduceën* in mij omgegaan is. En hoe kon ik dat op geschikter tijd dan op een oogenblik, waarop de stap, door u heden gedaan, òf bijgetreden moet worden òf reden gegeven, waarom die niet bijgetreden was? *Zwijgen* kon toch waarlijk niet langer... ik kan in gemoede evenmin de strekking sparen, die ik bij velen zag en ken, ten aanzien der verhouding tusschen het Woord Gods en de Formulieren, als het u of mij langer mogelijk was den ingedrongen vijand stilzwijgend te laten begaan. Mij drong de overtuiging dat de zuivere Hervormde leer *telkens opnieuw* geplaatst moet worden op haar echt Protestantsche *basis*, — nimmer mag worden eene overgeleverde kerkelijke leer, met den Bijbel alleen te handhaven en te verdedigen. Mij dreef de bewustheid dat onder protestatie van alleen *Gods Woord* als bron en gezag te erkennen, bij *velen*, ja *zeer velen* onder de welgezinden, die Bijbel in den grond beschouwd wordt als een *wasschen neus* (zooals de Roomschen het uitdrukken), terwijl de ware kracht der leer in de Formulieren wordt gezocht. Ik weet er, die het onbewimpeld ook zoo zeggen, en langs dien weg, in plaats van Protestantsch —, eigenlijk Roomsch rechtzinnig zouden worden... Mij dreef eindelijk ook de overtuiging, dat er zijn in ons land, zelfs in de vijandelijke gelederen, die geopende ooren en harten voor Waarheid hebben, zoodra men maar afgaat van den schijn van

1) *Br.*, 1, 113.
2) *Br.*, 1, 125.
3) *Br.*, 1, 126.
4) *Br.*, 1, bl. 134, 135.

dwang of onprotestantsche verwijzing naar menschelijke schriften of verbindtenissen. (Ik heb ook na de uitgave van mijne Rekenschap de blijken hiervan ondervonden). En waarom zouden wij dan weigeren eene *concessie* te doen, die in den grond geene *afwijking*, maar *handhaving* van het groote beginsel aller prediking en opbouwing, zoowel als wettige afbreking is: *Daar staat geschreven*.'"

Alzoo verscheen dan da Costa's geschrift: *Rekenschap van gevoelens bij gelegenheid van den strijd over het Adres aan de Hervormde Gemeente in Nederland* [1]). Daarin verhief hij het getuigenis geven van het Woord tot het ééne noodige, dat elk geloovige in de verschillende betrekkingen, waarin hij geplaatst was, had te doen; zelfs de Synode — dat was zijn hoogste wensch voor haar, kon niets beters doen, dan een woord van belijdenis te spreken, »een woord ter verheerlijking van onzen grooten God en Zaligmaker, in de onbewimpelde erkenning van alle die dierbare en heerlijke geloofswaarheden, die als zoovele uitstralingen van Zijn eeuwig gezegenden Persoon zijn, tot licht en troost en zaligheid over de Gemeenten van alle eeuw en plaats."

Da Costa overdreef, bovendien, den eisch der onvoorwaardelijke onderteekening. Hij vatte dien op, alsof alle hare voorstanders, ook de Haagsche vrienden, in die onderteekening het middel zagen tot herstel der Kerk of tot handhaving der leer; alsof de onderteekenaars ook de formuleering en bewijsvoering, daarin voorhanden, goedkeurden [2]); alsof daarin al hetgeen de Schrift leert opgenomen ware of opgenomen moest zijn. Als beoefenaar der profetieën had hij er groot bezwaar tegen, dat »de Opstellers van onze Belijdenis-Schriften aan de Eschatologie weinig of geen gewicht gehecht hadden, en zelfs sommigen de heerlijkste vooruitzichten, die ons de prophecijen van Oud en Nieuw Testament aanbieden, al te vaak hebben kunnen vermengen met de dwaalgevoelens dier wederdoopers, tegen welke zij te waken hadden."

Hij trok zijne raadgevingen saâm in deze als tot een Schibboleth gewordene volzinnen: »In het menschelijk lichaam moge eene krankheid in hare eerste beginselen kunnen worden gestuit; eenmaal gevestigd, moet zij doorwerken, en is tot genezing der ziekte de ziekte zelve onmisbaar. Zoude het in het geestelijke anders zijn? De treurige kwaal, die ook in deze bladen werd aangewezen, wordt door geene afsnijding of middelen van bedwang overwonnen. Vrije ontwikkeling ter eener, mits vrije en ruime toediening van het eenig redmiddel, dat is Gods Woord, ter andere zijde; ziedaar,

1) Te Amsterdam, bij G. van Peursem, 1843. Vgl. Ned. Stemmen D. I, No. 25, VI. 90, 91, 186, 187; *Stemmen en Besch.* D. I, 97—103.

2) *Br. v. d. C.* 1, 81—85.

mijns inziens, de behoefte van het oogenblik in onze Vaderlandsche Kerk."

Dientengevolge verlangde hij van de Synode en van de hooge Regeering »de meest eenvoudige billijkheid:" »evenveel ruimte en plaats om te spreken en om te leeren, voor de bestrijders als voor de voorstanders van de lievelingsbegrippen des tijds." Alzoo: *Vrijheid voor allen! De Kerk ontbonden!*

Da Costa heeft het verzet van Groen en van de overige Haagsche vrienden, dat ontsprong uit gekrenkt rechtsgevoel en beleedigde eerlijkheids- en waarheidsliefde, beschouwd uit het oogpunt der nuttigheid en doelmatigheid tot kerkherstel, ofschoon zij het niet als het middel daartoe aanprezen; bestreden door als eenig middel tot ware herstelling dátgene aan te prijzen, wat óok zij voorzeker als het hoogste middel toepasten, maar losgemaakt van de historie der Kerk en van de ambtelijke verplichting van Leeraars en Hoogleeraars om, in de Hervormde Kerk als zoodanig werkzaam, het met het in de Formulieren uitgedrukte Woord eens te zijn, zoodat hij het Remonstrantsche Kerkbegrip omhelsde; en, betrekkelijker wijze, krachteloos gemaakt door, op een oogenblik dat de Synode en de vrienden van de leervrijheid in de uiterste verlegenheid waren gebracht, dezen te redden door hun kerkrechtelijk gronddenkbeeld te verdedigen, en alzoo, zonder dat hij het wilde, ook eene klove te maken tusschen broeders, die toch wezenlijk hetzelfde bedoelden; zoodat die partij, die door volksgeloof en volkshistorie toongevend had moeten en kunnen zijn, door eigen verdeeldheid, jaren achtereen nauwelijks in tel was en bleef [1]). Tegenover de geestverwanten van Moorrees was hij in zijn recht; want de (oprechte) onderteekening der Formulieren door de Predikanten en hunne handhaving door de Kerkbesturen in den zin der oude Kerk, zou wel *bewijs* geweest zijn van het herstel der Kerk, doch kon onmogelijk *middel* zijn, hoe wenschelijk het ook blijft dat ieder, die het met de kerkleer eens is, daarvan dan ook op behoorlijke manier doe blijken. Maar tegenover Groen en de zijnen die van de kerkelijke ambtsdragers niets anders vraagden dan hetgeen zij volgens hun vrijwillig aanvaarden plicht doen moesten, had da Costa, die vaak het eigenlijke verschilpunt uit het oog verloor, bepaald ongelijk. Evenwel, hoe dit zij, deze geniale *medicus* heeft, door zijn individualistisch-remonstrantsch kerkbegrip te volgen, ook veel toegebracht tot de opkomst van de zoogenaamde *ethisch-irenische* richting, waarmede hij echter ook niet altijd op den besten

1) Vgl. over dit veeljarig misverstand *het Kerk. Weekbl.* van Aug. en Sept. 1872; — de *Ned. Gedachten* van 1873, N°. 4, 13—14; — en *Br. v. d. C.* 1, 104, 274, 289. — Dat de oorzaak van zijn verzet tegen het plichtmatig gebruik der Formulieren gelegen zou geweest zijn in verwerping van de Praedestinatie, kan ik niet aannemen. Vgl. *Br.* 1, 108; en de *Aprilstemmen* van *Waarheid en Vrede* bl. 351, 1885.

voet zou staan; hij scheen veroordeeld te zijn om telkens, tegenover zijne intiemste vrienden, voedsel te geven aan vriend en vijand in hun strijd tegen die vrienden, maar ook aan bestrijders van zijne eigene, dierbare overtuiging.

En welke zijde koos nu de Synode? — Haar besluit luidt aldus: »De Synode, haar gevoelen omtrent de waarde en het verbindend gezag van de Symbolische schriften ten verleden jare duidelijk en volledig hebbende uitgedrukt, verklaart alsnog ten overvloede, dat zij voor ééns en altijd bij die verklaring blijft persisteren; — dat zij uit dien hoofde afkeurt en blijft afkeuren elk gevoelen, waardoor het gezag van Gods onfeilbaar Woord, begrepen in de Schriften des Ouden en Nieuwen Verbonds, en de wezenlijke leer der Hervormde Kerk worde ondermijnd of bestreden; — dat zij nogtans gehouden is, *geen uitspraak te doen over iemands gezondheid in de leer dan wanneer de zaak langs den weg der Kerkelijke Reglementen tot haar gebragt is.*"

Zonder nadere aanwijzing van wat zij voor hoofdzaak en wezen hield; aan elk lid der kerk overlatende wat hij daarvoor meende te moeten houden; op geenerlei manier zich bindende of brandende, lokte evenwel die Synode, alsof ze willens blind was, de vertegenwoordigster van het gematigd *quia*, de partij die, bij hare belangstelling in de Hervormde Geloofsleer, en in het waarachtig welzijn der zielen, eerlijkheid en waarheid in de verschillende betrekkingen voorstond, op den *reglementair-juridischen* weg, waarop het blijken zou dat Groen's opvatting van het Rapport ook die der volgende Synoden was, zoodat de Synoden van 1841 en '42 òf sluw òf onnoozel geweest waren.

De Adresbeweging van 1841—'43 heeft dus voor de geschiedenis onzer Kerk onberekenbare waarde. Het bestaan van minstens twee groote partijen betrekkelijk de handhaving der kerkelijke belijdenis door kerkelijk-wettige middelen werd daardoor zoowel bevorderd als openbaar. Gelijk zij, die er voor waren, te onderscheiden zijn in drie afdeelingen: rechterzijde, centrum en linkerzijde, alzoo waren zij, die er zich eigenlijk niet gunstig voor gestemd voelden, onderscheiden in drie afdeelingen: de eene wilde een *gematigd*, maar niet omschreven *quia*: het was de Utrechtsche partij; de andere wilde een ON*bepaald quatenus*, gelijk de Groninger School bij haar eerste optreden; de derde een BEPAALD *quatenus*, een soort van geloofsband, waarvan wij de voorstanders zouden zoeken in het wegstervend geslacht van Donker Curtius en Wilhelm Broes.

Het verschil onder de voorstanders, dat ontsprong uit eene verschillende opvatting van kerkelijk plichtbesef, beheerscht nog altijd den kerkelijken toestand, en maakt de tegenpartij sterk. Doch hoe dit zij, voor de eerlijkheid

en de goede trouw, voor de herleving van het kerkelijk bewustzijn, voor de onloochenbare waarheid dat men als lid der kerk niet alleen rechten, maar ook plichten heeft, plichten die bepaald worden door den aard, het karakter, de roeping, de geschiedenis, de rechten der Kerk, in één woord, voor dat *zedelijk* leven heeft de dusgenaamde *juridisch*-confessioneele partij van den beginne af aan, onder de leiding van Groen, naar zijne leuze en naar zijn voorbeeld dat de tijd der rondborstigheid daar was, tegenover al de liberale drogredenen en de valsche houding der Synodale mannen, onberekenbaar veel zegen ontvangen. Maar ook bij alle verschil tusschen de broeders bleek, en *zou blijken*, dat zij één waren in den afkeer van de onrechtzinnigheid, in het belijden van denzelfden Christus, en in het veroordeelen van eene onchristelijke prediking onder christelijken naam, eene eenheid die, in de werkelijkheid openbaar geworden, de vijandelijke macht uiteen dreef.

II. »CHRISTELIJKE VRIENDEN."

De eensgezindheid in het ééne noodige, wij zagen het, verhinderde de veelstemmigheid niet omtrent wegen en middelen ter doelbereiking; ja zelfs was er onder de vrienden der Belijdenis groote scheuring ontstaan. Niettemin, hoe liefelijk de verscheidenheid en hoe nuttig de verdeeldheid ook zij, gemoed en verstand beide gevoelen vaak behoefte aan de gemeenschapsoefening der Heiligen, aan uitwendige eendracht, en betoon van eensgezindheid in den Heer.

Uit die levensbehoefte vloeide voort dat, gelijk de opwekking van Buiten en van Buitenlanders in het Vaderland gekomen was, alzoo ook de gemeenschapsoefening met Broeders en Zusters in den vreemde hoog gewaardeerd bleef; maar ook dat onze vrienden, in den geest ééne kudde, op allerlei manier ook aan het bouwen van één stal dachten, om ten minste als noodhulp te dienen. Dat streven werd vooral na 1842 opgemerkt, en openbaarde zich op velerlei wijzen.

De poging, waarbij wij allereerst stilstaan, hangt met de Afscheiding onafscheidelijk saâm; was eene toepassing van Groen's stelling dat de Afgescheidenen zijn gebleven leden der Hervormde Gezindheid, en brengt ons tevens met een man van zeer groote beteekenis in aangename en leerzame kennis; maar niet minder zullen wij te letten hebben op een jaren achtereen volgehouden streven, om, behoudens kerkgenootschappelijke verschillen, saam te werken, saam te spreken althans, met broeders uit alle Protestantsche Kerkgenootschappen, op vergaderingen, waarin vele goede denkbeelden tot rijpheid kwamen, zoodat ze daarbuiten in het leven traden.

„De heer Groen van Prinsterer, die, laatst te Amsterdam zijnde, den heer Wormser in zijne voormalige, en vervolgens door gebrek aan tijd, niet in zijne tegenwoordige woonplaats opgezocht heeft, verzoekt hem nevensgaande vertaling en toelichting, als een blijk zijner achting, te willen aannemen. Met bijzondere belangstelling heeft hij de artikelen in de *Reformatie* betrekkelijk het onderwijs gelezen. Mogt ook dit boek van Zahn, naar de behoeften van ons vaderland gewijzigd, onder Gods zegen, strekken om in de dringende behoefte aan waarlijk Christelijke schoolboeken te voorzien".

Met deze letteren, den eersten brief, van den 24sten December 1842, trok Groen binnen den kring zijner hartelijke persoonlijke vriendschap, den man dien wij het best beschouwen kunnen als de unie van afgescheidene en niet-afgescheidene broeders in persoon; een Graaf Johan van Nassau gelijk, maar in stand en in eere veel geringer.

Wie Wormser was?

„Een deurwaarder bij de regtbank te Amsterdam.

Een Christen, wiens vriendschap en voorlichting ik, als een der uitnemendste voorregten die mij te beurt gevallen zijn, herdenk. Van wien da Costa, in de krisis van 1853, schreef: „Wat voortreffelijke kop en wat karakter daarbij. Ware ik koning of minister, hij bleef geen half uur langer deurwaarder."

Een man wiens invloed, door geschrift en wandel, ter handhaving van den *Christelijk-protestantschen volksgeest*, én onberekenbaar én (althans bij vele magtigen en edelen en wijzen naar de wereld) onopgemerkt is geweest.

Dr. Pierson, die hem persoonlijk gekend kan hebben, schreef van hem 1): »Het kerkgeloof belichaamde zich in Wormser; wat hij was, was hij door dat geloof geworden; in hem toonde het wat het van een helder hoofd en een eerlijk gemoed maken kan op Nederlandschen bodem. In hem geen aarzeling, geen zweem van sentimentaliteit of mystiekerij, evenmin nuanceering; alles uit één stuk; krachtig, louter, recht afgaande op het doel."

„Wormser was geloovig Christen van uitstekende begaafdheid. Hij had een geopend oog niet slechts, maar een scherpen en ruimen blik voor onzen geheelen kerkelijken en maatschappelijken toestand.

Niemand welligt heeft hem geëvenaard in het algemeen verstaanbaar maken van het Christelijk-historisch beginsel, toepasselijk op Kerk, Staat en School. Zijne vlugschriften, wier invloed niet gering was, hebben blijvende waardij.

Gezond zielevoedsel en vaste spijs! Wie liefst oppervlakkigheid begeert, legge ze ter zij. Voor hem zijn ze te diep. Het is hier, als in de goudmijn, hoe dieper men graaft, hoe meer de arbeid beloond wordt. Wormser zelf levert telkens het bewijs dat „de diepte der waarheid in de hoogst mogelijke eenvoudigheid ligt." — Diepzinnig en helder tegelijk, is hij, ook waar niet alles onder ieders bereik valt, verstaanbaar en leerrijk; in christelijken kring *stichtelijk* en *populair*.

Voorbeeldig door bescheidenheid en eenvoud. Met eene zeldzaam geëvenaarde en steeds bedachtzame scherpzinnigheid bedeeld, die, bij het licht van Gods Woord, zich somtijds tot profetische wenken verhief.

1) Zie *de Gids* van '83.

Voor de redactie van *De Nederlander* 1850—1855 was zijne medewerking mij onwaardeerbaar."

Aldus de heer Groen [1]) bij de uitgave van het eerste deel hunner correspondentie (2 April 1874).

Geen brief in die correspondentie karakteriseert zijn eigen gemoedsbestaan beter, dan die van den 4den Juni 1849, aan Groen gericht:

„Ik vier heden met blijdschap in den Heer mijn 42sten verjaardag. Eene bijzonderheid, die mij slechts korten tijd bekend is, draagt hiertoe bij. Ik ben één van tweelingen en tengevolge van een ongeluk aan mijn moeder overkomen, kwam mijn tweelingbroeder met een verbrijzeld hoofd ter wereld, doch ik werd gaaf en gezond geboren. Mijn geheele levensloop, die mij op dezen dag duidelijker dan anders voor den geest ligt, is de ontwikkeling van dit begin. Dikwijls was ik in de schaduw van den dood, ook door jeugdige onbezonnenheid; maar aan de uitredding ontbrak niets. En toen later (nadat ik op 23-jarigen leeftijd, door den Heer gebragt was tot de gemeenschap Zijns Zoons, en alzoo in waarheid van den dood tot het leven was overgegaan) meermalen de ondergang van mij en mijn gezin, ook om de belijdenis van des Heeren naam, onvermijdelijk scheen, voerde Hij mij telkens van onder de baren en golven, die over mij waren heengegaan, zonder eenig letsel en zelfs met dubbele, en driedubbelen voorspoed, weder uit, en betoonde Hij zich steeds mijn getrouwen God en Zaligmaker. Met hoeveel regt mag ik dan met den Psalmist (Ps. 71 : 6) tot den Heer zeggen: „Van mijn moeders ingewand aan, zijt Gij mijn uithelper!" . . . ."

Wij moeten eveneens, ter kenschetsing van zijn verschillende werkzaamheden en kerkelijke richting, het volgende schrijven (van 27 Dec. 1851) overnemen.

„. . . . Ook heb ik de weinige oogenblikken, die mij overbleven, besteed aan het opstel over den kinderdoop, zoo dikwijls reeds ter zijde gelegd. Ik kan niet zeggen, dat de behandeling van dit onderwerp, zooals ik mij die in verband met den *Christelijken Staat* voorstel, mij te zwaar is, maar de gronden liggen toch nog al diep, en telkens gebeurt het mij, dat, wanneer ik met mijne gedachten tot de grondslagen ben afgedaald en ik de zaak geheel meen te overzien, ik geroepen word om te spreken over protesten, dagvaardingen, dwangbevelen enz., dit is lastig en vermoeijend. — Wij hebben dikwijls over u gesproken, vooral tijdens de belangrijke debatten in de Kamer gedurende de laatste weken. Die debatten hebben aan de christelijke beginselen veel goeds gedaan. Ds. Bruinier hoorde ik in de kerk bidden voor die volksvertegenwoordigers, welke de belangen van Kerk en Christendom zoo standvastig en vrijmoedig voorstaan. Van Ds. Kortenhoeff Smith, (anders altoos rechtzinnig laauw) hoorde ik een zeer opgewekte preek, regt anti-revolutionair en ingrijpende in den tijd. Hoe gaarne

1) Zoo noodig, onderschrijf ik zelf, op grond mijner eigene ervaring, dit getuigenis gaarne. Zonder Wormer's naam te kennen, las ik in mijne jeugd zijne opstellen in *De Nederlander* met zoo groote belangstelling, dat ik ze zelfs uitschreef. En zonder overdrijving heeft zijn eenige zoon in de *Voorrede*, die vader en zoon beiden tot eer is, van de derde uitgave (1885) van zijn voortreffelijk boekske over den *Kinderdoop* opgemerkt: „duizende kinderen Gods hebben zich verkwikt en gesterkt gevoeld door zijnen arbeid."

Dat geschrift bestaat uit de over dat onderwerp in de *Vereeniging* van 1852 geplaatste artikelen.

zouden wij u eene vacantie gunnen, dien naam waardig! Maar er blijft een ruste over voor het volk van God!

Wij hebben in de maand November onze godsdienstige zamenkomst, die twaalf jaren, bestaan heeft, ontbonden. De vrienden gaan nu ter kerk bij Ds. Hasebroek, Smith van Staveren, Schwartz, de Liefde. Hasebroek vooral maakt veel opgang. Mijn gezin is doorgaans 1½ uur vroeger dan de predikant in de kerk, en vindt dan reeds de kerk vol. Hij predikt uitmuntend, meer, gelijk men het noemt, Evangelisch dan *karakteristiek*-Gereformeerd, hetgeen hem nog al verwijtingen van de steile rigting berokkent. Ik ben met hem afgesproken dat mijne twee oudste kinderen, zoo de Heer wil, na nieuwjaar bij hem zullen komen catechiseeren, om in de Hervormde kerk belijdenis af te leggen.

Mijne vrouw en ik maken geregeld van de Hervormde kerk gebruik; maar om aan te sluiten, moet de Hervormde kerk de Afgescheidenen meer naderen, want wij kunnen niet komen als dwalenden, en mogen de liberalen door onze komst niet sterken....

De vergadering wegens het Zendelingsgenootschap is mij goed bevallen, te meer omdat bij de Amsterdammers het voornemen bestond de zaak te laten vallen. Ik acht het zeer wenschelijk dat de inrigting tot stand komt, èn om de Heidenen, èn om onze regtzinnige predikanten, die er bitter door in het vuur zullen komen — hetgeen noodig is; zij houden zich te veel schotvrij, en moeten nu maar eens voorop...."

Uit dien brief blijkt, dat Wormser o. a. wenscht: *onkerkelijke aaneensluiting van gescheidene en niet-gescheidene belijders; moedig voorgaan der predikanten, die de banier des Evangelies vasthouden; krachtig bepleiten van de Christelijke beginselen.*

Wat dat eerste punt aanbelangt, mogen wij niet nalaten het volgende over te nemen:

„Mij dunkt, zoo schreef hij 30 Juni 1845, een eerste stap tot Reformatie in de Kerk en tot gemeenschappelijken arbeid, zou zijn het *zamenkomen* van hen *die waarlijk tot de gemeente des Heeren behooren*. Zoodanige vereeniging zou wenschelijk zijn, al ware het ook, om mij zoo eens uit te drukken, dat niemand hunner een woord sprak. Niet, omdat ik belang zou stellen in eene kwakerachtige vergadering, maar

1°. omdat men daardoor een blijk zou geven van ten minste iets te gevoelen van de diepe beteekenis van de gemeenschap der Heiligen, gegrond op gemeenschappelijke verlossing door het bloed van Christus;

2°. omdat de erkenning ook slechts van het passive voorregt en van de passive verpligting tot die gemeenschapsoefening niet onvruchtbaar zou kunnen blijven, maar zich van zelven actief zou openbaren;

3°. omdat die erkenning zou leiden tot reformatie van onder op; van eigen hart en gezin; omdat zij de aanvang zou zijn eener Reformatie bij de Christenen zelven, en alzoo van lieverlede op de wereld zou kunnen werken, in stede dat men zich dadelijk groote reformatieplannen ten beste van de wereld zou vormen."

De denker Wormser was ook een dader; hij voerde uit, wat hij goed achtte. De bedoelde samenkomst heeft hij jaren lang geleid; zelf afgescheiden van het Hervormd Kerkgenootschap, meende hij dat alle geloovigen, leden blijvende van hun eigen Kerkgenootschap, zich daarbuiten, zich daar-

boven, vereenigen moesten; hij zag eene Gereformeerdheid boven Kerkgenootschappelijke verdeeldheden. Wormser dacht te helder en te streng, om op dit standpunt te kunnen blijven staan; het Kerkgenootschap, zooals ook hij het zich dacht, is slechts een verschijningsvorm, waarin de Kerk zich bevindt; onze Kerk is het uit de als geloovigen beschouwde Christelijke, en mitsdien aan hunne verbondsverplichtingen getrouwe volk des Heeren; wie deze banden verscheuren, wie zich daaraan onttrekken, behooren er niet langer toe; dit nu was de misdaad der Afgescheidenen. Toen hij over de beteekenis van den Kinderdoop [1]) ging nadenken, begaf hij zich op den goeden weg tot terugkeer. Of hij echter de afscheiding als zonde in beginsel heeft leeren kennen, is mij niet gebleken. Ook hij heeft haar steeds met den maatstaf der nuttigheid gemeten. Zij is een prikkel voor de bevriende predikanten, eene noodhulp, en wat dies meer zij; eindelijk, door middel van Ds. Hasebroek willende terugkeeren tot hetgeen hij verlaten had, wilde hij dit ook al om de bevordering der geestelijke belangen. Zoo verklaarde hij 13 Mei 1861 staande bij den eindpaal van zijn leven: »Ik ben afgescheiden, maar breng mijn geslacht in de Hervormde Kerk terug, en volg welligt met mijne vrouw" — gelijk hij gevolgd is.

„Wij zijn vooral door de *vervolging* van de afgescheidenen in onze stad tot de afscheiding genoopt; wij wilden niet met de vervolgers gerekend worden. Anders wisten wij toen reeds, en latere ondervinding heeft het ons verder duchtig geleerd, dat *afscheiden geenerlei kerkelijk en vooral geenerlei geestelijk voordeel oplevert.* Alles komt aan op de gave van den Heiligen Geest door den Heer, en die kan in de Hervormde Kerk evenzeer als in de afscheiding gebeden worden: men kan zich zelven door afscheiding niet helpen; — afscheiding neemt de wrijving weg, en leidt tot onvruchtbaarheid."

Moest datzelfde echter ook niet gezegd worden van Wormser's *unionisme?* Zeker, daardoor werden scherpe punten afgeslepen, de wederzijdsche verhoudingen in allerlei opzichten gemakkelijker, de adspiraties van het geloof gevoed. Maar hij moest begonnen zijn met het openhartig bespreken van wat de verwijdering veroorzaakt had; nu deed men er overheên; de oude wonde werd niet uitgezuiverd, allerminst geheeld door het ontkennen dat zij bestond. Elke partij bleef op haar eigen standpunt staan. Wormser heeft het pijnlijk ondervonden. De geschiedenis van het *Seminarie* getuige!

De Afgescheidene gemeenten waren niet ruim voorzien van wetenschappelijk gevormde leeraars, zelfs niet van voorgangers. Wie iets was, of meende

1) De volledige titel van het bedoelde geschrift luidt: *De* KINDERDOOP *beschouwd met betrekking tot het bijzondere, kerkelijke en maatschappelijke leven.* In 1864, na zijn overlijden, is bij den tweeden druk „een inleidend woordje gevoegd" door Groen zelven, die het geschrift ook allermerkwaardigst vond.

iets te zijn, stichtte in eigen huis een kweekschooltje. Wormser duidt een van de laatstbedoelden aan, als hij schrijft [1]):

„De tegenwoordige predikant moet een kweekeling zijn van Ds. N., wiens kweekelingen even menigvuldig als minder dan bruikbaar zijn. Om bewijzen daarvan bij te brengen, zou ik tot het onbetamelijke moeten nederdalen. Echter hebben wij omtrent den tegenwoordigen predikant, tijdens zijne bevestiging, het berigt ontvangen, *dat hij door Ds. N. nog al niet zoo heel erg bedorven was*."

Ds. Brummelkamp daarentegen, die genoten had van de Leydsche academie, van da Costa, van al de schoone gaven die in het Reveil uitblonken, was te Arnhem, zonder belooning, met veel vrucht en in eene betere richting werkzaam, om tot predikanten te vormen. Van lieverlede werd echter de behoefte aan een Seminarie gevoeld. Mevr. Zeelt te Baambrugge schonk, ten behoeve van Brummelkamp's medearbeider, van Houten, aan de Theologische School de som van *f* 20.000, en beloofde hare medewerking om een gebouw te Amsterdam te koopen, waarin de School gevestigd zou worden. Wormser vond daarin eene heerlijke aanleiding voor de verwezenlijking zijner idealen. Hij wenschte zulk eene school, als lichaam op zich zelf, »om (in den gezonden zin des woords) *Gereformeerde* leeraars en zendelingen voor de Gereformeerde gezindheid in haar geheelen omvang, afgescheiden of niet, te vormen."

De Haagsche vrienden, daaromtrent gepolsd, opperden vele bezwaren.

„Vrees dat het personeel hetgeen nu kan worden geleverd, niet met het gewigt eener dergelijke instelling overeenkomt. Vrees om de Afscheiding meer te consolideren dan ons, naar het standpunt dat wij gekozen hebben, vergund is. Vrees om onder eigen invloed, tot gemeenschappelijk nadeel van de Afgescheidenen en van ons, in de waagschaal te stellen, door te verrigten dat minstens den schijn van inconsequentie en van weifeling hebben zou. Vooral ook de overtuiging dat, terwijl uwerzijds op de ondersteuning van de kern der Afscheiding, van de meest waardige voorgangers, rekening zou kunnen gemaakt worden, die rekening van onzen kant, voor als nog ten minste, op volslagen misrekening uitloopen zou" 2).

Desniettemin ging Wormser met het verwerkelijken van zijne denkbeelden voort; den 2den Dec. 1850 werd op den O. Z. Voorburgwal een aanzienlijk gebouw voor dat doel aangekocht; geheel ingericht, zou het een *f* 20.000 kosten. Het zou werken onder den naam van *het Christelijk Gereformeerde Seminarie*, en werd in de *Nederlander*, N°. 136, door Wormser zelven aldus aangekondigd:

„Dit plan schijnt in verband te staan met eene poging, om de afscheiding terug te brengen tot haar oorspronkelijk standpunt, als *scheiding*, niet van de Hervormde kerk, maar van de in 1816 ingevoerde kerkelijke organisatie. Men wenscht alzoo, gelijk in

1) *Br. v. W.*, I, 10.
2) Groen aan Wormser: Br., I, 133.

Schotland de vrije Schotsche Kerk, aan de afscheiding een meer nationaal karakter te geven, en haar van het sectarisch voorkomen, dat zij in de laatste jaren heeft aangenomen, weder te ontdoen. Dientengevolge zou men, als niet gescheiden van *de Kerk*, maar van *het Kerkbestuur*, al de leden der Hervormde Kerk, tegen wier belijdenis en wandel geen bepaalde bezwaren bestaan, ook zonder dat zij afscheiden, tot het ontvangen der Bondzegelen voor zich en hunne kinderen toelaten."

Al zeer spoedig echter verklaarde de Kerkeraad der Amsterdamsche »Christelijk Afgescheiden" Gemeente zich geheel vreemd aan dat plan, en zelfs niet genegen tot medewerking aan eene vermenging van Kerkgenootschappen. Eene eerste vrucht van deze poging zou wel geweest zijn het beroepen van Ds. Hasebroek naar de hoofdstad [1]); maar zelf zou hij met geheel de onderneming gespot hebben. Brummelkamp wilde dien weg wel op, daartoe bezoekende »de vergadering der Afgescheidenen"; het antwoord was evenwel: »gehoorzaamheid aan de besluiten der Kerk, d. i. van Velzen en zijne vrienden", in wier oog de Hervormde Kerk is »de valsche Kerk, van welke zij zich afgescheiden heeft" [2]).

Persoonlijk ondervond Wormser ook al de moeilijkheden van zijn Gereformeerdheid boven kerkenverdeeldheid, nadat de zaak aanvankelijk tot stand gekomen was. De Curatoren, zooals Mackay, waren er niet van doordrongen; zij werkten »*nolens volens*" meê; of eigenlijk zij werkten niet meê, maar brachten allerlei bezwaren te berde. Toen de vraag oprees, wie bij de godsdienstoefeningen, in het Seminariegebouw te houden, zou voorgaan, was de vrees, dat een Afgescheiden predikant het doen zou, zéér groot; en geschiedde dit, dan zou het »een bijkans onoverkomelijk bezwaar" zijn [3]).

De vader van het Seminarie had meer last van dit kind, dan zijn gestel dragen kon.

„Mijn afgescheiden vrienden zijn bevreesd dat ik *de Afscheiding* verkeerdelijk opoffer; de Hervormde vrienden schroomen tot de Afgescheidenen te naderen. Ik stel het brandpunt der onderneming in een cordate toenadering van gescheidenen en niet-gescheidenen, om kracht uit te oefenen tot openbaring der Hervormde Kerk. Van weêrszijden erkent men dit brandpunt, maar om er zich van te verwijderen, uit vrees van zich te branden" 4).

Niet zonder grond was de vrees, dat het Seminarie, ondanks de bedoeling van het tegendeel, op eene nieuwe kerkstichting zou uitloopen; van daar Elouts en Mackay's schrik voor de aanstelling van een koster, op zichzelf schijnbaar kleingeestig, en toch niet onverklaarbaar, noch onbedui-

1) *Br.* I, 182; vgl. zijn oordeel over dienzelfden leeraar I, 264.
2) *Br.* I, 211.
3) *Br.* I, 217: Groen aan Wormser.
4) *Br.* I, 221.

dend! Toch wenschte het Seminarie op geenerlei manier te treden in de rechten der Kerk, aan welke men geheel overlaat het examen en de ordening [1]).

De Afgescheidene broeders echter wierpen de meeste bezwaren op. De zaak van het Seminarie werd hem eene smartelijke zaak. Zijne lieve vrouw was er bijna ziek van geworden (15 Oct. '51). Zelf was hij te midden van al het praten, confereeren, correspondeeren, van al de driften, beschuldigingen, moedeloosheden, teleurstellingen, die hem werden voorgehouden, bijna uitgeput, en had hij moeite genoeg om bij het gedemoraliseerd legertje ten minste eenigen moed te bewaren. Veertien dagen later was hij er geheel ziek van geworden; hij voelde zich verplicht, zich zooveel mogelijk te ontrukken aan eene richting, waar dergelijke teleurstellingen onder de dagelijksche verschijnselen behooren. »*De afscheiding heeft ons veel verdriet gebaard,*" ziedaar der vele klachten korte zin.

Ds. Brummelkamp verwierp het Programma, reeds in de *Nederlander* gepubliceerd, en door de permanente vergadering aangenomen (Febr. '52); hij trok zich terug, en de overige docenten konden niet meer voort. Deze echter, bijv. de hh. Schwartz, da Costa, Teding van Berkhout, wilden wel voortgaan; doch zou daardoor het karakter van het Seminarie niet veranderen, en Mevr. Zeelt haar schenking niet terug ontvangen moeten, als de Afgescheidenen ook daaromtrent afgescheiden bleven? — Hoe dit zij, wij zullen het Seminarie terugvinden als een *Schotsch*.—

Vereeniging — dat was alzoo der vrienden wachtwoord geworden. Gelijk het ongeloof der voorgaande eeuw, bij de ontbinding van de uitwendige banden der Kerk, op alle mogelijke manieren verbonden en maatschappijen gesticht had, zoo moest het geloof, waarschijnlijk wel zonder zich duidelijk bewust te zijn, wat daarmede samenhing, schier voor elke goede zaak vereenigingen in het leven roepen, zonder te rekenen met de bestaande kerk of met de kerkelijke standpunten; indien men maar in den Heer geloofde, dan was in dat ééne noodige al het noodige begrepen.

Waarmede hing dit onkerkelijk Universalisme saam? Met de loochening, dat er nationale kerken bestonden, en dit met de eenzijdige vooropstelling van de waarheid dat Christus zich uit alle geslachten de uitverkorenen ten eeuwigen leven tot eene gemeente vergadert [2]); Wormser en Groen beide zijn de onwraakbare bewijzen voor de juistheid onzer opmerking, wier herhaling niet overtollig is! De afkomst uit de nationale kerk legt zware plichten der

1) *Nederl.*, 17 Sept, 51.
2) *Br. v. W.*, I, 28, 31.

dankbaarheid op, die nooit straffeloos geschonden worden. De negatie van haar bestaan, van hare ordeningen, ook van de oordeelen Gods, die over haar kwamen, en waartoe men gerust het Liberalisme met zijne prediking en kerkbeheer rekene, is eene roekelooze onderneming, vooral indien men zich zelf blijft rekenen tot de nationale kerk. Van zulk een verheven, maar onhoudbaar standpunt trekt de Hand der historie uit liefde, maar toch met pijnlijken greep, gewoonlijk weêr af.

In denzelfden geest echter van het ziek makende Seminarie werd nog gesproken van eene Vereeniging der Christenen uit onderscheidene oorden des lands ten behoeve van het Christelijk onderwijs (16 April 1844); al was het alleen maar »om deze zaak aan den Heer in een gemeenschappelijk gebed op te dragen." Hoe vruchtbaar deze gedachte zou zijn, zou de toekomst leeren, evenals de in 1843 door eenige Amsterdamsche vrienden, met name door da Costa, ondernomene oprichting van eene *Vereeniging tot bevordering van Christelijke lectuur*, waarbij ook thans het Buitenland, het voorbeeld van eene te Toulouse bestaande vereeniging, dienst zou doen [1]). Aan haar is de volksuitgave van menig voortreffelijk geschrift voor het volk te danken, bijv. Groens *Handboek* der Vaderlandsche Geschiedenis, volgens da Costa »een Episch geheel," den titel waardig van: *»de ondergang van Nederland."* —

De bovenbedoelde andere poging tot eendrachtig samenwerken van verschillend denkende broeders had betere gevolgen. De vergaderingen van *Christelijke vrienden*, die wij bedoelen, zijn van overwegenden invloed geweest op de geschiedenis van alles waarin de Vaderlandsche Kerk belangstellen moet.

Wars van het *Nut van 't Algemeen* had Ds. Heldring in een brief van den 15den Mei 1845 *»Aan de vrienden des Heeren, die met mij hebben leeren inzien door den Heiligen Geest dat de Gereformeerde Kerkleer niet uit de menschen, maar uit God is"* gevraagd:

„Wat moeten wij doen: allen van elkander verwijderd wandelen, een iegelijk naar zijnen weg? Of is er vereeniging mogelijk? Kunt gij niet eens eene samenkomst oproepen om te zamen raad te plegen en te bepalen wat te doen? Wat is de zaak, moeten wij iets nieuws stichten of ons in het oude begeven? Is er ten deze eenige gedachte bij u, o, zet dezelve op papier, en zend ze met dezen zendbrief verder rond. Hij keere daarna weder tot dengene die den Heere bidt, dat Hij ons wijsheid en liefde: bovenal geloof geve om hetgene wij doen of laten, *te doen of te laten tot Zijne eer, en ter bevordering van zielenheil*" 2).

Groen, aan wien de brief geadresseerd was, zond er ook een afschrift [3])

1) *Br. v. d. C.*, I, 136, 142.
2) Vgl. *Br. v. d. C.*, I, 220.
3) *Br. v. W.*, I, 61.

van aan Wormser met verzoek om advies. Naar zijn oordeel — dat tamelijk wel gevolgd is door de vergadering en vooral door den Voorzitter — zou »het hoofdbeginsel der vergadering moeten zijn, de erkenning door de individueele leden van hunne, zelfs *passive* VERPLIGTING om gemeenschap der heiligen met elkander te oefenen, waardoor uitgesloten waren »denkbeelden en voornemens als de volgende: Wij gaan naar de vergadering te N. om maatregelen te beramen tot reformatie van de Kerk" enz. enz.

„Door dergelijke voornemens (merkte hij voorts zeer terecht op) en de uitvoering daarvan vervalt men zoo spoedig in menschelijken vorm, en wordt de geestelijke en hoogere leiding, waardoor de Heer in al de leden der kerk, als vrijwillige werktuigen, werkt, voorbij gezien. Ieder Christen, iedere vergadering moet inkeeren tot zichzelve, om nader te komen op den grondslag van alle geestelijke werkzaamheid; eene heilige afhankelijkheid van de genade en leiding van den Heiligen Geest, als den Trooster der Gemeente."

Gehoor gevende aan de gedane oproeping, kwamen den 26sten Augustus daaraanvolgende ten huize van den heer Gregory Pierson te Amsterdam samen de broeders: Dr. Beets, E. C. Boissevain, Mr. J. J. L. van der Brugghen, Dr. A. Capadose, Mr. I. da Costa, Jozua van Eik, Mr. P. J. Elout, H. D. Gildemeester, Mr. G. Groen van Prinsterer, Ds. O. G. Heldring, Mr. H. C. Hooft Graafland, Mr. C. M. van der Kemp, Mr. H. J. Koenen, Ds. W. Jamieson, H. M. Labouchère, Mr. A. Baron Mackay, Mr. G. H. de Marez Oyens, H. Gregory Pierson, Mr. van Reede van Oudshoorn, Ds. Scholte, Willem Schuyt, Mr. J. A. Singendonck, J. Stroeve Bzn., Mr. P. J. Teding van Berkhout, J. D. Waller, Mr. G. Willink, J. A. Wormser.

Vele van die mannen, zoo niet de meeste, van den aldus gevormden kring, zijn eene opzettelijke beschouwing waardig, en het is bepaald te betreuren, dat wij zoo weinig mannen meer tellen die, vooral omdat zij in broederlijk verkeer met hen stonden, in staat zijn, om hoogst belangrijke biografische mededeelingen te doen, gelijk Hasebroek deed omtrent da Costa [1]) en Koenen [2]), da Costa omtrent Bilderdijk [3]), en Koenen betreffende le Roy [4]). Toch spreekt het van zelf, dat vroeger of later eene met zorg bewerkte levensbeschouwing verschijnen moet van Beets en van zijnen Jonathan, dien wij er ook in zullen zien optreden, Hasebroek [5]), wiens liefelijke talenten geheel in den geest van het genationaliseerde Reveil den Heere gewijd wer-

1) Bij de uitgave zijner dichtwerken.
2) Zie op bl. 174 (Noot).
3) *De Mensch en de Dichter;* welbekend immers?
4) *Ver. Chr. St.*
5) Zie voor de innige betrekking, waarin die beide mannen tot elkander stonden, hunne onderscheidene dichtbundels.

den; van *Jhr. Mr. P. J. Elout van Soeterwoude*, nog geteld onder de levenden en hooggeschat door de Anti-revolutionairen; [1]) van wijlen *Mr. Aeneas Baron Mackay van Ophemert*, langen tijd naast Groen een voortreffelijk volksvertegenwoordiger en daarna Vice-Voorzitter van den Hoogen Raad, groot voorstander van Zending en Evangelisatie; van *Mr. C. M. van der Kemp*, die reeds daardoor zijn significanten en beroemden naam eer aandeed, door op te komen voor de eer van de door Glasius miskende Dortsche Synode [2]); van *J. A. Wormser* evengoed als van zijnen veel meer beroemden broederlijken tegenstander *Mr. J. J. L. van der Brugghen*, die wij in deze geschiedenis nog wel ettelijke malen, hierboven voor altijd, hopen te ontmoeten in onverdeelbare eensgezindheid; van *Jhr. Mr. P. J. Teding van Berkhout*, die ondanks zijnen hoogen ouderdom nog altijd zorgt voor zijne Engelsch-Hervormde Gemeente en de Christelijke Armenscholen te Amsterdam, en van zijnen reeds opgeroepen medestrijder (ook in den krijg tegen de Belgische muiters) voor het Christelijk Nationaal Schoolonderwijs, *Mr. G. H. de Marez Oyens* [3]), aan wien dat onderwijs, maar inzonderheid de Diakoniescholen [4]), ja al de belangen der Ned. Herv. Gemeente te Amsterdam, de gestichten van Heldring, en vele andere behoeften, zoo veel te danken zouden hebben; van den WelEdel Geb. Heer *Josua van Eik* [5]) die, behalve voor het onderwijs en de verspreiding van honderde exemplaren van het bovengenoemde Handboek, zooveel gedaan heeft voor huizen van barmhartigheid en, door het creëeren van het *Wandelpark* (in vereeniging met een paar andere heeren), zooveel voor het genoegen en de gezondheid en de schoonheid van Amsterdam; van *Singendonk, Capadose*, enz., enz.

Geven deze sobere mededeelingen reeds den indruk van hooge belangrijkheid der bijeengekomene personen, ook daar buiten waren nog onderscheidene geestverwanten van beteekenis.

Door een misverstand waren mannen als *Taats, J. J. van Toorenenber-*

1) Daarvan getuigde vooral de 11de Augustus 1885, zijn 80ste jaardag. Bij die gelegenheid herinnerde hij, zéér te pas, de vaak vergetene waarheid, dat „geen strijd vruchtbaar is, geen arbeid, geen bespiegeling, geen stelsel, geen inrigting op maatschappelijk, kerkelijk of staatsgebied, dan waar Jezus, het vleesch geworden Woord, persoonlijk levend middenpunt is, in alle dingen alles, begin en einde". Volgens zijne *„Enkele Herinneringen uit Mr. Groen van Prinsterer's laatste dagen"* (niet in den handel), verschenen lang nadat mijne daarop betrekking hebbende mededeelingen reeds afgedrukt waren.

2) 't Eerst in de *Vereeniging*, IV, 736; daarna in eene bij van der Meer en Verbruggen in 1860 verschenene beoordeeling van diens door Engels te Leyden uitgegevene *Geschiedenis* der Dortsche Synode.

3) Vgl. 't *„Zilveren Echtfeest"* van Beets, 3de Bundel, bl. 201.

4) Vgl. *Beets*, 2de B., bl. 295.

5) Zie bl. 177.

gen en *Callenbach* niet genoodigd. Andere broeders, genoodigden, zagen zwarigheid in de zaak zelve, zooals *James*, *Hasebroek*, *Bruinier*; de laatste bijv., ofschoon ondubbelzinnig achting betuigende voor het personeel der Hervormde vrienden en afkeerig van de lauwe, ontrouwe en tyrannieke richting, wilde evenwel in geen contact hoegenaamd met *Scholte* of eenigen Afgescheiden komen [1]).

Van de drie punten, die Heldring dan zou inleiden: *Kerk*, *Tijdschrift* en *Filantropie*, werd, ofschoon hij Daniel 9 voorgelezen had, en dus omtrent het eerste punt velerlei verwachtingen opwekte, van dat allergewichtigste punt, als het *Noli me tangere* weinig te berde gebracht.

De drie *onderwerpen*, die behoorlijk besproken werden, waren 1e *de uitgave van een Christelijk tijd- of maandschrift als orgaan van Christelijke beschouwing*, door Mr. Koenen te berde gebracht naar een medegedeeld schrijven van den boekhandelaar Höveker; — 2e *het oprichten van eene normaalschool tot opleiding van onderwijzers in verband met de behoefte aan bijzondere scholen der 1ste klasse tot het geven van Christelijk onderwijs*; — 3e het *te Amsterdam georganiseerd bezoek aan de woningen der armen door leden der kerk*.

Wat wij omtrent dit laatste punt in de door ons gevolgde Aanteekeningen van een der tegenwoordige, reeds overledene broeders belangrijks vonden, laten wij hier terstond volgen:

„Vooraf wenscht ZEd. (t.w. Elout) het gevoelen der aanwezige Leeraren te kennen omtrent het regt der Gemeenteleden tot zoodanigen arbeid. De predikanten Heldring, Jamieson, Scholte en Beets deelen achtereenvolgens hun gevoelen mede, en erkennen allen het regt. Beets alleen maakt eenige bedenking omtrent het gepaste om bij zoodanig bezoek zich alleen tot de armen te bepalen. Da Costa repliceert hierop met te wijzen op het woord des Heeren: den armen wordt het Evangelie verkondigd — hij meent dat de armen in het Christendom bijzondere voorrechten hebben."

De oprichting van zulk eene school achtte de vergadering tijdig. De wijze van uitvoering zou bestaan in het verlofvragen aan de bevoegde autoriteit met kennisgeving van het bepaalde doel der school. De voorsteller *van der Brugghen* zou een persoon polsen, dien hij er geschikt voor achtte, en de overige vrienden zouden naar vermogen met geldelijke bijdragen steunen. Bij die gelegenheid sprak Beets reeds »over het ongenoegzame, het gebrekkige van de tegenwoordige leerwijze, waardoor reeds in den aanvang alle denkkracht bij de kinderen werd uitgedoofd, als machines leerden en dan ook spoedig na het verlaten der school alles, zelfs het lezen, weder vergeten."

Maar laat ons tot het eerste onderwerp terugkeeren, en de meeningen van

1) *Br.*, I, 242.

Groen, als nu voor ons althans, de merkwaardigste, mededeelen. »De voorzitter neemt aanleiding te betoogen" (zoo lezen wij in dat verslag,) »dat ook bij verschil van gevoelen over sommige punten, het toch zeer mogelijk zoude zijn een tijdschrift als orgaan te beschouwen; dat bijv. voor hem zelven *de Reformatie*, hoewel niet in alles zijne gevoelens uitdrukkende, echter ook als zijn orgaan kon aangemerkt worden, gelijk ook het *Schoolblad*, hoewel hij niet in alles met van der Brugghen instemde. Zoo zou bij verschil van denkwijze, over de betrekking van de Kerk tot den Staat en de gewigtige vraagstukken, die zich daaraan hechtten en tot wier volledige beantwoording het nog tot geene genoegzame rijpheid gekomen was, evenwel zeer goed in een tijdschrift kunnen worden aangetoond het wederregtelijke van de suprematie van den Staat over de Kerk, waaromtrent allen het eens zouden zijn. En zoo ook met het onderwijs: allen toch zouden zich wel vereenigd gevoelen omtrent het regt om nevens het bestaande, dat van den Staat gegeven wordt, bijzonder onderwijs naar Gods Woord te geven. Hij eindigde, den hr. Koenen voor te stellen om over de redactie en uitgaaf van eenig Tijdschrift, in den geest zooals de meerderheid het verlangde eens ernstig na te denken en in eene nadere bijeenkomst daaromtrent een voorstel te doen, hetgeen deze aannam met de verklaring dat hij geen deel aan de redactie nemen kon".

⁂ N.B. Bij deze gelegenheid kwam da Costa nog eens op tegen *organen* en *organiseeren;* de vrienden moesten geene groote machines *maken*, maar de gemaakte gebruiken; ze moesten zich voegen tot de *nederige* dingen, en vooral de *viva vox* gebruiken. Alzoo ook hier de eenzijdigheid van het individueel, onsamenhangend, onbepaald en momentaneel getuigenis.

Groen, die gepresideerd had, was over den uitslag weinig tevreden: »alles bleef zoo vaag en onbestemd"; da Costa dorst echter veel te verschoonen, vooral om het gebrek aan behoorlijke voorbereiding, en hartelijk te vertroosten. »Zij is toch ook niet zonder zegen, ook niet zonder nut geweest. Het is ook voor de toekomst reeds *iets*, dat een broederlijk zamenzijn en hartelijk zamen spreken, onder opzien tot den Heer, en in gemeenschap met een kenbaar opkomend geslacht, ons gegeven werd. Het is *iets*, dat zelfs het nog niet doenlijke als zoodanig zich constateerde. Het is *iets*, dat wij het bij die eerste proeve niet behoefden te laten. De zaak van het onderwijs is in werking en vindt, ook meer en meer gemeenschappelijk, belangstelling. De weg tot nader aan de zaak komende *discussie* is voor een volgende *conferentie* gebaand. Van een Tijdschrift, al is het dan ook misschien op geen nog zooveel omvattenden of dadelijk in het volksleven grijpenden voet, kan nog wel iets komen."

Da Costa zag dit goed in. Reeds in het volgende jaar (1 Juli 1846) begon de uitgave der *Vereeniging*: *Christelijke Stemmen*, een tijdschrift, dat den vrienden jaren achtereen tot invloedrijk orgaan diende, en gedurende het vierde eener eeuw evenmin van beginselen [1]) als van Uitgever en Hoofdredacteur veranderde. Bij het optreden van Dr. Hoedemaker toch als mede-redacteur liet Heldring zich aldus hooren:

„Het was eene Vereeniging van vele Christelijke Stemmen, waarvan niemand in zijne overtuiging belemmerd werd, maar het recht van volkomen uiting zijner gevoelens behield. Meer dan hoofdredacteur was ik nooit, begeerde ik ook niet te zijn. Ik bedoel daarmede, dat ieder met zijn naam zijn eigen gedachten moest verdedigen, gelijk ik dat ook met mijn naam deed.

„De Vereeniging behoort thans tot de geschiedenis. — Er zullen tijden komen, dat ook in onze Nederl. Kerkgeschiedenis, nog meer in de feiten van het Reveil, het meest in den arbeid der liefde, menige bladzijde zal te stade komen.

De geschiedenis zij rechtvaardig. Voor vijf en twintig jaren was het anders dan nu. Wie herinnert zich niet die doodsche stilte en rust? Van menige handvol koren in dien tijd uitgeworpen is wel een geruisch uitgegaan als van de cederen Libanons.

De Christelijke vrienden, eenmaal de stichters der Vereeniging, zij zijn vrienden gebleven. In hunne geloofsovertuiging is de eenheid behouden, maar Gode zij dank, geene eenheid, die op wet of reglement gegrond is, maar eene eenheid in waarheid en leven."

In den aanvang van 't daaropvolgende jaar, van '72, schreef hij: »Neen, niet een ethische of irenische of welken naam ook, niet Coccejaansch of Voetiaansch of Lampiaansch, waartoe die rampzalige namen; niet afgescheiden of onder het kruis. O Neen, eenvoudig Gereformeerd in den geest der vaderen. Dat het jaar 1872 dit ons bracht! Geen kerkvoogd, geen notabele, geen ouderling of diaken, geen predikant, geen hoogleeraar, geen Classicaal, Provinciaal, Synodaal bestuurslid, geen lidmaat der gemeente — of eerst Gereformeerd in geloof, hoop en liefde. In vrijheid en vastheid... Dat men de wijsheid onzer Gereformeerde kerk begreep, in hare veelzijdigheid; — maar ook van hare vastheid in hare belijdenisschriften naar het Woord Gods niet afweek ter linker of ter rechter zijde." —

De vergaderingen nu der »Christelijke vrienden" geregeld tweemalen des jaars gehouden, veelal onder het voorzitterschap van Groen, werden vruchtbaar in groote mate door het uitspreken en bespreken van vele voortreffelijke denkbeelden, daarbuiten verwerkt in geschriften, in opzoekenden en terechtbrengenden arbeid, Christelijke instellingen, en wat dies meer zij. Zoo werd op de vijfde bijeenkomst (14 en 15 April 1847) gehandeld over een Adres aan de Staten-Generaal om vrijheid van vereeniging, Evangelisatie, en een Comitté van den Zendeling-werkman.

1) Zoo meende de Redacteur. Evenwel kreeg het tijdschrift in Jan. '51 de beginselen van Wormser tot banier.

Eenige punten van bespreking vermelden wij hier nog:

Op de bijeenkomst van 2 Mei 1848 het uitbetalen der tractementen door den Staat, hetwelk Ds. Brummelkamp afgeschaft, de vergadering behouden wilde; en de afschaffing der slavernij, die door de vergadering unaniem gewenscht werd, terwijl in de vergadering van 30 April 1851 de volgende punten in bespreking kwamen:

„1. Mededeelingen omtrent verschillende Christelijke werkzaamheden.

2. Het verband tusschen de grondwettige verplichtingen van den Staat en de regten der Protestantsche Kerken, met betrekking tot de armbedeeling.

3. Het openbaar onderwijs, in verband met de belangen der onderscheidene godsdienstige gezindheden.

4. Door welke middelen het binnenlandsch zendelingswerk op kerkelijk gebied zou zijn over te brengen?

5. Door welke middelen kunnen de geestelijke belangen der Nederlandsche zeelieden, zoowel aan den wal, als aan boord der schepen worden bevorderd?

6. Over de Evangelisatie op Java.

Op de vergaderingen van het gedenkwaardige jaar 1853 zullen wij aandachtig moeten letten; terwijl wij nu reeds mogen overnemen de stellingen[1]), door *van der Brugghen* in de samenkomst van 25 October '54, in zake het onderwijs voorgedragen:

„1. De dubbelzinnigheid van sommiger beweren, „dat wij in het volle genot zijn der 2) vrijheid van Onderwijs," geeft daaraan eene verrassende en juist daarom voor velen verleidelijke stoutheid,"

„2. In de alleen mogelijke *eigenlijke* bedoeling van die stelling, namelijk, dat de Wet van 1806, onder welke wij thans nog leven, ten opzigte der vrijheid van Onderwijs geeft al wat redelijkerwijze gewenscht kan worden, ligt eenen den argelooze misleidende opvijzeling van den *regtstoestand*, door verzwijging van den *feitelijken toestand*."

„3. Eene vrijheid op het papier is daarom nog geen genot dier vrijheid in het leven. Dáárom hebben wij behoefte aan eene *reëele*, niet enkel *geschrevene* vrijheid van Onderwijs, en onze billijke wenschen strekken zich niet zoo zéér naar hare onbeperkte *volheid*, als naar hare eerlijke *waarheid* uit."

„4. Onbeperkte vrijheid van Onderwijs van de Wet verwacht, zoude geene weldaad zijn; — genot van redelijke vrijheid van Onderwijs zal altijd, gelijk bij alle vrijheden, de zegen zijn eener het regt liefhebbende en dáárom de regten van allen eerbiedigende regeringswijsheid in het toepassen eener verstandige wet."

Groen hinderde steeds meer de werkeloosheid der Christenen in de Kerk; maar hij zag ook steeds helderder in, dat zij zich naar het *ambt* der geloovigen op *historischen* grondslag te gedragen hadden. En reeds na de eerste samenkomst had hij geschreven dat, »om eene nuttige rigting aan onze overleggingen te geven, het volstrekt noodig zal wezen ons minder als *individuën* te beschouwen en meer als *leden*, niet slechts der *onzigtbare*

1) Vgl. *Ned.* van 30 Oct. '54, No. 1336.

2) Blijkbaar eene drukfout. In de ten behoeve van de vergadering gedrukte *Stellingen* staat het goed: „zijn der". *Mackay* was coreferent.

gemeente, maar ook van *die historische Kerk*, welke in Nederland, dunkt mij, uit *Afgescheidenen* zoowel als *niet-afgescheidenen* bestaat, voorzoover zij, op grond van Gods Woord, zich met de grondslagen der Belijdenis vereenigen" [1]). Aan dat onderwerp nu wijdde hij het eerste dier voortreffelijke artikelen in de Vereeniging, welke later, onder den titel van *Het Regt der Hervormde Gezindheid* vereenigd, het licht ziende, tot vermeerdering van het kerkelijk bewustzijn en der uitbreiding van Christelijken arbeid bijzonder veel bijgedragen hebben. En met het oog op de October-samenkomst van '47 schreef hij aan zijnen Jonathan: »De zamenwerking der Christenen, als uitmakende de Kerk, komt mij gedurig meer een onderwerp voor van actueel belang; mij dunkt dat de tijd wel gekomen is, waarop wij niet langer enkel geïsoleerd mogen staan, maar, tegenover dwaling en onregt in de Kerk, tot eene gewijzigde houding verpligt zijn."

Na broederlijk overleg nu met da Costa [2]) mocht Groen het genoegen smaken dat die vergadering, met overgroote meerderheid zich vereenigde in eene verklaring, die uitging van de grondgedachte, dat aan de belijdenis van de hoofdwaarheden, waarvan de Christus der Schrift en der Kerk het middenpunt is, snoodelijk en onloochenbaar onrecht in de Nederlandsche Hervormde Kerk geschiedde door het opdringen en dulden van daarmeê strijdige leerstellingen.

In 1848 nu werd eene *Noodiging* gericht aan de Gemeente. De predikanten aan wier medewerking Groen altijd zeer veel hechtte, kwamen echter in geringen getale op de vergaderingen der vrienden. Zij vreesden voor een »alles dat nu bestaat omverwerpend plan"!! Zelfs de helderziende Beets zag in de bovenbedoelde verklaring een pogen, om een crisis in de Kerk te verhaasten. Hij moest zich hiertegen verzetten. De vergadering, die op den 18den Augustus was vastgesteld tot bespreking van het herstel der Kerk in het Kerkgenootschap, kon geene afgescheidene broeders als leden opnemen. Groen wilde daar den grond gelegd hebben tot een blijvend en kerkelijk gemeen overleg dergenen, die de vereeniging van licht en duisternis, van waarheid en leugen, van Evangelie en anti-christelijke leer in dezelfde gemeente, als ongerijmd, verderfelijk, en, blijkens de levensgeschiedenis en de Belijdenisschriften der N. Herv. Kerk, als wederrechtelijk beschouwen [3]). Adressen aan den Koning en aan de Synode werden geteekend, waarbij men zich verzette tegen eventueele wijziging der kerkelijke organisatie, zonder voorafgaande en behoorlijke kennisneming der Gemeenten;

1) *Br v. d. C.*, I, 239.
2) *Br.* I, 273—291.
3) *Br. v. d. C.*, I, 342.

tegenbevestiging aldus van het onregt, met medewerking en ondersteuning van het Gouvernement, jaren achtereen gepleegd. Men zocht nu de adhaesie van Kerkeraden en Gemeenten en verkreeg ze. Wij zullen die vergadering later weêr ontmoeten.

De vergaderingen *moesten*, ofschoon ze steeds talrijker bezocht werden, *eindelijk* verdwijnen [1]). Het kon niet anders. Elk heeft zijn eigen standpunt het liefst, en de Predikanten der verschillende Kerkgenootschappen mochten zich niet aanstellen, alsof het tegenovergestelde evengoed ware. De »Evangelisch-Luthersche", en toch exclusief-Luthersche Lentz bleef weg; de Liefde woedde in onkerkelijk fanatisme tegen vele leden der vergadering; Afgescheidenen lieten zich niet meer zien; de Hervormden toonden meer belangstelling, meer moed, meer liefde om kerkelijk te worden. Een enkele, zooals de beminnelijk-vrome Sesbrugger van de Hersteld-Lutherschen werd door den dood afgeroepen. Eindelijk werden de samenkomsten na 1854 [2]) geheel gesmoord door eene *Vereeniging van Leeraars en Leden*, die »strict Gereformeerd" zou zijn, maar een doodgeboren kindeke was.

Dr. Pierson heeft die verscheidenheid juist gekarakteriseerd als hij, hulde brengende, op zijn standpunt, aan den zegen der vergadering, aldus schetste [3]):

„De leidende gedachte van het *Réveil*, in vorige artikelen beschreven, bleef alle hoofden en alle harten vervullen, maar in elk hoofd en hart verbond zij zich met al de stemmingen en richtingen, al de temperamenten en sympathiën, die waarschijnlijk in alle tijden de menschen verschillende wegen hebben doen inslaan. Het was en bleef een kring van broeders. Maar deze broeders, uit een en denzelfden vader gesproten, hadden, zou men zeggen, niet allen dezelfde moeder gehad. Hoe eigenaardig liepen de zienswijzen uitéen, al naar gelang van elks aanleg en inborst. Hoe moesten zij tegen elkander indruischen in een vergadering, waarin elk, krachtens zijn grondbeginsel, meenen, neen, gelooven moest, dat God hem *de* waarheid had geopenbaard; een geloof, niet verworven op den bodem der ijdelheid, maar in de binnenkamer, op de knieën, voor het aangezicht des Allerhoogsten. Hier waren verstands- en gevoelsmenschen: dogmatische geesten, in staat en bereid, geheel de bovenzinnelijke wereld uit elkander te nemen en in elkander te zetten, het hoogste te bewijzen en tijdelijk op het peil te brengen van tweemaal twee; daarnaast harten, niet kloppend dan in de mystiek, niet zalig dan in de aanbidding, niet veilig dan in de gewesten van het onbegrijpelijke en onbewijsbare. Hier waren, al klinkt het zonderling, door en door Roomsch-Katholieke en daarnaast even beslist Protestantsche mannen; dezen, het zwaarste punt van alle geestelijke plannen zoekende in de persoonlijkheid, in het geweten, genen, indien niet alles, toch zeer veel verwachtende van de Kerk, van hare zuiverheid, van hare getrouwheid in leer en tucht, van de wettigheid en louterheid harer sacramenten. Hier waren, eindelijk, geboren conservatieven en geboren revolutionairen...."

„Zedelijk was de atmosfeer dier vergadering, omdat in haar een geest leefde, tegen-

1) Vgl. *Br. v. d. C.* 318—326; alsmede het verslag van de laatste stormachtige vergadering in de *Vereeniging* IX, 379 v.v.

2) Vgl. *De Nederlander van* 9 *Sept.* 1854.

3) *Gids van* '83.

over den toestand van Volk, Staat, Kerk en Maatschappij even ver van onverschilligheid als van vertwijfeling; een geest, die het kwaad wilde peilen, een wapen gaf om het te bestrijden en de overtuiging wakker hield omtrent eindelijke overwinning.... Zij hebben inderdaad het hunne bijgedragen tot het kapitaal van degelijkheid, waarover ons volk nog beschikt. Daarom is het mogelijk thans hun voorbeeld, en toch niet hun vaandel te volgen.''

Wormser heeft de oorzaken van het wezenlijk verval; gedeeltelijk, doch scherp, aldus geteekend, na Groens plan tot opheffing goedgekeurd te hebben. »Ook zie ik niet in waarom u zich steeds op den voorgrond zult laten plaatsen in eene vergadering, die slechts met moeite en weêrzin (wat de leiders betreft) wordt zamengehouden. Zelfs het zamenbrengen van het bagatel kosten heeft moeite gehad. Ik, die geen vermogen heb, zie mij altoos tusschen de aanzienlijkste heeren geplaatst, en betaal mijn aandeel met vreugde. Maar des te meer erger ik mij, wanneer ik zie dat, ook voor deze vergaderingen, rijke menschen scherpe aanmerkingen maken of weigeren mede te betalen. Men droomt van *evangelische* gezindheid en *evangelische* rigtingen, en bedekt onder die benamingen zijn afkeer en onverschilligheid voor de Kerk, hare belijdenis en belangen. Ik geef u in bedenking dat wij trachten de bijeenkomsten van Christelijke vrienden te doen vervangen door vergaderingen van de Hervormde Vereeniging van Ds. Heldring, en er op aanhouden dat de *predikanten* zich daarbij op den voorgrond plaatsen.''

De Hervormde predikanten behoorden als herders, als hertogen, voorop te gaan. Zij deden het echter niet. Zij hebben, meenden onderscheidene vrienden, het volk afkeer van het Christendom ingeboezemd; de goede waren weifelend en besluiteloos, en ach, ook zij deden zoo weinig voor Kerk en Evangelie. Uit liefde tot hun personen, uit achting voor hun ambt, uit belangstelling in de hoogste goederen der menschheid wilden dus onze vrienden, dat de Predikanten de dagelijks ter spraak gebrachte levenskwesties behandelden, en als deze of gene, zooals J. J. van Toorenenbergen in zijn *De School en de Kerk* iets van dien aard deed, dan werd dit zijn doen openlijk en naar verdienste geprezen [1]). En zeer juist werd toen opgemerkt:

„Een der nadeelen, welke van die verwaarloozing het gevolg zijn geweest, is dat de leiding der Kerk, niet wat haar uitwendig, vormelijk en administratief beheer, maar wat haar geestelijk leven en hare christelijke werkzaamheden betreft, meer en meer aan de handen harer leidslieden is ontglipt en overgegaan in die van gewone leden der Gemeente. Het kan toch niet worden ontkend, dat de verdediging en handhaving van de leer der Kerk, de oprigting van christelijke lagere scholen, de verzorging van den geestelijken nood en de behoefte van duizende ellendigen en verwaarloosden, behoudens eenige des te loffelijker uitzonderingen, niet door de leeraars, maar door ge-

1) Vgl. *De Nederlander van* 9 *Sept.* 1851.

wone leden, zonder hen, worden ter harte genomen.... Eene natie, als de onze, moet Scholen en Kerken hebben, die aan de wezenlijk bestaande en gevoelde behoeften voldoen. Indien hare leidslieden in den Staat en in de Kerk haar die onthouden, zal zij ze zich zelve verschaffen."

Maar hoe goed het ook gewerkt heeft, dat alle zulke denkbeelden werden uitgesproken, en zelfs voor onderscheidene predikanten, met name voor die op de vergaderingen der Christelijke Vrienden verschenen; tot billijke beoordeeling is echter in de allereerste plaats de opmerking van noode, dat een voorganger, juist omdat hij voorganger is, des te vaster van de noodzakelijkheid der zaak en de gegrondheid zijner verplichting overtuigd moet wezen, zal hij treden buiten het spoor, niet alleen der algemeene beschouwingen zijner gemeente, maar ook buiten dat zijner eigene ambtelijke bezigheden. Hij moet van zijn Jeruzalem af beginnen, d. w. z. van zijne eigene gemeente. Met haar als in heiligen echt verbonden, heeft hij aan haar alle zijne zorgen en krachten te wijden. Heeft hij meer dan zij behoeft, dan, maar ook eerst dan, mag hij ook aan andere deelen, of aan het geheel der Kerk, zich ten dienste wijden. Getrouwe plichtsbetrachting in eigen kring is ook der geheele Kerk van grooter nut dan eene algemeene bedrijvigheid met verwaarloozing van wat de Predikant in de heiligste levensure uit Gods hand zelve ter behartiging aanvaarde.

Ondanks alle verdeeldheid waren er, gelijk bleek, toch velerlei zaken, waarin de belijders van den Christus, aan hoofdzaak en wezen gedachtig, naar de echt-christelijke grondgedachte van het Reveil, elkander konden en moesten steunen, en veelal elkander dan ook de handen gevuld, de harten verkwikt hebben. Wij zullen tot de beschouwing van dien arbeid thans overgaan, waarbij de *Christelijk-historische Staatkunde*, de *Christelijke Volksschool*, de *Godgeleerdheid en Evangeliebediening*, alsmede de *Christelijk-philantropische werkzaamheden*, met name van *Heldring*, *de Liefde* en *Schwartz*, de hoofdpunten zijn. Ten slotte zien wij welke veranderingen in *de kerkelijke organisatie* gemaakt werden, en welke andere kerkelijke werkzaamheden onze aandacht verdienen.

III. DE CHRISTELIJK-HISTORISCHE STAATKUNDE.

De Separatistische neigingen van het Reveil deelde Groen niet. Gelijk in de Kerk, alzoo moesten ook in den Staat alle niet op zichzelve verkeerd zijnde vormen en ambten dienstbaar gemaakt worden aan het waarachtig welzijn des volks door ze te gebruiken in de dienst van Koning Jezus. Van den beginne tot den einde van zijne staatkundige loopbaan heeft hij, zon-

der vertoon van vroomheid of betoon van Schriftuurlijke kennis, tegen alle bestrijding van vijanden en miskenning van vrienden in, zijne Christelijk-historische beginselen doen hooren, en praktisch opgevolgd, in de velerlei betrekkingen waarin hij tot de gevestigde of te vestigen Staatsvormen stond. Zelf heeft hij de hoofdtrekken [1]) van zijne en zijner vrienden beschouwing aldus geformuleerd:

„Aan *geschrevene* grondwetten, waarin men het Staatsregt *beschrijft*, wordt door ons geen kleinachting betoond. Wel verre van ons los daarvan te willen maken, zoeken wij er steun in. Naar ons systeem, komt noch *verbreken*, noch *verbuigen* eener Grondwet te pas; wel zoodanige *buigzaamheid* die van het *geworteld zijn* in volksbehoefte, volkshistorie, volksgeest, het gevolg is. Dan is er vastheid, *stabiliteit;* zoodanig eene waarin zich, bij stevig-zijn, groei en levenskracht openbaart. We zijn tegen den *revolutionairen geest*, die zich van de vormen meester gemaakt heeft. De Grondwet komt in de hoofdlijnen overeen met hetgeen de voortreffelijkste onzer Staatslieden, lang vóór 1795, bij den wensch naar hervorming van het Gemeenebest, bedoeld hebben."

Zóó sprak hij in 1855, en bedoelde dus de Grondwet van 1848. Maar reeds in 1834, dus vóór er ernstig sprake was van Grondwetsherziening, had hij geschreven: »Veertig jaren voor bij te zien, is een verlangen dat tegen den eerbied voor historische ontwikkeling strijdt, en, ofschoon het revolutionair beginsel behoort afgezworen te worden, men is verpligt alle regten, ook die in den revolutietijd verkregen, te ontzien." Ja, reeds in 1829 stelde hij den eisch: »De Grondwet moet geëerbiedigd, maar ook met Christendom en historisch Staatsregt en Nederlandsch volkswezen in overeenstemming worden gebragt" [2]).

Zijne hoogst merkwaardige *Bijdrage tot herziening der Grondwet in Nederlandschen zin*, te Leyden in het eerste kwartaal van 1840 verschenen, ging dan ook uit van het beginsel der terugkeering tot het Evangelie als *de* voorwaarde tot ware verbetering; terwijl het aannemen van de liberale wanbegrippen Nederland zou werpen in den draaikolk van ellende, waarin Europa, sedert hun algemeen worden, voortgesleurd werd. »Dit meesterstuk van Christen Staatkunde", »zoo geschikt om dien Christelijken burgerzin op te wekken, te verlevendigen en te besturen, welke den Lande altoos heilzaam, dikwijls noodzakelijk, thans bij deszelfs in zoo menig opzicht hachelijken toestand onmisbaar is" [3]), stelde dus de volgende beginselen op den voorgrond: »Nederland is een *historische* Staat; — Nederland is een *Christelijk* land; — Nederland is een *Protestantsche* Staat; — Nederland is een Land, onder het *eenhoofdig* gezag gesteld; — eindelijk, Nederland is

1) Vgl. bl. 16—21.
2) Vgl. *Adviezen* I, op de *paginaloose* bladzijde vóór bl. 1.
3) *Stemmen*, 2de D., bl. 336. Deze recensie is hoogstwaarschijnlijk van da Costa.

een *vrij* land." Op vele vrienden maakte het geschrift den indruk van een »onwaardeerbaar geschenk", een indruk te diep dan dat da Costa er den Schrijver zelven veel van zou mogen zeggen [1]).

Groen heeft de geboorte der Antirevolutionaire partij gesteld in het jaar 1850. Men begrijpt echter, dat de bestanddeelen reeds vóór dien tijd aanwezig waren. In zooverre zij zich van haar leven duidelijk bewust geworden is, is Groen aan te merken als haar vader; maar meer ook niet. Evenwel, dat duidelijk besef van wat zij was en van wat zij wilde, is ook hare kracht. En nu was het *uitspreken* van dat besef, het *openbaar maken* van hare beginselen, het *uitkomen* uit de schuilhoeken, in zijne schatting, het voorname oogmerk van hare vorming, maar ook het krachtigste middel ter voorkoming van de ontkerstening der Natie.

De Natie, de kern des volks, was volstrekt niet liberaal, of ongeloovig, gezind; zij was overrompeld, misleid, verblind, maar verhard, overgegeven door Gods rechtvaardig oordeel aan de Christus-verwerping, neen, dat was zij geenszins. Aan deze beschouwing hield hij vast tot aan den einde zijns levens.

Zoo schreef hij (19 Sept. '63) *): »Onder de oorzaken onzer zwakheid behoort vooral dat wij te weinig gebruik maken van onze kracht. Zegen kan er dan alleen zijn, wanneer men, uit pligtbesef, met ijver en volharding, zich van de middelen, die voor de hand liggen bedient." — Den 7den October van hetzelfde jaar was het *): »Het voorname in deze is dat de eensgezindheid en veerkracht onzer vrienden zich op eene zoo treffende wijze geopenbaard heeft; dat het vraagstuk van het onderwijs het *Shibboleth* geweest is; dat er een opzienbarend getuigenis ten voordeele der Christelijk-historische beginselen afgelegd is. Wij zullen ons ook nu weder, *onafhankelijk van het resultaat*, verblijden, indien volharding bij de aanstaande verkiezing betoond wordt."

Uit dien hoofde behoorden de Christenen gebruik te maken van het stemrecht. Gelijk een Paulus zich wel degelijk, waar de eere van Christus, waar de eer van de door hem bij uitnemendheid vertegenwoordigde beginselen, het noodig maakte, zich beriep op zijn kostbaar Romeinsch burgerrecht, alzoo behoorde ook de Nederlandsche belijder van het Evangelie, in de wettige Staatsvormen, zich te bedienen van alle geoorloofde middelen, inzonderheid van het op zichzelf volstrekt niet verwerpelijke stemrecht, tot belijdenis en *daardoor* tot verdediging en verkrijging van zijn goed recht. Niet om de regeering te veroveren, nog minder om een nieuwen staatsvorm te maken, maar enkel om de vrijheid ter Christelijke plichtsbetrachting on-

1) *Br. v. d. C.* I, 62.

*) Alle met een sterretje geteekende aanhalingen zijn genomen uit aan mij zelven gerichte brieven.

misbaar wekte hij, dreef hij uit, om, overeenkomstig het ongeschreven en toch beschreven programma van het Christelijk-nationale, van het echt-Protestantsche leven, van de stembus gebruik te maken. »*De vrijheid van onderwijs ligt in de stembus.*" »*De uitoefening van het stemregt behoort tot Christelijke pligtsbetrachting, waar de belangen van Kerk en School op het spel zijn.*" »*Nu de meerderheid der tweede kamer regeert en over de hoogste volksbelangen beschikt, mag de Christen die Vaderland en Kerk lief heeft, niet lijdelijk zijn.*" *)

Dientengevolge kon hij, die anders wel eens te conciliant en te irenisch scheen, vooral in latere jaren, onverzettelijk zijn op het punt van kandidaturen. Toen bijv. in Juni '71 Graaf van Zuylen [1]) te Arnhem gesteld was, vond hij dit zéér afkeurenswaard, omdat hij *door het loslaten van beginselen* groote schade; maar ook schande over onze richting gebracht had. Immers »*de miskenning van de hoogste regtsbeginselen is, wanneer ze door Christenen geschiedt, dubbel betreurenswaard.*" *)

Dientengevolge antwoordde *) hij op de vraag, welke mannen hij voor de Tweede Kamer gekozen wenschte, met het navolgend schrijven, dat nu gerust door iedereen gelezen mag worden, en tevens als proeve van zijne gedragslijn en kieschheid diene:

„Ik kan u twee personen aanwijzen die ik zeer gaarne in de Tweede Kamer zien zou en die beide, ofschoon in uw District niet woonachtig, door u zouden kunnen worden aanbevolen, omdat zij als voorstanders van Christelijke volksbelangen, de een reeds sedert jaren, de ander in den laatsten tijd, zich bekend hebben gemaakt. De een is Jhr. J. W. van Loon, te Amsterdam, lid van de regtbank, die veel, zeer veel voor het Christelijk onderwijs gedaan heeft, met da Costa in het Seminarie der Schotsche kerk werkzaam geweest is, zelf aan de kweekelingen les in de Geschiedenis gaf, die onlangs een belangrijk *overzigt der kerkgeschiedenis* 2), dat hij als leiddraad gebruikte, bij

1) Vgl. *Parl. Studiën en Schetsen* 1866, o. a. N°. XXX.

2) Bedoeld werd: *Beknopt Chronologisch Overzicht der Kerkgeschiedenis in synchronistisch verband met de Wereldgeschiedenis.* De *Tweede* druk, vermeerderd met vele door den schrijver nagelaten aanteekeningen en bijvoegingen, en versierd met het welgelijkend portret des schrijvers in staalgravure, verscheen in 1878 bij Höveker en Zoon. Deze met zeldzame begaafdheden toegeruste broeder, die zooveel goeds mocht doen, bijv. voor de geestelijke belangen der bevolking van het drooggemaakte Haarlemmermeer, en zoovele goede woorden, zelfs in Evangelisatielokalen, ondanks veler smaad, nadat hij lid der Kamer geworden was, mocht spreken, is helaas! wij zouden zeggen: veel te vroeg, aan familie en land en kerk ontvallen. De grondgedachte zijner *Bijbellezingen* schijnt gelegen in deze zijne woorden: „God kan alleen de wereld liefhebben, door haar te zien in het licht der verlossing van Christus. Zij heeft in zichzelven niets, dat voor God beminnelijk is; maar als Christus haar gegeven is, en zij Hem aangenomen heeft, krijgt zij door de gemeenschap met Hem, zijne goddelijke eigenschappen, dien de Vader kan liefhebben. Neemt zij Hem niet aan, dan kan zij ook in eeuwigheid voor God niets beminnenswaardigs hebben, en zij gaat ten verderve." (Uit: *Schetsen van Bijbellezingen* door Jhr. Mr. J. W. van Loon (niet in den handel), bl. 281).

Höveker in het licht gezonden heeft en naar Spanje, als lid der Deputatie voor Matamoros c. s. gereisd is. De ander is O. Baron v. Wassenaer-Catwijck. Wat ik u van dezen schrijf, is *confidentieel*, geheel tusschen u en mij. Waarom? omdat ik tot hem in familie-betrekking sta, daar hij met de dochter van mijn zwager den Hr. Hoffman gehuwd is. Maar, zoo de kieschheid mij verbiedt iets meer van hem te zeggen, ik kan u verwijzen naar ..... die van nabij met hem bekend is en die, voor al wat hij in zijne Gemeente wenschelijk keurt, bij hem de meest bereidvaardige ondersteuning vindt. Voorts naar D. VI der *Berigten* van onze Vereeniging voor Chr. Nat. Sch. ond., waaruit gij zien zult dat hij in de Alg. Vergadering van 21 April l.l., voor de vrijheid van Evangelisch onderwijs een krachtig woord gezegd heeft. Zijne woning is voor Christelijke vrienden uit het buitenland. Grand-Pierre, Rosseeuw de St. Hilaire, Spurgeon, enz. steeds open geweest."

Terwijl hij als algemeen beginsel stelde *: »*Mannen van kunde en vooral van 'zelfstandig karakter en Christelijke naauwgezetheid* hebben wij noodig, van wie men *zeker* is dat zij, waar het *belang* van *Kerk* en *School* en *Nationaliteit* en *gewetensvrijheid* op het spel is, voor *geenerlei* consideratie zullen zwichten."

Dientengevolge gedroeg hij zich, met toenemende kracht en zegen, schoon niet zonder veel pijn en moeite, naar den regel, dien hij in Juli 1870 aldus formuleerde *): »Vriend en vijand moeten weten *wat wij willen*. Daarom moeten wij allereerst toonen *dat wij zelf het weten*, en dat wij geen bijloopers zijn eener rigting die in het *malle midden* haar banier plant."

Dientengevolge, eindelijk, kon hij den welbekenden stap doen van slechts een drietal kandidaten voor het geheele land te stellen, en in het algemeen het in het volgend schrijven *) van Febr. '66 medegedeelde advies geven, en zelf daarnaar ook handelen.

„*De verkiezingen.* Ik zal dankbaar zijn, wanneer op mij de keus valt, en daarin een steun zien voor mijne zeer moeijelijke positie, wanneer ik in de kamer terugkeer.

Onder één *mits* evenwel. Het *aannemen van een candidatuur* heb ik altijd geweigerd, in den zin dat ik mij, bij eventuële keus ook elders, vooraf *verbinden* zou aan uw District.

Dit acht ik ongeoorloofd en tegen den geest van de kieswet.

Dit zou, daar geheimhouding in dergelijke zaken niet mogelijk, niet wenschelijk is, *een afsnijden zijn van alle kansen elders.*

Onraadzaam vooral in omstandigheden waarin de rigting zelve bij een meer dan gewone adhaesie aan de beginselen en het gedrag van dengene die als haar *leader* beschouwd wordt, belang heeft.

Het zou echter mogelijk zijn dat ik tegen Mei verzocht niet in aanmerking te komen. In sommige opzigten zou ik wenschen nog in de kamer den strijd te kunnen voortzetten; maar ik ben omtrent 65 jaren oud, heb vele *campagnes* gemaakt, en heb ook dezen winter ondervonden dat ik mij zeer moet inachtnemen voor wind en weêr, des te meer welligt voor parlementaire windvlaag en storm.

De ministerieële crisis spoedt, naar het schijnt, ten einde; maar wij gevoelen dat ons lot van eene andere crisis afhangt, waarbij het, niet voor de vorming van een Ministerie, maar om de handhaving der grondslagen van godsdienst, zedelijkheid en regt te doen is."......

P. S. Mijne afkeuring van het *aannemen der candidatuur in een bepaald district* is gemotiveerd in *de Nederlander* v. 21 Aug. 1850; een artikel overgenomen in *de Nederl.* v. 17 Mei 1853 (toen ik zelf te *Gouda* en te *Zwol* benoemd werd). Het toen geschrevene komt nagenoeg op het hierboven gemelde neêr. En nu de vraag mij door u gedaan is, moet ik er nog bijvoegen dat een welbekende naam ook het meest tot *ralliement* van de kiezers strekt; waarvan het gevolg is dat, wanneer de gekozene soms voor een ander district opteert, de reeds gegeven impulsie de benoeming van een geestverwant veel gemakkelijker maakt."

Geheel in overeenstemming dus met den aard en het doel van het Godsdienstig Reveil, wilde Groen, voor alle Staatkundige betrekkingen van Nederland, opwekking van den Nederlandschen *geest* [1]), maar zonder wederinvoering der versleten of verworpen vormen, waaromtrent geen bepaald allesomvattend dogma gehuldigd werd.

Geneesmiddelen wilde hij aanwijzen, kleermakersdienst voor den kranke niet bewijzen.

„Wanneer men ook van ons als proefstuk van politieke wijsheid, het zamenstellen eener proeve van gewijzigde constitutie begeert, verliest men den aard en de strekking der Staatkunde, die wij voorstaan, uit het oog. Als ik mij beijver aan den lijder te doen inzien dat de oorzaak zijner kwaal gelegen is niet, gelijk hij zich voorstelt, in het kleed waarover hij klaagt, maar in de ziektestof die zijn ligchaam aangetast heeft, en de kranke, in plaats van mij gehoor te geven, telkens weder antwoordt: maar geef mij dan zelf een ander kleed, een kleed dat, in stoffaadje en kleur en snede, met uwe zienswijze overeenkomt, dan betreur ik het misverstand, en zeg: ontbied den kleermaker en laat den geneesheer te huis" 2).

Wilde Groen daarmee de onverschilligheid voor Staatsvormen en Wetten uitspreken of vergoelijken? Geenszins; maar hij wilde doen uitkomen, dat door geene verandering van of in Staatsregelingen de Natiën gered zullen worden, zoolang de beginselen, waarop elke Staatsregeling behoort te rusten, niet in eere zijn [3]).

De sedert 1795 gevolgde beginselen waren verwerpelijk. Die beginselen wortelen in de terzijdestelling van het geloof aan den God der Openbaring, in het verheffen van het geloof aan de Oppermacht der Rede, in den waan dat de mensch zedelijk goed is, en dat hij dus zijn eigen wil als Gods wil mag en moet volgen. Dat was de grondslag der Revolutie, waartegen hij zich verzet heeft, waarvan hij *het tegendeel* begeerde.

„Met Revolutie — zoo lezen wij bijv. in het klassieke werk: *Ongeloof en Revolutie*. „Met *Revolutie* bedoel ik, niet eene der menigvuldige gebeurtenissen, waardoor eene verplaatsing van het openbaar gezag teweeg gebragt wordt; niet enkel den omwentelingsstorm welke in Frankrijk gewoed heeft, maar de geheele omkeering van denkwijs en gezindheid in geheel de Christenheid openbaar. Met *revolutiebegrippen* heb

1) *Ned. Ged.* I, III.

2) *Grondwetsherziening* en *Eensgezindheid*, bl. 179.

3) *De Nederl.* N°. 1245.

ik het oog op de grondstellingen van vrijheid en gelijkheid, volkssouvereiniteit, maatschappelijk verdrag, conventionele herschepping, welke men als de hoeksteenen van Staatsregt en Staatsgebouw vereert." 1).

Alzoo verlangende dat een iegelijk God zou erkennen als Rechter, Wetgever, Koning, in de eere van wiens naam de behoudenis der volken ligt, kon het zoo gemakkelijk te verklaren paradox, ofschoon door da Costa niet begrepen, door hem, zijnen boezemvriend, uitgesproken worden [2]):

„Zonder het standpunt, waarop ik gewetenshalve blijf, te verlaten.... reik ik, in oprechtheid, de hand aan den Roomsche en aan den Israëliet; aan dengene die conservatief, liberaal of zelfs radicaal is, *of meent te zijn*; te weten, wanneer ik.... geen reden heb om in twijfel te trekken dat zij u, een iegelijk naar zijn geloof en naar zijn inzigt, bereid zijn om deel te nemen aan een krijg, waarin het heilig erfgoed der menschheid, door de leugenprofeten van den huidigen dag, met leerstellingen, voorzeker niet aan bovenaardsche wijsheid ontleend, in arren moede bedreigd wordt."

Niet in dit of in dat dogma van menschelijke wijsheid of zelfs van eene bepaalde Kerk, maar in het gehoorzaam zijn aan de Wet en het Getuigenis Gods, zooals dat ook door iederen godsdienstigen Christen, Israëliet of partijman betoond wil worden, m. a. w. in het volgen van den echt Nederlandschen geest, zocht hij niet alleen het vereischte voor eene goede regeering, maar ook het terrein voor gemeenschappelijke staatkundige of maatschappelijke werkzaamheid.

Vandaar het verwijt, dat Groen eene *theokratische partij* wilde vormen, en eene *theokratie* invoeren. Hij zou met het antwoord kunnen volstaan: de theokratie die ik bedoel bestaat in het hart van een iegelijk die God vreest, maar hij heeft ten overvloede telkens verklaard, dat de theokratie als staats*vorm*, in zoover hierdoor priestergezag of onderwerping van den Staat aan de Kerk aangeduid wordt, door de Antirevolutionaire partij geenszins begeerd werd.

Hoogst merkwaardig zijn de welsprekende woorden, die hij in de zitting van 31 Augustus 1840, ter ontwikkeling van zijne stelling als door het Gouvernement zulk eene banier hoog opgericht moest worden, die door de Nederlandsche Vertegenwoordiging en door de Nederlandsche Natie mocht worden gevolgd, en die wij nog wel eens lezen mogen [3]).

Daarmee in onafscheidelijk verband staat het program der opleiding van den Prins van Oranje, gelijk dat door hem gewenscht werd in '50, en herhaald in '54.

1) Tweede uitgaaf, 1868 (bij Höveker), bl. 4—6.
2) Vgl. *Br. v. d. C.* I, 352.
3) *Adviezen*, I, 46; wij hebben ze reeds op bl. 16 boven grootendeels gelezen.

„Laat aan den jongeling dien wij zoo gaarne tot eer en heil van het land zouden zien opgroeijen, het ook voor hem vooral onschatbare, onmisbare, voorregt eener degelijke vorming te beurt vallen. Laat hij met de vruchten der klassieke oudheid worden gevoed. Maak hem met de geschiedenis van vroegeren en lateren tijd, leermeesteres inzonderheid der Vorsten, bekend. Laat de studie van het staatsregt een dieperen grond hebben dan in de Geschriften van Fransche publicisten, toongevers eener eeuw die de wetenschap, bij het vertrouwen op eigene wijsheid, ter zijde gesteld heeft. Open voor den jeugdigen Prins van Oranje de jaarboeken van zijn Land en van zijn Huis; leer hem ook in Nederland te waardeeren al wie verdienstelijk geweest is. Doe hem opmerken dat zijne voorvaderen, omdat zij de landzaten tegen binnen- en buitenlandsch geweld hebben beschermd, op de geheele bevolking een invloed hebben gehad, in belangrijke oogenblikken met de meest onbeperkte oppermagt vergelijkbaar. Toon hem, in de nog overgebleven liefde van het Nederlandsche volk, het meest kostbare erfgoed door hunne zelfopoffering verdiend. Spreek hem vooral van hunne opregte en ootmoedige godsvrucht, van den onmisbaren zegen, die hunne pogingen bekroond heeft; wijs hem op dien eersten Willem die, martelaar van het geloof, de christelijke verdraagzaamheid tegenover onverdraagzamen in het oog hield. Geef hem den Bijbel in de hand en leer hem dagelijks knielen voor Hem, bij wien geen aanneming des persoons, en zonder wien, gelijk Hij zich in den Zaligmaker geopenbaard heeft, geen vrede aan deze, en geen zielebehoud is aan de overzijde van het graf. Bid om zegen op uw werk, en gij zult voor de vorming van den toekomstigen Koning hebben gezorgd" 1).

Luistert naar de stem uwer geschiedenis, gij Prinsen, maar ook gij, Vertegenwoordigers des volks, en gij, raadslieden der Kroon! Die geschiedenis leert u ook, dat de Nederlandsche Natie niet beperkt is tot de stembevoegden, en dat er volksrechten zijn, van elken regeeringsvorm onafhankelijk, maar allereerst te eerbiedigen door elk Gouvernement.

„Er is eene Natie wier wezen zich in geene Constitutionele verordeningen oplost. — *Eene Natie op historischen bodem geworteld.* — Eene *Nederlandsche* Natie, op wier geschiedenis en geloof, op wier behoefte en regt, op wier tevredenheid of verontwaardiging, door elk Ministerie, al zou het in de Volksvertegenwoordiging alvermogend zijn, behoort te worden gelet" 2).

Niet een deel, neen geheel de Natie, ook »het volk achter de kiezers", waarin veel achtingswaardigs en niet zelden de beste historische trekken voorkomen, heeft aanspraak op bescherming en ontwikkeling door de Constitutioneele instellingen. Reeds in 1840 had hij geschreven:

„Het liberalismus kent eigenlijk de Natie niet meer; het heeft die ontbonden, voor zoo ver dit mogelijk was; onderdrukking der Natie wordt somtijds voorwaarde ter handhaving van den Staat: het heeft, ook bepaaldelijk hier te lande, in de plaats der Natie, het Volk gesteld; dat is, eene menigte van individus, zonder ander gezamenlijk publiek karakter dan hetgeen de Grondwet haar gaf. Maar dan spreekt het ook van zelf dat men dien ongeregelden hoop gevangen houdt in administrative boeijen; dat

1) *Ned.* N°. 1288.
2) *Ned.* N°. 1258.

men beducht is, zoodra zij eenig levensteeken geeft, en dat het eenig behoedmiddel. of het aanschroeven der ijzers, of het in slaap wiegen is" 1).

Ongeveer tien jaren vroeger:

„De Staat, in plaats van een organiek geheel hetwelk alle Vaderlandsche belangen omvat, is weinig meer dan een kunstig raderwerk, dat menigmaal de edelste bestanddeelen van het Vaderland beleedigt en onderdrukt, en dus is het niet vreemd, indien doorgaans eene flaauwe deelneming in het lot van dien Staat aangetroffen wordt, behalve in zoo ver de algemeene ramp ook tot het binnenste der huisgezinnen dringt. Het gezegde, dat het Vaderland alleen alle de overige betrekkingen van liefde en genegenheid in zich besluit, is onwaar, wanneer men den naam van Vaderland geven wil aan de liberale inrigtingen van een Staat die zich met de centralisatie der omwenteling als 't ware in de plaats van het Nederlandsche Vaderland ingedrongen heeft. De echte Vaderlandsliefde lost zich in al dat materiële en machinale grootendeels op. Zij verdwijnt, indien er geen andere toon aangeslagen wordt. Het is in de Godsdienst, in de zeden, in de vrijheden, in de Dynastie, gelijk dit alles door de Vaderen tot ons is overgebragt, niet gelijk het door de omwenteling van kracht en leven beroofd is, dat eigenlijk het Vaderland ligt" 2).

Tot de van elken Regeeringsvorm onafhankelijke rechten nu behoort (behoeft het nog bewezen te worden?) de vrijheid ter Christelijke plichtsbetrachting onmisbaar, de onafhankelijkheid der Kerk, het behoud van inkomsten en titels en ambten, op den weg der historie verkregen, en niet in strijd met Gods Woord, zoodat Groen soms zéér, zéér conservatief *scheen* te zijn, vijand van elke verandering, in elke aangelegenheid een onverdragelijke steen des aanstoots, maar de lessen der historie predikende, doch inderdaad niets anders wilde dan vorming van mannen die, niet naar geleerde boeken pasklaar gemaakte wetten invoerende, maar de naar eigen inzicht aan de boeken des levens in den geest des gebeds tot God en der liefde tot het volk ontleende beginselen volgende, het volk de betrachting van al zijne plichten gemakkelijk en dus ook de vermeerdering of het behoud der welvaart mogelijk maakten.

Gehoorzaamheid dus aan den God der historie het beginsel, — gehoorzaamheid aan Hem het *richtsnoer*, — gehoorzaamheid aan Hem de *grenspaal* der gehoorzaamheid aan de Overheid! God is de hoogste Souverein. Maar om Zijnentwil bewijzen wij aan elken aardschen Souverein dan ook gehoorzaamheid, zoolang zijn wil niet met Gods wil voor ons geweten in ontwijfelbaren strijd komt.

Onmogelijk is het vast te stellen, in welke gevallen opstand al of niet geoorloofd is. Groen verwierp een *coup d'état* als *meineed* en *verraad*. Het *Goudsch Kronyske* maakte op dien regel ééne uitzondering. Het stelde:

1) *Bijdragen tot herziening der Grondwet.*

2) *Nederlandsche Gedachten.*

„Den Staat voor ondergang te behoeden, is de hoogste pligt der overheid. Zijn nu de „omstandigheden" van dien aard, dat zij dien pligt niet kan vervullen, dan door haren eed te schenden, toch moet de vervulling van den hoogsten pligt niet verhinderd worden door den, op zich zelf, lofwaardigen eerbied voor de mindere verpligting.

Het schenden van den eed is dan geen materiëel maar een formeel onregt. Men noeme dit nu *meineed*, maar de innerlijke strafwaardigheid blijft dezelfde, dat is: bestaat niet.

De redder is nooit *verrader*."

Groen verklaarde met ronde woorden, dat hij de uitzondering verwierp; zoodra men toch de uitzondering vergunde, was meineed en verraad geoorloofd, en huldigde men dezelfde leer waarmeê men voor het Terrorisme van 1793 eerekransen vlocht [1]).

Vloeide die verklaring voort uit eerbied voor het derde Gebod des Heeren, de prediking van gehoorzaamheid aan de Overheid, óok aan de harde, óok aan de onchristelijke, was toepassing van het vijfde; aangezien alle gezag buiten het huisgezin uitbreiding was van het gezag in het huisgezin, waarin alle openbaar leven geworteld is. Aangezien echter God zelf dat gebod gegeven heeft, moet het om Zijnentwil gehoorzaamd worden, en mag men zich alleen aan de *goede* leer en straf der Overheid onderwerpen. Weigering van gehoorzaamheid kan dus eene daad van gehoorzaamheid zijn, plichtsverzaking, plichtsbetrachting; zelfs kan het mogelijk zijn, ja noodig, dat onderdanen in opstand komen tegen de bestaande Overheid. Maar wil van Groen verlangde, dat hij opgaf, onder welke omstandigheden een volk, of een deel van het volk, zou mogen opstaan, die zou geen antwoord bekomen kunnen, dan dit éêne, wanneer men het, nam. naar *den Woorde Gods* en om *Zijns* naam wil *onvermijdelijk acht*, zoodat ook dit zoo moeilijke vraagstuk eenvoudig verwezen moet worden naar het heiligdom van het godvruchtig gemoed. //! ie

Zóó zedelijk van aard, zóó weinig formalistisch of zelfs methodisch, zóó spiritueel was Groen's staatkunde, al wederom krachtens hetzelfde beginsel van eerbied voor de geschiedenis [2]) als eene openbaring Gods, dat hij zelfs de *Souvereiniteit* geenszins aan een vorm van regeering verbond.

1) *Ned.* N°. 1296.

2) Hoe de historie hem de onwrikbare basis van zijn troostvol geloof en volhardenden kamp was, bleek ten overvloede nog uit hetgeen hij in zijn allerlaatste dagen sprak (volgens de bovengenoemde mededeelingen van Jhr. Elout): „Ja 't komt mij niet te wonderlijk voor, dat de Heere mij nog spaart tot een getuigenis. Hoeveel anders, en beter dan vroeger. — Eigen gevoel. — Volkomen zekerheid. — Geloof in Gods werk. Zijne *hulp* niet alleen, zijne *verkiezing*. *Genade*, dat is alles. — Het is alles volbragt; niet alleen *geschied*, *geschiedenis*, maar *offerande*..... Hoe is 't mogelijk in een land als 't onze, de kinderen te onderwijzen, *zonder* God in de geschiedenis. — Wat was ons kleine land, had *Hij* 't niet aangezien, en gezegend?"

De oorsprong van het feit dat iets of iemand de Souvereiniteit bezat, het souverein gezag heeft, hetzij dit bij één of bij velen berust, »kan gelegen zijn in de overmagt der wapenen, in de vestiging van het Landsheerlijk gezag, maar ook in de opdragt der ingezetenen, in de liefde der Natie, in de keus van het volk. Maar, ook waar dit laatste plaats heeft, hetgeen opgedragen is en verkregen werd, is bij de uitkomst hetzelfde, namelijk de Souvereiniteit, de oppermacht, in welken Staatsvorm dan ook, gelijk zij bij den *gekozen* Souverein, maar die nu inderdaad Souverein is, de oppermagt waaraan de onderdaan nu pligtshalve eene gehoorzaamheid betoont welke, in den wil van God en in de heiligheid van het verkregen regt, haar grond en haar grens vindt [2]).

De *oorsprong* van dat gezag ligt in den goddelijken, in de Schrift en in de geschiedenis openbaar gemaakten wil van God, het heeft dus een *droit divin*. Maar het is niet alleen bij een Koning, of bij eene republikeinsche Overheid, het behoort tot alle Staatsvormen, ook tot die door de Revolutie ontstaan zijn. Doch datzelfde gezag [1]) is het tegendeel van het eigen, oogenblikkelijk goedvinden der zoogenaamde vrije individuen van het zoogenaamde souvereine volk, en dus ook van menschelijke overeenkomst, of van de stemming van het souvereine volk in zijn geheel. En gelijk nu het oppergezag geworteld is in Gods besluitenden wil, is de drager (of zijn de dragers) van dat gezag ook verplicht om het uit te oefenen naar God' bevelenden wil, en geroepen om, wanneer behoud of uitbreiding van vrijheden en rechten of het stellen van waarborgen tegen misbruik aan de gestelde machten noodig of nuttig schijnt, zulks om Gods wil te doen, te verleenen, enz.

De toepasselijkheid van die algemeene beginselen bewijst de historie van Nederland in zijn schoonsten bloei en hoogste kracht. En de klagers over de onmogelijkheid der toepassing, of over hunne onbruikbaarheid, of onvruchtbaarheid, hebben blijkbaar al zeer weinig historische kennis. Maar zelfs met betrekking tot de ingewikkelde vraagstukken en toestanden van den tegenwoordigen toestand zijn ze alleszins praktikabel, indien de Overheidspersonen maar overtuigd zijn van hunne deugdelijkheid en den moed hunner overtuiging bezitten.

De Staat zij dus Christelijk in Confessioneelen zin. Daar de Revolutie een

1) Vgl. *Grondwetsherz.* en *Eensgez.* 334, 510.

2) „Het antirevolutionaire staatsrecht sluit geen soort van Gouvernement uit, gelijk de revolutieleer zich evenmin of aan monarchale, of aan republikeinsche vormen verbindt. Het onderscheid ligt in het al dan niet erkennen van wezenlijk gezag." *Ned. Ged.* 3, 102. *Ned.* N°. 326.

Elke Overheid is mitsdien „Gods Stedehouderes" (*Ongel.* en *Rev.*, bl. 52).

einde gemaakt heeft aan de heerschappij van eene Kerk, blijve de Staat de *gelijkheid* van alle Kerkgenootschappen voor de Wet erkennen, maar, aangezien de gelijkstelling in *waardeering* van *beteekenis* en *nuttigheid* des geloofs van dit of dat Kerkgenootschap onbetamelijk is — dat deed de Revolutie, in wier oogen elk geloof even goed of even slecht was, en het Roomsche bijgeloof in gelijke mate als het Joodsche ongeloof nadeelig is voor het nationale welzijn — mag de Nederlandsche Overheid de erkende, of te erkennen, gezindheden niet als van gelijke waarde beschouwen, maar moet zij aan de Hervormde Kerk, gelijk zij wezenlijk bestaat, den voor*rang* geven, welke voorrang, in den grond der zaak, niet alleen een historisch gebleven recht, maar ook die van het Evangelie is.

Vandaar ook het schoone Woord uit de dagen der later te beschrijvene *April-beweging*: »Nederland moet de *gelijkheid* der gezindheden niet lijdelijk dragen als een keten, aan zijne Protestantsche bevolking door de revolutie om den hals geworpen; neen, het moet de *gelijkheid* der gezindheden erkennen en handhaven als een *vrije*, in het gevoel en de bewustheid van Christelijke *sterkte*, en van de uitnemendheid van zijn *Protestantisme*" [1]).

Maar het sprak dan ook wel als van zelf, dat, waar hij eene *wettelijke* uitsluiting van leden van andere gezindheden eene onzinnige proefneming zou achten, de Protestantsche Minister bijv. verplicht was om dit in zijne veelvermogende betrekking te doen uitkomen, en de houding niet mocht aannemen, als of de Roomsche afgoderij even voortreffelijk was. Gelijk hij zelf reeds in 1840 [2]) betuigde van zich zelven:

„Ik acht het geene verzaking, geene wijziging mijner begrippen, wanneer ik, zonder aanneming des persoons, overal en altijd, voorsta hetgeen ik geloof regt en waarheid te zijn. Maar *met het Catholicismus, met het Liberalismus, vereenig ik mij nimmer.* Zou ik mij vereenigen met het Catholicismus; ik die deze leer (zoolang ik Protestant ben, spreekt dit immers van zelf) als een gevaarlijk bijgeloof beschouw, en die, bij mijne inachtneming van onpartijdigheid, de waarschuwing gevoegd heb om niet door actie reactie te provoceren en niet te vergeten dat, *al kon het wezen dat wij door onze* instellingen eene deïstische, atheïstische Natie zijn geworden, wij eene *Protestantsche* Natie zijn *gebleven* door vaderlandsche herinneringen en anti-catholyken zin? Zal ik mij vereenigen met het Liberalismus dat, naar mijn inzien, Staat en Kerk heeft ten verderve gebragt, en hetwelk, als men opklimt tot *het beginsel*.... mijn eenige troost in leven en in sterven als het droombeeld eener opgewondene verbeelding beschouwt?..."

Dit ook het programma zijnde, naar den eisch der historie, van de Nederlandsche Overheid, zou deze waken moeten, dat de Christelijke eigenaardigheid van den Staat niet aan den Israëliet, en zijn Protestantsch karakter niet aan den Roomsche ten offer gebracht werd. Gruwende van neu-

1) *Nederlander* N°. 865.
2) *Adviezen*, I, 39, 40.

traliteit in elk opzicht, en dus ook van Staatsonzijdigheid, betrekkelijk zedelijke volksbelangen, moet Regeering en volk verhoeden, dat bijv. op de openbare volksschool om de Israëlieten ter zijde stelling van het Christelijk beginsel, om den Roomsche wéring van den Bijbel plaats hebben zou [1]). Waar hij dan ook den Roomsche of den Jood niet onbenoembaar voor politieke betrekkingen wilde verklaren, moest toch het historisch karakter van den Staat, eene benaming die met die van Land wezenlijk hetzelfde beteekent, huns ondanks gehandhaafd worden [2]).

Wat uit die beginselen voor de regeling van het Schoolwezen voortvloeide, zullen wij later opzettelijk bespreken, maar hier reeds sta de opmerking, dat de vereeniging van het historisch beginsel met dat der gelijkheid van alle kerkgenootschappen voor de wet ook voor de verhouding van den Staat tot die lichamen bepaalde eischen deed hooren.

In 't algemeen:

„Onder de tegenwoordige Grondwet zijn de Kerken, de Gezindheden, zelfstandige en onafhankelijke Corporatiën in den Staat. Daaruit vloeijen verscheidene gewigtige gevolgen voort. Vooreerst, dat al wat naar *jus in sacra* zweemt, vervalt. Ten andere, dat aan de Kerk, als zelfstandige Corporatie toegekend wordt wat tot haar bijzondere administratie en eigen zaken behoort; dus de vrijheid van *bijzonder* onderwijs, en de volkomen onafhankelijkheid der diakonieën. Ten derde, dat deze Corporatiën, evenals alle andere, regt hebben op de *bescherming* welke van Gouvernementswege aan alle personen en aan alle Corporatiën in den Staat toekomt; dat ze aan de Kerk, ook weder gelijk aan alle andere Corporatiën moet worden verleend, naar gelang van hare *eigenaardigheid*, van hetgeen een Kerk karakteriseert" 3).

In 't bijzonder tegenover Ultramontaanschen overmoed:

»*regt voor allen*; vrijwaring ook der Protestanten tegen onregt; geen verongelijking, maar ook geene *begunstiging* der Roomsch-Katholijken, geene miskenning van de Protestantsche eigenaardigheid der Natie, geen lijdelijk toezien, vooral niet heimelijke medewerking van een vrijzinnig Gouvernement, *waar de grondwettige gelijkheid door ultramontaansche aanmatigingen bedreigd wordt* 4).

Met een paar opmerkingen besluiten wij dit overzicht, opmerkingen die gemaakt dienen te worden omdat menigeen er anders over sprak.

Vooreerst, dat het boven omschreven beginsel van het goddelijk recht der Overheid, (zooals het van Roomschen kant betiteld is geworden), eene *echt protestantsche* »uitvinding" [5]) is. Nooit en ergens heeft de Roomsche kerk

1) *Ned.* N°. 1411.

2) t. a. p. N°. 7, 21, 76, 176.

3) *Adviezen*, 2, 247.

4) t. a. p.

5) *Historisch-politische Blätt.*, 1852, 402. Gelijk Groen zelf aangemerkt heeft (*Ongel. en Rev.* bl. 156):

*** „Het *droit divin* der wereldlijke overheid, het *bij de gratie Gods*, de zelfstandig-

aan de Overheid als zoodanig, krachtens haren oorsprong en plicht, goddelijk recht toegekend; alléén die overheid, die voor haar boog, eerde zij, en dat eeren was, in hare schatting, goddelijke authorisatie van het gezag dier zelfde overheid.

Ten tweede, dat het goddelijk recht, uit den oorsprong *blijkbaar*, ook aan zijn oorsprong gebonden is, zoodat het denkbaar is dat het gezag, zich losmakende van zijn historischen bodem, vervallen kan. Dientengevolge zijn er omstandigheden denkbaar, waarin opstand tegen de wettige Overheid en verplaatsing van het gezag het eenige redmiddel blijkt te zijn eener in haer grondslagen bedreigde maatschappij. Dat zou niet mogelijk zijn, indien het niet recht ware, dat tegen het plegen van onrecht door de hoogste Overheid de lagere Overheid of, zoo niet, het volk zelf, eerst in *lijdelijk* verzet, daarna, kan het niet anders, in *daadwerkelijk* verzet komt; want »ook een volk bezit regten, die een dwingeland niet ligt op den duur straffeloos vertreedt'' [1]). Natuurlijk, het is onmogelijk, om theoretisch de grenzen aan te wijzen voor elk denkbaar geval; het leven met al zijne mogelijkheden is niet in een wetboek, en dus ook niet in een systeem, te regelen. Maar zoo was dit voor Groen ook onmogelijk bij de aanprijzing van zijne politieke beginselen.

Doch dit moet nog hier ook opgemerkt worden, dat zulke beginselen, als schijnbaar revolutionair zijn, daarom niet revolutionair zijn, omdat zij onder de tucht staan van het beginsel der onderwerping aan God die zich aan allen door natuur, historie en geweten, in zijne rechtvaardigheid; aan de Protestanten, ook door het Woord, mede in zijne heilige ontferming openbaart, een beginsel dat even als dat van het goddelijk recht der Overheid onmogelijk als vrucht der Roomsche leer kan aangemerkt worden.

Eindelijk, dat op dien weg alleen zoowel de Revolutie der volken als het Despotisme van Vorsten met goed gevolg bestreden wordt.

„Zonder de Souvereiniteit bij de gratie 2) Gods is geen gezag denkbaar, geen Koningschap, geen Parlementair Gouvernement, geen welingerigte Republiek; niet anders dan

---

heid van den Staat tegenover de Kerk, tengevolge van eigen onmiddellijke onderwerping aan God, is de christelijk-protestantsche leer tegenover het ultramontanisme.''

1) *Grondw.-herz. en Eensgez.*, bl. 309.

2) „Vleitaal en begeerlijkheid vinden overal voedsel voor hoogmoed en geweld; doch, zoo het hart zich voor hoogere waarheid opent, leest het in dit kernachtige woord de vermaning om, door ootmoedige plichtsbetrachting, dankbaarheid voor de gave die men uit genade ontvangen heeft, te bewijzen. In die formule wordt de theorie van het *Droit divin* zamengetrokken. Mogt zij ten allen dage, niet in naam slechts, maar in waarheid de leus der Overheid zijn; gelijk zij strekt ter inscherping van pligten en regten, van regten wier handhaving onder de rij der pligten behoort!'' — *O.* en *R.* bl. 50.

een Revolutionaire toestand, met eene regeling der Magten die uitloopt op wijzigingen in een voortdurenden strijd; in een onvermijdelijk antagonisme, waarbij de Overheid, magteloos of oppermagtig, voor het geweld bezwijkt, of zich staande houdt door geweld" 1).

*** Lees over *de Souvereiniteit van het Huis van Oranje* de Redevoeringen van 24 Febr. en 22 Mei 1849: *Adv.* 1, 192. — Lees vooral *Ongeloof en Revolutie* waarvan men betrekkelijk het hoofdonderwerp vergelijke bl. 66, 190, 240, 402, 410.

Maar behalve door zulk een verteerenden arbeid, buiten en in de Kamer begon hij reeds in 1841 te doen, waarin zijne grootste kracht bestaan zou, t.w. de Vaderlandsche Geschiedenis dienstbaar maken aan de aanprijzing van het Evangelie, gelijk zij zich daartoe heerlijk leent in de opkomst en de vernedering van de Natie, in de eerste plaats voor het onderwijs in huis en school. Wat zij die door de verblinding des ongeloofs het geheim van Nederlands grootheid niet verstaan er van zeggen [2]), behoeven wij niet te vermelden, omdat hun oordeel van weinig invloed op de geschiedenis geweest is. Maar de invloed van dat *Handboek*, in zijne verscheidene uitgaven (en ook aan de onderwijzers die het begeerden met vorstelijke mildheid en bijzondere kieschheid ten geschenke gegeven door den Voorzitter [3]) van de Vereeniging tot bevordering van Christelijke lectuur) was buitengewoon weldadig en is nog volstrekt niet geëindigd. Want bij alle min of meer gegronde aanmerkingen [4]), die op het Handboek gemaakt kunnen worden, heeft Wormser [5]), bij de voleinding in 1846, den Schrijver innige dankbetuiging brengende voor zijn ten einde gebracht werk als een »onwaardeerbaar geschenk", zich veeleer te zwak, dan te sterk uitgedrukt, toen hij schreef: »Uw werk zal vooral voor de Christenen en hunne huisgezinnen heilzaam zijn als de spiegel om de vlekken ook van hun hart en verstand des te beter te aanschouwen."

Deze zijne weergalooze studie van de Geschiedenis onzer Natie werd een der grondzuilen van zijn onbezweken geloof, van zijn meestal blijmoedig

1) *De Ned.* N°. 706. Vgl. omtrent dat laatste punt ook: *Het Despotismus zich uit het Liberalismus ontwikkelende* door A. Capadose. Med. Doct. (Vrij vertaald uit het Fransch), te 's Hage bij J. Roering, 1846.

2) Pierson, in de *Gids* van '82, vindt Groen's conceptie door en door onhistorisch, zijne wijsbegeerte van de geschiedenis louter theologie, en wel eene die op vroegere catechisatie te huis behoorde. De *kantteekeningen* enz. van Mr. Cuchlinius (Nijmegen 1857 bij H. C. A. Thieme JFz.) raken kant noch wal. Zie ook *de Gids* van dat jaar.

3) Vgl. bl. 177.

4) Zie bij *Br. v. d. C.*, op de in de Inhoudsopgave aangehaalde bladzijden. Da Costa had recht tot meespreken. Vgl. bijv. zijne *Voorlezingen over de Gesch. v. 't. Vad.* J. H. den Ouden 1832, en zijne prachtige poëzij.

5) *Br.* I, 90.

vertrouwen, dat zij uit haar diep gezonken en dieper zinkenden staatsrechtelijken toestand en treurig openbaar leven nog gered zou worden; terwijl hij het steeds bejammerde, dat zelfs onze meest beschaafde Christenen zich over 't algemeen zoo weinig met Geschiedenis en Staatsrecht bezighielden, zich aan de Politiek, t. w. aan ons Staatsleven, weinig gelegen lieten liggen, en het verband der handhaving van onze dierbaarste rechten met de praktische bestrijding van de Revolutie, ook op dat terrein, nauwelijks inzagen (12 Febr. '64 *). Was de onbekendheid met de geschiedenis daarvan de oorzaak, kennis daarentegen van de Nederlandsche historie deed met goeden moed in dien arbeid volharden, gelijk hij 11 Maart '65 schreef *):

„De toestand van Staat en Kerk is, te midden van materiëele welvaart, ontzettend; telkens duidelijker wordt het dat, ook hier te lande, de strijd op tegenstelling tusschen Evangelie en Godverzaking neêrkomt. Laat ons goeden moed houden. De Christen, als hij naar Boven en naar de eindstrekking van alle wereldgebeurtenissen ziet, kan altijd gerust zijn; maar ook omtrent het lot van ons Vaderland, van onze Kerk geven wij de hoop niet op. Nederlands historie is aan voorbeelden van gezegenden ommekeer rijk, en de Christelijke levenskracht van een volk, nageslacht van zoovele geloofsgetuigen, is welligt tegen de geweldige crisis die het thans ondergaat, nog bestand."

Een derde arbeid in dienzelfden geest verdient hier ook aangestipt te worden. In het revolutionaire jaar van 1848 trad Groen met buitengewone kracht op, ook nadat zijn dierbare vriend da Costa in zijn geschrift HET OOGENBLIK, een woord over het »*Ontwerp van Grondwetsherziening*" al te optimistisch gesproken had. »Ik verwijt eenigszins," schreef Groen hem [1]), »wat ik aan uw krachtig vers van 1847 verweet: *illusie!* »Zij *zullen* ons *niet* hebben, de goden van deez' tijd." En zie, zij *hadden* ons reeds. Ik ben met u voor geenerlei vormen bevreesd; ik geloof met u dat de Christen verpligt is gebruik te maken van elken vorm: maar ik vind hier te zeer den indruk, alsof in Nederland die vorm nog niet door den geest der eeuw ingenomen en bezield was."

Onder den invloed van de Februari-omwenteling [2]) te Parijs had in den Haag, tengevolge van den door de Regeering bekomen schrik, eene coterie het Staatsbestuur vermeesterd, welke eene maand te voren nauwelijks in tel was, en, volgens hare verklaring van 13 Mei, o. a. een koningschap zocht in te voeren dat zoude zijn »eene République plus un Roi."

Groen trad nu nog machtiger en krachtiger dan ooit tegen den revolutiegeest op in geschriftjes, die meer deden dan reglementen of kanonnen vermogen. Wij noemen *Vrijheid, Gelijkheid* en *Broederschap*; *Grondwetsherziening*

1) *Br.* I, 319.
2) Vgl. da Costa's *De Stem des Heeren* van 27 Febr. 1848, *de Wachter*, en 1648—1848.

en *Eensgezindheid*; de *Revolutionaire partijen* enz. [1]). En reeds toen wees Groen er met allen nadruk op, dat er in den lande eigenlijk geen drie, maar slechts twee partijen bestaan.

Te Harderwijk als lid der Kamer gekozen, begon hij, bij den aanvang van 1849 zijne loopbaan als eminent vertegenwoordiger van het Christelijke volk.

Was dan nu 1843 het geboortejaar geweest van *orthodoxophobie*, de Christelijk-orthodoxe staatkunde, die Groen door zulke invloedrijke geschriften, gezwegen van de later te bespreken *Archives*, meesterlijk en invloedrijk voorstond, kon niet zonder belijders of volgelingen blijven. Mannen van grooten naam en van groot fortuin, van edel karakter, van wetenschappelijke vorming, zooals Elout van Soeterwoude, Mackay, van Zuylen, van Reede van Oudtshoorn vormden zijn staf en een krachtige volkskern vormde het legertje, dat in 1850 als de Anti-revolutionaire partij op het tooneel verscheen [2]).

De tegenpartij was jaren achtereen van oordeel, dat die partij uit niet veel meer bestond dan uit den Aanvoerder; niet geteld, was zij niet in tel. Hoe dat zij. Groen, die niet sprak krachtens mandaat van menschen, zou ook gesproken hebben, wat hij sprak, zonder menschen rondom en achter zich te hebben die met hem instemden. Hij sprak, wat, en omdat hij geloofde.

In de Schoolkwestie evenwel liepen alle vraagstukken samen, die op den heerschenden geest en de ware volksbelangen betrekking hebben. Om dien strijd goed te verstaan, gelijk noodig is, behooren wij allereerst ons den in 1842 ontstaanden toestand duidelijk te maken.

*** De Christelijk-historische partij kreeg op den 1sten Juli 1850 in *De Nederlander*, vroeger het orgaan van F. C. van Hall, op aanwijzing van Beets hare courant onder leiding, wat de algemeene beginselen aanging, van haar woordvoerder en stichter, den heer Groen zelven, krachtig bijgestaan door Wormser. — Vgl. *Br. v. d. C.*, 2, 6; en *v. W.* 2, N°. XXX, N°. VIII v.v.

Het voortreffelijk orgaan moest met 1855 gestaakt worden. Vgl. *Br. v. W.* 2, 78, 94, 137, enz. — Vooral *Br. v. d. C.* 2, 384—386. Van deze bladzijde schrijven wij de volgende karakteristieke nekrologie, eene groote lijdensgeschiedenis in weinige woorden, af:

„De uitgaaf van *De Nederlander* (1850—1855) was geen speculatie. Ook is het staken niet een bezuinigingsmaatregel geweest. De reden lag niet in de onophoudelijke vinnigheid, waarmeê, jaren lang, mijne raadgeving als weifelend, factiezuchtig, huichelachtig, machiavellistisch, verachtelijk aan de ligtgeloovige courantenlezers tentoongesteld

1) Later in *Verscheidenheden* verzameld. Een overzicht van de brochures en preeken, die voorts over dat liberale standje en het ontwerp van grondwetsherziening spraken, vindt men o. a. in de *Boekzaal* van '48, bl. 157.

2) Vgl. *Ned. Ged.* v. '73, 14; *Protest. Bijdragen* 1872, 108—110; — *Aan de Kiezers* in '66, N°. 6, bl. 11.

werd. In dergelijke verguizing ligt veeleer een bemoedigend teeken dat men op den goeden weg is. De reden lag ook niet enkel in een, ten jare 1855 vooral, duidelijk gebleken weerzin van de ethisch-*irenische* rigting tegen mijn ethisch-*polemisch* aandeel in den kerkregtelijken strijd. Neen. Aan mijne lezers heb ik vaarwel gezegd, ten gevolge eener onverschilligheid van de meesten mijner eigen geestverwanten, zoo verregaande dat, zelfs te midden van den wassenden overmoed der wederpartijders, menigwerf maanden achtereen, over hetgeen mij schier onophoudelijk bezighield, bijkans geen enkel woord, hetzij van warme zamenstemming, hetzij van cordate teregtwijzing tot mij gerigt werd. In dergelijk een luchtledige atmosfeer is het niet vreemd, zoo de pen uit de hand valt en men het spraakvermogen verliest."

IV. HET LAGER ONDERWIJS.

De schoolwet van 1806 begeerde op de Lagere School wel opleiding tot Christelijke deugdsbetrachting door Christelijk gebed en onderwijs in de Bijbelsche geschiedenis, maar tevens »die hooggeroemde en noodlottige vereeniging van alle gezindheden, waardoor elk Christelijk en Protestantsch onderrigt in de school onmogelijk wordt." Zulk eene schoolregeling zou onuitvoerbaar geweest en zelfs niet ontworpen geworden zijn, indien de Kerk haar rechten gekend, gewaardeerd, behartigd had; ja »de Staat zou geene verordeningen op het onderwijs, welke, in den grond, tegen het wezen van elke Christelijke Gezindheid gerigt zijn, vastgesteld, veel minder gehandhaafd hebben, indien niet de overgroote meerderheid der Hervormde Geestelijkheid dergelijke strekking goedgekeurd, vier en dertig jaren met het loflied op de bestaande school-inrigtingen ingestemd, een algemeen Christendom, met verzwijging van elke hoofdwaarheid des Evangelies, als het Evangelie voor kinderen beschouwd, en zichzelven en anderen met ijdele onderscheiding van onderwijs en opvoeding, van leerstellig, historisch, en zedekundig onderrigt had gepaaid, alsof de volksschool eene inrigting van volksonderwijs en niet van volksopvoeding was; alsof er voor Christenen eene zedekunde of eene Bijbelsche Geschiedenis, zonder verkondiging van de leer der Zaligheid, kon bestaan.'' Zwaar en groot was dus de schuld der predikanten in de eerste plaats.

Doch thans stil te zwijgen zou nog veel onverantwoordelijker zijn. De tweede dag van het merkwaardige jaar 1842 had aan alle meeningen een einde gemaakt, alsof de onchristelijke richting van het onderwijs niet aan den geest, maar aan de verkeerde toepassing der wet te wijten ware; alsof ja wel het catechetisch onderricht en de dogmatische vorm uitgesloten, maar niet de Christelijke waarheid geweerd en de Bijbel geduld werd. Het Koninklijk besluit ging, bij zijne verzending, vergezeld van deze verklaring des Ministers:

„Het Openbaar Lager onderwijs blijft een belang van louter burgerlijk-maatschappelijken aard, buiten invloed van het leerstellige van eenig Kerkgenootschap, en waarbij alle uitsluitende of eenzijdige rigting moet worden vermeden, zoodat de met hetzelve in verband staande betrekkingen door ieder Nederlander, zonder onderscheid van godsdienst, kunnen worden bekleed, en ten strengste blijft aan de onderwijzers verboden om eenige uitlegging te geven of uitdrukking te bezigen, waardoor aan eene of andere gezindheid aanstoot zou kunnen worden gegeven".

De toeleg was mislukt om, volgens de éêne toepassing van het stelsel der gemengde school, een soort van algemeen bruikbare school-godsdienst te vervaardigen. Wat de oudstrijder Brummelkamp (in *de Bazuin* van 15 Juni '83) uit de jaren 1834/36 mededeelde, teekent geheel het gevoelen van het ontwakende volk, en den ontwakenden tegenstand tegen de Christelijke School:

„Wij gevoelden 't en de eenvoudige Hoksbergen sprak het uit in een boeksken: „de schoelen bint net so bedurven as de karken en zollen wie er uut blieven, maar sturen onse kienders der henne?"

Wij begonnen onze kinderen te huis te houden. Hier en daar begon een vader of moeder zelf zijn kinderen te onderwijzen. Een buurvrouw vroeg haar buurvrouw die zulks deed: „mag ik mien kienders ook bi jou sturen, i kunt er hoast net zoo goed vier leeren as twee." Zij deed het uit buurschap en Christelijke liefde. De politie bemerkte het, riep de vrouw voor de rechtbank en zette haar eenige dagen als een misdadigster in de gevangenis. „Ik kon niet denken", zeide zij, „da'k doar kwoad an edoan hadde."

Een jongeling van een godvreezend bestaan, die als man van den derden of vierden rang reeds tot een soort van hulponderwijzer was gepromoveerd, werd van school weggejaagd, omdat men er geen dweepers of fijmelaars wilde hebben. Wel, zeiden sommige vrienden, laat hij de buurten langs gaan en kan hij al geen school houden, „hi kan jou en mien kienders wel leeren. Onse kamers bint groot genog, woar er een stuk of wat bi mekaar kunt komen."

De politie vernam het. Ook hij ging achter de tralies want hij had ook al de wet overtreden."

Thans beproefde de Regeering de andere toepassing: beperking van den godsdienst tot een afzonderlijk leeruur. Ook dit was in tegenspraak met het recht, het belang en de verplichting der Kerk. »Het Gouvernement verlangt dat niets *tegen* het geloof, de Kerk dat er niets dan *overeenkomstig* het geloof worde geleerd; het Gouvernement dat aan de Godsdienstleer, als aan een belangrijk vak van wetenschap, behoorlijke zorg worde besteed; de Kerk dat de geheele school onder den invloed van die leer, als van een heiligend beginsel, worde gebragt."

De zeven Haagsche Heeren [1]) zouden niet in het breede betoogen, dat de volksschool nu weldra slechts eene oefenplaats van lezen, schrijven en

1) *Adres aan de Synode*, bl. 29.

rekenen wordt; dat het Lager Onderwijs hier te lande aldus beneden dat van elke beschaafde Natie zal staan; dat het negatief toezigt der geestelijkheid niemand bevredigen zal, dewijl elke Gezindheid verwerpt wat haar aanstootelijk, en niet ééne Gezindhéid behoudt wat haar noodzakelijk is; dat deze wederzijdsche censuur het middel is om een strijd van allen tegen allen te doen ontstaan, en dat er geen zekerder middel van afscheuring dan gedwongen vereeniging is. Zij zouden zelfs niet opzettelijk gewagen van den verbazenden triumf, welken de Roomsche Kerk op de onze behaalt, in zoover thans, uit den aard der zaak, Bijbel en Christelijke Geschiedenis van het Vaderland prijsgegeven wordt, te meer dewijl het stelsel der afzonderlijke uren zich met een grootendeels werktuigelijke Godsdienst veel beter dan met een Godsdienst in geest en waarheid vereenigen laat.

Doch zij waren bepaald gedrongen, de Hervormde Kerk, en mitsdien de Synode, te wijzen op hare heilige roeping. Zij »*mogt* het *niet lijdelijk aanzien*, wanneer een groot deel der kinderen, voor wier opvoeding zij aan hooger dan aardsche Magten verantwoordelijk is, op scholen gebragt wordt waar een Christelijk gebed eene aanstootelijkheid, de Bijbel een verboden boek, en het eerbiedig noemen van den Zaligmaker de meest ergerlijke uitdrukking is." Om aan hare verplichtingen te voldoen, zou de Kerk »eigene scholen moeten hebben waar, ook zonder daartoe verlof van Roomsche Priesters verkregen te hebben, naar kinderlijke bevatting en met het oog op den gekruisten Heiland, Gods zegen afgesmeekt, Gods lof gezongen, Gods Woord uitgelegd, Gods Wet ingescherpt, Gods leiding met het Vaderland en met de Vaderlandsche Kerk aangetoond wordt."

Zulke scholen konden niet met een tooverslag in het leven geroepen worden. Evenwel, tot de voorbereiding daarvan behoorde allereerst de handhaving van een te lang miskend beginsel. En wanneer nu bovendien nog zelfs de oprichting van bijzondere scholen afhankelijk werd gemaakt van de willekeur van plaatselijke en provinciale Overheden, dan was zeker allereerst »het Hoofdbestuur van het Kerkgenootschap" verplicht, om, ten behoeve niet slechts der Gemeenten, maar van elk lid der Kerk, met de bescheidenheid welke den onderdaan, met de vrijmoedigheid welke den Christen, met den aandrang welke aan de woordvoerders van erkende Gezindheden voegt, te protesteeren »tegen de bestaande verordeningen, als niet vereenigbaar met eene Christelijke opvoeding naar de leer der Nederlandsche Hervormde Kerk."

Ziedaar de beginselen der krachtige en zegenrijke beweging voor het *Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs!* Indien hunne voorstanders niet de

kracht en moed bezeten hadden, die op den weg der gehoorzaamheid aan eene bijzondere roeping Gods gevonden wordt, zij zouden hun arbeid gestaakt, zij zouden hun woord niet gesproken hebben! De hand van allen verhief zich tegen hen, en bijna alles wat noodig was voor zulk een onderwijs moest nog geschapen worden! Er waren geene onderwijzers, die daarvoor geschikt of genegen waren; geene doelmatige schoolboeken; geene schoollokalen; geene autoriteiten zelfs, die bereidvaardig de vrijheid tot de oprichting van de gewenschte scholen gaven.

In het klassieke land der vrijheid bestond geene vrijheid van onderwijs voor wie anders gezind waren dan de heerschende partij. Met vergunning van plaatselijke autoriteiten, ja, mocht men dusgenaamde bijzondere scholen der 1ste klasse stichten. Maar reeds het verzoek daartoe klonk als een oproerkreet tegen haar gezag! De wet van 1806 was onfeilbaar en goddelijk: »de wet van 1806, die (gelijk alom bekend is) ons schoolwezen heeft opgeheven en verbeterd, en welker vruchten en zegeningen reeds nu door geenen menschelijken geest te berekenen zijn, ja, dat schoolwezen heeft gebragt tot eene ontwikkeling en hoogte, door reizigers van verschillende natiën, zelfs Ieren en Spanjaards aanschouwd en geprezen" [1]). Het onderwijs zelf had de volmaaktheid bijna bereikt, en de grijze van den Ende liet niet met zijn werk spotten [2]). Bijna alle autoriteiten waren voldaan over hunne eigene zorg. Zij waren van oordeel, dat de klagers tevreden moesten wezen met een onderwijs, waarover zij zelve uitermate tevreden waren. Zij hadden te bepalen, wát het volk zou worden; zonder eene Staatskerk terug te begeeren, immer en altijd bang voor al wat met den naam van inkwisitie in drukpersinkt gedoopt was geworden, legden zij hun eigen geloof op de jeugdige schoudertjes, en straften zij, allerlei booze dingen vermoedende, op allerlei manier, in de eerste plaats met de onttrekking van hunne veelvermogende gunst, allen en een iegelijk die over hunne weldadigheden ontevreden waren. En naarmate de klagers verder in het Noorden woonden, naar die mate ondervonden zij, dat tegelijk met het kerkelijk Liberalisme eene Spaansche dwingelandij uit de zilte wateren opsteeg, of Iersche willekeur.

De beroemde school van den Klokkenberg, 't eerst onder leiding van

1) *Wekker*, 5 Febr. 1846. Let op die „Ieren en Spanjaards"!!

2) Zie ook: *Geschiedkundige Schets van Neêrlands Schoolinrigting met Aanteekeningen en Bijlagen* door A. van den Ende. Te Deventer bij J. de Lange 1846. — Al hetgeen betrekking heeft op het Lager Onderwijs sedert 1795 tot dien tijd toe vindt men in het *Handboek voor Schoolopzieners*, enz. Uitgave van J. Oomkens te Groningen, 1844. — Vgl. over het *K. B.* van 2 Jan. '42 en andere onderwijsvraagstukken de geschriften van Dr. H. J. Nassau en die van D. Buddingh (*Gesch. v. Opv. en Onderwijs*).

den »braven Lutherschen Meester Gehne", werd, zonder noemenswaarde moeilijkheden in den aanvang van het gedenkwaardige jaar 1842 geopend; ook den vrienden te 's Hertogenbosch werd drie jaren later met alle bereidvaardigheid wettelijk vergund wat hun rechtens toekwam. Die vrienden woonden echter in een land van duisternis en doodsschaduwen; daar waar het nieuwe licht scheen, moesten onze geestverwanten als naar Canossa gaan, en, onder allerlei vernederingen, grievende teleurstellingen ondervinden. Het verzoek werd geweigerd te 's Hage [1]), te Leeuwarden, Zwolle, Dordrecht, Axel, Rotterdam, Sneek, en waar de stedelijke regeering, zooals in Amsterdam, eindelijk geene zwarigheden meer maakte, wist de Schoolopziener allerlei hindernissen aan te brengen.

Zeer merkwaardig is ter kenschetsing van de drijfveeren der voorstanders en van de vijandschap der tegenstanders de geschiedenis der Christelijke scholen te Sneek.

Mej. T. Fockens, dochter van den welbekenden predikant L. Fockens, bezocht in Mei 1849 de Christelijke brei- en naaischolen van den heer Talma te Utrecht. »Diep werd ik," verklaarde zij in 1857 [2]) »daar getroffen, toen ik hoorde en zag hoe de jeugdige kinderen een nuttig handwerk leerende daarbij tevens onderrigt ontvingen in Gods Woord, en dagelijks geleerd werden met hunne onderwijzeres tot God te bidden om zegen over al hun werk, en zingende des Heeren lof aanhieven. Mijn verlangen werd opgewekt en mijne bede was in stilheid tot God, dat ook in mijne woonplaats nog eens zulk eene school mogt komen." Den 30sten Juni van '51 werd zulk een school ten haren huize geopend voor kinderen uit den burgerstand. Als onderwijzeres werd daaraan geplaatst *Anna Petronella Joling*. Onder hare leiding werd de gelegenheid ook uitgebreid voor onvermogenden, en er eene speel- of bewaarplaats voor kleine kinderen bijgevoegd. Deze bewaarplaats wilde het Bestuur inrichten tot eene eigenlijke bewaarschool. Het verzoek daartoe werd door het Stadsbestuur tweemalen van de hand gewezen en evenzoo door de Gedeputeerde Staten van Friesland; de autoriteiten achtten zulk eene bewaarschool niet noodig, naast de reeds bestaande. En de Minister van Binnenlandsche Zaken had minstens een jaar noodig, om, daartoe aangezocht, te besluiten op »dergelijke bemoeijelijking van de gewetensvrijheid".

1) *Stukken betreffende de afwijzing eener Bijz. school; — Verzoekschrift* (van Mr. Groen van Prinsterer en Elout van Soeterwoude) *aan de leden der Provinciale Staten* van Zuid-Holland; — bij J. Roering te 's Hage 1845.

2) *Eben-Haëzer*. Herinneringen aan de inwijding van het lokaal der Chr. Scholen te Sneek. — Heeg, bij H. Bokma.

Nog belangrijker evenwel is hetgeen te Uithuizen ondervonden werd, en in 1854 aanleiding gaf tot eene nuttige gedachtenwisseling in de Tweede Kamer. Wij geven aan het toen ingediende Adres [1]) hier eene plaats;

»*K. G. Kremer* en 30 andere inwoners van Uithuizen en nabijliggende plaatsen (provincie Groningen), geven te kennen, dat zij reeds in 1851 aan eene commissie uit hun midden hebben opgedragen om werkzaam te zijn tot het verkrijgen van vergunning tot oprigting eener bijzondere school der eerste klasse, overeenkomstig de wet op het lager onderwijs; dat door alle lagere en hoogere besturen en autoriteiten, tot wie zij zich ten dien einde hadden gewend, bij herhaling afwijzend op hun verzoek is beschikt; dat zij daarop aan den Minister van Binnenlandsche Zaken de toedragt der zaak hebben bekend gemaakt en zijne tusschenkomst verzocht bij een adres van den 10 Augustus 1852, en zich eindelijk tot Zijne Majesteit den Koning hadden gewend; dat door Zijne Excellentie voornoemd, bij missive van 14 Junij 1853 N°. 137, Vde afdeeling, aan hen in naam des Konings is te kennen gegeven, dat, blijkens de ingewonnen berigten, noch burgemeester en wethouders van Uithuizen, noch Gedeputeerde Staten van Groningen *gezind* zijn de verzochte vergunning te verleenen; dat van regeringswege pogingen zijn in het werk gesteld om die autoriteiten tot eene gunstige beschikking te bewegen; dat deze pogingen evenwel vruchteloos zijn gebleven, en alzoo, vermits de betrokken autoriteiten niet gedwongen kunnen worden de gevraagde magtiging te verleenen, aan het verzoek der adressanten niet kan worden voldaan."

„Om deze redenen verzoeken de adressanten, met het oog op het misschien spoedig door de Regering aan te bieden wets-ontwerp betrekkelijk het onderwijs, dat deze Kamer daarbij in welwillende overweging moge nemen de belangen der adressanten ten aanzien van de opvoeding van hun kroost, het dierbaarste hun van God op aarde geschonken, opdat zij niet bij voortduring genoodzaakt worden hunne kinderen naar geene andere scholen te kunnen zenden, dan waarvan de Bijbel geweerd is; en opdat de wet zoodanige banden wegneme en ten minste volledige ruimte geven moge tot oprigting van zulke scholen, waar gezorgd wordt, dat er, benevens onderrigt in vele nuttige en noodige wetenschappen, ook zuiver bijbelsch onderwijs gegeven wordt, en waar zij hunne kinderen zonder gewetensbezwaar kunnen laten opvoeden in de leer die naar de godzaligheid leidt."

Wij mogen bij deze gelegenheid ook niet nalaten te spreken over den arbeid der Christelijke liefde onder de havelooze jeugd, al wijken we daarbij eenigermate van onze orde af.

In navolging van de *Ragged School* te Londen, om »verwaarloosde, tot bedelarij opgevoede of omgekochte kinderen van beider kunne, om het even van welke gezindheid, door het Woord Gods tot Christus te brengen, en hen verder door eenvoudig maar grondig onderwijs tot bruikbare en nuttige leden der Maatschappij op te kweeken en den bedelstaf te leeren verachten," was de eerste school te Utrecht gesticht. Daar verscheen een Maandblad, dat dien arbeid aanbeval: »*De Weergalm*" (van Engeland). De lezing van dit blad bragt twee aanzienlijke Christenen te Amsterdam, later leden van het Bestuur der school, (den Hr. en Mevr. van Marselis Hartsinck), »op het gelukkige denk-

1) *Ned.* N°. 1151.

beeld, om te hunnen huize een busje te plaatsen tot inzameling van liefdegiften voor de Utrechtsche Inrigting. In de maand Januari van 1849 mogt het gebeuren, dat de oogen van een alhier woonachtig, ijverig, warm en geloovig Christen zich op dat busje vestigden. Hij maakte weldra kennis met »*de Weergalm*", en geheel doordrongen van het wenschelijke, dat ook in Amsterdam zoo iets ondernomen mogt worden, opende hij spoedig een vertrek in zijn eigen woonhuis, alwaar op den eersten dag een zestal verwaarloosde kinderen binnengelaten werden." Het getal groeide weldra aan; men verhuisde toen naar een kamer in de Utrechtsche Dwarsstraat; nog eene gelegenheid werd geopend in een gang op den Kloveniersburgwal. Toen, 12 Maart daaraanvolgende, in de Tuinstraat met 40 kinderen. 't Eerste bestuur bestond uit (behalve de bovengenoemden): P. van Eik, Mr. A. Backer, Mejonk. A. Graafland en Mevr. C. C. van Eik, geb. van Loon. »In 't eerst was de bandeloosheid zóó groot, dat geene stilte, hoegenaamd ook, te bekomen was. Een onafgebroken gegons, gebrom en geraas deed zich hooren, en op elke verheffing van stem, 'tzij van den tijdelijken onderwijzer of van een onzer," zegt hetzelfde verslag, »werden de gemoederen nog onstuimiger. Te midden der toespraken vermaakte men zich met fluiten, lagchen, stompen en schoppen en met het opblazen en opvangen van pluizen en vuile lapjes of stukjes papier, met het afschrapen en opeten van wortels, die door middel van een draad of bandje aan den hals bengelden, met het neuriën van straatdeuntjes, enz. enz." De 2 Aug. 1849 was een zeer merkwaardige dag, als wanneer de school (op de Brouwersgr. bij de Lindengracht) onder den zegenrijk werkzamen Hoofdonderwijzer N. M. Feringa geopend werd. — In later tijd werd ze verplaatst naar hare tegenwoordige standplaats (Bloemstraat bij de Baangracht), alwaar zij onder dezelfde voortreffelijke leiding, door geestelijke en stoffelijke middelen, door de barmhartigheid Gods, steeds van het noodige voorzien, onder veler, ja koninklijke belangstelling, hare heerlijke taak voor een 300 leerlingen met steeds betere gevolgen tracht te vervullen. —

Doch Gód was machtiger dan geheel het Liberalisme, Hij gaf ruimte, Hij verhoorde het gebed der vrienden die smeekten om vrijheid ter Christelijke plichtsbetrachting. De School te Amsterdam, 14 Maart 1846 aangevraagd, 25 Februari 1847 toegestaan, werd 15 Mei 1848 geopend. Die te 's Hage mocht er in 1849 komen: 13 Aug. werd zij den Heere opgedragen. Rotterdam kreeg er een den 4den November 1850, Zwolle den 6den Januari 1851. Ziedaar het begin eener werkzaamheid die, gepaard met de oprichting van Naai- en Breischolen (bijv. in 1842 te Rotterdam), niets bedoelde dan de hoop des Vaderlands op te voeden naar de eischen van den Christelijken Doop en het nationale volkskarakter.

Aan de Synode, of aan hare steunpilaren in de gemeenten, is evenwel niets van dien aard te danken. Op de boven beschrevene poging, om haar te winnen voor hetgeen haar plicht was, antwoordde zij met een besluit [1]), om »het Godsdienstig onderwijs, hetzij in het schoollocaal, hetzij elders", allereerst door den Predikant, of, onder zijn onmiddellijk toezicht, door eenen kundigen en geschikten schoolonderwijzer van de Hervormde belijdenis, daartoe opzettelijk door den Predikant opgeleid en gekozen, of ook wel door Catechiseermeesters te doen geven, boven en behalve hetgeen door de gewone catechisaties geschieden moest; terwijl eene opwekking tot het stichten van Diakoniescholen werd beantwoord met het nemen van een besluit, om de scholen der godshuizen ook voor de kinderen der bedeelden toegankelijk te maken.

Aan Groen inzonderheid danken wij de Christelijke School. Reeds in 1840 sprak hij het onverholen uit voor de Volksvertegenwoordigers [2]):

„Het Onderwijs is onchristelijk, omdat de wet van 1806, door de vereeniging der Gezindheden, een beginsel ingevoerd heeft, tengevolge waarvan de Bijbel, óf niet, óf enkel behoudens goedvinden van den R. C. Geestelijke, gelezen mag worden. Het is onchristelijk, omdat men, door de afscheiding van hetgeen onafscheidelijk is, niet slechts de leer des Bijbels ter zijde gesteld, maar ook de geschiedenis des Bijbels van ziel en leven en waarheid heeft beroofd. Het is anti-christelijk, omdat, terwijl het leerstellig onderwijs in schijn uitgesloten wordt, men inderdaad een ander leerstellig onderwijs geeft; het is anti-christelijk, omdat men, met voorbijzage der klove die de zonde daargesteld heeft, een algemeenen Vader der menschen verkondigt; het is anti-christelijk, omdat men aldus aan het jeugdig gemoed een God predikt die een droombeeld is van menschelijke wijsheid; een afgod, die, met verloochening van den levenden God der Openbaring, opgerigt wordt."

In 1841 verlangde hij, als lid eener Staatscommissie, bij afzonderlijke Nota, een middel om den overgang der gemengde in niet-gemengde scholen op geleidelijke wijs te bewerken.

In 1848, bij de herziening der grondwet, werden, ook tengevolge van zijnen arbeid [3]), door de aanneming van Art. 194, de moeilijkheden verminderd. Het artikel was wel eene transactie, maar, zoo de eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen positief, naar het recht der erkende gezindheden, toegepast en de verleende vrijheid tot het geven van onderwijs behoorlijk geregeld werd, dan was er hoop op algemeene voldoening aan de rechtmatigste begeerten.

Tegen de door plaatselijke overheden onderdrukte vrijheid, waarvan wij

1) Vgl. *Syn. Hand.*, 1842, bl. 108, 136, 59, en '43, bl. 47—49, 127.
2) *Adviezen*, 1ste D., bl. 32.
3) Vgl. *Br. v. W.* 1, 103.

eenige voorbeelden medegedeeld hebben, kwam hij met kracht op; niet het minst, omdat zulk eene onderdrukking eene bespotting was van het Koninklijk gezag, hetwelk met het Besluit van 2 Januari 1842 tegemoetkoming aan het verlangen naar Christelijke scholen bedoeld had.

En hij maakte van de eerste de beste gelegenheid gebruik om te protesteeren tegen het wetsontwerp van de Kempenaar, waarin op den voorgrond stond, dat het openbaar onderwijs aan alle godsdienstig onderwijs vreemd, volkomen onzijdig, zijn moest. Zoodanig onderwijs toch zou voor de opleiding van de Natie *verderfelijk* zijn.

In 't kort, om het Christendom op de openbare school, met de vrijheid voor allen, te redden, heeft Groen, tot aan de fatale wet van 1857, alle zijne krachten ingespannen. Daarna zou hij een anderen weg inslaan, om tot hetzelfde doel te geraken.

*** Hoogst leerzaam voor de kennis van de meeningen dier Synodale predikanten is inhoud en historie van Beets' hoogstvoortreffelijk stuk: *Fantasie en Werkelijkheid* (1852), met de geschriftjes der Amsterdamsche Predikanten van Voorst en Spijker (vgl. *Ned.* van 13 Mei 1852).

*** Reeds de strijd dien Groen om de school voerde, vordert, zal de beschouwing uitgebreid zijn en dus in bijzonderheden treden, een lijvig boekdeel. Voor wie nader met zijne houding in deze tijden bekend wil worden, verwijzen wij naar zijne *Adviezen* 2, 1—83, vooral naar bl. 14—16. Nog in 1864 was het: „Heeft het openbaar onderwijs *voorrang* en is het *regel?* Hierop is, in theorie, tweederlei antwoord. Bij gemeen overleg van Staat en Kerk, ja! Ik heb mij daar altijd meê ingenomen verklaard, maar, volgens het hedendaagsche Staatsregt, met scheiding van Kerk en Staat op den voorgrond, neen! dan zij de verhouding omgekeerd; het bijzonder onderwijs kome voorop, het openbaar onderwijs zij suppletoir". 1). Die volzin teekent de reden zijner verandering van methode bij vasthoudendheid aan zijn hoogste beginsel. — Over de Schoolwet van 1857 spreken wij, natuurlijk, afzonderlijk.

Behalve Groen, en de andere »Haagsche Heeren" waren er echter nog enkele andere edele mannen, welke voor de Christelijke volksopvoeding in de bres sprongen. Schoon zij, als voortrekkers en wegbereiders, alle verdienen genoemd te worden, noemen wij hier nog slechts enkelen (vgl. bl. 233) der uitstekendsten: Jhr. Mr. J. F. H. I. E. Mackay, lid der Gedep. Staten van Gelderland, Mr. J. J. Teding van Berkhout [2]), wethouder van Amsterdam; Jhr. Mr. M. Bichon van IJsselmonde; Mr. J. W. Gefken [3]); en vooral W. baron van Lijnden, Jhr. Mr. J. J. L. van der Brugghen, en E. A. Zubli, Waalsch predikant, een Nijmeegsch klaverblad.

1) *Parlementair Advies van* 1864 (28 Sept.) bl. 6, 's Hage, bij de Gebr. van Cleef.

2) *Toetsing der gronden, waarop Art. 183 van het Ontwerp van Gewijzigde Grondwet door den Hoogl. Hofstede de Groot bestreden wordt.* — 's Hage, bij J. Roering, 1848.

3) *Over Christelijke Volksopvoeding en vrijheid van onderwijs in Nederland*, bij P. C. Drill, te 's Hage, 1845.

De oude stad toch van Karel den Groote, nog hulde doende aan zijn streven, om vooral door een Christelijk Nationaal onderwijs zijnen volken ten zegen te wezen, leende, onder de Evangelische prediking van den Lutherschen Predikant, *Carel Westhoff*, evenals van Oosterzee [1]) dankbaar leerling van Tholuck, inzonderheid om zijne leer *von der Sünde*, haren beroemden naam aan de toepassing dier beginselen in de negentiende eeuw. Niet alleen, dat er op den *Klokkenberg* reeds spoedig, gelijk wij reeds opmerkten, zulk eene school ontstond, maar er zag ook (Juli '44) een *Schoolblad voor het Christelijk Onderwijs*, waaraan de drie laatstgenoemde broeders hunne krachten wijdden, het licht, dat door de behandeling van de rechtelijke, zoowel als van opvoedkundige vraagstukken onvergetelijke diensten bewees aan de goede zaak. Er werd bovendien alras een Normaalschool [2]) gesticht, die, onder leiding van den voortreffelijken directeur H. A. Gerretsen, de moeder heeten mag van vele uitstekende onderwijzers, gezwegen van de omstandigheid dat er ook het Christelijk onderwijzersgenootschap ontstond.

Wat zal het ons baten, zoo vraagde het blad [3]), »autorisatiën te vragen en te verkrijgen, om Bijzondere scholen op te rigten, indien wij geene onderwijzers hebben, om aan derzelver hoofd te plaatsen; indien aan die onderwijzers, gesteld dat wij ze hebben, de handen verkeerd staan, bij het onderwijs dat zij zullen wenschen te geven, omdat zij telkens, in elk vak van onderwijs, zullen stooten op leerboeken, die wel in den geest van het Gouvernementaal Christendom, maar niet in dien van den Bijbel zijn geschreven?"

Hoedanige onderwijzers begeerden hare stichters dan? Het antwoord, dat het *Nijmeegsch Schoolblad* op die vraag gaf, is te leerzaam, en ook te prachtig gesteld, om het niet aan de vergetelheid te ontrukken:

„Wij vragen, om aan het hoofd of in het werk bij onze Christelijke scholen te kunnen worden gesteld, eenen man, die het moeijelijkste, het vervelendste, het vermoeijendste van alle werken die onder de zon geschieden, aanvaarde, niet slechts om tijdelijk gewin, ook niet voor eigen eer, maar om den Heere te dienen; die zijne ziele overgegeven hebbende voor de zaak des Heeren, om ter Zijner eere, smaad en verguizing der wereld, verlating van vrienden en wetenschappelijke betrekkingen, en aan alle

1) Vgl. diens *Voorrede* van Bronsveld's vertolking zijner geschiedenis van het Rationalisme (Tiel 1866). Tholuck's invloed op het Nederlandsche Reveil verdient eene opzettelijke beschouwing. Bovendien werden nog vele van zijne geschriften in onze taal overgezet.

2) Zie dat blad, het *Nijmeegsch Schoolblad*, 2den Jaarg. bl. 66. Met *zes* kweekelingen begonnen in Maart '46. De voorwaarden van opneming vindt men vermeld in 't *N. S.* 6den jaarg. bl. 7, 7den jaarg. N°. 12, 8sten N°. 10.

3) 2de jaarg. bl. 3.

zijden teleurstellingen, onverdiende verwijten van grillige ouders, ongehoorzaamheid, wederspannigheid van in zonden ontvangene en geborene kinderen, *met liefde* te dragen; eenen man, die *wete* in wien hij geloofd heeft, die den Messias *gevonden* heeft, opdat hij, gerust omtrent zich zelven, jegens zijne naasten die liefde, die alles verdraagt, in zijn hart kunne hebben, en veel kunne lief hebben, wetende dat hem veel vergeven is; eenen man, eenvoudig van hart, en eenvoudig in woorden; niet wijs bij zich zelven, en toch vurig van geest; daarbij, en niet allerminst, opdat der wereld geen oorzaak worde gegeven om te lasteren, maar het blijke, dat God ook *wetenschap en verstand geeft in alle boeken en wijsheid*, eenen man, bekwaam in zijn vak, bekwamer dan alle anderen, vaardig om hetgeen hij weet, met duidelijkheid en geschiktheid, op de beste wijze mede te deelen, en bekend met den staat en de letterkunde zijner wetenschap, om het goede, overal waar hij het vindt, zonder bekrompenheid, over te nemen en te behouden; eenen man, met één woord, uit wiens onderwijs het door de resultaten blijke, dat ook de menschelijke wetenschap, geheiligd door het zout der waarheid, èn degelijker, èn bruikbaarder, èn smakelijkėr is, dan waar zij van dat bederfwerend middel is verstoken."

Deze onze geestverwanten hebben reeds door het stellen van zulk een ideaal aanspraak op onze dankbaarheid. Maar zij zagen echter ook klaar in, dat de aard van het openbaar onderwijs, tengevolge van zijn geheel valschen grondslag, ten verderve van de zedelijkheid, ja van 't onderwijs zelf strekken moest: »Het gemis, *en* der behoefte aan waarheid in het binnenste, *en* van haar bezit in God, door Zijne kennis, uit Zijn Woord, in alles wat de mensch denkt, doet of spreekt, heeft het genoeg hebben aan namen, vormen, en uitwendige vertooningen tengevolge, die slechts de bleeke schaduwen zijn, der *zaken* aan welke de geheele mensch met alle zijne vermogens, wil, verstand, hart en genegenheden behoefte heeft." »En dat het wetenschappelijk onderwijs met de zedeleer gelijken tred heeft gehouden; dat niettegenstaande vele nieuwe vormen en leermethoden, veel arbeiden en zwoegen, de uitkomsten slecht aan de verwachting beantwoorden, bewijzen ook weder de daadzaken."

Wordt het *Nijmeegsch Schoolblad* in die stoute profetie nu eerst algemeen gerechtvaardigd: zijne stelling, dat de gemengde school geene verdraagzaamheid bevordert, en ten nadeele van het Protestantisme is, werd echter toen reeds door ééne gebeurtenis bewezen. De Aartspriester van Gelderland beklaagde zich '44/45 bij alle Provinciale Staten over het geven van leerstellig Godsdienstig onderwijs en het gebruik van boeken over de Bijbelsche Geschiedenis op de openbare lagere scholen. Het veelgelezen boekje: *De Brave Hendrik* vond geen gunst bij het Schoolblad, maar de verhalen van den Roomschen E. Schmid waren evenzeer in de oogen zijner kerkgenooten afkeurenswaardig. De Roomschen brachten tot het leerstellig onderwijs zelfs het gebed en de Bijbelsche geschiedenis, en toonden zich verbitterd als het woord *genade* op de school gebruikt en de Bijbel »het beste boek" genoemd

werd; terwijl de Hervormde predikant en schoolopziener R. Macalester Loup als piëtistisch en separatistisch de formule veroordeelde: »om uws lieven Zoons Jezus Christus wil." Om het gebruik dier uitdrukkingen werd de onderwijzer aan de openbare school te Appeltern, B. Gangel moeilijk gevallen. Van Roomschen kant aangeklaagd en door de Protestanten niet gehandhaafd, werd hij den 5 Sept. '45 ongehoord geschorst, zonder behoud van traktement, en tevens verplicht, om in het kostgeld van zijnen tijdelijken opvolger te voorzien; zijne leerlingen werden daarbij zoo tegen hem opgezet, dat zij de deuren en vensters van zijn woning met steenen bombardeerden. (Gangel is spoedig daarop tot onderwijzer te Hoenderloo benoemd geworden. De Schoolopziener Robidee van der Aa maakte later met eere gewag van zijn persoon en onderwijs, en de Gedeputeerde Staten gaven hem eene gratificatie van *f* 50.—) Inmiddels had deze geschiedenis velen de oogen geopend omtrent nog meer dingen dan de heerschende Schoolwet.

Wat nu de schoolboeken aanbelangt, wij kunnen daarvan niet spreken zonder een rechtmatige hulde te brengen aan *Jan de Liefde*, dien we den schepper (ook door talentvolle leerlingen te vormen) van de Christelijke Nationale kinderlectuur mogen noemen; zijne schoolboekjes worden nog altijd veel gebruikt, en sommige schoolliederen zijn voortreffelijk schoon [1]. Wij zullen dezen heldhaftigen, niet zelden overmoedigen, meestal alleen staanden scherpschutter in een ander verband opzettelijk beschouwen. In lateren tijd traden in zijn voetspoor onderscheidene voortreffelijke schrijvers, als T. M. Looman, J. P. Schaberg, H. J. van Lummel, J. P. Kassies, H. J. Veenendaal, E. Gerdes, eene groote menigte, bijna ontelbaar, sieraden eener letterkunde die, grootendeels, op den Index staat der mannen van den neutralen smaak. —

Maar evenmin als op kerkelijk gebied waren op schoolterrein de belijders van denzelfden Christus eenstemmig.

Met eene grondwettelijke regeling van het Onderwijs, volgens de in 1848 tot stand gekomen verandering, verklaarde het *Schoolblad* zich tevreden. Het was in zijne wenschen zéér gematigd. »Wij wenschen dat, overeenkomstig de wet van 1806, Gods Woord niet langer van onze openbare scholen gebannen zij, maar de bron van alle maatschappelijke en Christelijke deugden ongehinderd het anders zoo dorre en onvruchtbare terrein der volksschool moge

1) Vgl. *Leiddraad en eerste Bouwstoffen van eene Boekenlijst* door M. D. van Otterloo, H. J. van Lummel, J. P. Schaberg en H. A. Gerretsen. Utrecht, Kemink en Zoon, 1865.

bevochtigen" [1]). Toen het Concept der nieuwe grondwet ingediend was, betuigde het óók zijn geloof, »dat men zeer goed kerkelijke geschiedenis kan onderwijzen, zonder den eerbied voor de gevoelens van anderen uit het oog te verliezen" [2]).

De gedachten over eene nieuwe regeling werden nu door sommige vrienden uitgesproken. Kort, klaar en krachtig sprak zich de heer Wormser uit voor *Staatsgezindheidsscholen* [3]), zooals Groen ze wenschte. De kinderen behooren aan de ouders, niet aan den Staat. De Staat moge als Staat geene godsdienst hebben, de ouders hebben eene bepaalde belijdenis, wijl zij tot bepaalde kerkgenootschappen behooren, en hunne geloofsleer staat met hunne zedeleer in het nauwste verband. Voor de Regeering bestaat er geene onkerkelijke godsdienstige partij. De Staat is door de Grondwet gebonden en verplicht al de bestaande kerkgenootschappen te beschermen, en bij de inrichting van het openbaar onderwijs ieders godsdienstige begrippen te eerbiedigen. Dit zou de Staat niet doen, maar het tegendeel, wanneer hij de kinderen der verschillende gezindheden bracht onder een godsdienstloozen of onder een onkerkelijken invloed: »De vrijheid van godsdienst, de bescherming van elk kerkgenootschap in dit Rijk, en de eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, toegepast op de opvoeding en het onderwijs der jeugd en de openbare lagere school, leiden dus noodwendig tot de daarstelling van Overheidswege: van *Gezindheidsscholen*."

Het *Schoolblad* verklaarde er zich *tegen*, en had er zich steeds *tegen* verklaard. Gezindheidsscholen van Overheidswege waren niet wenschelijk en niet mogelijk. *Niet wenschelijk*, vooral niet omdat *Catholiciteit* en niet *Particularisme* de roeping der Christelijke School zoude zijn [4]); omdat het gezag en toezicht over de school, dat door zulk eene regeling voor een groot deel »in handen der geestelijkheid" * zou komen, niet voordeelig voor de School en het Onderwijs werken zou, en omdat het Pruisische stelsel, aan hetgeen Wormser wenschte gelijk, niet de vruchten, die men er van verwachtte, gedragen had. *Niet mogelijk*, om de vele bestaande gezindheden.

1) 4e jaarg., N°. 10.

2) 5e jaarg., N°. 2.

3) 6e jaarg., N°. 2. Vgl. *Br. v. W.* I, 108—110.

4) 6e jaarg., N°. 3. Vergel. *Aanteekeningen van een Jurist* op Rom. X : 4, met eene *bijlage over de Formulierkwestie*. Arnhem, bij J. W. Swaan, 1848.

*** Zeer opmerkelijk is deze passage uit van der Brugghen's schrijven aan Wormser (*Br. v. W.* I, 110): „... de *christelijke* School, niet minder dan de *wetenschappelijke*, zou met het Kerkgenootschappelijk, Priesters, Dominé's of Rabbijnen régime zeer slecht gediend zijn. *Gezindheids*scholen zijn echter noodzakelijk en *par la force des choses* niets anders dan Priester-, Dominé's- en Rabbijnenscholen".

»In een dorp, alwaar de bevolking bestaat uit vijfhonderd Gereformeerden, driehonderd Katholijken, twintig Lutherschen, tien Afgescheidenen, om te zwijgen van de overigen, zal men regt hebben op minstens *vier* scholen door den Staat bezoldigd. Bovendien, de Gereformeerden hielden zich niet meer aan hunne belijdenisschriften: daarom is de titel van Gereformeerd *hun* constitutieve titel niet meer!"

Het *Schoolblad* gruwde echter van het stelsel der Groningers, het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, van het stelsel der groote Protestantsche partij: »de openbare school is omtrent het Christendom *niet* neutraal: haar onderwijs moet opleiden tot alle maatschappelijke en Christelijke deugden; derwijze evenwel, dat ook hier aan geene godsdienstige denkwijze, ook de niet-christelijke, aanstoot mag worden gegeven". Men drijft daarbij met het woord Christelijk »een onzedelijk woordenspel".

Zijn stelsel was [1]: »De openbare school is ten opzigte der godsdienst neutraal; de wet schrijft geene bepaalde, op de openbare school te volgen godsdienstige rigting voor; verbiedt er ook geen; maar verbiedt alléén, dat aan éénige godsdienstige rigting op de school ergernis worde gegeven"; en »als veiligheidsklep een zooveel mogelijk onbeperkte vrijheid tot oprigting van bijzondere scholen, tot welke alles zijne toevlugt kunne nemen, dat deze of gene *bepaalde* godsdienstige rigting op de school verlangt". En daar de Redactie nu bedoelde, dat er niet tekort gedaan zou worden aan de godsdienstige begrippen der op de plaatselijke school zelve vertegenwoordigde ouders, zou op eene openbare school van enkel Roomsche kinderen Roomsch, op eene openbare school van enkel Gereformeerde kinderen Gereformeerd onderwijs gegeven kunnen worden, en waar men overigens niet klaagde over ergernis, zou de onderwijzer zich vrijelijk blijven bewegen. — Hoe is dit stelsel echter te rijmen met het vroeger uitgesproken verlangen, dat Gods Woord op de openbare school heerschen mocht? En werden dan vele scholen, in de praktijk, niet de akkers waarop de onderwijzer naar eigen goedvinden het zaad, dat hij goedvond, ging zaaien?

Geen wonder dus, dat van der Brugghen beschuldigd werd van een *onkerkelijk particularisme* te drijven; hij loochende de beteekenis van het kerkelijk karakter der ouders, die de Staat vertegenwoordigt, in betrekking tot de opvoeding hunner kinderen [2]. De uitstekende jurist en voortreffelijke schoolvriend erkende echter volmondig, dat het zeer wenschelijk was [3], dat

1) 6e jaarg., No. 5 en 6.
2) Vgl. *Wormser*, in de Vereeniging: *Christelijke Stemmen*, 1849/50.
3) *N. S.*, 6e jaarg., No. 9.

alle christelijke werkzaamheden uitgingen van eene georganiseerde kerkgemeente, als gemeente-werk. Maar *hoe* zou men dat doen? En *waartoe* zou men het doen? De heer van der Brugghen stelde o. a. deze vraag: »tot welke Hervormde Nederlandsche Kerk zullen wij ons voegen? Tot die, welke volgens een groot aantal onzer vrienden, nog *jure*, of tot die, welke volgens het gevoelen der meesten in die kerk, *facto* bestaat; namelijk, tot degene, die gebouwd is en jure nog staat op den grondslag der nog, niet met *quatenus*, maar met *quia* verbindende formulieren van eenigheid der Gereformeerde Kerk; of tot degene, die facto zich aan die formulieren alleen met *quatenus* verbonden acht?"

Wormser werd door deze vragen niet tot stilzwijgen gebracht. Hij had niet bedoeld, dat men zich met eenig kerkelijk organisme formeel zou verbinden. Men was reeds kerkelijk. »Gij zelf zijt de Kerk en uwe *bewustheid* daarvan zal uwe aansluiting zijn, gij zijt Kerk *geboren*, gij zijt Kerk *gedoopt*; en hebt dezen uwen *kerkelijken* staat met bewustheid bevestigd door het afleggen uwer belijdenis." De »inwendige zending" wordt uitgeoefend door *leden* van de Kerk, die, hetzij afzonderlijk, hetzij met weinigen of met velen te zamen, als *levende* en *vruchtbare* leden werkzaam zijn of werkzaam worden, en die eigenlijk slechts doen hetgeen waartoe zij door hunne christelijke roeping en als leden der Kerk gehouden zijn. De aansluiting van hun arbeid heeft dus plaats door eenvoudig in deze hunne werkzaamheden, in dit openbaren van leven en vruchtbaarheid, hun *kerkelijken* staat te volgen, en gelijk *takken* aan den *boom* vruchten voortbrengen naar *zijnen* aard" [1]). Derhalve is een iegelijk kerkelijk die zich, in zijnen Christelijken arbeid, gedraagt naar de belijdenis der Kerk waartoe hij behoort. Zijn standpunt, het *kerkelijk* of *confessioneel particularisme*, was dus, wel beschouwd, niets minder dan getrouwheid aan het kerkelijk of confessioneel karakter dat men vertoonde: *word u zelven gelijk!* Wees, ook op het gebied van de school, geen ander dan uwe kerkelijke belijdenis van u verlangt!

De *Nederlander*, Groen's orgaan geworden (vgl. 258), verdedigde met ongeëvenaard talent, »dat de *regel* voor het van Staatswege te geven onderwijs behoort te zijn: *gezindheidsscholen*; de uitzondering *gemengde scholen*, dáár, waar voor de eerstgenoemde geene mogelijkheid bestaat; en daarnaast, ruimte tot oprigting van *bijzondere scholen*, ter voorziening in de behoefte van hen, die noch in de eerstgenoemde scholen noch in de gemengde bevrediging vinden van hetgeen zij meenen voor de Christelijke opvoeding hunner kinderen noodig te zijn".

Aan de andere zijde wenschte men dus een Staats-school, waarop aan het

1) *N. S.*, 6e jaarg., No. 10.

positief Christelijk, hetzij dan Roomsch Catholijk of Protestantsch element, niet verbannen, maar integendeel aanbevolen, vrije ruimte worde gelaten om zich in de rigting eener bepaalde gezindheid te ontwikkelen, dáár, waar zulks zonder klagten van de zijde anderer gezindheden geschieden kan; maar waarop aan datzelfde godsdienstig element de verpligting worde opgelegd om zich te beperken binnen de grenzen van het algemeen zedelijk gebied, en het godsdienstig onderwijs op afzonderlijke uren *in de school* aan de leeraren der gezindheden over te laten, overal waar, op gemengde scholen, werkelijk over het godsdienstig onderwijs in een bepaalde rigting geklaagd wordt [1]).

Zoo dacht men zéér verschillend over de grondbeginselen eener nieuwe organisatie, toen in 1856 en '57, bij de Schoolwetsherziening, de groote strijd zich uitbreidende over het gansche land, aan eenstemmigheid meer dan ooit behoefte ontstond.

V. GODGELEERDHEID EN EVANGELIEBEDIENING.

Ondanks een overvloed van Kandidaten tot de Heilige Dienst, de schrale inkomsten, de toenemende kerkelijke onlusten, en de afneming van het kerkelijk geloof in de pastorieën, bleef toch de liefde tot de predikdienst bestaan, en alzoo ook de lust om predikant te worden.

Mijn hooggeschatte ambtgenoot *Hasebroek* heeft omtrent het kerkelijk leven van deze jaren (van 30—50 ongeveer) de volgende beschrijving gegeven [2]):

„Hoedanig was toen, ten opzichte van het gehoor, dat zich in den regel onder de prediking van het Woord Gods verzamelde, de gesteldheid onzer kerk? Ik aarzel niet te antwoorden: al bleef er genoeg te wenschen over, bij vergelijking was de verhouding toch ongelijk gunstiger, dan nu. Er bestond toenmaals een zekere mate van uiterlijke waardeering van godsdienst en godsdienstige gewoonten en zeden, die, ondanks hare ongenoegzaamheid voor de eischen van het hoogere leven, toch mede hare waarde had en hare vrucht uitleverde. De kerken waren in den regel vol, soms op de feesten overvol. En, dat niet alleen bij die enkele voorgangers, die als sprekers voor het oogenblik boven anderen het oor der gemeente hadden, maar in den regel en bij allen. Het was toen — gunt mij het woord — ordelijk, welstandig, fatsoenlijk ter kerk te gaan; het behoorde tot den levenstrant van eenigszins ernstige of gemoedelijke menschen; het stond goed. Nog zie ik — om een voorbeeld te noemen — de kerken mijner geboortestad bevolkt met scharen, die vaak het heiligdom nauwelijks kon bevatten; nog zie ik de breede zetels der hooggeleerden, in sterke tegenstelling met de dagen van heden, vaak met belangstellende hoorders gevuld; nog zie ik, wat meer zegt, op den dankstond bij des konings jaardag, het bedehuis voor een deel ingenomen door tal van hoogere en lagere krijgsbevelhebbers, die het zich eene eere schenen te achten het gehelmde of gepluimde hoofd op een dag als deze dankend en biddend voor den Heer der heir-

1) *N. S.*, 7e jaarg., No. 3.

2) *Gedachtenis*, Amsterdam, Höveker en Zoon, 1884, bl. 41.

scharen, voor den Koning der koningen te buigen, terwijl de koning zelf in zijne hofplaats, in de stad of op het land, daarvan het voorbeeld gaf...."

Inderdaad, deze omstandigheden werkten gunstig op de gepaste eerzucht om door het kerkelijk ambt nuttig te worden. Evenwel, bij alle andere reeds werkende drijfveeren, kwam nu nog de werking van het Reveil. Terwijl de Levitische families veelal door het Liberalisme zouden wegzinken in het Modernisme, verwekte God in vele andere gezinnen, zoowel van aristocratischen en patricischen oorsprong, als van burgerlijk karakter, de begeerte om zonen te wijden aan het predikambt tot redding van zondaren en tot behoud van Volk en Kerk; aan behoeftige, doch aan (naar het scheen) veelbelovende jongelieden begon de particuliere liefde in die dagen zelfs geldelijke ondersteuning te geven. Daarbij werd, gelijk van de mannen van het Reveil te verwachten was, hoegenaamd geene conditie voor de toekomst gesteld, die op het geloof of op de wetenschap betrekking had, maar het sprak van zelf, dat zij Utrecht boven elke andere Academie verkozen als de geschiktste kweekplaats voor de toekomstige dienaren van het eeuwig Evangelie.

Doch daarvan onderscheiden, ja zelfs afgescheiden, werd Utrecht ook in die dagen de kweekschool van onderscheidene mannen, die, naar de zinspreuk der Academie, het Evangelie van Gods gerechtigheid zouden prediken, vooral nadat Strauss met zijn op de vernietiging van het gansche Christendom aangelegd boek (*Das Leben Jesu*) in 1835 opgetreden was.

⁂ In 1818 waren er aan de Academie's in Nederland 249 Theologische Studenten; in 1832: 668. Tengevolge van den alzoo ontstanen overvloed en van de staatkundige gebeurtenissen van 1830 daalde het getal tot 274, t. w. in 1842. Van dien tijd af dateert de werking van het Reveil op het cijfer der Theologanten. In 1857 was het tot bijna 600 gestegen, waarbij echter opgemerkt moet worden dat er zich toen nog onderscheidene „Kapenaars" onder bevonden.

Tot de eigenaardige kenmerken van het Reveil in Nederland behoort voorzeker, dat zijne wetenschappelijkste mannen niet onder de predikanten of onder de hoogleeraren, maar onder de leden der Gemeente gezocht moeten worden. Er waren voorzeker enkele predikanten, zooals le Roy en Engels, die blijkbaar de diepste godgeleerde vraagstukken doordacht hadden en niet alleen bereid, maar ook werkzaam waren om rekenschap af te leggen van de hope die in hen was. Maar over 't algemeen waren verscheidene »leeken" [1]) bevoegder om over de Theologie mede te spreken, dan vele goedgezinde predikanten; denk bijv. slechts aan da Costa, om Groen zelven maar niet te noemen.

1) Deze „dilettant theologen" waren niet in tel bij Prof. Scholten, die ze soms op gemeene manier kon denigreeren. Dit eens doende „op een theetje", merkte een student, die nog al eenig billijkheidsgevoel had, op, dat, als Professor zulke dilettant-theologen

Van lieverlede, vooral na 1835, werd dat echter anders. Tegenover de Groninger ontlediging van de leerbegrippen bij behoud van dezelfde uitdrukkingen [1]), hield de Utrechtsche Theologische School, wel met schroomvalligheid en onbepaaldheid, edoch met groote geleerdheid eerst tegenover Strauss, daarna tegenover Scholten, vast aan de kenmerkende leerstukken van Christendom en Confessie. Wij behoeven hier slechts de namen te noemen van *Hermannus Bouman* en van Heringa's waardigen opvolger *Hermanus Egbertus Vinke* (8 Dec. 1836). De vele wetenschappelijke verdiensten van deze mannen kunnen wij nog niet beoordeelen; maar zij worden hier slechts vermeld als dezulken, die eene gematigde en bescheidene, schoon niet volledige, en noch door den geest van het Reveil gedragene, noch door schitterende gaven aanbevolene rechtzinnigheid, aanbevelende, menigen jongeling, in den harden strijd dier dagen, het plechtanker der hoop, en den vasten grond des geloofs gewezen hebben.

*** De reusachtige geleerdheid van *Hermannus Bouman* en zijne onberispelijke, ja, Ciceroniaansche Latiniteit is algemeen bekend. Zie over hem vooral van Oosterzee, *Verspreide Geschriften* III, Amsterdam, 1880. Behalve in zijnen eenigen, in 1860 te Utrecht bij C. van der Post Jr. verschenen, bundel *Leerredenen*, vond hij, volgens zijne eigene mij gedane verklaring, zijne richting uitgedrukt in Dr. Bogue's *Proeve van het goddelijk gezag der Christelijke godsdienst*, deels overgezet, deels overgewerkt door Mr. Is. da Costa (Amsterdam, 1854). Omdat ik niet (gelijk hij) uit eene Levitische familie afkomstig was — een zoon moest worden wat zijn vader was! — vond ik, bij mijne komst aan de Akademie, geene vriendelijke ontvangst bij hem. Bij mijn verlaten van de Akademie heeft hij daaromtrent feitelijk *amende honorable* gedaan. — Opgetreden in de plaats van G. van Oordt, den 2den November 1822, trad hij in 1859 uit, en kreeg Doedes tot opvolger.

*** Omtrent *Vinke* zie men, behalve zijn Dogmatisch Handboek en zijne Verklaringen van het Nieuwe Testament, zijne verhandeling over *de Leer van Christus en Zijne Apostelen, aang. 's Heilands lijden en sterven tot vergeving der zonden*, in de werken van het Haagsch genootschap, 1835; *Jaarb.* XII, 173 en zijn Leerrede; *Geloof of gezag?* (Utrecht 1861 bij van Terveen en Zoon).

*** *Hermanus Johannes Royaards*, die in van Heusde zijn onvergetelijken leeraar en vriend eerde, heeft door zijnen kerkhistorischen 2) arbeid veel toegebracht tot eene

onder zijn gehoor op zijn eerste gemeente gehad had, als da Costa bijv. was, hij zeker wel tegen het preeken zou opgezien hebben. Vgl. voorts om het hooghartig oordeel van Liberalen over de theologie van da Costa (*c. s.*) te leeren kennen: *Godgel. Bijdr.* van 1848, of *Oud en Nieuw* (bij ten Brink en de Vries te Amsterdam), en *de Boekz.* van '48, bl. 387, die haar verklaarde voor „*orthodoxe manie*".

1) Zie daarvan nog eene merkwaardige proeve in het achttal leerredenen van J. F. van Oordt JWz., Hoogl. te Leiden: *Het kruis van Christus*, aldaar 1848, bij P. H. van den Heuvell, zijnde meteen *verweerschrift* voor de Groninger zienswijze tegen de beschuldiging der Haagsche Heeren.

2) Behalve zijne bijdragen in het *Archief van Kist en Royaards*, leverde hij: *Geschiedenis der invoering en vestiging van het Christendom in Nederland;* bekroonde prijsverhandeling, 1841; de derde, vermeerderde en verbeterde uitgave verscheen in '44,

veel betere kennis van de Friesche, d. i. van de Vaderlandsche Kerk, als de moeder van het Noord-Germaansche Christendom, geconcentreerd in het Utrechtsche Bisdom; van dit Bisdom in 't bijzonder; van den middeleeuwschen toestand onzer Kerk in het algemeen; en door zijne lessen 1) in het Kerkrecht zijner dagen medegewerkt tot verbetering van de kerkelijke organisatie.

Uit die school nu kwamen onderscheidene predikanten voort, die, bezield door het Reveil, hoofdzaak en wezen der Kerkleer met kracht en zegen predikten, niet alleen van den kansel, maar ook in geschriften; doch, gelijk zeer begrijpelijk is, in hun wetenschappelijk arbeiden al te veel geleid werden door den aard der heerschende vraagstukken, t.w. van kerkrechtelijken en actueelen aard. Wij hebben meermalen reeds enkele namen genoemd; doch in dit verband mogen wij stellig niet zwijgen van *B. J. H. Taats*, *F. C. van den Ham*, *G. Barger* en *J. J. van Toorenenbergen*, terwijl anderen later besproken worden.

De eerstgenoemde, een van Vinke's voortreffelijkste leerlingen en dierbaarste vrienden, en een van de gezegendste Herders en Leeraars, achtereenvolgens te Elspeet, Harderwijk en Middelburg, trad reeds op zijn eerste standplaats tegen de Groninger leer aangaande de leer der verzoening op.

Hetgeen de Groninger School omtrent de kerkelijke voorstelling daarvan aanmerkte, was »in meer dan één opzigt *onwetenschappelijk* en *valsch*". Op hare ontkenning viel de beschuldiging, dat het tegen het Evangelie indruischte, terug. Hare afkeerigheid moest verklaard worden uit »geringschatting van het Oude Verbond en het Apostolisch gezag;" »uit eene eenzijdige opvatting van Gods wezen"; uit »de ontkenning van of den twijfel aan de waarachtige Godheid van Christus", en »het gebrek aan eene diepere opvatting van de leer der zonde" [2]). Het geheele stuk is degelijk van inhoud en waardig van toon.

In de eerste beoordeeling en wederlegging van den Groninger kant [3]) heerscht ook een behoorlijke toon. Maar zie, daar verhief zich, achter het verachtelijke schild der anonymiteit een zekere Asonius [4]), om den jeugdigen held een steek in het hart te geven. Taats wil het hoofd der Gereformeerden worden, en er was reeds eene »Gereformeerde Inquisitie" in de

— *Geschiedenis van het gevestigde Christendom en de Christelijke Kerk in Nederland, gedurende de Middeleeuwen*, 1ste D. in '49, 2de D. in '53; Utrecht bij C. van der Post Jr.

1) In *Handboek voor het Kerkrecht* voor de nakomelingschap bewaard.

2) *Bijdrage tot Verdediging van de Leer der voldoening aan Gods geregtigheid*, enz. — Te Utrecht, bij H. M. van Dorp, 1842.

3) *W.* in *L*, 1843, N°. 1.

4) B. J. H. Taats' *Bijdrage tot verdediging van de leer der voldoening aan Gods gerechtigheid, gewogen* door Asonius. Te 's Gravenhage bij J. M. van 't Haaff, 1843. — 't Was G. Uden Masman, later predikant te Groningen.

maak, »die met inquisitoriale wederregtelijkheid, zelfs de kleinste hairvlok" aangrijpt, »om eene zaak van algemeen belang voor zich te sleepen als kwam die haar alleen in het bijzonder toe, en haar als zoodanig te veroordeelen." Taats weet niets van hetgeen waarover hij schrijft; hij maakt zich schuldig aan kwade trouw en laster. De weegschaal van Asonius is vol van de allerhatelijkste beschuldigingen.

De beschuldigde, die in zijne Bijdrage waardiglijk had gesproken, voelde zich genoopt, na het herstel uit een zware krankheid, daarop antwoordende, haar toe te lichten en te handhaven [1]). Taats bleek nu vooral t'huis te zijn in de godgeleerde wetenschappen en in de kunst van verweer. Dit ging betrekkelijk gemakkelijk; de naamlooze schrijver had zich op vele plaatsen bloot gegeven. Eén staaltje karakteriseert hem geheel en al. Op bladzijde 36 zegt hij: »Maar gelijk hij (Taats) zegt, op bl. 26, *ontkent* die School het gezag van het O. T. als kenbron van Godsdienstige waarheid." En wat zegt Taats dan op diezelfde bladzijde, en in geheel zijne bijdrage? Niets anders, dan dat zij het genoemde gezag *op den achtergrond plaatst*. Ja, de beschuldiging van kwade trouw en laster durfde hij te bouwen op een enkel toevoegsel aan woorden, die Taats bestreed, doch slechts een toevoegsel in schijn, ontstaan door eene te late plaatsing van de aanhalingsteekens. Het meergenoemde tijdschrift had beweerd, dat men »ten allen tijde voortgaande met die openbaring Gods in den persoon van Christus te beschouwen, telkens tot een helderder, juister, veelzijdiger, volkomener kennis van Christus geraken kan." Taats begreep, dat er een vooruitgang bedoeld werd, die zelfs de kennis der Apostelen overtrof, en voegde er dus aan toe: »dan de Apostelen bezaten." De Schrijver van het bedoelde stuk zou echter bedoeld hebben, dat wij *zelven*, al dus doende, telkens kwamen tot eene kennis van Christus die meer — dan volkomen was. Taats zou in het Derde stuk bewijzen, dat hij goed gezien had, al erkende hij dan ook de verkeerde plaatsing der aanhalingsteekens. Desniettemin had de Groot nog in 1855 den treurigen moed, om, niet erkennende dat hier een schrijf- of eene drukfout de schuldige was, vromelijk te redekavelen over de kromme wegen der orthodoxen en Gods wonderbare wegen, waarlangs de Groninger School geleid was geworden, om Vrijheid en Evangelie te redden. [2])

1) *De leer der voldoening aan Gods geregtigheid door het lijden en sterven van Christus, beschouwd in haar kerkelijke opvatting, bijbelschen grond, en naauw verband met andere leerstukken.* 1ste Stuk. Te Utrecht, bij Van Dorp en Heringa, 1844. Of het 2de en 3de ook verschenen zijn, weet ik niet.

2) De *G. G.*, bl. 236.

Taats heeft daarna niet veel meer geschreven, slechts een enkel opstel kon hij klaar krijgen [1]); zijn veelvuldige pastorale arbeid nam al den tijd in, dien hij niet voor zijnen kanselarbeid [2]) behoefde, en daardoor heeft hij meer dan eenen jongeling, thans de Vaderlandsche Kerk dienende, voor Christus gewonnen.

*** In welken geest die arbeid geschiedde, hoe hij altijd belang bleef stellen in de Kerk en de Theologie, en op welken grond zijne belijdenis rustte, leeren de twee volgende brieven, uit Middelburg geschreven aan een zijner leerlingen onder de kweekelingen der Utrechtsche Academie, den 7den April '59 en den 31sten Juli '60:

„.... Mijn lieve vriend! gij hebt geen wetenschappelijke bewijzen noodig voor de echtheid der H. S. (schoon die wel te leveren zijn en betrekkelijke waarde hebben) om vast te staan in het kinderlijk geloof in Christus en door Hem in den Vader. — De schriften dragen het kenmerk harer geloofwaardigheid en Goddelijkheid in zich. — Wat veronderstelt voorts de stichting der Christelijke Kerk door een' gekruisten? — Wat getuigt de H. Geest in het hart van allen, die willen Gods wil doen, d. i. godzaliglijk leven? Plaats niet zoovele *menschen* tusschen uw hart en uwen God. — De Godgeleerde wetenschap heeft hare waarde zeer zeker, maar tot geloof, godzaligheid en zaligheid is zij gelukkig niet noodig. Hoe treurig zag het er anders met het menschdom uit! — Openbaar eens uw bezwaren hetzij aan Ds. Barger of aan Ds. v. d. Ham. Zij kunnen u tot bestuur en troost zijn onder Gods zegen. Hoe gaarne praatte ik eens met u; maar nu verbiedt mij volslagen tijdsgebrek er iets bij te voegen als alleen de groete, de hartelijke broedergroete aan allen, die mij te U. kennen en in Chr. liefhebben, bij gelegenheid. — Heb goeden moed. De Heer is met u! Zijt Hem in Zijner genade bevolen van

t. t in Chr.

In haast. B. J. H. TAATS."

„A. F.!

Ik moet beginnen met u vergeving te vragen voor het lange uitstel van mijn antwoord. Ik zal u niet vermoeijen met u dat uit te leggen, maar u alleen verzekeren dat het niet uit gebrek aan belangstelling in uw persoon en lot is voortgekomen. Hartelijk heb ik mij, met dankzegging aan God, verblijd over den goeden uitslag van uw kandidaats-examen en eerste preeken. Uw eerste optreden te G. was eene wel wat stoute onderneming, alleen door de omstandigheden te verschoonen. Het komt bij dergelijke gelegenheden vooral, (gelijk trouwens immer) aan op de drijfveren waaruit en de gezindheid waarmede wij handelen; maar ach! zoo ligt loopt er hoogmoed en eerzucht onder, daarom moeten wij op onze hoede zijn. Er is misschien geene zonde, waaraan wij predikers meer blootstaan, vooral als wij veel toejuiching vinden; daarom hoop ik, omdat ik u waarlijk liefheb, dat gij niet te veel zult geprezen worden en ook nu en dan eens een afkeurend vonnis zult hooren. Denk dan aan het woord d. H.: „Wee u zoo alle menschen goed van u spreken." Vooral wensch ik dat gij aan de steile ultra-orthodoxe menschen, — de akeligste soort van wezens die ik onder onze natuurgenooten ken, — niet zult behagen. Het tegendeel zou ik een wezenlijk ongeluk achten. Die menschen doen hier en elders onberekenbaar veel kwaad aan de goede zaak, en de ultra-liberalen (wier rigting meer en meer langs het hellend vlak der mo-

1) Bijv. *Iets over den aard en de oorzaken van Jezus' zielelijden in Gethsemane*, *Ver*. van 1850, bl. 515.

2) Zijne uitgegevene Leerredenen zijn in één bundeltje verschenen, kort na zijn dood, n 1862 bij J. W. Swaan te Arnhem, onder den titel van *Gedachtenis*.

derne theologie naar puur Naturalisme en Pantheisme voortholt,) worden door de narigheden dier ultra-orthodoxen hoe langer zoo afkeeriger van de ware orthodoxie, die er maar al te veel mede verward en op eene lijn gesteld wordt. Ik zit hier nog altijd tusschen twee vuren: het liberalisme en het separatisme; gelukkig dat ik een' zeer uitgebreiden kring om mij heen heb, die met vertrouwen mijn persoon en woord bejegent en waarop ik onder Gods zegen nuttig werken kan.

Schrijf mij eens, als het beslist is of gij doctoréren zult. Het zal mij benieuwen wat Pr. Doedes u antwoorden zal.

Van Prof. Doedes gesproken — bevallen u zijne collegiën goed? Zal hij *Pierson* niet antwoorden? Hebt gij *Lessing*, met eene voorrede van dezen laatsten gelezen? Daar zegt Pierson ongeveer: dat de oude orthodoxen wonen in de vlakte in een' bouwvalligen maar eerwaardigen tempel, de Groningers en andere halve liberalen hebben stroohutten gebouwd tegen den bergrug, maar zij (de moderne theologen) hebben den top des bergs bereikt, vanwaar zij een ruim en vrij uitzigt hebben. — Naar mijne meening zijn zij (om bij het beeld te blijven) de sneeuwlinie genaderd en loopen groot gevaar van dood te vriezen.

Ik heb voorshands geen plan de warme en vruchtbare vlakte te verlaten, en geloof dat de Tempel der *Bijbelsche* waarheid, die zoovele eeuwen trotseerde, alles behalve bouwvallig is. Wel is er van het pleisterwerk van latere eeuwen, waarmede zijne wanden waren ontsierd, afgevallen, maar dat schaadt niet, integendeel daardoor treedt die Tempel in zijne ware schoonheid weer te voorschijn. Intusschen, mijn vriend! wij beleven donkere dagen; en als ik op de menschen zie, dan vraag ik menigmalen: Waar moet het heen met de Nederl. Herv. Kerk? — Maar zie ik naar boven, dan schep ik moed. Hij regeert, die gezegd heeft: de poorten der hel zullen mijne gemeente niet overweldigen. — En — wij weten dat hun die God liefhebben alle dingen medewerken ten goede. Moge het, door Gods genade, voor ons zelven en voor anderen duidelijk en steeds duidelijker zijn, dat ook wij daartoe behooren.....

t. t.

B. J. H. TAATS."

N.B. Onder „de steile ultra-orthodoxe menschen" heeft ook hij andere orthodoxen verstaan, dan die de Gereformeerde Theologie liefhadden: vooral de antinomistische, Brilliaansche, Ledeboeriaansche en van Dijkiaansche partijen.

Van den Ham die, als predikant te Veenendaal, in 1847 promoveerde, gaf in zijne Dissertatie over de Leer aangaande het Oude en het Nieuwe Testament, in den brief aan de Hebreën begrepen, te zien, wat zijne grondige geleerdheid en heldere geest voortbrengen kon. Maar lichamelijke zwakheid werd een groot beletsel. Behalve enkele opstellen, gaf hij nog maar uit *Drie Leerredenen* »ten behoeve van Veenendaals noodlijdenden door de Overstrooming." Hij was toen te Utrecht, zijne derde en laatste standplaats, alwaar hij menigen student in de Theologie een wegwijzer werd tot Christus, den Weg, de Waarheid en het Leven [1]); hij heeft met Taats een tijdlang de Harderwijksche gemeente [2]) gediend.

1) De titel dier Leerredenen; zij verschenen bij Kemink en Zoon.

2) *Taats* en *van den Ham* bekleeden ook daarom eene voorname plaats in de kerkgeschiedenis van onzen tijd, omdat zij, als predikanten te Harderwijk, verscheidene nu als Predikanten werkzame zonen van de hoofdstad der Veluwe tot blijvenden zegen waren.

Die twee vrienden zijn reeds de ruste ingegaan. De derde bovengenoemde, die als Predikant van Vlissingen veel omging met den eerstgenoemden broeder, is, gelijk men weet, hier nog veelzins werkzaam. Onthouding van kritiek is ook ten zijnen opzichte een eisch van waardeering. Maar wij mogen toch niet nalaten te melden, dat Prof. Dr. *J. J. van Toorenenbergen* in vele voortreffelijke geschriften [1]) eerst hoogst belangrijke bijdragen, naar de behoefte vooral van de Broederschap, gaf tot betere kennis van de Kerkleer, en daarna veel deed voor de historie onzer Kerk in den eersten tijd der Reformatie; terwijl hij van 1852 tot '64 *de Boekzaal* (daarbij ook een tijdlang een *Kerkelijk Nieuwsblad*) redigeerde.

Dr. *Barger* heeft op velerlei manier de beginselen van Groen met kracht verdedigd, onderwijl hij vooral de Utrechtsche gemeente met zijne niet alledaagsche predikgaven stichtte. Ook hij behoort niet meer tot de strijdende kerk. Aan den strijd nam hij, soms niet zonder scherpheid, veelal in vergaderingen, deel; indien, gelijk men zeide, de bij Kemmer te Utrecht in 1869 verschenen brochure *Quos Ego*...! van zijne hand is, waarin de wijsgeerige methode van Opzoomer bespottelijk gemaakt wordt, en van *Chantepie de la Saussaye* verklaard wordt dat zijn verstand van de dingen tot heden misverstand was, heeft men daarin eene proeve, hoe hij zich uitdrukken kon. Zie voorts ook zijne »*Onpartijdige beoordeeling* van Dr. Spijkers Leerrede over *de ware éénheid der Christelijke Kerk* 1848. Ook zegt men, dat hij de *Anastasio* was, die tegen de moderne theologie, in later te vermelden brochures, optrad.

Behalve de bovengenoemde broeders, waren te Utrecht drie jongelingen, met verschillende gaven bedeeld, gevormd tot predikanten, aan wie de Vaderlandsche Kerk groote en duurzame verplichtingen heeft, t.w. *J. J. L. ten Kate*, *J. J. van Oosterzee* en *J. I. Doedes*.

Ten Kate behoeven we slechts te noemen; zijne vele schoone talenten zijn in proza en poëzij nog dienstbaar aan de verheerlijking van Christus

1) Vgl. *De Nederlandsche Hervormde Kerk en hare belijdenis in* 1849 (*Vereeniging* v. '49); *Eenige stellingen van den Staat der Rechtheid van den Mensch en zijn staat na den val* (*Ver.* v. '51); -- *De School en de Kerk in* 1851; — *Bijdragen tot de toetsing en ontwikkeling van de Leer der Hervormde Kerk*; — *De Symbolische Schriften der Ned. Herv. Kerk in zuiveren, kritisch bewerkten tekst haar aangeboden tot wettig gebruik* (1869); *Godsd. en Kerk. Geschr. van Marnix van St. Aldegonde* (1871); *Het oudste Nederl. Verboden boek* (1882); en verscheidene andere kerkhistorische uitgaven in de Werken der *Marnixvereeniging*. — Ook in den ná 1867 ontstanen strijd deed hij zich hooren; zie bijv. *Hoe een deel der Dordtsche Nalatenschap verzaakt werd*. Rotterdam, W. Wenk 1879.

door zijne stichting van het geloofsleven. Meer mag er hier niet van gezegd worden [1]).

Van Oosterzee was de eerste van Vinke's discipelen, die onder hem (22 Juni 1840) promoveerde, straks ook tot de heilige bediening (te Eemnes Binnendijks, 5 Feb. '41) door hem ingezegend. De keus der stof voor zijne dissertatie kenschetste reeds toen de wetenschappelijke richting van haren auteur. De wondervolle ontvangenis des Heeren verdedigende, trad van Oosterzee op ter verdediging van het historisch Christendom der Evangelieën, een arbeid waaraan hij, tot aan zijne laatste ure (29 Juli '82), zijne rijke gaven het liefst wijdde en waardoor hij ook het meest gezegend is geworden. Blijkens zijne Dissertatie over de opstanding des Heeren, was ook zijn trouwe vriend Doedes met gelijke gevoelens bezield. Het schijnt dat zij beiden reeds spoedig na het optreden van Strauss ingezien hebben [2]), dat de Apologie veel beter dan tot nu toe het geval was beoefend moest worden, en dat op dit gebied het best gestreden kon worden met gegronde hoop op duurzame zege. Maar al was het doel één, methoden en gaven waren zeer verschillende. Bij van Oosterzee heerschte de welsprekendheid, die combineert, beelden gebruikt, schildert en aangrijpt, maar de fijne verschilpunten niet in aanmerking neemt. Doedes daarentegen toonde een scherp oog voor de fijne puntjes te hebben; analytiseerde; dreef met zijne logica in de engte; hanteerde gaarne het wapen der dialektiek. Gezwegen van zijne bekroonde Verhandeling over de Tekstkritiek, zocht hij in 1847, Predikant te Hall zijnde, het recht des Christendoms te handhaven tegenover de wijsbegeerte, en hare onbevoegdheid aan te wijzen, om een oordeel te vellen over de geloofwaardigheid der Evangelische geschiedenis en over de Christelijke leer, terwijl van Oosterzee eene Verhandeling, ook met goud bekroond [3]), bearbeid had en bearbeiden zou ter aanwijzing van de Apologetische waarde van de *Handelingen der Apostelen* [4]), een *Leven van Jezus* schreef tegenover dat van Strauss (in 1846), en spoedig reeds met Opzoomer slaags was over de waarde van het gevoel in geloofszaken [5]).

Van al den arbeid ook maar oppervlakkig te spreken, door die beide

1) Zie o. a. zijne *Leerredenen* van 1851, verschenen bij *van der Meer en Verbruggen* te Rotterdam, in de *Vereeniging* van '52 beoordeeld, door den zeldzamen leerling van da Costa, die de *Bijbellezingen* van dezen zeldzamen meester opteekende en uitgaf, den heer J. F. Schimsheimer.

2) Vgl. *v. O.* voor *Kerk* en *Theologie* II, 153.

3) *Uit mijn Levensboek* door van Oosterzee, Utrecht 1882, bl. 42.

4) Vgl. *Boekz.*, van '47, bl. 668.

5) Zie diens Beoordeeling in *de Gids*, en afzonderlijk uitgekomen, Amsterdam '46; — vgl. *Boekz.* '47, bl. 411.

mannen ten beste gegeven, gaat buiten het bestek van dit werk. Wij zullen hen nog dikwijls op onzen weg ontmoeten.

Alleenlijk zij hier nog aangeteekend, dat de *Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie*, onder redactie van Dr. J. I. Doedes, Dr. B. J. L. de Geer, Dr. H. H. Kemink en Dr. J. J. van Oosterzee, een schatkamer van godgeleerdheid in behoudenden geest, sedert Februari 1845 de echt wetenschappelijke kennis verrijkten. Brengen wij daarmede nieuwe namen in het verhaal, ook over hen mogen wij hier nog niet bepaald handelen, en stellen ons thans tevreden met de vermelding, dat de Redactie zich vasthield aan de waarheid in Christus geopenbaard, en in het doorgronden en zich tot bewustheid brengen van die waarheid de roeping van den Godgeleerde vond, en dus de beginselen van het Protestantisme, zoowel het formeele als het materieele, als de hare erkende. —

Inmiddels werden te Utrecht vergaderingen van studenten gehouden, onder wie de geest van het Reveil leefde.

Zij droegen geen openbaar karakter, er werd zelfs geen verslag van aangeboden; zij hadden niet hetzelfde doel als de Vergaderingen der Christelijke Vrienden; 't waren immers jongelieden die samenkwamen. Doch juist omdat het studenten, meestal toekomstige dienaren der Kerk, waren; omdat uit hun midden vele mannen zijn voortgekomen, onderscheidene zelfs op den voorgrond traden, welke de Kerk, nog heden ten dage, door Gods genade met zegen dienen; samenwerkende naar de kenspreuk: *Gedenk het Woord!* (Ps. 119 : 49), in broederlijke liefde, met eere de een den anderen voorgaande (Rom. 12 : 10), doende al wat de hand vond om te doen (Pred. 9 : 10), en dus ook met en voor elkander het aangezicht des Heeren zoekende, verdient dat studenten-gezelschap [1]), als »bidclub" bespot, en als »chocolade-club" (omdat er bij de avondvergaderingen niets fijners dan die eerzame burger-

1) Van dezulken werd vijandelijk gezegd wat er in het *Universiteitsblad* van 1854 te lezen staat: (zie *Ned.* v. 3 Mei 1854 N°. 1184):

„Te dezer stede ziet tegenwoordig een Universiteitsblad het licht. Volgens dat blad wordt door de *onder de groene banier zich scharende Theologanten aan de hoogeschool te Utrecht tot versterking hunner partij*, de volgende taktiek in acht genomen: „De pas het gymnasium verlaten hebbende jongeling, opgevoed in de atmospheer der *groene* denkbeelden, komt te Utrecht, voorzien van een aanbeveling aan een der regtzinnige heeren, die waken zal, dat de zaden der regtzinnigheid niet vruchteloos gestrooid zijn. De nieuw aangekomene ontvangt derhalve den volgenden raad van een oud student, welken hij gedurende zijn verblijf aan de Akademie heeft op te volgen:

„„„1o. Kies nooit tot uwe Akademie-vrienden hen die op het punt van Godsdienst eene van de uwe verschillende rigting volgen. (*Rigting* bij hen, die zelfs nog niet eene eerste schrede hebben gedaan op het gebied der wetenschap!!)." "

„„„2o. Zoek zoo min mogelijk de gelegenheid om in betrekking te komen met Juristen, Literatoren, Medici of Philosophen." "

vrouwtjesdrank gebruikt mocht worden) veracht, ongetwijfeld eene eervolle vermelding in de leerboeken onzer jongste kerkelijke geschiedenis.

De oorsprong van dit merkwaardige gezelschap is te merkwaardig, om dien uit de in 1869 gedrukte, niet in den handel verkrijgbare, *Herinnering aan het Vijf-en-twintigjarig jubilee* niet over te nemen.

Op den 21sten Maart 1844 hadden drie studenten in de Godgeleerdheid aan de Hoogeschool te Utrecht hun vriendschapsverbond aan den Heer opgedragen.

Dit driemanschap was de kiem van dien vruchtbaren boom. Het groeide aan tot zeven, en deze zeven werden spoedig voor »piëtisten" aangezien; t.w. *D. Gildemeester* [1]), *N. H. de Graaf*, *H. C. G. Schijvliet*, *J. A. Ruijs*, *L. Tinholt*, *P. A. van Toorenenbergen* en *W. Zegers*. De drie eerstgenoemden werden in het Akademisch gezelschap *Benschalom* gevraagd, hetwelk hun ook toescheen een der voornaamste en best ingerichte gezelschappen te zijn. »Maar, na de zaak den Heer te hebben voorgedragen, en er veel met de anderen over gesproken te hebben, besluit men (schreef een van hen), na eenig biddend overleg, den Heer niet te mogen verzoeken door in een ongeloovigen kring zich te begeven, en bedankte met dien verstande, dat zoo dat gezelschap alle broeders wilde vragen er wel kans op zou zijn dat men het aanname." Toen hier nu niets van kwam, besloot men zelf een gezelschap op te richten; dit geschiedde, en de 8[ste] October was de *dies natalis*. Het had ten doel om, geheel in den geest van het Reveil, de wetenschappen te beoefenen die gevorderd worden tot het voortreffelijk ambt van evangelieprediker, gelijk dan ook de meeste eerstelingen zijn voortgekomen uit gezinnen, waarover de levendmakende Geest des Heeren was gegaan.

*** Tot aan 1859 oefenden de leden zich uitsluitend in de Godgeleerde wetenschappen; in dat jaar echter (den 16[den] November) werd er onder het bestuur van H. V. Hogerzeil, *Voorzitter*, Jb. Moulijn, *Secretaris*, en G. J. Vos Az., *Thesaurier*, eene litterarische sectie aan toegevoegd. Niemand kon echter lid worden dan hij, wien het lidmaatschap met algemeene stemmen der werkende leden werd aangeboden.

*** Met groote dankbaarheid wensch ik steeds te gedenken de vruchtbare werkzaamheden der Theologische en der Litterarische sectie; den uitmuntenden geest die, ondanks soms vrij scherpe kritiek, doorgaans heerschte; de onbevangenheid die, bij alle

„„3o. Bemoei u zoo min mogelijk met wetenschappen, die in geen verband staan tot den Bijbel." "

„„4o. De beoefening der Grieksche letteren ga u niet bijzonder ter harte. Zij zijn veelal kwetsend voor het zedelijk gevoel." "

„„5o. Schuw en veracht alle philosophie." "

1) Vgl. *Ter nagedachtenis van D. Gildemeester*, Utrecht, Kemink en Zoon, 1869, vooral de *levens- en karakterschets*, bl. 1—41, van zijn boezemvriend *Schijvliet*. Als mede „*Herinneringen* zijnen veelgeliefden leerlingen aangeboden" 1869, Utrecht.

gebondenheid aan het Woord, vrijelijk onderzocht al wat in mijne verschrikkelijk stormachtige studentenjaren als de wetenschap aangeboden werd, en den nauwen band van broederlijke welwillendheid die, ondanks alle gebleven verscheidenheden of ontstane verschilpunten en verdeeldheden, de leden bleef verbinden. Er werd veel gedaan aan kritiek, exegese, historie; minder aan dogmatiek, terwijl de uiterlijke welsprekendheid niet vergeten werd. Ik herinner mij bijv. nog een verhandeling en langdurig debat over de beteekenis van *epiousios* in het *Onze Vader*.

⁂ Te Leyden was ietwat vroeger een soortgelijk gezelschap ontstaan onder den naam van *Gegraptai*, tot welks eereleden J. W. Felix en Dr. J. H. Schuurmans Stekhoven behoorden 1).

Maar *Secordabar!* kreeg spoedig ook eene dochter. Aan zijne leden dankt de studenten-vereeniging *Elthetо hé basileia sou!* haar ontstaan. »Gaarne wilden de leden van dat gezelschap nader kennis maken met de zending, maar meenden daartoe eene nieuwe vereeniging te moeten oprichten. Er werd eene Commissie benoemd »voor de zaak van het Zendelingwerk" om het plan breeder uit te werken en toe te lichten. Het was dan op Maandag den 27sten April 1846, dat de kamer van den heer Tinholt een elftal studenten vereenigd zag, bijeengeroepen door de benoemde Commissie »om preliminaire voorstellen te bespreken." Die studenten waren de heeren *A. Murray*, *L. Tinholt*, *Joh. Drost*, *N. H. de Graaf*, *John Murray*, *H. C. G. Schijvliet*, *W. W. Was*, *J. C. van Toorenenbergen* en *D. Gildemeester*; zij besloten tot de stichting. Zoo was de grondslag gelegd voor eene zeer zegenrijke kennismaking met en bekendmaking van het werk der buitenlandsche zending. In October 1847 begon het gezelschap het door sommigen reeds aangevangen tijdschrift uit te geven, dat, evenals het gezelschap zelf, nog bestaat onder den titel van *Berigten aangaande de uitbreiding van Gods koninkrijk op aarde*; de heer J. C. van Toorenenbergen was de eerste redacteur; J. G. Verhoeff de tweede. Maar niet alleen voor de uitwendige zending werkten de leden; ook de inwendige werd ter harte en ter hand genomen: op 4 Dec. 1853 openden zij de eerste zondagschool te Utrecht in de Jeruzalemsteeg. In de vergaderingen van dat gezelschap, dat gedurende zijn vijfentwintigjarig bestaan 168 leden had opgenomen, en waarvan slechts een enkel, zooals Prof. Dr. A. Pierson, aan zijn beginselen ontrouw werd, reikten Theologanten en Juristen, zonen des volks en leden van adellijke geslachten, Hollanders en Duitschers, ja kinderen der Nederlandsche Natie in Europa en Afrika, elkander de hand, om, der ware eenheid in

1) Er bestond tusschen de beide gezelschappen correspondentie en samenspreking, maar niet altijd eenstemmigheid, gelijk te verwachten was. Zoo gingen de Utrechtsche vrienden bijv. ter kerke bij Scholte, hetgeen de Leydsche afkeurden. — Het Leydsche gezelschap heeft echter niet lang bestaan. Het Utrechtsche heeft daarentegen reeds zijn 40jarig jubilée gevierd.

beginsel deelachtig, in gehoorzaamheid aan Christus' zendingsbevel allerlei wenschelijke eenheid te bevorderen, de waarheid in liefde betrachtende.

*** Ook aldus zij mijne heilgroete gebracht aan het gezelschap, waarin ik zelf meer dan éénen zegen ontvangen mocht, en aan welks *vijf en twintig jarig verslag* (niet in den handel) ik de bovenstaande mededeelingen ontleende.

De leden dier gezelschappen hadden zich zelven te leiden en te vormen; de meeste Hoogleeraren waren oud en begrepen hun streven niet. Zij *voelden* het, wat de Utrechtsche School hun aanbood, was niet voldoende, om de stormen hunner dagen te verduren. Daarbij kwam, dat Utrecht in Prof. Opzoomer een scherpzinnigen denker en zéér begaafden spreker kreeg, »die eenmaal op een dwaalspoor geraakt met onverschrokkenheid, langs den met het rigtsnoer der syllogismus afgebakenden weg, in de eenmaal gekozen rigting [1]) vooruitging tot ontkerstening van het Christendom."

Bovendien werd Leyden, geheel in strijd met hare stichting, dienstbaar gemaakt aan gelijksoortige bedoelingen. Het optreden toch van den Hoogleeraar J. H. Scholten met zijn toen ter tijde zeer opzienbarend werk: *De Leer der Hervormde Kerk* enz, waarin hij o. a. Groen en da Costa beschuldigde van gansch niet Gereformeerd en Protestantsch te zijn, was ook daarom zoo belangrijk, omdat van toen af de strijd onzer vrienden gericht moest worden tegen eene richting die, niet zooals de Groninger School aan de Hervormde leerbegrippen hun inhoud ontnam, maar aan de Gereformeerde leer een anderen inhoud gaf, onder voorgeven van haar te ontwikkelen. Groen verweerde zich o. a. in zijn *Kerkelijk Staatsregt* op zijne altijd beleefde en scherpzinnige manier, maar da Costa zou schrijven, gelijk deze regelen te verwachten gaven [2]): »Gij hebt niet te veel gezegd ook tegen dezen schrijver van het meest Jesuïtische boek dat mij van die zijde nog voorgekomen is, — ik voeg er bij, van het meest onlogische boek, dat immer in fraaien wetenschappelijken dosch op het verleiden van gemoed en verstand, en het verkeeren der waarheid is uitgegaan." (Over een en ander spreken wij nader).

Maar nog vóór dat Scholten zijne school stichtte, waren reeds twee leerlingen der Leydsche Academie werkzaam, op wie als op twee rijkbegaafde dienaars des Heeren de Kerk van Nederland gaarne hare aandacht vestigt, maar die gelukkig nog niet tot de geschiedenis behooren. Welk oordeel zij over hem uitspreken zal, is wel met eenige zekerheid te voorspellen, maar

1) Groen in de *Br. v. d. C.*, I, 353.
2) *Br. v. d. C.*, I, 361.

mag toch nog niet geschreven worden. Ik bedoel de innig verbondene, meermalen reeds geroemde mannen, [1]) *Beets* en *Hasebroek.*

De invloed van Beets is door zijne persoonlijkheid, gaven en werkkring bijzonder groot geweest op de leiders van het Reveil, zoolang hij te Heemstede stond; hij bracht bijv. da Costa af van zijne meening, dat zij zich moesten vergenoegen met individueele toebrengingen, en gaf, als een »Engel der gemeente" hem een bijblijvenden indruk van den zegen eens trouwen en beminnelijken herders in de gemeente [2]).

Beets heeft de hoofdgedachte van het Reveil allervoortreffelijkst uitgedrukt, en aanbevolen. Toen hij in 1838 den dood van den schrijver van het beruchte schoolboekje: *de Brave Hendrik* dankbaar en eerbiedvol herdacht, geloofde hij wel aan de voorwerpelijke waarheden des Evangelies, maar was hij er nog niet geheel van doordrongen, en allerminst van de leer van 's menschen volkomene verdorvenheid [3]). Later werd dat anders. Reeds in 1843 was hem geschied, wat hij voorts op het hart van hoorders en lezers zocht te binden: »De *leer* der vrije genade voor dwalenden en verlorenen worde *geschiedenis, eigene* geschiedenis, eene gebeurtenis *feitelijk* aan uwe ziele, en eene gebeurtenis, die het groote keerpunt zij in de geschiedenis van uw leven" [4]). Methodisme, Piëtisme, Empirisme kon met dien eisch gepaard gaan, maar wat hij reeds bij de behandeling van het derde kruiswoord over de bekeering zeide, deed met alle recht verwachten, dat hij zulke krankheden eer bestrijden dan bevorderen zou.

Beets eindelijk, om dit ééne nog te noemen, heeft door zijne *Fantasie en Werkelijkheid* in dien tijd de inbeeldingen der Liberalen in al hare dwaasheden ten toon gesteld, en het Christelijk Schoolonderwijs een krachtigen stoot gegeven.

En het behoort tevens met groote dankbaarheid vermeld te worden, dat hij de veelzins uitnemende geschriften van *John Angel James* aan het Christelijk publiek van Nederland dorst aan te bevelen. Er zijn weinige uitheemsche geschriften zoo leerzaam voor het Christelijk leven, als die van dezen Schotschen leeraar.

Hasebroek [5]) kwam in Juli '51 te Amsterdam, dus tegen het einde van

1) Over hen, als predikers, en ook over *van Oosterzee* als zoodanig, in die periode, vgl. de merkwaardige beschouwing der *Boekz.* van '47, bl. 675.

2) Brief van 26 Sept. '43.

3) *Nijm. Schoolblad,* 2de jaarg., bl. 59, 60.

4) *Kruiswoorden,* Erven F. Bohn te Haarlem, 1843, bl. 55.

5) Vgl., behalve zijne vroegere verschenen *Leerredenen,* zijn *De God des Hemels en de Bergen der aarde* bij Kirberger, en *Geaachtenis,* Laatste Leerredenen, bij Höveker en Zoon, 1884.

dit tijdperk, waarin de Amsterdamsche predikanten de gemeente nog in den waan wilden brengen dat allen hetzelfde leerden, en de rechtzinnige niet bijzonder ingenomen waren met eene hartaangrijpende prediking, als hij stellig reeds te Middelburg had doen hooren. Zijne preekmethode, als die van Adolphe Monod, was uitstekend; zijn hart was in zijn woord, het woord der genade in zijn hart. Welk een opgang hij te Amsterdam maakte, hoedanig zijne prediking was, en welken invloed hij op de gemeente had, geven de boven (bl. 227) medegedeelde regelen van Wormser te verstaan. Welken zegen de Heer door zijne dienst heeft geschonken, is niet te berekenen; duidelijk bleek het echter, dat de veelvermogende Amsterdamsche vrienden van Beets en da Costa in hem hunnen geestelijken vader erkennen. En wat hij zelf van zijn standpunt en richting beknoptelijk uitsprak, is te vinden in zijn *Gedachteniswoord na veertigjarige Evangeliedienst en vijfentwintigjarige ambtsvervulling te Amsterdam*, uitgesproken 12 November 1876 [1]), of in dezen volzin van zijne aandoenlijke en schoone Afscheidsrede [2]), bij het ingaan van zijn eervol emeritaat (30 April '83):

„„Ik ben een zoon van Calvijn", ik erken de gave Gods, in dezen Hervormer aan de Kerk geschonken; ik erken binnen de grenzen, die het Woord daaraan stelt, ook de heilige verborgenheid van de eeuwige genadeverkiezing Gods, die kenmerkend was in zijne leer en meermalen naar hem is genoemd; maar „ik ben ook een kind van het Réveil", welks streven het was, tot den eenvoud van het apostolisch woord terug te keeren, en met name in al hare volheid, in al hare volledigheid, onverminkt en onverminderd, over alle hoofden zonder onderscheid en over alle harten zonder uitzondering de voor allen geldende boodschap des heils te laten klinken: *Alzoo lief heeft God de wereld gehad. Die wil kome en neme van het water des levens om niet!*"

Leyden en Utrecht hebben zich voor een goed deel, met behoud van verschil in methode en beginselen, eenigen tijd later vereenigd in het invloedrijke tijdschrift, ERNST EN VREDE. Maandschrift voor de Nederlandsche Hervormde Kerk, Januari 1853, onder redactie van *N. Beets, J. I. Doedes* en *D. Chantepie de la Saussaye*, en voortgekomen uit onderlinge samenspreking van een vriendenkring van gelijkgezinde predikanten der Nederlandsche Hervormde Kerk. De bedoelde ambtgenooten behoorden dus blijkbaar tot het getal dergenen, die het onbepaald gezag der Heilige Schrift niet alleen boven elk ander, maar ook boven alle bedenking stelden, en op dit gezag aan waarheden gehecht waren, die zij in de Belijdenisschriften hunner Kerk klaar en krachtig beleden vonden, en in meerdere of mindere mate bestreden door onderscheidene richtingen van den tegenwoordigen tijd. Zij waren vervuld van achting niet slechts, maar ook van liefde voor god-

1) Br. v. 27 Dec. '51, 1ste D., bl. 264.
2) *Gedachtenis*, 1884, bl. 191.

geleerde studie en wijsgeerige beschouwing, doch hetgeen men toen — en nu nog! — meestal »*de* wetenschap" noemde, konden zij overeenkomstig hunne beschouwing van het gezag der Schrift geenszins voor iets beters houden dan voor uitlegster der in de Schrift gegevene goddelijke openbaringen. Van elke beschouwing der Kerk waren zij afkeerig, die haar of stelselmatig aan elken wind van leering ten prooi zou geven of gelijk stellen met een op menschelijk verdrag en onderling goedvinden gegrond zedelijk lichaam of genootschap, of eene broederschap van uitverkorenen in de plaats zou willen stellen voor de door doop en prediking zich uitbreidende zichtbare Kerk. Mitsdien met velerlei gevoelens in gedurige botsing, wenschten zij »door eene kalme ontwikkeling en begronding van hunne inzichten, gevoelens en overtuigingen, bij allen die daarvoor vatbaar zijn, misverstanden weg te nemen en vooroordeelen op te heffen,".... en »bij wettige zucht om aan hetgeen zij als waarheid erkennen en belijden ook ingang bij anderen te verschaffen, ook het hunne bij te dragen tot de heeling der verscheurde Kerk en de genezing der kranke Maatschappij." Bij allen *Ernst* rekenden ze op »een oprechte zucht tot *vrede* bij Christenen van alle partijen" [1]).

VI. CHRISTELIJK-PHILANTROPISCHE WERKZAAMHEDEN.

Indien gij achter de lijvige correspondentie's met da Costa en Wormser zoekt naar een opschrift, als het bovenstaande, of naar iets dat daarop gelijkt, zult gij teleurgesteld worden. Uit die afwezigheid af te leiden, dat niemand van die drie zeldzame schrijvers deelde in den arbeid der reddende liefde, zou een zeer onjuiste gevolgtrekking zijn. Maar zelfs Groen vermocht niet van alle werkzaamheden, waartoe het levend geloof drong, de theoretische medewerker, allerminst de bestuurder te zijn. Veel heeft hij uit zijne ruime beurs met milde hand voor haar bijgedragen, maar andere mannen moesten zich met de niet lichte taak belasten, om het Evangelie te brengen tot die leden van den Nederlandschen Staat, die door leven of door leer zijne grondslagen ondermijnden. Te handelen naar het voorbeeld van Hem, die gekomen was om te zoeken en zalig te maken dat verloren was, en zijn eigen volk, dat Hem wilde dooden, te redden van den nationalen en godsdienstigen ondergang, werd veler vurige begeerte en krachtig streven [2]). Drie personen traden vooral bij dien arbeid op den voorgrond:

1) Dat programma vond men terstond „flaauw en weifelend." *Br. v. W.* 2, 6.

2) Een zoon van Heldring, Louis, was de eerste, die een Academisch Proefschrift ter verkrijging van den doctoralen graad aan dat onderwerp gewijd heeft: t.w. „*Inwendige zending en Gemeente*", Leiden 1877. Het is alleszins lezenswaardig.

Heldring, de Liefde en Schwartz. Staan wij echter eerst stil bij een strijd over de uitwendige zending, die veel moeite veroorzaakt en tot de stichting van onderscheidene Zendingsgenootschappen den stoot gegeven heeft.

Ofschoon vijfenzeventig percent van hetgeen de vrienden voor de Uitwendige Zending deden, naar het Buitenland ging, voor de Société's te Parijs, te Genève, te Brussel en te Barmen, wilden zij zich toch aan het Nederlandsche Zendelinggenootschap *), het eenige in deze landen, niet onttrekken; de rechte liefde ontbrak wel, en het vertrouwen was niet ongeschokt, maar toch, er was nog een zegen in, dien zij niet wilden verderven. Die geringe sympathie werd door Groen aangeduid in zijn op zendingsgebied »époquemakend" geschrift: *Het Parijsche Zendelinggenootschap, werkzaam in Zuid-Afrika, vooral ook in Nederland aanprijzenswaard.*" [1]) Dr. Joannes Tideman, maar ook de Hooggeleerde Millies traden tegen hem in het krijt [2]). Groen gebruikte, volgens den laatstgenoemden, die nog wel tot de zachtste beoordeelaars gerekend werd, »middelen die hoogelijk afkeurenswaard", die »een gemoedelijken schrijver volstrekt onwaardig," die »met de zedelijkheid in strijd zijn;" en ondermijnde op eene bedekte, en juist hierom te meer laakbare wijze het genoemde genootschap. In zijn alzoo reeds ter verdediging van zijn zedelijk karakter noodzakelijk geworden verweerschrift [3]), liet hij nu aan zijne verontwaardiging over Evangelie-wegcijfering, onder Evangelische leus, met verschrikkelijke vrijmoedigheid den vrijen loop. *Hij bedoelde plichtmatigen strijd, ter vereeniging op den christelijken grondslag.* Verdraagzaamheid mocht men niet bewijzen aan hetgeen in eigen oog godlasterlijk was. Men mocht niet vergeten dat vereeniging van water en vuur, alleen wanneer het vuur uitgedoofd is, mogelijk wordt. Vooral ééne zinsnede heeft aanleiding gegeven tot allerlei hatelijke uitroepen en aanvallen, de zinsnede: »in de mogelijkheid van het vermoeden ligt hier de genoegzaamheid van het bewijs", die echter in de volgende onmiddellijk verklaard werd: »Verdenking van ontrouw zou geene plaats kunnen hebben, wanneer men deed wat in de tegenwoordige omstandigheden pligt is. Er zijn tijden, waarin men door zwijgen beaamt, door lijdelijkheid ondersteunt, door niet bestraffen van een verderfelijke leer, den leugenprediker gelijk wordt; waarin

*) Dit Genootschap stond van den beginne bij verscheidene invloedrijke personen niet in een goeden reuk. Zie in Mr. J. A. Grothe's rijk *Archief voor de Geschiedenis der oude Holl. Zending* 1ste D., bl. 217; 2de D. bl. 92—98, 122—127 (Utrecht bij C. van Bentum, 1884 en '85).

1) Te 's Hage, bij Roering, 1847.

2) Iets over de geschiedenis van het Nederl. Zendelinggen. enz., Rotterdam 1848, en *De Gids van Febr.* 1848.

3) *Het Nederl. Zendelinggen.*, 's Hage 1848.

men, met de belijdenis van den Heer op de lippen, den Heer verloochent, omdat men aan zijne vijanden de hand reikt." [1])

De geschiedenis van het Genootschap zou Groen in het gelijk stellen, en ongetwijfeld heeft deze gansche strijd een krachtigen stoot gegeven tot de latere stichting van meer dan één inderdaad en waarheid geloovig Zendelinggenootschap.

*** Zooals het *Java-Comité*, sedert 1855 als Ned. Afd. van het Gen. van in- en uitw. Zending te Batavia, gesticht in 1851. Vgl. het Vijfentwintigjarig Verslag in zijn Orgaan: *Geïllustreerd Zendingsblad*, enz. Red. T. M. Looman; —

het *Zendelinggenootschap te Ermelo*, onder 't bestuur van den uit zijn dienst ontzetten, reeds overleden predikant H. W. Witteveen; gest. 18[illegible]1; —

de *Zendingsvereeniging der Vrije Evangelische Gemeente*, gest. 1856; —

de *Zending der Chr. Afg. Ger. Kerk*, gest. 1857; —

de *Nederlandsche Zendingsver.* („nieuw Rotterdam"); gest. 1858; bestaande uit „leden, die erkennen, dat de Heer Jezus Christus hun volkomen Zaligmaker is, die dit in hunnen wandel vertoonen en die verklaren niet te mogen zamenwerken met degenen, die Zijne waarachtige en eeuwige Godheid loochenen." Zie hare *Algem. Bep.* en *Bijz. Bep.*; benevens de *Toelichting* daarvan, gegeven in haren eersten openbaren bidstond den 7den April 1859; alsmede haar nog steeds sprekend *Orgaan*; —

de *Utrechtsche Zendingsvereeniging*, opgericht 13 April 1859, op den grondslag van de belijdenis der „groote waarheden door alle eeuwen in de Christelijke Kerk en bepaaldelijk door alle Kerken der Hervorming beleden." Zie de Circulaire bij en met de *Alg. Bep.*, *Ons Standpunt* in hare *Berichten* van 1861, N°. 10, en deze nog altijd verschijnende Berichten in 't algemeen; — en

de *Nederlandsche Gereformeerde Zendingsvereeniging*, gevestigd te Amsterdam, in October 1859, op „de belijdenis der Hervormde Kerken." Vgl. haren *Heidenbode* in 't algemeen, en hare Circulaire vooral van Juli 1862. —

*** Vgl. voor de geschiedenis van al die Zendingsvereenigingen in ons land het voortreffelijke overzicht van den heer T. M. Looman in *Het eerste Algemeen Evangelisch Nationaal Zendingsfeest*, den 6en Augustus 1865 te Wolfhezen gehouden, *herdacht*, Rotterdam bij G. B. Poeschman.

*** Over den geweldigen strijd, die in het oude Genootschap losbrak, hopen wij later te handelen; doch men verzuime niet, reeds nu kennis te maken met *De Jaarvergadering van het Nederl. Zendelinggenootschap* in 1864, zijnde eene „noodzakelijke toelichting door J. Moll Jac. Zn., J. H. Bösken, M. Cohen Stuart en H. C. Voorhoeve, uitgetreden leden van het Hoofdbestuur." Te Rotterdam bij E. H. Tassemeijer 1864.

Otto Gerhard Heldring, half Nederlander, half Duitscher (geboren te Zevenaar, waar zijn vader Hervormd Predikant was), had met een krank lichaam en een twijfelend, doch naar geloof dorstend hart, ingevolge het Rationalisme en Pantheïsme, in welker strikken hij verward geraakt was, de Utrechtsche Hoogeschool verlaten, om op eene boerderij bij Kleef, onder de leiding van een kundig en godvreezend geneesheer, te herstellen. Deze

1) Vgl. *Br. v. d. C.*, I, bl. 312 v.v.

weldaad ontvangende, maakte hij kennis met »die levende boeken Gods, die op ééne bladzijde meer waarheid en wijsheid bevatten dan honderde boekdeelen door filosofen geschreven." Op 't verlangen zijns vaders zich aan het proponentsexamen onderworpen hebbende, en gelukkig geslaagd zijnde, keerde hij naar de werkplaats terug en werd schrijnwerker. Met weerzin zocht en nam hij een beroep aan, en wel naar Hemmen, die merkwaardige heerlijkheid in het beroemde land der onvergetelijke Batavieren. Hij wist niet wat hij prediken moest, maar hij had geleerd er om te vragen. Zich voor 't eerst voorbereidende om de Kerstfeestviering te leiden, de vragen overwegende »waarom werd Hij als *kind* geboren? Waarom als een *arm* kind?" ontving hij het noodige licht voor oog en hart, de morgenschemering van den helderen dag. »Ik begreep," schreef hij zelf [1], »dat de Zaligmaker als een kind, als een arm kind geboren werd, en dat Hij ook in mij zou geboren worden; — opdat niet de hoogmoed van wereldsche wijsheid, noch de voortreffelijkheid van eigen gerechtigheid, of de kracht van den zoogenaamden godsdienst in mijn hart zouden wonen, maar het Kind -- het Kind Gods, dat, uit genade mij gegeven, mij door zijn bloed met God verzoend heeft, en nu en voortaan in mij de opstanding uit den dood zijn zal, zoodat ik zeggen mag: Ik leef niet meer, maar Christus leeft in mij."

Als redenaar, of als dogmaticus, of als exegeet, heeft Heldring geene verdiensten; er bleef over zijne theologie en kerkelijk standpunt zelfs altijd een nevel van onzekerheid hangen. Aan den orthodoxen kant stond hij evenwel beslist, en de liefde Gods in Christus, den Zaligmaker van verlorene zondaars, heeft hij met al zijn hart gegrepen en naar de mate zijner krachten toegepast. Van zijnen arbeid voor de Evangelieprediking onder de Heidenen en zijne veeljarige redactie van de Vereeniging zullen wij nu niet spreken. Maar aan dien voor rampzalige kinderen van ons eigen volk moeten wij hier eenige regelen wijden; want men mag hem den vader der Nederlandsche Christelijke Philantropie noemen.

Gelijk wij zagen, was het leven van de lagere klassen zijne tweede academie geweest. Haar lijden zou hij in de vruchtbare Betuwe als onder de vleugelen der edelste aristocratie van nabij leeren kennen. Er heerschte veel armoede in zijne gemeente; Heldring wist, door zedelijke middelen vooral, bronnen van welvaart te openen. In de Geldersche Sahara was een buurtschapje ontstaan, Hoenderloo geheeten; Heldring wist het te doen voorzien van een put, een school, en een kerk, waarin de eerste leeraar,

1) *Vereen.* van 1847.

F. A. van Loenen 9 Sept. 1855 zijne intrede deed; terwijl er de heer Mr. J. Messchert van Vollenhoven, destijds Substituut-Officier van Justitie te Amsterdam, op zijne roepstem, in het voorjaar van 1849 een *Doorgangshuis* voor verwaarloosde kinderen (eerst voor *meisjes*, daarna voor *jongens*) gesticht had [1]).

Begon hij alzoo de koorden der beurs van vele vrienden los te maken en hen tevens op den akker te brengen, hij zou steeds meer vragen om de zedelijke ellende te verminderen.

Er was in Nederland wel eene »*Maatschappij tot zedelijke verbetering der gevangenen*, die met de rente van een groot kapitaal (*f* 96000) aan ontslagene gevangenen weder eene betrekking in de Maatschappij zocht te bezorgen, maar, gezwegen van het onoverkomelijk bezwaar dat zij slechts beschaven wilde waar Heldring wedergeboorte onmisbaar achtte, zorgde zij geenszins voor het verwaarloosde kind en het ontuchtige meisje. Bij een bezoek van de gevangenis te Gouda, de eenige in ons land voor vrouwen, ondervond hij tot zijne diepe smart maar al te zeer, dat zijne vrees niet ongegrond was geweest. »Ik verwachtte, schreef hij, slechte vrouwen met het afschuwelijk plan bezig te vinden, om haar, die geen ouders of tehuiskomen hadden in een netwerk van duivelsche list te verstrikken, haar met beloften van een gemakkelijk en lui leven, van mooie kleederen, van rijke maaltijden en een vroolijk dartel verkeer te bedriegen. Mijne verwachting bleek, helaas, maar al te juist te zijn. Onder anderen vond ik een ellendige vrouw, maar al te goed bij de politie bekend, als eene verleidster van arme meisjes onder andere vrouwen en meisjes zitten. Zij had volkomen vrijheid om te spreken en te doen wat zij wilde, nu eens als eene zieke op de ziekenzaal, dan weder als eene gezonde onder de gezonden. Zij was voornemens, wanneer zij vrijgelaten werd, een groot bordeel in den Haag op te richten. Zij zocht nu jonge meisjes aan te nemen onder haar, die haar omringden."

Zoo zorgden de lieden, die zich zoo gaarne als de mannen der wetenschap en de vrienden der menschheid roemden, in hunne verachtelijke wijsheid voor het welzijn der maatschappij. Door het oude, en als verouderd verworpen Evangelie geleerd, zou de orthodoxe Heldring het ééne noodige doen. Bij zijn woord, voegde hij de daad: hij zou huizen der reddende liefde bouwen.

Allereerst een Asyl voor ontuchtige, doch boetvaardige meisjes, om wel-

1) Tot aan zijnen dood toe (8 Juni 1881) heeft deze hoogst bekwame en volijverige Patriciër die stichting met veel moeite en opofferingen onderhouden. Vgl. *Berichten uit het Doorgangshuis te Hoenderloo*, vooral N°. 10 (Amsterdam, 1882).

bekende, doch onjuiste redenen, Maria Magdalena's genoemd. Zijne hofstede *Steenbeek*, niet ver van zijne pastorie gelegen, werd voor hare opneming ingericht, en Mej. P. Voute aanvaardde (in 't begin van 1848) de gewichtige post van directrice, tot haren dood toe (18 April 1877): eene alleszins voorbeeldige leidsvrouw, die er 998 had zien komen, en die voor de terugkeerenden tot de Maatschappij, waarvan er stellig één van de drie waarlijk gered mag heeten, bijzonder gezegend geweest is; ondanks alle afkeuring en tegenspraak, die de arbeid van zekere zijden ontving.

Daarna een huis voor verwaarloosde en bedorvene meisjes van zes tot zestien jaren: *Talitha Kumi* geheeten, niet verre van Steenbeek gelegen, in September 1857 geopend, waarvan de uitkomsten, uitteraard, veel beter zijn dan die van Steenbeek.

Eindelijk voor meisjes van 16—21 jaren die op het punt stonden van ontuchtige meisjes te worden. Zij waren bij stroomen naar Talitha gezonden, meestal vrijgelatene gevangenen. Men kon ze niet weigeren, en toch eigenlijk ook niet op Talitha plaatsen. Heldring rustte niet, voordat hij een afzonderlijke toevlucht voor haar gebouwd had, *Bethel*, het derde in den trias der reddende liefde, in 1863 voltooid, en met kennelijke vrucht werkzaam.

Veel zou nog van Heldrings arbeid te vermelden zijn [1]), zooals van de stichting der *Normaalschool voor onderwijzeressen* te Zetten, geopend 9 Augustus '64, en van de *Vluchtheuvelkerk*. Dit weinige zij genoeg om de hem gegevene plaats en titel te rechtvaardigen. Den 11den Juli 1876 ging hij tot zijne ruste in, opgevolgd door zijnen bekwamen en energieken opvolger en volgeling H. Pierson, laatst Herv. Predikant te 's Hertogenbosch. —

De Mennonieten waren geen volgelingen meer van Menno Simons. Hunne gemeenten hadden in de eerste tijden belijdenisschriften, die door sommige aangenomen, door andere echter verworpen werden, doch, voor een goed deel, met de belijdenis der Hervormde Kerk overeenkwamen. Van lieverlede evenwel drong ook in die gemeenten de geest der ontkenning door, ja verscheidene leeraars stonden aan het hoofd der bestrijders van het wezen des Christendoms. De weg daartoe was gebaand geworden door de verdwijning van den oorspronkelijken geest des geloofs, den geest van het martelaarschap. »Wat praktisch reeds bestond, werd door een oppervlakkig libera-

1) Zijn zoon Dr. L. Heldring, Pred. te Zandvoort, heeft een voortreffelijk werk gedaan door zijn vader in leven en werken te schetsen (te Leyden bij Brill verschenen); 2de (volks)uitgave, 1882. Vgl. ook *J. de Liefde, Vruchten des geloofs, ingezameld op den akker van het Protestantisme*, 5de Stuk, en Beets, *Dichtwerken*, 3, 361, en diens vers bij zijn graf in den laatsten bundel.

lisme theoretisch bevestigd en geregtvaardigd. Het stelde tegenover de erfelijke bedorvenheid de voortreffelijkheid van den mensch" [1]). Geene gemeenschappelijke belijdenis hebbende, en in geen geval aan eene gemeenschappelijke belijdenis zedelijk gebonden, behalve aan de erkenning van Gods Woord en de ontkenning van den Kinderdoop, den Eed enz., hadden er telkens scheuringen plaats, en verlieten onderscheidene geloovigen de gemeenten, waartoe zij behoorden. Behalve dat verdwenen er ruim honderd gemeenten. Wat er overgeschoten was, werd, zooveel mogelijk, door den onvermoeiden ijver van haren Hoogleeraar S. Muller gesteund en in verband gebracht tot de Algemeene Doopsgezinde Societeit, te Amsterdam gevestigd, en van geldmiddelen ruimschoots voorzien. Zijn ijver ontstak menigeen om te ijveren voor behoud en voor uitbreiding. De oude geest kwam echter niet terug. De heer S. Blaupot ten Cate [2]) drukte vrij wel het gevoelen der toongevende meerderheid uit, toen hij aanmerkte: »Wat vragen wij naar liberaliteit, of orthodoxie, zoo wij ons slechts houden aan de beginsels, welke ik boven genoemd heb" (die omtrent den Doop en den Eed); wat zouden wij, Doopsgezinden der 19de eeuw, nog over liberalisme en orthodoxie kunnen twisten?" Doch wat zij dan ook behouden of verloren mogen hebben, elke gemeente bleef op zichzelve staan; geene verbindtenis had eenige kracht, dan voor zoolang de Gemeente zulks goed vond, en de Leeraar was, behoudens de genoemde punten, geheel vrij om te leeren en te doen naar zijne overtuiging omtrent het ééne noodige.

In den jare 1839 nu werd bij de Doopsgezinde Gemeente te Zutphen beroepen de WelEerwaarde Heer Jan de Liefde, de 25jarige zoon van een koster te Amsterdam. Hij had de gevoelens omhelsd van den »orthodoxen" Hoogleeraar Koopmans, dat »sieraad" [3]) der Kweekschool, en was door de lezing van John Angel James' uitnemend boekje *Bestuur en Aanmoediging* tot besliste overgave aan den Heer gebracht [4]). Zijne gemeente echter zag in Jezus niets meer dan eenen volmaakten Israëlitischen zedeleeraar. Met jeugdig vuur, niet zelden met heftigheid en scherpheid, getuigde de bekwame en geestdriftvolle prediker van de Godheid des Heeren, en van de plaatsbekleedende voldoening als den grondslag van de vergeving der zonden. Zijne gemeenteleden verlieten hem, zelfs de ouderlingen en de diakenen; daarentegen werd het kleine kerkgebouw druk bezocht door leden der Her-

1) D. S. Gorter: *Het kenmerkend beginsel der Doopsgezinden.*

2) *Over de getalvermindering der Doopsgezinden.* — Vgl. ook J. H. Halbersma.

3) A. M. Cramer, *Voorr. Leven* enz. v. Menno 1837. — Vgl. zijne *Redevoeringen en Verhandelingen*, en bl. 101 boven.

4) *Volksmagazijn voor Burger en Boer* 1856, bl. 272.

vormde Kerk. De Liefde streed een zwaren strijd. Reeds had hij een scherp afkeurenden brief ontvangen van zijnen »liberalen" leermeester, prof. Muller, benevens het onaangename bericht dat, zoolang hij op die wijze voortging te werken, hem de ondersteuning van *f* 200, door Mullers geheime tusschenkomst hem jaarlijks gezonden, zou onthouden worden. Zijne gemeente beriep een tweeden predikant, naast hem, tegenover hem, wien de helft van het predikwerk opgedragen werd; hij kon er niets tegen doen. Zijne Hervormde vrienden bouwden een lokaal, waarin hij nu om de veertien dagen het Evangelie zou kunnen verkondigen. Houdbaar was zulk een stelling niet, schoon niet onwettig. Getroffen door het verwijt, dat hij toch maar om den broode Doopsgezind predikant bleef, verklaarde hij van het traktement afstand te doen. Alzoo uit deze moeilijkheid gered, bedankte hem zijne gemeente voor zijne diensten, en voor de wijze, waarop hij haar in staat gesteld had den bestaanden band te ontbinden, met het aanbod hem voor den tijd van vier jaren telken jare *f* 500 te zullen uitkeeren. Zoo werd de Liefde uit zijne betrekking gedrongen, en ondervond hij al de rampzaligheid van de Doopsgezinde vrijheid [1]).

Na zijn ontslag (in het begin van 1846) sloot de Liefde zich niet bij eenige kerk aan. Met zijn hart behoorde hij echter tot de Hervormde Kerk: omtrent den kinderdoop [2]) koesterde hij geene overwegende bezwaren meer. Hij had onze Vaderlandsche Kerk lief om hare belijdenis, om haar verleden, om hare beteekenis. Waarom hij zich niet bij haar voegde, waarom hij zich later met de zijnen nevens en tegenover haar plaatste, is te zoeken in zijn kerkbegrip. Hij vereenzelvigde de Kerk met de besturen en de leeraars; de besturen gedroegen zich slecht, en de »gaarne getrouwe" leeraars waren flauwe zielen.

In 't algemeen achtte hij het noodig, dat het in de Kerk door getrouwe plichtsbetrachting, inzonderheid door het bewandelen van den juridischen weg, tot eene openbare breuk tusschen belijders en bestrijders kwam [3]). In elk geval mochten de geloovige predikanten de ambtelijke werkzaamheden van hunne collega's niet ontzien; zij moesten gaan werken in de feitelijk vacante gemeenten. Gelijk hij alles gewaagd had [4]) voor zijne aan-

1) Vgl. S. Muller in de *Kerk. Cour.* van 22 Sept. 1854, en de Liefde's antwoord daarop, Amsterdam, H. de Hoogh, 1854.

2) *Volksm.* 1854, bl. 325 v.v.; ook afzonderlijk in den handel. Vgl. *Niet de kinderdoop, maar de doop der bejaarden is het bondzegel des Nieuwen Verbonds.* Zutphen, 1842, en *W*, Br. I, 126.

3) *Volksmagazijn* 1854, bl. 218 v.v.

4) Vgl. zijne krachtige roepstem: *Gevaar! gevaar! en geen vrede!* (1844).

vallende prediking, geen ander recht dan het recht om te prediken erkennende, alzoo moesten, meende hij, alle predikers, die het Evangelie liefhadden, niets, niemand ontzien, om de waarheid overal te brengen, met de kerkorde te breken, en, als eerste voorwaarde, alle gemeenschap met elken leugenleeraar af te breken.

Nadat hij zich in 1850 te Amsterdam met ter woon gevestigd en aldaar met grooten zegen aan verwaarloosden het Evangelie gebracht had, kwam hij tot zulke beschouwingen. Zij lagen echter reeds in kiem in zijn nooit verloochend doopsgezind begrip van gemeente, versterkt door zijn eigen heftig en onafhankelijk karakter. Dit vereenigd met zijn geloof aan de gemeenschap der heiligen moest hem vroeger of later doen verlangen en jagen naar eene vereeniging in één genootschap van allen, die de hoofdzaak der belijdenis liefhadden. Zoo iets schemerde reeds door in zijn Rapport ter beantwoording van de vraag, op de den 28sten Jan. '46 gehoudene vergadering der Christelijke vrienden gesteld, betreffende hunne georganiseerde en duurzame vereeniging. Dr. Capadose gevoelde dat terstond, waarschuwende tegen de meening, dat zij niet bij elkander kwamen, »om eene *fusie* onderling daar te stellen, waaruit alsdan eene nieuwe vereeniging of kerkgemeenschap met haar eigendommelijk caracter en belijdenis zoude ontstaan", en het vermoeden uitsprekende, dat de Liefde van die vergadering wenschte te maken eene afdeeling van de »Apostolisch-Christelijk afgescheiden gemeente te Zutphen", door hem na zijn ontslag gesticht. *Mr. van der Brugghen* stelde voor de oprichting van eene *Evangelische Maatschappij in Nederland*, die aan de Christenen, uit de verschillende kerkgenootschappen in Nederland, de gelegenheid zou verschaffen, om, met wederzijdsche eerbiediging, en zonder verzaking van elks kerkelijk standpunt, zoo lang met des Heeren toelating, de onvolkomene toestand van hunne splitsing in verschillende kerkgenootschappen moest blijven voortduren, toch naar des Heeren gebod eene ware broederlijke gemeenschap zou oefenen, zich naar buiten openbarende in werken der liefde, als daar zijn: bevordering van het Chr. onderwijs, Evangelisatie en Bijbelverspreiding, Zendingsarbeid, bestrijding van het Pauperisme enz., doch geen vorming of ondersteuning van in of buiten 's lands ontstaande Christelijke gemeenten, welke zich aan geene bestaande kerkgenootschappen mochten willen aansluiten. —

Ook deze denkbeelden zouden niet onvruchtbaar zijn. Keeren wij echter tot de Liefde terug. Bij zijne poging, om met name in de *Haarlemmermeer* het Evangelie te doen brengen, sprak hij zijne beschouwingen, waaraan stellig zijn begrip van kerk, als van een genootschap dat gesticht en ontbonden kon worden ten grondslag lag, zoo mogelijk nog krasser dan te voren uit.

„Zij, die de kerk lief hebben bedriegen zich, zoo zij meenen haar heil te bevorderen, door hare zonden niet te bestraffen, en het regt der waarheid tegenover hare leugenen slechts flauwelijk en van terzijde te handhaven. Waar het ligchaam doodkrank is, is eene crisis dringend te wenschen, en hij is gewis een heilloos en onbedreven geneesmeester, die, uit ontzag voor het geweld der kwaal, de crisis ontwijkt en tracht te verijdelen. De predikanten, die de waarheid voorstaan, misleiden zich gewis door den openbaren strijd, op regtskundigen grond, met hunne ongeloovige ambtgenooten te vermijden. Zij hopen daardoor eene botsing te voorkomen, doch zij bevorderen eene doodelijke tering. De geloovige predikanten behoeven niet te vreezen voor de gevolgen van hunne getrouwheid, *ook al stortte de gansche kerk daarvan in puin.*" 1)

Sedert 1852 zond hij Evangelisten, door hem zelven opgeleid, uit naar verschillende streken van ons land, zooals W. F. Menkhoff, K. Holleman, E. J. Hardenberg. In de *Vereeniging tot Heil des Volks* stichtte hij eene algemeene georganiseerde Evangelisatie (Jan. 1855) [2]), spoedig een 200 leden tellende, te Amsterdam nog zéér gunstig werkende. —

Op de *twintigste*, de laatste bijeenkomst der Christelijke vrienden, den 25sten October 1854 [3]), kwam het tot eene openbare breuk. Hij sprak daar stellingen uit als deze — Heldring en Chantepie de la Saussaye hadden gerefereerd over de vraag: »*of eene kerk alleen bestaan kan door Reglementen?*" —: »De voorlaatste spreker heeft tot zachtmoedigheid aangemaand. Zachtmoedigheid als Christelijke deugd is ten allen tijde aanprijzenswaard. Eene kerk evenwel, die onder eene leugenachtige en tegen Gods Woord vijandige Synode rustig verblijven kan, heeft niet zoozeer vermaning noodig tot *zachtmoedigheid*, als wel tot *stoutmoedigheid*". — »Teregt noemde de voorlaatste spreker de Gereformeerde Kerk bij uitnemendheid eene kerk van martelaren. Predikanten evenwel, die aan de Synode, zooals zij zich nu openbaart, zulk een ontzag betoonen, dat zij zich van alle protest, onderteekening of adhaesie onthouden, loopen langs dezen weg geen gevaar van martelaren te worden." Daarop ontstond zoowel gelach, als grimmigheid in de vergadering. Chantepie verlangde, onder luide blijken van goedkeuring, dat hij zich verwijderen zou, en hij heeft zich op het verzoek van den Voorzitter verwijderd, innig getroffen door de opmerking, »hoe diezelfde predikant, die bij de openbare schending van de eere des Heeren een gansch jaar lang lijdelijk gezwegen had, thans, nu hij zich in zijne *eigene* eer getast waande, terstond en met heftigheid naar de wapenen greep." [4])

1) *Volksm.*, 1854, 217 v.v.

2) Zie de *Statuten* in 't *Volksm.* '56, bl. 366. Vgl. *De Nederl.* N°. 1470.

3) Vgl. over deze *krisis* Br. v. d. C. 2, 296, 302. Dientengevolge werd terstond eene *Vereeniging* gesticht van *Leeraren en Leden der Hervormde Kerk.*

4) Verg. *Vereeniging*, 1854, bl. 441; — *Volksm.*, 1855, bl. 79.

Na deze treurige geschiedenis nam zijne heftigheid tegen de kerk, t.w. tegen de predikanten, toe. In haar, zoo berichtte zijn tijdschrift, heerscht een schromelijk Pausdom. Waarom? »Men doet wat de kerk gebiedt en Christus verbiedt. Men laat na wat de kerk verbiedt en Christus veroorlooft. Men stelt de kerkgemeenschap hooger dan de gemeenschap in Christus. Men stelt het kerkbehoud hooger dan het behoud der zielen." Ja, in Schotland zelfs verspreidde hij allerongunstigste berichten omtrent de nationale kerk.

»Terwijl twee vijfden der bevolking het hoofd buigen onder het pauselijke juk, zeide hij aldaar, kwijnen de drie andere vijfde gedeelten onder den invloed eener sterk-heerschende vrijzinnigheid en verloochening der Godheid van Christus (*unitarianism*)... Van de 1500 predikanten der kerk zijn er niet meer dan 100 bekend, die de regtzinnige leer aankleven, en de Synode heeft besloten eene nieuwe Bijbelvertaling te doen vervaardigen, die, (daar de commissie en vertalers meest allen bestaan uit verloochenaars van des Heeren Godheid,) zonder twijfel hunne gevoelens zal begunstigen, en dus is het te vreezen, dat het geloof des volks, tot dusverre nog ondersteund door de oude Bijbelvertaling, eene der beste in Europa, meer en meer ondermijnd zal worden... De Synode heeft voor deze predikers partij gekozen, en de drie Academiën zijn van hetzelfde zielevergift doortrokken." [1])

De Liefde had een kerkgebouw, op de Spuistraat, Eben Haëzer (zelf woonde hij daarvóór op de Bloemmarkt), dat 1600 hoorders kon bevatten; daarbij een lokaaltje op de tegenwoordige Willemstraat voor 250 hoorders, eene naaischool en eene school voor havelooze kinderen. Zijne prediking stelden enkelen op hoogen prijs; ofschoon soms satyriek en bijtend, was zij veelal hoog ernstig, puntig, Evangelisch, geniaal. Hij bracht velen tot den Heer, doch wist hen niet op te bouwen in den Heer; hij bleef staan bij de eerste beginselen. Eindelijk voelde hij zich gedrongen, over te gaan tot de stichting van vrije gemeenten; in 1856 sprak hij de behoefte daaraan openlijk uit [2]). Had hij vroeger gehoopt, dat de geloovige predikanten met hem gemeenschappelijk den ploeg door een vrij gemaakten akker zouden kunnen drijven, die hoop was in rook en damp verdwenen.

„De kerkelijke procedures zijn ten einde geloopen, en — men heeft zich in de fundamenten der staatskerk weder zoo vastgemetseld als ooit.... De regtzinnige clerikale partij in de kerk heeft zich thans duidelijk genoeg verklaard. Zij *wil* in de kerk blijven, zelfs nadat degenen, die zij als leugenpredikers verwerpt, door een vonnis der hoogste kerkelijke regtbank officiëel als wettige leeraren der kerk erkend en bevestigd

1) *Volksm.* 1856, bl. 99 v.v.
2) *Volksm.* bl. 151 v.v.

geworden zijn. Zij *blijft*, zelfs na zulk eene openbare en grievende nederlaag geleden te hebben, en zelfs na op zoo beleedigende wijze tentoongesteld te zijn. Zij heeft *besloten* alles te vermijden, wat hare verwijdering of uitwerping uit de kerk zou kunnen na zich slepen. Er bestaat nu, althans voor mij, geen twijfel meer."

Bovendien, had hem zijne »losse positie" op den duur nooit bevredigd. Zoo kon hij wel planten, maar niet nat maken; geen tucht uitoefenen; geen orde hebben naar den regel van Gods Woord; en menigeen behoorde inderdaad tot hem, in naam echter tot de Hervormde Gemeente. Derhalve allereerst te Amsterdam eene gemeente gesticht, die vrij was »van alle inmenging van den Staat in hare finantieële en geestelijke belangen, en van alle ondersteuning uit vaste fondsen en vaste goederen", maar gebonden aan het wezen en de hoofdzaak der Gereformeerde belijdenis, tot bekeering en bevrijding der bestaande Kerk. Deze gemeente wenschte hij dat moeder werd van vele gemeenten, onder een Synodaal bestuur, uit haar boezem verkozen, tot regeling van alle gemeenschappelijke belangen.

Den 27sten Juli kondigde hij de oprichting eener »vrije Evangelische Gemeente" af, en bevestigde hij haar benevens hare ouderlingen ten overstaan van vele getuigen; zij telde ongeveer *tachtig* leden, waarvan er 63, bij een goedgesteld schrijven aan den Kerkeraad, zich van de Hervormde Gemeente afgescheiden hadden [1]). In *de Bazuin*, ofschoon het bejammerende dat de Liefde zich niet gevoegd had bij de eerste afscheiding, en verklarende dat Ledeboer en Budding als uitwassen van de Afgescheidene Kerk waren, (maar die hem toch spoedig uitgeworpen zou hebben), werd zijne daad, als een tweede getuigenis met vreugde begroet. Andere afgescheidenen hadden er echter groote bedenkingen tegen. Doch vooral de Amsterdamsche vrienden, de meeste hoorders van de Liefde, hadden geen welgevallen in zijne stichting; nu vooral had hij zich »stinkende" gemaakt; zijn gehoor verliep. Zijne gemeente gaf aan hare leden geen waarborg tegen afwijkingen van de waarheid; zij leefde bij den dag, en verblijdde zich in de hoop, dat zij die morgen ook nog hebben zou. Alzoo nog altijd het oude Mennonietische begrip! In 't volgende jaar telde zij wel 180 leden, en in andere gemeenten, zooals te Ouderkerk aan den Amstel (voorganger Menkhoff) en te Leeuwarden voorganger Holleman) werden toen en later kringen gevormd aan den Amsterdamschen gelijk, maar noch de moeder, noch de dochters konden zich goed staande houden. Zelf stierf hij in kommervolle omstandigheden, en waar zich nog eene van hem afstammende gemeente bevindt, leidt zij een kommervol bestaan. Zijne en hare geschiedenis is eene krachtig waarschuwende

1) Zie de *Statuten* en dat schrijven in *Volksm.*, bl. 294 v.v.

stem, dat zeldzame spreek- en schrijftalenten in de dienst des Heeren [1]) niet voldoende zijn, om, zelfs onder de gunstigste omstandigheden eene onkerkelijke gemeenschap in stand te houden.

*** „*De Liefde* was een man van talent bij nitnemendheid, een dier armen die alles hebben verkregen, een dier zwakken die alles vermogen. Schrijver, redenaar, dichter, komponist, humorist en theoloog, bij afwisseling of tegelijk, was hij rusteloos werkzaam naar de groote verscheidenheid van zijn aanleg ... Hij had een oog voor het komische in de wereld en was bij uitstek goed lachs ... Benepen, afgepast, berekenend, kwamen in zijn woordenboek niet voor. Hij droeg het hart op de tong.... Zooveel ik weet, was twijfel niet zijn deel, maar wel smart, en sterk aangrijpende smart, over de geringe algemeene bewijskracht van die bewijzen die voor hem persoonlijk voldoende waren, om den twijfel te weren." 2)

Groen [3]) zegt van hem: »Te midden van veel strijd en leed, kloekmoedig en blijmoedig evangeliebelijder. Verscheidene zijner echt-evangelische en tevens van vernuft tintelende geschriften hebben blijvende waardij."

Voor menigeen is hij een leidsman tot Christus geweest; maar hij heeft de Christelijke vrienden uiteen gedreven, veel bitterheid tegen zich gewekt onder hen, die gaarne zijn Evangeliearbeid en schriftelijke werkzaamheid ondersteund zouden hebben, en door zijne onredelijke antikerkelijkheid veel onkruid gezaaid.

Werkte de Liefde veel onder het Christelijk gepeupel, ook naar een anderen kant zou de Christelijke philantropie, of, wilt gij liever, de Inwendige zending, zich wenden. Met de rechten van Nederlanders, maar afkeerig van Christelijk geloof en Christelijke zeden, zijn de Joden bepaald schadelijk voor het welzijn der Natie. Hun verblijf in haar midden is zelfs een vraagstuk van algemeene beschaving, gezwegen van de omstandigheid dat zij, uit hoofde van ingekankerden haat tegen Christus en dus ook tegen de Christelijke maatschappij, alles doen wat zij vermogen om haar te ver-

1) Vgl. behalve de genoemde geschriften: *Handwijzer*, met medewerking van Beets, Hasebroek en Heldring — bij Höveker, 1850. *De Diligence. Des Christens rekening van ontvangst en uitgaaf. Almanak voor hart en huis*, bij Höveker, 1850 en volgende jaren. *Waarschijnlijkheid* of *Zekerheid?* Utrecht, J. J. H. Kemmer, 1864. — *Achttal leerredenen over verschillende onderwerpen*, Amsterdam, J. G. Hamel, 1852 (en *andere* meermalen gedrukt, bijv. de uitgave van 1870 te Nijkerk). — *Vruchten des geloofs, ingezameld op den akker van het Protestantisme*, uit het Engelsch door G. Jaspers. Amsterdam 1877. *Klacht- en Juichtoon over de echtgenooten Francesco en Rosa Madiai.* Lierzang, uitgegeven door het Ev. verbond, Amsterdam, H. de Hoogh, 1853. — *Vervolgbundel Ev. Gez.* N°. 194. — *Bij den dood van mijn jongste zoontje*, Almanak voor 1855.

2) *Pierson*, Gids, '83.

3) *Br. v. d. C.*, 2, 9. Men vergelijke ook de oordeelvellingen van Wormser, *Brieven* (zie op 't *Woord* in den Index).

nietigen en Hem, die ons leven is en al onze liefde heeft, te schande te maken; de tijdgeest, voor een groot deel hun geest, wordt door hen integendeel verheerlijkt als »de blinkende Ararat." En in hun eigen midden, zelfs onder de Portugeesche Joden, heerscht weinig degelijkheid en zedelijkheid; volgens het *Israëlitisch Weekblad* van 1851, N°. 43, is er een eeuwige strijd om nietigheden, over vormen, over woorden; vooral op de hooge feestdagen heerschten die twisten. En zie nu, welke raad gegeven wordt:

„Het is meer dan tijd, dat middelen beraamd worden om aan dat kwaad paal en perk te stellen... als scheurmakers, als twistzoekers, als booswichten, moeten de schuldigen uit ons midden verbannen en daardoor schadeloos gemaakt worden... Waar is de Godsdienst, die twist, haat, nijd en tweedracht veroorlooft? Onder ons zijn *traidores* (verraders), die aanhitsen en opstoken... men moet er frisch op inhakken, geen palliatieven, geen vergulde pillen, maar aderlating op aderlating, opdat weinig, maar goed bloed in de aderen blijve stroomen. Dan zal eenmaal de herstelling volkomen en langdurig zijn. Dat geve God Almagtig!"

Doch van al die vraagstukken onderscheiden en zelfs afgescheiden, beproefde men reeds vroeg te werken aan hunne bekeering tot Christus; 't was inzonderheid Capadose, wiens bekeering [1]), evenmin als die van da Costa, eene bekeering zou geweest zijn, indien hij niet, bij zijne voortdurende belangstelling [2]) in de herleving van Neerlands Kerk, die echter eindelijk op een scheiden van elke kerkgemeenschap uitliep, getracht had zijne broeders naar den vleesche met al den ijver van zijne liefde en inspanning van al zijne krachten tot hun verworpen Messias te brengen, en alzoo als geestelijke broeders te mogen begroeten. Geloofden de Joden van da Costa, dat hij tot de geleerde en geachte mannen behoort, die met de volste overtuiging en zonder het geringste bijoogmerk het Jodendom met het Christendom verwisselen [3]), óók van Capadose zouden zij datzelfde met het volste recht hebben mogen gelooven, ofschoon hij veel van den kant zijner familie heeft moeten lijden om zijns geloofs wille. Bovendien trad hij veel meer dan da Costa aanvallenderwijze tegen hen op. In 1846 bracht hij eene *Vereeniging van Nederlandsche vrienden Israëls* tot stand [4]).

Des Christens roeping ook in dezen te betrachten, was meer dan tijdig.

1) Het hartaangrijpend verhaal van zijne *Bekeering*, in verscheidene talen vertaald, is ook menigen Jood tot bekeering geweest; de *vijfde* druk in 't Hollandsch zag reeds het licht (bij J. H. van Peursem te Utrecht).

2) Zie *Geest en Vorm*. Brief aan den WelEerw. Heer J. H Gunning Jr. enz 's Hage, 1863; en: óf *Scheiden* óf *Scheiding*, 's Hage 1866. *De Synode en hare jongstbenoemde Commissie*, 's Hage '73.

3) Vgl. *Mr. H. J. Koenen, Geschiedenis der Joden in Nederland.*

4) Vgl. *Ver.* I, 318, 2, 382.

Wel hadden enkele mannen, zooals Spanheim (gest. 1649), Hoornbeek (gest. 1666), Witsius en Spanheim de zoon, alsmede de sedert 1670 bekeerde Rabbijn Friedrich Rachstadt, voor hunne bekeering gewerkt; wel bezat de Leydsche Hoogeschool in vroegere dagen een leerstoel voor Joodsche Controversen; wel had de Synode van Zuid-Holland in 1677, op het initiatief van Ds. Adrianus Junius [1]) besluiten, als de volgende, genomen:

1°. De openbare en bijzondere gebeden, opdat God naar zijne belofte ons verhoore, en ook de Joden van onze genegenheid tot hunne zaligheid overtuigd worden.

2°. De wegneming van allen aanstoot en elken hinderpaal, waartoe gerekend worden: de hooggaande afgoderij der Papisten, hun beeldendienst en Mis; de schrikkelijke ontheiliging van Gods naam; verzuim en oneerbiedigheid omtrent den openbaren godsdienst op alle tijden, en bijzonderlijk op den dag des Heeren; scheuringen, twisten, oneenigheden over godsdienstzaken; kleinachting en verachting van het profetische woord en de goddelijke schriften; de algemeene afkeerigheid van de Joden en verachting van hen in kwade namen; ongebondenheid onder de Christenen, bijzonder onder kerkelijke personen.

3°. De gepaste middelen: vriendelijke conferentie's met Rabbijnen en andere Joden over de voornaamste punten; oefening der Predikanten in het Hebreeuwsch en prediking over de Wet en de Profeten „opdat de kennisse van Gods Woordt ende wegen onder de Christenen sodanig vermenigvuldige dat deselve tot de Jooden afvloeije ende sij door de Christenen tot ijver verweckt worden"; behandeling van die punten door de Profess. Theol., en door de Studenten, die daarvan blijken geven moesten bij de examina; verkrijging van leeraars en studenten die zich daarmede uitsluitend bezig houden, alsmede met den Talmud enz.; — beveiliging tegen onterving en onderhoud, zoo noodig, van de bekeerde Joden. 2)

Maar zulke besluiten waren niet overgegaan in krachtige door de Joden gevoelde daden. Onder de bezielende medewerking van Capadose ontstonden nu echter in enkele plaatsen Comités met het bepaalde doel om te werken voor Israëls bekeering: te Amsterdam bijv. sedert 21 Oct. '46 in huizen van particulieren en sedert den 3 Juli '49 [3]) in het Kerkgebouw der Hersteld Evangelisch Luthersche Gemeente. Onderscheidene predikanten spraken in die vergaderingen; te Leyden bijv. de Liefde, Brouwer, Barger, Krayenbelt, van Herwaarden, P. A. van Toorenenbergen, Chantepie de la Saussaye, L. J. van Rhijn. Zij baden om den vrede van Jerusalem, d. i. om het wezenlijk heil van Israël in alle opzichten, gepaard met Bijbellezing, met uitlegging der Heilige Schriften in bepaalde betrekking tot de beloften, door God aan Israël gegeven, en om kennis van den Bijbel onder Israël op alle mogelijke en geoorloofde wijze te bevorderen.

1) Vgl. *Vaderl. Kerkgesch.* I, 161.
2) Vgl. het opstel van *S. D. van Veen*, *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 1884.
3) Vgl. de *Ver.* van dat jaar.

De gewezen Fransche Comedie op de Erwtenmarkt te Amsterdam werd in een kerkgebouw herschapen, den 1sten Pinksterdag van 1856 ingewijd, het middenpunt der werkzaamheden, en — een moederkerk voor vele Amsterdammers die later de Hervormde Gemeente zouden dienen.

Eer wij echter tot het mededeelen van volgende gebeurtenissen overgaan, moeten wij nog melding maken van eene gelijksoortige werkzaamheid, maar die uitging van de Engelsche Episcopaalsche Kerk in den persoon van C. W. H. Pauli, die door zijne warme, levendige, orthodoxe prediking in de Koepelkerk (des namiddags) der Evangelisch Lutherschen in 1844 velen trok, en later in een kerkgebouw in de Barnesteeg zijn arbeid, ook tot bekeering van onderscheidene Joden, voortzette [1]; een *Nederlandsche Vereeniging tot medewerking aan de uitbreiding van het Christendom onder de Joden* gesticht hebbende.

In 1850, om tot het hoofdpunt terug te keeren, verscheen Dr. C. Schwartz als zendeling der vrije Schotsche kerk onder de Joden te Amsterdam.

Onder leiding van den Hoogleeraar Hengstenberg had hij les gegeven aan studenten. Eens naar den katheder gaande, zeide de vrouw van een concierge tegen hem: »waarom gaat gij toch niet onder uw eigen volk werken, dat zoo ellendig is." Dit woord wees hem den weg. Hij beproefde te arbeiden in Oostenrijk, maar de Regeering verbood het hem. Daarop trok hij naar Engeland. De Episcopaalsche Kerk deed hem aanbiedingen, maar kon hem niet overhalen; hij sloot zich aan bij de Vrije Schotsche Kerk, die hem in Mei 1844 te Edinburg ordende, en in 1850 op een traktement van *f* 36 à 3800 naar Amsterdam zond, alwaar hij eerst in de »*Perziaansche Kerk*" toespraken hield.

Zijne komst aldaar, waar hij reeds spoedig zich verzwageren mocht met den heer Burgemeester Messchert van Vollenhoven door het huwelijk met eene van diens eigene zusters, en den 1sten Aug. 1858 op den kansel door een Saulusje gevaarlijk gestoken werd — twee gebeurtenissen die zijn invloed en aanzien bijzonder deden toenemen — was in de gevolgen van groote beteekenis. Niet zoozeer om hetgeen hij voor de Joden deed, maar vooral om hetgeen hij sprak tegen de Jodengenooten in de Christelijke Kerk; om zijn optreden niet zelden tegen de Nederlandsche Hervormde Kerk. Den 15den October 1850 verscheen het »Proefnommer" van »*De Heraut*, eene stem over Israël tot Israël." Het beloofde »Verklaring van die afdeelingen der Schrift, die op de Sabbatdagen in de Synagoge worden voorge-

1) Hij werd opgevolgd door A. C. Adler, die nog geholpen wordt door den Hulpzendeling J. P. Bloch te Rotterdam. Pauli stierf na in 1873 wegens lichaamszwakte zijn ontslag genomen te hebben.

lezen"; »Mededeelingen uit den Talmud met betrekking tot de gewichtigste waarheden des Bijbels"; »Karakterschetsen der merkwaardigste mannen uit de Schrift, Beschouwingen over de profecijen en over de godsdienstige inrigtingen en instellingen van het O. T."; »Bewijzen van den praktischen invloed des Evangeliums van de gantsche wereld tot op dezen dag"; »Beoordeeling en berigten omtrent hetgeen op godsdienstig gebied door Israël gedaan, geschreven en gepredikt wordt", terwijl eindelijk de Redactie zich bereid verklaarde, »om de vragen die bij haar mogten inkomen, voor zooverre zij daartoe geschikt zijn, in haar blad op te nemen en te beantwoorden."

Bij Kemink verschenen, door Beets vriendelijk bejegend, door da Costa, ook met een gebed in dichtmaat, gesteund, door Prof. J. J. P. Valeton voorgelicht, door Ds. Tinholt [1]) aangeprezen, door de Christelijke Vrienden gehoord, klom de invloed van *de Heraut* met den dag, te meer omdat het geen partijorgaan wilde wezen, noch van de Anti-revolutionaire, noch van de Ethisch-Irenische richting, van welke partijen het blad trouwens veel verschilde. Doch bij alle der Christelijke Staatkunde gebrachte hulp, heeft het, door voor de Joden altijd het volle burgerrecht te eischen, de volle toepassing daarvan door zijne vrienden onmogelijk gemaakt; bij alle gebruik van den Gereformeerden naam, het Lutheranisme in de leer nooit geheel afgelegd, en het ideaal der Vrije Schotsche Kerk niet onduidelijk aanbevolen.

Nadat in 1860 de thans nog werkende *Nederlandsche Vereeniging* voor Israël, maar die de Regeering, naar het heet, uit bezorgdheid voor de rust tusschen de Kerkgenootschappen niet erkennen wilde, gesticht was, meende Schwartz vier jaren later, dat zijn arbeid alhier gestaakt moest worden.

Hij zou in Londen gaan arbeiden. »Bidt den Heer, dat Hij mij ook zielen in Londen schenke, opdat, zoo wij elkanders aangezicht niet meer mogten zien, vele zielen uit Londen en uit Amsterdam, mijne blijdschap en mijne kroon, elkander voor het aangezigt van God mogen ontmoeten, tot prijs en verheerlijking en eere van den Vader en den Zoon en den Heiligen Geest tot in alle eeuwigheid." Hij zag de Amsterdamsche vrienden weder, doch ging tot zijn Messias den 24 Aug. 1870. —

⁂ Vgl. *Ter nagedachtenis aan Dr. Carl Schwartz*, Amsterdam H. de Hoogh en Co 1871. Dr. Capadose getuigde o. a. van hem: „ik heb hem steeds bewonderd om den ijver waarmede hij bezield was en om den werkzamen geest, die den Hoogduitschen Israëlieten zoo bepaald eigen is, en ook hem zoozeer vervulde; wat deze gewoon zijn in allerlei soort van commerciële combinatiën te betoonen, wist Schwartz op eene geheel eigenaardige wijze in het vermenigvuldigen zijner werkzaamheden ter eere zijns Heilands toe te passen."

⁂ Vgl. *De Intreerede van Dr. Meijboom toegelicht uit zijne eigene geschriften*, Am-

1) Zie bijv. de *Ver.* van dat jaar.

sterdam 1854; *Geloof gij de Profeten?* bij gelegenheid van den Doop van een Israëlitisch huisgezin, 1855. — En eenige andere vroeger verschenen Preeken; vooral de veel gelezene: *De Prediking van een ander Evangelie — vervloekt* 1854, alsmede een groot werk over den Messias. — *Onverschilligheid.* Een antwoord op Dr. Pierson's „Onverdraagzaamheid" 1864.

⁎ Vgl. voorts: *Matig-vrijzinnig Christendom en Jodenbekeering;* naar aanleiding van een opstel in het „Maandschrift voor den beschaafden stand" Juni 1854. Open Brief aan den WelEerw. Heer W. Broes door C. Schwartz enz. Amsterdam bij Höveker 1854. *Woorden van Afscheid,* 18 Sept. 1864, bij zijn vertrek naar Engeland, Amsterdam bij de Hoogh 1864.

⁎ In de *Hope Israëls* heeft de bovengenoemde vereeniging haar belangwekkend orgaan. Vgl. over de laatste bedoelde rechtsweigering o. a. de Ns. 11 en 12 van 1885.

⁎ Ingevolge dien arbeid en het karakter van den oorsprong zoowel van 't Reveil in 't algemeen als van die Missie in 't bijzonder kwamen in de kringen der belijders allerlei vraagstukken omtrent *Israels toekomst* ter sprake, en moesten dus de Profetiën onderzocht worden. Zie bijv. da Costa's *vijf en twintig stellingen* daaromtrent, voorgedragen te Parijs den 30sten Augustus 1855 in de vergadering der Ev. Alliantie.

Vele werkzaamheden tot welzijn van den Naaste moeten wij onbesproken laten. Een enkele, zooals de Vereeniging tot *Afschaffing van Sterken Drank,* vermelden wij slechts met een enkel woord, omdat ze niet van nabij met het kerkelijk leven in verband staat. De gevoelens der mannen [1]) van het Reveil waren daaromtrent dan ook verdeeld. Maar zij heeft toch, sedert hare oprichting in 1844, tot het opwekken van algemeenen afkeer van het in gezonden toestand ongeoorloofd gebruik van Sterken Drank, dat helsche middel des Satans tot uitbreiding van zijn heerschappij, bijzonder veel bijgedragen, vooral onder de beschaafde klassen, ook door eene kortstondige studentenafdeeling te Utrecht in '61 vertegenwoordigd. Door de beste middelen zocht, sedert 1861, *de Christelijke Broederkring* te Amsterdam (»*Des Christens roeping*" tot orgaan hebbende) tot het hoofddoel mede te werken onder krachtigen steun van de Eere-voorzitters Ds. P. J. Helwig, Ds. J. Posthumus Meyjes, Ds. J. P. G. Westhoff, Ds. R. Posthumus Meyjes en Ds. C. S. Adama van Scheltema.

Maar wij zouden ons aan een onverschoonlijk verzuim schuldig maken, als wij niet eenige oogenblikken bij den laatstgenoemden vriend stilstonden, en daarna melding maakten van een paar Amsterdamsche instellingen, die ook bepaald met het Reveil in verband staan.

Eene geheel eigenaardige plaats toch nam die hooggeachte ambtgenoot te Amsterdam in, t.w. de WelEerwaarde Heer Scheltema. Van den beginne had hij een open oog voor de gewone behoeften en ellenden van het werkelijke leven in zijne gemeenten. Maar hij had eene andere

1) Vgl. *de Ver.* v. '49/50, en *des Christens deelneming aan de vereeniging* enz. door *E. Baron v. Lijnden,* Velp, 1852.

opleiding ondergaan, dan Heldring; hij kwam uit den liberalen hoek, en het duurde lang, vóórdat hij binnen het bereik van het Reveil kwam. En hij zou ook voor zijne bepaalde bestemming op eene andere school komen. De philantroop Heldring vond in Duitschland zijn vaderland en ideaal; de philantroop Scheltema in Engeland. Bovendien zou hun arbeidsveld verschillend wezen. Heldring werkte hoofdzakelijk tot bestrijding der ontucht; Scheltema streed tegen den sterken drank, niet maar gelijk het Afschaffingsgenootschap, maar door Evangelieverkondiging vooral, en tegen velerlei andere kankers der Achterbuurt. Ja, 't was de arbeid van eene Engelsche vrouw die hem, na zijne komst te Amsterdam, deed zien wat zijne bijzondere roeping en zijn eigenaardig talent was. Hij heeft zich daaraan met zeldzamen ijver gegeven; stichtte in de Egelantierstraat een wijkgebouw als middenpunt zijner werkzaamheden, en werd op dien weg de man, door wien al wat in de Engelsche taal tot redding van verlorenen sprak, schreef, zong, niet het minst in individualistischen, niet confessioneelen, soms ook in methodistischen geest, toegang verkreeg, en vaak ruimen ingang vond bij het Protestantsche volk van Nederland.

⁂ Vgl. *Afscheidsrede tot de Hervormde Gemeente te Hoorn en Intreerede bij de Hervormde Gemeente te Amsterdam*, 1849. — *Uit de Achterbuurt*, mededeelingen eener predikantsvrouw, Mevr. J. B. Wightman te Shrewsbury. Uit het Engelsch door C. S. Adama van Scheltema, 1862. — *Nadere mededeelingen* enz. — *Wat goeds ik in den vreemde zag*, 1ste en 2de D., 1864, — *Twintig jaren* enz. door D. Felix, Evangelist Amsterdam, 1884.

⁂ Den 21sten Maart 1863 stichtte hij een *Christelijk afschaffers-wijkverbond*, en wel als onderdeel van eene op breeder schaal werkzame *Christelijke wijkvereeniging*, door hem en zijne ouderlingen en wijkbezoekers tot behartiging van het werk der inwendige zending in al zijnen omvang opgericht, en den 17den November van datzelfde jaar werd namens Z. M den Koning door den heer Burgemeester van Amsterdam, Messchert van Vollenhoven, de eerste steen van het naar den Koning genoemde wijkgebouw („Willemshuis") gelegd (8 Mei 1864 ingewijd).

⁂ Opgemerkt hebbende, dat het lied van zeer grooten invloed op het volksleven is, werd door hem eene *„Koning Willemshuis-vereeniging ter bevordering van Christelijken Volkszang"* gesticht. Zij gaf vooral uit de gezangen van *Philip Philips* en *van Sankey*, ofschoon Scheltema zich ook zelf deed kennen als vruchtbaar in liederen 1), terwijl hij voor de muziek krachtig bijgestaan werd door den heer J. J. van Krieken, Hoofdonderwijzer aan de Diakonieschool N°. 1 te Amsterdam. — Vgl. *Het Lied der Gemeente als Evangelieverkondiging bij hare openbare en huiselijke godsdienstoefening ingericht.* — *Waarom is kennis van muziek zoo weinig algemeen?* — *Ons Gezangboek.* Psalmen en Gezangen voor huiselijk en openbaar gebruik. — *Eenvoudig leerboekje voor zang*, naar de methode van Galin – Paris – Chevé, en *Oefeningen uit het Eenvoudig leerboekje voor zang.* — *Zondagschoolzang*, Handleiding voor zangonderwijs in lessen en voorbeelden. Een en ander, of naar het Fransch, of naar het Engelsch bearbeid door Scheltema zelven. – ZINGT DEN HEER. *Twee honderd voor orgel en piano gezette vier-*

1) Van hem zijn ook N°. 222 en 227 in den *Vervolgbundel*.

stemmige liederen enz.; Volksuitgave, 1876. — *De Geschiedenis van de* JUBILEE-ZANGERS enz., met hunne liederen 1877.

*** Ook voor de *Zondagschool* werkte hij onvermoeid. Hij bezielde de *Nederlandsche Vereeniging* en redigeerde mede haar orgaan: *de Christelijke Familiekring.* Zelfs zijn in '79 verkregen Emeritaat dient tot vermeerdering, zoo mogelijk, van alle soortgelijke Christelijk-Philantropische werkzaamheden; ja hij hield nog den 13 September van dit jaar (1885) de *Godsdienstige Rede bij de vijftigste openbare Jaarvergadering der Nederl. Vereenig. tot Afschaffing van den Sterken Drank.*

Van dezen gewezen voorganger te Amsterdam is de overgang tot de »*Diaconiescholen der Nederduitsche Hervormde Gemeente*" aldaar gemakkelijk. Zij bestonden reeds langen tijd. Maar zij kwijnden, onder het liberale regime, in meer dan één opzicht, weg. Evenwel, na de herstelling des Kerkeraads, die met de invoering van het Kiescollegie begon, werd, na een besluit om ze te maken tot Kerkeraadsscholen, de zorg toevertrouwd aan eene Commissie uit dat Collegie, welker invloedrijkste leden tot de mannen van het Reveil behoorden, zooals J. L. Gregory Pierson, Mr. G. H. de Marez Oyens, Mr. M. J. van Lennep, enz. Hare zorg werd ruimschoots gezegend [1]), ook daardoor dat zij aldus in de Gemeente zelve de noodzakelijkheid van het Christelijk onderwijs van alle standen deed inzien.

Doch vooral dient gelet op de *Vereeniging tot verbreiding der Waarheid*, den 11[den] November 1847 in de Hoofdstad des rijks begonnen, onder de krachtige leiding van den onvermoeiden Waalschen godsdienstonderwijzer T. M. Looman. Onderscheidene krachten werden door haar vereenigd, om de geloovigen op te bouwen in het allerheiligste geloof en gemeenschap der Heiligen te oefenen, en ieder naar gave en roeping te doen werkzaam zijn tot uitbreiding van het rijk des Heeren Jezus Christus, »verkondigende de rechtvaardiging des zondaars uit genade door het geloof, vrede door het zoenbloed des kruises, liefde in de gemeenschap des Heiligen Geestes." »*Voor niet meer dan 2 cents per week*" mocht dan ieder persoon worden ingeschreven; die meer wilde bijdragen moest voor vrouw en kinderen inteekenen. De werkzaamheden bestonden *a.* uit de gemeenschappelijke behandeling van Gods Woord en uit gemeenschappelijk gebed tot uitbreiding van 's Heeren rijk op aarde; en *b.* uit Evangelisatie, Bijbel- en Traaktaatverspreiding, het oprichten van Christelijke Leesbibliotheken en het bevorderen van de kennis der waarheid vooral door middel van brei- en naaischolen. De eerste Commissies, aan wie de verschillende werkzaamheden opgedragen waren, bestonden uit de hh. *F. C. Bergman*, *W. Oosten* en *G. Steijling* voor de *Evangelisatie*; — *J. J. Kropholler*, *W. Hultzer Jr.* en *H. G. Tekelenburg* voor de *Leesbibliotheek*, en *J. H. Krot*, *H. Höveker* en *L. van der Bom*

1) Vgl. allereerst de in 1870 en '71 openbaar uitgebrachte jaarverslagen des Kerkeraads.

voor de *Brei- en Naaischolen* [1]) Wat zij alzoo gedaan heeft en waarmede zij gezegend werd, vooral voor de Amsterdamsche gemeente, die door haren arbeid onder het volk behouden werd voor de dienst des Woords, laat zich niet in cijfers uitdrukken. Wij volstaan met de vermelding van eenige feiten en de overneming van twee onderscheidene getuigenissen.

*** Zij verspreidde, reeds in het eerste jaar van haar bestaan, in 2500 exemplaren een blad ter bestrijding van de kermisuitbundigheden, door het *Handelsblad* aantrekkelijk voorgesteld; en den 15den Febr. 1854 werd de eerste steen gelegd van een eigen gebouw in de Elandstraat verrezen, ingewijd 13 Juli 1854. Zij werkte ook tot bestrijding van het Romanisme, gelijk van het Liberalisme, en tegen de onchristelijking van de Staatsschool in 1856. Zij nam krachtig deel in de nationale feestvieringen, bijv. in die van 1863, in den strijd tegen volksdwang, en tegen de heerschappij van het Kerkelijk Liberalisme. Hieromtrent dienden vele van hare leden in Juli 1853 een adres in bij den Kerkeraad om in de vacature te voorzien door het maken van eene nominatie van leeraars die de leer der Herv. Kerk, in hare belijdenisschriften, eerlijk en van harte toegedaan waren, en door het beroepen met name van Dr. Beets. — Daarop werd geantwoord met het beroepen van Meyboom, tegen wiens komst door vele leden, onder leiding van Mr. J. J. Teding van Berkhout, later lid van de 2de Kamer, ernstig en kerkrechtelijk geprocedeerd werd, gelijk wij zullen zien.

Bij de invoering van het Kiescollegie 1867, waren van de 270 gekozenen, alle door leden van haar aanbevolen, 169 leden en begunstigers der Vereeniging. — Haar ledental klom tot ongeveer 5000. — Onder hare leiding werd ook een *Bond* gevormd van gelijksoortige vereenigingen in andere plaatsen, zooals te *Delft*, *Alkmaar*, *Zwolle*, *Naaldwijk*, *'s Hage* — Door haar werd van 1847—67 uitgegeven voor de *Evangelisatie* *f* 16.659,87, voor de *Bibliotheek* *f* 11.161,57, voor de *Naai- en Breischolen* *f* 20.910,21, voor het *Gebouw* (van 1855—67) *f* 46.604,45. — Wat zij voor *Doofstommen* deed, zie de *Herv.* van 6 Oct. '83.

De bedoelde getuigenissen zijn [2]), *a* van Dr. Kuyper:

„.... Ik heb uw vijfentwintigjarigen arbeid wel niet meêgemaakt, maar toch heb ik van uw lijden en strijden in de acten van onzen Kerkeraad gelezen en een deel uwer pijnlijke en toch zoo hoopvolle geschiedenis mogen beschrijven met eigen hand....

„.... Na vijfentwintigjarige worsteling zijt ge tot tijdelijken zegepraal gekomen, en viert ge thans feest in hetzelfde kerkgebouw [3]), in welks kosterij men weleer een folterkamer voor de leerlingen van uw uitnemenden Voorzitter bereid had...."

„Voor zegepraal kan weer nederlaag komen. Kwam die ooit, wees dan nogmaals met uw Vereeniging een bolwerk in den strijd voor 's Heeren zaak, en reken dan ook op mijne zwakke hulpe, die u om Christus' wil geboden wordt...."

b. van Ds. Hasebroek, die zijn dichterlijken wensch aldus eindigde:

1) Vgl. *Ver.* van '48, bl. 275—277.

2) Het *Gedenkboek van het vijf-en-twintig jarig bestaan* enz. (niet in den handel) geeft o. a. ook een overzicht van den zoozeer toegenomen arbeid, die in 1872 *acht zijtakken* telde.

3) *De Nieuwe Kerk.*

„O Levensboom, wien 't licht der Waarheid
Uit hooger sfeer zoo schoon omstraalt,
Blink lang nog in den glans der klaarheid,
Waarmeê ge als Paradijsboom praalt.
Strooi telken jare, telkens meer,
Uw bloesems en uw vruchten neêr,
En worde, als thans, u dank gebracht
Door nageslacht bij nageslacht!"

*** Ter aanwijzing, welk eene liefde begon te werken, diene hier nog de vermelding van het ontstaan der *Christelijke Jongelingsvereenigingen*, sedert 1850, en haar *Verbond*, vooral onder de krachtige medewerking van den WelEdelgeb. Heer P. van Eik 1), en van den oorsprong (in 1848) der latere *Militaire Huizen*, voor het zedelijk welzijn der militairen, aldus geschetst door Generaal *W. von Wrangel auf Lindenberg* 2):

„Lezer! vergun ons, dat wij u even in een klein vertrekje binnenleiden. Omdat het er erg warm is, zullen wij er, al is het er ook zeer opwekkend, slechts kort vertoeven.

„Nu, in dat kleine kamertje (in den Haag) ontwaart ge, als haring naast elkander gepakt, een paar dozijn militairen van alle wapenen, d i. infanteristen, kavalleristen en artilleristen en ook van verschillende rangen, als: onderofficieren, korporaals en soldaten! In een hoekje ziet ge een stok-oud manneken zitten, nl. van Esveld 3), — sedert in den Heer ontslapen — wiens heldere oogen flikkeren en laat er ons bijvoegen: wiens ziel juicht, omdat hij in zijn celletje zooveel jeugdige militairen om zich heen ziet, die hem vragen: „Kom vadertje! geef nog eens een versje op, en lees ons dan nog iets uit Gods Woord voor...." enz. Zoo hebben zij een genotvol avondje, biddende en leerende doorgebracht.

»Lezer! ontrolt u geen traan van dankbaarheid als gij u die stille, eenvoudige bijeenkomst – geheel verborgen voor het oog der wereld – voorstelt?" – vroeg de grijze en hooggeplaatste schrijver terecht.

Zochten vele vrienden alzoo, gedachtig aan het »*Eendracht maakt macht*" samenwerking op Christelijken grondslag, binnen de grenzen van eigen land of Kerk, de gemeenschapsoefening met de vrienden in het Buitenland werd ook ijverig en vruchtbaar geoefend.

VII. GEMEENSCHAPSOEFENING MET BROEDERS IN HET BUITENLAND.

Uit den buitenlandschen oorsprong van het Reveil vloeide als van zelf voort dat, naar den aard van het Christelijk geloof hetwelk aan de ge-

1) Vgl. verschillende *Verslagen* in de *Ver.*, en afzonderlijk gedrukte, zooals dat van 't *Verbond* in 1866, en het *Jaarboekje*; alsmede *de Ned.* van 12 Juni 1854, en de *Open Brief* van den heer v. Eik „*Wees wakker in alles*" 10 Aug. 1870, bij de Hoogh te Amsterdam.

2) Deze belangrijke bladzijde is, meen ik, afzonderlijk niet in den handel, maar komt voor in de *Bouwsteenen*, Tijdschrift voor Inwendige Zending.

3) Uit eene aan het Huis van Oranje zéér gehechte en aanzienlijke, maar door de Revolutie, vooral door Napoleon, vernederde, aan de waarheid getrouwe familie.

meenschap der Heiligen vasthoudt, de persoonlijke betrekkingen met de broeders in het Buitenland onderhouden, maar ook hunne werkzaamheden, zooveel mogelijk, ondersteund werden.

Voor dit laatste behoeft men slechts vluchtig de opgaven van ingekomen bijdragen te doorloopen, die *de Vereeniging* maandelijks jaren achtereen en in toenemende mate verantwoordde. Voor de kennismaking met den aanvang en den voortgang, of ook achteruitgang, van alle mogelijke Christelijke werkzaamheden onder »Christenen'', Heidenen, Joden, enz. enz. zorgde in dat orgaan de heer T. M. Looman met onverdroten ijver en navolgenswaardige nauwkeurigheid. Maar ook, behoeven wij het nog te zeggen? werden de oude vrienden bezocht, en nieuwe belangrijke betrekkingen persoonlijk aangeknoopt.

Wilt gij — om maar niet van de onafgebrokene gemeenschapsoefening van Groen met zijn geestelijken leidsman tot den Heere Jezus, Merle d'Aubigné, te spreken — daarvan eene proeve uit de geschiedenis van da Costa?

De Episcopaalsche Thelwall, onvergetelijk in de geschiedenis van het Reveil, in '36 naar zijn vaderland teruggekeerd, vertoefde in '68 eenige dagen bij dien geloovigen Nederlandschen zoon van Abraham, die van hem getuigde:

„Wiens hart voor Nederland, zijne historie, poëzy, gehechtheid of banden aan Oranje, in het bijzonder ook voor de nagedachtenis van onzen Bilderdijk, nog altijd even warm slaat. Veel genoten wij van de innige godsvrucht en geheel den stichtenden en liefelijken omgang van hem zelven en zijne Egade, tot wie dan ook aller harten ten onzent zich spoedig aangetrokken voelden. Onze thands zes-en-zestig jarige broeder heeft het voorrecht van, bij al den diepen ernst van zijn ambt en karakter, een ruim hart voor veel dat u zoowel als mij belangrijk is, te paren. Bijzonder tehuis in de poëzy en litteratuur van zijn land, voornaam en kundig bewonderaar van zijnen Shakespeare en Milton, verraste hij ons niet weinig door het opzeggen van geheele brokken uit de poëzy beide van Bilderdijk en zijne begaafde echtgenoote .... Het was zijn wensch ons vroeg of laat nog wel iets in Nederland van zich te doen hooren, en *vice versa* Nederland op den voorgang (schoon natuurlijk wederom anders en met een ander doel) der *Macaulaysen* en der *Motleys* bekend te maken en te doen waardeeren in zijne eigene taal en Vaderland.''

Of dit voornemen vervuld werd, weet ik niet, maar zeker is het dat wij aan Groen, die zooveel aan het Buitenland te danken had, ook wederkeerig de meeste bekendheid in het Buitenland te danken hebben. Het onvergankelijk gedenkstuk van zijne historische kennis is tevens de gedenkzuil van het roemvolle leven onzer natie: zijne *Archives* stelden iederen Buitenlander, die de Fransche taal machtig is, in staat om oud-Nederland, en daarmeê ook de Christelijk-historische partij te leeren kennen. Toen Willem III zijne koninklijke bruid te Arolsen kwam bezoeken, bracht hij kostbare ge-

schenken mede voor allen: paarlen, juweelen, en edelgesteenten, en kwistig begiftigde hij daarmede zijne verwanten. Den vader zijner bruid echter reikte hij de 13 deelen der *Archives* over, als het ware om te zeggen: »Uit dat geslacht ben ik gesproten; daarin wordt uwe doorluchtige dochter opgenomen." Verander wat veranderd moet worden, en gij moogt hetzelfde zeggen in betrekking tot den schrijver en zijne geestverwanten.

Bovendien kwam Groen in velerlei aanraking met Duitsche mannen, en maakte hij hen bij ons bekend, al werden zij niet gevolgd.

Als historicus met Leo, die eene zeer onjuiste voorstelling gegeven had van de *Niederländische Geschichten*, evenzoo met Schlosser en Arndt; als anti-revolutionair met Stahl, en met de Duitsche vrienden in het algemeen, aan wie hij meer dan één geschrift richtte; als belangstellend gemeentelid met den Duitschen predikant te 's Hage, Kögel. Vaak vereenzelvigd met de Duitsche Jonkerpartij, vooral met *von Haller* en *Stahl*, moest Groen telkens op de verschilpunten wijzen, maar was hij ook groothartig genoeg, om de lezing van Stahl [1]) krachtig aan te bevelen. Het geschrift van Bickell: »*Die Verpflichtung auf die symbolischen Schriften*" en Baumgarten's *Liturgie und Predigt* wekte in Groen's omgeving vruchtbare indrukken. Maar evenmin als hun Staatsrecht, was de godgeleerdheid der Duitsche broeders over het algemeen, behalve Zahn en Strauss, de schrijver van de *Kerkklokstoonen* en *Helon's bedevaart*, en, voorwaardelijk, Hengstenberg, vertrouwd. Schleiermacher, Böhme, Bunsen bijv. vonden geen gunstig onthaal. Da Costa pleitte reeds vroeg voor de herstelling van eene nationale godgeleerdheid, en nog in 1856 uitte hij met het oog op de oud-Luthersche en Puseyistische partij, den wensch: »Mochten wij toch blijven bij de zuiver Hervormde opwekking en onze kerkbegrippen, noch van Roomsche, noch van Romaniseerende richtingen ontleenen! Wij hebben het Woord van God, dat op geheel andere begrippen en uitkomsten wijst."

Anders was het gesteld met de Fransche en Overzeesche broeders, van wie menige geestesvrucht in een Hollandschen schotel aangeboden werd. De uitstekende geschriften van Merle d'Aubigné over de geschiedenis der Hervorming werden krachtig aanbevolen. De welsprekende Adolphe Monod en de geleerde L. Gaussen werden bewonderd en gevolgd. Alexander Vinet werd genoten, ofschoon gedeeltelijk ook bestreden. Als eene kleine vergoeding voor al dat geestelijke goed werd het *Parijsche Zendelinggenootschap* ijverig gesteund. Guizot gaf »veel uitnemends." Vinets vriend

1) *De Politieke en Kerkelijke partijen in Europa* bedoel ik hier. Zij werden, uit het Duitsch door Dr. A. van der Linde vertaald, te Nijmegen bij Adolf Blomhert in 1865 uitgegeven.

Vullemin uit Lausanne, schrijver van eene voortreffelijke geschiedenis van Zwitserland, werd met alle liefde ontvangen. En in het algemeen, wat de Fransche (Zwitsersche) opwekking gaf en ondernam, bleef bij onze vrienden eene welwillende beoordeeling en eene krachtige ondersteuning vinden. De Waalsche predikant te 's Hage, Sécretan, was veelzins de herder van het invloedrijke kuddeke. (Vgl. bl. 91.)

De oude gemeenschap met Engeland en Schotland werd weêr aangeknoopt, waarbij onderscheidene geestverwanten naar hunne eigenaardige talenten werkzaam waren. Beets, zagen wij reeds, leidde, op het voetspoor van den Franschen broeder Huet, *John Angel James* bij de Hollandsche familiën in; *Horatius Bonar* vond vele luisterende ooren in ons land. Da Costa kwam in verrukking over Elizabeth Fry, de weldoenster der gevangenen, en Groen leidde haar ook in Haagsche kringen binnen. Schwartz stond tot de *Vrije Schotsche Kerk* in nauwe betrekking. De Liefde verzamelde, onder vaak al te zwarte schildering van onze bedorvene toestanden, in die landen gewichtige bijdragen voor zijnen arbeid.

De vervolging van de Madiaïs in Toscane zou hier de levendigste belangstelling vinden, en de beminnelijke Spaansche Martelaar Immanuel Matamoros zou der Geuzen wraak wakker maken, doch dit laatste behoort, evenals de rijk gezegende dagen van de vergadering der Evangelische Alliantie binnen Amsterdam tot een later tijdvak.

Genoeg, wat Nederland niet aan de vrienden bood, dat werd ruimschoots door het Buitenland vergoed. — Opvoeding, stand, betrekking, éénzelfde strijd en geloof werkten saâm tot het oefenen van zulke internationale geloofsbetrekkingen; en in eigen Vaderland schier overal teruggestooten, uit alles geweerd, van alles beticht, gevoelden de vrienden al heel weinig aandrang om met wie hen bekampten gezamenlijk te beraadslagen of zich aan te sluiten bij het bestaande. Menigmalen gevoelden zij zich vreemdelingen in de Kerk die zij lief hadden en het Vaderland dat zij vuriglijk dienden, en waren t' huis onder de »heiligen" van andere landen. En dezen hebben ruimschoots ondervonden, dat hunne broederlijke handreiking aan die veelvermogende edelen niet onvergolden bleef.

Hier schijnt het dus de geschikte plaats te wezen om ietwat uitvoeriger te spreken over de in 1846 gehouden *Evangelische Alliantie*, het internationale voorbeeld, zou men haast mogen zeggen van de nationale Vergadering der Christelijke vrienden te Amsterdam.

Voor hare samenkomsten waren de volgende negen artikelen de grondslag:

„1° De Goddelijke ingeving, het gezag en de volkomene genoegzaamheid der H. Schrift. 2° Het recht en de plicht van vrij onderzoek bij de verklaring der H. Schrift. 3° De eenheid van God en de drieheid der Personen in het Goddelijk wezen. 4° De geheele bedorvenheid der menschelijke natuur als het gevolg van den val. 5° De menschwording van den Zoon Gods, Zijn verzoeningswerk voor de zonden van het menschelijk geslacht, Zijn tusschenkomst als Middelaar en Zijn koninkrijk. 6° De rechtvaardigmaking van den zondaar door het geloof alleen. 7° Het werk des H. Geestes in de bekeering en heiligmaking der zondaars. 8° De onsterfelijkheid der ziel, de opstanding uit de dooden, het oordeel over de wereld door onzen Heer Jezus Christus, de eeuwige zaligheid der rechtvaardigen en de eeuwige straffen der boozen. 9° De Goddelijke instelling van het Evangelisch leeraarsambt, de verbindbaarheid en duurzaamheid der Sacramenten van den H. Doop en het H. Avondmaal."

Bij gelegenheid van de eerste Wereldtentoonstelling te Londen, in Aug.—Sept. van 1851, werden onder de leiding van dat verbond vooral tegenover het Pausdom, eene indrukwekkende Algemeene Vergadering van Evangelische Christenen uit alle landen gehouden, waaronder uit vreemde landen 251, en met name uit Nederland 22, waartoe ook da Costa behoorde [1]) en evenzoo Capadose [2]).

Duizende stemmen zongen van ganscher harte: »Ai, ziet! hoe goed, hoe lieflijk is 't dat zonen Van 't zelfde huis als broeders zamenwonen!" en stortten gemeenschappelijk hunne gebeden uit voor den troon der Genade. »Behalve de zittingen, die aan de lezing der talrijke vertogen waren toegewijd over de vooraf bepaalde onderwerpen, waren er Comités benoemd, om zich met onderscheidene godsdienstige onderwerpen, in betrekking tot het Evangelisch Verbond, bezig te houden. Deze zamenkomsten waren, evenals de door de Engelsche Christenen hier en daar bijeengeroepen afzonderlijke bijeenkomsten, ook voor de buitenlandsche broeders tot grooten zegen."

Elout van Soeterwoude, die waardige vertegenwoordiger van Neerlands roem en kracht, liet er zich zoo hooren, dat wij, ter kenschetsing van den geest des Reveils, eenige passages uit zijne voortreffelijke rede moeten overnemen:

„En mag ik voor een oogenblik dwaas zijn en naar den vleesche spreken, dan meen ik te mogen zeggen, *Holland* heeft regt om gekend te wezen. Hollands geschiedenis is naauw verbonden met de roemvolste en de gewigtigste lotgevallen van bijna elk volk. *Rusland* zal u zeggen wat het verschuldigd is aan het gastvrije verblijf dat Hollands kusten aan *Czaar Peter* aanboden. *Zweden* hoe het kracht vond in Hollands verbond. *Spanje* en *Portugal* hoe zij beurtelings werden vernederd en geholpen. *Italië* en *Frankrijk* hoe Holland eeuwen lang hunne om den geloove vervolgde landgenooten liefderijk opnam. De *Waldenzen* hoe het deelde in hunne beproevingen. *Zwitserland*

1) Vgl. *De Ned.* van dat jaar, N° 380, waarin da Costa zijne indrukken mededeelde; deze opstellen zijn later als een geheel afzonderlijk uitgegeven.

2) *Ver.* VI, 512.

ik weet het, vergeet niet de banden, die het met Holland vereenigt. Onze *Belgische* broeders zullen getuigen hoe Nederland ook nu niet doof is voor hunne behoeften. De *Vereenigde Staten* tellen steeds duizenden, vroeger gastvrij in Holland opgenomen of zelven daaruit gegaan. De vrede van Munster mag mijne *Duitsche* vrienden herinneren welk gewigt Nederland, na 80 jarigen strijd en opoffering, kon leggen in de staatkundige weegschaal, om godsdienstvrijheid aan Europa te verzekeren; en geen tak is er van wetenschap of kunst die u niet Hollandsche namen herinnert, aan welke gij u allen verpligt rekent.

En gij, mijne lieve broederen uit *Groot-Brittannie*, aan wie meer dan een band van vroegere en latere tijden mijn vaderland en mij hecht, zult gij vergeten hoe, door Hollands opoffering en inspanning van krachten, uwe en onze *Willem III* in staat is gesteld zijne groote gaven ten toon te spreiden en de schrikkelijke alliantie van despotisme en bijgeloof, die Europa bedreigde, te vernietigen?

Holland heeft u lief en bewondert u; ook ik die tot u spreek, die mijne kinderen mag wijzen op hun voorvader *Dijkveld*, wiens invloed op de gebeurtenissen van 1688 zeker niemand uwer onbekend is, die door eenen geëerbiedigden vader (eens ook de vertegenwoordiger van zijnen Vorst aan uw Hof) ben opgevoed in de leer dat *Engeland* onze eerste, onze natuurlijke bondgenoot is en jaren lang was toegevoegd aan mijnen overleden heldhaftigen Koning, die met u bij *Salamanca* 1), *Vittoria, Cuidad Rodrigo, Quatrebras* en *Waterloo* overwon en daar zijn bloed met dat van uwe en onze dapperen plengde 2)".

De vrienden spraken over het stichten van een Nederlandsche Afdeeling der Alliantie [3]) niet eenstemmig. Maar bij alle roerende klacht over het verval van Nederlands Kerk, hebben zij toch nooit Nederlands Volk met eenige minachting bejegend. En hoezeer ook bewust dat hunne voorvaderen, althans voor een deel, niet weinig hadden bijgedragen tot Neerlands grootheid, en nog heden ten dage als flonkersteenen schitteren in de kroon van Neerlands Maagd, toch was daar geene zelfverheffing, veeleer zelfachterstelling, nu en dan eene houding als van de nederige schoone, die zich hare schoonheid bewust is, en in haar hart Gode de eere die Hem toekomt zoekt te geven met de bede om verlossing van allen hoogmoed. Moge al een enkel boek van andere mannen, in den vreemde vertaald, hunne namen op veler lippen gebracht hebben, die mannen van het Reveil brachten niet in de eerste plaats hunne eigene voortbrengselen maar, reeds door hunne familienamen en door hunnen geest, het Vaderland met zijne Vorsten,

1) De jeugdige held heeft daar, volgens zijne mij mondeling medegedeelde verklaring, aan da Costa in zijn kabinet op het Paleis te Amsterdam gedaan, *geleerd tot God te roepen.*

2) Vgl. *De Ver.*, III, 69, Bijblad; *de Heraut* en *de Handwijzer* van dat jaar.

3) Het denkbeeld werd populair verdedigd door broeders van verschillende genootschappen, bijv. door Ds. *W. Koopmann*, boven reeds genoemd in eene in 1867 uitgegevene preek: *De Evangelische Alliantie beschouwd in het licht der goddelijke openbaring* naar Gen. 2: 7—15.

met zijne Kerk, met zijnen God in de harten van duizende buitenlanders, die het vergaten, maar nooit vergeten mochten.

Hun verkeer met het Buitenland heeft ook geene schade gedaan aan hunne liefde tot het eigen land, al hebben zij wel wat vreemde dingen aangenomen en overgeplant. Maar wat de grootste dichter van het Reveil in latere dagen zong, dat was en bleef in hun hart:

„Zoet Holland, lieflijk Holland,
Mijn Holland, weet gij wat?
Ik heb u heel mijn leven
Steeds even lief gehad..." 1)

En het *Hollandsch Lied*, door denzelfden zanger in zijne Heemsteedsche periode gezongen, zongen al de vrienden van ganscher harte mede:

„God zal met ons en Holland zijn,
Zoo wij hem needrig eeren.
Die God, die uit den hemel ziet,
Is ons een burcht, ons schild, ons lied,
Hij is de Heer der Heeren..." 2)

Maar hoe groot Nederlands verhooging dientengevolge ook geworden moge zijn in de waardschatting van buitenlanders en inlanders, de gedachten, door de eersten uitgesproken, en de voorbeelden, aan hen ontleend, werkten op de Nederlandsche vrienden — en vriendinnen — bezielend en vruchtbaar in velerlei gaven, voorbidding en arbeid terug, ofschoon het bepaald onmogelijk blijft dien invloed in alle bijzonderheden aan te wijzen of na te speuren. En moge dan al het Bijbelsche Christendom boven confessioneele verscheidenheden wel eens wat al te sterk gedrukt zijn, tegenover al de heerschende voorliefde voor verscheidenheden en individueele karaktertrekken, waaraan de Nederlandsche belijders niet zelden leden, was dat allieeren een niet ondoelmatig geneesmiddel. —

Bij al dat streven nu om werkzaam te zijn voor het geloof, moeten wij hier ook nog stilstaan bij

VIII. POGINGEN IN 'T BELANG VAN DE KERK DOOR MIDDEL VAN HOOGER ONDERWIJS.

De Theologische Faculteit bestond, volgens den uitgedrukten wil van den Wetgever, voor de opleiding van bedienaren van den Hervormden

1) Van 1872 — *Dichtw.* 3de D. bl. 401 — 1878.
2) Zie het 2de D., III.

Godsdienst. Het Gouvernement had de bevoegdheid, te ontslaan wie naar zijn oordeel niet voldeed aan die bestemming. Toen nu de Zeven Haagsche Heeren zich beklaagden over de Academische opleiding tot Predikanten, zij die zooveel invloed op het Gouvernement schenen te hebben, werden onderscheidene schuldige professoren ongerust. Hun Adres aan de Synode had echter niet ten doel om op de Regeering te werken, en het is ons niet bekend, dat zij er dientengevolge aan gedacht heeft, om met haar gezag op te treden tegen het misbruik van het Theologisch Professoraat. Wel zou da Costa's *Rekenschap van gevoelens* zulke denkbeelden opgewekt hebben en de Minister gezind geweest zijn één Hoogleeraar, ten voorbeelde, te ontslaan. Groen's *Adres* evenwel bleef in strekking en werking binnen de kerkelijke wereld. Het verlangde niets anders dan *openlijke afkeuring* van hetgeen met het wezen en de hoofdzaak der Hervormde leer, zooals die begrepen was in de Formulieren, in prediking of onderwijs, in tegenspraak is, »en bepaaldelijk eene stellige verklaring, dat de leer, welke door drie Hoogleeraren in het tijdschrift *Waarheid in Liefde* voorgedragen wordt, strijdig is tegen de belijdenis der Hervormde Kerk en de zaligmakende leer der Heilige Schrift."

Waarom? Waarom van de *Synode?*

Omdat de Regeering in dezen ten onrechte alleen verantwoordelijk gesteld is. »De Regeering, ter goeder trouw voor de belangen der Kerk bezorgd, zou aan de Gereformeerde Kerk geen Hoogleeraars opgedrongen hebben, openbare tegenstrevers van den hoofdinhoud van haar leer, indien eene getrouwe Geestelijkheid door vrijmoedige tegenspraak hunner dwaalbegrippen, door afwijzing hunner kweekelingen bij de Examens voor het Provinciaal Kerkbestuur, het Gouvernement omtrent den verderfelijken en althans Anti-Gereformeerden geest van hun onderwijs behoorlijk ingelicht had."

De Synode had het uitgesproken [1]: »Meer dan ooit te voren doet de tijd dien wij beleven, de grootste behoefte gevoelen aan waardige Evangeliedienaren, die met den heiligsten ijver voor hunne gewichtige taak doortrokken, met den geest van Christendom en Protestantisme geheel vervuld, met eene grondige kennis van de reine leer des Evangelies tot hun werk toegerust, en met vaste overtuiging en gemoedelijke trouw verkleefd zijn aan de Hervormde belijdenis, welker prediking en handhaving de Kerk waarin zij dienen, met volle recht van hen mag verwachten en vorderen." Daarom wenschte de Synode rechtmatigen invloed op de keus tot professoren te verkrijgen. Doch deze aanvrage zou niets beteekenen, »zoolang

1) Hand. van 1841, bl. 139.

de leer der Kerk ook in het Kerkgenootschap met voeten getreden wordt;" en geenerlei blijk van afkeuring geeft, »waar het groot en dringend gevaar der Kerk en de eer des Zaligmakers eene kreet van verontwaardiging gebiedt."

Eindelijk had de Synode in dat zelfde jaar [1]) verklaard, dat »zij aan wie het onderwijs en de opleiding onzer aankomende Leeraren is toevertrouwd, van den Protestantschen geest doordrongen en met vurige begeerte tot het behoud der Evangelische beginselen bezield zijn." Dit nu was bepaald onjuist. Veeleer moest de Synode, met ernstige en liefderijke waarschuwing aan de Apostolische uitspraak herinneren, dat de Zone Gods vertreden, en het bloed des Testaments onrein geacht, en den Geest der genade smaadheid aangedaan wordt."

Sedert werd de geest der Synode er niet beter op, en het Ministerie Thorbecke, het publiek recht der Gezindheden ontkennende, vroeg voor de Hervormden slechts naar zoogenaamde Wetenschap, terwijl het voor de andere Gezindheden geen bezwaar in Gezindheids-Seminariën zag.

De ontkenning van dat recht werkte niet onnuttig, gelijk Wormser in de *Nederlander* van 25 November 1851 opmerkte:

„Zijne verklaring dat de *erkende* GEZINDHEDEN niets anders dan PARTICULIERE GENOOTSCHAPPEN *zijn*, is zoo cordaat, dat, indien er nog eenige spranken van christelijk leven bij de natie overgebleven zijn, deze daardoor opgewekt moeten worden. De verklaring staat niet in verband met de *scheiding van Kerk en Staat*, maar is eene regtstreeksche *vernietiging van de Kerk*. De uitdrukking zelve: *scheiding van Kerk en Staat*, geeft nog te kennen, dat de Kerk een ligchaam is, hetwelk een *publiekregtelijk* karakter bezit. En inderdaad, de Christelijk-Protestantsche Nederlander, met zijne historische herinneringen, en geplaatst tegenover de Kerk van Rome, wordt grievend miskend, wanneer de Regering, in strijd met *de Grondwet*, hem zijne *Kerk* ontneemt, om hem niets dan een *particulier genootschap* te laten behouden."

En zeer juist werd, eenige maanden later, in dat zelfde blad opgemerkt:

„Men ziet, dat bij de bestaande organisatie van het Hooger Onderwijs, wat de godgeleerde wetenschap betreft, uitdrukkelijk het stelsel van *gezindheidsscholen* is aangenomen, en dat de *Roomschgezinden*, de *Lutherschen*, de *Doopsgezinden*, de *Remonstranten* hunne afzonderlijke *Seminaria* bezitten, terwijl de Theologische Faculteit aan onze Hoogescholen uitsluitend tot vorming van leeraren voor de *Hervormde* kerk is bestemd.

De Regering evenwel verklaart, wanneer er sprake is van de benoeming van een hoogleeraar in de godgeleerdheid, dat zij van een *regt der Hervormde Kerk* niets begrijpt, en dat zij alleen heeft acht te geven op het belang van de Wetenschap.

Dring dan, zouden wij mogen zeggen, uwe wetenschap, die onze Kerk verwoest, zoo gij er regt toe hebt, ook op aan de Roomschen, Lutherschen, Doopsgezinden en Remonstranten. Waarom is het alleen de Hervormde Kerk, die van hare Belijdenis en

1) Hand. bl. 95.

van haar kerkelijk bewustzijn beroofd en door uwe fraaije wetenschap ten gronde gerigt moet worden?..." 1)

Nu was het de toeleg der vrienden, buiten de Hoogescholen om, alwaar noch een *da Costa* of een *Beets* in de Letteren, noch een *Doedes* in de Kritiek, noch een *van Oosterzee* in de Apologetiek, noch een *van Toorenenbergen* in de Dogmatiek schitteren, maar alleen de ongeloovige wetenschap propaganda mocht, de Hervormde Gemeenten van Hervormde Leeraren te voorzien; mocht toch ieder die zich tot het geven van hooger onderwijs geschikt gevoelde niet aan anderen onderricht geven?

Het unioneerend plan van Wormser opgegeven zijnde (vgl. bl. 229) kwam bij den desperaten toestand der Academie's, het streven van da Costa op den voorgrond naar de oprichting van een Seminarie (gansch onafhankelijk van diens plannen), dat »voor de geloovige wetenschap en onze theologiseerende jeugd" het eenige middel van mogelijke redding scheen [2]). Groen was met alle zulke middelen weinig ingenomen, al hielp hij ter wille van het Evangelie en uit broederlijke liefde. Met kracht pleitte hij in de Kamer [3]) voor vrije beweging in de praktijk, de *verscheidenheid der rigtingen in de wetenschap.* »Op eene academie moet zijn ontwikkeling der geesten door *strijd*, eene hoogeschool is een strijdperk; *animal disputax* te zijn is de eerste hoedanigheid van een academieburger. Geen ontwikkeling der wetenschap zonder strijd. Eene academie is te regt vergeleken bij een *brandpunt* waar, door den gloed der discussie, de wetenschap zelve wasdom verkrijgt; waar men tegen de bezwaren van het practische leven door vuurproef gehard wordt; een brandpunt waarvan licht, warmte en gloed over het geheele land moet uitgaan. Hoe zal dit geschieden indien elke vonk gesmoord, elk ontvlambaar element geweerd wordt? Gij wilt licht en warmte, en gij wilt geen vuur?"

Is het doel van deze pleitrede voor verscheidenheid alleszins doorzichtig, het blijft toch duidelijk dat Groen het bestaande Academieleven wilde behouden, en stellig, wanneer voldaan werd aan deze eischen: »vrijheid voor bijzondere inrigtingen van hooger onderwijs; afschaffing der verplichting om Collegie te houden; mogelijkheid om privaat-docenten aan het academisch onderwijs te verbinden. Daar tegenover een stelsel van deugdelijke examina, als waarborg dat de vrijheid niet zal worden misbruikt..." [4])

Van *Privaat-docenten* verwachtte da Costa echter niet veel, omdat zij

1) Vgl. *Adv.* 2, 63, 71.
2) Br. *v. d. C.* 2, 52.
3) *Adv.* 2, 64, 219.
4) *Adv.* 2, 221.

niet nationaal zijn [1]); een Gereformeerd Seminarie moest er komen, en kwam dan ook onder den naam van Schotland [2]), waarvan da Costa de ziel werd, welke den 20sten Aug. 1852 aan Groen schreef:

„Het Seminarie wordt door de Schotsche kerk ingericht tot het vormen van zendelingen en allerlei arbeiders ter verkondiging van het zuiver Evangelie, bepaaldelijk overal waar buiten Nederland Hollandsch gesproken wordt; de missie tot Israël daaronder begrepen, en de behoeften *binnen* de grenzen van het land niet uitgesloten. Het onderwijs wordt zoodanig ingericht dat Evangelieverkondigers en geloovige Godgeleerden daarvan voor hunne roeping als Leeraars enz. nut kunnen hebben, en ook daartoe opgeleid kunnen worden. Alleenlijk laat het Seminarie aan de onderscheidene Gemeenten of Genootschappen alles over, dat tot de plaatsing zijner kweekelingen behoort. De basis blijft altoos het denkbeeld neergelegd in Wormser's programma, zooveel mogelijk.

Wat mij in het bijzonder betreft, ik vereenig mij uitnemend met dezen grondslag. Alleenlijk staat bij mij meer op den voorgrond of, wil men, op den bodem des harten, het *noodige* en *plichtmatige* getuigenis tegen het ongereformeerde onbijbelsch onderwijs, dat de Kerk overheerscht. Het blijft bij mij altijd iets onbestaanbaars te klagen over de onrechtzinnigheid der Leeraars, en de bron, waaruit werkelijk dat bederf voort komt, ongemoeid te laten. Wij willen de bestaande Academiën natuurlijk niet ter zijde stellen, maar alleenlijk ons door haar bestaan in onzen gang niet laten storen of belemmeren."

In de *Nederlander* (N°. 850) verscheen het Programma van de stichting, die den 24sten Augustus 1852 een Seminarie der *Vrije Schotsche Kerk* werd *voor binnen- en buitenlandsche Evangelisatie.* Ter kenschetsing laten wij hier volgen het Programma van 24 Sept. 1853.

1. De Vrije Schotsche Kerk, ten gevolge van aanbiedingen tot haar uit Nederland gekomen, is sedert den 24. Augustus 1852 in het bezit van een Theologisch Seminarie voor binnen- en buitenlandsche Evangelisatie, te Amsterdam gevestigd.

2. Behoudens het oppertoezicht der Vrije Schotsche Kerk is thans het Bestuur dezer instelling zamengesteld uit de heeren:

Mr. G. Groen van Prinsterer, *Presid. Honor.*; Mr. Is. da Costa, *tijd. Presid.*; Ds. G. Barger. Mr. J. J. Teding van Berkhout. Dr. A. Capadose. Mr. P. J. Elout van Soeterwoude. Ds. O. G. Heldring. Jhr. Mr. J. W. van Loon, *tijd. Secr.* Mr. Æ. Baron Mackay. Ds. C. Schwartz. Ds. R. Smith.

3. De instelling heeft ten doel, op den grondslag der Nederlandsche Hervormde Belijdenisschriften, door middel van wetenschappelijke opleiding arbeiders te vormen voor het Koningrijk van God in de onderscheidene werkkringen, welke zich, vooral in onze dagen, zoowel op het gebied der Christenheid als daarbuiten aanbieden. Ofschoon derhalve de Vrije Schotsche Kerk zich bepaaldelijk het zendingswerk, zoo binnen als buiten 's lands, bij de vestiging van het Seminarie ten doel stelt, zoo worden evenwel in geenen deele uitgesloten de zoodanigen, die van het onderwijs bij deze instelling te verkrijgen, zullen wenschen gebruik te maken tot hunne vorming voor het leeraarsambt.

1) *Br. v. d. C.* 2, 52.

2) Vgl. *Br. v. d. C.* 2, 62, bl. 72, 75, 98, 114. 149 enz. Alsmede: *De Vrije Schotsche Kerk en hare zending in Nederland* enz., door C. Schwartz en R. Smith, 1853.

4. Het Seminarie zendt zelf geene arbeiders uit, noch belast zich met hunne plaatsing, maar geeft alleenlijk tot het reeds te kennen gegeven doel de hieronder nader te omschrijven opleiding.

5. Tot de lessen in het Seminarie zullen worden toegelaten zij, die den ouderdom van achttien jaren hebben bereikt, getuigenis hebben van Christelijk geloof en wandel, en blijken kunnen geven van een goeden aanleg voor den arbeid, waaraan zij zich wenschen te wijden en van de noodige voorbereidende kundigheden, om van het onderwijs door het Seminarie aangeboden, te kunnen nut hebben.

6. Eens in het jaar en wel in de laatste week der maand September, zal door of van wege het Bestuur een examen van de zich aanmeldende kweekelingen worden afgenomen.

7. De lessen worden in den regel gegeven in het gebouw op de O. Z. Voorburgwal bij de Stoofsteeg.

8. De lessen zullen in den cursus aanvangende 3 October 1853 gegeven worden in de volgende vakken:

Nederlandsche taalkunde, en

Geschiedenis des Vaderlands onder de Bourgondische en Oostenrijksche grafelijke huizen en gedurende den strijd met Spanje, door Mr. J. J. Teding van Berkhout.

Algemeene geschiedenis vooral in verband met de geschiedenis van het volk Israël, door Jhr. Mr. J. W. van Loon.

Latijnsche en Grieksche taalkunde, door Dr. A. F. van de Laar Jr.

Praktische Schriftverklaring, door Mr. Is. da Costa.

Uitlegging van den brief aan de Hebreën met betrekking tot Symboliek en Typiek, door Dr. C. Schwartz.

Exegese van de twaalf eerste Hoofdstukken van de Handelingen der Apostelen en van den Eersten Brief aan de Corinthiers, door Mr. Is. da Costa.

Exegese der Psalmen, door Ds. C. Schwartz.

Kerkelijke Geschiedenis vóór de Hervorming, door Ds. R. Smith.

Dogmatiek naar aanleiding der Nederlandsche geloofsbelijdenis, door Ds. R. Smith.

Aan degenen, die zich voor de Evangelisatie der Roomsch-Katholieken wenschen te bekwamen, zal op nader te bepalen uren de noodige opleiding daartoe gegeven worden.

Amsterdam, 24 September 1853.

Is. da Costa, *Presid.*

Het begon met *tien* leerlingen, en werd voor menigen jongeling tot zegen. Eenigen zullen wij er van noemen: *van Eelden* te Brussel, *Haksteen* te Antwerpen, *de Ruyter* te Alphen en later te Ermelo, *de Roos* te Joris-weert, *Jaques* te Almelo, *Lion Cachet* in Zuid-Afrika enz., en *D. J. van der Linden* (een van de voortreffelijkste zendelingen dezes tijds, overl. 5 Aug. '85).

Het heeft geen grooten en langdurigen invloed uitgeoefend. Maar dat die mannen het met het onderwijs ernstig meenden, behoeven wij waarlijk niet te zeggen. Dat het mislukte, lag niet aan hun wil of aan hun kennis, maar aan gansch andere strevingen en behoeften, te veel om hier zelfs maar op te noemen.

*** Daarentegen ging het door kerkelijke autoriteiten te *Stellenbosch* voor Zuid-Afrika

opgerichte *Theologische Seminarie* 1) (waartoe in 1847 besloten was) zeer goed (vgl. *Kaapsche Kerkbode*). In '52 en in '53 eerden Curatoren zichzelve door Beets te beroepen tot Hoogleeraar (vgl. *Dichtw.* 3, 148: *Aan Nederland*, en evenzoo den vroeg ontslapen *van den Ham*, predikant te Utrecht, wiens hoofdmotief tot bedanken, door de *Nederlander* van 17 Nov. uit de *Gereformeerde Kerk-bode in Zuid-Afrika* van 30 April overgenomene uittreksels uit hunne brieven openbaar geworden, tot de volgende karakteristieke vragen van de *Kerkelijke Courant*, en het alleszins voortreffelijke antwoord van *de Nederlander* van 14 December aanleiding gaf:

Onder de rubriek *Binnenlandsche Berigten, Journalistiek*, lezen wij in de *Kerkelijke Courant* van 2 December het volgende:

„Ds. F. C. van den Ham schrijft in zijnen door *de Nederlander* bekend gemaakten brief, waarin hij bedankt voor de eerste benoeming tot Hoogleeraar te *Stellenbosch* aan de Kaap, o. a. het volgende:

„„Hetgeen ik steeds als onmisbaar tot aanneming van dergelijke betrekking moest en bleef verlangen, namelijk, eene bijzonder duidelijke en bepaalde aanwijzing, dat het alzoo de wil des Heeren ware, ontbreekt mij in deze gewigtige zaak al te zeer.""

„Wij hebben allen eerbied voor het gevoelen van Ds. van den Ham, maar wenschen alleen te weten, wat hij door die „bijzonder duidelijke en bepaalde aanwijzing" verstaat."

„Zou 't moeten zijn de overtuiging dat, bij eigen weigering, geen ander is te vinden, die tot het aanvaarden van dergelijke betrekking geschikt is, dan is de zin duidelijk, schoon de uitdrukking duister blijft."

„Wij vragen vooral er naar, omdat eene verkeerde opvatting der woorden van Ds. van den Ham tot vreemde dwaling aanleiding zou kunnen geven."

Wij vragen, schreef nu *de Nederlander*, of deze onkiesche en meesterachtige vraag in een blad, dat *in 't belang der Protestantsche Kerk in Nederland* wordt uitgegeven, hare plaats mag vinden; of het resultaat van een *ernstig en biddend onderzoek in de eenzaamheid* regtens voor de regtbank der menschelijke waanwijsheid mag worden gebragt?

Wij zien niet in tot welke verkeerde interpretatie deze woorden aanleiding zouden kunnen geven; ten zij men zich plaatse op het terrein dat den Heer alleen toekomt, namelijk: van *'t inwendige gemoedsleven*. Liefdeloos, onbetamelijk is het daarover te oordeelen, en eene uitdrukking te critiséren, die voor ieder teeder en godvruchtig gemoed allezins begrijpelijk is, en nimmer stof tot liefdelooze vitterij mag geven, of onder de rubriek „mysticisme" mag worden gebragt.

Wij die weten met welk eene gemoedelijke trouw Ds. van den Ham in deze zaak heeft gehandeld, raden een ieder de vrucht van zoovele ernstige gebeden niet met onheilige handen aan te raken.

Ds. van den Ham behoeft geene apologie van zijn besluit voor de menschelijke regtbank te geven. Het is hem genoeg dat de Heer oordeelt, en het duidelijk zal maken waarom hij geene vrijheid vond het beroep als Hoogleeraar te Stellenbosch aan te nemen.

1) Vgl. het merkwaardige „*Gedenkschrift van de Inwijding*, op den 1sten November 1859"; — Kaapstad bij N. H. Marais, No. 133. Langestraat 1859.

IX. VEREENIGDE WERKZAAMHEID OP JURIDISCH-CONFESSIONEELEN GRONDSLAG BIJ DE KERKREORGANISATIE VAN 1842—1852.

Hoeveel verdeeldheid de Formulierkwestie ook aan het licht gebracht had; hoe mislukt de poging ook was om op den grondslag van hoofdzaak en wezen een duurzaam samenspreken van leden en leeraars der verschillende Protestantsche Kerkgenootschappen te genieten; hoe diep ook het verschil van gevoelen in de Schoolkwestie bleek, toch ontstond er van lieverlede een vruchtbaar streven, begunstigd door de herlevende godgeleerdheid, bevorderd door allerlei Christelijken arbeid en gedekt door eene Christelijke Staatkunde, om, op den grondslag der belijdenis van de in de Formulieren uitgedrukte Hoofdzaak en Wezen des Christendoms, het recht daarvan te doen gelden en noodige verbeteringen in den kerkvorm aan te brengen. Daartoe heeft Groen van Prinsterer zéér veel bijgedragen, niet het minst door zijne meesterlijke opstellen over het recht der Hervormde gezindheid, waarin hij op de Formulieren van Eenheid den nadruk legde, meer als historische bewijzen echter, dan als *richtsnoer* van de prediking, die geëischt mocht worden.

Met het overzicht van deze merkwaardige gebeurtenissen besluiten wij onze schets van het tijdperk 1842—1852.

Grondige verandering moest er in de organisatie komen. De Haagsche vrienden wezen er op in 1842, maar ook de Hoogleeraar Kist en Ds. Ruitenschild, die, als leden der Synodale vergadering van dat merkwaardige jaar, elk afzonderlijk, eene meer gelijkmatige of eene meer volledige vertegenwoordiging der Kerk voorstelden. Het geschikte oogenblik was daarvoor aangebroken; immers, de koninklijke verklaring van 1 Juli 1842 gaf de geschikte aanleiding en opende de schoonste vooruitzichten. Gunstig beschikkende op een eerbiedig adres, volgens besluit van 13 Juli 1843, trok Z. M. het slotartikel van het vigeerend Algemeen Reglement in, zoodat voortaan alle veranderingen daarin door de Algemeene Synode alleen gemaakt zouden kunnen worden na voorafgaande inwinning der Consideraties van de Provinciale Kerkbesturen, onder bekrachtiging des Konings.

Sedert die verandering begon de vloed van adressen om verandering in presbyterialen geest op te komen, maar het Conservatisme in de Synode wilde slechts van herziening, niet van *grondige* verbetering hooren. Het Revolutiejaar maakte echter een eind aan het voorgestelde geven en nemen.

Den 15den Augustus kwam er een Concept ter tafel, dat in hooge mate aanbevelenswaardig was [1]).

Van hetgeen in den boezem der Synodale Commissie en der Synode daaromtrent voorviel, waarschijnlijk kennis dragende, hadden de *Christelijke Vrienden* op hunne vergadering van 4 Mei daaraan voorafgaande, eene motie van Heldring aannemende, besloten een stap te doen tot het verkrijgen van zulk eene reorganisatie. Dit onderwerp diende behandeld te worden op eene daarvoor bepaald belegde vergadering. Daar het toch uitsluitend de Hervormde Kerk betrof, mocht het in hunne vergadering niet nader besproken worden [2]). Dertien dagen later had er te 's Hage een meeting in zeer kleinen getale over dat onderwerp plaats. De slotsom daarvan was, dat de H.H. *O. G. Heldring, J. C. J. Sécretan, J. J. van Toorenenbergen, G. Groen van Prinsterer, A. Capadose, Is. da Costa en A. Mackay* eene *Noodiging* [3]) *aan Leeraars, Opzieners en Leden der Nederlandsche Hervormde Kerk* richtten „*tot eene samenkomst ter beraadslaging over belangrijke aangelegenheden, zoowel den vorm als de leer dier Kerk betreffende*", en dat wel op den grondslag van zulke beginselen, als zij zelve eenstemmig hadden vastgesteld, en wij te belangrijk achten om ze niet met hunne eigene woorden hier over te nemen:

„*Dat* de Hervormde Kerk 4) gelijk deze zich heden ten dage in ons land bevindt, zoo niet rechtens althans feitelijk is afgeweken van de groote beginselen van Gods eigen Woord, zoo ten aanzien van de leer als van den vorm,

„*Dat* uit dezen stand van zaken noodwendig volgt de kwetsing van veler geweten in de uitoefening der heiligste plichten,

„*Dat* op allen, die de waarheid liefhebben, gelijk die in Christus Jezus is, de verplichting rust om tegen een zoodanigen toestand der Kerk te *protesteeren*, en den terugkeer te vorderen tot de evenbedoelde grondbeginselen, in het Evangelie van God nedergelegd.

„Intusschen heeft eene ondervinding van vele jaren de vruchteloosheid getoond van elken stap tot een zoodanigen terugkeer, zoo lang de Kerk in dit land bestierd wordt naar hare tegenwoordige instellingen.

„Men heeft alzoo evenzeer erkend, dat in den gegeven toestand eene gebiedende noodzakelijkheid, voor alle dingen, het herstel van de kerkelijke organisatie op haren wezenlijken grondslag vordert.

„Men heeft zich overtuigd, dat in den tegenwoordigen kerkvorm *schending* plaats heeft der rechten van een gedeelte der Opzieners door het andere, *schending* bovenal der rechten van geheele gemeenten, uit kracht van een stelsel van zoogenaamde vertegenwoordiging, hetwelk alle de machten te zamen trekt binnen het beheer van eenige zeer weinigen.

„Men heeft erkend, dat de beginselen eener ware en wijze vrijheid, even verwijderd

1) Vgl. omtrent deze punten *de Inleiding* van mijn *Handboek voor Kerkrecht.*
2) Vgl. *De Vereeniging* 2, 749—757, en 3, 20—28.
3) Opgenomen in de *Ver.* 3, 62—64.
4) Bedoeld wordt zeker de Synodale organisatie.

van bandeloosheid en wanorde als van willekeur, en met zich voerende gelijken waarborg voor bestendigheid en voor levensbeweging in de Kerk, klaar en kenlijk genoeg zijn ontwikkeld in het Nieuwe Testament, om het tegenwoordig bij ons bestaande stelsel van Kerkregeering te veroordeelen en aan onze kerkelijke instellingen een anderen grondslag dan den tegenwoordigen te geven.

„*Die beginselen zijn gelegen in het recht der Gemeenten, om deel te nemen aan de verkiezing hunner Leeraars en Opzieners, en in het deel, dat aan elk individueel lid der gemeenten van dat recht toekomt, overeenkomstig de beloften van God, die hem als zoo danig geschonken zijn.*

„De vergadering verklaarde zich eenstemmig overtuigd, dat dit de aangewezen weg is en het eenige middel om, met de hulp en met den zegen van het verheerlijkt Hoofd Zijner Kerk en van den Heiligen Geest, dien Hij aan allen, die gelooven, beloofd heeft, eene levenskracht in de Kerk te herstellen, welke daarentegen het thans bestaande stelsel uit zijnen aart niet anders kan dan doen verstikken."

Zoo iets van de Synode te vragen, was eene daad van grooten moed. Waaruit was het toch gebleken, dat de overwegende meerderheid aan de zijde van het Evangelie zou zijn? Maar die mannen steunden op het goed recht, *geloovende* dat eene goede toepassing van het recht altijd nuttig is, en dat de Hervormde gezindheid, hoe ook onderdrukt en misvormd, toch zegepralen zou.

Met welke moedbenemende moeilijkheden de heer Groen en de gansche Commissie te worstelen had, geeft zijne correspondentie [1]) eenigermate te verstaan, vooral als men daarbij bedenkt, dat de geliefde en hooggeschatte broeder Beets volstrekt ongezind bleek om de vergadering van 18 Augustus te leiden, daar hij niets wilde doen om eene crisis te provoceeren of te verhaasten, en hij vreesde voor een al het bestaande omverwerpend plan, dat de vrienden schenen te vormen.

⁂ De toeleg van Beets wordt gekarakteriseerd door een, mij van een mijner vertrouwdste vrienden, die het bijwoonde, medegedeeld voorval in hunne eerste vergadering. Scholte redeneerde over de Kerk; hij gesticuleerde zoo wild, dat hij de lamp omver geslagen zou hebben, indien Beets niet, in het kritieke oogenblik, met alle waardigheid en kalmte de lamp gegrepen, en haar weer op hare plaats gezet had.

Ja, van zulk een kerkrechtelijk radicalisme werd door onderscheidene goedgezinde broeders, predikanten en ouderlingen, Groen inzonderheid verdacht!

Het is niet duidelijk, waaraan deze Luther der Protestanten van 1848 zulk eene miskenning van zijn optreden te wijten had. Zijne opstellen in de Vereeniging over de Formulieren en het Recht der Hervormde gezindheid, in de eerste helft van 1848 vereenigd uitgegeven en met eene hoogst belangrijke en alleszins voortreffelijke Voorrede verrijkt [2]) konden ieder,

1) Met *da Costa*, I. 330-350; vgl. *Ver.* III, 300, 429, 642.

2) Bij Johannes Müller te Amsterdam onder den titel: *Het regt der Hervormde Gezindheid*.

die aan zijne oprechtheid geloof sloeg, overtuigen dat hij iets beters bedoelde. Kerkbestuurders en Overheidspersonen, in het grootste gevaar van medegesleept te worden door den Revolutionairen stroom, zocht hij te overtuigen, dat de Hervormde gezindheid recht had op de erkenning van haar geloof, als het onveranderlijk wezen der Kerk, uitgedrukt in de Formulieren van eenigheid, die daarvan *het historisch bewijs* leverden. Hij eischte

„Handhaving niet van de Formulieren, maar, onder welken vorm ook, van de leerstellingen welke, blijkens de geschiedenis der Kerk, blijkens ook de Formulieren, ten allen tijde als haar levensbeginsel beschouwd zijn.... Eerbiediging van het geloof der Kerk, niet gelijk het zich in de Godgeleerdheid der Vaderen met dogmatieke scherpzinnigheid heeft ontwikkeld, maar gelijk het zich, ook nu, in de harten der geloovigen levendig betoont."

Die eerbiediging, in de regeling van de kerkelijke belangen en van het Schoolwezen en in de regeling van de betrekkingen tusschen den Staat en de Kerk, verlangde hij als plichtsbetrachting. Niet dat hij waande, dat zulk een juridisch werken zielen zou bekeeren of het eenige middel tot ware herstelling der Kerk zou wezen, maar de zegen van zulk eene plichtsbetrachting zou niet uitblijven: *juridisch* was tevens *medisch*, ofschoon het *medische* standpunt, dat Groen ook in andere betrekkingen gaarne met groote opofferingen innam, natuurlijk grooter dan het *juridische* was.

Hoe dit zij, de vergadering had den 18den Augustus plaats, uit meer dan 300 leeraars en leden bestaande. Zij was van groote beteekenis.

Zij vereenigde zich met de denkbeelden van de reeds in October 1847 afgelegde en op meer dan eene manier openlijk kenbaar gemaakte verklaring [1]), dat er aan de Nederlandsche Hervormde Kerk »snoodelijk onregt" aangedaan werd door het dulden en begunstigen van eene met de hoofdzaak en het wezen [2]) des Christendoms strijdige leeringen. Zij verzette zich op dien grond bij Synode en Koning tegen mogelijke wijziging van de kerkelijke organisatie zonder voorafgaande en behoorlijke kennisneming der gemeenten en tegen bevestiging aldus van het onrecht, met medewerking en ondersteuning van het Gouvernement, jaren achtereen gepleegd, zoodat elke verbetering van den Kerkvorm niets beteekenend en veeleer verderfelijk wezen zou, wanneer de eerste voorwaarde eener gewijzigde organisatie niet in de handhaving bestond der *geloofsleer*, waarvan het bestaan der Kerk (indien zij niet tot een uitwendige kerkgemeenschap verlaagd werd) afhankelijk is [3]).

1) Zie *Ver. v. Nov.* 1847, 316.

2) Volgens Saussaye was, tot zijn leedwezen, daaronder niet begrepen het „*Cor ecclesiae*." Zie zijnen *Brief aan Mr. Groen van Prinsterer* vóór de *Tweede Uitgave* van „*De Nood der Kerk*" (1865), bl. XV.

3) Zie het nauwkeurig bewerkte *Verslag* dier Vergadering.

Welken invloed die vergadering op de Synodale vergadering uitgeoefend heeft is niet na te gaan [1]).

Maar het is toch zeker, dat, bijv. te Amsterdam ruim een 30 mannen, wier namen een goeden klank hadden, zooals da Costa, de Marez Oyens, J. Bechtold, L. de Graaff, J. L. Gregory Pierson, J. Dinger, H. Baggelaar een gemotiveerd *Adres* [2]) tegen het geprojecteerde Art. 5 inzonden, als leidende tot eindelijke vernietiging der Kerk, en dat daarna het oude Art. 9, thans Art. 11, van het Algemeen Reglement weêr opgenomen werd in de plaats van het geheel in den zin van het kerkelijk liberalisme geredigeerde Art. 5 van het Concept:

„Het hoofddoel van allen, aan wie eenig Kerkbestuur wordt opgedragen, behoort te zijn: handhaving en aanbeveling van de Evangelische geloofsbelijdenis in de Hervormde Kerk, opbouw der Gemeenten in kennis en heiligheid, bevordering van het heil des vaderlands, en volmaking van het Godsrijk op aarde."

Handhaving van de Kerkleer bleef dus ook in de organisatie van 1852 van kracht. Waarschijnlijk heeft tot het behoud van dien plicht medegewerkt de zucht om toch die mannen, zonder hun ter wille te zijn, te behouden voor de Kerk; eene nieuwe afscheiding, en wel van de zoodanigen die, al werden zij dan ook voor al wat slecht was uitgemaakt, ook door de conscientie der liberaalste mannen om velerlei redenen geëerd werden, zou in hunne oogen waarschijnlijk ten zeerste te betreuren geweest zijn. En het was hunnerzijds nadrukkelijk en bij herhaling verklaard:

„Wij zullen ons afscheiden, zoo men ons bewijst dat de Symbolische Schrift in het Kerkgenootschap geen wettig gezag heeft; dat elk uitzigt op verbetering en herstel onder de vroome wenschen of droomerijen van welmeenend zelfbedrog behoort."

De beweging, door den heer Groen geleid, wekte natuurlijk ook het nadenken van andersdenkende mannen. Hoe verblind zij ook waren, als het hunne tegenstanders gold, zij konden toch niet langer ontkennen dat zijne grondgedachte juist was. Scholten durfde zelfs erkennen [3]): »Geene kerk zonder belijdenis. Hare overtuiging uit te spreken, en de beginselen vast te stellen tot wier erkenning ieder lid gehouden is, is een regt, dat aan elke maatschappij behoort, en met de verloochening waarvan de kerk haar karakter als godsdienstige vereeniging met de daad zou opheffen;" nu ten minste keurde men vrij algemeen dien stelregel goed.

Maar ook onafhankelijk van allen rechtstreekschen of zijdelingschen invloed op de kerkelijke organisatie ligt de beteekenis en kracht van hetgeen

1) Vgl. *Syn. Hand.* van 1848, bl. 222.
2) Ingeleverd op den 7den December 1848; ook in druk verschenen.
3) Voorrede Leer der Herv. Kerk 1851

den 18den Augustus geschied is, »in de *Verklaring* die men gemeenschappelijk afgelegd heeft; in de blijvende kiem, welke voor later vereeniging gelegd, in de wijs waarop eenheid in rigting en doel, tegenover de velerlei afwijkingen onzer dagen, bepaald is'' [1]). Wij vinden daar dus de aanvankelijke uitvoering van hetgeen Groen reeds vroeger [2]) hoogst wenschelijk keurde, en tot de in 1867 behaalde overwinning zeer krachtig medegewerkt heeft en nog een kenmerk is van het kerkelijk leven, t. w. het vormen van vereenigingen der geloovigen »*op grond hunner overeenstemming met die gelegde beginselen, tegenover ontrouwe kerkeraden, ter handhaving van de regten en belangen der gemeente, en alzoo ter aanneming van eene meer besliste en werkzame houding.*"

„Er zou aldus van lieverlede en openbaarlijk een band ook tusschen de geloovige leeraars worden gelegd, waardoor zij, door gezamenlijke toespraak en raadgeving aan de Gemeenten, met kracht en zegen zouden kunnen verrigten wat hen in deze tijden, nu het kerkbestuur in vijandige handen geraakt is, betaamt, en, zonder zich aan de Synode, als administratief lichaam, te onttrekken, in de handhaving der waarheid zouden te werk gaan, als de ware representatie der Gemeente, als de voorgangers der geloovigen in de bestaande kerk.''

Inmiddels werd aan het reorganiseeren gedacht en gewerkt, nu eens in den eenen, dan eens in den anderen geest. Eindelijk kwam met de beruchte Elf Reserve's, die wij later zullen moeten bespreken, de organisatie tot stand, waaronder wij thans nog leven. Daarin is met behoud van Art. 9 (XI) niet weinig opgenomen van hetgeen ook de protesteerende Vrienden verlangden, met name van het beginsel der gemeentelijke en van de Classicale verkiezingen; maar de vertegenwoordigers der gemeenten hebben in den tijd der verandering geen medestemming kunnen uitoefenen.

De Synoden van 1849—1852 hebben gereglementeerd, alsof zij de ware vertegenwoordigers der Kerk uitmaakten. Was er harerzijds, al werd een terugkeer tot de kerkrechtelijke beginselen van 1568—1618 onmogelijk geacht, nog maar eene Constituante door en uit de Classicale Vergaderingen tot vaststelling van de grondbeginselen saamgeroepen geworden, dan zou er een begin van rechtsherstel ontstaan zijn. Nu zijn er wel gewichtige verbeteringen in het stelsel van 1816 gemaakt, zoodat de Kerk door het stelsel van persoonlijke verkiezingen wederom op den weg naar herstel der behoorlijke vormen gebracht werd, maar zij heeft formeel nooit gedaan wat zij had behooren te doen [3]).

1) *Ver.* III, 644.
2) *Br. v. d. C.* I, 342.
3) *Handboek Kerkrecht*, bl. 15.

*** Omtrent de confessioneele beteekenis van den 18den Augustus gaf Prof. van Toorenenbergen, gelijk wij zagen een der leiders, belangrijke opmerkingen in zijn *Brief* aan Ds. J. P. Hasebroek: *De onderteekening van de Formulieren van eenheid in de Ned. Herv. Kerk* 1) en volkomen juist heeft hij opgemerkt, dat op de erkenning en toepassing van de toen uitgesprokene en aanvankelijk gevolgde beginselen een rijke zegen gevolgd is.

Tot hen die den moed hadden om het confessioneele vraagstuk goed in de oogen te zien, behoort, evenals zijn vriend van Toorenenbergen, Prof. Doedes, die *Godgeleerde stellingen* 2) verdedigde, als deze:

„De geloofsbelijdenis der Nederlandsche Hervormde kerk wordt gevonden in hare drie Belijdenisschriften, de Belijdenis des Geloofs van Guido de Bres, den Heidelbergschen Catechismus en de Dordsche Leerregelen, naar welke zij ieder verwijst, die naar hare overtuiging aangaande de Christelijke waarheid vraagt, omdat zij met een beroep op den Bijbel, of op Gods Woord in den Bijbel, of op het Evangelie van Christus niet volstaan kan."

„De drie belijdenisschriften der Nederlandsche Hervormde kerk zijn de eenige, door de Kerk zelve daarvoor erkende kenbron van hetgeen zij voor kerkleer wil gehouden hebben, en derhalve ook de eenige toetsteen van hetgeen voor de Hervormde kerkleer in Nederland mag gehouden worden."

„De leer der Hervormers, die invloed gehad hebben op de Nederlandsche Hervormde kerkleer, moet evenals de leer der Gereformeerde Godgeleerden nauwkeurig onderscheiden worden van de leer der Nederlandsche Hervormde kerk."

„Het antwoord op de vraag, wat Gereformeerd is, moet evenals dat op de vraag, wat wezen en hoofdzaak der Nederlandsche Hervormde kerkleer is, alleen langs den weg van een historisch onderzoek verkregen worden. Men heeft voor het eerste te onderzoeken, wat de Nederlandsche Hervormde kerk als hare overtuiging in hare belijdenisschriften uitgesproken, en voor het tweede, wat zij daarin zoo op den voorgrond gesteld heeft, dat het de ziel harer belijdenis heeten mag...

„Het onderzoek naar hetgeen de Hervormde kerk in hare belijdenisschriften als hare geloofsbelijdenis had behooren uit te spreken, is de taak eener Gereformeerde Dogmatiek, die de Hervormde kerkleer uiteenzet, beoordeelt en ontwikkelt. Zulk eene Gereformeerde Dogmatiek in haar oordeel aan kerkelijke banden te willen leggen, is even ongeoorloofd, als de Hervormde kerk te willen dwingen, in de resultaten der Gereformeerde Dogmatiek te berusten. Want de Hervormde kerk is niet aan het gezag der Gereformeerde Dogmatiek onderworpen, en de uitspraken der Gereformeerde Dogmatiek zijn niet onfeilbaar." 3)

Onder de in 1848 gemaakte grondwet zijn »de Kerken, de gezindheden, zelfstandige en onafhankelijke corporatiën in den Staat. Daaruit vloeijen verscheidene gewigtige gevolgen voort. Vooreerst, dat al wat naar een *jus*

1) Amsterdam, Höveker en Zoon.

2) *Jaarb.* IX, 461.

3) Vgl. betrekkelijk deze laatste stelling Doedes' *Rede* uitgesproken voor de studenten in de Godgeleerdheid aan de Utrechtsche Hoogeschool in September 1865: *De gelijktijdige Eerbiediging van de welbegrepen vrijheid der Theologie en der Kerk.* Utrecht, Kemink en Zoon 1865. — En wat als Bijlage bij deze rede beschouwd mag worden, *„De Leervrijheid in de Kerk eene kerkelijke absurditeit leidende tot vernietiging van de vrijheid der Kerk* — openbare Brief aan Dr. W. Muurling, Hoogleeraar te Groningen van Dr. J. I. Doedes, Hoogleeraar te Utrecht. — Utrecht Kemink en Zoon 1865.

in sacra zweemt, vervalt. Ten andere, dat aan de Kerk, als zelfstandige corporatie toegekend wordt wat tot haar bijzondere administratie en eigen zaken behoort; dus de vrijheid van *bijzonder* onderwijs, en de volkomene onafhankelijkheid der *diakonieën*. Ten derde, dat deze corporatiën, evenals alle andere, regt hebben op de *bescherming* welke van Gouvernementswege aan alle personen en aan alle corporatiën in den Staat toekomt; dat ze aan de Kerk, ook weder gelijk aan alle andere corporatiën, moet worden verleend, naar gelang van hare *eigenaardigheid*, van hetgeen een *Kerk* karakteriseert."

Bijna alle deze beginselen [1]) zijn betrekkelijk de organisatie van 1852 van de zijde der Regeering en van die der Wetgevende macht in toepassing gebracht geworden, en vooral datgeen voor welks behoud, t.w. de verplichting om de karakteristieke kerkleer te handhaven, zoolang geijverd was door de vrienden, zouden zij in de eerstvolgende jaren met vaste hand aangrijpen. Mochten zij in de kerkgebouwen den Leeraar die de kerkleer tegensprak niet tegenspreken, zij zouden dit nu een tijdlang doen door gebruik te maken van hun plicht, in het Synodaal Reglement bevoegdheid genoemd [2]), om bezwaren in te brengen tegen de leer van Predikanten: stilzwijgen toch is onprotestantsch, stilzwijgen voert naar Rome [3]).

„En nu moge het voor zulke leeraars lastig zijn, dat bij de vrijheid, die zij verlangen om te prediken wat zij verkiezen, de gemeente vrijheid verlangt om hen tegen te spreken, wanneer zij dit noodig oordeelt, — die tegenspraak blijft onontbeerlijk.

Waarlijk men mag het in onze dagen, waarin men zoo ligtvaardig over een „inquisitiegerigt" klaagt, telkens wanneer de gemeente des Heeren een kreet van smart en verontwaardiging aanheft over de gedurige aanranding van hare hoogste en dierbaarste belangen, wel bedenken dat niets gemakkelijker is dan zich door onverschilligheid en stilzwijgen den lof te verwerven van lieve, vreedzame, verdraagzame en verstandige menschen te zijn; maar tevens dat de Natie op die wijze bewerkt wordt om teruggevoerd te worden onder het wezenlijke inquisitie-gerigt, dàt van Rome."

Maar hoezeer de vrienden ook drukten op het recht der gezindheid en hoe vaak zij zich ook van de Reglementen bedienden, men mag toch niet zeggen, dat zij bijzonder t'huis waren in hetgeen volgens de Reglementen recht en regel was. Eensdeels onder de macht der traditie verkeerende, die voor de gemeente bijna geene rechten, schier uitsluitend plichten kende, maar die niet geboekt waren; anderdeels vervuld met veel gewichtiger vraagstukken, of ook met antipathie jegens de Synode en al hetgeen van haar kwam, maakte men zich, gelijk vroeger in de dagen der Afscheiding, alzoo

1) Zie Groen's *Adviezen*, 2, 247.
2) *Rgl. v. Kerk. Opzicht en Tucht*, Art. 40, en 43.
3) *Ned.* van 7 Oct. 1852.

ook in de nu aanbrekende dagen van reglementair verzet, wel eens schuldig aan laakbare onwetendheid omtrent dingen, die men op hoogen toon veroordeelde, en aan jammerlijke misgrepen, ofschoon de aanvang alleszins goed geslaagd genoemd moet worden, gelijk wij spoedig zullen zien.

Slechts een enkel voorbeeld! Da Costa schreef den 7[den] Augustus 1852 uit Ede aan Groen: »Wij zullen, zoo de Heer wil," (morgen) »onder het gehoor van den lieven en trouwen predikant Schijvliet van Bennekom zijn, *die mij verzocht heeft des namiddags eene Bijbellezing in zijne kerk te houden.*"

Da Costa had er ongetwijfeld de bekwaamheden, en wel overvloedig, voor. Maar ook de bevoegdheid, die immers alleen door eene roeping der gemeente verkregen wordt? En wie had Schijvliet gemachtigd, om een ander, laat staan, een *ongeordenden* broeder in zijne plaats te noodigen? De Kerkeraad roept *dien* of *dien* bepaalden ambtsdrager; hèm is opgedragen de dienst des Woords; plaatsvervangers, naar eigen inzicht en voor eigene verantwoordelijkheid, te stellen, kent het kerkrecht geenszins, ook al geldt het slechts ééne beurt. Bovendien, hoe verkreeg Schijvliet de beschikking over het kerkgebouw? Daaromtrent heeft de Predikant, buiten Kerkeraad en Kerkvoogdij om, niets te zeggen. Doch hoe dit zij, reeds om de eerst aangevoerde redenen, moesten zelfs de beste vrienden van Schijvliet en da Costa beiden hier eene onverantwoordelijke schending van het recht der gemeente, door den Kerkeraad vertegenwoordigd, opgemerkt hebben, en zoo eenig Kerkbestuur zijne stem had doen hooren tegen zulk eene daad, zou het veeleer te prijzen, dan te laken geweest zijn, niet omdat het Synodale Reglementen, maar eenvoudig het recht der gemeente tegenover willekeurige en onbetamelijke overdracht van verplicht dienstwerk des voorgangers gehandhaafd zou hebben. Vaak, en niet altijd ten onrechte, is er geklaagd geworden over het juk der Reglementen; maar het Gereformeerde kerkrecht heeft ook vaak te klagen gehad over de kerkelijke ongerechtigheden der Gereformeerden van allerlei kleurschakeering.

HET REVEIL.

III.

De ontwakende Natie.

I.

1853—1857.

I. DE APRILBEWEGING.

II. HET KERKELIJK LIBERALISME.

III. HET RECHT DER GEMEENTE.

IV. DE STEMBUS VAN 1854.

V. DE NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK EN DE THEOLOGISCHE FACULTEITEN.

VI. DE SCHOOLWET VAN 1857.

»Het afgeloopen jaar is rijk geweest aan onheilspellende gebeurtenissen. De ontwikkeling van zaken, omstandigheden en beginselen was in de laatste maanden dikwijls zoo snel, dat zij mij overstelpte, en er eenige tijd noodig was, om het geheel weder eenigszins te kunnen overzien." Met die opmerking begon in het hoogst merkwaardige jaar 1853, het jaar van de aanvankelijke ontwaking der Nederlandsche *Natie*, de heer Wormser zijne merkwaardige correspondentie met Groen.

Het niet onzeker geluid der Reveilsbazuin had menigeen wakker gemaakt en doen opstaan; het wolkje als van een mans hand, dat zich een vijfentwintig jaren geleden aan den kerkelijken hemel vertoonde, was geworden tot een zuiverende en verkwikkende, vruchtbare donderlucht. De jaren, die nu volgen, geven overvloedig te kennen, dat de hoop, bij de intrede van datzelfde jaar door Wormser uitgesproken, gansch niet ongegrond was:

„Wanneer ik bij dit alles naga welke vorderingen Christelijke beginselen en Christelijke overtuigingen maken in den boezem van het volk, blijf ik steeds de hoop koesteren, dat er nog een betere tijd zal aanbreken, of ten minste dat de middelen en de gelegenheden om het Evangelie te hooren eerder zullen toe- dan afnemen."

I. DE APRIL-BEWEGING.

Een van de allereerste en de krachtigste middelen, door onze vrienden aangewend, was de aanmatiging van den Antichrist, meer bekend onder den minder juisten naam van *Aprilbeweging*. Onder de werking toch van de in 1848 weêr heerschende Revolutiekoorts, door het Papisme aan zijne belangen dienstbaar gemaakt, hier door de opgerichte vrijheidsboomen in te zegenen en daar door de gevelde vrijheidsboomen te vloeken, was, bij art. 17 van onze herziene Grondwet bepaald, dat de tusschenkomst der Regeering niet wordt vereischt bij de briefwisseling met de hoofden der onderscheidene kerkgenootschappen, noch bij de afkondiging van kerkelijke

voorschriften. Dientengevolge stond den Paus niets wettelijks meer in den weg, om zijne stem over de zijnen, voorzooverre in het oude land der Geuzen en in het bolwerk der vrijheid verschillende zegeningen der Reformatie genieten en tot haar verderf gebruiken willen, en over alle zijne inwoners, naar hartelust te doen hooren, ofschoon de oprichting van kloosters, of van andere vereenigingen, aan de regeling en beperking der Wet onderworpen bleef.

Aan dien vooruitgang was, onder de heerschappij van een Liberalisme, dat speelt met, althans onverschillig is voor de heiligste tradities der Natie, en zelfs, zooals te Arnhem en te Amersfoort, vorstelijke eer ging bewijzen aan een dienaar der Kroon, aan Thorbecke, de herstelling van de Hierarchie te voorzien. Voor wie scherp zag, was het duidelijk, dat Rome een grooten slag zoude slaan met de hand van het Thorbeckianisme, hetwelk zij overal bevorderde, althans — naar het scheen; de geleerde en scherpzinnige Minister werd *rond* —, zoo niet *om den tuin,* — geleid door den Limburgschen Pastoor. Daarentegen werd de echt-nationale richting, die niet in de gunst der meerderheid stond en van wie geen voordeel te halen was, door het *Ultramontanisme* [1]), in monsterachtig verbond met het Liberalisme, op de allerhatelijkste manier bestreden. Maar Groen, die evenmin voor Ultramontaansche scheldwoorden als voor Liberale smaadredenen bang was, hield in *de Nederlander* stand en zou geen duimbreed wijken, vooral niet omdat de houding van den Antichrist, overal waar hij spreken mocht, van toenemende aanmatiging getuigde.

„Het kon niet anders of die houding moest bij den Protestant regtmatige bezorgdheid en verontwaardiging opwekken. In Zuid-Duitschland zag hij de bisschoppen gehoorzaamheid weigeren aan de wetten van den staat. In Frankrijk zag hij de Protestantsche gemeenten in de uitoefening van haar eeredienst bemoeijelijkt. In Oostenrijk zag hij heel de Protestantsche Kerk met vernietiging bedreigd. In Spanje zag hij den Protestant zelfs het regt op een eerlijke begrafenis ontzegd. In Italië zag hij zijn geloofsgenooten, omdat ze den bijbel lazen, in de gevangenis geworpen en met den dood bedreigd. Die slachtoffers van barbaarsche staatswetten, wier onvruchtbaar geloof en

1) „Wij verstaan, schreef Groen, door Ultramontanisme de rigting in de Roomsche Kerk, die bijvoorbeeld, de verdelging der Albigenzen prijselijk vindt; de *Bartholomeusnacht* onder de heilzame gestrengheden telt; het *niet tijdig verbrand zijn* van Luther betreurt; het voorbeeld der *herroeping van het Edict van Nantes* navolgenswaard acht; *Willem den Eerste* als een *eer- en Godvergeten huichelaar* tentoonstelt; van de *Madiai's* als van *belachelijke figuren* gewag maakt; den Protestant geen eerlijke begrafenis gunt; het bijgeloof der middeleeuwen met de waarheid van het Evangelie, het geloof der Hervormers met de waanwijsheid der rationalisten, en den vrijheidszin der vaderen met de vrijzinnigheid der nageslachten verwart; in de Kerkhervorming de kiem van regeringloosheid en ongodisterij zoekt, en, als leus ter verdelging van de Protestanten, beweert dat *in de* REFORMATIE *de* REVOLUTIE *moet worden gesmoord*."

rampspoedig lot hun de deelneming van heel het Protestantsch Europa verzekerde, zag hij door de Roomsch-Katholieke pers in Nederland bestempeld met den naam van „belagchelijke figuren." Den grondlegger der Nederlandsche vrijheid zag hij door Roomsch-Katholieke landgenooten, wier scherpzinnigheid en geschiedkennis hen voor zulk een verregaande partijdigheid had moeten behoeden, gesmaad als een »eervergeten huichelaar."

Zoo sprak *de Gids* [1]) met hartelijke instemming van Groen [2]), die evenwel, gelijk ook alle geestverwanten, hartelijker sprak en krachtiger handelde, dan de schrijver van dat keurig opstel, in de zooeven met een enkel woord genoemde vervolging der Madiaï's in Toskane, waaruit reeds genoegzaam bleek dat Rome nog altijd belust was op ketterbloed. En toen het nu in Nederland van listig ondermijnen overging tot overmoedigen stormloop, deed Groen op den bedreigden muur het werk van een geheel regiment.

Den 4den Maart 1853 werd dan de herstelling van de organisatie van 1559 bij pauselijke brève afgekondigd. Eene zeldzame consequentie lag aan dit stuk ten grondslag. Rome had met betrekking tot ons vaderland nooit de Reformatie in hare gevolgen erkend; Rome had in 1648 geprotesteerd tegen de vrijverklaring van Nederland; Rome had in 1815, toen het opnieuw vrij geworden was door Protestantschen, oudvaderlandschen moed en kracht, zijn protest herhaald. De Antichrist kan veel doen en dulden, maar Nederland niet loslaten; hij moet er nog eenmaal zijne wreede klauwen inslaan en het verscheuren. De oud-bisschoppelijke Clerezy [3]), die zich onbewegelijk vastgeklemd schijnt te hebben aan het symbolum fidei van Pius IV en aan het oude kerkrecht, werd als een monster en een pest, maar al hetgeen sedert den 14den Mei 1559 van Protestantschen kant in Nederland geschied was als goddeloos aangemerkt, en ons dierbaar vaderland beschouwd als een door de Regeering aan de Ultramontaansche Curie ter herovering aangewezen wingewest.

Niet met voorkennis van Willem III, maar in geheim overleg met het Ministerie Thorbecke en door middel van de Fransche diplomatie was de overrompeling beraamd, en aan Rome was zelfs zooveel toegegeven, dat de Bisschoppen in betrekking zouden blijven met de *Congregatie der Propaganda* en geenszins ontheven worden van de vrijheid en de macht, die zij vroeger als apostolische vicarissen genoten hadden; de bisschoppen zouden dus zijn *missie-bisschoppen*, *pauselijke* bisschoppen, alléén aan den Heiligen Stoel onderworpen.

1) *Gids*, 1ste Afl. '54.
2) *Ned.* bijv. van 11 Jan. '54.
3) Vgl. Dr. Gerth van Wijk: *Historia Eccl. Ultraj. Rom.-Catholicae, male Jansenisticae dictae;* Trajecti ad Rhenum, apud Bosch et filios MDCCCLIX.

Zeer voortreffelijke Artikelen over het *Roomsch-Catholicisme* [1]) leverde nu de *Nederlander* van die dagen, waarvan het slot niet het minst behartigenswaard is:

„Dat tegenover de dreigende houding van het Jezuitisme geene woorden en geene ijdele betuigingen iets baten, maar dat de sterkte van den waren protestant bestaat in zijne verbondsbetrekking tot God; dat het ware Protestantisme zijn wezen heeft in welgefondeerde kennis van de beloften, de instellingen en geboden des Heeren en in teedere en opregte godsvrucht des harten; en dat dus het Protestantisme, om tegen Rome bestand te zijn, er op bedacht moet wezen de dienst des Heeren in huisgezin, school en kerk weder te herstellen; zorg te dragen voor de grondige onderwijzing van het opkomend geslacht in de waarheden van het Christendom; en wel in het oog te houden, dat de bestrijding van Rome *begint* met de bestrijding van duisternis, zonde en ongeregtigheid *in eigen hart.*"

De indruk, dien de taal van den Paus op de belangstellende Protestanten maakte, was schrikbarend groot. Genoopt aan de »Heeren Commissarissen des Konings in alle provinciën, behalve N.-Braband en Limburg" (zeer karakteristiek!) eene verklaring te geven, diende Minister Thorbecke de volgende opiumpillen toe (31 Maart):

„Toen voor eenigen tijd van wege het Roomsch Catholiek Kerkbestuur aan het Gouvernement het verlangen werd medegedeeld, *de missie*, en dus de ondergeschiktheid aan de congregatie *de propaganda fide* te Rome, door een regelmatig bisschoppelijk bestuur te doen vervangen, heeft de Regering verklaard, het beginsel der Grondwet, dat aan alle kerkgenootschappen gelijke bescherming verleent, tot volle uitvoering te willen laten komen. Evenmin als het Gouvernement de Protestanten in hunne vrijheid, om de kerkelijke inrigting zóó te regelen, als zij goed oordeelden, beperkte, dacht het dit ten aanzien der Katholieken te doen. De verlangde instelling kon dus geen bezwaar ontmoeten, onder voorwaarde, dat dan ook het Concordaat verviel.

„Hierin stemde de Pauselijke Stoel toe. Het Gouvernement gaf daarbij tevens den wensch te kennen, over den tijd en de wijze van uitvoering vooraf te worden onderrigt, teneinde daaromtrent zijn gevoelen aan het Hof van Rome te kunnen mededeelen, en, zoo noodig, in het belang der zaak en des lands, raad te geven hoe te handelen.

„Van het juiste tijdstip en van de wijze van invoering hing alles af. Koos men het geschikte oogenblik, en voerde men stil, zonder ophef of vertoon, de nieuwe regeling in, zij kon zonder aanstoot, zonder moeite of verzet, tot stand komen. Hiertoe kon de voorlichting van het Gouvernement nuttig zijn. Het kwam er op aan, met wijsheid te werk te gaan, den prikkel van onverdraagzaamheid niet te wekken, en alle aanleiding te mijden, tot vrees voor iets, hetgeen op zichzelf aan de overige gezindten ten eenenmale onverschillig moest zijn.

„De Pauselijke Stoel echter heeft eerst met den slag gewaarschuwd.

„Het Gouvernement heeft van de voor dit land weinig berekende stukken, allocutie en brève, niet dan na de uitvaardiging kennis erlangd. Evenmin is het over de bisschoppelijke zetels of over de personen geraadpleegd. Zijn er reeds benoemd? Het weet dit niet.

„Het geldt thans te zorgen, dat, bij het in werking komen der kerkelijke nieuwigheid, de nadeelige indruk, dien de vorm harer invoering kon doen ontstaan, weder worde uitgewischt. Zoodra de Regering de personen der bisschoppen zal kennen, zal zij

1) Vgl. *Br. v. W.* 2, 7.

trachten, voorzichtigheid, eenvoud en uiterste gematigdheid aanbevelende, door hen zooveel mogelijk te doen goed maken, hetgeen de Curia welligt bedorven heeft.

„Ik meen te mogen onderstellen, dat dit niet zonder gevolg zal blijven, en dat het weldra zal blijken, dat de bisschoppelijke instelling geen den minsten wezenlijken grond kan geven voor de schrikbeelden, die sommigen zich daarvan nu schijnen te vormen."

Deze onnoozele brief, onnoozel ook door den waan dat de Curie zou willen goed maken wat zij bedorven had, openbaart op de duidelijkste wijze, hoe Thorbecke, ondanks zijne scherpzinnigheid, zich in zijn consequent doctrinairisme had laten gebruiken en misleiden; straks zou hij, door Groen altijd hooggeacht en ook na zijn val gewaardeerd [1]), als een uitgeknepen citroen weggeworpen worden door die lieden, welke geen hooger beginsel hebben dan het belang van hunne afgodische eeredienst [2]). Onderwijl Roomsche Mogendheden in het Oosten oorlog voerden om een ledig graf, en geestelijk levenden werden vervolgd, maakte de valsche geestelijkheid, ook door haar jongste creatuur openlijk te stellen onder de bijzondere hoede van »Moeder Maria" [3]) zelfs de schimmen der Nederlandsche bloedgetuigen tegen zich wakker.

Van alle kanten begon in het oude geuzenland het aloude geloof te spreken, als nog gansch niet verouderd; het was, alsof de duizenden en de duizenden verdubbeld, geheel de Natie, uitgenomen de verblinde volgelingen van Thorbecke, slechts ééne stem hadden, de stem der verontwaardiging en der smart over den aangedanen hoon. Wij zijn getrapt, dát voelden zij, maar nog veel dieper gevoelden zij, dat hunne vaderen, dat hunne Eunice's en Loïsen, die, sterk in den Heer, den brandstapel Gode lof zingende beklommen hadden en daden in God gedaan hadden die ter eeuwige glorie strekten, dat die beroemde dooden geschopt waren, en dat daardoor de naam en de zaak des Heeren, die boven alles te prijzen is tot in eeuwigheid, gelasterd was, gelasterd door wie dronken was van hun bloed.

De beweging begon in drie thans verbondene, anderszins elkander nog al vreemde plaatsen, te *'s Gravenhage*, *Utrecht*, *Rotterdam*. De mannen, die daar stonden, de mannen van beteekenis, waren daaromtrent één van hart en één van ziel. *Groen* plantte de banier, en leidde de verdediging, zonder eenige vrees voor het moorddadig vuur dat op hem vooral geopend en

1) Men zie bijv. *de Nederl.* van 7 Juni '53, alwaar vele zijner uitspraken bijeengevoegd zijn.

2) *De Noord Brabanter* en *Nieuwe Nijmeegsche Courant* merkten reeds in het begin van Juni op: „*Laat de liberalen jammeren om den persoon van Thorbecke, de katholieken behoeven om zijn gemis niet in zak en assche te gaan.* Hoe groot zijne verdiensten zijn mogen, om zijn gemis zoozeer te treuren, dat men van droefheid het verstand verliest, zulks ontraden wij onzen lezers ten sterkste, waarlijk *il n'y a pas de quoi.*"

3) *Herd. Brief* van Roermonds Bisschop.

nog lange daarna onderhouden zou worden. *Doedes* en *van Oosterzee* [1]) gaven woord en pen en naam, wetenschap en talent ten beste. *De Geer*, *Montijn* en *Kemink* gaven den stoot tot den adressenvloed van het nationale gevoel, stijgend tot op de treden van den troon, weldadig werkend, waar hij kwam, zelfs op den Koning; ja, die eere van het initiatief was der stad waardig, die haren luister te danken had aan gansch andere Bisschoppen, dan waarmede zij nu vernederd zou worden.

Om te blameeren, noemde men in latere dagen andere mannen als »de aanstokers" en »de opruiers", dan die het initiatief genomen hadden. Naar liberalen trant werd de geschiedenis verdicht, en dat met het noodige toevoegsel van gekrenkte eerzucht en persoonlijken haat [2]).

De ware toedracht [3]) is deze: Ds. Montijn uitte den 14den Maart den wensch, dat de Algemeene Kerkeraad opzettelijk bijeenkome, om onder afsmeeking van Gods zegen te beraadslagen, wat er nog meer zou kunnen gedaan worden tot handhaving en bevestiging der Evangelische Kerk in ons midden. In de volgende vergadering (21 Maart) werd, tot wering of fnuiking der Roomsche Hiërarchie, het zenden van een adres aan Zijne Majesteit wenschelijk geacht. Door Dr. Kemink werd een concept-adres, afkomstig van een lid buiten de vergadering (van Mr. B. J. L. baron de Geer van Jutphaas), voorgelezen. De leden Montijn, van Ittersum en Kemink werden gemachtigd om ZHG. de opmerkingen van den Kerkeraad bekend te maken, een adres te ontwerpen, en dit zoo spoedig mogelijk aan de leden des Kerkeraads en andere leden der Protestantsche gemeenten te Utrecht ter teekening aan te bieden, niet van wege, maar onder medewerking van den Kerkeraad, terwijl tot de onderteekening in de Kerken opgewekt zou worden, alle Protestantsche gemeenten in ons Vaderland tegelijkertijd met het adres in kennis gesteld, en de kosten gemeenschappelijk gedragen zouden worden.

Een en ander geschied zijnde, werd den 4den April in den Kerkeraad van Utrecht bericht dat het adres door 4528 ingezetenen geteekend en door den Koning met belangstelling ontvangen was, die echter niet eene persoonlijke Commissie meende te moeten afwachten.

1) Van zijn *Rome's Overwinnaar* werden in enkele dagen meer dan 13000 exemplaren gelezen. Van Oosterzee's zon steeg in dat zoo merkwaardige jaar ter middaghoogte. In zijne toen uitgegevene tijdpreeken heeft hij zichzelve als redenaar schier overtroffen. Zie behalve de reeds genoemde N°. XI, XII, en XIII van het 1ste D. *Tijdpreeken* enz., Schiedam 1875.

2) Zie *De Ned.* van 1853, No. 1100, 1101, 1102.

3) Zie de Notulen van den Utrechtschen Kerkeraad, waaruit mij door vriendelijke hulp de noodige extracten bezorgd werden.

De genoemde Commissie bleef met baron de Geer diligent. Haar voorstel, den 9den Mei ingediend, werd goedgevonden om een brief, door de genoemde Heeren te onderteekenen, aan alle Protestantsche Kerkeraden te zenden tot aandrang om zich te vereenigen bij de aanstaande verkiezing van leden der Tweede Kamer, terwijl ook nog den 27sten Juli een Conceptadres, (waarbij Ds. Merens als rapporteur der Commissie, die behalve hem bestond uit de leden Kemink, van Ittersum en van Hoytema, werkzaam was) aan Z. M. vastgesteld werd met betrekking tot de ingediende wet. [1]).

De Utrechtsche Adressanten nu houden zich overtuigd, dat zoodanig eene vestiging van de Bisschoppelijke Hiërarchie, geheel in strijd is met den geest van het Nederlandsche Volk, hetwelk, door alle tijden heen, evenzeer op onafhankelijkheid van vreemde overheersching, als op betamelijke vrijheid van godsdienst, den hoogsten prijs gesteld heeft. De herstelling van eene Roomsche hiërarchie krenkt hen in hunne dierbaarste overtuiging. Zij zien voor Protestanten en Roomschen beide gewaarborgd: »gelijke regten, gelijke bescherming, gelijke vrijheden," maar tevens, dat het Protestantsch karakter der Natie daarbij niet verloren is. Met die vrucht der geschiedenis voor oogen vreezen zij, dat, als het Ultramontanisme in die openlijk optredende en erkende Hiërarchie zich tegenover het Protestantisme zal plaatsen, de spanning en strijd in verderfelijkheid en gevaar voor den bloei en de welvaart des vaderlands toenemen zal. Het Ultramontanisme toch minacht stelselmatig de rechten van andersdenkenden. Het zal door concentratie nieuwe kracht ontvangen. Derhalve verzoeken zij Z. M. den Koning,

„dat door Hoogstdezelve, volgens de magt, bij art. 65 der Grondwet, den Koning toegekend, de vergunning niet worde gegeven tot het aannemen van den titel, rang of waardigheid van Metropolitaan-Suffragaan-Bisschop van eenig gedeelte onzes Vaderlands, door eenen vreemden Vorst verleend, en dat in den geest der Grondwet, welke de onzijdigheid der Regering jegens ieder Kerkgenootschap vordert, geene, de Protestanten krenkende erkenning van den Paus van Rome, als opperhoofd der Kerk, door de Regering moge plaats hebben."

Zulks vraagden zij, met te meer aandrang, omdat de Bisschoppelijke waardigheid verpligtingen oplegt, bij eede aan eene buitenlandsche magt

1) Ook met betrekking tot de later te bespreken Armen-wet stelde Utrecht zich aan de spits. — De drukkosten zijn gevonden uit vrijwillige bijdragen. — Op de audientie bij 's Konings bezoek aan Utrecht was de Kerkeraad natuurlijk ook, doch op de gewone manier, vertegenwoordigd. — Elk lid der vergadering ontving een exemplaar van den ter gedachtenis aan 's Konings bezoek geslagen bronzen gedenkpenning (19 Sept.); terwijl op diezelfde vergadering de BB. Montijn en van Ittersum werden gefeliciteerd, de eerste met zijne benoeming tot ridder van den Nederlandschen Leeuw, de laatste met die tot kamerheer van Z. M. den Koning, terwijl de vergadering gesloten werd met hartelijke dankzegging ook voor den zegen door God in den Koning geschonken.

bezworen, en de Bisschoppen verbindt, ook nog heden ten dage, om, waar het de uitbreiding van het Roomsch-Catholicisme geldt, alle *ketters*, *scheurmakers* enz. naar *vermogen* te vervolgen."

De logika van dit stuk is ons niet recht duidelijk. Meer dan ééne hand heeft er waarschijnlijk aan gewerkt; in de Commissie waren dan ook verschillende beginsels vertegenwoordigd. Doch hierin was het adres stellig overeenkomstig de grondgedachten van den Heer Groen, uitgesproken in de *Nederlander* en uitgewerkt in zijne *Adviezen*, die toch niet betwistte dat een organiseeren van de Roomsche Kerk, misschien zelfs op zoodanige wijs, als toen aanschouwd werd, volgens de Grondwet aan den Pauselijken Stoel vergund was, maar (daargelaten het ongelukkig gekozen tijdstip waarop Rome de gelijkheid der gezindheden, waar het overmacht heeft, miskende) hij drukte, bij de onvermoeide prediking dat kracht ter zelfverdediging aan deugdelijkheid van eigen beginselen ontleend moet worden, vooral hierop, als op zijn voornaamste bezwaar tegen de Regeering:

„Hetgeen ons bevreemdt, is, vooreerst: dat de Regering niet, evenals in 1841, en, om de veranderde politieke omstandigheden, niet veel meer nog dan in 1841, reden gevonden heeft om, door haar veelvermogenden invloed, het werpen van den twistappel te ontraden en, in het belang ook van de Roomsch-Katholieken uitstel te bewerken. Ten anderen: dat de Regeering, vooral in haar systeem, eene onvoorwaardelijke vrijheid aan de Roomsche Kerk verleend heeft; alsof er onder de Grondwet van 1848, geenerlei *toezigt* van Gouvernementswege *ne quid respublica detrimenti capiat* en geenerlei *jus circa sacra* bestond."

Het Ministerie, ook dit niet in acht nemende dat, wanneer de Hiërarchie in aanraking komt met den Staat, er een gemengd terrein is, alwaar werkzaam toezicht van den Staat en gemeen overleg met de Kerk vereischt wordt, had het Hof van Rome volkomen vrijgelaten, hetwelk, zich niet langer aan het Concordaat van 1827 gebonden achtende, deed en sprak zooals het in souverein welbehagen goed vond te doen en te spreken. Groen nu vond, gelijk wij reeds met een enkel woord opmerkten, in dat *lijdelijk toezien* van het Gouvernement miskenning *van de Grondwet*, van den *aard der Roomsch-Katholijke Kerk*, en van de *roeping van een Nederlandsch Gouvernement.*

Art. 169 der Grondwet schrijft voor, dat de Koning waakt dat alle gezindheden zich binnen de perken der wet houden, en Art. 165, dat alle erkende gezindheden gelijk beschermd worden. Met de volkomene vrijheid nu, der Roomsche Kerk toegekend, strookte toch volstrekt niet het bestaan van de Elf reserve's, waaronder het Alg. Reglement van 1852 goedgekeurd was en de benoeming van Hoogleeraren in de Godgeleerdheid.

Wat het tweede punt betrof, betoogde Groen dat de Kerk van Rome

nauwelijks beschouwd kan worden als eene enkel godsdienstige instelling, dat althans die Kerk eene richting heeft, waartegen, ook naar het getuigenis van geloovige Roomschen, de Staat waarborgen behoeft, ja dat er eene richting in die Kerk is, die *constitutionele regten en vrijheden* afkeurt, en zelfs aan betreurenswaardige *reactionair-absolutistische* neigingen ondersteuning verleende.

„De verbazing van zoovelen over het stelsel van lijdelijkheid van het Gouvernement is niet vreemd, met het oog op de geheele geschiedenis van ons land. Het hoofddenkbeeld in de behandeling der Roomsch-Katholieken is steeds geweest, de meeste verdraagzaamheid, maar tevens scherp toezigt; zooveel mogelijk, ruime gewetensvrijheid, maar niet in de uiterste consequentiën toelating van al hetgeen *zou kunnen gezegd worden* tot de eischen en behoeften der Roomsch-Katholieke Kerk te behooren. Ditzelfde stelsel vindt gij in de Grondwet terug. Ge zult in onze grondwetten — behalve toen Rome niet meer in tel was — de strekking erkennen om bij verdraagzaamheid scherp toezigt te blijven houden; het zou niet moeijelijk vallen in de geschiedenis der gewijzigde Grondwet van 1848 aan te wijzen dat ook toen die gedachte geenszins is verloren geraakt. Ik wijs u op artt. 194 en 10."

De roeping eener Nederlandsche Regeering was eindelijk miskend.

„Het stelsel van de Regering, uit hare algemeene beginselen van staatsregt ontleend, is, ook in het godsdienstige, zich te stellen boven de partijen, *neutraal* te zijn. Ik wensch dat het Gouvernement, met eerbiediging van alle gezindheden, *nationaal* zij; dat er een stelsel door de Regering worde gevolgd, hetwelk, in den goeden zin van het woord, nationale vereeniging of eendragt der gezindheden bevordert."

Naar het inzien nu van Groen vergiste zich de Regeering in de gemoedsstemming der Protestanten, die slechts verlangden »vrijwaring tegen onregt", en in die der vele Vaderlandslievende Roomschen, welke de Pauselijke wegcijfering van de Republiek der Vereenigde Nederlanden onmogelijk goedkeuren konden.

En nu — het antwoord op de menigvuldige adressen aan den Koning mocht geen ander zijn, dan hetgeen met Oranjes roeping overeenkwam: »t.w. *de gewetensvrijheid te beschermen door beteugeling van al datgene waardoor op het regt der gezindheden inbreuk zou worden gemaakt.*"

Had Groen alzoo, in onderscheiding van de Utrechtsche beweging, eene zelfstandige positie gekozen, eene positie die met Nederlands roemvolle politiek overeenkwam, de meeste stemmen evenwel, die zich tegen Rome lieten hooren, vergenoegden zich met antipathie op te wekken tegen Rome en de Bisschoppen. Inmiddels werd de Koning te Amsterdam verwacht. Alles werd er in gereedheid gebracht, om Z. M. te overtuigen dat Amsterdam nog altijd Geus was. Het onschuldige bloed, in de dagen van Filips II aldaar vergoten, riep wraak; maar, evenmin als in de onvergetelijke

dagen van 1578, om bloed. *Geen Paus, geen Bisschop!* dat was de leuze, en welke ruwe kreten soms ook gehoord, of welke bijtende opschriften soms ook ter lezing aangeboden werden, men amuseerde zich slechts, als sommige Joden langs de straten liepen met uitgeknipte prentjes, voorstellende een Bisschop, onder den uitroep: »één cent een Bisschop, hij kan opgehangen worden ook." Daar werd ook een monster-adres tegen de invoering der Pauselijke Hiërarchie Z. M. den Koning aangeboden; het telde ruim 51000 onderteekeningen, en werd haar overhandigd door eene Deputatie, die uit de bloem der Ingezetenen samengesteld was. In datzelfde Amsterdam werd evenwel in Mei tot volksvertegenwoordiger gekozen de Jood Godefroi. Die dag, wel te verstaan: de dag der adresaanbieding, verklaarde de Koning, maakte den band tusschen het Huis van Oranje en Nederland nog hechter en dierbaarder aan zijn hart, en, nadat het Ministerie het gevraagd ontslag onverwijld verleend en een nieuw Ministerie, bestaande vooral uit de H.H. *van Hall*, *Donker Curtius* en *van Reenen* opgetreden was, toonde Z. M. warme belangstelling in veler bekommernis, en kondigde zij eene wet aan *ter regeling van de plichten der Regeering omtrent de Kerkgenootschappen.*

Zoo algemeen was de beweging, dat de Algemeene Synode van dat jaar aan de Gemeenten schrijven mocht: »Als een eenig man zijt gij ook onlangs opgestaan, toen Neêrlands vrije grond met de vestiging eener priesterregering bedreigd werd, om bij den troon uws geëerbiedigden Konings te pleiten voor de regten en belangen uwer Evangelische belijdenis;" en zoo krachtig dat zij zelfs zich gedrongen voelde Zijne Majesteit voor hetgeen zij aangekondigd had »haren opregten dank te betuigen", voor de Roomsche Kerk geene mindere, maar ook geene meerdere vrijheid verlangende dan de Hervormde genoot, t.w. dat de Regeering het recht van goedkeuring toepassen moest »omtrent datgene waartoe hare medewerking wordt vereischt of verlangd" [1])

Allertreffendst sprak echter te Utrecht [2]) het nationaal gevoel bij de Ingezetenen en bij den Koning.

„Oranje boven! klinkt de toon;
'tVersmoor' nooit in de borst.
Het leeft bij al den smaad en hoon
Het leeft, beminde Vorst!

1) *Syn. Hand.* 1853, bl. 79, 81. Edoch, hare Algemeene Commissie had het uitschrijven van een algemeenen bededag, waartoe zij van Utrecht en Amsterdam aangezocht en bijv. door haar medelid Bouman aangespoord was, ongeraden geoordeeld (bl. 173, Bijl. *B*); 't is bijna ongelooflijk, maar het *is* toch zoo!

2) Vgl. *De Gebeurtenissen van het jaar 1853.* Te Gorinchem bij C. de Wolff Dz. MDCCCLIV, bl. 81 v.v.

Het leeft altijd
In heeten strijd,
Al schijnt de magt ook klein;
Door Utrecht's straten klinkt de toon:
Het moet Oranje zijn!"

Den 14den September gekomen, ontving Z. M. den 17den, des morgens ten tien ure, ongeveer zevenhonderd mannen uit den aanzienlijken en burgerlijken stand die, gezamenlijk, in 't zwart gekleed en in geregelden optocht, onder leiding van Prof. Mulder, haar een prachtig Album aanboden met hunne handteekeningen, waarvan de oudste burger der stad Baron van Lynden van Lunenburg de eerste onderteekenaar was. Op de toespraak van Mulder antwoordde de Koning, diepgeroerd, o. a.:

„Ten hoogste ben ik getroffen over dit uitnemend blijk van gehechtheid aan Mijn Huis. Ik ben niet iemand, dien zoo ligt de tranen in de oogen komen. Maar ze zijn in de Mijne, gelijk ik ze in de Uwe zie."

„De weinige dagen, in dit gewest en in deze stad vooral doorgebragt, zullen mij onvergetelijk zijn. Zij zijn meer dan feestdagen.... Diep ben Ik er door getroffen, Ik ben er trotsch op en dank er God voor, Koning van zulk een volk te zijn...."

„Oranje blijft altijd dezelfde. Dat Nederlandsche bloed, hetwelk hier door de aderen stroomt, zal blijven stroomen in de aderen van die kinderen en kindskinderen tot in verre geslachten, zoolang Oranje Oranje blijft...."

Teruggekeerd naar het lokaal van uitgang, sprak de aanvoerder den leden toe:

„Waar de Koning zóó heeft gesproken, past ons het zwijgen. Ik voor mij gevoel er behoefte aan, in mijne binnenkamer mij af te zonderen, en God vurig te danken, dat Hij zulk eenen Koning over het Vaderland heeft gesteld.

„Dit alleen wil ik slechts zeggen: Het door den Koning gesprokene mogen allen verbroederen en de handen diep ineenslaan tot bevordering der belangen van Oranje en Nederland."

De zomermaanden werden inmiddels besteed om de bovenbedoelde wet te maken. Het Ministerie en de meerderheid in de nieuwe Tweede Kamer was echter op demping bedacht van de opvlammende geestdrift. Groen en zijne door de verkiezingen aanzienlijk versterkte partij, die nu zelfs door de *Kerkelijke Courant* als handhaafster der Protestantsche beginselen gehuldigd werd, hield de wetsvoordracht voor eene »politieke feil." Desniettegenstaande hebben zij voor de wet gestemd, omdat ze, »blijkbaar tegen het Ultramontanisme gerigt, eene feitelijke verklaring was dat er, ter handhaving van de gelijkheid der gezindheden, *ongelijkheid van toezigt* en *speciale* maatregelen tegen het wereldlijke element der Roomsch-Katholieke staatkunde worden vereischt," en omdat zij »de hand niet wilden reiken aan hen door wie, onder de leus van vrijheden die zij in hun eigen maatregelen hadden mis-

kend, omverwerping van het Ministerie en verlaging van een nationalen kreet tot een volkswaan van den dag begeerd werd" [1]).

De bedoelde demping was reeds bij het uitspreken van de daarop gevolgde Troonrede (19 Sept.) volbracht. Het conservatieve Ministerie liet den Koning spreken, alsof geene Aprilbeweging den bodem van het Nationale Hart had doen aanschouwen. In de Troonrede van 1853 heerschte nog meer dan in die van 1852 »de niet parlementaire maar diplomatieke flaauwheid, waarmeê men elke aanleiding tot discussie tracht te ontwijken."

Alzoo de nationale beginselen van ons Staatsrecht handhavende, kon Groen met de zijnen onmogelijk *ministeriëel* zijn, maar moest hij opponeeren. Dit werd hem even kwalijk genomen als zijn vasthouden aan de constitutie, door eene partij in den lande, die de onbepaaldste macht aan Oranje toegekend wilde zien, en aan het laatst aangehaalde couplet ook dit had laten voorafgaan:

„Leef, Willem III! leef in ons hart;
Regeer ons met beleid!
Dan zal ons land, nu zeer verward,
Een zegen zijn bereid.
Ontneem de magt
Aan 't volk met kracht,
Opdat geen kuiperij,
Uw Vorst'lijk Huis en Nederland,
Brenge onder dwinglandij!

Groen heeft zich tegen het streven dier partij, die in het *Goudsche Kronijske* een wetenschappelijk orgaan bezat, onder krachtige medewerking van Mr. J. A. Backer Korf, Referendaris bij het Ministerie van Binnenl. Zaken en ijverig beoefenaar van de Hegeliaansche wijsbegeerte, welke, naar een overleden lid mij meer dan éénmaal verhaald heeft, eene conspiratie, onder eedsaflegging op den Bijbel, tot omverwerping gevormd had, met allen nadruk verzet: »De *Constitutionele Regering*, aan den invloed van liberale wanbegrippen onttrokken, is de ontwikkeling eener *vaderlandsche* Staatkunde. Een *coup d'Etat* en eene, hetzij Ministeriëele, hetzij Vorstelijke *autocratie*, het even misdadig als verderfelijk redmiddel eener *vrijzinnige* politiek" — zietdaar, zijne stellingen [2]), en da Costa had alleszins recht, in een brief aan Groen geschreven tijdens des Konings verblijf te Utrecht, op te merken: »Wonderlijke tijd! dat de Constitutie wellicht beschermd zal moeten worden door de vrienden en discipelen van Bilderdijk!"

1) Vgl. *Adv.*, 2, 321—345.
2) Vgl. *de Ned.* van die dagen.

⁎ Niet ongepast is het, uit het verslag 1) der Vergadering van *Christelijke vrienden*, den 6den April van dat gedenkwaardige jaar gehouden, eenige mededeelingen te doen ter kenschetsing van hunne gevoelens:

„.... Aan de orde wordt gesteld een voorstel van de Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid hier ter stede, om te spreken over de herstelling der Roomsche Hiërarchie hier te lande. De Heer *Looman* (voorzitter dier Vereeniging) licht dit voorstel toe; er is groote sensatie onder het volk over deze zaak, het is noodig hierop acht te geven, en zoo noodig de gistende gemoederen te leiden, opdat er niet iets kwaads uit geboren worde; maar daarom is het noodig dat dit onderwerp met het oog op de bestaande wetten in den geest der liefde en der wijsheid worde toegelicht.

„De *Heer Capadose* wijst op een Evangelisch Verbond.... als op het beste middel om de Katholiciteit der Protestantsche Kerk te openbaren....

„De *Heer da Costa* vestigt de opmerkzaamheid der leden op het onderscheid tusschen een nationaal en een Christelijk Protestantisme; het eerste kan soms, waar het niet goed geleid wordt, naar verkeerde middelen omzien, en zou welligt zonder bezwaar naar het zwaard grijpen; de roeping van het laatste is, bij alle betoon van ijver in den strijd tegen Rome, driften en hartstogten te keer te gaan....

„Ds. *Heldring*, ofschoon geene toejuiching op zijn woord verwachtende, meent dat de Paus het regt had te handelen als hij deed, hoewel hij het onhandig deed. Hij meent dat men met manifestatiën, als tot heden geschied zijn, niets wint, dat men zich bang maakt voor den Paus, met het doel om moedig te worden. Hij kan zich tegen Rome niet vereenigen met hen die de regtvaardiging door het geloof verloochenen, en meent dat stil te zijn en lijden de roeping des Christens is....

„Ds. *Beets* waarschuwt mede tegen het voorbijzien der liefde en wekt op tot het voeren van den strijd op geestelijk gebied....

„Ds. *Tinholt* acht het van des te meer belang de hartstogten tegen te gaan, daar de antipathie tegen de Roomschen overal, ook op het platte land zeer hevig is. Hij meent dat het Utrechtsche adres zich ten onregte op Art. 65 der Grondwet beroept, daar de Paus zal beweren hier niet als vreemde Mogendheid maar als Kerkvoogd te handelen....

„De *Heer Koenen* stelt voor, om met terzijdestelling van de regtsquaestie, te verklaren dat deze vergadering den Paus in elk opzigt tegenspreekt, en dat wij niemand dan Christus als Koning hebben, en Gods Woord als eenigen regel des geloofs.

„Ds. *de Liefde* vestigt opnieuw de aandacht op de Evangelisatie onder de Roomschen; men moet overtuigd zijn, dat de Roomsche kan zalig worden, alleen door inconsequentie met zijne Kerk....

„De *Heer P. J. Teding van Berkhout*.... wenscht in elk geval handhaving van de regten, ook der Protestantsche gezindheden....

„De President 2) geeft eenige inlichting en daar het gebed het krachtigste wapen des Christens is, stelt hij voor, dat de broeders op Zondag vóór Pinksteren, zijnde den 8sten Mei, zich zullen vereenigen tot een boete- en bededag in betrekking tot deze zaak; hetwelk algemeene goedkeuring vindt.... met uitnoodiging tot wederlegging daarbij van de Pauselijke allocutie."

Alzoo begon men van verschillende zijden te arbeiden onder de Roomschen. Behalve de oudere maatschappijen, zooals *Welstand*, *Unitas*, *Christelijk Hulpbetoon*, *Phylacterion*, kreeg men de *Evangelische Maatschappij*

1) *Ver.*, VII, 709.
2) A. Baron Mackay.

(24 Mei 1853 [1]), de NEDERLANDSCHE *Gustaaf-Adolf-Vereeniging* [2]), den 23 September 1853 opgericht, en de *Nederl. Evangelisch Protestantsche Vereeniging* [3]), om van *de Liefde*'s aparten arbeid, in de Haarlemmermeer begonnen, niet meer te spreken. Welken invloed al die maatschappijen en vereenigingen uitgeoefend hebben ten goede van de beginselen der Hervorming en tot behoud van Hervormde gemeenten, is hoogst moeilijk te beschrijven.

1) Vgl. over *de Evangelische Maatschappij* vooral F. Nippold: *De Roomsch-Katholieke Kerk in Nederland na de Hervorming*. Arnhem, J. Rinkes Jr. 1880.

2) Over de *Gustaaf Adolf-ver.*: zie hare Jaarverslagen, en evenzoo aang.

3) *De laatstgenoemde Vereeniging*, onder het voorzitterschap van Elout van Soeterwoude en het secretariaat van Capadose, die opgericht werd met de volgende Statuten:

Art. 1.

Het *doel* der Vereeniging is drieledig:

1°. De ware eenheid des geloofs, het waar Evangelisch Protestantismus aanschouwbaar te maken, tegenover de valsche, bloot uitwendige eenheid, die van Rome en het geloof 1) uitgaat.

2°. Pogingen aan te wenden tegen de toenemende magt van Rome en van het ongeloof in ons Vaderland, door geschikte, met den grondslag zamenstemmende colporteurs en Evangelisten, na dat zij door voorbereidende opleiding daartoe bekwaam gemaakt zullen zijn, des Heeren woord en waarheid te verbreiden.

3°. Door correspondentie met, en door vrije aansluiting aan, dergelijke vereenigingen in Engeland, Frankrijk, Duitschland, Zwitserland, Belgie of elders geregeld bekend te worden met den gang en de lotgevallen van Evangelisch Christendom.

Art. 2.

Zij draagt den naam van *Nederlandsch Evangelisch-Protestantsche Vereeniging*.

De behoefte die haar het aanzijn gaf, was reeds lang en diep gevoeld, maar door de treffende verschijnselen van den jongsten tijd krachtig en dringend geopenbaard. In velerlei opzigt werd eendragtig zamenwerken meer dan ooit vereischt, *en* om bedreigde voorregten te handhaven, *en* om te krachtiger pogingen aan te wenden ter verbreiding van het Evangelie in het midden eener door bijgeloof verbasterde kerk, *en* om de onzigtbare, inwendige, geestelijke eenheid der geloovigen tegenover de valsche, mechanische, bloot-uitwendige eenheid van Rome aan den dag te brengen.

Wij hebben het echter niet voldoende geacht, haar als *Protestantsch* te karakteriseren, om het misbruik, waaraan dit woord is blootgesteld. Daarom hebben wij hiermede de benaming *Evangelisch* verbonden, ten einde daardoor aan te duiden, dat wij niet alleen eenstemmig zijn in het verwerpen en bestrijden der dwalingen van Rome, maar ook in het aannemen en verbreiden van de waarheden des Christendoms. Onze Vereeniging is nogtans aan geen kerkgenootschap bepaaldelijk of uitsluitend verbonden, maar stelt dezelfde grenzen als de Algemeene of Katholieke kerk, en voelt zich eenstemmig met alle getuigenissen van geloof, waardoor deze kerk in den loop der eeuwen haar aanwezen heeft geopenbaard.

Zij is eindelijk eene *Nederlandsche* vereeniging. Met nadruk vestigen wij daarop nogmaals de aandacht, om helder te doen uitkomen, dat zij in geenen deele een tak vormt

1) Zóó staat er gedrukt, doch 't zal moeten zijn: ongeloof.

Maar zeker is het dat, behalve de algemeen bekende overgangen van geestelijken, zooals van *Fredericus Stephanus Kraayvanger*, menige vrome ziel, die geen voedsel vond in Rome's steenen, tot de belijdenis van het Evangelie der vrije genade Gods in Christus kwam, niettegenstaande de ongeloofelijkste plagerijen en kwellingen van de zijde van ouders, echtgenoot of familie. Daartegenover moet erkend worden, dat meer dan één talentvol

---

van een of ander genootschap, dat buiten 's Lands bestaat; maar in den volsten zin vrij en onafhankelijk is van elke verwante vereeniging, die in den vreemde ontworpen is. Opgericht door Nederlanders, onbelemmerd en zelfstandig werkende op Nederlandschen grond, uit algemeene hedendaagsche behoeften, maar die te gelijk ook aller bijzonderst in Nederland voorkomen, gesproten, draagt zij een nationaal karakter, al heeft zij zoowel haar basis als haar doel met elders gevestigde Vereenigingen gemeen. De uitheemsche oorsprong harer leuze toch kan haar evenmin haar Nederlandsch karakter ontnemen, als het bezit van een belijdenisschrift, dat zijn ontstaan in Heidelberg vond, het Nederlandsch karakter aan onze Hervormde kerk ontneemt.

Art. 3.

De basis of grondslag der Vereeniging bestaat in de bij de Circulaire gestelde artikelen, verklaard in den zin der geloofsbelijdenissen, die uit de groote kerkelijke beweging der zestiende eeuw zijn ontstaan, en die, hoe ook verschillend gewijzigd, echter in de hoofdzaak op eene merkwaardige wijze te zamen stemmen en aan de hoofdwaarheden der Christelijke belijdenis gezamentlijk getuigenis hebben gegeven. Hoezeer wij reeds in de Circulaire verklaard hebben, dat die basis volstrekt niet als eene formele veel min als eene volledige Geloofsbekentenis moet beschouwd worden, daar elk der leden onzer Vereeniging zijne eigene kerkelijke belijdenis onbelemmerd blijft aankleven en verdedigen, voegen wij er duidelijkheidshalve bij, dat elk die tot onze Vereeniging toetreedt, daarmede tevens erkent te staan op den gemeenschappelijken grond der belijdenissen en de waarheden te omhelzen die in allen zijn beleden.

Art. 4.

Op den grondslag dier hoofdwaarheden staande voelt zich de Vereeniging verbonden aan alle Genootschappen of Vereenigingen buiten Nederland, die diezelfde waarheden belijden en hetzelfde doel beoogen.

Art. 5.

Het Hoofdbestuur bestaat uit een President, een Vice-president, twee Leden, een algemeenen Secretaris en een tweeden Secretaris, die tevens Thesaurier is, te benoemen in eene algemeene vergadering bij meerderheid van stemmen voor den tijd van twee jaren. Het Hoofdbestuur is te 's Gravenhage gevestigd, waar alle de Leden, de Vicepresident en een der Leden uitgezonderd, woonachtig zijn.

Art. 6.

Het Hoofdbestuur benoemt Agenten in andere steden. Waar het noodig is kan eene afdeeling gevestigd worden, die met het Hoofdbestuur in overleg treedt.

Art. 7.

Elk lid betaalt eene vrijwillige jaarlijksche contributie.

man uit liberale kringen, zooals *Mr. H. A. des Amorie van der Hoeven* [1]), zoon van den Amsterdamschen Hoogleeraar en broeder van den Utrechtschen Predikant van dien naam, en *Dr. R. Kruizinga Homan* [2]), tot de aanbidding van den Antichrist zijn vervallen. Zoover mij bekend, heeft uit orthodoxe kringen niet één enkel man, wel eene enkele vrouw, aldus den Heere Christus verloochend. Maar het mag geenszins ontkend worden, dat door hunnen staatkundigen strijd aan den aartsvijand van ons voorgeslacht, van het Evangelie, van den eenigen en algenoegzamen Zaligmaker, groote macht en angstverwekkenden luister bijgezet werd; terwijl het toch zelfs voor den doofsten mensch verstaanbaar is, dat Rome in deze zoo vroeg en heerlijk met de waarheid beschenen en waarlijk bij aanvang vrij gemaakte landen niet enkel in het staatkundige eene onverdragelijk-aanmatigende, maar ook in het godsdienstige eene ongeloofelijk-ellendige taal voert, bij al de gevolgen van het verachtelijke kloosterleven, van de bedriegelijke bedevaarten, en van den fanatieksten haat tegen de Geuzen, ofschoon deze zich, voor een groot deel, al zéér spoedig in het net lieten fluiten, en heden ten dage aan hun eigen ondergang arbeiden.

*** Inzonderheid verkreeg *Het Jezuitisch Genootschap van Jezus' Heilig Hart* ongemeene uitbreiding, sedert 1861, en vooral sedert 1869. Het ontving in 1874 de kanonieke goedkeuring, zoodat het onder de wettig opgerichte Broederschappen eene plaats verkreeg, ja bij Brève van 24 Maart 1874 werden er geheele en gedeeltelijke aflaten aan verbonden.

„De devotie tot Jezus' Hart heeft ten doel, de liefde van den Godmensch, als in een brandpunt vereenigd, te eeren en te beminnen; meer bepaaldelijk echter, blijkens de openbaringen der Zalige Margaretha Maria, is het hare roeping, door opregte blijken van warme hulde en wederliefde, eenige vergoeding te schenken voor de koelheid en de beleedigingen, die Hij in het geheim zijner liefde van de ondankbaarheid en boosheid de

---

Art 8.

Op den 31 October van elk jaar zal eene algemeene Vergadering van de Leden der Vereeniging te 's Gravenhage gehouden worden. De Vergadering wordt geopend en gesloten met het gebed. Er zal verslag en rekening gedaan worden. De stemming zal hoofdelijk zijn.

Ten einde aan de bepalingen dezer statuten met name aan Art. 5 gevolg te geven, hebben wij de eer u tot eene tweede Algemeene Vergadering bijeen te roepen, te houden binnen 's Gravenhage, in Diligentia, op den 20 Januarij 1854.

G. BARGER, *v. d. m*
DR. A. CAPADOSE.
ELOUT VAN SOETERWOUDE.
O. G. HELDRING, *v. d. m.*
J. DE LIEFDE, *v. d. m.*
L. J. VAN RHIJN, *v. d. m.*

1) Vgl. vooral *B. A. Lasonder's* geschrift: *A. des Amorie van der Hoeven Sr.* in zijne eer als Protestant gehandhaafd. Rotterdam, J. van Baalen en Zonen 1872.

2) Ter kennismaking met hem leze men zijne brochure: *Christus of Spinoza?* bij H. Bokma te Leeuwarden, 1868.

menschen ooit moest ondervinden en nog dagelijks ondervindt." — „Ofschoon het Genootschap eene op zichzelve staande inrigting is, zal men echter goed doen, zich zoowel in het *Broederschap van het H. Hart van Jezus*, als in de *Vereeniging van het Apostolaat des Gebeds* te laten opnemen. Gering zijn de verpligtingen, die beiden op leggen. — Voor het Broederschap behoeft men slechts dagelijks één Onze Vader, Wees gegroet, Ik geloof in God den Vader en een klein schietgebed te bidden: o Zoet Hart van Jezus, maak dat ik U altijd meer beminne. Voor het Apostolaat eenmaal daags zijne meening te vereenigen met die van Jezus' H. Hart — maar niet gering de gunsten en voordeelen, aan de getrouwe vervulling dezer voorwaarden verbonden...." — Vgl. *Oefeningen voor het Genootschap van Jezus' H. Hart* bestaande uit afdeelingen van drie en dertig personen, door A. Verweerd, S. J., Derde druk. Amsterdam, J. Beerendonk 1877, bij welken uitgever ook de volgende merkwaardige boekjes verschenen: *De negen Bedieningen van het Heilig Hart van Jezus*, 1868; *Beschouwingen over het Heilig Hart van Jezus*, 1874; *Liefdevlammen en Klagten van het Heilig Hart van Jezus* met uitgelezen Kernspreuken van Heilige en Geestelijke Schrijvers, 1870; *Rozenkrans des Apostolaats*, Vierde druk 1876; *Catechismus van het Apostolaat des Gebeds*, 1875; terwijl voor rekening van de Vereeniging het *Apostolaat* verscheen: *Handboekje van het Apostolaat des Gebeds....* waarin o. a. deze *Schietgebeden* voorkomen:

„1. *Alom bemind zij het H. Hart van Jezus.*
Een aflaat van 100 dagen (Pius IX, 20 Sept. 1860).

2. *Barmhartigheid, o mijn Jezus!*
Een aflaat van 100 dagen (Pius IX, 23 Sept. 1856).

3. *Jezus, mijn God, ik bemin U boven alle dingen.*
Een aflaat van 50 dagen telkens, op voorwaarde dat men eene Kerk bezoeke (Pius IX, 1854).

4. *O allerzachtmoedigste Jezus! Wees niet mijn Regter, maar mijn Zaligmaker!*
Een aflaat van 50 dagen (Pius IX, 29 Nov. 1853).

5. *Zachtmoedigheid van Maria, wees Gij mijn zaligheid.*
Een aflaat van 300 dagen telkens, een vollen aflaat eens in de maand voor hen, die dit gebed alle dagen der maand hebben volbragt (Pius IX, 30 Sept. 1852).

6. *Eeuwige Vader! ik offer U het allerkostbaarste Bloed van Uwen Zoon tot boete mijner zonden en voor de noodwendigheden der H. Kerk.*
Een aflaat van 100 dagen telkens.

⁂ *Hoever de Mariadienst gaat in ons land*, kan men leeren uit de ongenietelijke lectuur over dat onderwerp; zooals *Het Mariajaar*, Amsterdam bij C. L. van Langenhuyzen, 1875; — *Maand van Maria*, Amsterdam, J. Beerendonk, 1874; — *Congregatieboek*, Tweede Uitgave, bij denzelfden, 1866; — *De groote Litanie der allerheiligste Maagd en Moeder Gods Maria*, Amsterdam, bij C. L. van Langenhuysen, 1876, volgens welke litanie schier alles opgaat in Maria. Het laatste (het 500ste) gebed luidt aldus: „O Maria tot U zal ik roepen en Gij zult mij verhooren: op U heb ik gehoopt en in eeuwigheid zal ik niet beschaamd worden: moge Hij, die door U ons geschonken is, in genade ons opnemen, Amen.... *Bid voor ons.*"

⁂ Vele belangrijke geschriften over en tegen Rome zagen ook inmiddels het licht: bijv. *Geschiedenis der Roomsche Kerk*, naar het Engelsch van John Dowling, bij van Elk te Dordrecht; — *Rome veroordeeld* door Dr. James Begg, bij Kemink & Zoon te Utrecht, bij wien ook verschenen *De zeven (treffende) pijlen in het hart van het Romanisme*, door Napoleon Roussel, maar ook geschriften van onze eigene auteurs, zooals de brochures van Wormser, het geschrift van ten Kate: *De eischen des tijds aan het Protestantisme; — De Heilige dagen der Roomsche Kerk, beschouwd in het licht van het*

Evangelie, door T. van Spall; *Losse bladen* uit de geschiedenis van de *Invoering der kerkhervorming in Nederland* van Doedes; — *Het Protestantisme en zijne betrekking tot den Staat*, van den em. pred. *C. W. Pape*, bij Gebr. Muller te 's Hertogenbosch; — gezwegen van *Preeken*, bijv. v. *W. Krayenbelt* te Overschie, op den Gedenkdag der Kerkhervorming over Hand. 4 : 12*a*; — *De Hervorming herdacht*, naar Joh. 3 : 5*b* door C. C. Callenbach te Nijkerk; — en *Woorden* van verscheidene monden, en *Wenken* van verschillende handen.

Ja niet het minst opmerkelijk was dit, dat *de Wekker*, het welbekende blad dat de openbare gemengde school verdedigde, in zijn N°. van 22 September, de bekentenis aflegde dat eene school voor Roomschen en voor Protestanten het eenige redmiddel der Christelijke schoolopvoeding scheen te zijn. Maar niet alle geschriften, die dientengevolge verschenen gaven den Heer Groen redenen tot tevredenheid, maar wel vermeerdering van groote inspanning. Tot hiertoe had het groote liberale publiek op de Anti-revolutionaire partij *la mort sans phrase* toegepast.

„Het heeft wel iets van de regtspleging der burgers Snijders en Schoenlappers ten tijde der republiek. Al waren zij onder de vervelende pleidooijen, die meestal hunne sfeer te boven gingen, in een zoeten dut geraakt en door hun buurman aangestooten, als het tot eene stemming kwam, spraken zij niet minder vaardig en trouwhartig het doodvonnis uit." 1)

Thans, ongeveer 25 jaar na 't eerste optreden, werd het anders. Men begon te vragen naar de beginselen der in de Natie blijkbaar zoo machtige partij. Het Liberalisme, ziende dat het grond verloor en voelende dat het in de lucht ging hangen, zocht kennis te maken; Dr. *Fruin* gaf ontvouwing en beoordeeling van het Antirevolutionaire Staatsrecht, en *Mr. Sieuwerts van Reesema* zijne *Bijdragen* in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (afzonderlijk uitgegeven onder den titel: *Studie over Mr. Groen van Prinsterer en zijne leer*). Veel heftiger dan Fruin, beschuldigde hij Groen van *openlijke en heftige verguizing, indirecte verdachtmaking* en *verzwijging*. In de *Nederlander* van 11 October 1853 vindt men v. Reesema's aanklacht. De kritiek van Dr. Heemskerk in *de Gids* maakte daartegenover een indruk van waardige, fatsoenlijke, bestrijding. —

Op ongeëvenaarde wijze stond Groen al den liberalen miskenners te woord, het allereerst in zijn blad. Ter kenschetsing de volgende passage! (Het geldt den heer van Reesema).

Hij legde den heer Groen te last:

„Openlijke en heftige verguizing. Welk verwonderlijk schouwspel! ziedaar een partijhoofd, dat zelf onregtzinnig is, welks denkwijze bestaat uit een hybridisch zamenstel van Roomsche en Calvinistische begrippen; die beweert, „*de bijbel zal* STEEDS *op ver-*

1) *Ned.*, 28 Sept. '53.

schillende, op TEGENSTRIJDIGE *wijzen worden uitgelegd;*" die geene gelijkheid van geloofsuitdrukking in *alles*, maar in eene „*hoofdsom*" van eigene vinding wil; en, deze zelfde man, deze onregtzinnige, deze subjectiefste der subjectieven, beklimt den regterstoel, om het geloof van anderen te oordeelen en te veroordeelen! Wie zal mij tegenspreken, als ik beweer, dat, bij zoo wrakke grondslagen van eigen overtuiging, het woord: oordeel niet! vooral door den heer *Groen* moest in acht genomen worden?"

„De taktiek der zijdelingsche verdachtmaking."

„Dat is de kunst der vraag- en uitroepingsteekens, der korte „opmerkingen", der flaauwe lichtjes, die slechts éène zijde der voorwerpen toelichten. Het onmiskenbaar ironische talent van den heer *Groen* komt hem hierbij uitnemend te stade. Die weifelende, twijfelende, vragende, onderstellende stijl zijner dagelijksche polemiek, die „welligt's" en „waarschijnlijk's" en „misschien's" — zijn zij niet uitnemend geschikt om argwaan, verdenking, verwarring, — men weet bijna niet hoe of waarom —, op te wekken? 't Is alsof een nevel zich over de voorwerpen spreidt; — de omtrekken worden onzeker, het geheel neemt onbestemde proportiën aan; — hier en daar meent men dwaallichten over 't veld te zien huppelen. Is dat eerlijke, ronde, loyale polemiek? En toch bestaat die der partij, zoo die apodictische toon der stellige verzekering niet toereikende is, vooral uit zoodanige „wenken." 't Is waarlijk eene guerilla-krijg, van achter heg en struik gevoerd, die mogelijk elders nationaal zijn kan, maar waaraan geen „Nederlanders" zich behoorden schuldig te maken."

„Eindelijk, de taktiek der verzwijging."

„Het is geene nieuwe opmerking, dat de partij, waar zij geen geneigd oor voor hare plannen aantreft, die eenvoudig, zooveel doenlijk, verbergt."

De heer *Groen* streeft, door veinzen en ontveinzen, naar een voor Nederland verderfelijk doel.

Wat of dit doel van den sluwen *Machiavellist* zijn mag?

De heer *v. R.* heeft het, in een paar zinrijke regels, geschetst:

„*Om, ter liefde eener kerkleer, gesteund door absoluut gezag, de Natie inwendig door verdeeling en wederzijdsche naijver krachteloos en tot tegenstand onbekwaam te maken.*" "

Te recht werd gevraagd:

„Heeft waarlijk de heer *Groen*, door zijne, sedert meer dan vijf en twintig jaren met vasthouding aan dezelfde beginselen, uitgegeven geschriften, dergelijke beoordeelingen van zijn *karakter* en *bedoelingen* verdiend?"

Krachtig en fier hield Groen de banier van het historisch Protestantisme tegenover de Jezuïtische lasteraars omhoog. Van de Roomsche bladen, inzonderheid van *De Tijd*, werd hij deswegens op de smadelijkste manier behandeld. Rome's smaad is echter zijne eer! Zijn meesterschap in de polemiek, een meesterschap door zachtmoedigheid van geest, fijnheid van vormen, wetenschappelijkheid van inhoud, blonk in elken regel uit. »... Het is niet onwaarschijnlijk dat ook Paus Pius VII, toen hij gedienstig en onderdanig *naar Parijs overkwam om den Keizer te kroonen*, anders over Napoleon dacht dan toen hij, ondanks dit huldebetoon, te Savone gevangen was en (25 Januarij 1813) te *Fontainebleau*, wanhopig een concordaat dat de geweldenaar hem voorgeschreven had, sloot" — antwoordde Groen, bijv., op de stekelige aanmerking van *De Tijd*, dat Bilderdijk Napoleons lof had gezongen.

II. HET KERKELIJK LIBERALISME.

In den grond der zaak het Thorbeckianisme, Romanisme en het *Liberale Protestantisme* één zijnde, kon de strijd tegen de laatstgenoemde macht geenszins gestaakt worden. Het was in de Kerk oppermachtig. In alle Kerkbesturen heerschappij voerend, had het, gezwegen van de talrijke tijdschriften waarover het beschikte, in *Fakkel* en *Morgenster* veelbeduidende organen, terwijl de *Nederlander* slechts. voor een deel, geflankeerd werd door *Boekzaal*, *Heraut* en *Wachter op Sions Muur*. Desniettegenstaande heeft het, bij het wederopleven van het historische Protestantisme, geen eigen banier ontrold, maar zich daarbij aangesloten; toen de Kerk ontwaakte, werd dat Liberalisme medegesleept in hare beweging tegen den Paus en het Liberalisme in den Staat.

Zeer terecht werd door Wormser [1]) opgemerkt:

„Bovendien plaatste zich, bij het ontwaken der Protestantsche beginselen en herinneringen, welke tegen *ieder* Liberalisme gerigt zijn, het kerkelijk Liberalisme *onder de vaan van het Historische Protestantisme;* rukte met dit laatste tegen het politieke Liberalisme op, en bleef daardoor zelf vooralsnog van een uitwendige nederlaag bevrijd.

„Des te meer echter werd de nederlaag inwendig gevoeld. Want een nederlaag was het, toen de krachteloosheid en het onvermogen van het Liberalisme tegenover Rome aan den dag kwam, en het genoodzaakt was met de Kerk weder op te trekken onder de vaan van het Historische Protestantisme, die het zoo lang verworpen en met smaad overdekt had."

Dat Protestantisme vergalloppeerde zich echter geducht, toen het met de brandspuit aanrukte, en tevens de teugels wilde nemen. De *Herderlijke Brief*, door de *Algemeene Synodale Commissie* [2]), den 22sten April uitgevaardigd aan de Christelijke Hervormde Gemeenten in Nederland, is daarvan een bewijs. Zij wilde geen bedestonden doen houden, ofschoon daartoe verzocht, maar bij haar in gedachtenis brengen wat haren »godsdienstigen en kerkelijken ijver zooveel noodig, *bekrachtigen, bezadigen* en *heiligen* kan." De Thorbeckiaansche en Roomsche bladen juichten daarover, en bevalen *»met nadruk dit merkwaardige stuk ter lezing allen aan!"* Maar de Classicale Vergaderingen van Arnhem en van Gouda waren om verschillende redenen geenszins gesticht, vooral niet omdat er uit bleek dat »de Kerk door hiërarchische en oligarchische strekking" schade zou kunnen lijden. Ook onder de leden der daarover vergaderde Synode, welke zelve een veel beter gevoelen, blijkens haar Adres [3]) aan den Koning, deelde, gingen verscheidene stem-

1) *Ned*, 14 Sept. '53.

2) Uitgeg. bij Susan in den Haag, en te vinden in de *Hand. der Syn.* v. '53 Bijl. B, 158.

3) *Syn. Hand.* v. '53, bl. 81, 83, 230.

men van afkeuring op, en alleen »de ijver en de zorgvuldigheid, waarmede de Synodale Commissie gedaan had, wat zij naar haar inzien oordeelde der Kerke meest dienstig te zijn," werd niet bepaaldelijk bestreden. En niet onverdiend was de afkeuring. Wat dunkt u toch van eene passage als deze:

„De aanmatigende taal, alsof nu nog de wereld aan Rome onderworpen ware, wordt naauwelijks binnen de muren van het Vaticaan zelf geloofd. Daar buiten, in ieder land van ons werelddeel en ook in andere werelddeelen, zijn er wel duizenden die bij het hooren van die taal zich eerbiedig buigen en zich teekenen met het kruis, als voor den naam van Jezus. Maar er zijn evenzoo duizenden, zoowel in de Roomsche Kerk als daarbuiten, die geleerd hebben den klank en de kracht der woorden van elkander te onderscheiden, en die, *wat zij in de geschriften der middeleeuwen zonder groote bevreemding lezen, bij eene toespraak tot onze eeuw als een onverschoonlijke fout in tijdrekening opmerken en daarna, als niet behoorende tot onzen tijd, weêr voorbijgaan en vergeten.*"

Maar onderwijl het *nationale* gevoel nog altijd op en neder ging, sprak eene andere stem, dan die van den gewaanden Stedehouder te Rome. De *cholera* kwam, en sprak tot de *conscientie* van ons volk. Daaromtrent mogen wij niet nalaten twee briefjes over te nemen, één van Wormser en één van Mevr. Groen:

„Geliefde Broeder in den Heer! .... sedert eenige dagen heeft zich te Amsterdam de cholera geopenbaard, vooral in de buurt waar ik woon; sedert eergisterenavond zijn vier mijner buren daaraan overleden.

Zooeven hadden wij het ergerlijke schouwspel van een in het luchtruim zwevende luchtballon, waaraan een levend paard gebonden was. Welk een misbruik van Gods schepselen! Wel mag de Bijbel spreken van het *zuchtend* schepsel. Het is schandelijk dat dergelijke barbaarschheden in een Christenland gepleegd en geduld worden, en dat sommige dagbladen, gelijk bijv. de *Amsterdamsche Courant*, die toejuichen in plaats van verfoeijen ...."

„Zeer getroffen — schreef Mevr. Groen terug — door het berigt omtrent de cholera, zouden wij wenschen gedurig berigt van u en uw gezin; van zoovelen die u omringen te ontvangen. De ziekte is ook in den Haag; erg in de buurt van Rotterdam; — maar in den Heer is onze rust, en vooral voor hen die met ons in geloof vereenigd zijn.... Ontzachlijk is de stem die in deze ziekte spreekt. Och, mogt ze door overheid en volk worden verstaan! ...."

Onderscheidene predikanten grepen deze gelegenheid dan ook aan om krachtig op te wekken tot bekeering. Dezelfde *Stem* [1]) bijv. die reeds op den voorafgaanden Waterloodag Nederland bij Ninevé bepaald had, verhief zich met volle kracht, te midden van het woeden der cholera, om het volk te bepalen bij den eisch en den zegen der verootmoediging.

Al die roepstemmen, gepaard met eene bijv. door Doedes in veelgelezen

1) *Van Oosterzee;* zie het Xde D. van *Al* zijne *Leerredenen*, Schiedam, Roelants, 1875, bl. 204, 229.

geschriftjes betrekkelijk lang volgehouden Evangelieprediking — ik bedoel zijne *Evangeliebode* —, en met eene zich krachtig uitbreidende beweging in voorname Kerkeraden om Evangeliepredikers te beroepen, werkten zéér gunstig tot volksontwaking en dus tot vermeerdering van hartelijken afkeer van de liberale leer.

Doch hoe zwak het Kerkelijk Liberalisme ook gebleken was, het zou in opmerkelijke onwetendheid, drie dingen doen, waardoor het den begonnen veldslag verliezen zou, t.w. *het Synodale Besluit omtrent eene nieuwe Bijbelvertaling; de beslissing omtrent de beroepingen van Meyboom en Zaalberg; en de toepassing van Art.* 23, *Algemeen Reglement.*

De onderwerpen in de eerste en de laatste plaats genoemd bewaren wij tot later. Het tweede stellen wij het eerst aan de orde, omdat daaruit het kerkrechtelijk streven van het Kerkelijk Liberalisme het duidelijkst spreekt.

*** De kwestie der beroeping van *Rutgers van der Loeff* naar Leyden kunnen wij laten rusten; zie daaromtrent: *Stukken betreffende de beschuldiging tegen de leer en de beroeping van* enz., Leiden 1846; en *Waarschuwing en teregtwijzing van de brochure,* gelijk die brochure zelve, „*waarom is er te Leiden geprotesteerd tegen het beroep van* enz.," Leyden 1847. — De met die van Meyboom bijna gelijktijdige kwestie-Zaalberg behoeft, als in aard en gevolgen eenerlei, ook geene opzettelijke beschrijving.

De tirailleurs hadden in den strijd tegen de Groninger School menigmalen getroffen. Zij deed, alsof er slechts in de lucht geschoten was geworden, ja, alsof er geen andere drijfveer bij hen bestond, dan heerschzucht. Aan de Haagsche Gemeente, waartoe de meeste strijders van aanzien behoorden, dorst haar leidsman, na aldaar gepredikt te hebben, te schrijven [1]) dat zij alles veroordeelden, wat niet door hen wordt bestuurd, ja dat men, om door hen geprezen en geroemd te worden, »òf een onbeduidend godgeleerde moet zijn, òf zich onder hun heerschappij willen buigen," en de eigenroem van Prof. Hofstede de Groot ging zoover, dat hij 't voorstelde, alsof alle redelijk denkende godgeleerden het met zijne school eens waren.

Dr. Doedes vond die voorstelling in strijd met de waarheid. »Gij zijt beschuldigd geworden van de onfeilbaarheid der Heilige Schrift, de godheid des Heeren Jezus, en de uitdelging der schuld door het bloed des kruises, te bestrijden. Daarop hebt gij geantwoord. Die verantwoording geeft mij aanleiding om u te herinneren, dat er juist ook over die drie voorname punten verschil blijft bestaan tusschen de Groninger en eenige andere godgeleerden in Nederland," schreef die veelbelovende godgeleerde aan den

1) *Aan de Hervormde Gemeente te 's Gravenhage over de Groninger Godgeleerden en hunne bestrijding in „den Nederlander,"* 's Hage, Susan 1851. — Vgl. voorts dat blad N°. 317, 321, 326, 333, 337, 343.

hooggevoelenden beschuldiger, staafde zijne opmerking met onwederlegbare bewijzen [1]); kon moeilijk gelooven, dat hij zijne beweering in vollen ernst meende; betoogde dat zijne leer niet overeenkwam met de Hervormde belijdenis, en begreep niet, hoe de Hoogleeraar, die een *godgeleerd Tijdschrift* uitgaf »*voor beschaafde Christenen*," het niet verkroppen kon dat de bedoelde Haagsche vrienden, da Costa incluis, met de schrijvers theologiseerden. Alzoo — om tot de hoofdzaak terug te keeren — »wederom zoo over sommige godgeleerden sprekende, schreef Doedes aan de Groot, aan wie gij de keus geeft tusschen onbeduidendheid en menschendienst, moet gij de leuze: »*Waarheid in liefde*" uitwisschen; want het licht der waarheid is dan niet bij u, en de gloed der liefde is dan zeker in u uitgedoofd."

Doedes had reeds veler vertrouwen gewonnen. Zijne verhandeling bijv. over het *Avondmaal* (1847) vond da Costa een meesterstuk [2]); zijne *Leerredenen* [3]) en zijne *Evangeliebode* vonden veel ingang. Toen hij nu alzoo beslist opgetreden was tegen de onverdragelijke taal der Groninger verwaandheid en onwaarheid, en zijne beroemde *Drie brieven* over de drie bovengenoemde punten aan Dr. L. S. P. Meyboom [4]) het licht gezien hadden, werd hij »naar verdienste een der groote *favoriten van den Nederlander* [5]), ofschoon die brieven zich »te zeer op dat glibberig terrein van *fijne dialektiek*" bewogen, »dat in de groote vragen van Christelijk geloof al te vaak den vijand in de hand werkt."

Hoe dit zij, in den strijd tegen het beroep van Meyboom hebben die brieven onschatbare diensten bewezen. Dr. Meyboom, Predikant te Groningen, was 't waardig, dat zijn naam voor altijd verbonden werd met den strijd tegen de ontkenning van het Evangelie en het verzaken van het recht der gemeente. Van een cordaat karakter, en van besliste overtuiging, met zeldzame gaven bedeeld, en als schrijver door velen gelezen, verdiende hij, dat de groote schaar, niet het minst te Amsterdam aanwezig, die nog vasthield aan het Apostolisch Christendom, zich tegen zijne beroeping verzette. De kwestie kon dus zoo zuiver mogelijk gesteld worden. 't Gold niet anders dan het beginsel, of men aan eene gemeente een leeraar mocht opdringen, »die openlijk bestrijdt wat de gemeente gelooft, en die verkondigt wat zij verwerpt, en of de gemeenten inderdaad gebragt zijn

1) *Jaarb. v. Wet. Th.* IX, 415.
2) *Br.*, I, 288; — vgl. *Boekz.* van '47, bl. 541.
3) De eerste bundel daarvan zag het licht in 1854 bij Kemink en Zoon te Utrecht; vgl. de beoordeeling in de *Ver.* X, 92.
4) Utrecht, bij Kemink en Zoon, 1852.
5) *Br. v. d. C.*, 2, 152.

tot een toestand van geestelijke slavernij en afhankelijkheid van de kerkbesturen" [1]).

Maar voordat wij deze hoogstbelangrijke kwestie bespreken, moeten wij opmerkzaam maken op een even belangrijk verschil, dat zich in dienzelfden tijd tusschen Doedes en Groen begon te openbaren. Meyboom had aan Doedes gevraagd (in een ten jare 1852 verschenen Brief):

„Is de Christelijke Kerk eens vooral aan eene vaste Kerkleer verbonden? Is het voor als nog de Nederlandsche Hervormde Kerk wel en wettig? Zoo ja, mag dan ook elk gemeentelid zich aanmatigen regter te zijn over de wettig geordende leeraren? — Of moet in de Christelijke Kerk en ook in de Nederlandsche Hervormde Kerk de vrije Evangelieprediking als haar goed regt gehandhaafd worden tegen ieder?"

Groen liet het antwoord van Doedes, gedateerd November 1853 [2]) in *de Nederlander* [3]) overdrukken met eenige tusschen ingevoegde opmerkingen. Het antwoord van Doedes kwam hierop neêr, dat de Christelijke Kerk alleen aan den Bijbel gebonden is, en dat de Nederlandsche Hervormde Kerk niet gedwongen mag worden, »iemand in hare dienst als Evangelieprediker te dulden, die zelf niet dulden wil, dat de Bijbel en alleen de Bijbel hem voorschrijve, wat hij te verkondigen, wat hij te verwerpen heeft."

Volgens Groen berust de kerkgemeenschap op de onderstelling (zoolang het tegendeel niet bewezen is) dat de kerkleer *door het gezag van den Bijbel gestaafd wordt;* moet elke waarheid telkens aan de H. Schrift ter toetse worden gebracht, maar zou de belofte des Heiligen Geestes hebben gefaald, zoo er niet eene *onveranderlijke leer der Algemeene Christelijke Kerk* was; stelt de Kerk hare eigene leer als richtsnoer van prediking en onderwijs, omdat ze, volgens den aard van haar kerkgemeenschap, juist hierdoor, zoolang ze niet van dwaling overtuigd wordt, *aan het gezag van den Bijbel gehoorzaamheid betoond;* en behoort men bij Christelijk-wetenschappelijke polemiek zich niet enkel te beroepen op Gods Woord, maar, als er van de bevoegdheid en de verplichting der predikanten of kerkleeraars sprake is, aan den *aard*, het *recht* en de *levensvoorwaarde* eener *Kerk* gedachtig te zijn. De Nederlandsche Hervormde Kerk is, zegt men, gegrond op de erkenning van het gezag der *Heilige Schrift*, maar ook en *daarom juist* gegrond op gemeenschappelijk geloof aan hetgeen zij, onder gestadig beroep op Gods onfeilbaar Woord, *als het zaligmakend Evangelie belijdt.*

1) *Ned. v. 15 Oct.*
2) Opgenomen in *Ernst en Vrede*, I, 453.
3) t. a. p. N°. 1067—1072.

En Wormser had reeds [1]) geschreven aan zijn Waarden Broeder in den Heer:

„Met hetgeen Dr. Doedes zegt kan ik mij wel vereenigen; maar de vraag blijft onbeantwoord of bijv. een predikant, die zich in oprechtheid aan den Bijbel onderwerpt, de *Hervormde* Gemeente mag maken tot eene Remonstrantsche, Doopsgezinde of Luthersche gemeente, en haar alzoo haar eigendommelijk Hervormd karakter mag doen verliezen."

Het scheen dus, alsof Doedes het standpunt van da Costa omtrent de Formulieren, omtrent de gebondenheid der Kerk van het heden aan haar verleden en de verhouding van de Dienaars des Woords tot het beleden geloof ingenomen had. Ofschoon er zeker in het afgetrokkene niets tegen de redeneering valt in te brengen; want de Kerk en ieder predikant is alleen aan de Schrift als hoogste autoriteit gebonden; oordeelde echter Dr. van Campen (*Morgenster* 12 Jan.) niet zonder grond, dat Doedes op het punt van het gezag der kerkleer en van de vrijheid der Evangelieprediking even liberaal was als de liberalen. In het daarop gevolgde antwoord (1 Febr.) erkende Doedes evenwel, dat de anti-revolutionairen daarom aan de Formulieren gehecht zijn, omdat zij er de leer des Bijbels in uitgedrukt vinden; dat hij dit ook deed; en dat onze Kerk hare belijdenis heeft, tegen wier afschaffing hij zou protesteeren. Groen was met deze opheldering tevreden, onder voorwaarde dat de verwerping op *kerkelijken bodem*, van hetgeen door de bestrijders van het schriftuurlijke kerkgeloof schriftuurlijk genoemd wordt, als voorwaarde van kerkgemeenschap niet opgeheven wordt door het gestadig beroep op den eenigen geloofsregel, *de Heilige Schrift*. Wij echter meenen dat eigenlijk de vraag is, of de Predikant als Bijbelleer mag voordragen wat de Kerk, blijkens hare Belijdenisschriften, niet als Bijbelleer erkent? Of hij bij zijne indiensttreding niet de kerkleer als Bijbelleer erkent, en erkennen moet? Of hij, bezwaren hebbende tegen eenig stuk der kerkleer, die bezwaren anders mag uitspreken dan in eene bevoegde kerkelijke vergadering?

In de veelbesprokene kwestie-Meyboom was het evenwel de vraag niet, die wij boven bespraken; ook niet, gelijk hij zelf die stelde, of de Hervormde Kerk zich aan eene kerkleer of aan 't Evangelie houden moet; maar of zij zich houden moet aan het Evangelie der kerkleer, of aan de leer en luim van iederen haar toegewezen predikant, wiens prediking, hoe verderfelijk ook, niet verhinderd mag worden, als hij maar beweert, of het Kerkbestuur, dat zij overeenkomstig den Bijbel is. —

Het *Kerkelijk Liberalisme* verkondigde toch, bij monde van Prof. Hofstede de Groot, als hoogste wijsheid dat er in de Christelijke Kerk geen kerkleer

1) *Br.* v. 7 Dec. '53; 2, 49.

mag zijn, dat er in eene *Evangelische* Kerk geen kerkleer *kan* zijn, dat er in de *Nederlandsche Kerk* geen kerkleer *is*. Wee die het tegendeel geloofde; fiolen der liberale wraak werden dagelijks uitgegoten over de harige schedels dier onverlaten. Doedes had om zijne Brieven »bij al wat beschaafd en verstandig is zijn goeden naam verloren"; maar de partij van *de Nederlander* moest zelfs afstand doen van alle aanspraak op beschaving, wijl »zij scheldt, smaadt en verguist personen, het onbedriegelijk kenmerk van onbeschaafdheid en ruwheid," personen zooals Dr. Meyboom, *omdat* zij hem voor een »ongeloovige" hield [1]). Het *Tielsche Weekblad* deed in den naam des vredes aan alle verstandigen, verlichten en weldenkenden in den lande den voorslag om zoowel de Onroomsche Jezuiten als de Roomsche uit hun midden te verdrijven. De *Kamper Courant*, Meyboom als »een der helderste lichten van ons Vaderland roemende, noemde de orthodoxen van Amsterdam »nachtgespuis", hetwelk nu in zijne »vleermuizennesten" eene ongewone beweging maakte. De *Morgenster* decreteerde, dat *de Nederlander* weder met de oude vinnigheid zijne bittere galle over de Hervormde Kerk en wat zij edels heeft uitstort. De *Algemeene Synodale Commissie* had dus in haren leugenachtigen *Herderlijken Brief* waarschijnlijk het oog op hare eigene partijgenooten, toen zij schreef aan de Hervormden: »Inzonderheid wijzen wij u op het gemis van liefde bij het beoordeelen en wederkeerig bestrijden der verschillende godsdienstige rigtingen en beginselen in het midden onzer Kerk. Dat smaden en lasteren, dat scheiden en scheuren, en dat wroeten als in eigen ingewanden, het heeft veel kwaads onder ons gesticht en veel goeds heeft het verhinderd."

Althans in de orthodoxe geschriften [2]) van die dagen, noch in adressen der Amsterdamsche vrienden, komen scheldredenen of smaadwoorden voor.

Onderscheidene adressen [3]) toch werden ingediend, één was zelfs met de noodige aanhalingen uit Meybooms geschriften voorzien; terwijl da Costa in zijn Adres verklaarde, dat er tusschen de Groningers en de zijnen eene klove bestond, niet minder wijd en essentieel dan die tusschen Christendom en Jodendom, eene wezenlijke scheiding. Met opzet werden niet vele handteekeningen gevraagd, ofschoon de menigte, vooral door den invloed van de

1) *De Nieuwe Drentsche Courant.*

2) Zie bijv.: *Dr. L. S. P. Meyboom en de uitspraak van het Klassikaal Bestuur van Amsterdam* enz., bij v. Peursem aldaar 1854; *De bezwaren door eenige leden der Ned. Herv. Gem. te Amsterdam tegen Dr. Meybooms beroeping ingebracht door de betrokken kerkelijke besturen beoordeeld;* bij van Peursem, 1854; — *De Intreërede van Dr. L. S. P. Meyboom, toegelicht uit zijne eigene geschriften* door C. Schwartz, bij de Hoogh, 1854.

3) *Twee* kan men er o. a. vinden in de *Ned.* van 5 en 20 Nov.

Vereeniging tot verbreiding der waarheid, uit wier midden, gelijk wij reeds vermeld hebben, bij het ontstaan der vacature, waarin voorzien moest worden, een adres bij den Kerkeraad was ingediend om eene nominatie enkel uit rechtzinnige predikanten bestaande en de beroeping van Dr. N. Beets, in groote beweging kwam. Höveker bijv. kon haast voldoen aan de vele aanvragen om Doedes' *Brieven*, en binnen enkele dagen waren duizende exemplaren verkocht van de Liefde's *Open Brief over eenige gevoelens van den thans te Amsterdam beroepen predikant Dr. L. S. P. Meyboom.* Natuurlijk regende het van liberalen kant beschuldigingen van »leer-afgoderij", »Bijbeldienst", »Apostelvergoding", maar ook uitingen van bevreemding over het gering aantal handteekeningen, omdat die Protestanten, volgens de *Morgenster*, die de »Gemeente" had verklaard voor een »droppel die zich emmer waant," en volgens de, immers zooveel lichtgevende, *Fakkel*, niets onbeproefd hadden gelaten, om teekenaars te winnen; ja zelfs de ouders van de leerlingen der *Haveloose* School waren op hooger bevel door den onderwijzer (Feringa) tot het onderteekenen aangespoord geworden!! Alzoo bestonden de onderteekenaars hoofdzakelijk uit »bedelaars en voddenrapers," en er was dus ook *»aanteekening van gehouden, omdat men vermoedde, dat er zich gealimenteerden onder die formulier-helden en heldinnen bevinden.*" Doch hoe dit zij, de protesteerenden, ruim 500, waren, als moedige mannen, veel meer te vreezen, dan er te hopen viel van dien *Eusebius*, die in een *Open Brief aan Dr. Meyboom* de geschriften van zijnen held voor zijne »geliefdste lectuur" verklaarde, doch hun toeleg hield voor het streven »om zich te baden in de moerassen van mystieken waanzin en kwezelarij," voor »geestelijke razernij."

Hoe de Kerkeraad zijn toorn over sommige stoute ondergeschikte personen uitgegoten heeft, kan algemeen bekend zijn [1]), doch hoe de verschillende »hoogere" Kerkbesturen geoordeeld hebben, dienen wij, om de buitengewone belangrijkheid dezer procedure, met buitengewone uitvoerigheid te verhalen.

De bij den Kerkeraad ingeleverde Protesten, niet minder dan *zevenentwintig*, waaronder van *H. J. Koenen* c. s., van *N. M. Feringa* c. s., en van *da Costa* zonder eenigen bondgenoot, naar het Classicaal Bestuur opgezonden, behelsden, naar zijn oordeel, geene bezwaren van zoodanig gewicht, dat zij verzending naar het Classicaal Bestuur van Groningen noodzakelijk maakten. Ten fine van praeadvies werden benoemd de Heeren *N. van Wijk*, Predikant te Weesp, *Voorzitter*, *H. P. Berlage* en *J. L. J. Hallo*, Predikanten te Naarden. De Commissie maakte onderscheid tusschen

1) Zie *de Memorie van den Amsterdamschen Kerkeraad* enz., over HET VERGRIJP DER ZEVENTIEN OUDERLINGEN. Amsterdam bij de Hoogh, 1872.

ongerijmde, *onwaardige* en *behandelingswaardige* beschuldigingen. Tot de *ongerijmde* rekende zij de stelling, in een der protesten voorkomende, dat wie Jezus' Godheid niet erkent, consequent doordenkende, Hem ook niet als Messias kan erkennen; — tot de *onwaardige* de opmerkingen, dat Meyboom op schandelijke en godslasterlijke wijze onderscheidene waarheden verloochende en bestreed, geen herder, maar een verleider der gemeente, geen Evangeliedienaar, maar een openbaar vijand van den Zaligmaker en zijne leer eene zielverdervende leer des ongeloofs was. Maar de beschuldigingen, welke de behandeling van den kieskeurigen rechter waardig schenen, betroffen »Meyboom's voorstelling van onderscheidene bijbelsche waarheden, als afwijkende van de leer, zooals die in de oude belijdenisschriften is uitgedrukt," t.w. de godheid van Christus, de Drieëenheid, het persoonlijk bestaan van den H. Geest, de leer der voldoening, de geheele verdorvenheid van den mensch, de onfeilbaarheid der H. Schrift, de Praedestinatie."

Naar het licht nu, door die Commissie ontstoken, oordeelde de Vergadering, wie de voorlichtende Voorzitter had toegewenscht, »dat de geest der wijsheid en der liefde, der gematigdheid en der kracht haar daarbij mocht vervullen en besturen," met eenparige stemmen, dat Meyboom niet schuldig was, maar geheel en al naar het formeele grondbeginsel onzer Belijdenis gehandeld had.

Het kon niet ontkend worden, dat hij sommige meeningen had voorgedragen, »afwijkende van de leer, uitgesproken in de oude belijdenisschriften der Hervormde Kerk." Maar diezelfde schriften verboden duidelijk, »om eenige schriften van menschen met de goddelijke schrifturen gelijk te stellen." Zij gaven bovendien niet slechts volle vrijheid, om te verwerpen, wat met dien onfeilbaren regel niet overeenkomt (Belijdenis des geloofs der Geref. Kerken in Nederland Art. VII), maar gaven zelfs als het kenmerk der ware Kerk op, dat men zich aanstelt naar het zuiver Woord Gods, verwerpende alle dingen, die daartegen zijn, houdende Jezus Christus voor het eenige Hoofd (ald. Art. XXIX). Daarmede in overeenstemming eischten de Reglementen onzer Kerk dan ook nergens de volle overeenstemming met de formulieren van eenigheid, maar alleen, dat de leeraars de leer verkondigen die, overeenkomstig Gods heilig Woord, in de aangenomen formulieren onzer Nederlandsche Hervormde Kerk vervat is. De Synode had in hare zitting van 19 Juli 1841 ten overvloede uitdrukkelijk verklaard, dat de instemming van den leeraar met de leer der Kerk, volgens de onderteekeningsformule, niet bestaat in overeenstemming met *al* de artikelen en stukken der leer, in de symbolische Schriften voorkomende, als in *alles* met Gods Woord overeenkomstig, maar in het algemeen met de leer, zooals

die, in haren aard en geest, het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van de belijdenis der Hervormde Kerk.

Tengevolge daarvan mocht de handhaving van de leer der Hervormde Kerk, aan de leden der Kerkelijke Besturen opgedragen, volgens Art. XI Alg. Regl., naar geen anderen maatstaf geschieden, dan naar het onveranderlijke Woord Gods.

Naar dien maatstaf beoordeeld, konden de beschuldigingen, tegen de leer van Dr. Meyboom ingebracht, niet worden aangenomen, omdat het, volgens art. 57 *Regl. v. opz. en tucht* vereischte duidelijke bewijs ontbreekt, dát hij de leer, welke, overeenkomstig Gods heilig Woord, in de aangenomen formulieren van eenigheid der Hervormde Kerk vervat is, openlijk heeft weersproken of bestreden [1]).

De Amsterdamsche leden, *van Limburg Brouwer*, *Tol*, *Muntendam*, *Stroeve*, en *Posthumus Meyjes*, Predikanten, afwezig zijnde, omdat zij gerekend werden aan de beroeping van Meyboom deelgenomen te hebben, hebben niet medegewerkt aan het ontsteken van dit over Naarden aangevoerde Leydsch kunstlicht, een meesterstuk van vinding en arbeid, — voorzoover een booze geest meesterstukken levert.

Doch hoe dit zij, de leden verklaarden zich op die gronden met eenparige stemmen bereid tot approbatie van de op Dr. Meyboom uitgebrachte beroeping. Van die bereidheid zou kennis gegeven worden aan het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland, en aan den Algemeenen Kerkeraad van de Amsterdamsche Nederduitsche Hervormde Gemeente. Aan het einde der vergadering bracht de Praeses »hartelijke dankzegging aan God voor zijne ondersteuning tot het gewigtige teneinde gebragte werk en met ootmoedige bede om zijnen zegen over datzelfde werk, waarna hij ook tot de leden een woord van dank richtte »voor den geest van liefde en broederzin, waardoor zich onze vergaderingen mogten kenmerken."

De Protestanten, die, naar het schijnt, geene voorbede waardig waren, misschien als onverbeterlijk aangezien, appelleerden bij het Provinciaal Kerkbestuur. Meyboom zelf zat ook niet stil. Hij verzocht dat Bestuur om het appel af te wijzen, maar ook het Classicaal Bestuur, evenwel te vergeefs, om onverwijlde approbatie. Tot in het hoogste ressort werd de procedure voortgezet, doch in de vergadering van October 1854 berichtte de Voorzitter van het Classicaal Bestuur, dat de kerkelijke goedkeuring der beroeping verleend was, en gevraagd om de koninklijke approbatie.

Dat de indruk, door het Arrest gemaakt, zéér verschillend was, behoeft niet gezegd te worden.

1) Zie de *Notulen* van 23 Jan. '54. — De uitspraak werd letterlijk opgenomen in *De Nederlander* van 6 Febr. '54.

In de kringen der geestverwanten kwam groote *ergernis*, groot zelfs nadat men aan zoo velerlei miskenning van het geloof en het recht der Gemeente gewend was. Die verontwaardiging had tweederlei grond: het *besluit* zelf en de *redeneering* langs welke het Bestuur tot dergelijke conclusie geraakt was. Zoo sprak *de Nederlander* (N°. 1122), wiens gronden wij hier laten volgen:

„Het *besluit* zelf; de verkondiging van elk wanbegrip dat hij Schriftuurlijk gelieft te noemen, is aan iederen predikant vrij.

Maar vooral ook de *redenering* waarvan het klassikaal Bestuur zich bediend heeft.

De verloochening der hoofdwaarheden van het Evangelie heet de voordragt van *sommige meeningen*, waarvan het niet bewezen is dat zij met de Heilige Schrift in strijd zijn.

Het geldt hier de grondslagen van het algemeen Christelijk geloof. Het is niet de zaak van de Hervormde kerk alleen, het is de zaak van de gansche Christenheid, te weten of de Bijbel, waarop zij steunt, al dan niet Gods onfeilbaar getuigenis is; of haar Verlosser, op wien zij in den tijd en voor de eeuwigheid zich verlaat, een schepsel of God is; of het bloed des kruises martelaarsbloed is, tot bevestiging van eenige leerstellingen gestort, dan wel het rantsoen betaald voor onze zonden.

De Groninger leer kan zelfs in de verte geen aanspraak maken op den titel van bevorderlijk te zijn aan den vooruitgang van het Christendom. Zij is in den volsten nadruk *eene Revolutie in de kerk*, die niets op hare plaats laat staan. Niet slechts moeten onder haren invloed Doop en Avondmaal van aard en natuur veranderen; maar ook de gansche Belijdenis en Liturgie der Hervormde kerk, mitsgaders de psalmen en gezangen, die door de gemeente worden aangeheven, zijn onbruikbaar. Alles toch wijst haar, krachtens *een onfeilbaar getuigenis*, op *een Drieëenig Verbonds-God*, en op *het eenig geldend Zoenoffer*, door Christus voor hare zonden aan het kruis volbragt.

Voor zoodanige Revolutie is de gemeente, zelfs na al hetgeen er sedert eene halve eeuw gebeurd is, niet rijp; en thans zelfs, bij steeds toenemende opwekking, minder dan voor vijf en twintig jaren.

En waarmeê wordt de volkomen *leervrijheid* gestaafd?

De verwijzing naar de Heilige Schrift, als eenigen geloofsregel, geeft, zegt men, het regt om, voor hetgeen *de Kerk* Schriftuurlijk houdt, hetgeen door den *predikant* Schriftuurlijk geacht wordt, in de plaats te stellen; om, als leeraar der Nederlandsche Hervormde Gemeente, te verkondigen al wat hij goed vindt, te verkondigen zelfs dat er geen God is, wanneer dit *zijne individuëele opvatting der Heilige Schrift is*. 1) Tegen dergelijke verwarring van begrippen, is noch Art. 11 van het Algemeen Reglement, noch de Verklaring der Synode van 1841, noch eenige waarborg der belijdenisschriften bestand. De gemeente, als of zij nog tot geenerlei kennisse der waarheid was gekomen, is overgeleverd aan de willekeur dergenen die zich tot *leeraars* hebben opgeworpen, waar ze geen *lidmaten* behoorden te zijn."

1) In het Geschrift *Aan de Hervormde Gemeente* (1843) leest men: „Die het geloof der Kerk van harte belijden en van de reglementen afwijken, zijn oproermakers; die de reglementen eerbiedigen en de belijdenis der Kerk vertrappen, zijn getrouwe leden, naauwgezette leeraars, en waardige hoogleeraren der Kerk. Wilt ge vernemen hoe ver men het reeds in de ontwikkeling van dit stelsel gebragt heeft? De Nederlandsche Hervormde Kerk is eene vereeniging waaruit ook de Godloochenaar, zoolang hij zelf zich den naam van Godloochenaar niet geeft, geenszins mag worden geweerd; we daarentegen een ieder, die, onvatbaar om zich tot de hoogte dezer algemeen Christe-

Het Kerkelijk Liberalisme, gezwegen van het Romanisme, dat zich met dezen tweelingbroeder hartelijk verheugde, was daarentegen buiten zichzelf van blijdschap. *De Morgenster*, het voornaamste Orgaan van die ontbindende, revolutionaire macht, juichte op de volgende wijs:

„.... Wij zijn hierdoor een grooten stap vooruitgekomen. 't Is eene beslissing, die een regtstoestand en eene waarheid uitspreekt, belangrijk voor alle volgende geslachten."....

„Hoe de verbindende kracht der formulieren door de formulieren zelve wordt opgeheven, was nog niet zoo kort en scherp, zoo onwedersprekelijk waar, door eene kerkelijke regtbank verklaard."

„Trouwens, de gelegenheid had er zich niet toe opgedaan."

„Veel danks is de Hervormde Kerk aan de Amsterdamsche adressanten schuldig, die er gelegenheid toe hebben doen geboren worden."

„Nog meer danks aan het Bestuur, dat niet aarzelde, zulk eene verklaring te geven."

„Wij erkennen er in de hand van den Heer, die de dwazen in hunne arglistigheid vangt en het goede uit het kwade doet te voorschijn komén." ....

„Dit is eene uitspraak, gelijk er, ons bewust, over een soortgelijk onderwerp, nog geene andere, zoo rein evangelisch ooit of te immer door eenig kerkbestuur is gedaan."

„De Nederlandsche Hervormde Kerk, in welke zulk eene uitspraak, niet alleen krachtens christelijke overtuiging, maar ook op deugdelijke regtsgronden geschieden kon, is daardoor boven alle Evangelische kerken, waar ook ter wereld, geplaatst, of liever: de hoogte, waarop zij thans eenmaal staat, is daardoor met volledige klaarheid en zekerheid aangewezen. . . ."

De Afgescheidene broeders koesterden de hoop, dat hunne banier door velen gevolgd zoude worden, die nu nog in Babel vertoefden. Vooral zoo het beroep in het hoogste ressort werd geapprobeerd. Dan toch was de strijd afgedaan en het Kerkgenootschap hopeloos.

Groen dacht er anders over, en vele duizenden dachten als hij. Reeds terstond herinnerde hij aan de gedane profetie [1]), dat de triumf van de Groninger richting haar ondergang zal zijn, en ongaarne ziende dat aan de vrijzinnige partij, juist nu haar eigenlijke aard en strekking meer aan het

---

lijke verbro dering te verheffen, in eene kerkelijke verbindtenis met Godloochenaars nog eenige zwarigheid vindt." Daarbij is de noot gevoegd: „Deze denkbeelden zijn dezer dagen uiteengezet in de *Opmerkingen en Wenken* van *P. van Borssum Waalkes*, Predikant te Ysbrechtum. Drie uitzonderingen zijn er op de algemeene toelating in de Kerk; wanneer iemand loochent dat er een God is, of dat Christus de Zaligmaker is, of dat er voor allen vrijheid van onderzoek behoort te zijn. Evenwel ook de zoodanige mag niet worden uitgestooten, zoolang hij volhoudt dat *zijn* begrip over God geene Godverzaking; *zijne* wijze van zien ten opzigte van Christus geene verloochening van Hem als Zaligmaker, en *zijne* manier van denken tegen den Protestantschen geest niet in strijd is: bl. 37. — Nog vreest Z. W. Eerw. zich door dergelijke beperking eenigzins gecompromitteerd te hebben, en voegt er bij dat hij, eigenlijk tegen zijn gevoelen, om des vredes wille, en zonder de noodzakelijkheid dezer uitzonderingen in te zien, deze achterwaartsche beweging op den weg der verlichting gemaakt heeft."

1) *Dr. Meijboom en de regten der Nederlandsche Hervormde Kerk*, bl. 14.

licht komt, door het wijken voor haar overmoed, het meesterschap verzekerd wierd over de duizenden die met den eigenlijken aard der kerkelijke verdeeldheid nog te weinig bekend zijn, zag hij van een vereenigd strijden der geloovige leeraars en leden op kerkelijk terrein betere dingen tegemoet, dan van afscheiding [1]).

Met oud-Hollandsche volharding werd het vraagstuk dan ook gebracht voor het *Provinciaal Kerkbestuur*, voor *de Algemeene Synodale Commissie* en voor *de Algemeene Synode*, niet zoozeer omdat men gronden meende te hebben voor de hoop op rechtshandhaving door plichtsbetrachting, maar vooral omdat men in de uit te lokken uitspraken de middelen tot verzwakking van het Kerkelijk Liberalisme tegemoet zag.

Zoo werd dan eerst bij het Provinciaal Kerkbestuur geappelleerd. Het volgende adres bekome hier eene plaats ter kenschetsing [2]).

„Geven met de verschuldigde eerbied te kennen, de Ondergeteekenden alle leden van de Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam,

dat de Ondergeteekenden op den 3 November 1853 hebben ingezonden aan den Algemeenen Kerkeraad van de Ned. Herv. Gemeente alhier, een geschrift inhoudende bezwaren tegen de in openbare geschriften uitgesproken leer door Dr. L. S. P. Meyboom, Predikant te Groningen, beroepen alhier;

dat de Ondergeteekenden in dato 1 Februarij jl. ontvangen hebben van den Algemeenen Kerkeraad alhier, een afschrift van het Klassikaal Bestuur van Amsterdam, waarbij hun wordt berigt dat hunne bezwaren tegen Dr. Meyboom niet kunnen worden aangenomen en het Klassikaal Bestuur zich bereid verklaart de op Dr. Meyboom uitgebragte beroeping te approberen;

dat de Ondergeteekenden in dato den 13 dezer aan den WelEerw. Heer President van het Klassikaal Bestuur van Amsterdam hebben ingezonden een berigt, dat zij voornemens zijn zich in beroep van die uitspraak te voorzien bij het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland;

dat de Ondergeteekenden hierbij overleggen een afschrift van de bovengemelde uitspraak van het Klassikaal Bestuur van Amsterdam;

dat de Ondergeteekenden zich alzoo tot het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland wenden om:

dat het hun uit het geschrift van het Klassikaal Bestuur van Amsterdam is gebleken dat hunne beschuldigingen tegen de *leer* van Dr. Meyboom *niet zijn ontkend* of *konden worden wedersproken*;

dat „Art. 7 van de Belijdenis des Geloofs der Gereformeerde Kerken in Nederland" door de Ondergeteekenden mede ten hoogste wordt gewaardeerd, edoch niet, om daardoor sommige of alle andere artikelen, naar willekeur van alle kracht te berooven;

dat het Klassikaal Bestuur niet bij magte is geweest aantetoonen, op welk artikel der Geloofsbelijdenis, het gemeld „Art. 7" van toepassing zoude kunnen zijn, *ter zake van de dwaalbegrippen door Dr. Meyboom verkondigd;*

1) *Ned.* 21 Mrt.

2) Er werden in die dagen eene menigte adressen ingezonden, wier vermelding zelfs te veel plaats eischt.

dat Dr. Meyboom de eeuwige Godheid van den Verlosser niet erkende (zie „de Hoofdzaken der Christelijke Waarheid en dienste van Catechizatie, school en huisgezin, in vragen en antwoorden gebracht door L. S. P. Meyboom, pred. te Groningen 1852," pag. 17, vr. 10; pag. 38, vr. 4 en antwoorden), en zijn eeuwig Priesterschap verloochenende (aldaar, pag. 7, vr. 8; pag. 20, vr. 5; pag. 22, vr. 8 en antwds.), Jezus Christus niet kan houden „voor het eenige Hoofd naar het zuiver Woord Gods (Art. XXIX" Belijdenis des Geloofs);

dat de door Dr. Meyboom geschreven „Hoofdzaken der Christelijke Waarheid" bovenvermeld, overtuigende bewijzen geven, dat de door hem verkondigde leer „in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak van de belijdenis der Hervormde Kerk" *niet alleen niet uitmaakt, maar lijnregt bestrijdt en loochent;*

dat Dr. Meyboom door de verkondiging van eene leer, *strijdig met de leer der Hervormde Kerk* „volgens Gods heilig Woord, vervat in de aangenomen formulieren van eenigheid," dezelve daarin en daardoor „openlijk heeft wedersproken of bestreden;"

dat de Ondergeteekenden het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland mits dezen verzoeken, hunne bezwaren tegen de toelating van Dr. Meyboom als Predikant bij de Nederduitsche Hervormde Gemeente alhier, regt te laten wedervaren en volgens Art. 11 van het algemeen Reglement voor de Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden *„zorgende voor de handhaving harer leer,"* de uitspraak van het Klassikaal Bestuur van Amsterdam als niet geldig, te verwerpen."

Bij het licht en het gejubel van de *Morgenster* vernietigde het *Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland*, dat ook niet achterblijven mocht in den strijd tegen het »nachtgespuis" van Amsterdam, het gedane appèl, op de volgende gronden:

„Overwegende, dat de aanmerkingen der appellanten op den inhoud der uitspraak geene genoegzame waarde hebben; daar

„1°. het Classikaal Bestuur van *Amsterdam* aanleiding *had*, in *sommige* der 27 bij hetzelve ingediende geschriften, om te spreken over *ongerijmde* en *onwaardige* beschuldigingen;

„2°. dat het Classikaal Bestuur voornoemd van *artikel* 60 *medio van het Reglement op de vacaturen* enz., facultatief als het dat achtte in verband met art. 68 van het Reglement van opz. en t., in casu geen gebruik maakte, *niet* om zijn oordeel te openbaren over het meer of min gewigtige van de ingekomene bezwaren, *maar* omdat het *onnoodig* en *ongerijmd* oordeelde met die bezwaren, *uitsluitend* geldende *openbare geschriften* van Dr. L. S. P. Meyboom, het Classikaal Bestuur van *Groningen* te bemoeijelijken, en alzóó, zij het niet naar de letter, althans niet tegen den *geest* van dat artikel gehandeld heeft;

„3°. dat het Classikaal Bestuur door zijne gegevene ontwikkeling van den geest der kerkelijke reglementen, in verband met de Belijdenis-schriften der Hervormde Kerk, naar zijn inzien den éénigen maatstaf heeft aangewezen, waarnaar het te handelen had met de ontvangene beschuldigingen, wier staving naar dien maatstaf *niet de pligt was van het Classikaal Bestuur* voornoemd, maar *die der adressanten*, volgens art. 57 van het Reglement van opz. en t.;

„Overwegende eindelijk, — daargelaten of de beschuldigingen, in de appellen voorkomende tegen de meeningen van Dr. L. S. P. Meyboom, wel *opnieuw* zijn gestaafd door *duidelijke* bewijzen die in art. 57 van het Reglement van opz.en t. worden gevorderd, — dat art. 38 van het Reglement op *het examen* en art. 57 van dat opz. en t, ten opzigte der woorden: „de leer, welke, overéénkomstig Gods Heilig Woord, in de aangenomen

formulieren van eenigheid der Nederlandsche Hervormde Kerk is vervat," zijn op te vatten in *milden zin*, blijkens de uitspraak der Synode over de waarde der formulieren van eenigheid en hare verbindende kracht in 1841 gegeven, en blijkens het 11e artikel van het algemeen Reglement, dat dien milden zin *waarborgt*, ten gevolge waarvan aan Kerkbesturen geen *voldoende* maatstaf gegeven is ter beoordeeling van ingekomene bezwaren tegen iemands meeningen omtrent de leer, daar die beoordeeling dan grootendeels rusten zou op *subjectieve* gronden."

Daarop trok men naar de *Algemeene Synodale Commissie* met het volgende adres, bijv.:

„Geven met den verschuldigden eerbied te kennen, de ondergeteekenden, leden van de Ned. Herv. Gemeente te Amsterdam,

dat de ondergeteekenden op den 3 November 1853 hebben ingezonden aan den algemeenen Kerkeraad van de Ned. Herv. Gemeente alhier, een bezwaarschrift tegen de beroeping van Dr. L. S. P. Meyboom tot predikant alhier; en na eene afwijzende beslissing van het Klassikaal Bestuur van Amsterdam van den 23 Januari 1854, zich in beroep van die uitspraak hebben gewend tot het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland dato 25 Febr. 1854; hetwelk, blijkens zijne uitspraak van den 4 Mei 1854, de ondergeteekenden in hun gedaan beroep wel ontvankelijk, doch onvoldoende heeft verklaard ter vernietiging der beslissing van het Klassikaal Bestuur van Amsterdam; van welke uitspraak van het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland, zij de eer hebben hierbij afschrift over te leggen;

dat de ondergeteekenden per missive van den 31 Mei 1854, aan den WelEerwaarden Zeer Geleerden Heer President van het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland, hebben kennis gegeven van hun voornemen om gebruik makende van de bevoegdheid gegeven bij art. 15 van het Algemeen Reglement voor de Herv. Kerk in het Koningrijk der Nederlanden, vernietiging te vragen, bij de Algemeene Synodale Commissie, van die uitspraak van genoemd Provinciaal Kerkbestuur.

Deze vernietiging van voormelde uitspraak vragen de ondergeteekenden van U, Hoogeerwaardige Heeren, Leden der Algemeene Synodale Commissie van de Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden!

1°. omdat zij *geene* ongerijmde en onwaardige beschuldigingen tegen Dr. Meyboom hebben ingebragt, als zij beweerden, dat de door hem verkondigde leer geheel strijdig is met de belijdenis der Herv. Kerk naar Gods onfeilbaar Woord en de gewettigde formulieren, en die leer van Dr. Meyboom op grond van zijn geschrift „Hoofdzaken der Christelijke Waarheid" enz., verderfelijke dwalingen noemden.

2°. toegegeven dat het Klassikaal Bestuur van Amsterdam bij art. 60 medio van het Regl. op de Vac. enz. in verband met art. 68 van het Regl. van O. en T., gemeend heeft te handelen, zij het niet naar de letter, althans niet tegen den *geest* van dat artikel, dan moeten de ondergeteekenden er tegen op komen, dat èn het Klassikaal Bestuur van Amsterdam èn het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland, bij hunne verdere overwegingen, zij het dan mogelijk niet tegen den letter, dan toch zoo onbegrijpelijk *tegen den geest* van art. 11 van het algemeen Reglement voor de Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden en tegen de verdere door dezelven aangehaalde artikelen der Reglementen hebben kunnen beslissen.

3°. dat de geest der Kerkelijke Reglementen in verband met de Belijdenis-Schriften der Hervormde Kerk naar Gods onfeilbaar Woord, *niet kan zijn* vrijheid tot de verkondiging van eene leer geheel strijdig met de belijdenis van de Nederd. Herv. Kerk, zoo als de ondergeteekenden door de overlegging van het geschrift van Dr. Meyboom

„de Hoofdzaken der Christelijke Waarheid" enz. ten duidelijkste hebben bewezen.

En eindelijk, dat het Provinciaal Kerkbestuur in zijne aanhaling van Art. 57 van het Regl. van O. en T. en Art. 38 van het examen wel gelet heeft op den letter en den (voor de ondergeteekenden onverklaarbaren) aangenomen *milden zin* dier artikelen, maar den geest van dezelven ten eenenmale heeft miskend, daar toch de Synode in 1842 heeft betuigd „Dat zij elk gevoelen afkeurt en blijft afkeuren, waardoor het gezag van Gods onfeilbaar heilig Woord, begrepen in de Schriften des O. en N. Testaments en de *wezenlijke* leer der Hervormde Kerk wordt ondermijnd en bestreden."

Ten slotte leggen de ondergeteekenden met allen ernst de vraag aan het geweten van U HoogEerwaarden of Gij niet ten volle zijt overtuigd dat de leer door Dr. L. S. P. Meyboom verkondigd in bovengemeld geschrift „De Hoofdzaken der Christelijke Waarheid" enz. strijdig is met de leer der Hervormde Kerk; en zij vragen met bescheidenheid, dat Uwe Commissie ingevolge art. 11 van het Algemeen Reglement voor de Herv. Kerk in het Koningrijk der Nederlanden „zorgende voor de handhaving harer leer", die maatregelen moge nemen, als waardoor die leer worde gehandhaafd en dus vernietigd worde de uitspraak van het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland van den 4 Mei 1854.

Hetwelk doende, noemen ondergeteekenden zich getrouwe ledematen der Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden.

Amsterdam den 26 *Junij* 1854."

Inmiddels kwam de Synode bijeen. De vrienden geloofden in de almacht Gods; zij werden niet beheerscht door haat, maar door liefde. Zij dorsten, voor zooverre zij Predikanten waren, van hunne kansels en met hunne gemeenten te bidden voor de kerkelijke vergaderingen; gansch de *Veluwe* was, kerkelijk vergaderd, vaak als een vallei der verootmoediging. Ook de *Nederlander* [1]) verkondigde: De Synode moet ondersteund worden... op dubbele wijze... allereerst door het *gebed* ... Ten anderen.. door *verklaringen*.... »Zóó streed de broederschap in den jare 1854. Nooit hoorde ik, die reeds als jongeling van harte in dien strijd belang stelde en met het hart van de Veluwe van zéér nabij bekend werd, één hard woord in predikaties of gebeden over de liberalen.

Door gebed, maar ook door *verklaringen*. »Ieder kerkbestuur, iedere kerkeraad, ieder predikant, en niet minder alle vereenigingen of ook bijzondere personen die belangstellen in de handhaving der leer, zijn geroepen om zich zoo spoedig mogelijk daaromtrent *te verklaren*, en bij wijze van *adres* »aan de Synode dringend te vragen, dat de leer der Hervormde Kerk, uitgedrukt in de formulieren van eenigheid, gehandhaafd worde."

Het Classicaal Bestuur van Harderwijk was reeds (10 Juni 1854) vooropgegaan met een uitnemend adres [2]), bezwaren inhoudende tegen de beweringen en beginselen, voorkomende in de bovengenoemde uitspraken, en

1) N°. 1248, van 19 Juli.

2) Publiek gemaakt door *de Ned.* van 26 Juni. N°. 1228.

maatregelen vragende tot beteugeling van losbandige vrijheid van leeren en prediken.

Velerlei adhaesie's waren reeds ingekomen, en onderscheidene adressen kwamen te laat [1]. Na velerlei wederwaardigheden [2] werd het volgende antwoord op alle adressen uitgevaardigd:

„De algemeene Synode der Nederlandsche hervormde kerk heeft kennis genomen van onderscheidene adressen bij haar ingediend tot wering van ongereformeerde en onchristelijke prediking in de Nederlandsche hervormde kerk, naar aanleiding van de uitspraken in zake het beroep van Dr. L. S. P. Meyboom naar Amsterdam, en te dien einde, onder anderen, van de Synode verzoekende, soms met ongepaste bedreiging:

„1°. dat deze hooge kerkvergadering de uitspraken van het klassikaal bestuur van Amsterdam en van het provinciaal kerkbestuur van Noord-Holland vernietige;

„2°. dat zij de vrijheid van leer en prediking in de hervormde kerk beperke; en alzoo

„3°. de leer der hervormde kerk meer krachtig handhave, dan tot dusverre door haar is geschied."

„De Synode, betreurende de verderfelijke strekking van de meeste dezer adressen, en afkeurende den ongepasten toon en de beschuldiging van personen en hoogere en lagere kerkbesturen in vele van deze stukken voorkomende, herinnert den adressanten in het algemeen, dat zij zelve aan het verzoek ter vernietiging van bedoelde uitspraken der kerkbesturen niet kan voldoen, daar het regt van kassatie in het onderhavige geval, volgens art. 15 van het *algemeen reglement*, niet bij de Synode berust, maar bij de Synodale kommissie; welke kommissie — adressanten mogen het vast vertrouwen — in deze hoogst gewigtige aangelegenheid met strikte regtvaardigheid zal te werk gaan, ook als zij door geene adressen gebeden of bedreigd wordt."

„De Synode verklaart voorts, dat zij, hoe diep het ook te betreuren zij, als er misbruik gemaakt wordt van de gezegende vrijheid, die onze Nederlandsche hervormde kerk geniet, en elk, die deze kerk en het Christendom lief heeft, daarom zich zelfs voor den schijn van ongebreidelde vrijzinnigheid moest wachten, — dat zij nogthans van meerdere beperking dier vrijheid, dan in onze hervormde kerk, volgens de kerkelijke reglementen, bestaat, geen meerdere rust en zegen, maar, integendeel, vermeerdering van onrust, van twist, van verwarring, van onberekenbaar nadeel voor de hervormde kerk zou verwachten."

„Eindelijk meent de Synode dat de klagte over het niet handhaven van de leer der Hervormde Kerk in vroegere jaren zeer ongepast is, en van zelf vervalt, als men zich voor den geest roept, wat de Hervormde Kerk al en niet voor hare leer wil gehouden hebben. Daaromtrent heeft de Synode in de gedenkwaardige jaren van 1841 en 1842. openlijk en duidelijk verklaard — bij welke verklaring de hooge kerkelijke vergadering blijft volharden, — „dat de Nederlandsche Hervormde Kerk van hare leeraren niet vordert de overeenstemming met al de stukken en artikelen der leer, in de Symbolische schriften voorkomende, zoodat het naar ontrouw zweemen zoude, van die schriften te verschillen waar derzelver feilbare opstellers zich vergist, min helder gedacht of zich niet gelukkig uitgedrukt hebben; dat zij zich echter ook niet vergenoegt met de aankleving van deze of gene waarheid in die schriften vervat; maar dat zij in het algemeen de leer, die in dezelve voorkomt, gelijk die in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van de belijdenis der hervormde kerk, door hare leden wil aangenomen hebben;" van welke leer zij het wezen en de kern aanwees als gelegen in

1) Vgl. *Syn. Hand.* '54, bl. 140, 158, 207, 223, 236, 251, 433.
2) t. a. p. bl. 99, 124, 125, 134, 136.

eerbiediging van het goddelijk gezag der Heilige Schrift, en „een ootmoedig, vertroostend en reinigend geloof in den eenigen Zaligmaker van zondaren;" terwijl de Synòde even als in vroegere jaren ook nu nog van oordeel is, dat het even zoo onmogelijk zou zijn om in de nauwkeurigste bepaling van die leer, zelfs niet in de kortste geloofsbelijdenis, alle verschillende gevoelens en wenschen te vereenigen, als de poging daartoe van onberadenheid zou getuigen, en in allen gevalle niet van de kompetentie der Synode is.

„Maar dit wenscht en bidt de hooge kerkvergadering, dat allen, die de Hervormde Kerk liefhebben en hare leer van harte zijn toegedaan, ook bij onvermijdelijk verschil van denkbeelden, zich meer en meer aanéénsluiten door het onderlinge geloof in Jezus Christus; dat zij ter zijde stellen wat hen scheiden en verdeelen kan; dat zij zich vereenigen door de liefde, den band der volmaking, en dat zij zich tevreden stellen met eene eenvoudige, zuivere, echt Hervormde Evangelische prediking, en zich daarin verheugen met dankzegging tot God, niet vergetende, dat, waar het eene noodige, eenheid des geloofs in Jezus Christus en der onderlinge liefde, gevonden wordt, de volkomene overeenstemming in al de geloofsbegrippen voor het waarachtig christelijk leven en voor het wezenlijke heil der kerke geenszins noodzakelijk is."

„Daarom vermaant de hooge kerkvergadering allen, die, teregt of te onregt, onrust en vreeze voeden over den tegenwoordigen toestand der Nederlandsche Hervormde kerk, dat ze rustig en onbezorgd zijn, en, te dien einde, niet van menschelijke bepalingen en besluiten het heil der kerke verwachten, maar, naar de leer onzer vaderen, hun vertrouwen stellen op Jezus Christus, den levenden Heer der gemeente en op de kracht van Zijn goddelijk en onfeilbaar Evangelie; — terwijl de Synode hen, die onrust veroorzaken in de kerk en wantrouwen opwekken omtrent Evangeliedienaren en Kerkbesturen, ernstig waarschuwt om zich van dien onverstandigen en onchristelijken, hoewel dan ook gemoedelijken ijver voortaan te onthouden."

Aan het *Classicaal Bestuur* van *Harderwijk*, o. a door de *Classicale Vergadering* van *Harderwijk* en van *Middelburg* bij de Synode gesteund [1]), toonde de Synode hare tanden.

„De Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk geeft aan het Classikaal Bestuur te Harderwijk zijn leedwezen te kennen, dat het door den inhoud en de strekking van zijn adres van den 10. Junij dezes jaars aan de Synode, op meer dan ééne wijze de wet en de goede orde in de Kerk zelf overtreden heeft, en vele anderen, zoowel collegiën van kerkelijk bestuur als kerkelijke personen en ook lidmaten der Kerk in dezelfde overtreding heeft medegevoerd. Openlijk legt het op een kerkbestuur van gelijken, en zelfs op een van hoogeren rang, de verdenking van gepleegd onregt, van willekeurige handelwijze en van ontrouw aan de heiligste verpligting; het bemoeit zich daardoor met zaken, die buiten de grenzen van zijnen werkkring liggen, bij artt. 13 en 41 van het Algemeen Reglement beschreven; het betoont daardoor niet te eerbiedigen de uitspraken van de wettige kerkbesturen, tegen artt. 11, 14, 15 van genoemd Algemeen Reglement; het treedt bij de Synode tusschen beiden met verzoeken en eischen, die zoo ze werden toegestaan, de wettige regtspraak in haren loop zouden belemmeren; het wil, in zijnen ijver, de Synode nopen tot daden, die niet van de competentie dezer vergadering zijn, waardoor zij buiten de wet zou treden, de wettige magt der kerkbesturen zou verlammen, en de wanorde en onrust grootelijks in de hand zou werken, vergetende wat een bestuur niet vergeten moest, dat, volgens art. 15 van het Algemeen Reglement, het regt van cassatie in het onderhavige geval eenig en alleen bij de Synodale commissie berust. Eindelijk brengt het de Synode onder eene zware verdenking,

1) *Boekzaal* van Augustus 1854.

alsof deze tot nu haren duren pligt in het handhaven van de leer der Hervormde Kerk zou verzaakt hebben. Al dit eerstgenoemde is tegen wet en orde, terwijl het laatstgenoemde met de waarheid niet overeenkomt, en tot niets leidt, dan om wantrouwen omtrent de Hooge Kerkvergadering te kweeken; het een en het ander is te meer te misprijzen, naardat door dit voorbeeld een grooter getal tot dezelfde handelwijze is op gewekt geworden, en het Classikaal Bestuur juist daardoor het tegendeel heeft gedaan van hetgeen door art. 11 van het Algemeen Reglement aan het Collegie als met kerkelijk bestuur belast ten pligt is gesteld: *het bewaren van orde en eendragt.*"

„Ernstig wordt het Classikaal Bestuur van Harderwijk door de Synode vermaand, om zich voortaan van openlijke of bedekte beschuldiging en aanklagt van andere Kerkelijke Collegiën te onthouden, en niet te vergeten, dat de goede orde, de rust en het welzijn zoowel van Kerk als Staat, en daarom beider wetten vorderen, dat alle regterlijke uitspraken worden geëerbiedigd; dat niemand dan alleen de hoogere regter, die geroepen is, haar aan zijnen toets te onderwerpen, daarover een oordeel mag uitspreken, en dat die hoogere regter over zijne oordeelvelling door niemand en door niets op eenigerlei wijze mag worden bemoeijelijkt."

Deze grootvaderlijke bestraffing baatte weinig; de broeders gingen inderdaad te rade met den levenden Heer der Gemeente en vertrouwden op zijn onfeilbaar Woord.

Zes predikanten van die streek vonden alras gelegenheid, om te toonen hoe bang zij geworden waren door de Synodale berisping. Doch wij moeten eerst nog wat terug.

De Algemeene Synodale Commissie had dan ook geen bezwaar 1) tegen de approbatie van Meyboom's beroeping; o. a.

„Overwegende, dat het artikel" (XI) „sprekende van de leer der Kerk, geene nadere bepaling van die leer bevat, en dus dit niet kan geacht worden te zijn geschonden. zoolang niet is aangetoond, dat de daaraan door het provinciaal Kerkbestuur gegeven verklaring in strijd is met eenig ander voorschrift der reglementen, hetgeen door adressanten niet is geschied;" en „dat bovendien deze opvatting overeenkomt met de uitvoerige en stellige verklaring door de Synode van 1841 gegeven, door die van 1842 bekrachtigd, en bij welke ook de Hooge Kerkvergadering van dit jaar in hare zitting van 28 Julij, met afkeuring van alle ongebreidelde vrijzinnigheid betuigd heeft te blijven volharden . . ." 2).

Wat nù? vroeg *de Nederlander*. En hij 3) antwoordde: meer dan ooit wordt bedaard en rijp overleg vereischt.

„Door onberadenheid zouden de voordeelen kunnen verloren gaan, die wij van de dagelijks toenemende verontwaardiging der Gemeente over de jammerlijke houding der Kerkbesturen mogen tegemoet zien.

„Ook in de Besturen zelve wordt wederstand openbaar. Er is te 's Hage tegen het

1) Ofschoon het schijnt, dat er slechts één bezwaarschrift ingezonden was, waren er te Amsterdam minstens *drie* op de post gedaan (*Ned.* van 12 Oct.)

2) *Syn. Hand.* 1855, *Bijl. B.* bl. 94. — Hare uitspraken in zake Meyboom en Zaalberg kan men in haar geheel ook vinden in de *Ver.* IX, 270, 273.

3) N°. 1310, van 29 Sept. '54.

beroep van Dr. Zaalberg, te Amsterdam tegen het beroep van Dr. van Staveren in den Kerkeraad geprotesteerd. We vernemen niet, gelijk doorgaans bij zamenstemming niet onvermeld bleef, dat de Synodale Commissie in haar bijdrage tot de hedendaagsche uitlegkunde van het Algemeen Reglement *eenparig* geweest is.

„De reeks der zegepralen die de tegenpartij in de laatste maanden behaald heeft, schijnt ons, wanneer we op den indruk daarvan bij de Gemeente acht geven, een waarborg te meer dat (mits we ons door geene vervaardheid laten overhalen om van het terrein dat ons wettig toekomt, te wijken) de nederlaag der overwinnaars nabij is. Reeds ten vorigen jare, werd in de *Nederlander* voorspeld: ***hun triumf zal hun ondergang zijn.***"

De veroordeeling van het aangenomen systema bleef dan ook niet uit. *Wormser* had reeds in *de Nederlander* [1]) het Classicaal Bestuur van Amsterdam onder handen genomen. Dr. Beets liet zich [2]) aldus uit:

„De Nederlandsche Hervormde Kerk heeft als zoodanig eene leer; eene leer, die ook haar eigen aart en wezen heeft;

Maar deze leer is ondergeschikt aan de uitspraken van Gods Woord:

Ieder Leeraar in de Nederlandsche Hervormde Kerk mag deze uitspraken verstaan, zooals hij vermeent te behooren.

En diensvolgens prediken zooals hij 't verstaat.

Niet onmogelijk is het op deze wijze, dat de leer eens leeraars in de Nederlandsche Hervormde Kerk, in meerdere of mindere mate afwijkt van de leer der Kerk.

Dit zou zelfs zeer ver kunnen gaan (Ongebreidelde vrijzinnigheid).

Maar wanneer kan het worden bewezen?

Slechts dan, wanneer genoegzaam bewezen worden kan dat zijne leer strijdig is met Gods Woord.

Hetwelk onbewijsbaar is.

Immers in de meeste gevallen. Bijv. waar het de verzoening door het bloed des kruises, de Godheid van den persoon des Heeren Jezus, de persoonlijkheid van den H. Geest, en het Goddelijk gezag der Heilige Schriften zelve geldt."

Verscheidene hooggeschatte Predikanten [3]) teekenden dan ook ernstig protest aan tegen het gevolgde beginsel, »*dat, terwijl bij Art. 11 van het Algemeen Reglement de handhaving van de leer der Kerk aan allen, die aan het kerkbestuur deel hebben, wordt aanbevolen, dit artikel geene nadere bepaling dier leer bevat en dus niet kan gerekend worden geschonden te zijn, zoolang niet wordt aangetoond, dat de door iemand daaraan gegevene verklaring met eenig ander voorschrift der reglementen strijdt.*" Tegen het daardoor aan de Kerk gepleegde onrecht, »tegen het onafzienbaar onheil, dat alzoo in haar wordt aangerigt, kwamen zij met al hun kracht op, *zich*

1) Ook afzonderlijk verschenen bij *Kemink en Zoon.*

2) *Ernst en Vrede*, 1854, bl. 463.

3) Allen te noemen is onmogelijk. *De Nederlander* bevatte schier dagelijks ingezonden stukken, bijv. die van Verhoeff te Elspeet, N°. 1281 en v.v. Vele van die namen vindt men in *Ernst en Vrede.* Het hierbedoelde adres werd met vier bijlagen ook afzonderlijk uitgegeven bij *Kemink en Zoon.*

beroepende „van eene Synode die haren plicht verzaken zou, op eene Synode die haren pligt betracht."

Vooral echter moeten wij de aandacht vestigen op het *Amsterdamsche Eind-protest*, hetwelk wij, voor de kennis der geschiedenis hoogst belangrijk achtende, ook in zijn geheel [1]) eene plaats geven:

„WEL-EERWAARDE HEEREN!"

„De Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam, — en welligt met haar de gansche Nederlandsche Hervormde Kerk, — bevindt zich, na de eindbeslissing van de Synodale Commissie omtrent de beroeping van Dr. *Meyboom* tot predikant te Amsterdam, in een van die plegtige en aandoenlijke toestanden, waarin Christenen, door overmaat van onregt bedroefd maar niet ter nedergeslagen, zich voor God en menschen met kalmte afvragen, wat er verder door hen in het belang van waarheid en regt kan worden verrigt."

„De ondergeteekenden gelooven dat zij, in overeenstemming met de wetten van den Staat en als leden van de Nederlandsche Hervormde Kerk, mogten verlangen dat, indien ergens, dan voorzeker *in hunne eigene Kerk*, de vrijheid van hun geweten en van hunne belijdenis zou worden geëerbiedigd en gehandhaafd, en dat zij ten minste dáár niet zouden worden afhankelijk gemaakt van menschelijke willekeur en gezag."

„Op dit genot en op die handhaving van de vrijheid van hun geweten en van hunne belijdenis in hunne eigene Kerk, meenden de ondergeteekenden des te veiliger te mogen aandringen, naarmate zij levendiger overtuigd waren, dat door hen geen kleingeestig bemoeijelijken van getrouwe en godvruchtige leeraren over meeningen van ondergeschikten aard werd bedoeld, maar alleen de handhaving van die waarheden, met welke de eer van God en de behoudenis en heiliging van zondaren in onmiddellijk verband

„De ondergeteekenden vertrouwden, dat het immers niet te veel ware, de handhaving te verlangen van die waarheden welke, de gansche Schrift door, als de grondslag en de kern der Goddelijke Openbaring aan een afgevallen menschengeslacht, worden voorgesteld; — die de hoop en de verwachting hebben uitgemaakt van de Patriarchen, Profeten en Apostelen; — die de Belijdenis van de gansche christenheid van alle eeuwen en van alle plaatsen hebben gekarakteriseerd; — en die de ziel en het wezen hebben uitgemaakt ook van die groote kerkelijke beweging in de zestiende eeuw, welke nog steeds bij alle ware protestanten onder den naam van *de Kerkhervorming* met zegen en welgevallen wordt herdacht."

„Zij vertrouwden, dat men erkennen zou, dat de Hervormden in hun regt zijn, wanneer zij verlangen, dat in de Hervormde Kerk de Hervormde Belijdenis, — die, hoe ook aangevallen en miskend, zelfs nog in al de Kerkelijke Reglementen als bestaande en als geldig wordt voorgesteld, — én als getuigenis naar buiten, én als vereenigingspunt naar binnen, geen bedriegelijke leus, maar eene waarheid zij."

„In deze verwachtingen, hoe billijk en regtmatig ook, is de Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam, en in haar de gansche Nederlandsche Hervormde Kerk, door ulieden bitter teleurgesteld geworden."

„De meerderheid van den Kerkeraad der Amsterdamsche gemeente, hare roeping en haren pligt verzakende, en vergetende dat zij eenmaal rekenschap zal hebben te geven van de zielen die haar zijn toevertrouwd, beriep tot Herder en Leeraar in de gemeente een man, die bekend stond als boven anderen uit te munten in ijver en bekwaamheid

1) Afzonderlijk uitgegeven bij van Peursem te Amsterdam.

om het geloof van Gods heiligen te ondermijnen en te verwoesten; en zij, die zich voorgangers en voorstanders eener *Hervormde* gemeente noemen, pleegden daardoor eene daad, welke de ondergeteekenden, voor het oog van God, met geen anderen naam dan met dien van *de hoogste ontrouw omtrent de gemeente* kunnen bestempelen."

„En deze man, Dr. *Meyboom*, die met zijne geestverwanten gewoon is een bedriegelijken ophef te maken van ijver voor de godsdienstige vrijheid van geweten en belijdenis, ontzag zich niet de *gewetens- en belijdenisvrijheid der Hervormden* te bedreigen door, gelijk hij reeds in andere gemeenten gedaan had, zich thans ook bereid te verklaren, de betrekking van leeraar te aanvaarden in de Amsterdamsche gemeente, met wier geloof en belijdenis hij wist *niet vereenigd*, maar *in openbaren strijd* te zijn."

„Het was uit de talrijke geschriften van Dr. *Meyboom* bekend, dat hij iedere grondwaarheid van het christendom, door de Hervormde Kerk beleden en gehandhaafd, loochent; — dat hij aan iedere christelijke kerk den bodem en den grondslag, waarop zij staat, ontneemt, door aan de Goddelijke Schrifturen hare onfeilbaarheid en haar onvoorwaardelijk gezag te betwisten, — dat hij de verborgenheid der godzaligheid verwoest, door de eeuwige Godheid van *Christus*, op Wien de geloovigen van alle eeuwen vertrouwd hebben, te bestrijden; — dat hij de eenige troost in leven en sterven voor arme en ellendige zondaren wegneemt door de voldoenende en verzoenende kracht van het bloed des kruises te miskennen; — dat hij de eenige bron van heiliging en vertroosting verzaakt en verwerpt, door het bestrijden van het persoonlijk bestaan en de werking van den Heiligen Geest, in Wiens naam, als met den Vader en den Zoon een ééénig God, de Gemeente is gedoopt."

„Bij zoo verregaande verwoesting van het algemeen christelijk geloof, en zoo openbare miskenning van het regt der Kerk om hare gewetens- en belijdenisvrijheid gehandhaafd te zien, hebben eenige honderdtallen leden van de gemeente geoordeeld, dat het hun niet geoorloofd was langer te zwijgen, maar op regelmatige, door de Kerkelijke Reglementen voorgeschrevene wijze, getuigenis te moeten afleggen, beide van hunne gehechtheid aan de goddelijke waarheid, en van het regt der gemeente om haar geloof en belijdenis althans niet in hare eigene Kerk te hooren bestrijden."

„Dientengevolge hebben zij achtervolgens het *Klassikaal Bestuur van Amsterdam*, het *Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland*, en de *Algemeene Synodale Commissie der Nederlandsche Hervormde Kerk* in de gelegenheid gesteld, hunne duidelijk gestaafde en onwederlegbare bezwaren te onderzoeken en te overwegen; maar gij, Wel-Eerwaarde Heeren! voor zoo verre gij van deze collegiën leden zijt en hunne uitspraken door uwe stem gesterkt hebt, hadt het voornemen om het bestaan van de leer en belijdenis der Hervormde Kerk twijfelachtig en onzeker te maken, en hebt met verkrachting van Goddelijke en menschelijke wetten, *ongerijmdheden* geantwoord waar *regt* gevraagd werd, en u ongenegen betoond, zoowel tot handhaving van de Goddelijke waarheid, als van het regt en de gewetens- en belijdenisvrijheid der gemeente."

„Het *Klassikaal Bestuur van Amsterdam* heeft, zelfs in zijne partijdige uitspraak, moeten erkennen, dat Dr. *Meyboom sommige meeningen heeft voorgedragen*, *afwijkende van de leer*, *uitgesproken in de Belijdenisschriften der Hervormde Kerk;* en hiermede, Wel-Eerwaarde Heeren! heeft dat Bestuur zoowel zichzelf als de handelingen van u allen veroordeeld. Doch, besloten om aan de Gemeente geen regt te doen wedervaren, maar den dwaalleeraar, het koste wat het wilde, staande te houden, heeft dat Bestuur drogredenen aan drogreden gepaard, en geoordeeld. dat de meeningen van Dr. *Meyboom* niet volgens de Kerkelijke Belijdenis, maar naar Gods Woord moesten beoordeeld worden, — ofschoon de welgestaafde klagten juist de beschuldiging inhielden, dat die predikant het gezag en de onfeilbaarheid van dat Woord loochent en de Bijbelsche verhalen in romantische tafereelen verandert."

„Het *Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland* heeft evenmin de gegrondheid der

ingekomene klagten kunnen tegenspreken, doch geoordeeld, dat Art. 11 van het Algemeen Reglement, hetwelk slechts *twee* jaren geleden is ingevoerd, waar het de *handhaving van de leer der Hervormde Kerk* uitdrukkelijk voorschrijft, zulk »*een milden zin*" aan andere Artikelen waarborgt, dat het inderdaad tot *onzin* wordt, en daardoor, gelijk dat Bestuur het noemde, „de *voldoende* maatstaf" verloren gaat, om de ingekomene bezwaren tegen iemands meeningen omtrent de leer te beoordeelen."

„Deze ongerijmdheden, die door hare gezochtheid, in den mond van verstandige en geleerde mannen, de gepleegde ongeregtigheid te meer doen uitkomen, werden eindelijk bekroond door de uitspraak van de *Synodale Commissie*. Zij oordeelde, doch gelukkig slechts met eene geringe meerderheid, dat het voormelde Art. 11 wel spreekt van de leer der Hervormde Kerk, maar van die leer geene nadere bepaling bevat, en dat dus het Provinciaal Kerkbestuur waarlijk te regt geoordeeld heeft, dat men niet langer weet, wat de Hervormde Kerk is; — alsof men gewoon is eene nadere bepaling te geven van iets dat aan vriend en vijand volkomen bekend is, en alsof men *twee jaren geleden*, bij de invoering van het Reglement, òf op eene misleidende wijze, òf in verstrooijing van gedachten, van de handhaving der Hervormde Kerkleer, als van de handhaving eener volkomen bekende zaak, gesproken had!"

„Het is aan de Hervormden genoegzaam bekend, Wel-Eerwaarde Heeren! dat eene vijandige partij in de Kerk het door allerlei kunstgrepen, verklaringen en uitspraken daarhenen tracht te wenden, dat men eindelijk gelooven en aannemen zou, dat het bestaan en het verbindend gezag van de Hervormde leer en belijdenis onzeker en twijfelachtig geworden zijn. Maar deze toeleg zal nimmer gelukken. De leer en de belijdenis van de Nederlandsche Hervormde Kerk zijn niet onbekend, hebben voor de erkenning van haar bestaan en gezag geene behoefte aan eene nadere bepaling; althans niet waar het de vraag geldt van het onfeilbaar en onvoorwaardelijk gezag der Goddelijke Schrifturen, de eeuwige Godheid van haren Verlosser en Heer, de schulduitdelgende kracht van Zijn bloed, en het persoonlijk bestaan en de wederbarende genade van den Heiligen Geest. De Nederlandsche Hervormde Kerk, in groote en bloedige verdrukkingen geboren, heeft hare belijdenis, ook zonder uwe nadere bepaling, op brandstapels en moordschavotten gehandhaafd. Die belijdenis heeft een historisch aanzijn van drie eeuwen, en leeft nog steeds in de harten voort. Zij is, door eene Goddelijke bewaring, zelfs onder de heerschappijvoering eener vijandige factie, ongeschonden blijven bestaan, en bij al de later ingevoerde Reglementen als bestaande en verbindend erkend."

„Deze zaken, Wel-Eerwaarde Heeren! zijn u niet onbekend. Gij hebt u in uwe uitspraken dan ook op geen enkel Artikel van eenig Reglement, waarbij de leer der Kerk afgeschaft of gewijzigd zou zijn, kunnen beroepen, maar u verschuild achter verklaringen en meeningen van andere kerkelijke collegiën, even krachteloos en onverbindend als die van u zelven."

„Intusschen hebt gij, door uwe wederregtelijke oordeelvellingen, een nieuwen slag toegebragt aan de ernstigste en eerbiedwaardigste kerkelijke handelingen, die onder uwe handen dreigen een voorwerp te zullen worden van bespotting. Volgens uwe uitspraken zal voortaan iedere volgende voorstelling van een nieuw beroepen predikant aan de gemeente, niet hooger dan als eene ijdele formaliteit, dan als eene tooneelvertooning moeten worden beschouwd, en daardoor de band, die leeraars en gemeente zamen omvat en vereenigt, al verder worden losgemaakt en verbroken. Volgens uwe uitspraken toch heeft de gemeente wel het regt hare bezwaren tegen een beroepene in te brengen; is wel de handhaving van de Hervormde Kerkleer voorgeschreven, maar is de voldoende maatstaf weggenomen, om die bezwaren te kunnen beoordeelen, vermits het onzeker is wat de Kerk gelooft en belijdt."

„Wat zullen de Ondergeteekenden doen, Wel-Eerw. Heeren! wanneer gijlieden die voorstanders en verdedigers van de Kerk behoordet te zijn, in overmoedige onregtvaar-

digheid, dwaasheid antwoordt aan hen, die uit opregte belangstelling in de godsdienst en de zaligheid hunner eigene en anderer zielen, de handhaving vragen van de waarheden, door hunne Kerk uitdrukkelijk beleden? Een hooger beroep bij menschen schijnt voor het oogenblik, volgens uwe Reglementen, niet mogelijk te zijn. En echter zult gij zelven het gevoeld hebben, dat het den Ondergeteekenden onmogelijk is in uwe uitspraken te berusten."

„Plegtig en nadrukkelijk verklaren de Ondergeteekenden daarom, dat zij van het onregt en geweld, dat hun door u wordt aangedaan, in hooger beroep komen voor den Regterstoel van Christus, voor Wien gij en zij eenmaal verschijnen zullen, om rekenschap te geven van alle handelingen ook in Zijne Kerk gepleegd."

„Plegtig en nadrukkelijk verklaren de Ondergeteekenden u allen, die aan de beroeping van Dr. *Meyboom*, met kennis van zaken, deel gehad of die beroeping door uwe onregtvaardige uitspraken bekrachtigd hebt, schuldig aan de verzaking uwer heiligste verpligtingen omtrent de Kerk."

„Plegtig en nadrukkelijk verklaren de Ondergeteekenden te protesteren tegen uwen toeleg, om de leer en belijdenis der Hervormde Kerk door uwe kunstgrepen twijfelachtig en onzeker te maken in haar bestaan en verbindend gezag, en tegen ieder beroep, dat in lateren tijd met dit oogmerk op uwe uitspraken mogt worden gedaan, gelijk gij u beroepen hebt op de verklaringen der Synoden van 1841, 1842 en 1854 betrekkelijk de verbindende kracht der Belijdenisschriften."

„Plegtig en nadrukkelijk verklaren de Ondergeteekenden, dat zij in uwe onregtvaardige handelingen en uitspraken geenszins berusten, en Dr. *L. S. P. Meyboom*, zoolang hij in zijne tegenwoordige gevoelens volhardt, geenszins als wettig predikant van de Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam zullen erkennen."

„Plegtig en nadrukkelijk, eindelijk, stellen zij dien Predikant en allen, die behulpzaam geweest zijn om hem aan de Gemeente op te dringen, verantwoordelijk voor het bloed van hen, die, door zijne dwaalleeringen vervoerd, verloren mogten gaan en in hunne ongeregtigheden sterven, zonder dat hun den weg des levens aangewezen is; terwijl de Ondergeteekenden bij voorbaat protesteren tegen het opdragen aan hem, als jongsten predikant, van het onderwijs der *weezen* van de Gemeente, wier ouders regt hadden te verwachten, dat hun kroost in de leer der Godzaligheid en niet in de dwalingen van het ongeloof zal worden opgevoed."

„De Ondergeteekenden, zich alzoo kwijtende van eene dure verpligting, die op hen ligt, bidden voortdurend over UWel-Eerwaarden Gods genade en barmhartigheid in Christus af, en verzoeken den Kerkeraad, in wiens boezem dit Protest wordt nedergelegd, van den inhoud van dit Adres mededeeling te doen aan de overige in den hoofde dezes vermelde Kerkelijke Besturen."

Nadat dit op het einde van September en in het begin van October geteekende adres in *de Nederlander* (van 10 October 1854) openbaar gemaakt was, kwamen onderscheidene meer of minder onbepaalde adhaesies, zooals van Tinholt, J. C. Verhoeff, James, Schijvliet, P. A. van Toorenenbergen, van den Bijtel, en J. D. B. Brouwer te voorschijn. De bovenbedoelde *zes* predikanten kwamen spoedig daarop met hunne adhaesie, die van den volgenden inhoud was:

„De ondergeteekenden, Predikanten bij de Nederlandsche Hervormde Kerk, gelezen hebbende *het Protest van de leden der Amsterdamsche Nederduitsche Hervormde Gemeente tegen de handelingen van den Kerkeraad*, *het Klassikaal Bestuur*, *het Provinciaal Kerk-*

bestuur, *de Algemeene Synodale commissie*, *en Dr. Meyboom*, *dd.* 3 *October j.l.*, vinden zich gedrongen niet alleen den adressanten hunne dankbaarheid te betuigen voor het krachtig en waardig getuigenis daarin afgelegd, maar ook openlijk voor de geheele Vaderlandsche Kerk, van hunne volle en hartelijke instemming met gemeld Protest te doen blijken, wenschende en biddende, dat de Koning der Kerk het met zijnen rijken zegen moge bekroonen en doen dienen tot nog betere en grondiger kennisneming van den diep betreurenswaardigen toestand der Hervormde Kerk in deze Gewesten en tot hare verlossing van onder eene magt, die niet haar heil maar haren ondergang bewijst te zoeken."

„C. C. CALLENBACH, Pred. te Nijkerk."
„J. C. EIJKMAN, Pred. te Nunspeet."
„D. GILDEMEESTER, Pred. te Elburg."
„J. A. TEN BOKKEL HUININK, Pred. te Doornspijk."
„J. BINNEWEG, Pred. te Harderwijk."
„H W. WITTEVEEN, Pred. te Ermelo."

Zij bleven in hunne moedgevende en veelbelovende plichtsbetrachting niet alleen staan. Alle adhaesie's te vermelden is geheel overbodig. Maar om redenen, die later duidelijk zullen worden, vermelden wij hier nog deze:

Onder dankzegging aan den God onzer Vaderen, en met innige blijdschap mijner ziel, las ik in dit blad de verklaring mijner zes broeders uit de Classis van Harderwijk, en de daaraan gevoegde adhaesiën van Ds. *James*, en van mijnen in den Heer geliefden Vriend *Schijvliet*. Met hen wensch ik openlijk voor de Vaderlandsche Kerk te betuigen, gelijk ik betuig bij dezen, dat ik de Kerkbesturen die in de zaak van Ds. *Meyboom*, de *leervrijheid* gemaakt hebben tot een *feit*, verantwoordelijk stel voor deze schennis van het recht der kerk; voor deze miskenning van het wezen der Kerk; terwijl de jongstverloopene maanden in het bijzonder, mij geleerd hebben, dat ik alzoo sprekende, niet slechts voor mij zelven spreek, maar uit den mond van *duizende* Vriezen (leeraren en leden der Kerk beide), die deze betuiging onder opzien tot den Eeuwiggezegenden Koning der Kerk wenschen te handhaven.

Heeg, J. W. FELIX,
23 Oct. 1854. *v. d. m.*

Chantepie de la Saussaye eindelijk betuigde ook gaarne zijne »sympathie met het lijden en het geloof waarvan de uitdrukking in genoemd eindprotest onmiskenbaar is" en verklaarde »hoogelijk te waardeeren den toon van hoogen ernst en heilig smartgevoel, die aan dit stuk eene historische beteekenis geven in de geschiedenis van den strijd onzer dagen" [1]).

Ten slotte [2]) mogen wij niet nalaten uit het rijke archief van *de Nederlander* [3]) de volgende regelen over te nemen:

Ook Ds *van Toorenenbergen* te Vlissingen, onze geliefde vriend en medestrijder, vereert ons met eene verklaring, waarin een treffend woord voorkomt over het voorbeeldelooze der handelwijs van drie kerkelijke Besturen, die *feitelijk* de onbeperkte leervrij-

1) *Ned.* N°. 1336, van 30 Oct. '54.
2) De adhaesie der Chr vrienden te Amsterdam 25 Oct. voorgelegd, vndt men in de *Nederl.* van 31 Oct., en *Br. v. W.* 2, 118.
3) N°. 1338, van 1 Nov. '54.

heid geproclameerd en een stelsel van uitlegging der Reglementen hebben aangenomen „dat het geweten schokt en voor het schrikkelijk ongenoegen van den Koning der Kerk vreezen doet."

We meenen ook daarop te mogen toepasselijk maken hetgeen we (zie N°. 1336) over de verklaring van Ds. *Chantepie de la Saussaye* hebben gezegd: „menigeen zal zich met ons verblijden dat, naar aanleiding van het in aller oog voortreffelijk eindprotest, uit deze verscheidenheid van klanken één toon van verontwaardiging en smartgevoel opgaat over het onregt dat aan *de Gemeente* en den smaad die aan *den Heer der Gemeente* geschiedt."

Voorts zij het ons vergund te doen opmerken dat door de *daad* eener volledige adhaesie, gelijk ze aanvankelijk door een dertiental predikanten, in *de Nederlander* (tot blijdschap van vele duizenden in den lande) geschied is, niet in het minst wordt vooruitgeloopen op de beslissing der vraag waarbij voorzeker kalm overleg en rijp beraad te pas komt: namelijk „of de Nederlandsche Hervormde Kerk nog bestaat in de besturen van het kerkgenootschap dat dien naam draagt dan of zij in deze ontbonden is?"

Aan den Heer Redakteur van *de Nederlander.*

Mijnheer de Redakteur!

Gij hebt in Uw geacht blad met hooge ingenomenheid, naar ik meen het eerst, bekendheid gegeven aan het *Protest van leden der Amsterdamsche Nederduitsche Hervormde Gemeente tegen de handelingen van den Kerkeraad, het Klassikaal bestuur, het Provinciaal Kerkbestuur, de Algemeene Synodale Kommissie, en Dr. Meyboom*, en daarna Uwe kolommen geopend voor verklaringen van adhaesie aan het genoemde stuk, waartoe Gij vooral de Predikanten der Hervormde Kerk geroepen acht."

Gij mocht naar het mij voorkomt met recht onderstellen, dat vooral de wijze, waarop Dr. MEYBOOM te Amsterdam de predikdienst bij de Hervormde Gemeente aanvaardt, bij die leeraren, welke aan de Belijdenis der Hervormde Kerk van harte zijn toegedaan, levendige belangstelling verwekken moest. Ik ga verder: én Gij, én allen, die de verkondiging der waarheden, waarvan de Gereformeerde Kerk een pilaar en vastigheid is, onmisbaar achten tot het behoud der zielen, mochten op wezenlijke overeenstemming rekenen tusschen hen, die hierin hetzelfde gevoelen, wat betreft de hoofdgedachte, door de Amsterdamsche belijders zoo waardig en krachtig uitgesproken in hun eindprotest. En evenwel ontfangt Gij van mij in Uw geëerd blad geene adhaesie in den gewonen en eenvoudigen zin des woords. Ik heb reden, om U te verzoeken, mij daaromtrent te mogen verklaren te dezer zelfde plaatse.

Het Eindprotest is eene uiting van smartgevoel en verontwaardiging, eene vernieuwing der belijdenis van de waarheden, welker handhaving tegen den rationalistischen Groninger Prediker werd gevraagd, en eene kerkelijke daad tegenover de Kerkbesturen, die zijne op- en intrede te Amsterdam hebben doorgezet. Eene eenvoudige adhaesie moet naar het mij voorkomt de strekking hebben van een weerklank op de klacht, die geuit, eene instemming met de belijdenis, die afgelegd, eene goedkeuring van de daad van verzet, die gedaan werd. Gij bemerkt, Mijnheer de Redakteur! dat ik niet van het gevoelen ben dergenen, die zulk eene adhaesie aanmerken als eene geheele en onverdeelde instemming met al de stukken, in inhoud en vorm, welke van de zijde dezer Protestanten aan het stuk, waarop ik het oog heb, zijn voorafgegaan.

Ik zou van wege de warme belangstelling die in zoo menig nommer van *de Nederlander* met betrekking tot onze Hervormde Kerk spreekt, en van wege de waardigheid en degelijkheid waarmede uw blad geschreven wordt, lichtelijk over de bedenking heenstappen, of eene politieke Courant de plaats voor dergelijke betuigingen en getuigenissen kan geacht worden te zijn. Wat voorts het eerst aangewezen opzicht betreft, waarin

ik de gegeven adhaesiën beschouw, indien zij, die over het dezer dagen in de Hervormde Kerk gebeurde bedroefd zijn, een woord noodig hadden van medegevoel in hun lijden of van gemeenschappelijke vertroosting, *ik* zou hun slechts kunnen zeggen, hoe het voortreffelijk woord, dat zij in het openbaar aan het einde hunner strijdvoering hebben gesproken, een middel is ter bemoediging van menig hart, dat over den toestand en de toekomst van onze Hervormde Kerk bekommerd is. En mocht iemand verwachten, dat ik deze gelegenheid zal aangrijpen om te betuigen, of ik het wezen en de hoofdzaak van het Evangelie, waarop het hier voorzeker aankomt — en waarop het bij de handhaving der kerkelijke Belijdenis nu alleen aankomen moet — in den zin der Gereformeerde Kerken belijd, ik mag mij vleijen, dat hier of daar wel iemand onder Uwe lezers zal zijn, die de dringende noodzakelijkheid daarvan zonder mijne aanwijzing of aansporing zal betwijfelen.

Ieder gevoelt het, Mijnheer de Redakteur! het is iets anders, dat ook door U is verlangd. Het is de aansluiting aan de *daad* van verzet tegen den Leeraar, dien de Kerkbesturen in spijt van de Belijdenis der Kerk hebben gehandhaafd, en tegen deze Besturen zelve in zoover zij de grondslagen onzer Kerk krachteloos maken. Zie, die aansluiting is zelve eene daad, „waaromtrent Christenen zich voor God en menschen met kalmte afvragen, wat door hen in het belang van *waarheid* en *Kerk* moet worden verricht;" eene daad, die, wat mij aangaat, in verband staat met geheel de positie, welke ons van nu voortaan met betrekking tot het kerkgenootschap aangewezen is.

Het tijdpunt, dat wij beleven, is kritiek in de hoogste mate voor het bestaan onzer kerkgemeenschap. Nog niet — en nog nergens — is als nu in onze Hervormde Kerken door drie kerkelijke Besturen onder de vleugelen der hoogste kerkvergadering, *feitelijk* de onbeperkte leervrijheid geproklameerd, met een stelsel van verklaring der gewichtigste, als ondubbelzinnig gegeven en aangenomen, bepalingen, dat het geweten schokt en voor het schrikkelijk ongenoegen van den Koning der Kerk, die de Koning der gerechtigheid is, vreezen doet. Er is, mijns inziens, een toestand geboren, waarin de Christen niet naar woorden slechts, maar naar een standpunt zoekt, waar hij de gevolgen, die elke medeplichtigheid aan zooveel kwaad, der Kerke berokkend na zich moet slepen ontgaan kan; een toestand, waarin het *gevaar* der verlegenheid en daarom de behoefte aan hooger licht en leiding grooter is dan ooit.

Ik geloof, dat op de Voorgangers der gemeente, zullen zij inderdaad niet slechts volgers zijn, nu vooral de verplichting rust tot „betere en grondiger kennisneming van den toestand der Hervormde Kerk in deze gewesten" en dat, wat van hen mag verwacht worden iets meer en iets anders is dan een toestemmen alleen. Geve God hun den Geest der wijsheid, der gematigdheid en der kracht, om hun plicht te kennen en te doen!

Met de opneming van deze regelen, Mijnheer de Redakteur! in Uw dagblad zult Gij mij zeer verplichten.

Vlissingen — *Uw Dienstw. Dienaar*
28 *Oktober* 1854. — J. J. VAN TOORENENBERGEN.

De processen waren verloren, maar het Kerkelijk Liberalisme was in al zijne kerkverwoestende strekking openbaar geworden, en veroordeeld voor de vierschaar der Kerkelijke Conscientie, die beaamde wat Doedes met het oog op de uitspraak der Synodale Commissie schreef: »Wat dan in Art. 11 van het Algemeen Reglement gevonden wordt aangaande handhaving van de leer onzer Kerk is niets anders dan misleiding van argeloozen en ligt-

geloovigen. De Confusie komt in de plaats van de Confessie. Niet de afwijking van de belijdenis der Kerk, maar het ijveren voor de handhaving dier belijdenis wordt ketterij. en die het minst gunstig voor de leervrijheid en de met haar gepaard gaande ongebreidelde vrijzinnigheid gestemd zijn, moeten noodwendig voor de gevaarlijkste en meest zorgwekkende leden der Gemeente gehouden worden." Doch deze (niettegenstaande *de Stem* voor die geliefde broeders zelfs het optreden des Konings wenschelijk zou achten, eene hulp waarvoor *de Nederlander* reeds vooraf bedankt had) in hunne heiligste gevoelens en hoogste rechten gekrenkt, zochten, ofschoon verscheidene zich mede dientengevolge afgescheiden [1]) hebben, na die openbaarwording van de historische Kerk, in de kracht van hunnen God, door *Vereenigingen* op den grondslag van de smadelijk behandelde Belijdenisschriften te stichten, eendrachtig te strijden voor de eer en den naam van hunnen Verlosser op den weg der »handhaving" van de kerkleer. Van die dagen, en dientengevolge, dateeren dus [2]) de invloedrijke Vereenigingen, die te *Rotterdam*, *'s Gravenhage*, *Amsterdam*, en in *Friesland* ontstonden, welke zooveel hebben mogen bijdragen tot behoud van de Kerk, en tot herovering van kerkelijke ambten in kerkelijken geest.

⁂ De Amsterdamsche Vereeniging werd den 21sten Febr. 1854 in het Odéon gesticht. — In vereeniging met andere, den 12den Mei te 's Hage vergaderd, zond zij aan de Synode van 1855 een (ook bij van Peursem gedrukt) *verzoek* tot handhaving der Leer enz.

⁂ Voor de geschiedenis van dien strijd verzuime men ook niet te lezen de opstellen van *Heldring* in de *Ver.*, IX, 289, 487, 546.

⁂ Om van den geest die Predikanten en Gemeenteleden bezielde, onder de bezielende, bezadigde en beginselmatige leiding van Groen, te doen kennen leze men het volgende, om de geschiedenis der volgende jaren zéér belangrijke, programma der Hollandsche en der Friesche Vereeniging, met de voorafgaande opmerkingen van de redactie van *de Nederlander* (N°. 1144, 16 Maart '54 en N°. 1338, 1 Nov. '54):

„Wij zien daarin een verblijdend teeken van Christelijke belangstelling niet alleen, maar ook een onvermijdelijk gevolg der lijdelijkheid van de meesten dergenen van wie men, op kerkelijk terrein, wederstand tegen den overmoed waarmeê de grondslagen van het Evangelisch geloof aangerand worden, tegemoet zag.

Maar we ontveinzen ons niet dat deze Vereenigingen ook nadeelig werken; vooral wanneer diegenen zich aan deelgenootschap en medewerking onttrekken, van wie hartelijke ondersteuning en verstandige leiding inzonderheid mag worden verwacht.

1) *Brief aan den Kerkeraad der Ned. Herv. Kerk* enz., Amsterdam H. de Hoogh.

2) Vgl. het schrijven van de *Ver. ter handhaving en verdediging van de leer en de regten der Ned. Herv. Kerk*, te Amsterdam, *aan de Leden van de Hervormde Gemeente in Nederland*; uitgegeven door van Peursem 1854, en onderteekend door *N. M. Feringa*, *Voorz.*, *J. C. Groenewegen*, *Secr.* *W. N. Dinger*, *Penningm.* — Ook Ds. *A. P. A. du Cloux* liet zich aldus hooren. Vgl. zijne brochure: *zijt altijd bereid tot verantwoording aan een iegelijk die u rekenschap afeischt*, en: *Opwekking aan de Christenen* enz.; — beide bij Poeschmann te Rotterdam, 1854.

Wenschelijk is het zich te vereenigen tot gebed, tot stichting, tot onderling overleg; zamen te spreken waar men hulp, raad, zamenwerking noodig heeft. Ook zijn er plaatsen waar het vormen van een vaste kern van weêrstand tegen het ongeloof misschien onberekenbaar nut zou kunnen hebben. Intusschen houde men in het oog dat zoodanige Vereenigingen, als vaste ligchamen, ligt uit verkeerden ijver, hetzij tot eene vooral thans noodlottige Afscheiding, hetzij door verwarring van hoofd- en bijzaken, tot nieuwe verdeeldheid kunnen brengen.

De eenvoudige Christen, die, met Gods Woord in het hart, de verklaring aflegt: „Één ding *weet* ik dat ik blind was en nu zie," moet, al zou de verloochening van Christus in zijn persoon en werk algemeen zijn, in het ootmoedig en biddend geloof kunnen zeggen: „ik ben verstandiger dan al mijne leeraren, omdat Uwe getuigenissen mijne betrachtingen zijn." Hieruit volgt niet dat hij tot het bestrijden van de redeneringen der valschelijk dusgenaamde wetenschap, of tot een oordeel over hetgeen ter verdediging van het regt der Gemeente moet worden verrigt, bevoegd is.

Dit althans worde niet vergeten: waar Vereenigingen ontstaan, is verstandig en bedachtzaam overleg, omtrent oorzaak, doel, en middelen van het gemeenschappelijk optreden, onmisbaar.

Een treffend bewijs en voorbeeld van zoodanig overleg geeft het Reglement van de Vereeniging te *Amsterdam*.

De naam is *Vereeniging ter handhaving en verdediging van de leer en de regten der Nederduitsche Hervormde Kerk.*

Het doel is:

a. Eene nadere verbinding en openbaarmaking daar te stellen dergenen, die de waarheden onzer Nederduitsche Hervormde Kerk, vervat in hare Belijdenisschriften, als uitdrukkende de leer van het onveranderlijk en eeuwig blijvend Woord van God, wenschen lief te hebben, te belijden en te beleven.

b. Handhaving en verdediging van het regt der Gemeente op de verkondiging harer eigene Kerkleer, in de bovengenoemde Symbolische Schriften omschreven.

c. Zorg te dragen, zooveel in haar is, dat de zoo zeer miskende, maar haar niettemin volgens Gods Woord en de bestaande Reglementen toegekende regten en vrijheden der Gemeente, ook met betrekking tot de zamenstelling van den Kerkeraad, worden geëerbiedigd, opdat zij alzoo in staat gesteld worde, zich van hare Christelijke verpligting in deze te kunnen kwijten.

d. Daar het reeds meer dan overvloedig is gebleken, dat — zoowel individueel, als ook door verschillende kerkelijke ligchamen — is, en ook bij voortduring nog steeds wordt gehandeld in strijd met bovengenoemde Leer en Regten, zoo stelt zich de Vereeniging voor, alle zoodanige handelingen, — voor zoo verre ze daarvan kondschap zal bekomen, — ter kennis der Gemeente te brengen, en ze met alle haar ten dienste staande middelen, in overeenstemming met het Woord van God, te bestrijden." —

„In *Friesland* heeft zich (zet *de Nederlander* in N°. 1338) eene *provinciale Vereeniging van vrienden der waarheid* gevormd, tot welke bereids ook verscheidene predikanten der Ned. Herv. Kerk zijn toegetreden. Van die vereeniging is uitgegaan eene adhaesie aan het Amsterdamsche adres aan Z. M. den Koning, betreffende de Theologische faculteiten, onderteekend door *vierduizend, tweehonderd acht en twintig leden*. 1)

Dergelijke provinciale vereenigingen zouden ook elders welligt nuttig kunnen zijn; althans wanneer ze overal door leden *en leeraars* gevormd, en voorts met eene *Algemeene* Vergadering in verband wierden gebragt.

Vooral is in het leggen der grondslagen dezelfde onbekrompenheid onmisbaar, die ons in het Programma der Friesche Vereeniging treft.

1) Vroeger hadden reeds vele eene gelijkluidende adhaesie geteekend.

„1. Deze Vereeniging is ontstaan door het diep verval, en de heerschende ongebondenheid, die zich alom in de Nederlandsche Hervormde Kerk vertoonen; zij is tot stand gekomen door een ontwaakt gevoel van behoefte aan gemeenschap en zamenwerking tusschen allen, die te midden van dat verval, wenschen vast te houden aan de onveranderlijke leer en waarheid dezer kerk. Het is daarom dan ook geenzins haar doel, zich regtstreeks of zijdelings tegenover of buiten die kerk te plaatsen, veel minder nog haar op eenige wijze te bestrijden. De Vereeniging wenscht slechts de uitwendige eenheid en zamenstemming te bevorderen tusschen die leden der Nederduitsche Hervormde Kerk, welke de leer, in hare belijdenisschriften vervat, zijn toegedaan; — te zamen een wakend oog te houden op, en te beraadslagen over den gang en de belangen dier Kerk; — en bij alle voorkomende gelegenheden als een éénig man te handelen en voor de regten van die Kerk in de bresse te treden."

„2. Ter bevordering van de eenheid en zamenwerking harer leden, vraagt de Vereeniging van elk derzelver de verklaring: dat hij zonder eenig voorbehoud de leer van Gods Heilig Woord, gelijk die uitgedrukt is in de Nederduitsche Geloofsbelijdenis en den Heidelbergschen Catechismus, belijdt te zijn de eenige waarheid ter zaligheid geopenbaard en gegeven."

„3. Wanneer de Vereeniging een wakend oog wenscht te houden op en te beraadslagen over de belangen der Kerk, dan bedoelt zij bepaaldelijk de belangen van prediking en onderwijs. De Vereeniging toch gelooft, dat de Nederlandsche Hervormde Kerk eene eigene Kerkleer bezit, welke van die Kerk geheel en al onafscheidelijk is. Zij wil dat haar deze leer, en niet de meening van elken bijzonderen leeraar als waarheid worde verkondigd; zij stelt er niet slechts prijs op, maar acht het een dadelijk regt der Kerk te zijn, dat ook de kinderen der Gemeente in de Godverheerlijkende waarheden dezer Kerk worden onderwezen, en dien overeenkomstig opgevoed; zij gelooft dat Leeraren en Hoogleeraren geen regt hebben om allerlei wind van leering willekeurig te verspreiden, maar dat zij als Dienaren der Kerk, in de eerste plaats geroepen zijn, om hare leer te handhaven of hâar anders te verlaten. — Zij gelooft eindelijk dat de Kerk vrijheid heeft, van de wereldlijke Overheid met allen gepasten aandrang te vragen, handhaving van het regt en de vrijheid der Kerk, vooral met betrekking tot de aanstelling van Hoogleeraren, en het ondersteunen van kerkelijke personen of besturen. De vereeniging wenscht op den gang der zaken, ten dezen aanzien, aandachtig te letten, de Gemeente bekend te maken met elke inbreuk die er gemaakt wordt op haar regt; en te zamen datgene te bedenken en te betrachten, wat haar goed en oorbaar mogt voorkomen."

„4. De Vereeniging wenscht bij alle voorkomende gelegenheden te zamen als een éénig man te handelen. Waarin dat bestaan zal kan zij vooraf niet verklaren; zij belijdt niets te weten van den raad des Heeren over zijne Gemeente in *Nederland;* niets te kunnen vooruitzien in de donkere en verwarringvolle dagen die wij beleven; niets te weten van hetgeen waartoe de Heere zijne Kerk spoedig of in de volgende tijden roepen zal. Daarom wenscht zij vooraf geene bepalingen te maken, maar in de eenheid van het overleg, en kan het zijn, vooral in de éénheid des gebeds, wenscht zij gewapend te worden om als een éénig man voorbereid te zijn op alles, om getrouw te worden bevonden tot elke roeping, en niet slapende te worden overvallen in de ure des gevaars."

„5. De Vereeniging begeert zich te herinneren, dat de Heere der Gemeente haar niet behoeft; dat zij van wege eigen schuld en ontrouw haren Rigter om genade moet bidden; zij begeert op het aantal harer Leden niet te steunen en zich ook geen goed voor te stellen van hare eigene pogingen, maar wetende dat de naam des Heeren is getrouw en barmhartig; dat Hij daarbij tot zijne Kerk niet te vergeefs sprak: „Hetgeen ik U zeg, dat zeg ik tot allen: Waakt!" — zoo wenscht de Vereeniging genade

te begeeren, om op die roeping te zien, en lijdzaam de uitkomst van des Heeren handelingen af te wachten."

*** Duidelijk is het dus geworden, dat wij over de ietwat latere kwestie-Zaalberg te 's Hage, evenals over de voorafgaande, die Rutgers van der Loeff te Leyden betrof, als van gelijke beginselen en resultaten, niet afzonderlijk behoefden te handelen. De kwestie-Meyboom is *de* kwestie geweest. Evenwel, omtrent de Haagsche verdiend opmerking, dat er in den Kerkeraad zelven, evenals in den Amsterdamschen toen van Staveren beroepen was, die zich echter aan Leeuwarden duurzaam verbonden voelde, protest tegen de beroeping aangeteekend werd door *drie predikanten, zes ouderlingen en drie diakenen, hoofdzakelijk omdat deze broeders den beroepene in den tegenwoordigen toestand van spanning in de gemeente, wegens zijne vrijzinnige richting, niet verkieslijk vonden.* Eindelijk verdient aanteekening, dat de vrienden te Groningen in de vacature Meyboom een predikant naar hunne begeerten van den Kerkeraad vraagden.

*** Zeer karakteristiek zijn de volgende mededeelingen van Wormser van 31 October 1854 aan Groen: „De bevestiging van Dr. Meyboom heeft geregeld plaats gehad. De politie, zegt men, heeft Vrijdag en Zaturdag zijn huis behoorlijk gesurveilleerd; er is onderzocht wie zijne naaste buren zijn!! De korporaals van de nachtwachts en vele nachtwachts waren tegen Zondagavond opgeroepen om in stilte de politie bij te staan, enz. Ds. de Voogt heeft het dienstwerk gedaan, niettegenstaande de sterfgevallen in zijne familie; men zegt dat geen der andere leeraars wilde optreden. De Ds. Bruinier en Hasebroek hebben de installatie met hunne tegenwoordigheid vereerd, hetgeen naar beide zijden een slechte uitwerking heeft gedaan."

Evenwel, hoe groot de eenheid der protesteerende en adhaererende broederen op het punt van de verbindende kracht der Kerkleer en in den strijd tegen de proclamatie der leervrijheid ook ware, er ontbrak toch veel aan de eenstemmigheid niet alleen, maar ook aan de leerstellige eensdenkendheid en broederlijke eensgezindheid. »*Hoofdzaak en wezen der Kerkleer* werd nogal verschillend opgevat, zoodat er soms niet eenmaal de troostvolle leer der persoonlijke uitverkiezing tot zaligheid onder begrepen werd, die er toch onmiskenbaar toe behoort; terwijl allerlei gevaarlijke beginselen, schoon meestal ter goeder trouw, gedekt werden met die woorden, op zich zelve eene leus van waarheid en eerlijkheid, maar, uit haar historisch verband gelicht, bedriegelijk; van Groen's »onbekrompen" werd niet zelden een dubbelzinnig gebruik gemaakt; wantrouwen werd gewekt, verdeeldheid gezaaid, misverstand bevorderd; in het kort, de eendracht liet, ook in de eerstvolgende jaren, onder de bedoelde vrienden veel, zéér veel te wenschen overig.

*** Die opmerkingen behoeven voor de tijdgenooten geen bewijs. De dag aan den dag geeft er overvloedig getuigenis van. Ik mag op mijne latere mededeelingen (zoo God wil!) niet vooruitloopen. Evenwel, al heeft de nu volgende brief (gericht aan den toenmaligen Redacteur van het *Kerkelijk Weekblad*) slechts op gebeurtenissen van volgende jaren betrekking, zoo waren deze toch openbaringen van de toen — in 1854 — reeds aanwezige beginselen van groote verdeeldheid. Ter hunner kenschetsing dien ik hem dus reeds nù op te nemen, en ik twijfel er niet aan, of men zal de opneming, al ware 't enkel om zijne belangrijkheid op zichzelven, hier ter plaatse billijken.

De bedoelde brief luidt dan aldus:

Amsterdam den 18 Julij 1866.

WelEerwaarde Heer!

Namens het hoofdbestuur van de Nederlandsche Vereeniging van Vrienden der Waarheid enz. heb ik de eer UwEerw. vriendelijk dank te zeggen voor de betoonde belangstelling in deze vereeniging uitgedrukt door uw artikel in uw geacht weekblad No. 5 29 Junij l.l. Te meer gevoelen wij ons daartoe gedrongen omdat deze vereeniging tot dus ver is geignoreerd geworden, en waren wij dus wel eenigsints verrast eenig bewijs van belangstelling en ingenomenheid te ontvangen van hen die niet aan onze vereeniging zijn aangesloten.

Hoe aangenaam dit blijk van sympathie ook was, werd dit evenwel merkelijk getemperd door de onjuiste gevolgtrekkingen die UwEerw. uit de lezing van het genoemdde verslag maakt. — Vooreerst spreekt UwEerw. dat de vereeniging kenmerkt *„eene bijzondere vooropstelling van het leerstuk der uitverkiezing.”* — Wij meenen in het verslag niet anders te hebben uitgedrukt, dan de grondslag van hare werkzaamheden, dat is *de leer* en *de regten* der Kerk, en tot *die leer* behoort zoowel het leerstuk der uitverkiezing, als al de anderen. Nu houden wij ons verzekerd dat op kerkregtelijk gebied geen eerlijke strijd te strijden is, dan op grond van de onverminkte belijdenis. Evenwel meent UwEerw. grond voor uwe kentschetsing te vinden in het aangehaalde uit het verslag bladz. 21 en 22. Uit de woorden zelve kunt U niet bewijzen dat de stap van toenadering tusschen de Friesche en Nederlandsche Vereenigingen is mislukt, uit kragt van de uitsluitingsgeest die UwEerw. ons toeschrijft, integendeel de woorden bewijzen duidelijk, dat de Nederlandsche Vereeniging de hand gereikt heeft, niet alleen in woorden, maar ook door de daad van haren titel te wijzigen, en wel in overeenstemming met die der Friesche Vereeniging; maar nu is die hand tot vereeniging niet door de Friesche Broeders aangenomen, en waarom niet? dat heeft de verslaggever verklaard veroorzaakt te zijn, omdat de Friesche Vereeniging op het standpunt der Algemeene Verzoening werkzaam is; deze voorstelling wordt door UwWelEerw. onjuist genoemd, de informatien van den secretaris uwer vereeniging hebben UwWelEerw. tot dit besluit moeten leiden omdat daarin zoodanige verklaring niet voorkomt, en de tegenwoordige president daarvan niets bekend is. Dit dringt ons om inlichtingen te geven die misschien voor velen niet aangenaam zijn, en zoodanige openbaarmakingen zijn door onze vereeniging steeds nagelaten, om de bestaande geschillen niet te vergrooten, maar nu zijn wij tot openbaarmaking genoodzaakt. De zaak is deze, om niet van eene correspondentie met Ds. Felix in 1857 te spreken over het niet opnoemen der Dordtsche leerregels in de statuten uwer vereeniging, willen wij ons alleen bepalen bij de laatstgegenoemde poging tot aansluiting in 1863, toen Ds. Brijce president der Friesche en Ds. Van Lingen president der Nederlandsche toen nog Amsterdamsche Vereeniging was. Het voorstel behelsde het doen zamenkomen van eene Commissie bestaande uit afgevaardigden van de Friesche, Amsterdamsche en Zuid-Hollandsche Vereenigingen, ten einde tot zamenbinding en zamenwerking overeenkomst te treffen. — Na een onhartelijk zwijgen van eenige maanden, ontvingen wij eindelijk het afstootend antwoord, dat het hoofdbestuur der Friesche Vereeniging dit onnoodig oordeelde, en alleen genoegzaam vond, om wederkeerig op de Algemeene Vergaderingen afgevaardigden te zenden. — De eigenlijke reden der weigering werd niet gemeld; uwe geachte secretaris heeft ons mondeling verklaard, dat de reden was: de predikanten in het hoofdbestuur der Friesche Vereeniging voor de leer der Algemeene Verzoening zijnde, vreesden zij met de Amsterdamsche Broeders in aanraking te komen, daar deze de leer der bijzondere verzoening toegedaan waren. Dat deze verklaring waarheid behelst, dunkt ons duidelijk

bevestigd te zijn, door de geschiedenis. De zoogenaamde Confessioneele Vereeniging is naauwelijks voor goed geconstitueerd of men verneemt dat de Friesche Vereeniging zich tot aansluiting en zamenwerking heeft aangeboden. — De opmerking van UwEerw. dat de Confessioneele zoo min als de Friesche Vereeniging de leer der Algemeene Verzoening in hare banier heeft geschreven is volgens onze overtuiging niet lofwaardig. — Het is toch van algemeene bekendheid dat niet alléén enkele leden, maar èn het gansche hoofdbestuur èn de voornaamste woordvoerders, èn verreweg het meerendeel der predikanten van de Confessioneele Vereeniging de leer der Algemeene Verzoening voorstaan, en door nu nogtans den schijn aan te nemen van de gansche belijdenis der Kerk te erkennen, hebben deze leeraars zich in eene oneerlijke positie voor de gemeente gesteld, niet anderen maar zij zelven hebben zich verdacht gemaakt; tallooze jaren is de gemeente misleid door mannen die regtzinnige klanken gebruikt hebben, om onregtzinnige leerstellingen in de gemeente ingang te doen vinden. Daarbij is de grondslag van de zoogenaamde Confessioneele Vereeniging gekaracteriseerd door het zeer rekbare woord van ONBEKROMPENE instemming; dat deze opvatting van dit woord niet onjuist is, bevestigd ons de geschiedenis der zamenstelling dezer vereeniging. Hare allereerste vergadering is zonder publieke oproeping van alle regtzinnige predikanten geschied, men heeft alléén geestverwanten uitgenoodigd en alzoo aan bekende orthodoxe leeraars de gelegenheid benomen daar tegenwoordig te kunnen zijn; terwijl zich op het oogenblik leeraren in deze vereeniging bevinden, die in nog meerdere punten van de gereformeerde leer afwijken dan in dat van de bijzondere verzoening. Ofschoon de Nederlandsche Vereeniging nog zoo aanzienlijk is in het oog der menschen, zoo was zij toch niet onbekend, toen de zoogenaamde Confessioneelen zich vergaderden om pogingen tot kerkherstel te ondernemen; het was dus hare dure Christelijke verpligting eene tot hetzelfde doel reeds bestaande vereeniging uit te noodigen, en dit niet doende, heeft zij hare afkeerigheid tegen die miskende vereeniging uitgesproken. Wij willen nu nog zwijgen van persoonlijke grieven, die tot staving kunnen bijgebragt worden, dat de zoogenaamde stijfzinnigen wel de hand hebben willen reiken aan de dusgenoemde milde rigting maar dat de eerste door de laatste steeds zijn afgestooten, vermeden en miskend.

Wij gevoelen ons gedrongen UwEerw. ernstig te betuigen, dat wij geen heil verwachten van bedekte lieden (Ps. 26 : 4). En ofschoon wij wel willen gelooven, er velen in beide genoemde vereenigingen zijn, die ter goeder trouw vermeenen dat de weg door hen nu bewandeld de regte weg is, zoo bewijst toch de ondervinding wel het tegendeel; de gansche geloovige gemeente in onze Vaderlandsche Kerk heeft jaren lang gewacht, dat de predikanten zich de zaak der Kerk zouden aantrekken, en nu zij dat doen en dat wel een zeventigtal in onderlinge vereeniging met elkander, nu vindt die vereeniging na een tweejarig bestaan, zoo weinig sympathie dat zijzelve hare schaamte er over moet uitdrukken (Zie laatste verslag bladz. 10 en 59.); daarvoor bestaat een reden, Geachte Leeraar! die moet men zich niet ontveinzen, men *is* niet, wat men *schijnt* te zijn, homogeen in de leer. Ernstig en plegtig geven wij hierbij de verzekering, dat wij hierdoor volstrekt niet verstaan willen hebben, dat wij daarom allen die niet tot in de bijzonderste deelen der Gereformeerde Leer zuiver zijn, voor onbekeerd of ongeloovig houden, ganschelijk niet; wij bekennen van harte te gelooven er in de luthersche, doopsgezinde of andere protestantsche gezindheden geloovigen zijn, maar er is hier spraak van een' kerkregterlijken strijd, en die kan nog mag niet gevoerd worden dan op grond van hare onverminkte belijdenis, gelijk wij boven gezegd hebben.

Wij hebben gemeend verpligt te zijn, dat UwWelEerw. ter kennisse te brengen, in de verwachting dat U de welwillendheid zult hebben dit in een eerstvolgend nummer van uw veel gelezen weekblad op te nemen, want ook wij wenschen niet door onjuiste voorstellingen verkeerd beoordeeld te worden en het is hoogst noodig dat vele onverklaarbare toestanden en verhoudingen aan het ligt gebragt worden.

Wij wenschen hartelijk de openbaring van die éénheid die uit de waarheid hare oorsprong heeft, elke uitwendige vereeniging die deze inwendige wortel mist is slegts schijnbaar en zal in den strijd blijken ongenoegzaam te zijn.
Met hoogachting en heilbede hebben wij de eer te zijn

WelEerwaarde Heer.
U UWelEerw. Dw. Dienaren:
Namens het Hoofdbestuur van Voorz. Vereeniging de administratieve Commissie.
H. I. DIBBETZ. *President.*
I. BECHTHOLD. *Penningmeester.*
H. POUWELS. *Secretaris.*
S. R. POST.
W. C. BREEN.

III. HET RECHT DER KERKELIJKE GEMEENTE TEGENOVER DEN STAAT EN HET KERKBESTUUR OMTRENT HARE EIGENE BELANGEN.

In verschillende opzichten kwam het Recht der Kerkelijke Gemeenten ter sprake, en onderscheidene vraagstukken hingen daarmeê samen. Hierover nu beknopt zullende spreken, vonden wij geen opschrift dat beter kenschetste wat wij gaarne bijeenvoegden en wat in de werkelijkheid ook bijeen was.

Waarschijnlijk is niemand onder ongunstiger omstandigheden pleitbezorger van de plichten en rechten voor de vrijheid en zelfstandigheid der Kerk geweest dan Groen, toen hij zijne welsprekende stem in de door Thorbecke beheerschte Kamer deed hooren tegen de voorgestelde regelingen van het *Armbestuur* (Art. 195 der Grondwet).

Toen deze geleerde toch nog alvermogend Minister was, diende hij een wetsontwerp in, waarvan Groen terstond de hoogst verderfelijke beginselen en schadelijke werking inzag. Thorbecke immers had niet lang geleden een brief aan van Nierop publiek gemaakt, waarin deze merkwaardige regelen voorkwamen:

„De diaconiefondsen zijn, mijns inziens, geen eigendom der kerkelijke gemeente veel min der diaconie; zij zijn goed der armen, ten hunnen behoeve door de bestuurders *volgens de reglementen* te gebruiken. En deze reglementen is het, geloof ik, hoog noodig aan de heerschappij eener algemeene wet te onderwerpen, strekkende om een gebruik dier fondsen te verzekeren, overeenkomstig zoowel met hunne bestemming als, met de burgerlijke regels der armenzorg; en om tevens eene werkzame magt van toezigt of oppervoogdij over alle kerkelijke en bijzondere armengestichten in te stellen."

Groen schudde (den 9den Mei 1851) zoo spoedig mogelijk de lezers van zijn blad wakker. »De aandacht van predikanten en diakenen kan niet te

zeer op het regt van de Kerk omtrent haar eigen *armbestuur* worden gevestigd... Wij verwachten niet dat de diakoniën daarbij terstond van alle zelfstandigheid zullen worden beroofd; dergelijke voordracht zou gevaarlijk zijn en eene onbedachtzaamheid verraden, waaraan de Minister van Binnenlandsche Zaken ons niet gewend heeft. Veeleer achten wij dat vooralsnog, *mits men het beginsel der onafhankelijkheid prijs geve*, van de Diakoniën zeer weinig zal worden gevergd. Wie meester is van de praemissen, kan op de werking van tijd en logica gerust zijn."

Gelukkig viel uit de Gemeentewet, die den 12den Mei in behandeling kwam, op een door Groen sterk ondersteund amendement van den heer Dommer van Poldersveldt de bepaling weg, dat de instellingen van liefdadigheid, naar de regelen bij de wet op het armbestuur te stellen, aan het Gemeentebestuur rekenplichtig zouden zijn. Desniettegenstaande was de hoofdgedachte van de bovenbedoelde wetsvoordracht, in de volgende Wijnmaand ter tafel gebracht: »de kerkelijke instellingen van weldadigheid, evenzeer als de algemeene van de burgerlijke overheid uitgaande instellingen onder het *armbestuur* begrepen, moeten aan door het staatsgezag vast te stellen regels worden onderworpen." De Minister beschouwde zelfs de geheele armenzorg als eene publieke dienst. Zoo ver behoefde men thans nog niet te gaan. Evenwel, zóó ver wilde hij in elk geval gaan, dat Burgemeester en Wethouders zich desnoods met den sterken arm, toegang tot de boeken en stukken van *alle* instellingen van weldadigheid verschaffen konden.

Op zijne wekstem werden in de volgende maanden een overgroot aantal verzoekschriften van Kerkeraden en Armbesturen tegen het ontwerp ingeleverd. Verscheidene Kerkeraden verklaarden, zooals de Amsterdamsche, niet te kunnen inzien, *hoe de Kerk zich aan zulk eene Wet zou kunnen of mogen onderwerpen;* terwijl die van de Afgescheidene Gemeente te Arnhem zich verplicht achtte, »aan de Tweede Kamer er kennis van te geven dat zij, zoo het ontwerp wet wordt, genade wenschte te ontvangen om in dezen de straffen te lijden die hen dreigen, maar in geen geval de regten over te geven die Godes zijn." Ter bestrijding van de door die echt-Christelijke taal gewekte ergernis het woord voerende, sprak Groen o. a. deze merkwaardige woorden:

„Het staatsregt van den Christen is eenvoudig: om der conscientie wille, onderwerping aan iedere wet, behalve wanneer, omdat de menschelijke wet met hooger wet in strijd is, om der conscientie wille, wederstand te pas komt. Zal dit beginsel berispelijk zijn? het wordt door alle Christelijke gezindheden, door elke godsdienstige gezindheid, erkend...... het zijn de schoonste bladzijden van elke kerkelijke gezindte, Roomsche en Protestantsche, waarop geschreven staat het *non possumus* tegen de aanmatiging der wereldlijke magt... Werp geen blaam op een beginsel, waarin de steun uwer instellingen en de veerkracht van uw volk ligt."

Het wetsontwerp geraakte door Thorbecke's val van de tafel. Door het Ministerie van 19 April, het Ministerie zoogenaamd van het historische Protestantisme, werd in het begin van Wintermaand een veel beter ontwerp ingediend. Het Gouvernement had deze hoofdbeginselen uitgewerkt: »handhaving, naast de vrije, kerkelijke en bijzondere, liefdadigheid, van de wettelijke liefdadigheid, uit het oogpunt van *politie* en van *suppletie*: de staatsarmbesturen als een magtig corps van *reserve*, waar de hulp van de Kerk en van de particulieren ontbreekt."

Groen verzette zich met kracht tegen de voorstelling, dat de Staat uit een oogpunt van politie verplicht is tot onderstand. Met een beroep op Chalmers, wiens overgroote arbeid van Christelijke barmhartigheid allen Kamerleden bekend moest wezen, verdedigde hij de juiste stelling, dat niemand, omdat hij bestaat, tegen anderen of tegen de maatschappij het recht heeft om te bestaan, en dus niemand onderstand eischen kan van den Staat, evenmin als arbeid. Maar ook in het belang der liefdadigheid zelve, mocht die reserve niet gemaakt worden. Die *reserve* zou in gedurige verzoeking brengen, eigene roeping uit het oog te verliezen; zij was voor de kerkelijke en bijzondere liefdadigheid een slaapdrank, een lokaas om werkeloos te blijven.

Het Ministerie was bijzonder gelukkig. Zelfs Art. 21 werd aangenomen: »Geen burgerlijk bestuur mag onderstand verleenen aan armen dan na zich, voor zooveel mogelijk, te hebben verzekerd, dat zij dien niet van kerkelijke of bijzondere instellingen van weldadigheid kunnen erlangen, en dan slechts bij volstrekte onvermijdelijkheid." Maar niet, dan na deze besliste verklaring des Ministers: »De vraag in dit geval aan de kerkelijke instelling te rigten, kan alleen zijn, of de arme van haar al dan niet ondersteuning kan erlangen, zonder dat men zich, in geval van ontkenning, heeft in te laten met de redenen, die daartoe hebben geleid. Het antwoord van het kerkelijk bestuur behoeft alleen te zijn *ja* of *neen*."

Alzoo tegen het Socialisme en het Staatsalvermogen van Thorbecke strijdende, nam Groen het krachtig op voor de kerkelijke liefdadigheid, en mitsdien voor de Kerk zelve.

„Wat de kerkelijke (liefdadigheid) betreft, de Kerk wordt somtijds te veel beschouwd enkel als trechter waardoor geld voor de armbedeeling toevloeit; men bedenkt te weinig dat van haar invloed, niet slechts vermeerdering van gelden ter bedeeling, maar vooral ook vermindering van het cijfer der bedeelden mag worden verwacht. Ik verheug mij dat de Kerk ook door mijne vrienden in een ander licht is gesteld. Wij spreken van de Kerk, aan welke de woorden des levens zijn toevertrouwd; van de Christelijke Kerk in al haar omvang en historisch bestaan; van de Kerk die elke ondeugd bestrijdt waardoor de armoede gevoed wordt, elke deugd aanbeveelt waardoor de ar-

moede wordt verzacht; niet enkel voorschriften geeft, maar de kracht aanwijst om ze in praktijk te kunnen brengen: elke bron opent van eigen veerkracht en onderling hulpbetoon. De geschiedenis van de Kerk levert in haar antecedenten het bewijs dat op haar steun, wanneer ontwikkeling niet gestuit wordt, rekening kan worden gemaakt. Zij heeft de beschaafde wereld met gedenkteekenen van haar vermogen overdekt; terwijl de wettelijke liefdadigheid, in het laatste honderdjarig tijdvak werkzaam, ons voornamelijk met organisatiën op het papier verrijkt heeft."

*** Vgl. — behalve *de Nederl.* van 1851—1854; niet het minst N°. 1083, v.v. 1200 en v.v.; — *Adv.* 1, 420—449. — *Ver.* VI, 301; — *Ernst en Vrede*, 2, 401; — Over het daarna voorgedragene *Syn. Reglement op de Diakoniën*, *Ernst en Vrede*, 3 51. — In gelijken geest liet zich ook de Algemeene Synodale Commissie, en de Synode zelve, hooren: *Syn. Hand.* 1852, Bijl, B, bl. 30; en bl. 99, 109, 160.

Nadat men den Bijbel tegenover de Formulieren van Eenigheid geplaatst had, nadat men althans algemeen de heerlijkheid van den Bijbel was gaan prijzen, niet zelden om aldus den inhoud zoowel van den Bijbel als van de Symbolische geschriften aan eigen wijsheid te onderwerpen en naar eigen wijsheid te verwerpen, begon men, ingevolge erkenning van de onderscheidene fouten in de dusgenaamde Staten-vertaling, en van de ongenoegzaamheid der particuliere pogingen tot verbetering van de oude en tot verkrijging van eene nieuwe vertaling, in den jare 1848 van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk zulk een arbeid te verlangen. Hare Algemeene Commissie, belast om daarover rapport uit te brengen, vond, ondanks het niet ongunstige oordeel van de uit die Commissie tot rapporteering benoemde Commissie (bestaande uit de h.h. W. A. van Hengel, D. H. Wildschut en F. H. G. van Iterson), »eene nieuwe Bijbelvertaling" »*onnoodig, onnuttig, ontijdig, niet van de bevoegdheid der Synode* en *onuitvoerbaar*" 1). De Synode van 1849 besloot »de vervaardiging" (sic!) van eene nieuwe Bijbelvertaling tot een volgend jaar te moeten verschuiven »wordende aan de Synodale Commissie opgedragen, de zaak bij de Synode aanhangig te houden" 2), — alsof het beginsel zelf reeds was aangenomen! In het volgende jaar werd dan ook die Commissie gemachtigd, om te doen wat zij tot voorbereiding van dit werk zou mogen dienstig rekenen. De Leydsche Theologische Faculteit stond in den persoon van den Hoogleeraar van Hengel aan de spits der voorstanders; de Utrechtsche daarentegen aan het hoofd der tegenstanders, ter Synode vertegenwoordigd door de Professoren Bouman, Vinke, of Royaards, en eensdenkend met de Synodale

1) *Syn. Hand.*, '49, bl. 119—124.
2) T. a. p., bl. 448.

Commissie van 1848. De Synodale Vergadering van 23 Juli 1853 [1]) nam desniettegenstaande het besluit, om met betrekking tot het Nieuwe Testament voort te gaan, en droeg het werk zelf aan beslist-liberale mannen op, met opzettelijke terzijdestelling van mannen als Doedes en van Oosterzee.

De belangstelling in dat streven der Synode nam steeds grootere afmetingen aan. De Godgeleerde wereld hield er zich druk mede bezig; de *Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie* (D X) behandelden het onderwerp; en *Teijlers Godgeleerd Genootschap* schreef zelfs eene prijsvraag uit omtrent *het ontstaan, den aard en de werking der Statenvertaling*, en over *de mogelijkheid en wenschelijkheid eener nieuwe Bijbelvertaling, en de wijze hoe haar te verkrijgen*; terwijl de *Boekzaal der geleerde wereld* bijv. berichtte:

„*De Bijbelvertaling, welke de Synode der Hervormde Kerk aan de gemeente wil opdringen, zal nu bepaaldelijk een partijwerk worden, gelijk wij gevreesd hebben.* Er moeten door de Synodale Kommissie personen als medearbeiders zijn afgewezen, over welker terzijdestelling de gemeente verbaasd en verontwaardigd zijn zal. Op nieuw zal dus het bewijs worden geleverd, dat de verblinding van die Predikanten, die thans onze Kerk regeren, de voorstanders der Hervormde Belijdenis als eene faktie in de Kerk behandelt.

„In verband hiermede is de bijzonderheid niet onbelangrijk, dat de „Hooge Kerkvergadering" zich gewend heeft tot het Bijbelgenootschap, om een subsidie tot goedmaking der kosten...."

Het invloedrijke tijdschrift *Ernst en Vrede* [2]) schaarde zich aan de zijde van de Utrechtsche Faculteit, en evenzoo de veelal gevolgde *Vereeniging* [3]). *De Nederlander* verhief, met da Costa in broederlijk verbond, zijne doordringende stem; honderde, duizende vrienden van der vaderen geloof kwamen, schoon betrekkelijk vruchteloos [4]), in verzet tegen hetgeen in hunne oogen eene poging was om het met eene nieuwe Bijbelvertaling onder kerkelijke vlag te bestrijden.

In aanmerking nemende, wie haar voorstanders waren en welke mannen tot dat werk geroepen werden, met terzijdestelling van wie het vertrouwen der protesteerenden bezaten, verwonderen wij ons volstrekt niet over deze besluiten van Amsterdamsche broeders:

„1° dat de Algemeene Synode, gelijk zij thans is zamengesteld, tot de invoering eener nieuwe Bijbelvertaling volstrekt onbevoegd is;

„2° dat door de keus van de personen, aan wie de nieuwe Bijbelvertaling is toevertrouwd, het voor ieder duidelijk is, dat de geheele maatregel is uitgedacht, om het ongeloof in de hand te werken, en de Hervormde Kerk al verder te gronde te rigten;

„en 3° dat de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk het vertrouwen

1) *Syn. Hand.*, bl. 54, 97, 105, 106.
2) 2de Deel, bl. 61 en 397.
3) VIIIste D., bl. 429.
4) *Syn. Hand.* 1853, bl. 243; '54, bl. 111,

der Nederlandsche Hervormde Kerk, die alleen volgens hare Formulieren van Eenigheid beoordeeld mag worden, *volkomen mist*, en de maatregel dus tot de schromelijkste gevolgen zal aanleiding geven" 1).

Adressen van afkeuring regenden op de Synode. De eerste druppelen vielen terstond in 1853; doch eerst in het volgende jaar brak de donderbui los. Niet minder dan tachtig adressen werden toen ingediend: *één* van het Classicaal Bestuur van Harderwijk; *twintig*, alleen door Predikanten onderteekend; *twee* van Predikanten en van gemeenteleden; *drieëntwintig* van Kerkeraden met en zonder gemeenteleden; de overige waren van lidmaten alleen, uit alle provincies, behalve uit Friesland en Noordbraband. De rapporteerende Commissie berichtte *niet*, hoe groot het aantal adressanten wel was; maar met nadruk, dat de adressen niet veel te beduiden hadden, ook omdat »op zeer vele adressen het handschrift genoegzaam aanduidt, tot welke klasse der maatschappij de onderteekenaars behooren." Zij meende, »dat daarin veeleer een spoorslag ligt om met dit begonnen werk voort te gaan;" terwijl zij bovendien van oordeel was dat, als de Synode gesteld bleek te zijn op adressen van goedkeuring, uit verreweg de meeste gemeenten adressen zouden toegestroomd zijn »met duizenden bij duizenden van onderteekenaren."

In die zelfverblinding en hoogmoedige verachting van de orthodoxen voortgaande, heeft zij dan ook, gelijk bekend is, eene vertaling [2]) van het Nieuwe Testament geleverd die, niet kerkelijk ingevoerd [3]) noch goedgekeurd, en stellig niet zonder groote fouten, gebruikt wordt door — bijna niemand, maar die althans deze vrucht heeft afgeworpen, dat het Kerkelijk Liberalisme, meer en meer in zijn waren aard openbaar wordende, in toenemende mate en in steeds grootere kringen werd gehaat met een onverzoenlijken haat.

Doch ook het *Nederlandsch Bijbelgenootschap* zou er schade door lijden. Ter beantwoording van het in de *Boekzaal* opgenomen gerucht, werd in de *Kerkelijke Courant* bericht, dat het »geen andere taak heeft, dan den Bijbel, naar de bestaande *kerkelijk-wettige* vertalingen der verschillende Kerkgenootschappen in Nederland, tot den laagst mogelijken prijs te doen drukken

1) *Adressen betrekkelijk de voorgenomen Bijbelvertaling*, ingediend aan de *Algemeene Synode* en aan den *Amsterdamschen Kerkeraad* door lidmaten aan de Hervormde Gemeente te Amsterdam, Amsterdam, G. van Peursem 1854. — Vgl. *de Nederl.* van die dagen, bijv. N° 1153.

2) Voor deze geheele geschiedenis verwijs ik naar mijne Dissertatie: „De Nieuwe, Synodale Bijbelvertaling, *inzonderheid van de vijf historische boeken des Nieuwen Testaments onderzocht*, Utrecht, Kemink en Zoon, 1870.

3) *Syn. Hand.*, 1853, Bijl. B, bl. 125, '54, bl. 115, 205, 223.

en verspreiden." Toen nu echter de vertaling van het Nieuwe Testament verschenen was, werd deze, in strijd met de duidelijkste woorden der Synode en de eenvoudigste begrippen van wat kerkelijk is [1]), als »kerkelijk-wettige" vertaling, volgens de wenschen van Friesche Afdeelingen en het voorstel der Amsterdamsche [2]), verkrijgbaar gesteld voor geringen prijs. Het vertrouwen dat reeds aanmerkelijk gedaald was, tengevolge van eene al te ruime opvatting van wat onder de spelling der Bijbeluitgaven te verstaan was, daalde dientengevolge weder eenige graden, het vertrouwen vooral van het met den Staten-bijbel vertrouwde, van het aan den Bijbel getrouwe volk; het *Britsch en Buitenlandsch Bijbelgenootschap* steeg bestendig in aanzien; en er werd zelfs eene poging beproefd (25 September 1871) te Utrecht om een nieuw Bijbelgenootschap te stichten ter verspreiding van geen andere dan die der Staten-Vertaling.

⁂ De verklaring der Synode, bij de aanbieding van haar geesteskind, luidt aldus:

„De Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, uitvoering gevende aan de besluiten van hare voorgangsters ter zake van de door hare zorg ondernomen nieuwe Bijbelvertaling om, wegens de meerdere moeijelijkheden, aan de vertaling van het Oude Testament verbonden, met de uitgave van die des Nieuwen niet te wachten tot het gansche werk voltooid zal zijn, *legt hierbij de hernieuwde verklaring af, dat zij zich van alle beoordeeling van dezen arbeid onthouden heeft, en daarvoor derhalve niet aansprakelijk gesteld kan worden.* In hare bemoeijingen met opzigt tot de nieuwe Bijbelvertaling alleen gedreven door het besef van haren pligt, om *zooveel van hare bevoegdheid is*, in de tegenwoordige Godsdienstige behoeften te helpen voorzien, en afkeerig van dwang of aanmatiging van gezag, koestert de Synode de verwachting, dat *deze Bijbelvertaling zich door hare eigene deugdelijkheid boven elke andere zal aanbevelen voor huisselijk en kerkelijk gebruik.*"

⁂ Het voorstel, bovenbedoeld en zonder wijziging aangenomen 2), luidde aldus:

De Amsterdamsche Afdeeling van het Nederlandsch Bijbelgenootschap in aanmerking nemende:

Dat de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk bij besluit van 9 July 1866 voor huisselijk en kerkelijk gebruik heeft aanbevolen de door hare daartoe benoemde Commissie naar de tegenwoordige behoefte der gemeenten ingerichte vertaling van het Nieuwe Testament;

Dat deze vertaling door spelling en stijl voor den tegenwoordigen tijd beter geschikt is ter bevordering van het recht verstaan der nieuw-testamentische schriften, dan de meer dan twee eeuwen heugende, voor haren tijd voortreffelijke, maar thans verouderde Staten-vertaling;

Dat, gelijk het Bijbelgenootschap om dezelfde reden, naast de oorspronkelijke vertaling van Luther, de door de Luthersche Synode verbeterde verkrijgbaar gesteld heeft en uitgereikt, het ook behoort te zorgen, dat de leden der hervormde gemeente in de gelegenheid gesteld worden, om de nieuwe vertaling van het Nieuwe Testament te kunnen verkrijgen;

1) Vgl. hieromtrent de *Kerkelijke Bijdragen van* Prof. Doedes, Harderwijk, bij S. M. C. Bronsveld, jaarg. 1871, bl. 77.

2) Zie: *Hand. der Algem. Verg.* van 1869, bl. 55; en die van '70, bl. 17—22.

Dat de kosten tot aankoop der voornoemde vertaling van het Nieuwe Testament niet in vergelijking kunnen komen bij die er besteed worden aan eene nieuwe bijbelvertaling in het Maleisch, Bataksch of andere talen;

Stelt voor:

Dat het Hoofdbestuur gemachtigd worde, om te zorgen, dat er, benevens de Statenvertaling van het Nieuwe Testament, voortaan in het Bijbeldépôt voor de Afdeelingen verkrijgbaar zullen zijn exemplaren van de in 1867 van wege de Synode der Hervormde Kerk uitgegeven vertaling van het Nieuwe Testament zonder aanteekening of uitlegging: dat het zich die op de minst kostbare wijze, naar art. 2 van het reglement D verschaffen, volgens de bepalingen in art. 5 van voornoemd reglement aan de dit begeerende Afdeelingen uitreiken, en ze op de jaarlijksche prijslijst vermelden zal.

*** De uitgaven van het Nederlandsch Bijbelgenootschap moesten ingericht zijn naar de thans gebruikelijke taal en spelling. De revisoren echter hadden hun mandaat veel te ruim opgevat. Zij brachten wezenlijke veranderingen aan. Naar aanleiding van een daaromtrent in het *Kerkelijk Weekblad* uitgesproken oordeel, schreef een der overleden Hoofdbestuurders mij een brief, die de geheele kwestie duidelijk in 't licht stelt. Daar die brief voorts ook den schrijver zelven tot eere strekt, een' der merkwaardigste kinderen van het Reveil, met wien wij reeds kennis maakten (vgl. bl. 233, 308), en hem doet zien gelijk hij was, voelen wij ons gedrongen, dat schrijven openbaar te maken.

Amsterdam 4 Nov. 1868.

WelEerwaarde Zeer Geleerde Heer!

Onder dankbetuiging voor uw vriendelijk schrijven van den 2 dezer is het mij zeer aangenaam in de gelegenheid te zijn U het volgende meê te deelen. Het lijdt geen twijfel, of de Commissie van het jaar 1846, bestaande uit de heeren prof. Muller, prof. D. J. van Lennep en prof. Rooijens (en na overlijden van den laatsten Ds. Brave) door het Hoofdbestuur belast met de revisie van den Bijbel door het Nederl. Bijbelgenootschap uitgegeven, is werkelijk verder gegaan dan zij behoorde. Ook valt het niet te loochenen, dat hoezeer men sedert een twaalftal jaren getracht heeft op zijn weg terug te keeren en al sprak men het niet luide uit, toch inderdaad het werk der bedoelde Commissie afkeurde, geen afdoende maatregelen genomen heeft, dan voor het jaar 1865. Uit de Handelingen der 51e Alg. Vergadering op den 10 Augs 1865 gehouden, die ik, voor zoover zij betrekking heeft op de zaak in quaestie, onder kruisband aan uw adres verzond, zal U kunnen blijken, dat van dat oogenblik af aan de Alg. Vergadering met eene meerderheid van 42 stemmen besloten heeft met alles wat er vroeger geschied is te breken en tot standaardtekst aan te nemen de staten-overzetting van 1657.

In den loop van het volgend jaar verwacht ik, dat het N. Testament op die wijze gerevideerd in druk zal kunnen verschijnen en daar ik zelf lid ben van de Commissie met dit werk belast, durf ik gerust mijn vertrouwen uitspreken, dat alle redenen tot klagen zullen opgeheven zijn, die trouwens, ik ben daarvan overtuigd, bij een nauwkeurig onderzoek, indien dat had plaats gehad, zouden bevonden zijn zeer vergroot en overdreven te wezen.

Ik zou meenen, dat op deze wijze, als nu geschiedt, aan uw wensch voldaan en aan uw eerste bezwaar te gemoet gekomen wordt.

Wat het 2e bezwaar betreft, moet ik U doen opmerken, dat dit van gansch individueelen aard is, en dat mijne vraag die ik de vrijheid nam tot U te rigten niet was, om U aan het Bijbelgenootschap aan te sluiten, noch om daarvan lid te worden, maar eenig en alleen, om uwe gemoedsbezwaren te kennen, ten einde zoo mogelijk die uit den weg te ruimen en U kon het zijn te brengen tot een billijker oordeel, dan in het

Kerkelijk Weekblad N°. 22 van 23 Oct. j l. uitgesproken is. Ten allen overvloede voeg ik dat uitgesproken oordeel hierbij, opdat U zelf zoudt kunnen beslissen.

Zoo als het daar toch gedrukt staat, kan het niet anders, of het moet bij de lezers van genoemd blad al een zeer ongunstigen invloed uitoefenen voor het Nederl. Bijbelgenootschap, dat dunkt mij niet verdiend is Dit genootschap heeft reeds met groote vooroordeelen te worstelen en na het bedoelde onderschrift worden dezen van eene zeer geachte zijde uitermate zeer versterkt, ja, worden ze in een enkel nog onbevangen gemoed ongetwijfeld opgewekt.

Daar gelaten de milde geest die de leden van het Hoofdbestuur bezield heeft gedurende mijn tienjarigen diensttijd in het toestaan van aanvragen om Bijbels, van welke zijde ook die aanvragen geschiedden, moet ik nog verwijzen naar het zeer vele dat ons Genootschap gedaan heeft en nog doet in het belang onzer Overzeesche bezittingen. Tonnen gouds zijn daaraan te koste gelegd en de onderscheidene Zendingsgenootschappen plukken er reeds de vruchten van. Laat mij toe slechts enkel aan te stippen het Rhijnsche Zendel. Genootschap, dat thans met veel zegen onder de Batakkers arbeidt en dit niet zou kunnen, indien niet het Bijbelgenootschap alles voorbereid had wat noodig is, om die taal te leeren kennen en eenige boeken in het O. en N. Testament te leveren in het Bataksch. Verre van mij dat ik iets aan de verdiensten van het Engelsch Bijbelgenootschap zou willen te kort doen, ik acht het veeleer zeer hoog, maar dan toch veroorloof ik mij de vraag, mag en moet de ondersteuning van het laatste aangeraden worden, ten koste van het eerste?

Blijven er nog bij U bezwaren bestaan, gelief ze mij meê te deelen en ik wil trachten ze op te heffen. In ieder geval nogtans mag ik van U verwachten, dat door de redactie van 't Kerkelijk Weekblad zal terug gekomen worden op het zoo sterk ongemotiveerd oordeel door haar uitgesproken. Het „*Mijn geweten verbiedt het mij*", dat woord komt mij niet gewettigd voor.

Uwe vraag ten aanzien van den Jongeling te Zetten geplaatst of zijne plaatsing ook eene zaak van liefdadigheid zou kunnen worden? zou ik wel meenen bevestigend te kunnen beantwoorden, zij het ook dat dergelijke vraag, binnen 2 à 3 weken, reeds de vierde is, die tot mij komt, onverminderd de aanvragen van onzen vriend Van Dijk te Doetinchem op dit gebied. Wanneer uwe vraag bijv. in het Kerkelijk Weekblad, in de Vereeniging van Christel. stemmen enz. werd neêrgelegd en aanbevolen, ik zou van gevoelen zijn, dat zij alligt bij dezen of genen weerklank vondt. Van mijne zijde wil ik gaarne daartoe eene bijdrage leveren en voeg daartoe tot dat einde hierbij een bankb. à *f* 25.— met den wensch dat deze bijdrage moge achtervolgd door vele anderen, opdat U ongestoord moogt kunnen voortgaan op den ingeslagen weg, waarop naar ik hoop de Heer in ruime mate Zijnen onmisbaren Zegen gebiede!

Met opregte heilbeden en gevoelens van hoogachting teeken ik

Uw Dw. Dienaar,
G. H. DE MAREZ OYENS.

De antirevolutionaire vrienden, die, op politiek terrein, de rechtstreeksche verkiezingen minder als kies*vorm* afgekeurd hadden, dan in zoover men ze gaarne met het beginsel eener radicale volkssouvereiniteit in verband bracht [1]), hadden reeds in 1842 (vgl. bl. 205) zich verklaard voor de her-

1) *Grondwetsherz. en Eensgezindheid. Adv.* 1, 301—335.

stelling van den »presbyteriaansch-Synodalen Kerkvorm;" terwijl de verklaring van 18 Augustus 1848 (vgl. bl. 239 en 326) den wensch uitsprak: »Dat, bij het ontwerpen van eene nieuwe kerkelijke organisatie, de gelijkheid der geloovigen, onder den eenigen Koning der Kerk, en het regt der Gemeenten om deel te nemen aan de verkiezing van Leeraars en Opzieners niet mag worden miskend." Gelijk in verscheidene andere opzichten, zoo ging het ook met het daarin uitgedrukte beginsel. Op denzelfden dag, den 22sten van dezelfde maand, dat van »W. Groen van Prinsterer" ter Synodale tafel gekomen was »eene onderteekende verklaring" »met eene conductoire" van zijne hand betrekkelijk de organisatie der Kerk, besloot de Synodale Vergadering aan de Gemeente eene »voegzame medewerking" bij het beroepen van Predikanten toe te kennen [1]). Dat Groen bij de uitvoering gelet wilde zien op het kenmerk der Gemeente, naar gemeenschappelijk geloof, en dus op de handhaving van de Kerkleer, immers grondslag en voorwaarde der Kerkgemeenschap [2]), sprak van zelf. Maar even duidelijk is het, dat dit beginsel op geene andere manier toegepast kon worden dan geschied is, al wenschten wij eene betere redactie van het artikel. Aangezien toch alle lidmaten ook »ter zake van onchristelijken wandel, van openbaren strijd met den geest en de beginselen van de belijdenis der Hervormde Kerk" aan de kerkelijke tucht onderworpen zijn (*Regl. v. Kerk. Opz. en Tucht*, Art. 3), zoo was het voldoende, rechtmatig, als de gecensureerden van de uitoefening van het stemrecht uitgesloten werden, gelijk dan ook geschied is; daarmede werd aan het bevoegde Collegie, den Kerkeraad, mede volgens art. XI van het *Algemeen Reglement*, de handhaving van de voorwaarde der Kerkgemeenschap toevertrouwd.

Op de vergaderingen der Synode werden echter telkens aanvallen op het in 1851 vastgestelde beginsel gedaan [3]), en sterker, naarmate de woordvoerders van de orthodoxen sterker waren voor de uitvoering. Omtrent dat punt heerschte onder hen eene bijzondere eenstemmigheid. Heldring vond het beginsel »echt gereformeerd"; zelfs de methode der Hervormde Kerk in de Rijnprovincie, die waarschijnlijk als model gediend heeft voor het nog vigeerende desbetreffende organieke, doch gansch niet onverbeterlijke reglement [4]), door hem beschreven, vond hij »echt gereformeerd" [5]).

De gebeurtenissen van 1854 hadden bovendien den indruk bij de vrien-

1) *Hand. der Syn.* 1848, bl. 222; vgl. voorts bl. 237, en volg. bladzijden.
2) *Ned.* v. 24 April 1854, N°. 1176.
3) Vgl. *Syn. Hand.* van '53, bl. 182, 187; - van '54, bl. 277, 278; van '55, bl. 118, 134.
4) Vgl. mijn *Handb. voor het Kerkrecht*, bl. 25 – 29.
5) *Ver.* VIII, 683; — Vgl. voorts *E.* en *V.* 2, 232, 238.

den versterkt, dat aan »de Gemeente," nu geheel aan het goedvinden des Kerkeraads overgeleverd, zoodanig een wapen in de hand *moest* en, om de gebleken gezindheid, ook gerust *mocht* gegeven worden. De felheid van den aanval der Liberalen had eene veerkracht te voorschijn geroepen die in menig levensteeken op verheugende wijze openbaar werd; de stemmen, die de vrienden hadden doen hooren, vonden bij een groot deel der Gemeente weerklank. En er zou steeds krachtiger terugwerking zijn, naarmate het ongeloof zijne maatregelen meer doordreef [1]).

In 't algemeen was het, zooals Heldring, in het bovenbedoelde opstel, schreef:

„.... Onze volle kerken bewijzen dat er warme belangstelling bestaat in al wat het godsdienstige leven betreft, dat is toenemend. Een ieder ondervindt dit, maar het kerkelijke leven zal nog meer toenemen, wanneer de Gemeente hare eigene opzieners kiest.... Maar het wordt ook tijd tot behoud der Kerk, tot wering der scheiding dat de minderheid zich buigt voor de meerderheid.... Dan blijke het welke keuze de Gemeente doen zal en wie de mannen zijn in haren geest en in haar karakter".

Daarom te meer moest er gewaakt worden tegen beperking van het opgenomen beginsel, gelijk Hooyer, misschien uit zucht naar behoud en toepassing van het beginsel, wilde, voorstellende dat de Kerkeraad zelf eerst benoemen zou en daárna de benoemde personen aan de vrije keuze van manslidmaten onderwerpen, met dien verstande nog wel dat al de stemmen van de niet opgekomen stembevoegde leden geteld zouden worden bij de stemmen, door de Kerkeraadsleden uitgebracht [2]).

Ook de mannen van *Ernst en Vrede* bleven niet achter, te minder omdat zelfs de helft der leden van de Synode van 1853 zich voor eene wijziging ten koste van het beginsel verklaard had. De broeders Heldring, van Oosterzee, Doedes, J. J. van Toorenenbergen, Theesing, Barger, van den Ham, Brandt, Guye, Chantepie de la Saussaye, Sécretan, Beets, van Rhijn, Gewin, J. W. Abresch, Schijvliet, van Rijn, de Graaf, Osti en Schouw Santvoort drongen bij de Synode aan op eene »verstandige toepassing", overtuigd als zij waren dat dit »door den tegenwoordigen toestand" der Kerk dringend gevorderd werd [3]); terwijl tegenover het telkens gebleken onvermogen der Synode, om het beginsel in praktijk te brengen, de aandrang van buiten tot uitvoering steeds toenam, zoodat wederom in 1858, op voorstel van den Hoogleeraar Prins en negen andere leden der Algemeene Synodale Commissie in last gegeven werd om een concept-regle-

1) *Ned.* van 30 Dec. 1854, N°. 1387.

2) C Hooyer: „*Iets over de benoeming van Ouderlingen*" enz. Zalt-Bommel 1854. Vgl. *Ned.* N°. 1098, 1100, 1178, 1267.

3) *E.* en *V.* 2, 245; 3, 247.

ment daaromtrent aan te bieden. Eindelijk werd na onbeschrijfelijk veel moeite, bestrijding, verdediging, verandering, het thans nog gevolgde reglement (den 25sten Julij 1866) voorgoed vastgesteld [1]). Alzoo zegevierden ook in dezen de door Groen op den voorgrond gestelde beginselen onder de in de Synode en in de Kerkbesturen oppermachtige tegenstanders van allerlei kleur, zeker niet vermoedende hoe zwak zij in de Gemeenten waren; terwijl juist op de Synode van dat jaar, tengevolge van het woeden der cholera in Utrecht, noch Doedes, noch van Oosterzee tegenwoordig was, en er zelfs geen bekende geestverwant aanwezig was [2]).

, Omtrent dat Artikel gaf Dr. Chantepie de la Saussaye in 1868 3) de volgende belangrijke wenken:

„Het is geweest een zwichten van de Kerkbesturen voor de overmacht der klagende, dreigende stemmen. Dat na zoovele mislukte pogingen, toch nog ten slotte een overhaast en slordig opgesteld reglement is ontworpen en aangenomen, is het teeken eener moedeloosheid, die niet uit het geloof is. Had men vroeger de volksbeweging wellicht nog kunnen leiden, thans niet meer, men is er voor bezweken. Van het oogenblik af, dat Koning Willem II het van zijn vader overgeërfd, schoon niet wettig, bisschoppelijk gezag (al bestond de naam niet, toch verdient dat gezag met dien naam bestempeld te worden) aan de Kerk overgedragen had (1848), was het de roeping geweest van het hoogste Kerkbestuur, om nu nog slechts als *régime* van overgang het gezag in handen te houden, maar alleen met het doel om nu een mandaat te zoeken in de Gemeente. Maar zeker van het oogenblik af, dat art. 23 kracht van wet had erlangd, had de cooptatie der Kerkeraadsleden moeten ophouden en de directe verkiezing zijn ingevoerd.

1) Vgl. nog voor de belangrijke geschiedenis van deze hoogstbelangrijke zaak: *Syn. Hand.* v. 1855, bl. 55, 118; v. '56, bl. 26, 33, 65, 85, 88; v. '57, bl. 6, 18, 89, 92; v. '58, bl. 16, 20, 28, 45, 62, 146, 168; v.' 59, bl. 83, 134 (*als wanneer zelfs een gansch ander Artikel begeerd werd*); v. '60, bl. 106—114, 158, 164 (waarbij de zaak wederom werd *verdaagd*); v. '61, bl. 16, 38, 84, 102, 182, 203; v. '62, bl. 218, 405 (toen werd een reglement ter uitvoering gewijzigd vastgesteld); v. '63 (het was verworpen, doch een ander werd weêr voorloopig aangenomen): bl. 63, 119, 211, 314; terwijl in '64 (*Syn. Hand.*, bl. 232) dit, schoon wederom gewijzigd, finaal gearresteerd, — doch later op nieuw verworpen en op nieuw veranderd werd, totdat het in werkinggetredene eindelijk uit de reglementen makende machinerie te voorschijn kwam (*Syn. Hand.* v. '65, bl. 7, 11, 24, 98, 167; v. '66, bl. 12, 140, 190, 205).

2) Tot aanneming van het Reglement adviseerde de secretaris *S. F. van Hasselt*, en stemden de heeren *J. P. H. Reyers*, Pred. te Brouwershaven; *Dr. D. C. Pleyte*, Oud-ouderling te Leeuwarden; *Dr. A. T. Reitsma*, Pred. te Groningen; *G. J. C. Harmsen*, Pred. te Valkenswaard; *J. J. Swiers*, Pred. te Havelte; *J. F. C. Kronenberg*, Waalsch Pred. te Arnhem; *D C. Thomkins*, Pred. te Beek; *G. Molenkamp*, Pred. te Delft; *P. A. Romijn*, Pred. te Amersfoort; *Mr. C. G. de Balbian van Doorn*, Oud-oud. te Utrecht; *A. Witteveen*, Pred. te Huizum; *R. J. Koning*, Pred. te Lemmen. „De Hoogleeraren *Prins* en *Diest Lorgion* adviseerden tot afwijzing, uithoofde het reglement naar hun oordeel bepalingen bevat, die niet met art. 23 van het algemeen reglement overeenkomen." Tegen stemden de heeren *G. Bruna*, Pred. te Hasselt, *Mr. D. G. Kortenbout van der Sluys*, Oud. te Almelo, en *Dr. A. C. de Meyier*, Pred. te Arnhem.

3) *De Crisis*, kerkelijke tijdvragen, 2de Druk, Rotterdam, bij Wenk.

Dan ware men waarschijnlijk niet tot het zoo gevaarlijke uiterste gekomen, om ook de beroeping van predikanten te doen geschieden door kiescollegiën of stemgerechtigde leden."

Veel minder is er echter naar de Vrienden geluisterd geworden, toen zij de nieuwe onderteekeningsformule voor de aankomende predikanten bestreden. Aan de Synodale Vergadering van 1853, tegelijk met een concept van een herzien reglement op het Examen, aangeboden, werd het concept geamendeerd door den Hoogleeraar Scholten. Aldus voorloopig gearresteerd werd het aan de Provinciale Kerkbesturen toegezonden ten fine van consideratie. Ofschoon daardoor de strijd over het *quia* en *quatenus* zou kunnen geëindigd worden, werd er zeker een twistappel weggenomen, maar zouden er ook nieuwe twistappelen in de Kerk geworpen worden. De toeleg was blijkbaar, om elken vasten waarborg tegen onbeperkte leervrijheid weg te nemen. De praktijk der Kerkelijke Besturen in zake het proces-Meyboom trachtte de invloedrijke leidsman tot wet te maken. 't Was vooral Doedes, die met al zijne scherpzinnigheid de onbeduidendheid van dat concept in het licht stelde.

Maar wat er van die formule ook gemaakt kon worden en met welke bedoeling zij ook doorgedreven werd, zij kon ook in de handen van juridisch-confessioneele Kerkelijke Vergaderingen een middel inderdaad worden ter uitvoering van Art. XI, *Alg. Regl.* Bij de ontstentenis van elke juist geformuleerde belijdenis der Kerk liet de Wetgever de betrachting van den plicht, om de leer te handhaven, geheel aan het eigen inzicht der daartoe geroepene Kerkbestuurders over. Alleen dán, wanneer die met het karakter der Kerk onafscheidelijk samenhangende verplichting opgeheven wierd, d.w.z. wanneer de (onvernietigbare) Kerk vernietigd wierd, zou de begeerde leervrijheid mogelijk worden. Die formule werd dan ook in vervolg van tijd met hand en tand door de geestverwanten van Doedes vastgehouden.

*** Die beroemd geworden formule luidde:

„Wij ondergeschrevenen, door het Provinciaal Kerkbestuur van ... (of door de Commissie tot de zaken der Waalsche Kerken) tot de openbare Evangeliebediening in de Nederlandsche Hervormde Kerk toegelaten, verklaren bij deze opregtelijk, dat wij naar het grondbeginsel der Christelijke Kerk in 't algemeen en der Hervormde in het bijzonder, Gods heilig Woord, in de schriften des Ouden en Nieuwen Verbonds vervat, van ganscher harte aannemen en opregtelijk gelooven; dat wij des zins en willens zijn den geest en de hoofdzaak der leer, welke in de aangenomen formulieren van eenigheid der Nederlandsche Hervormde Kerk begrepen is, getrouwelijk te handhaven; dat wij mitsdien den ganschen raad Gods, inzonderheid zijne genade in Jezus Christus als den eenigen grond der zaligheid, ernstig en van harte, naar de gave ons geschonken, aan de Gemeente zullen verkondigen; dat wij op de bevordering van godsdienstige kennis en van Christelijk geloof en leven ons met allen ijver zullen toeleggen en orde en eendragt voorstaan en aankweeken; en dat wij alzoo, onder opzien tot de hulp,

die van boven is, de belangen van Gods Koninkrijk en in 't bijzonder die van de Nederlandsche Hervormde Kerk zorgvuldig zullen behartigen en, naar vermogen, aan de bevordering daarvan medewerken; verbindende wij ons bij deze onze handteekening tot al het voorschrevene, en om, zoo wij bevonden worden tegen eenig gedeelte van deze verklaring en belofte gehandeld te hebben, deswege ons te zullen onderwerpen aan de uitspraken der bevoegde Kerkelijke Vergaderingen."

*** Vgl. Doedes' brief aan een vriend over *Het nieuwe formulier* enz., Utrecht bij Kemink en Zoon; — *Ernst en Vrede*, 2, 223; 3, 228; — *Boekzaal* van Mei 1854; - *De Ned.* van 1854, N°. 1222, 1249, 1260.

Wij mogen dit overzicht niet besluiten, zonder met een enkel woord melding gemaakt te hebben van de poging om eene Unie te stichten tusschen liberale en orthodoxe Protestanten tot bevordering in hunnen onderlingen strijd van meerdere eenheid en broederlijke liefde. Enkele vrienden hadden zich te Utrecht, waar de vergaderingen gehouden werden, laten vinden [1]), maar Groen [2]) zag in zulk eene vermenging geen heil, en de geheele poging, die veel moeite veroorzaakt heeft, ofschoon de Unie zoogenaamd tot stand kwam, liep (5 Aug. 1856) op teleurstelling uit.

Daarbij mag ook niet onopgemerkt blijven, dat de Antirevolutionairen bedacht waren, gelijk uit hunne beginselen volgt, op eene opheffing, althans behoorlijke beperking van het *Collatierecht* [3]), en op de *vrijheid van Evangelieprediking op Java* [4]).

Maar waar zouden wij eindigen, indien wij hier alle punten zouden bespreken, die door hen in onderscheidene geschriften en op onderscheidene vergaderingen behandeld werden, gezwegen zelfs van de zorg der liefde voor het zedelijk welzijn van Militairen, van Zeelieden, van Burgers, dit laatste ook door te pleiten voor het afschaffen van de hemeltergende kermissen [5])?

Zelfs werd er tijdens den zegenrijken strijd van het Juridisch-confessioneel beginsel nog meer dan één strijd gestreden. Maar ter kenschetsing meenen wij genoeg gezegd te hebben; een inventaris, of een catalogus, van behandelde zaken, of verrichte werkzaamheden hebben wij niet beloofd. Zelfs bij den oorlog in het Oosten, begonnen na het aangrijpend manifest van Nikolaas, den 9den (21sten) Februari, onder aanroeping van den Verlosser,

1) *Ernst en Vrede*, IV, 391, 472; — V, 279.
2) *Br. v. d. C.*, III, 43, 46, 50, 55, 58, 72.
3) *Ned.* van 12 Jan. 1854, N°. 1090.
4) *Ned.* N°. 1242 en 1261, waarin ook een conceptadres van 1844 aan den Koning voorkomt. *Adv.* 2, 438.
5) Vgl. *Ned.* N°. 1212, 1064, 1082 en volgende N°. — De Circulaire van den Commissaris des Konings van Zuid-Holland dd. 21 Dec. '53, omtrent de kermissen, werd ijverig ondersteund; zie bijv. *Ned.* N°. 1110.

dien de Russen vreesden, mogen wij niet stilstaan, al had de redacteur van *de Nederlander* omtrent dien oorlog ook de allervoortreffelijkste wenken gegeven. Bij den verkiezingsstrijd evenwel, waarin Groen viel, moeten wij een oogenblik stilstaan, als bij eene leerzame openbaring van den geest die zijne tegenstanders, voor een zeer groot deel, bezielde, maar door zijne veelzins voorbeeldige houding, voor een goed deel althans, beschaamd gemaakt en overwonnen werd. Daarna vestigen wij het oog op den buiten en in de Kamer aangebonden strijd over Hooger Onderwijs en Godgeleerdheid, om te eindigen met de Wet op het Lager Onderwijs van 1857.

IV. DE STEMBUS VAN 1854.

Gelijk men weet, was de Antirevolutionaire partij krachtig versterkt geworden door de *Aprilbeweging,* wier Christelijk-historische grondgedachte ook zelfs vele kerkelijk-liberalen medegesleept had. Toen nu het Ministerie, waarvan verscheidene leden behoorden tot de kerkelijk liberale partij, voortging met sussen, en Groen voortging, vooral op kerkelijk, maar ook op politiek gebied, het Liberalisme te bestrijden, verbonden zich vele liberale protestanten, ook van hen die hem in de Kamer gebracht hadden, met de geheele Roomsche Kerkpartij, die den 8sten December de *onbevlekte* ontvangenis van »*la Femme Dieu*", zou decreteeren door haar mond, den Paus, om den man der Aprilbeweging te doen vallen, en evenzoo andere mannen van name. De toeleg gelukte bijv. met van der Brugghen en met Groen zelven.

Van der Brugghen zullen wij van nabij leeren kennen. Ter introductie diene het volgende oordeel van eene liberale courant, van de *Provinciale Drentsche.*

„Mr. *J. J. L. van der Brugghen,* heeft te Leijden gestudeerd, en reeds daar zich doen kennen als een buitengewoon gelukkig beoefenaar der Regtsgeleerdheid en oude letteren, zoo als o. a. blijken kan uit zijne academische Dissertatie en zijne met goud bekroonde prijsvraag door de Litt. Fac. aan die Hooge School uitgeschreven. Zijn meer dan gewone aanleg, heldere blik, scherp geheugen, en de zoo zeldzame liefde voor de wetenschap, zonder eenige nevenbedoeling, door steeds voortgezette studien gerijpt en ontwikkeld, deden hem al spoedig na het verlaten der academie in aanmerking komen voor publieke betrekkingen: als regter plaatsvervanger is hij de regterlijke loopbaan begonnen. Vervolgens vrederegter, daarna regter van Instructie, is hij ten laatste in 1840, Voorzitter geworden in de Arr. Regtbank te Nijmegen. Ieder die in de gelegenheid geweest is hem daar gade te slaan, zal moeten erkennen, dat hij, zonder iemands regt te verkorten, het sieraad van dat Regterlijk collegie is, en dat het, zoo van iemand, dan zeker van hem waar is, dat dit ambt niet hem, maar dat hij dit ambt vereert. Hielden familiebanden en gehechtheid aan eene eenvoudige levenswijs hem niet terug, reeds lang had hij zich ruimer werkkring geopend gezien. Het Prov. Geregtshof van Gelderland plaatste hem meer dan eens op de aanbevelingslijst, toen zijne leden nog op voordragt der Prov. Staten door den Koning werden benoemd. De Hooge Raad

26

had hem ongetwijfeld als een harer waardig lid aanbevolen, zoo hij niet uitdrukkelijk verzocht had daarvoor niet in aanmerking te komen. Ten vorigen jare door het district Zutphen in de Tweede Kamer gebragt, heeft hij al spoedig bewezen ook daar op zijne plaats te zijn. Gemakkelijkheid in spreken, duidelijkheid van voordragt, gevatheid in de discussien deden hem eene plaats innemen onder de leden, die de Kamer gaarne hoorde; op geen gebied zich vreemd gevoelende, heeft hij gedurende den tijd van zijn lidmaatschap zich de achting en toegenegenheid verworven van alle zijne medeleden, ook van hen, met wie hij in godsdienstige en politieke rigting verschilde. Niet gewoon zijne overtuiging te verbergen, maar integendeel er rond voor uit te komen, deed hij dit echter met die gematigdheid en kieschheid, waardoor hij niemand kwetste, en hierdoor ook was het, dat hij zijne politieke tegenstanders nimmer afkeerig maakte, maar hen veeleer tot zich trok. Hij sprak nooit dan uit overtuiging; aan alle bijoogmerken was hij vreemd. Verdraagzaam uit beginsel, was hij daarom niet minder ijverig Protestant, en gaf in zijne redevoeringen daarvan meermalen het bewijs. Dat bleek o. a. bij de discussien der wet op de kerkgenootschappen, tot welker aanneming hij krachtig heeft mede gewerkt. Ofschoon hulde doende aan de persoonlijke talenten van den heer Thorbecke, was hij steeds een ernstig bestrijder zijner politieke beginsels."

Groen had zitting voor *Zwol*. Op welke manier van den kant zijner vijanden werd gewerkt om hem verachtelijk te maken in de oogen van alle vrijheid-, van alle deugd-lievende menschen, leeren de volgende mededeelingen:

Weinige dagen vóór de verkiezingen van 1852 las men in *de Overijssel:*

„Indien de heer Groen nergens weder ter Kamer wierd afgevaardigd, dan zou men zulks te beschouwen hebben, als eene merkwaardige nationale demonstratie tegen het woelen eener partij, die, zoo zij onverhoopt eenmaal aan het roer mogt komen, welligt met de beste bedoelingen aan het land de schromelijkste onheilen zou berokkenen Wat men van haar te wachten zou hebben, kan onder anderen afgeleid worden uit het volgende misschien aan weinigen bekende feit."

„Kort na de Belgische omwenteling van 1830.... werd op aandrang der Orthodoxe partij en op voorstel van de Hervormde Eeredienst door Willem I een besluit geteekend, waarbij kerkelijke regtbanken ingesteld werden met de bevoegdheid om alle protestanten, die van onzedelijken levenswandel of van verzuim hunner kerkelijke pligten beschuldigd mogten worden, ter verantwoording te roepen en des noods met gevangenis en geldboete te straffen. — Den anders zoo zeer gehaten minister van Maanen die op dit Besluit niet gehoord was, komt de eer toe, van, toen hetzelve ter kennisgeving aan het Departement van Justitie gezonden werd bij een rapport aan den Koning diens onbevoegdheid om eigenmachtig zulk eene inquisitie intevoeren onder het oog te brengen. Het Besluit werd dus niet afgekondigd, maar ligt nog steeds in het archief als gedenkteeken van de heerschzucht der Orthodoxen, die zich tegenwoordig antirevolutionairen noemen."

„Konde dit Besluit met de voordragt en de bijlagen nog bekend gemaakt worden, dit ware eene nutte waarschuwing voor vele kortzigtigen."

Menigeen is verontwaardigd geweest over dit *lasterlijk verzinsel*, schreef Groen, in zijn blad dood-lakoniek, toen hij dat verzinseltje mededeelde, om er terstond op te laten volgen:

„Ook wij hebben bejammerd dat op Nederlandschen bodem van zoo verachtelijke wapenen gebruik werd gemaakt.

We dachten niet dat 1854 in de *IJsselbode* een voorbeeld leveren zou van nog schandelijker polemiek.

De IJsselbode is ons enkel uit hetgeen nu en dan in andere bladen overgenomen wordt, bekend.

Van daar dat we eerst nu kennis hebben gekregen aan hetgeen voorkomt in de *IJsselbode* van 9 Mei.

„*Groeniaansche Middelen.*"

„Mevr. *Gr.* maakt eene visite bij een der niet-orthodoxe predikanten te 's Hage, die haar als niet bemiddeld bekend was."

„Na veel vier- en vijven heeft zij hem geld aangeboden, zeer delicaat dat begrijpt zich, indien . . . ."

„De predikant heeft helaas! zich ongevoelig betoond, en de slechte man haar toegevoegd, dat hij haar ontvangen had, omdat zij, schoon hem bekend, eene fatsoenlijke vrouw geschenen had; — doch dat zij verzocht werd zijn huis ijlings te verlaten, met dringend verzoek, nooit terug te komen, noch uit eigen beweging, noch als afgezant van den vromen profeet."

„Loyola's volgers zijn, naar 't schijnt, met de vromen zoo wat een in de leer, maar zijn veel fijner — veel fijner, dat is minder onbeschoft. Een gezond menschenverstand leert er uit, dat een goed Christen kwalijk een goed groeniaan kan zijn, of hij moet een geweten hebben van *gutta percha.*"

»Misschien zal *de IJsselbode* beweeren: »ik heb niemand *genoemd,*" alzoo ging *de Nederlander* voort.

We laten aan anderen de waardering over van dergelijk antwoord.

Maar, om die mogelijkheid, verzoeken we *de IJsselbode* in haar eerstvolgend nummer:

Vooreerst: dit artikel van *de Nederlander* op te nemen.

Ten anderen; te willen opgeven:

a. den naam voluit van Mevr. *Gr.;*

b. de voorwaarde der geldaanbieding;

c. den naam van den predikant.

We houden ons overtuigd, dat deze uitnoodiging zal worden ondersteund door elk die, in het belang van alle partijen en voor de eer der Natie, verlangt dat iedereen tegen ***lasterlijke verzinselen*** althans van dergelijken aard, door den algemeenen afschuw van zoodanige streken, in veiligheid worde gesteld. [1])"

Deze staaltjes kunnen verhonderdvoudigd worden. Het is echter niet noodig. Aan het rechtmatigste verzoek, zooals het bovenstaande, of om bewijzen, werd bovendien zoo goed als nooit voldaan. Maar ter kenschetsing verdient hier nog een plaats [2]) de slotsom van hetgeen de tegenstanders zeiden en de getuigenis der waarheid:

1) *Ned.* v. 1 Juni, N°. 1208.

2) *Ned.* v. 10 Juni, N°. 1215.

„*De Fakkel, de Morgenster, het Tielsche Weekblad, de Herkaauwer*, hebben in de laatste maanden aan het verguizen van onze vrienden, *om ze uit de Tweede Kamer te kunnen weeren*, ongelooflijken arbeid besteed.

De volgende week zal leeren of die pogingen met de gewenschte uitkomst zullen worden bekroond.

Ondoenlijk is de beantwoording van den veelvuldigen dagelijkschen laster.

Ook bijkans nutteloos, omdat de wederpartij ons antwoord verzwijgt.

Evenwel is het niet overtollig nu en dan de onwaarheid in het licht te stellen van het voornaamste verwijt.

De anti-revolutionaire partij, zegt men, heeft, door zich tegen elke *vrijzinnige beteugeling* van de Roomsch-Catholieke Gezindheid te verzetten en door den strijd tegen hetgeen zij het *negatief* Protestantisme noemt, te vernieuwen, de eensgezindheid verbroken waarop, in April 1853 en bij de verkiezingen van 17 Mei, rekening gemaakt werd.

Ook de schrijver der befaamde artikelen over de *Aprilbeweging* in *de Gids* (thans als brochure verkrijgbaar) heeft zich niet ontzien de volgende regels te schrijven:

„Met volkomen bewustheid maakte de anti-revolutionaire partij zich schuldig aan misleiding, aan mystificatie van degenen die, door haar houding in April gerustgesteld, als trouwe bondgenooten haar tijdens de verkiezingen hadden ter zijde gestaan."

Dergelijke aantijgingen worden, op de meest eenvoudige manier, door verwijzing naar *de Nederlander* van April en Mei 1853 wederlegd.

Nooit hebben wij tegen het *vrijzinnig* en *negatief* Protestantisme, hetgeen we toen juist als *wegbereider van het Ultramontanisme* hebben gesignaleerd, meerderen ijver betoond.

Nooit ondubbelzinniger de handhaving der regten van *elke* Gezindheid op den voorgrond gesteld.

Nooit, met meer verdraagzaamheid, *onder strenge vasthouding aan eigen geloof*, sympathie voor hetgeen te midden der verbastering van de Roomsche Kerk *Christelijk* is, kenbaar gemaakt.''

Vele tegenstanders juichten, toen de toeleg gelukt was; inzonderheid de erfvijand van onze Natie. Men las in de *Nederlander* van 27 Juni, N°. 1229:

„De *kerkelijk-liberalen* vleijen zich, door het weeren van onze vrienden, bij uitnemendheid voor de belangen van het *Protestantisme* te hebben gezorgd.

De juistheid van dit overleg schijnt door *de vreugd der Ultramontanen* niet te worden gestaafd.

Hoe te vreden deze over die *protestantsche* politiek zijn, kan uit vele manifestatien blijken; bijvoorbeeld uit het volgende in *de Tijd.*

Dit blad, met zooveel talent en bedachtzaamheid geredigeerd, en waarin men doorgaans zekere deftigheid van toon en uitdrukking opmerkt, verliest, in de uitgelatenheid der overwinning, alle betamelijkheid uit het oog.

Het schaamt zich niet deze regels onder de *leading*-artikelen van 23 Junij te plaatsen.

„Uit de „Christelijk historische tenten" van het „Nederlandsche Israël" rijzen sombere wee- en jammerklagten ten hemel."

„Wat is er?"

„Een donder plotselings afgekomen,
Heeft Neêrlands fraaiste boom ontgroend"....

„De Filistijnen hebben de overmagt, — de onbesnedenen joelen en jubelen alsof zij kermis hielden, — de Zondagspleziertreinen loopen lustig, — Farao en zijne ruiterknechten rukken op .... „Ninive-Nederland", ach! waar gaat gij heen?"

„De looden hemel der „ware christelijk gereformeerde" orthodoxie heeft geschud van het doodvonnis, uitgesproken in den vorm van een *nationaal protest*, ditmaal het produkt niet van kunstmatige opruijing door vrees."

„De „vrienden" zitten nu in zak en asch gehuld, alsof zij op eene begrafenis gezeten waren en uit de lezing van het testament vernomen hadden, dat er voor hen geen kapitaal te erven valt, maar slechts een klein legaat, vastgezet op het grootboek, mits conditie zich voortaan ordelijk te gedragen, en geen April-kuren meer te maken."

„De hoogopgezette April-dithyrambe is van hunne lippen genomen. Het schelle: „Wij triomfeeren!" .... is uitgegaan in een fluisterend: „wij zijn verslagen!"

„Zoo gaat het in de wereld."

„Iedere morgen heeft zijn avond."

„De kermis wordt wel in- maar ook uitgeluid."

Niet alle liberale Couranten echter spraken met vreugde; onderscheidene, tot hunne eer, met leedwezen over hetgeen men de nederlaag van Groen noemde, ja van geheel zijne partij. Maar het strekt der Groninger en Leydsche partij tot onuitwischbare schande, dat zij den man, die persoonlijk nooit iemand verguisd heeft, met allen mogelijken smaad, niet het minst in die dagen, getracht heeft te overladen. De naar het scheen onverstoorbare kalmte, en de onveranderlijke ironie van zijne polemiek, en het duidelijk uitgesproken geloof dat ook deze nederlaag voordeel zou aanbrengen [1]), maakte haar woedend. En toen nu de beroemde brief van *da Costa* aan *Mr. Groen van Prinsterer bij zijne aftreding* verscheen [2]), waarin hetgeen da Costa in de krisis van 1853 aan Z. M. den Koning had geadviseerd voorkwam, t.w. dat niets anders dan een ministerie Groen mogelijk was, toen waren de lasterlijkste conjecturen niet lasterlijk genoeg. Hij had, ja wat niet al gezocht en bedoeld en geconspireerd! En zie nu, hoe armelijk en ellendig hij daar nu nederlag die zich, naar in de *Morgenster* verkondigd was, »de pauselijke driedubbele kroon zich op den schedel had willen plaatsen." De waarheid was, dat Groen zelfs geene *proefneming* denkbaar had geacht, en dat hij noch zijne vrienden immer de ministeriëele portefeuilles verlangd hadden [3]).

⁂ Welk een vergift de tegenpartij uit de bloesems van de anders zoo hooggeroemde

1) Vgl. *de Ned.* van die dagen; — doch zeer belangrijk is zijn brief aan *W. van Lijnden* (*Hoe de onderwijswet tot stand kwam*, bl. 3): „Mij zal, als ik getuige mag zijn van strijd en overwinning, het genoegen niet worden misgund van de oude *Mume* op de plaat bij Asmus, waar zij het stranden van het vaartuig met recensenten aanschouwt." — *Br. v. d. C.*, 2, 196, 197; en *Br. v. W.*, 2. 73, 75.

2) Haarlem, A. C. Kruseman, 1854; of *Br. v. d. C.*, 2, 206. De daaruit ontsproten „polemiek" is de lezing overwaardig, bv. van Mr. *van der Kemp*, (*Ned.* N°. 1320, van 11 Oct. '54).

3) *Br. v. d. C.*, 2, 275.

burgerlijke verdraagzaamheid en letterkundige conversatie wist te zuigen, getuige deze historische bijzonderheid, voortkomende in dien Brief van da Costa:

„Door eenen correspondent te Amsterdam was *de Fakkel*, eenige jaren geleden reeds, op het spoor gekomen van een verbond van fraterniteit tusschen den heer *Alberdingk Thijm* en den schrijver dezer letteren. Onder de verzwarende omstandigheid dat het feit had plaats gehad bij klaarlichten dag op eene der Amsterdamsche hoofdgrachten, waren de beide mannen gezien, elkander vriendschaplijk de hand gevende. De beteekenis van dien handdruk was niet twijfelachtig. Het gold zeker een verbond tusschen openbaar en verborgen R. Catholicismus ter zake van Onderwijs, Godsdienstvrijheid, wat niet al? En het feit was waar (ik spreek van de ontmoeting en van den handdruk), en, had *de Fakkel* zijne verspieders gehad tot binnen in de huizen, hy had de beide dichters meer dan eens ook elders dan op de openbare straat met elkander in gesprek kunnen zien, ja ook met elkander f r a t e r n i s e e r e n, gelijk dat Dagblad zelve eenigen tijd later de betrekking uitdrukte. F r a t e r n i s e e r e n inderdaad doen wy overal waar het b. v. de eer onzer Nederlandsche poëzy geldt, de hoogschatting van *Bilderdijk*, de verontwaardiging over wansmaak en wangevoel bij ons groote publiek in meer dan één vak van wetenschap en kunst. Maar daar is dan toch desniettemin ook wel gepolemiseerd, en niet zoo bij uitsluiting altijd gefraterniseerd, tusschen den heer *Alberdingk Thijm* en my, en zeker van mijne zijde met een kettersche hardnekkigheid, om welke in my te dragen en mij geheel te vergeven, mijn edele, maar op het punt van Godsdienst even als ik zelve niet zeer rekkelijke, vriend al zijn geduld en edelmoedigheid moet hebben noodig gehad."

De duizende vrienden daarentegen stemden alle eenstemmig in met de woorden van da Costa, schoon de liefde van meer dan éénen leidsman onder hen flauw geworden was en sommige Afgescheidenen zelfs niet medegestemd hadden:

„Ik spreek zonder twijfel althands niet alleen mijn eigen gevoel uit, — ik voldoe niet blootelijk aan eene eigene behoefte van liefde en erkentelijkheid, — wanneer ik, als vriend van Nederland en van Oranje, als belijder van het Evangelie der H. Schriften en der gezegende Kerkhervorming, kom dank brengen voor hetgeen èn in het geheel gedurende eene lange reeks van jaren èn in het bijzonder in uwe hoedanigheid van Volksvertegenwoordiger der natie, bepaaldelijk sedert het jaar 1848, voor de zaak van God en Zijne waarheid, van Vaderland en Koning met mond en pen door U verricht is."

Het slotwoord van den hoogstbelangrijken strijd der schijnbaar zoo buitengewoon veranderlijke jaren kenschetste blijkbaar Groen's eigene pen aldus [1]:

In het jaar 1853 zocht menigeen, zocht vooral het *kerkelijk-liberalisme*, in de *Christelijk-historische* rigting tijdelijken steun.

Om den plotseling opgekomen strijd tegen *Rome*, werd zij, na onmisbaar te zijn geweest, bruikbaar gekeurd.

Niet zoo in 1854.

Het gevaar (dank zij der politiek van *apaisement!*) scheen voorbij. Meer dan ooit werd weerzin openbaar; als of door te feller bestrijding voor het pijnlijke der gedwongen toenadering schadeloosstelling begeerd wierd.

Het *Ministerie*, door den invloed vooral ook van die rigting aan het bewind geraakt, meer dan eens op parlementair terrein door onze vrienden gered, is evenwel, zoo dikwerf

1) *Ned.* van 30 Dec. '54.

dit hulpbetoon kon worden gemist, telkens, waarschijnlijk om bij de vrijzinnigheid niet, meer nog dan bij de Aprilbeweging geschied was, in discrediet te geraken, hun *tegenpartij* geweest.

Ook in de *Volksvertegenwoordiging* werd voor onze wenschen (men denke aan armbestuur, evangelisatie op Java, school en kerk, theologische faculteiten, aan *Uithuizen* vooral) zelden of nooit sympathie, dikwerf tegenkanting betoond.

Bij de aftreding van de helft der Tweede Kamer is, welligt ook door ijverloosheid van sommigen onzer medestanders, vooral echter door den ijver der wederpartijders, terwijl bijkans iedereen der herkiezing niet onwaardig was gekeurd, bij exceptionelen maatregel uit het niet overgroot getal onzer vrienden, *meer dan een derde* geweerd.

De vermetelheid van het *kerkelijk-liberalisme* heeft, in het vertreden van de belijdenis en in het miskennen van den aard, de eischen en behoeften der Nederlandsche Hervormde Kerk, het toppunt van onregt en ongerijmdheid bereikt. Kerkbesturen en zelfs de Algemeene Synodale Commissie, hebben een gedragslijn aangenomen, waarbij elke waarborg tegen verloochening der waarheid tot een tooneelvertooning gemaakt wordt. De Gemeente behoort zich lijdelijk te voegen naar de inzigten van elken leeraar; ook als hij de onfeilbaarheid der H. Schriften ontkent, ook als hij de Bijbelsche verhalen met kunstig verdichte fabelen gelijk stelt. De *Nederlandsche Hervormde Kerk*, op het geloof der Profeten en Apostelen gebouwd, zou in een *reglementair Genootschap* te niet gaan.

Voeg hierbij twee verschijnselen, die ook onder de teekenen des tijds mogen worden geteld.

Het verlangen naar een schoolwezen, *Christelijk* ja, doch hetgeen voor alle Gezindheden, althans voor Protestanten en Roomsch-Catholieken geschikt zij.

De wijziging der Maatschappij *tot Nut van 't Algemeen*, ook Christelijk ja, doch zoo dat ze ter medewerking voor *Israëlieten* en *Mahomedanen* wordt opengesteld.

Ziedaar veel dat betreurenswaard is.

Welnu, zou bij deze opgaaf van hetgeen ons tegen geweest is, reden van moedeloosheid bestaan?

Neen; ook hier geldt de spreuk: we groeijen in de verdrukking.

De oorsprong en aard der tegenspraak (van *Vrijzinnigen*, *Ultramontanen*, *Rationalisten*) is het bewijs van de voortreffelijkheid der beginselen waartegen zij gekant is.

Bij politieke tegenstanders kan (met het oog op de verwantschap en eenzelvigheid in beginsel der Ministeriën waarvan men vóór en na 1848 meer of min hooggespannen verwachting gehad heeft) meer bedaarde oordeelvelling worden verwacht dan toen ze, in het oogenblik van onzen schijnbaren triumf, tot de opgewondenheid van vrees en naijver waren gebragt.

Ook heeft de felheid van den aanval eene veerkracht te voorschijn geroepen die in menig levensteeken (bijvoorbeeld den Brief van Mr. *da Costa*, het Adres over de *Theologische Faculteiten*, het *Amsterdamsche Eindprotest*, de *adhaesie* van vele herders en leeraars, het Adres van *Ernst en Vrede* aan de Algemeene Synodale Commissie) op verheugende wijs openbaar werd. Deze stemmen, al bleef in hooger kring menigeen doof, hebben bij een groot deel van de Hervormde Gemeente (van de meerderheid der Natie) weerklank gehad.

Bij het einde van 1854 mag wel de vraag herhaald worden die in 1850 door een onzer geloofsgenooten gedaan werd:

„Is het geloof zóó geheel verdwenen, dat wij anti-revolutionairen ons inderdaad aan een' strohalm zouden vastklemmen? Het is waar, *ons* geloof wordt door een groot deel des volks niet beaamd; de zaligheid die wij verwachten, door velen verworpen of verloochend; het kan niet worden ontkend, dat het ongeloof in driestheid en schaamteloosheid steeds toenemende is; maar is het geloof dat wij belijden ook in *de kern van het Nederlandsche Volk* uitgeroeid? Het tegendeel blijkt uit de opwekking van onze dagen, en uit zoovele getuigenissen, die zich steeds vermenigvuldigen, dat er oneindig

meerderen in ons land zijn, dan men schijnt te denken, die hunne knieën niet buigen voor de afgoden van het liberalisme, maar alleen voor den levendigen God, die zich in CHRISTUS geopenbaard heeft als den Koning der volkeren, welke zal wederkomen om te rigten de levenden en de dooden."

Christelijke reactie, in den goeden zin van het woord, zal welligt, ook hier, het gevolg zijn van de strekking om het Christelijk geloof uit het *openbaar* leven der Natie te verbannen; om de Christelijke Kerk, als een van Staatswege getolereerd genootschap, te beschouwen; om de grondwettige gelijkstelling der Gezindheden ter ondermijning en vernietiging van hetgeen aan alle Gezindheden dierbaar is, te doen strekken; om een nationaal schoolwezen in te voeren, onbruikbaar voor al wie getrouw verlangt te zijn aan het geloof dat hij belijdt; om Roomschen en Protestanten op een wijs vereenigd te houden welke, meer dan ooit in de tegenwoordige omstandigheden, hen zoo tegen den Staat als tegen elkander verbittert, om hen gezamenlijk te onderwerpen aan een algemeen Christendom waarvan de gehalte dagelijks meer aan het licht komt; of wel om de Hervormden tot een opvoeding te dwingen, waarbij het gebruik van den Bijbel, en het onverminkte verhaal der geschiedenis van het Land, en de lof des Heeren, en de aanroeping van Zijn naam, een wanbedrijf wordt. De voordragt en aanvankelijke doordrijving van maatregelen in dien zin zou het meest krachtige middel kunnen zijn om spoedig te doen blijken dat er ook hier nog een overblijfsel is van die Christelijke trouw en veërkracht welke, gedachtig aan het: „vreest GOD, eert den Koning", de regten niet opgeeft, voor wier handhaving en gebruik men, met het oog op het burgerschap der Hemelen, verantwoordelijk is.

Maar had Zwol hem in Junij 1854 uitgeworpen, de Haag, zijne vaderstad, gaf hem in September 1855, nauwelijks van eene buitenlandsche reis in het vaderland terug, al was het dan ook slechts nauwelijks (met 547 van de 1077 stemmen), een zetel in de Tweede Kamer terug.

De zwaarste strijd, de strijd over het Lager Onderwijs, die met eene verschrikkelijke, en toch zegenrijke nederlaag eindigde, wachtte hem ingevolge dat mandaat.

Maar vóórdat wij dien strijd beschouwen, zullen wij stilstaan bij het vraagstuk van het *Onderwijs in de Godgeleerdheid*, en bij hetgeen Groen met zijne vrienden daaromtrent verlangden.

V. DE NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK EN DE THEOLOGISCHE FACULTEITEN.

Groen had reeds herhaaldelijk gewezen op de schadelijke werking van de schier uitsluitende heerschappij der Liberalen aan de Hoogescholen; vooral in betrekking tot het Godgeleerd Onderwijs voor de aankomende predikanten was hare schadelijke werking openbaar. Behalve hetgeen hij met het Seminarie te Amsterdam bedoelde, vond de *Nederlander* van 8 April 1854 (N°. 1164 [1]) ook een in datzelfde N°. aangeprezen denkbeeld gewichtig en voor spoedige verwezenlijking vatbaar, nam. om

1) Bij diezelfde gelegenheid werd ook ter sprake gebracht *de oprichting van eenige Christelijke gymnasiën.*

„bij voorkeur te Utrecht, dewijl aldaar een kern van welgezinde studenten aanwezig is (die gaarne van zulk eene gelegenheid gebruik zal maken) twee of drie hoogleeraren in de Godgeleerdheid aan te stellen, welke kosteloos lessen over de Godgeleerde wetenschappen zullen te geven hebben voor hen, die zich aanmelden en na afgenomen examina getuigschriften zullen uitreiken aan degenen, die zij bekwaam achten en geschikt voor de predikdienst in onze Kerk; natuurlijk na het afgelegde examen bij de lands fakulteit en het provinciaal kerkbestuur.

Gelijk wij zien zullen, was er alleszins reden, om te klagen over den toestand van het Academisch en bepaaldelijk over het *Theologisch* Onderwijs. Niet ongeschikt scheen het oogenblik om, nu er te Utrecht een katheder opengekomen was, door den dood van prof. Royaards (2 Jan. '54), het Ministerie zijn oorsprong aan den herleefden oudprotestantschen geest te danken, en Mr. A. G. A. Ridder van Rappard als Minister van Eeredienst zitting genomen had, daaromtrent met bepaalde wenschen tot de Regeering te komen. Maar daarbij was het innemen van het standpunt des rechts een onmisbaar vereischte. De maatregel, dien men nemen moest, diende te bestaan in het *nemen* van *positie* bij de Regeering, en in het midden des volks door de Hervormde Kerk, hoe gering en veracht ook; in het handhaven en bepleiten van haar recht, zonder een haarbreed uit den weg te gaan; en in het vormen van eene publieke opinie op dit punt. Daarom zouden de overwegingen van het verzoek meer waard zijn dan het verzoek zelf, welks inwilliging niet verwacht werd [1]).

Des te noodiger werd een maatregel van dien aard, daar noch de Theologische Faculteit te Utrecht over het geheel vertrouwd, noch de benoeming van Ds. B. ter Haar goedgevonden werd. Den 2[den] Augustus van hetzelfde jaar althans schreef Wormser aan Groen [2]):

„Prof. Bouman heeft ons verraden; Prof. Vinke waarschuwt zijne welgezinde studenten tegen onze rigting; Prof. ter Haar hebben wij met leedwezen aan de Hoogeschool zien komen. De Utrechtsche academie is voor de Theologie wat de Minister van Reenen voor het lager onderwijs is. Zullen wij zeggen, dat zij apostelen zijn van het ongeloof? neen, maar zij staan aan het geloof altoos aan den weg. Onze vrienden moeten de verdediging van Utrecht niet op zich nemen; laat Utrecht haar geloof, ijver en regtzinnigheid zelve tegen ons verdedigen. Het zou niet onaardig zijn, indien de Utrechtsche Theologische faculteit, om ons te logenstraffen, de verklaring aflegde dat zij aan de Belijdenis der Kerk is gehecht. De overledenen kunnen zich zeker niet verdedigen. Maar ik geloof niet dat na 1815 iemand is aangesteld, die inderdaad blijk gegeven heeft dat hij hart bezat voor de Hervormde kerkleer; misschien een enkel laauw, dubbelhartig, besluiteloos man, die aan de zaak des Heeren meer kwaad dan goed deed."

, Merkwaardig ter kennisneming van wat er omging is ook Wormser's mededeeling 3) van een Utrechtschen theologischen student en den jongen predikant N., die te Utrecht gestudeerd had. Zij hadden, in een gesprek met hem, Bouman „een Jesuit, in staat

1) *Br. v. W.*, 2, 89.
2) *Br.* 2, 94.
3) *Br.* 2, 96.

iedereen te verraden, en een vijand van de geloovige studenten" genoemd; terwijl jonge predikant doceerde „dat de regtzinnigen wel vele bewijzen hadden voor de g heid van Christus, maar dat de bewijzen der tegenpartij niet minder krachtig waren v het tegendeel...."

*** In mijnen Academischen leertijd — van 1857—1861 — heb ik echter van laatstgenoemden Hoogleeraar zoo iets volstrekt niet vernomen, ofschoon ik nog met eenige andere studenten een *privatissimum* bijwoonde, waarin hij bepaaldelijk Sch ten's *Leer der Hervormde Kerk* besprak en doorgaans tegensprak.

Doch hoe dit zij, de benoeming van Ds. B. ter Haar [1]) was eene groo teleurstelling; het passeeren ook nu voor Utrecht (gelijk vroeger voor Leyden van van Oosterzee, als die de broederhand gereikt had [2]) aan de Confessioneelen eene beleediging; terwijl alle behoedzaamheid van *de* vrienden niet gebaat had

Dientengevolge stelde Wormser het meesterlijk *Adres aan Z. M. den Koning, betrekkelijk de verhouding van de Nederlandsche Hervormde Kerk tot de Theologische Faculteiten aan 's Lands Hoogescholen*, den 27sten Juni 1854 gedateerd en ingediend [3]) door »Lidmaten van de Hervormde Gemeente te Amsterdam," d.w.z. door *de Vereeniging ter handhaving en verdediging van de leer en de regten der Nederduitsche Hervormde Kerk*, te Amsterdam gevestigd, en in overeenstemming met de Zustervereenigingen te Rotterdam en te 's Gravenhage, door wier leden bij afzonderlijke Adressen aan Z. M. die overeenstemming kenbaar gemaakt moest worden; terwijl de *Nederlander* slechts voor het tweeledige verzoek, niet voor de overwegingen adhaesie verlangde [4]). In »den fatsoenlijken stand" van Amsterdam vond het Adres geringen bijval, hetwelk echter met 209 handteekeningen uit die stad voorzien opgezonden werd, en nog eene adhaesie van 45 Amsterdammers verkreeg [5]); terwijl ook een dertigtal predikanten hunne instemming betuigden [6]).

In 't algemeen werd van den Koning geen tusschenkomst der Regeering ter beslissing van waarheid en dwaling, noch eenige hulp op *kerkelijk* gebied voor getrouwe leden, maar *bescherming der Kerk* gevraagd [7]) tegen

1) Van Groninger richting. Eerst predikant te Eemnes Binnendijks 23 Mei 1830; daarna achtereenvolgens te Vlaardingen, Arnhem, Leyden, Amsterdam. Schrijver van het uit een aesthetisch oogpunt zeer verdienstelijke volksboek over de Kerk-Hervorming (in 1848 verscheen de vierde vermeerderde druk), en van eene belangrijke *Historiographie der Kerkgeschiedenis* (1870—73); dichter van verscheidene voortreffelijke gedichten; gaarn gehoord prediker. — Zie ook *De slotsom eener veeljarige Evangeliebediening* (gehouden 2 Mei 1870), en *De historica religionis Chr. indole*, 1860.

2) Zie zijnen *Brief aan de Redactie van Ernst en Vrede.*

3) Uitgegeven door van Peursem te Amsterdam, die eenige weken later zelfs een *derden* druk noodig had.

4) *Br. v. W.*: Gr. aan W., 2, 91; *Ned.* van 28 Mei, No. 1256.

5) t. a. p. bl. 99.

6) t. a. p. bl. 136.

7) Het stuk is gedateerd 27 Juni 1854 en door van Peursem te Amsterdam uitgegeven.

stelselmatige ondermijning. De Regeering moest, *op het gebied van den Staat,* recht doen wedervaren aan de Kerk, haar niet belemmeren in haar grondwettig bestaan, in hare zelfstandige ontwikkeling, in de vrije uitoefening van hare gemeenschappelijke godsdienst. Dientengevolge werd verzocht, *»dat* 1°. *bij voorkomende vacatures voor de betrekking van hoogleeraar in de godgeleerdheid die betrekking uitsluitend worde opgedragen aan mannen, die bewijzen gegeven hebben, dat zij, bij het bezit der overige vereischten, opregtelijk en ondubbelzinnig de belijdenis der Ned. Herv. Kerk toegedaan zijn,* en 2°. *reeds dadelijk moge worden opgeheven en buiten werking gesteld art.* 1 6 *van het Koninklijk Besluit van* 2 *Aug.* 1815, *door hetwelk de Ned. Herv. Kerk verplicht wordt geene leeraars te beroepen dan de zoodanigen die aan 's lands hoogescholen gevormd en opgeleid zijn.*"

Immers, zich wendende tot de Regeering wendden Adressanten zich tot de macht, die zich het uitsluitend recht had voorbehouden — bij het Koninklijk Besluit van 2 Augustus 1815 — om aan de Hervormde Kerk leeraren te geven; het was de Kerk als regel verboden, andere leeraars te bezitten dan die welke de Regeering door de Hoogleeraren als Landsbeambten had gelieven op te leiden. Maar deze waren over het geheel niet bruikbaar. In plaats van liefde tot, was hun vijandschap jegens iedere grondwaarheid van het Christendom ingeprent. Niet *tengevolge,* maar *ondanks* hunne Academische opleiding, bezat de Kerk thans nog *»vele*" leeraren die zich onvoorwaardelijk voor Gods Woord bogen.

Werd aldus in het Adres gevraagd, de aan den bestaanden toestand, schoon voor niemand een geheim, ontleende bewijzen, bleven ook niet onaangevoerd.

Wat toch de *Nieuwe Drentsche Courant* van die dagen laster van waarschijnlijk omgekochte personen noemde, dat was inderdaad maar al te waar, t.w. dat er provinciën waren, »waar de Hervormde Gemeenten bijkans eenparig van Hervormde Leeraars verstoken zijn; waar de getrouwe leden der Hervormde Kerk nooit in hunne bedehuizen opgaan, maar zich des Zondags in particuliere woningen vereenigen; waar zij genoegzaam nooit aan het Nachtmaal des Heeren kunnen deelnemen, en waar de kinderen niet zelden ongedoopt blijven"; aan den Kerkeraad van Groningen was het bijv. reeds door leden der eigene gemeente kenbaar gemaakt dat er vele kinderen dientengevolge ongedoopt bleven. Inderdaad, voor aan hunne Kerk getrouwe leden bestond in 's Konings rijk *geene vrijheid van godsdienst* meer; hunne geheele vrijheid kwam hierop neer, dat zij *»onverhinderd tehuis mogen blijven.*"

De Adressanten zochten de bron van al die ellende in het verkeerde en tegenstrijdige onderwijs der Hoogleeraren in de Godgeleerdheid. De geschiedenis heeft de juistheid van deze opmerking niet geheel bevestigd. Maar

volmaakt juist verlangden zij met eene stem, waarin het zuiverste rechtsgevoel en de teederste Godsvrucht sprak, dat er een einde behoorde te komen aan het onzedelijk spel, dat met de getrouwe leden der Hervormde Kerk gedreven werd, in die zaak die hunne gemoedsrust, hunne kerkelijke en godsdienstige belangen, de eeuwige belangen van onsterfelijke zielen gold. Daarenboven

„De Hervormde Kerk is in dit land, dat in zijne ontwikkeling tot een zelfstandigen en magtigen staat gelijken tred gehouden heeft met *hare* opkomst en vestiging, *geene onbekende Kerk!* De Nederlandsche Hervormde Kerk heeft zich, onder bloedige vervolging en strijd, ontwikkeld, tot zelfbewustheid, en deze hare zelfbewustheid heeft zij uitgesproken in hare Belijdenisschriften.

„Uwe en onze vaderen, Sire! hebben de onwankelbare zekerheid van de Goddelijke Waarheden, in die Belijdenissen vervat, bezegeld met hun bloed; en geheele scharen van geloovigen hebben, te midden van de beproevingen dezes levens en in de ure des doods, de vertroostende en heiligende kracht van die waarheden ondervonden.

„Thans worden die waarheden, welke gedurende achttien eeuwen als de ziel en het wezen van het Christendom zijn erkend geworden; die vooral in dit land, gedurende zijne glorierijkste tijdperken, de vuurproef zegevierend hebben doorgestaan; door eene laatdunkende valschelijk dusgenaamde *Wetenschap*, welke zelve niets dan bedriegelijken ophef en telkens herhaalde teleurstelling teweeg gebragt heeft, met smaad en verachting ter zijde gesteld en verworpen."

Dat er Hoogleeraren benoemd waren die de Kerkleer in hoofdzaak en wezen verdedigden, loochenden de Adressanten in geenen deele; maar wel, dat zulke benoemingen geschied waren krachtens het recht der Kerk en het doel der Faculteit. »De menigvuldigheid der redeneringen en de heftigheid waarmeê zij worden voorgedragen, vermogen niets tegen de zeer eenvoudige opmerking, dat deze Faculteit ingesteld is en blijft *ter vorming van leeraars voor de Hervormde Kerk*; dat men, om het doel te bereiken, geene middelen daarmede lijnregt in strijd behoort te gebruiken, en dat, voor de vorming van kerkleeraars, de ondermijning en bestrijding van de Kerkleer niet bij uitnemendheid geschikt is" [1]).

In de Tweede Kamer hoorde men dan ook van mannen, als *van Lennep*, *Elout* en *van Reede van Oudtshoorn* gelijksoortige klachten op parlementaire wijzen; maar de zoogenaamd-Protestantsche Regeering hield zich alsof ze dood onschuldig was, en van een recht der Hervormde Gezindheid niets, van het recht der wetenschap daarentegen alles begreep.

De Minister wilde liefst niets hooren van dat Adres; gewoonlijk is een Nathan dan ook geen welkome gast. De aanhaling van dat stuk had een pijnlijken indruk op hem gemaakt; hij meende dat de toon even ongepast, als de beschuldiging, daarin vervat, onverdiend was.

Rome tegen de leer der waarheid machteloos zijnde, bestreed met smaad en spotternij ook die poging tot wederopbouw van de Hervormde Kerk;

1) *Ned.* v. 12 Dec. '54, N°. 1373.

het negatief-protestantisme stelde zij in het gelijk; zij gaf een zusterlijken kus aan de kerkelijk liberale partij; zij zag maar al te goed, dat de zegepraal van rationalisme en neologie in die Kerk haar afgodisch bijgeloof en tyrannieke macht in hooge mate bevorderlijk is.

Ja, alle tegenstanders in hun geweten gegrepen, gelijk het hart des volks ontroerd geworden was (blijkbaar bijv. uit de adhaesie van 4228 Friesche mannen) hadden lucht gekregen en haalden ruimer adem. Een man, een man van de partij, een man die innig bemind en hooggeacht werd, een man van buitengewone talenten en zeldzaam gezag, had een hoogst ongunstig oordeel over het Adres geveld. Volgens Beets [1]) hadden Adressanten alleen »aan boos opzet en misdadige berekening" toegeschreven wat zij als het verval en den ondergang der Kerk betreurden; — was de beschuldiging tegen de Hoogleeraren uitgesproken veel te algemeen, en veel te erg de voorstelling, alsof de Regeering slechts zorg droeg, dat het der studeerende jeugd niet aan onderwijzers ontbrak die hen de Belijdenis der Kerk leerden verachten. En vooral de hoofdgedachte was onjuist, dat de ellende der Kerk toe te schrijven was aan de gesteldheid van het Academisch Onderwijs.

De Regeering was ook sedert jaren niet uitsluitend aansprakelijk te stellen voor de heerschappij des ongeloofs; zij volgde ter goeder trouw den overal heerschenden geest. De Regeering had echter aan de klachten kunnen tegemoet komen »zonder aan de eischen der wetenschap tekort te doen, en ook, zonder scheuring of zelfs groote ergernis te verwekken bij de Gemeente"; hij betreurde het zelfs, dat zij den schijn niet van zich wist te weren, als of zij, van lijdelijk en meegaande, als zij was, metterdaad en met opzet partijdig en onrechtvaardig ware geworden.

Doch zoolang zij mannen benoemt, aldus ging hij voort, die zich als geleerden kunnen handhaven, en uit het oogpunt der wetenschap het hoogleeraarsampt versieren, blijft zij uit een kerkelijk oogpunt, wat men ook zegge, altijd gedekt, door de omstandigheid, dat zij ze niet kiest dan uit de leeraren der Kerk; en derhalve in de onderstelling, dat zij althans in het bezit zijn van die mate van gehechtheid aan de Belijdenis, als waarin de Kerk, wier recht zij te ontzien heeft, genoegen neemt.

Verliet de Regeering dat standpunt, zij zou zich met onze godgeleerde verschillen moeten inlaten of het standpunt van het onbepaaldste, onbarmhartigste *quia* innemen, en daardoor zouden de uitnemendste mannen van alle richtingen, ook van de onze, gelijkelijk uitgesloten worden.

Eindelijk verwachtte de invloedrijke schrijver den zegepraal niet van de

1) *Ernst en Vrede*, 2, 405.

handhaving van het recht der Confessioneele gezindheid, maar van de betooning harer kracht op de harten en conscientiën der menschen; de Regeering bemoeie zich niet met den strijd, zij late den vrijen loop aan de worsteling der overtuigingen in de Ned. Herv. Kerk; de zegepraal moest verwacht worden in een weg van geduld, en van zachtmoedigheid, van eene wijsheid die, op haar beurt, zich wacht van partijdelijk te oordeelen.

Evenwel begeerde Beets niet, dat de Kerk gebonden zou blijven aan het monopolie der Regeering. »Zij doe daar afstand van. *Naast de theologische faculteiten aan onze hoogescholen, welker opheffing wij niet wenschen, zij er plaats voor privaat-inrichtingen en privaat-docenten; en de Kerk vrage niet allereerst* waar, *maar* wat *hare aanstaande leeraren hebben geleerd.*"

Deze niet malsche beoordeeling, deze broederlijke veroordeeling van broeders, bleef niet lang onweêrsproken [1]; gaf da Costa, met Groen corresponderende [2], den Engel van Heemstede in de hoofdzaken ongelijk, door Mr. J. A. Singendonck werd »de hooggeschatte Leeraar en Geliefde Vriend," in opstellen, die een model waren van ethisch-irenische kritiek, bedaard maar krachtig, terecht gewezen [3]. Doch, ofschoon eerst Groen en daarna da Costa overtuigd werd, dat Beets zijne dwaling inzag, gelijk hij ook nooit de weerspraak weersprak [4], maar den stroom van tegenbedenkingen en beschouwingen steeds *liet* vloeien, bleef het noodig dat de steller zelf zijn meesterstuk verdedigde. Hij deed dit dan ook met kracht en klem, maar tegelijk met waardigheid en zachtmoedigheid [5]. Zijn hoofdgedachte was dat, als Beets gelijk had, hij niets beters zou bewezen hebben dan dat de getrouwe predikanten zich aan het hoofd der beweging behoorden te stellen, gelijk hij reeds sedert jaren verlangd had [6].

Maar deze gevoelden daartoe geene roeping, enkelen uitgezonderd. In *Ernst en Vrede*, dat de banier van het recht der Hervormde Gezindheid met vaste hand behoorde gegrepen te hebben en omhoog te houden; in elk geval, de Predikanten en Kerkbestuurders tot gehoorzaamheid aan hunne plichten diende op te wekken; kreeg de vrees van den anders zoo moedigen Beets al te veel invloed. In het belang van Gods Koninkrijk bevreesd voor het verhaasten van een crisis in den tegenwoordigen tijd, maande hij de broeders telkens van stappen af, die de hardnekkige anti-

1) *Ned.* v. 9 Oct. '54 en volg.
2) *Br. v. d. C.* 2, 290.
3) *Ned.* v. 25 Oct. en volg.
4) *Br. v. d. C.* 2, 306. *Ernst en Vrede*, 1854, laatste bladzijde.
5) *Ned.* v. 4 Nov. '54, N°. 1341, en volg. Ns. Vgl. *Br. v. W.* 2, 119—127.
6) *Br. v. W.* 2, 106.

pathie der tegenpartij zou doen stijgen. En deze scheen maar al te geneigd, om de broeders, door bestendige krenking en verongelijking, te prikkelen tot het nemen van stappen — buiten de Kerk.

En inderdaad dat was de toeleg van menigen liberaal, althans zijn wensch. Dat volk moest er *uit;* uitbannen en wegjagen — dat ging niet meer, maar er uit dringen, maar er uit schelden, maar er uit knijpen — dat zou misschien nog gaan. Evenwel — de Ultra's in Beets' oogen dachten aan zoo iets volstrekt niet meer; afscheiding, door welken druk dan ook, was »het noodlottigste" dat zich denken liet, wijl het verzaking van het recht zou zijn, gelijk de vrienden hadden leeren begrijpen [1]). Natuurlijk was er in de eerste dagen der grievende teleurstelling, door de uitspraken in zake Meyboom gewekt en gesterkt, wel eens met ernst over gesproken, gelijk sommigen zich ook formeel en inderdaad afgescheiden hebben, gelijk we reeds vermeldden; maar men gevoelde over 't algemeen nu meer dan ooit dat *blijven in het kerkgenootschap* roeping was, zou men blijven bij de kerk, en hare ambten weêr dienstbaar kunnen maken aan de dienst des Woords voor gansch de Gemeente.

De predikanten, van de terughoudende en vasthoudende kracht dier beginselen niet overtuigd, werden, onder het ascendant van Beets, ook steeds meer genegen om rust en vrede te prediken, terwijl Groen volhield, dat ook de valschelijk dusgenaamde *Ultra's* bereid waren om de gematigden te volgen, indien deze deden wat tot handhaving van het recht der Gemeente en tot herstel van den waren vrede der Kerk gedaan moest worden [2]). Evenals da Costa's [3]), was dan ook Wormser's [4]) ziel recht verdrietig over »de predikanten," en zéér merkwaardig is de uitdrukking van den laatstgenoemden kernachtigen correspondent van Groen: »Indien eene Kerk niet onmisbaar was, zou men geneigd worden alle predikanten aan hun lot over te laten; er is met hen niets te beginnen" [5]). De Liefde zich echter van zulke gevoelens ten tolk makende op de beruchte vergadering van 25 October (1854), werd door den Voorzitter, door Groen, niet het minst terecht gewezen, die, voorzeker, in die ure niet van te weinig leeraarlievendheid blijk gaf [6]), en in 't algemeen zich ernstig verzette tegen een breken met de ethisch-irenische broeders, ook hierin door Wormser zelven gesteund [7]).

1) *Br. v. W.* 2, 60, 57; en *Ned.* van 17 Mrt, 1854.
2) *Ned.* N°. 1172.
3) *Br. v. d. C.* 2, 176, 306 v.v.
4) t. a. p. bl. 104.
5) t. a. p. bl. 63.
6) t. a. p. bl. 108, 114, 307.
7) *Br. v. W.* 2, 106, 107, 116. *Ned.* van 5 en 7 Oct.

*** Met het slot van Singendonck's laatste opstel 1), ook door da Costa met de „volkomenste sympathie" 2) gelezen, betoonde Groen zich steeds ingenomen:

„Onze rigtingen behoeven elkander tot wederzijdsche aanvulling, ondersteuning en loutering: ook hier is eendracht en zamenwerking noodig. De Gemeente behoeft de gaven en de krachten, die God aan allen niet op dezelfde wijze heeft uitgedeeld. Daarom wenschen wij dat er bij de verscheidenheid éénheid, bij het verschil der standpunten van beschouwing innerlijke overéénstemming zij. Wij zullen de Kerk en het Vaderland niet dienen door malkanders rigting, voorzoover die wettig kan worden geacht, te veroordeelen en te keer te gaan. Zoo wij niet allen met dezelfde wapenen strijden, de strijd zij desniettemin eenparig, niet tegen elkander, maar voor het geloof dat eenmaal den heiligen overgeleverd is."

Zoo was er dan een groot verschil waar te nemen. In *Ernst en Vrede* heerschte doorgaans [3]) eene beschouwing, alsof de Predikanten niet *verplicht* waren de Kerkleer te prediken, alsof de Kerk ontbonden was, alsof prediking van het Woord, of »handhaving in leer en leven harer belijdenis" [4]), het ééne noodige was tot Kerkherstel: de beschouwing van het zoogenaamde *medische* standpunt, waaraan Chantepie de la Saussaye het *juridische* onderworpen wilde zien [5]).

Daarentegen stelde Wormser—Groen in *de Nederlander* [6]):

„Thans aarzelen wij niet, dat geheele zoogenaamde *medische* standpunt, in de tegenwoordige omstandigheden van de Kerk, *eene fraaije hersenschim* te noemen, waardoor bij leeraren en gemeente alle geloofskracht en moed verlamd of uitgedoofd, alle regtsgevoel verstompt, de betreurenswaardige toestand van de Kerk onder den moedwil van hare tegenpartij bestendigd, en eene hervorming *van* de Kerk *in* de Kerk onmogelijk, gemaakt wordt." . . . . . .

Deze prijsgeving van het *regt* der Kerk om *als Kerk met eigen belijdenis* te mogen bestaan, en zich te verdedigen tegen hare wederpartijders in eigen boezem en daarbuiten, maakt zelfs (*de ondervinding van de zeventig laatste jaren heeft het tegendeel bewezen*), de handhaving van het medische standpunt op den duur onmogelijk, en moet noodwendig op den volslagen ondergang van de Kerk uitloopen. . . . . .

Dat medische standpunt doet afstand van het *regt* der Kerk; inwendig, tot handhaving van de *tucht* met betrekking tot hare leer en belijdenis, door welke zij eene Kerk *werd*; uitwendig, om in den Staat te bestaan, en tegenover hen die hare belijdenis vijandig zijn, in eigen werkkring te worden gehandhaafd en beschermd."

Maar ook zulk eene voortreffelijke uiteenzetting en aanbeveling van het juridisch(-medische) standpunt heeft niet veel bijgedragen tot wegneming, of afkeuring van het (*on-*, van het *anti*-juridisch-)medische stand-

1) *Ned.* N°. 1335.
2) *Br.* 2, 305.
3) D. 2, bl. 11, 27, 199. Alsmede Saussaye's *Stellingen over de Kerk*, *Ver.* 1855, bl. 383.
4) D. 3, bl. 25.
5) *Ernst en Vrede* 2, 11, 34. Vgl. ook t. a. p. 1, 380.
6) Zie bijv. het N° van 22 Nov. '54.

punt. Verscheidene leden van *Ernst en Vrede* zagen in Groen en de zijnen eene gansch-andere partij, met wier nederlagen zij hen, immers nog altijd vrienden en broeders, *condoleerden* [1]), alsof zij geen gemeenschappelijken strijd te strijden hadden. De leus van *Ernst en Vrede*, of de banier der *Ethisch-irenische richting*, was als zoodanig eene *kerkelijke*, ook door broeders van dogmatisch goed gereformeerde beginselen gelijk Beets, wien schier geene heterodoxie ten laste gelegd mag worden, gevolgd; zelfs waren de leden der redactie in godgeleerde zaken volstrekt niet eensdenkend. Maar de hoofdredacteur, Chantepie de la Saussaye, was toch in den grond gansch andere wijsgeerige en godgeleerde beginselen toegedaan, dan Groen; zijne *ethische theologie* was ongetwijfeld de diepste oorzaak van zijn verzet tegen het streven van de Confessioneele of van de Antirevolutionaire partij.

Bij die Theologie, als Theologie, dienen wij thans vóór alle andere dingen stil te staan.

Daniel Chantepie de la Saussaye, den zegen eener godvruchtige opvoeding in gereformeerden zin ontvangen hebbende [2]) wilde in 't algemeen gerekend worden en blijven [3]) tot de Orthodoxen, als, in gezonden zin, getrouw aan de belijdenis der Kerk, en zelfs tot de Antirevolutionairen. De laatstgenoemden hebben getrouwheid betoond aan het bij uitnemendheid protestantsche beginsel van de vrijheid des gewetens, en in het noodzakelijk exclusivisme van dat beginsel ligt »de eenige waarborg van wezenlijke liberaliteit in het beoordeelen en handhaven der regten en belangen van alle partijen" [4]). En hoedanig de orthodoxie was, die hij voorstond, heeft hij aldus uitgedrukt:

„Voorzeker, wij gelooven b.v. aan „de onfeilbaarheid der Schrift, de drieëenheid Gods, de voldoening, enz." Doch is het ons om die begrippen te doen? — zooals zoo vaak wordt gezegd dat wij voor begrippen strijden. Geeft ons datzelfde, wat wij uitdrukken met de woorden: onfeilbaarheid der Schrift, Drieëenheid, Voldoening: — eene zelfde onbedriegelijke kenbron der Waarheid, een zelfden trouwen Verbondsgod, een zelfden eeuwigen Vrede, en wij zullen met de woorden ook deze begrippen laten varen, indien zij u hinderen" 5).

Veel duidelijker drukte hij zich echter eene bladzijde vroeger uit in de volgende belijdenis:

1) *Br. v. d. C.* 2, 301, 306. De hier bedoelde „*Adhaesie*" is te vinden in de *Ned.* v. 30 Oct. '56, N°. 1336.

2) Zie zijn *Open Brief aan Prof. Scholten*; en *Levensbericht* hem aang. door J. J. van Toorenenbergen, 1874 (bij Brill te Leyden); hij was in 1818 te 's Hage geboren.

3) *Brief aan Mr. Groen van Prinsterer* enz., bl. XIII—XX.

4) *E. en V.* 2, 275, 276. — *De zoogen. Middenpartij in de Vaderl. Kerk. Advies* enz., Rotterdam 1866, bl. 9.

5) *E. en V.* 2, 283. Vgl. *De godsdienstige Bewegingen van dezen tijd* enz. Rotterdam 1863; 1ste *Voorl.*, vooral bl. 16 en 28.

„Wij gelooven aan een persoonlijk en dadelijk verband tusschen den levenden Christus en ons; en daarom is Hij ons God en strijden wij voor zijne godheid, omdat dat alles wat wij in Hem hebben verloren gaat, indien Hij een schepsel ware. Ja, het is ons volkomen ondenkbaar, dat men Hem zou kunnen hebben, en Hem toch voor een schepsel houden."

Alzoo niet, omdat die waarheden *waarheden* zijn, streed Saussaye er voor, maar omdat zij onmisbaar schenen voor het geestelijk leven. Indien derhalve het geestelijk leven bestaanbaar zou schijnen met de omhelzing van andere waarheden of met de prediking van andere voorstellingen, dan zou dit ook evengoed zijn, als nu het strijden voor de bovenbedoelde waarheden noodzakelijk scheen. Welke redeneering teruggebracht kan worden tot het beginsel: wat nuttig schijnt voor het geloofsleven, is van belang voor de geloofsleer; het geestelijk leven beslist over de waarde of over de onwaarde van leerstellingen.

Men gevoelt het, bij de verdere toepassing van dat beginsel verliest ook de geschiedenis, ofschoon Saussaye in zijnen strijd tegen Scholten [1]) aan den objectieven grond des Christendoms vasthield en in de feiten geene uitspraken der religieuse conscientie zag, hare waarde, als onmisbaren grondslag van de geloofsleer, en wordt deze, daar het objectieve geestelijk leven kennisbron en norma van beoordeeling is, als van zelf de beschrijving van het subjectieve leven des harten [2]); het geloof wordt onafhankelijk van de wetenschap en, zoo het belang des geloofs dit medebrengt, de wetenschap afhankelijk van het geloof, of van het geestelijk leven.

⁎⁎⁎ Zie het boveng. *Advies*, bl. 22: „De theologie toch moet uit het leven der gemeente ontstaan, niet het leven uit de theologie."

Dat beginsel volgende ijverde hij, op wetenschappelijk terrein, ten sterkste tegen de scheiding van geloof en wetenschap; scheiding is voor beide de dood, scheiding is de eigenlijke nood der Kerk [3]); »de Heilige Geest in de gemeente is de eenige rechter ook in zaken der wetenschap" [4]); geen *Idealisme* van Scholten, maar ook geen *Empirisme* van Opzoomer; eenig en alleen het geestelijk leven, dat de gemeente van den levenden Christus ontvangt.

1) *E.* en *V.*, 3de jaarg., 78, 176, 298, 370, 454; VI, 89, 166, 310, 365, 421. Die *Beoordeeling* verscheen in 1859 bij Kemink en Zoon afzonderlijk.

2) Gunning sprak dit reeds onbewimpeld uit in 1861; zie zijne opmerkingen *over sommige vereischten der hedendaagsche prediking* vóór de *Christelijke toespraken van Kingsley* (Dordrecht bij Braat), bl. 10—13, 18, 26, 35, 40.

3) De *Nood der Kerk*, bl. 28 en v.v.

4) *Open brief aan den Hoogl. Scholten. E.* en *V.* III, 4, 54; Voorrede afz. uitg. *Beoord.* boveng. bl. IV.

Van bemiddeling, in den zin van vereeniging van het onvereenigbare, van verzoening der partijen zonder wegneming van hetgeen haar verdeelt, was de diepdenkende *criticus* afkeerig [1]). Maar elke partij, elke richting had iets goeds; en zelfs onder de hatelijkste namen waren niet zelden kostbare elementen te vinden. Deze nu overnemende, en zelve wat verkeerds was in de eigene partij, richting en zienswijze bestrijdende, alzoo de »hoogere synthesis" zoekende [2]), moesten »wij uit de samenwerking van krachten, uit verschillende »ook uit de moderne" partijen," pogen te komen »tot de ware middenpartij, die daarom boven de partijen staat, omdat zij het middenpunt der waarheid tot haar uitgangspunt heeft: Jezus den Christus, den Middelaar Gods en der menschen" [3]). Vandaar dan ook de preciseering van zijn standpunt: »Ik noem mij naar Christus en beoordeel uit de waarheid, die ik in hem gevonden heb, zoowel de orthodoxe als iedere andere richting" [4]).

De Godgeleerde wetenschap nu verklaart het bestaan der Christelijke Kerk, d. w. z.: »*alles* wat uit het geloof aan Jezus als den Christus sints achttien eeuwen is ontstaan" [5]). Hij stelde »tegenover het fanatisme zijns volks de onmiddellijke, naïve godsvrucht van een rein gemoed, dat opging in liefde tot God en menschen," en droeg mitsdien den Messias-titel [6]).

*** Bij S. was „*Messias*" en „*Zone Gods*" hetzelfde: *Viertal Leerr.* 1874, bl. 22 ofschoon hij zich bleef buigen voor Christus als het vleeschgeworden Woord, dat echter ook zonder de zonde verschenen zou zijn, zoodat hij zijne verschijning dacht als eene noodzakelijke ontplooiing van de goddelijke, menschelijke natuur. Vgl. de boveng. preeken, bl. 82, en de door Bavink aangehaalde passages.

Geloof is »zich bewust worden van hetgeen men in zijn godsdienst bezit, een kennen der dingen waarvan wij leven" [7]). Tusschen het Christelijk en het algemeen religieus bewustzijn is geene klove, geene *solution de continuité;* maar de waarheid, door de Christelijke Gemeente, sluit zich harmonisch aan aan de in de menschelijke conscientie gegeven behoeften.

De menschelijke conscientie: wat is die, volgens Saussaye? Ofschoon hij zelf de stem des gewetens wel eens voor onbedriegelijk verklaarde, en zelfs

1) Ook hierop heeft Dr. Bavinck in zijne doorwrochte studie over Saussaye's Theologie te weinig gelet (Leyden, D. Donner, 1884). — Vgl. zijne voorlezingen over *De Gebondenheid en Vrijheid der Theologische Wetenschap*. Groningen, 1873, bij P. Noordhoff, bl. 8.

2) *E.* en *V.*, 1, 385.

3) *Advies*, bl. 24, 25.

4) *Voorl.*, bl. 11.

5) t. a. p. bl. 16.

6) t. a. p. bl. 17.

7) t. a. p. bl. 19.

de gemeente vermaande, om vertrouwen te hebben »in de *onbedriegelijke* voelhorens des gewetens" [1]), zoo weersprak hij toch in de meermalen aangehaalde voorlezing, als misvatting van zijne voorstelling, alsof de theologie des gewetens het geweten voor onfeilbaar hield, zijne uitspraken als absolute waarheid, maatstaf voor alle waarheid aanzag [2]). Alleen dit beweren, zoo ging hij voort, hare aanhangers:

„Alleen dit beweren wij, dat indien het specifiek-christelijke het volkomen menschelijke is, indien het geloof is het tot zelfbewustzijn gekomen en tot volkomen klaarheid van kennis rijpende religieuse leven, derhalve ook al wat natuurlijk-menschelijk is zijne vervulling vindt in het christelijke en al wat christelijk is zijne voorbereidingen en aankondigingen heeft in het natuurlijk-menschelijke. De menschelijke natuur is ééne profetie van den Christus; en in Christus, den Godmensch, is de menschelijke natuur tot hare waarheid gekomen, zich van haren goddelijken oorsprong en goddelijke bestemming bewust geworden."

Is van deze in anthropologie opgaande theologie de leer aangaande het geweten, aangaande den inwendigen mensch, het beslissende punt, zoo heeft men nauwkeurig te onderzoeken, wat daaronder te verstaan zij. Het geweten nu, leerde haar voortreffelijk orgaan, verkondigt ons de ongenoegzaamheid, de ellende, de ijdelheid der wereld; het zegt ons, dat de Schepper ons tot het pronkstuk zijner Schepping gemaakt heeft; het plaatst ons tegenover den dood, wijst ons op zijnen prikkel, en doet er ons de bitterheid van gevoelen; het verspreidt, in de laatste plaats, »een licht dat niet van de aarde is, op de drie genoemde »openbaringen'' van zichzelven.

„Gel., Gel.! misschien wilt gij niet lijden, maar gelooft het, o! gelooft het: het lijden is onze hoop, het lijden zegt ons dat alles nog niet verloren is. Indien ik verloren ware, zoude ik het wel gevoelen? Indien ik werkelijk dood ware, zoude ik er het besef van hebben? O! juist dat ik zooveel lijde, dat ik al de tegenspraak, alle de teleurstellingen van mijn leven zoo smartelijk gevoel, juist dat zegt mij, dat er eene verlossing bestaat. Juist omdat God mij zijn toorn doet ondervinden, weet ik dat die God niet verre van mij is en dat Hij van nog iets anders dan van toorn tot mij te spreken heeft'' [3]).

Zoo spreekt echter de Christen die gelooft; het Evangelie, niet het geweten, niet de menschheid buiten Christus of buiten het Woord! Geen wonder dan ook, dat Saussaye »de *bron* der kennis'' niet *buiten*, maar *in* den mensch zelven vond. Zijn inwendig leven was wel een chaos, maar den leiddraad tot verklaring daarvan was de ervaring, dat hij alle uit- en inwendige ervaringen met zijnen wil beheerschen moet. Maar die wil is niet vrij; de wil is het *compas*, maar het compas verloor zijne *richting* naar het

1) *Leerredenen* II, 299, Leyden 1862.
2) *Voorl.* bl. 22, en het daar genoemde geschrift over *Het wezen der theologie*, 1868.
3) *Leerred.* 1862 2, 14—20.

Noorden. *Dientengevolge* zoekt de wil zijn wettigen heer, wien hij gehoorzamen kan en door wien hij zal worden vrijgemaakt. De werking van dien wil op het gemoed, juister gezegd haar geheele gebied, dát is »geweten"! [1])

Op dat gebied is echter nóg meer te vinden. De »profetische stem van het geweten'' werd in Israël de »allesbeheerschende grondtoon." In de oudtestamentische geschriften wordt »ons een gemoedswereld ontsloten, die in ons allen bestaat, ook in de heidenwereld, maar die daar door het fatum onderdrukt, hier door den levenden God opgewekt wordt" [2]). Het Woord, dat uit Israël uitging, is »Gods Woord," maar dit staat gelijk met

„de meest ontwikkelde openbaring van het woord, dat, in de conscientiën der menschen gesproken, door de zonde onderdrukt, desniettemin het licht der menschheid gebleven is, en dat in Israël zijne zuiverste en volkomenste uitdrukking heeft gevonden, tot dat het zelf vleesch is geworden?" 3)

Alzoo:

„De Messias is niets anders en kan niet anders zijn dan de Godmensch, God en den mensch en de mensch in God verheerlijkt; het eeuwige Woord, waarin Gods wezen zich volkomen uitdrukt, geworden tot den grond eener menschelijke persoonlijkheid, die daardoor de centrale mensch wordt, die alle menschen trekt, naar wien allen uitgaan, de Zoon des menschen, in wien het beeld Gods, naar en tot hetwelk de mensch geschapen is, volkomen verschenen is en die daardoor even zoowel 's menschen broeder als 's menschen heer is" 4).

Aangezien nu, volgens Saussaye, het geweten vrij wordt, als Christus zijn inhoud wordt [5]), zoo heeft de mensch niets anders te doen dan te luisteren naar de stem der conscientie, waarin God zijn woord sprak; of naar de stem [6]) der ware menschelijke, die tevens de goddelijke natuur is; of den mensch in den mensch te vormen, en alle »zijne kennis te putten uit den zedelijken grond der menschelijke natuur" [7]).

Ziedaar wat het eigenaardige kenmerk is van Saussaye's Godgeleerdheid, en wat hij voor het beginsel der Ethische Theologie uitgaf. Er zijn er, die zich daarom *ethisch* noemen, omdat zij aan de Waarheid een ethisch ka-

1) *Leven en Rigting*, Vier voorl. 1865, bl. 53, 78.

2) t. a. p. 84.

3) t. a. p. 94, 98.

4) t. a. p. 78.

5) Vgl. over dit en andere daarmede in verband staande onderwerpen: zijne eschatologische voorlezingen: *De Toekomst* 1868.

6) Vgl. Saussaye's: *De plaats der theol. Wetenschap* enz.. 1872, bl. 29, 30, 31 en *Aant.* bl. 8. — Dr. J. J. P. Valeton Jr.: *De Israëlietische Letterkunde* enz., 1877. bl. 11; — Dr. P. D. Chantepie de la Saussaye Dz.; *Het belang van de studie der godsdiensten* enz. 1878, bl. 7, 25—29: *„dezelfde goddelijke wet der humaniteit, die in Jezus op aarde, gerealiseerd is, was reeds eeuwen te voren het ideaal der heidensche deugd"*.

7) *Leerred.* 1862, 2: 291, 283.

rakter toekennen. Voor zooverre de dusgenaamde Ethische Theologie, opgetreden tegen het heerschend Intellectualisme en Rationalisme, de overtuiging uitsprak en handhaafde, dat geen dogma eenige *subjectieve* beteekenis heeft, tenzij als vrucht van persoonlijke gemeenschap met den levenden God, zoodat persoonlijk geloofsleven den sleutel geeft tot theologische vaardigheid [1]), doet zij een eisch hooren, die alleszins met het Woord Gods in overeenstemming is en niet verwaarloosd wordt zonder groote schade voor Kerk en Theologie beide; de ware Godgeleerde wordt van God geleerd. Maar voor zooverre zij de bovengenoemde, door Saussaye uitgesprokene grondbeginselen omhelsd, staat zij lijnrecht tegenover de van God geleerde Godgeleerdheid. Het is mij althans niet mogelijk, zulke leerstellingen; hoe goed ook bedoeld en hoe slecht ook begrepen; ofschoon in het mystieke kleed der Duitsche geleerdheid van Schleiermacher en Böhme gehuld, met Vinetiaansche denkbeelden en voorbeelden aantrekkelijk gemaakt, en gepaard met alleszins voortreffelijke opmerkingen, aangrijpende beschrijvingen van Christus' menschelijke grootheid en goddelijke heerlijkheid, kernachtige uitspraken van het Christelijk-vroom gemoed, en lofredenen op den geest van Calvijn en de beginselen der Reformatie; voor Gereformeerde, of Protestantsche, of Bijbelsche, of Christelijke, of Evangelische beginselen aan te zien; zij zijn wezenlijk geene andere dan die de Socratische School gevolgd heeft (vgl. bl. 67 v.v.). Waarschijnlijk zijn ze door het onderwijs van den Groninger Godgeleerde van Oordt, Hoogleeraar te Leyden, die een sterken indruk op Saussaye als student maakte, in zijn gemoed opgenomen. En wij begrijpen volkomen, waarom, bij alle oprechte toegenegenheid en alle gevoel van aantrekking tot de eminente hoofden der Antirevolutionaire partij en tot de beschaafde Orthodoxen, niet alleen uit hunne ontwikkeling, kennis of stand, maar hoofdzakelijk uit hunne ongeveinsde godsvrucht en toewijding aan Christus, immers ook Saussaye's ideaal, te verklaren, er desniettegenstaande in hem, en in allen, die met bewustzijn van hetgeen hem onderscheidde, hem volgden, eene bijwijlen zeer sterk sprekende antipathie, meestentijds eene besliste tegenwerking, altijddoor eene afkeurende kritiek merkbaar was omtrent de methoden of het standpunt, of het werk, of het doel van Groen, en vooral van zijne minder zachtzinnige, en meer doorzettende medewerkers; maar wij begrijpen even goed, dat deze vrienden in die, nooit herroepen en steeds beledene, schoon weinig ontwikkelde, beginselen de kiemen zagen van hetzelfde onkruid, dat zij uitroeien wilden en Saussaye zelf soms zoo doeltreffend bestreed.

1) Vgl. Dr. G. H. Lamers: *Bijdragen op het gebied van Godgeleerdheid en Wijsbegeerte* enz., 1867, bl. 372, en *Nieuwe Bijdr.* 1885, bl. 10.

⁎ Saussaye werd door de laatstbedoelde geestverwanten niet vertrouwd. Zijne beginselen waren, in hunne schatting, kerk ontbindend, leidende tot de moderne theologie, ja tot onttrooning van God en tot vergoding van den mensch. Men zal moeten toestemmen dat de boven letterlijk uitgeschrevene passages wel degelijk voor zulk een oordeel grond boden. Saussaye was ongetwijfeld ter goeder trouw; de verklaring van zijne ergernis over zulke oordeelvellingen ligt alleen daarin dat hij zelf de strekking van zulke beginselen niet doorzag, te minder omdat zij vastgehaakt waren aan, en alzoo ‚betrekkelijk zijn persoon en leven' in groote mate geneutraliseerd werden, door zijne ontwijfelbare gehechtheid aan den Christus, aan de Confessie der Kerk, aan het mystieke leven der geloovigen. En zeker is het geen bewijs van zijne kennis van wat er alzoo in den geloovige kan omgaan, wanneer hij eischt dat men hem, als zijne beginselen zoo gevaarlijk zijn, toch niet langer als broeder erkenne. Dit legde integendeel een goed getuigenis af voor hen die aldus oordeelden. Want vooral in een zoo gestelden geest als Saussaye bezat, kunnen bij alle Christelijke vroomheid des harten beginselen huisvesten die haar met wis verderf bedreigen. Hoe kritisch ook jegens de partijen in Kerk en Staat, zoo onderwierp hij blijkbaar zijne eigene denkbeelden nooit, althans niet genoeg, aan de onmisbare Crisis der logica. En wat aan zijn geloofsleven niet schaadde, dat zou bij anderen kunnen leiden tot eene verwerping van Bijbel en Geschiedenis, van alles wat hem dierbaar boven alles was. — Vgl. omtrent een en ander, zoowel het geschrift zelf, als den Brief aan Groen, dien de tweede uitgaaf voorafging van „*De Nood der Kerk.*"

⁎ Het spreekt wel van zelf dat over den invloed dier Theologie, hetzij ten goede, hetzij ten kwade, nog geen oordeel opgemaakt kan worden.

⁎ Om dit geschrift niet te dik te maken, heb ik afgezien van het oorspronkelijk voornemen, om ook aan te wijzen, in welke betrekking Schleiermacher en Vinet, vooral door Saussaye, tot onze Kerk kwamen te staan (vgl. bl. 43, 94). Dat hij in Schleiermacher een baanbreker eerde van de door hem gevolgde richting behoeft geen betoog 1), en dat hij in Vinet 2) de heilzame correctuur van Schleiermacher's zwakheden zag, veronderstellen wij als bekend, terwijl hij in beider uitgangspunten de zijne openlijk eerde. Maar wat ik wilde uitgemaakt zien, is de vraag of hij niet veeleer eene *zelfstandige* verschijning is van denzelfden geest, die Schleiermacher en Vinet voortbracht, van den in het laatst der voorgaande en in het begin dezer eeuw algemeen heerschenden geest, den geest die, bij identifieering van godheid en menschheid, in de menschelijke natuur als zoodanig de b r o n onzer persoonlijke kennis stelde, die, in 't algemeen, den naam draagt van *Humaniteit?* 3)

⁎ Vgl. over de genoemde Theologie, — behalve de geschriften van Saussaye zelven zooals de bovengenoemde, en de nog niet genoemde als: *Temoignages contre l'Esprit du Siècle* (1852); zijne *Bijbelstudieën* (verklaring van de Hebreeën) met het *Bijblad* (1860—63); zijne *Deux Discours* (1862) en *Vertroostingen* (1872); zijn *Woord van Toelichting* (1859); *Viertal Leerredenen* (1874); *Het Protestantisme als politiek beginsel* (1871); — *Gedachten over het wezen en de behoeften der Kerk* 1855; *La Crise religieuse en Hollande* (1860); *Protestantsche Bijdragen; Leerred. over het Evang. v. Johannes;* — ook de geschriften van zijnen dankbaren leerling J. H. Gunning Jr., vooral diens *Rede: Het Kruis de Waarheid voor Wetenschap en Kerk,* 1882, bl. 8 en 21; Voorts: *Sepp* in het meermalen aangehaalde werk; *De Gids* 1860; *De Theolo-*

1) Vgl. ten overvloede *E.* en *V.*, V, 353. *De godsd. bewegingen*, bl. 179.

2) t. a. p. 186.

3) Vgl. over de verhouding van *Christendom en Humaniteit:* de verhandeling onder dien titel van Dr. Cramer, Amsterdam 1871.

gie der bemiddeling enz., Groningen bij P. Noordhoff, 1860; *Theol. Tijdschrift*, 1868, '74; *Waarh. in Liefde*, '67; *Geloof en Vrijheid*, '68, '74; *Het Ethisch beginsel der Theologie*, door J. H. Gunning Jr. en P. D. Chantepie de la Saussaye Dz.. 1877; in 't algemeen het *Theologisch Tijdschrift* onder redactie van Dr. P. D. Chantepie de la Saussaye Dz. en Dr. J. J. P. Valeton Jr.; de *toespraken* van den laatstgenoemden bij de opening zijner lessen; *Waarheid en Vrede*, Oct. '78; en *Nieuwe Bijdragen op het gebied van Godgeleerdheid en Wijsbegeerte* door Dr. Cramer en Dr. Lamers *), bl. 11, 1, bl. 125 en 245; V, 1, bl. 10, 21.

Na de *Ethische Theologie*, die in lateren tijd verscheidene leerstoelen zou innemen, in hare grondbeginselen gadegeslagen te hebben, zijn wij verplicht een blik te slaan op den toestand van het toenmalige *Theologisch Onderwijs* aan onze Universiteiten. Wij sluiten ons daartoe aan bij de karakteriseering, die de besprokene geleerde er van gaf [1]), Hij onderscheidde eene *humanistische*, eene *theologisch-idealistische*, en eene *empiristisch-sceptische* School.

Onder de eerste verstond hij de *Groninger*, wier leer hij, zonder eenige afkeuring (ofschoon hij bij de teekening van de volgende scholen, wel een ongunstig oordeel uitsprak) aldus kenschetste:

„Zij is humanistisch in zooverre zij van methaphysica (bovennatuurkunde) niets wil weten, de metaphysische zijde der godsdienst miskent, het erkennen der objectieve waarheid voor onmogelijk houdt, of althans voor praktisch onvruchtbaar. Haar uitgangspunt dus is de mensch; haar streven: kennis van den mensch zooals hij zich voordoet; haar onderstelling: dat het menschelijk ideaal, in ieders ziel gegraveerd, slechts behoeft erkend te worden om te worden verwezenlijkt. Haar voorganger in dezen is Socrates; haar Christus een Socrates in verhoogden (gepotentieerden) vorm, schoon zij gaarne erkent dat deze volmaaktheid in Christus niet te verklaren is uit de menschelijke ontwikkeling en dus aan het voorbestaan van Christus streng vasthoudt...."

Voor de breedvoerige beschrijving van die richting verwijzende naar bl. 73—85, zullen wij Saussaye's oordeel over de *tweede*, en over de *derde* aan onze beschrijving laten voorafgaan.

De *theologisch-idealistische*, ofschoon praktisch neerkomende op de oude rationalistische drieheid van God, deugd en onsterfelijkheid, beleed evenwel hoogen eerbied voor den speculatieven arbeid der Christelijke Kerk, en erkende de logische ontwikkeling van het dogma in haar recht, in hare waarheid tegenover de ketters. Zij scheidde het dogma echter van het feit. Het kwam bij haar niet tot het rechte begrip van de vleeschwording des Woords. In de gehechtheid aan de leerstukken der Kerk zag zij dan ook niets anders dan een onredelijk hangen aan verouderde uitdrukkingen en onbegrepen leerstellingen. Zoo die School tot meerderen zedelijken ernst kwam, t.w.

1) *Ernst en Vrede*, III, 7 v.v.

*) Men wachtte zich evenwel dit geleerd en scherpzinnig vriendenpaar voor professoren te houden, die van Saussaye's eigenaardige gevoelens professie doen.

zoo zij de wetenschap meer in betrekking tot en afhankelijk van het leven stellen mocht, zoo zij kwam tot de rechte waardeering van het begrip der zedelijke vrijheid, en daarmede van het dogma der Schepping, waarvan dat der vleeschwording des Woords afhangt (altijd volgens Saussaye!), dan zouden er naar zijn inzien elementen in haar gevonden worden, die der ware wetenschap bevorderlijk en der Kerk heilzaam zouden zijn.

De *derde* School, die der *empiristisch-sceptische*, veroordeelde alle inmenging van godsdienst op de werkzaamheid der andere vermogens als een ingrijpen op een vreemd gebied. De mensch toch openbaart zich in vele levenssferen. Of deze een gemeenschappelijk middenpunt hebben, die vraag is, als gelegen buiten het gebied der ervaring, voor ons niet op te lossen. Op het gebied van godsdienst is het Christendom de belangrijkste verschijning, maar de waarheid van zijn oorsprong valt niet te bewijzen; zoodat ons alle objectiviteit ontbreekt, en een volkomen scepticisme heerschen moet. —

Het optreden van Strauss [1]), dat in de Theologische wereld van Utrecht, gelijk wij zagen, tot apologetische studiën prikkelde en den stoot gaf tot de stichting van de *Apologetisch-kritische* School, waarin die van Heringa-Vinke zou overgaan, had in *Scholten*, ofschoon ook een leerling van Utrecht [2]), geen vrees verwekt, dat daardoor de rechtmatige eerbied voor het Christendom groote schade lijden zou. Althans in 1840, bij de aanvaarding van het Theologisch, maar door Theologanten niet gebruikt Professoraat te Franeker verklaarde hij [3]), dat hij zich, vooral nadat Strauss Christus gehuldigd had als het onovertroffen en onovertrefbaar genie op godsdienstig gebied, over de Mythische Interpretatie der Evangelische Geschiedenis niet bijzonder ongerust maakte. Veeleer moest het Docetisme bestreden worden, waaronder hij de orthodoxe voorstelling van Christus' godheid verstond, en prees hij zich zelven en anderen gelukkig, wien God geopenbaard was in den persoon van Christus, het volmaakte beeld der menschheid, *zoodat Hij niet boven de wolken gezocht moet worden* [4]).

De laatste woorden zijn eene aanhaling uit Calvijn op 1 Tim. 1 : 5. Leest gij haar in haar verband, dan ontdekt gij terstond, dat Scholten haar een anderen zin gaf, dan Calvijn ooit bedoeld had. Maar ziedaar dan

1) Vgl. boven bl. 282 en *Jaarb. v. Wet. Theol.* VIII, 3, 662.

2) Vgl. bl. 58. Hij was geboren te Harderwijk in 1811 (17 Aug.), reeds in '28 student te Utrecht, en in '35 Doctor in de Godgeleerdheid.

3) *Oratio de vitando in Jesu Christi historia interpretanda docetismo, nobili, ad rem Christianam promovendam, hodiernae theologiae munere.*

4) t. a. p., p. 27: „O nos felices, quibus in Christi personâ, humanitatis imagine perfectâ, Deus patefit, *ne supra nubes fit quaerendus.*"

ook de, na zijn optreden te Leyden, eerst als buitengewoon Hoogleeraar (in 1845), tot zijnen dood, toe [1]) volgehouden taktiek van den buitengewoon-begaafden en invloedrijken man. Onder een schier verpletterend beroep op de leer der Hervormde Kerk, inzonderheid op de uitspraken van hare groote leeraars, alsof hunne leer die der Kerk ware [2]), bood hij eene gansch andere leer aan; en welke veranderingen zijne opinie's ook ondergingen op dogmatisch en kritisch gebied, zich voegende naar den gang der stoutste ontkenningen in Duitschland: — »onder de vlag en naam van *grondbeginselen der Hervormde Kerkleer* (gelijk da Costa [3]) reeds spoedig opgemerkt heeft) werd" door hem »een zamenstel van leeringen ingevoerd, waarbij van de groote waarheden door Hervormers en Hervormden in de belijdenis van hun geloof uit Gods Woord opgenomen niets meer overig blijft dan een onbeteekenende en begoochelende klank."

Heeft hij door zulk een bedrog, dat, naar wij hopen, aan verstandelijke blindheid toegeschreven moet worden, aan de zedelijkheid op het gebied der wetenschappelijke Godgeleerdheid en des kerkelijken levens onberekenbare schade veroorzaakt, ook de levende mannen, die hem bestreden, of die hij bestreed, hebben steeds en luide geklaagd over soortgelijke taktiek; hij nam steeds den schijn aan, alsof *hij* met de wetenschap, die hem ten dienste, stond, voor het Christendom en de Gereformeerde dogmatiek in de bres sprong vooral tegenover hen die algemeen als Gereformeerde verdedigers van de Waarheid bekend waren; en er was geene wetenschap, dan die hij voor de wetenschap hield, dan die hij bezat. Opzoomer, in 1846, stond buiten het Christendom; da Costa was een Joodsche Chiliast; Groen een Arminiaan; Oosterzee en Doedes, nu wat waren zij? »*Theologasters*"; anders niet.

*** Zeer te pas herhaalde Groen in *De Nederlander* van 28 Januari 1854, wat hij reeds in 1848 geschreven had: „Ik meende dat er tweederlei rigting in de wetenschap bestond; de eene welke, als Rationalisme en Neologie, in de menigvuldigheid van kleur en schakering, tegen de waarheden welke ons dierbaar zijn gerigt is; de andere, welke de eenzelvigheid des Christelijken geloofs, in de verscheidenheid der kerkbegrippen, als grondslag van echte Godgeleerdheid, als voorwaarde en begin van wezenlijken vooruitgang, belijdt. Het denkbeeld der tegenpartij is meer eenvoudig. *Wetenschappelijk is de kennis van elk die met haar eensgezind is:* het weten der overigen mag geen wetenschap worden genaamd. Maar hebt ge dan alle geschriften die uwe stellingen weêrspreken, op den index en uwe tegenstanders allen op de lijst der onkundigen gebragt? De Christenheid heeft onlangs het verlies van twee mannen betreurd, die men gewoon was onder de godgeleerden te tellen; was *Vinet*, was *Chalmers*, omdat hij van uwe theolo-

1) Den 14den Juli 1881 gaf hij zijn laatste collegie; hij stierf bijna vier jaren later: den 1sten April 1885.

2) Vgl. *Ned.* N°. 1087, en *Jaarb. v. Wetensch. Theol.*, IX, 470, waar alleszins juist het tegendeel geleerd wordt.

3) *Nalezing* op zijnen Paulus 1850; vgl. *Br. v. d. C.* 2, 160 en 52; *Ned.* N°. 1102.

gie een afkeer zou gehad hebben, geen theologant? Ook *Gaussen*, ook *Merle d'Aubigné* niet? Gij hebt misschien aan de diepzinnigheid en omvang der Duitsche studiën behoefte; maar zijn dan alleen *Bohr*, *Gesenius* en *Bretschneider*, *Strauss* en *Bauer* wetenschappelijke mannen, geen *Hengstenberg*, geen *Tholuck*, geen *Sartorius*, geen *Stier*? Ik acht ernstige weêrlegging overtollig, wanneer men eigen wetenschap alleen voor *de* wetenschap, alleen geloofsverwanten voor bevoegde regters, en de verloochening van de Kerkleer als het onmisbare werk van Godgeleerdheid en van noemenswaardige studiën houdt".

Daarbij maakte zich van hem, bij de tegenspraak die hij ondervond, eene verbittering en woede meester, die hem deed spreken alsof hij aller meester en aller zielen corrector was, en alsof vertrappen de beste weg was om te overtuigen. 't Is schier ongelooflijk, dat iemand die Christus eerde als het volmaakte ideaal der menschheid, zoo inhumaan alle aanzienlijke, alle verdienstelijke, alle groote mannen van zijnen tijd behandelen kon, wier grootste misdaad bestond in het feit dat ze hem dorsten weêrstaan. Niemand heeft meer dan hij de Kerk en de wetenschap vergiftigd door een haat, dien wij theologischen haat zouden noemen, indien hij niet veeleer het gevolg was van gebrek aan die waarheidsliefde en nederigheid, die iederen onderzoeker betamen.

*** Ter nadere kenschetsing volge hier Groen's *Naricht* (*Ned.* v. 13 Febr. '54):

„Derhalve; de hoogleeraar herhaalt de beschuldiging, beantwoordt mijn eersten brief niet; verklaart dat *da Costa* de quaestie *niet heeft begrepen*, en terwijl ik telkens, op straf van oneerlijkverklaring, met noodeloozen aandrang, tot plaatsing zijner argumentatiën in *de Nederlander* verzocht word, blijven ook die stukken welke regtstreeks ter ontzenuwing van zijn betoog strekken; blijven, ook na den door mij gegeven wenk, zoowel mijne brieven als de verklaring van den heer *da Costa*, aan de lezers van *de Morgenster* onbekend.

Ik meen hieruit te mogen afleiden dat het den hoogleeraar om het *laatste woord*, om een *schijnbaren triumf* en om *beleedigen zonder dat tegenspraak worde gehoord*, te doen is

Ook thans heet het, in den laatstelijk ontvangen brief dat ik *Schelling* een *regtzinnig Christen* (en nog wel, zoo als de hoogleeraar er onmiddellijk bijvoegt, *„kerkelijk-regtzinnig!!!"*) genoemd heb.

Ook thans wordt mijne algemeene aanmerking omtrent de onmogelijkheid om, te midden van naamlooze verguizing, zich voor elk woord van een couranten-artikel verantwoordelijk te stellen, voorgedragen als schuldbelijden, als inroepen van de sparende grootmoedigheid van den hoogleeraar, *die nu wel verpligt is de debatten met mij voorgesloten te houden.*

Ook thans is er een hooghartig smalen op den Correspondent van *de Nederlander*, den *theologaster*.

Ook thans wordt telkens het verwijt of de verdenking van *oneerlijkheid* herhaald.

En ook thans weder heb ik mij verwonderd over dergelijk een toon; waartoe, zoover ik mij herinner, in *mijne* bestrijding van den hoogleeraar nooit eenige aanleiding geweest is. Zou het ook kunnen zijn dat ik, wegens vriendschaps-betrekking, gestraft werd voor hetgeen een ander verrigt heeft, en is welligt deze felheid uit den aard der

beschuldiging die tegen den hoogleeraar door *da Costa* ingebragt is, en waarin ook van *oneerlijkheid* en *onzedelijkheid* gewag gemaakt werd, verklaarbaar?

Inderdaad deze aanklagt is sedert twintig jaren gerigt tegen allen die, door het behoud van benamingen, bij verloochening van hetgeen daaronder verstaan wordt, de Gemeente in den waan brengen als of enkel ontwikkeling en vooruitgang, niet ter zijdestelling der grondslagen van de kerkgemeenschap, bedoeld wierd.

Maar deze aanklagt is door de onderstelling van een *bewusteloos* plegen verzacht.

Dit schreef *da Costa*.

Dit werd ook in *de Nederlander* bij de aanhaling op den voorgrond gesteld.

Dit hield ik steeds, ook sprekende in de tweede kamer over de hoogleeraren in de Godgeleerdheid, in het oog.

Eene aanklagt, aldus tegen het geheele systema geformuleerd, en waarbij het karakter dergenen tegen wie zij ingebragt is, zooveel mogelijk gespaard werd, is niet met een *telkens herhalen van persoonlijken hoon* vergelijkbaar.

Het is niet genoeg te strijden met open vizier; de wapenen moeten gelijk zijn. Verzwijging en misvorming van hetgeen ik gezegd heb, hoon en beschimping wegens hetgeen ik, naar het oordeel van den hoogleeraar bedoeld heb, zijn middelen waarvan ik mij het gebruik, ook niet volgens het regt van wedervergelding, vergun.

Ik zou niet ongaarne de nadere beschouwingen van den hoogleeraar uitgelokt hebben, niet over wetenschappelijke Godgeleerdheid (een terrein waarop ik steeds mijne onbevoegdheid erkend heb), maar omtrent die punten wier beoordeeling aan den meest eenvoudigen Christen, onder verwijzing naar den Bijbel, vergund en opgelegd is. Doch ik wil mij noch verdedigen met wapens die ik afkeur, noch weerloos bloot stellen aan dergelijke polemiek.

Evenwel zal de gewigtige vraag niet worden vergeten omtrent de bevoegdheid van elk geloovig lid der Gemeente om de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek aan de belijdenis der kerk en bovenal aan de H. Schrift ter toetse te brengen. Hiertoe zal overvloedig aanleiding bestaan. Geen regtstreeksche voortzetting der discussie met den hoogleeraar *Scholten* is noodig geweest om, na de herhaling zijner bezwaren, telkens in woord en schrift het verwijt te wederleggen dat ik, op het voorbeeld der *Arminianen*, de beslissing van het Gouvernement in Godgeleerde geschilpunten begeer en, als voorstander van *de onveranderlijkheid der kerkleer*, in den zin en geest der *Roomsch-Catholieken*, het onvoorwaardelijk gezag der H. Schriften misken.

Misschien, ware ik vollediger met de antecedenten van den hoogleeraar bekend geweest, ik zou, reeds vroeger, hebben begrepen dat de wensch om bij *algemeene beginselen* te blijven, wanneer daarin door de tegenpartij niet gedeeld wordt, geenszins tegen *personele quaestien* en *onwaardige bejegening* in veiligheid stelt.

*** Vgl. zijn strijd tegen *Nieuwenhuis*, *Koenen* en *Opzoomer;* vooral de wederlegging door dezen laatsten in '46 in het licht gezonden. *De Morgenster*, uit den aanvang van 1854, en daartegenover *de Nederlander* van die dagen, N°. 1084, '87, '91, '94, '97, 1102, '3, '4, '15, '17 enz. *De Leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld*, 1ste uitg., 1848, *Voorrede*, waarin hij Groen en da Costa afstrafte; 2de en 3de uitg., 1850 en 1855, *Voorreden*, waarin hij de mannen van *Ernst en Vrede* als heterodox uitmonsterde; 4de uitg., 1861, *Voorrede*, waarin hij niet alleen *Saussaye* 1), die zich verstout had hem te beoordeelen, maar ook *Hofstede de Groot* 2), die dezelfde ongerechtigheid bedreven had, op eene onbetamelijke manier

1) *Beoordeeling van het werk van Dr. J. H. Scholten*, Utrecht 1859, overgedrukt uit *Ernst en Vrede* 1857—1858.

2) *Beantwoording van J. H. Scholten*, Gron. 1859.

terecht wees. Evenwel was hij verblijd, dat „de nieuwere denkbeelden", in weerwil van groote sympathie voor de orthodoxe partij, op een der meestverklaarde tegenstanders van de „Leidsche School", op Saussaye, zulk eene groote macht uitoefenden, als hij meende aangewezen te hebben. Maar met betrekking tot Hofstede de Groot bedroefde het hem, „dat de moedige handhaver der evangelische vrijheid van voor dezen, die tegen „bijbeldienst" waarschuwde en den stouten sprong uit den bijbel in het evangelie" waagde", er toen niet ver van af was, „om de bank der beschuldigden, waarop hij vroeger zat, te verlaten en plaats te nemen onder de beschuldigers, en zelf jagt te maken op ketterijen, waaraan in de verte niet eens gedacht werd."

Vgl. ook Dr. van Oosterzee in de *Jaarb.* VIII, 717. Diens beschouwing van Scholten's werk zag ook afzonderlijk het licht in 1851. Nadat Scholten die beoordeeling op zijne beurt beoordeeld 1) had. Scholten was daarom zoo boos op van Oosterzee, omdat deze den spijker op den kop geslagen had: zijn werk toch was noch Gereformeerd noch Schriftuurlijk; dus werd van Oosterzee voorgesteld als prediker van eene *pseudo-orthodoxie!* — Vgl. v. Oosterzee: *Uit mijn Levensboek*, bl. 67—70.

Da Costa had, behalve in onderscheidene boven aangeduide geschriften, eerst in *De Heraut,* daarna in een afzonderlijk geschrift, ontdekt, *wat er door de theologische faculteit te Leyden alzoo geleerd en geleverd wordt* (1857); Scholten diende hem echter eene *Terechtwijzing* 2) toe, waarvan het slot regelen als deze bevat: »Hard moge het hem gevallen zijn, te hebben moeten vernemen, dat.... ook de Minister van Reenen, door aan den Koning niet een geestverwant van da Costa, maar Dr. J. J. Prins voor te dragen, getoond heeft van da Costa en de zijnen geen heil voor Kerk of Staat te verwachten, maar dit alles geeft hem nog geene vrijheid om ter eere van God onwaarheid te schrijven, en eene reeks van achtbare mannen zwart te maken bij eene menigte, die hen òf uit hun onderwijs en hunne schriften niet kent, òf van da Costa's methode van overvragen en het verlof door hem zelven gegeven tot afdingen nog onkundig bleef.... Zoolang echter da Costa, hoezeer Christen in naam, en beginsel, ik zeg niet Israëliet, maar Jood blijft, is er van zijne bekeering, evenmin als van die der Jodenchristenen in Paulus' tijd, iets anders te verwachten, dan dat hij zal voortgaan met aan de overige Christenen de vrijheid te betwisten, die in Christus is, en allen redelijken voortgang en ontwikkeling op het gebied der godsdienst, als ongeloof en opstand tegen God te brandmerken..." Op waardige wijze antwoordde da Costa in een Brief 3) aan Scholten, dien hij wees op het onvermijdelijke einde, bij volharding op den betreden weg, t.w. van onbewimpelde verwerping van het geheele Christendom! — Vgl. *Br. v. d. C.* 111, 94--96.

⁂ Over Scholten's *Historische Kritiek* en *Wijsbegeerte* hebben wij later te spreken

1) Te Leyden bij Engels, 1851
2) Leyden, 1857.
3) Amsterdam, H. de Hoogh, 1857.

hier vermelden wij nog maar alleen: „*De Theologie van Pr. J. H. Scholten getoetst* door D. S. Gorter, Doopsgezind Leeraar te Balk, Groningen bij J. B. Wolters, 1858.

In den grond steeds de alleszins verwerpelijke meening toegedaan, dat de mensch van nature de ware godsdienst in beginsel bezit, werd het *Christelijk Hervormd Kerkgeloof* niets anders dan de openbaring bij uitnemendheid, van het aangeboren godsdienstig gevoel; de *Christus* de openbaring van Gods heilsplan dat, uit kracht van de wezenlijke eenheid der goddelijke en der menschelijke natuur, eigenlijk niets meer was dan de ontwikkeling van de menschheid; de *praedestinatie* zedelijk determinisme; het *feit* voertuig en kleed van denkbeelden; de zaligmaking van iederen mensch noodzakelijk enz.

⁎ In eenige stellingen 1) heeft de Hoogleeraar zelf zijne grondbeginselen in de voorrede van den vierden Druk saamgevat, waarvan ik, ter staving mijner kenschetsing, enkele afschrijf:

„4. De Christelijke Godsdienst is de Godsdienst, die, he menschelijk geslacht oorspronkelijk ingeschapen, onder Israël ontwikkeld en voorbereid, in Jezus Christus vervuld is."

„5. De mensch, als zoodanig, behoeft voor de kennis van God geene bovennatuurlijke openbaring. De Godsdienst behoort tot het wezen der menschelijke natuur."

„8. In J. C., Gods en 's menschen zoon, staan goddelijk en menschelijk, goddelijke openbaring en menschelijke kennis, niet als vreemde magten tegen elkander over. Voor Jezus bestond er geene bovennatuurlijke Godskennis, geene wet, geen mysterie, maar in de volkomenheid van zijn godsdienstig leven openbaarde zich de hoogste adel der menschelijke natuur."

„16. Het wezen der Godsdienst, gegrond in de bewustheid van 's menschen geheele afhankelijkheid van God, openbaart zich in vrijwillige onderwerping van den menschelijken wil aan God."

„18. De ware vrijheid is het vermogen van den geest om de zinnelijke egoïstische natuurdrift te beheerschen, en is, als zoodanig, den mensch potentiëel eigen, zonder daarom bij iederen mensch òf reeds òf in dezelfde mate tot werkelijkheid te zijn gekomen" 2).

„19. De zedelijke vrijheid wordt, op den hoogsten trap der menschelijke ontwikkeling, zedelijke noodzakelijkheid, of de zedelijke onmogelijkheid om te zondigen."

„24. De leer der praedestinatie, opgevat in hare ware beteekenis en strekking, bevat de uitdrukking van des Christens geloof aan de onbelemmerde trapswijze voortgaande verwezenlijking van het eeuwige Godsplan onder het menschelijk geslacht. Zij veronderstelt, in weerwil van het tijdelijk bestaan der zonde, de onverdelgbaarheid des goddelijken levens in den mensch, de algenoegzame kracht van Christus den Verlosser en de onweërstaanbare magt der waarheid en des geestes; zij erkent in de werkelijkheid des godsdienstigen levens, of in het geloof, eene roeping Gods, en waarborgt, terwijl zij de eindelooze voortduring der zonde onmogelijk stelt, de zegepraal van het godsrijk, zoowel in den enkelen mensch als in het menschelijk geslacht."

1) Vgl. ook de *Dogmatices Christianae initia*, *Editio seum da*, Leijden en Leipzig MDCCCLVIII.

2) Vgl. over dit punt zijn boek: „*De vrije wil.*" En daaromtrent: *Dr. Koorders, ver het Determinisme van de Leidsche School*, 1859.

De verschijning van zulk een »*gereformeerde*" Hoogleeraar beteekende, dat de vraag naar en het besef van het recht der Gereformeerde Theologie van groote beteekenis geworden was. Maar de invloed van den als een engel des lichts verschenen verderver zijner leerlingen en verklager mijner broederen was mede dientengevolge zéér groot. Hij stichtte eene School, die met groote geestdrift zich aan zijne leiding overgaf; van Leyden, den roem der Hoogescholen, was hij de glorie; de kweekelingen van zijne godgeleerdheid, vele in getal, werden, voor een groot deel, ook mannen van name op het gebied der Wijsbegeerte, der Letteren, der Kerk. Aan de heerschappij van de halfslachtigheden van de liberale godgeleerdheid, waaruit hij zelf voortgekomen was, maakte hij een einde, maar het ontwakend geweten van velen die begonnen te beseffen dat de verkondiging, onder den Christelijken, Protestantschen, Gereformeerden naam, van stellingen, die met de historische beteekenis van die namen in strijd zijn, tot het rijk der duisternis behoort, heeft hij weêr in slaap weten te wiegen, en hun haat jegens de Protestanten, die immers zelve verre van zuiver waren, aangevuurd en geleid tot aan zijnen dood toe, zoo zelfs, dat die personen, grootendeels althans, zich in positie stelden als de beste, zoo niet als de ware Christenen, Protestanten, Gereformeerden! De orthodoxe theologie noodigde Scholten tot zelfherziening en zelfverweer. Ongetwijfeld had ook zij hare leemten en gebreken; maar zij had toch de waarheid aan hare zijde. Vele hoogst voortreffelijke stukken hebben wij dientengevolge ontvangen [1]). De Apologetisch-kritische school bleef zich wezenlijk en hoofdzakelijk bepalen bij de verdediging van de historische en metaphysische grondslagen der Christelijke geloofsleer. Evenwel ondanks hare veelzijdige bekwaamheden en talenten kon zij, die zich tegen Strauss en Tübingen, tegen Scholten en tegen Opzoomer, gezwegen van kleinere vijanden, te handhaven had, moeilijk verder gaan. De dogmaticus, die eene echt-gereformeerd Theologie als vrucht des Geestes naar de behoefte dezes tijds geeft, zou op veler dankbaarheid rekenen mogen. Daarentegen is het steeds meer en meer gebleken, dat Scholten eigenlijk eene gansch andere Theologie heeft geleverd dan hij beweerde, en alzoo niet te vertrouwen was; terwijl velen toch Christenen en Hervormden wilden blijven. Reeds in 1857 merkte da Costa, dat het crediet der Meybooms en der Scholtens hier te lande zichtbaar afnam. Men merkte dat hij, die »voor

1) Vgl. *Jaarb. van Wetensch. Theol.* VIII, 524, 717; IX, 461; J. J. van Toorenenbergen: *Bijdragen tot de verklaring, toetsing en ontwikkeling van de Leer der Hervormde Kerk* enz. [*Eerste Afl.* 1852 (Vgl. *E.* en *Vr.* 1, 74); ze werden tot veler blijdschap ook voltooid;] de reeds genoemde recensie van Saussaye; andere geschriften van Saussaye, en voorts de werken van Doedes, van Oosterzee; enz.

zich den *empirisch-speculatieven* weg betrad, alles weg speculeerde, waarop zelfs de Groningers nog prijs stelden, en geen vruchtbaarder empirie huldigde dan de man, dien hij als zoo onwetenschappelijk aan de kaak gesteld had, t.w. zijn ambtgenoot Mr. Opzoomer, met wien hij, ook bij alle verschil van methode, onder het volgen van al de kameleontische veranderingen der zichzelve bewierookende Duitsche negatieve kritiek, in het bestrijden van het Bijbelsch Christendom een alleszins geducht bondgenootschap aanging."

*** In 1860 hield Scholten op het voorbeeld van den Tübinger Hoogleeraar Baur: „*Das Christenthum* und die Christliche Kirche der drei Ersten Jahrhunderte, nog vast aan het feit der werkelijke opstanding van Jezus, en hij zou dat blijven doen, „zoolang tegen de gemaakte zwarigheden het nog door niemand opgelost psychologisch wonder blijft overstaan, dat, . . . die apostelen en vele andere tijdgenooten zouden geloofd hebben, den levenden Heer na zijnen dood gezien te hebben, zonder dat er iets objectiefs te zien geweest was, en zoolang wij de plotselinge overgang van de ergernis des kruises . . . . tot de vaste overtuiging, dat hij, de gekruisigde, de eeuwig levende, in den hemel verheerlijkte Zoon Gods was, een historisch psychologisch raadsel blijft, indien er tusschen het sterven van den Heer en de eerste apostolische evangelieprediking niets is voorgevallen, waardoor die ergernis werd waargenomen." 1)

Op de tweede afbrekende School van dezen tijd zullen wij dan nu onze aandacht moeten vestigen.

Het Rationalisme was, gelijk we gezien hebben, gansch verdord. De wijsbegeerte van Hegel trok den praktischen en nuchteren Nederlander volstrekt niet aan.

Mr. J. Bakker Korff was (vgl. bl. 346) evenwel een Hegeliaan van de rechterzijde. Naar zijn oordeel verdedigde Hegel »met hand en tand de dogma's der Christelijke leer; de zondenval, de wedergeboorte, de verzoening en verlossing zijn bij hem geen ijdele klanken; het leerstuk der goddelijke drieëenheid staat bij hem vast en daarmede dan ook de godheid van Jezus Christus, zonder welke alle speculative wijsbegeerte wegvalt." Voor de wijsbegeerte in Hegeliaanschen zin, als »weten van het weten, verstand van het verstand, kennis van de kennis" nam hij het op tegen Doedes, dien hij beschuldigde van miskenning van de wijsbegeerte, maar ook tegen het weten van de moderne theologie, als een niet-weten. Het in gelijken geest door *Marheineke* geschreven *Leerboek des Christelijken geloofs en levens* werd door hem vertaald en in de Voorrede hoogelijk geprezen. Met Groen meende hij op denzelfden bodem te staan; Kerk en Staat stonden over en weêr in dezelfde verhouding als geloof en leven. Er waren echter nog al eenige gewichtige verschilpunten over de verhouding van den Koning tot

1) *Voorrede L. d. H. K.*, 4den druk, Voorr. bl. XXX. *Het Evangelie naar Johannes*. Leyden 1864, *Voorrede*.

de Constitutie. Op de partij, die vooral in 1853 de absolute monarchie van Oranje wilde, oefende hij grooten invloed uit, maar een zeer geringen op het wijsgeerig denken van tijdgenooten.

*** Behalve het *Goudsch Kronijkske met den toetssteen* (Gouda 1850, en volgende jaren) en het bovengenoemde Leerboek — over zijne geschriften betrekkelijk de *Grondwet* en de *Rechterlijke Macht* kunnen wij gevoegelijk zwijgen — leze men: Zijne *Voorrede* van zijne vertaling van *Erdmann's Voorlezingen over Gelooven en Weten*, 's Hage, 1846, en *De Goddelijke Drieëenheid*, *het fondament des Christendoms*, enz. Utrecht, 1862. Vgl. *Godgel. Bijdragen*, 1861. No. 10.

Een ander wijsgeer zou grooten invloed uitoefenen op Nederland. Het *Panentheïsme* [1]) van Karl Christian Friedrich Krause, heeft door Mr. C. W. Opzoomer onberekenbaar veel schade aan de waarheid en dus aan de ware Godsdienst toegebracht.

Opzoomer behoort tot de polemische naturen. Reeds vroeg dorst hij mannen [2]) aan te vallen, die verre boven hem stonden in aanzien en wetenschap, en zich zelven te houden voor een toonbeeld van Spinoza's kalmte en rust. Groote talenten; een helder hoofd, een eerlijk gemoed, een uitgebreide wetenschap; rustelooze inspanning, veelzijdige studie en een levendig besef van wat hij was, zou hij ten dienste stellen van de *Wijsbegeerte der Ervaring.*

Krause vond in hem een vurigen aanhanger. Met godsdienstige gevoelens vervuld, zag hij in diens systeem, dat God geest en natuur beide is, geen strijd met het Christendom, ofschoon hij stellig niet zoover ging als een Hoogleeraar in de Wijsbegeerte, Dr. J. Nieuwenhuis, die in Krause een wegbereider tot Christus zag. Na nu voor die Wijsbegeerte, zelfs tegen Scholten [3]) opgetreden te zijn, die hem echter toen reeds deed zeggen, dat bidden om iets te vragen ongerijmd is, dat de zondeloosheid van Jezus wijsgeerig onverdedigbaar is, dat Jezus niet de eenige weg is om tot God te komen, bracht hij, het Hoogleeraarsambt te Utrecht, in 1846, aanvaardende met eene redevoering over de Wijsbegeerte als den mensch met zich zelven verzoenende, de heerschende Godgeleerdheid in rep en roer [4]). Gelooven en

1) Vgl. *Bartholmèss*, Oordeelkundige geschiedenis van de Godsdienstleer der Nieuwere Wijsbegeerte, Utrecht, 1863; 2, 173, — of *Doedes*, Inleiding tot de Leer van God, 1870, bl. 76.

2) *da Costa* natuurlijk; maar ook *v. Oosterzee*, wiens „gevoelsleer" hij beoordeelde (*Gids*, '45, en Amsterdam, '46); maar zelfs *Scholten*, wiens *leer over Vader*, *Zoon en H. Geest* hij kritiseerde, Leijden 1846.

3) Vgl. *over het Godsbegrip van Krause;* Scholten aan Nieuwenhuis, Leiden, 1846. — Vgl. ook Bakker Korff, *Voorrede*, zijne vertaling van Erdmann's *Voorlezingen*, bl. X.

4) Een belangrijk overzicht van de *lites Opzoomerianae* vindt men in de *Jaarb.* IV, 441—457.

Weten wilde hij toch verzoenen door eerst tot hun beider voorwerp op te klimmen: God, d. w. z. tot het Godsbegrip van Krause.

Zijn wijsgeer is alles. Hij is het middenpunt van den cirkel, de koning onder de ministers, de architect van het werk, waaraan anderen arbeiden, de kenner van de globe. — Of zijne Wijsbegeerte zich aan Krause's openbaring als kenbron en toetssteen gehouden heeft, behoeven wij hier niet te onderzoeken. Genoeg, Lessing werd hem de vriend der waarheid, Lessing die de »schoone fabel der drie ringen schreef" [1]).

„De goede vader had al zijne zonen lief, en wilde liefst aan ieder den echten ring geven; welnu, elk houde zijn ring voor echt, en toone het in werken der liefde, dat hij waarlijk de kracht bezit, „om aangenaam te maken voor God en menschen." Ieder verkwikke zich aan de waarheid in den vorm, waarin zij tot hem kwam, maar niemand meene, dat zijn vorm de eeniggeldige is, en in alle tijden en alle plaatsen moet geëerbiedigd worden."

Indien er op dat standpunt nog sprake zijn kan van de mogelijkheid om tot de waarheid te komen, in den zin van het bezit eener vaste overtuiging, is het raadzaam den weg der ervaring te betreden. Al onze kennis komt slechts uit twee bronnen voort, uit de zinnelijke waarneming der natuur, en uit de innerlijke waarneming van ons zelven [2]), van het zinnelijk gevoel, het schoonheidsgevoel, het zedelijk gevoel, en het godsdienstig gevoel. Onzeker, of men de waarheid in beginsel bezitten kan, stelde hij, dat het voor de godsdienst onverschillig is, of de stellingen, waaraan zij verbonden wordt, waarheid bevatten, zoo ze maar vroom zijn [3]). Zijne godsdienst, zijne vroomheid, die hij dan ook als het Christendom aanbeval, bestaat wezenlijk »alleen in het onwankelbare vertrouwen op een eeuwige, alle dingen der wereld beheerschende wijsheid en liefde" [4]).

Is dàt waar, dan is niemand der menschenkinderen godsdienstig; wiens vertrouwen ondergaat nooit eenige wankeling, wiens vertrouwen is zoo groot dat het nooit wankelen kan? Doch hoe dit zij, ziedaar de verzoening van weten en gelooven! Van God weet gij bepaald niets, doch als gij maar onwankelbaar vertrouwt op een eeuwige, alle dingen der wereld beheerschende wijsheid en liefde, dan zet gij het werk van Jezus voort.

Opzoomer heeft dus evenmin als Scholten een einde gemaakt aan bedriegelijke inbeeldingen op het gebied der godsdienst. Uitgenomen enkele, zooals Dr. J. van Vloten, dien wij later zullen hooren spreken, werden allen in den waan gelaten dat Christus en Belial broeders zijn. Evenwel, met verschil. Terwijl Scholten, zich verschuilende achter het »gereformeerde" masker,

1) *Redevoering ter opening der Akademische lessen*, Amsterdam, 1858.
2) *De Waarheid en hare kenbronnen*, 1859, bl. 124.
3) *De Godsdienst*, (zonder jaartal) bl. 405.
4) t. a. p. 403, 481.

iedereen, die eerlijk bekende dat hij niet altijd eerlijk was, voor schurk en huichelaar uitmaakte, en zich inmiddels aan den fataalsten diefstal schuldig maakte, was Opzoomer er veeleer op uit, om anderen maskers af te lichten, ook zelf ongemaskerd op te treden. »Om de afleiding van een woord er een andere beteekenis aan te geven dan de gewone, en daarmede tegen meeningen ijveren, die het in dien gewonen zin gebruiken, ware reeds op zich zelf een hoogmoedig en verwarrend wonderspel." Dit teekent zijn eerlijkheidsgevoel. Hij heeft dan ook medegewerkt om, hetgeen men voor »een wespennest van fabelen" hield, ook aldus te noemen. De oprechtheid in de Kerk en de Wetenschap heeft hij bevorderd. Maar hij is zelf niet gekomen tot het inzicht dat zijne overtuiging met het Christelijk geloof niet gelijk staat. Integendeel, meent hij, de echte Protestanten, de echte Christenen zijn zij, die het bovenbesproken onwankelbare vertrouwen bezitten, al gelooven zij niets van de leerstellingen des Christendoms.

Met Opzoomer is »de nieuwe Theologie", het Modernisme, op Nederlandschen bodem schitterend verschenen. Dr. Opzoomer van dien tijd zou men den Utrechtschen Strauss kunnen noemen. In 1862 trad hij zelfs als de *pleitbezorger* van de nieuwe richting krachtig op. Toen waren reeds de namen van »eeuwige wijsheid en liefde, van koning en vader" slechts »een klank, een rook die den hemelgloed verduistert; daarop alleen komt het aan, het hart van het goddelijke te vervullen; als ge dan zalig zijt in dat gevoel, noemt het vrij hoe gij wilt" [1]).

⁂ Van zijne talrijke geschriften, ter kennismaking met zijne godsdienstige denkbeelden noemen wij, behalve de bovengenoemde, nog: *De Twijfel des Tijds, de Wegwijzer der Toekomst;* — *De Weg der Wetenschap* (een handboek der Logica); *Wetenschap en Wijsbegeerte* (met *de Waarheid en hare Kenbronnen* en *de Godsdienst* een geheel uitmakende); — *Geschiedenis en Wijsbegeerte;* — *Cartesius;* — *de Vrije Wetenschap.*

⁂ Over de later gevoerde polemiek zullen wij misschien nog gelegenheid hebben te spreken. Wij noemen hier slechts: *De Wijsbegeerte der ervaring en de Moderne Theologie.* Open brief aan Anastasio (die aan Dr. A. Pierson een brief gericht had, voor wien de vaderlijke leidsman het nu opnam), en diens *Antwoord* in 1862; — *Opzoomer* Contra *Spruyt* — „*Een nieuwe Kritiek*", en „*De laatste Gedaanteverwisseling van de Wijsbegeerte der ervaring*", Arnhem, 1871.

⁂ Behalve zijn eigen gebied, bearbeidde hij ook het terrein der Letteren, vooral der Engelsche; dat der Wetgeving op het Hooger Onderwijs; dat van het Burgerlijk Wetboek, en dat der Staatkunde. Als staatkundig persoon was hij in 1850 de gunsteling van de Amsterdamsche democraten, doch volstrekt geen begunstiger van Groen's denkbeelden. Groen wilde, natuurlijk, alles *restaureeren;* niet de schoenen naar onze voeten laten maken, maar met de Chineezen de voeten naar de schoenen wringen. *De Orthodoxie aan het Staatsroer* zou, dat spreekt van zelf, het scheepke van Staat hopeloos doen stranden Aangezien Opzoomer's Wijsbegeerte Groen niet beheerschte, was Groen's wijs-

1) *De Geest der nieuwe rigting*, Redevoering ter opening der akademielessen, bl. 9.

heid slechts dwaasheid. Behalve in *de Nederlander* heeft Groen op zijne bestrijding gelet in *Ter nagedachtenis van Stahl*, waarop hij antwoord gaf in *de Geest der nieuwe rigting*. Bij dien strijd stil te staan, of bij Bakker Korff's *Strategëtiek* van Opzoomer 1), is overbodig. Uit het Naschrift dier redevoering ontleenen wij enkel nog deze zijne belijdenis:

„Wij erkennen een persoonlijke oorzaak der natuur, van wie zij volstrekt afhankelijk is, en door wier kracht zij in ieder oogenblik van den tijd zoo gedragen wordt, dat wij het einde van haar bestaan zouden moeten denken, zoo wij ons konden voorstellen, dat haar die kracht één enkel oogenblik losliet. Wij erkennen de werking dier oorzaak in al de verschijnselen der natuur .... Zoo erkennen wij het bovennatuurlijke, een God boven de natuur, zelfs het bovennatuurlijke in de natuur, de kracht Gods in de dingen der wereld. Het eenige, dat wij ontkennen, is het ingrijpen van het bovennatuurlijke in de natuur, zoodat nu eens de natuur alleen zou werken zonder God, dan weder God zou werken tegen de natuur in. Het een zoowel als het andere houden wij voor ongerijmd, omdat door het eerste de afhankelijkheid der wereld wordt verloochend, en er op zijn hoogst, naar deïstischen smaak, van een wereldschepper sprake kan zijn, maar nooit van een onderhouder des heelals, en omdat door het tweede de wereld niet alleen als niet afhankelijk van God, maar zelfs als strijdig met God wordt gedacht. Voor ons bestaat er geen enkel wonder, omdat alles ons de werking is van goddelijke kracht."

Geen wonder dus, dat de aandacht der vrienden sedert het beroemde Adres van 1842 bij toeneming gevestigd werd op het Academisch Onderwijs. Zelfs de Algemeene Synode had er reeds aan gedacht. Zij beproefde bijv. 2) een rechtmatigen invloed op de keus van Godgeleerde Professoren te verkrijgen. Haar en hun was het te doen, om te voldoen aan de behoefte »aan waardige Evangeliedienaren, die met den heiligsten ijver voor hunne gewigtige taak doortrokken, met den geest van Christendom en Protestantisme geheel vervuld, met eene grondige kennis van de reine leer des Evangelies tot hun werk toegerust, en met vaste overtuiging en gemoedelijke trouw verkleefd zijn aan de Hervormde belijdenis, welker prediking en handhaving de Kerk, waarin zij dienen, met volle regt van hen mag verwachten en vorderen." Vele zwakke naturen zogen — kon het anders zijn? — de door de leermeesters gepredikte meeningen in, en lieten de vroeger geleerde stellingen varen; den beker der wetenschap slechts even aan de lippen brengende, verwierpen zij alles wat zij van het Supranaturalisme, soms wel in den onbekoorlijksten vorm, geleerd hadden. Bijna alle jongelieden echter, die gedrenkt waren met den geest van het Reveil en die aldus ook geleerd hadden kritiek uit te oefenen op de leer van hunne leermeesters, bleven, ondanks al hun schoone woorden en al hun zeggenskracht en alle verleiding der eerzucht, getrouw aan het Woord Gods, in den zin van het Reveil, van de Belijdenis der Kerk opgevat. Daarmede onbekend, naar het schijnt, noemde da Costa 3) in 1858 het heerschende Theologisch Onder-

1) 's Gravenhage, 1863.
2) *Hand.*, van 1841, bl. 139.
3) *Br. v. d. C.*, III, 145.

wijs de *fons malorum, het Carthago delenda*, daarbij niet bedenkende dat de wijsbegeerte der ervaring van Opzoomer, den filosoof, ruim zooveel kwaad deed als de empirische speculatie van Scholten, den theoloog. Ja, hoeveel belang hij ook stelde in de zaak van het Lager Onderwijs, hij zou er nog warmer voor zijn, indien niet alles in de toepassing onvruchtbaar zal blijven, wanneer de kwaal niet tevens in de bron, in het *Hooger Onderwijs*, wordt aangetast [1]); aan »*de steeds toenemende heerschappij der Logen*" op dat gebied moest een einde gemaakt worden.

Wat Groen voor een beter godgeleerd onderwijs gedaan heeft, is boven reeds gezegd. Maar wij mogen de opmerking niet achterwege laten dat hij, al was zachtheid van uitdrukking hem eigen en het *niet te veel!* in de Kamer een eisch der wijsheid, aldaar niet veel verder gegaan is dan veelzijdigheid, in het belang van het onderwijs, dus benoeming óók van orthodoxen, te vorderen. »Ik heb (schreef hij [2]), ook in 1853, hierin krachtig ondersteund door den heer Mackay, met uitvoerigheid aangedrongen op handhaving van het regt der Kerk, en althans op onpartijdige benoeming naar de verscheidenheid van theologische beschouwing. Dit laatste denkbeeld werd door den heer van der Brugghen volijverig beaêmd.

„De roeping van het akademisch onderwijs is den jongeling door strijd heen te voeren, opdat hij zelf, door eene zelfstandige keuze tusschen hetgeen waar of onwaar is, in elk vak van wetenschap kunne gevormd worden tot zelfstandige geleerdheid, die niet meer ziet door de oogen van den leermeester of professor, maar door eigene oogen om na te gaan wat waar en goed is. Daarom behooren de academiën het brandpunt te zijn van onderscheidene rigtingen en daarom moet er strijd zijn"."

Bovendien — wij staan nu kort bij het jaar 1857! — kwam toen de zaak van het Lager Onderwijs aan de orde. Groen was een man van orde, en liet zich niet afbrengen van het denkbeeld, dat die quaestie sedert maanden alles domineert. »Op dat punt moet *nu*, naar alle regels van taktiek, de attaque worden geconcentreerd, en elke overwinning, die we dáár behalen, strekt zich over het geheel der toepassing van Evangelische beginselen, tegenover het ongeloof, uit" [3]).

VI. DE SCHOOLWET VAN 1857.

Hoe stond het dan met dat alleszins belangrijke vraagstuk geschapen?

Twee voorname vereischten voor eene nieuwe wetgeving konden tusschen de vrienden als uitgemaakt beschouwd worden. *Vrijheid van bijzonder on*

1) *Br. v. d. C.*, III, 87. — Vgl. zijne stem der smart en des beklags: „*Wat er door de Theologische faculteit te Leiden alzoo geleerd en geleverd wordt.*"

2) *Adv.* 2, 277.

3) *Br. v. d. C.*, III, 89.

derwijs volgens de Grondwet; met dien verstande dat er niet later door *Reglementen*, zelfs tegen de bedoeling van de Regeering, mogelijkheid ontsta om zijdelings het gebruik te belemmeren, zoo al niet te beletten, van de vrijheid die rechtstreeks verleend werd. *In den regel*, afzonderlijke scholen.

Er was echter nog verschil van zienswijze omtrent de gewichtige vraag: hoe moet de school, waar splitsing onmogelijk is, ingericht zijn?

Groen volhardde zijnerzijds bij den rechtmatigen eisch: geen *godsdienstloose* school die voor de behoeften eener Christelijke (hetzij Roomsch-Catholieke, hetzij Protestantsche) volksopvoeding ongeschikt zij. Dat was een nieuw beginsel; het was hem te doen, om het in de Wet te brengen. Daarbij moest, niet enkel op den toestand van het oogenblik, maar ook op de kiem eener betere toekomst worden gelet. Namen de vrienden alleen den toestand van het oogenblik tot richtsnoer, dan zouden zij zich door de splitsing der school niet gebaat achten, want het *algemeen protestantsch* onderricht der *afzonderlijke*, zou niet veel beter dan het *algemeen-christelijk* onderricht der *gemengde* school zijn. Maar, was er eene *afzonderlijke* school, dan zou daar tegen eene Christelijke en Vaderlandsche opvoeding althans geen *onoverkomelijk* bezwaar zijn; op de *gemengde* scholen was dit natuurlijk wel het geval.

Maar daarbij rekende Groen op de herleving van de Kerk. Zijn geloof overwon op dat punt, ten minste in zich zelven, de wereld van alle bezwaren; hij hield vast aan God, als ziende den onzienlijke, die de Vaderlandsche Kerk niet ten prooi zou laten aan hare verwoesters. Maar daarom moest aan het herstel der Kerk boven alles gewerkt worden. Zonder dat kon er nauwelijks iets ten goede verricht worden. Maar de verbetering der School zou daarvan het *onvermijdelijk* gevolg zijn. Derhalve *afzonderlijke* scholen, — het was een eisch des geloofs aan eene schoone toekomst [1]).

Vandaar het beroemde programmetje [2]):

1. Vrijheid van bijzonder onderwijs, volgens de Grondwet.

2. Eene welingerigte openbare school, in den regel tegen de concurrentie der bijzondere scholen bestand.

3. Waar het mogelijk is, afzonderlijke scholen van Staatswege voor Protestanten en Roomsch-Katholijken.

4. Geen *godsdienstloose* school, die aan de overmagt van *Rome*, door ter zijde stelling van Bijbel en Volkshistorie, den weg baant.

Vóór wij echter den verschrikkelijken veldslag, die welhaast geleverd zou worden, gaan beschrijven, vertoeven wij eenige oogenblikken binnen Utrecht, de bakermat van zoovele Christelijke zaken.

1) Vgl. *Ned.* van 23 Oct., N°. 1330.
2) t. a. p. N°. 1297.

Den 14den October waren aldaar bijeen vergaderd *vijfentwintig* onderwijzers; een bijna gelijk getal (tweeëntwintig) waren door verschillende oorzaken verhinderd van hunne sympathie te doen blijken. Die zevenenveertig toch, geplaatst aan openbare en aan bijzondere scholen, hadden ingestemd met de volgende in September gedane *oproeping*.

Naar aanleiding van hetgeen meer dan eens, bij onderscheidene gelegenheden en op verschillende wijzen openbaar gemaakt is over eene vereeniging van Christelijk-gezinde onderwijzers, verlangen de ondergeteekenden ernstig, ook van sommigen (betrekkelijk van velen) hunner mede-onderwijzers in hunne begeerte versterkt, dat aan de voorstellen, te vinden in het Junij-nommer van de *Vereeniging* Christelijke Stemmen en in de Nos. 1193 en 1202 van *de Nederlander*, op deze zaak betrekking hebbende, hoewel eenigzins gewijzigd, gevolg gegeven worde.

Zij behoeven niet uitvoerig in het licht te stellen, hoezeer het in onze felbewogene dagen noodig is, dat allen, die zich aan het positief Christelijk onderwijs toewijden, door kennismaking en zamenspreking elkander voorlichten en opwekken, opdat meer en meer het Christelijk onderwijs voor zichzelven spreke; — de Christelijk-gezinde onderwijzers sterk zich betoonen in den strijd; — en door eene op Gods woord gegronde opvoeding het heil der Nederlandsche jeugd en bovenal de eere Gods bevorderd worde.

Zij gevoelen dat het wel niet noodig zal zijn te omschrijven, wie zij door Christelijk-gezinde onderwijzers verstaan. Immers heeft deze uitdrukking door een veelvuldig gebruik eene voor allen duidelijke beteekenis verkregen. Zij erkennen het Woord Gods, ook in de opvoeding, als den eenigen, genoegzamen en onfeilbaren grondslag en regel van al hun doen en laten; zij gelooven dat elk kind van nature is een kind des toorns en daardoor in zichzelven verloren; dat elk mensch geregtvaardigd worden moet door het geloof; en dat hij om hiertoe te komen, van kindsbeen af bekend moet worden gemaakt met den inhoud der H. Schriften, die wijs kunnen maken tot zaligheid door even datzelfde geloof, hetwelk in Christus Jezus is, dien ook elk kind hebbe te leeren aanbidden en te eeren als zijnen grooten God en Zaligmaker. Zij wenschen dan ook tot elken prijs het Woord Gods zijnen vrijen loop op de scholen verzekerd te zien; en vermeenen dat eene Christelijke opvoeding ondenkbaar is dáár, waar men zich het onbelemmerd gebruik van dat Woord laat ontnemen.

De ondergeteekenden hebben zich (tot aan de algemeene bijeenkomst) bij elkander aangesloten, om, gelijk zij doen bij deze, alle onderwijzers, die van het bovenstaande gevoelen zijn, en die op openbare of bijzondere scholen der 1e of der 2e klasse positief Christelijk onderwijs geven, uit te noodigen tot eene zamenkomst op Zaturdag den 14 October e. k. ten 10 ure, in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen op de Mariaplaats, te Utrecht.

Het is der ondergeteekenden vurige wensch, niet zoozeer dat hieruit een genootschap gevormd worde, maar dat alle onderwijzers, die de vreeze des Heeren aanmerken als het beginsel der wetenschap, al ware het slechts eenmaal in het jaar te zamen komen, ten einde de belangen van onderwijs en onderwijzers te bespreken.

Die hiertoe genegen zijn, gelieven zich uiterlijk tot den 7. October e. k. franco aan te melden bij den laatstondergeteekende, terwijl zoo iemand eenig voorstel mogt hebben, dat hij gaarne in de eerste zamenkomst behandeld zag, deze wordt uitgenoodigd het tegelijkertijd aan hetzelfde adres te doen geworden.

Rotterdam, A. MEIJER.
September 1854. H. J. LEMKES, *Aarlanderveen*.

Ziedaar de stichtingsoorkonde van de zoo groote en vruchtbare *Vereeniging van Christelijke Onderwijzers.* Die eerste constitueerende vergadering — op de volgende in de Pinksterweek van 1855 te houden, zou een Reglement vastgesteld worden — hield zich bezig met de bespreking van het door den Heer W. van Loon, kostschoolhouder te Hilversum, (overl. 23 Dec. '85) ingezonden voorstel: »*Wat kunnen wij doen, om de verkeerde voorstelling die vele onderwijzers, vooral aankomende, zich van Christelijke scholen maakten, weg te nemen?*" Daartoe werd aanbevolen de verspreiding van *'t Nieuw Nederlandsch Schoolblad*, het schrijven van een *Handboek over Christelijke Opvoeding en Onderwijs*, het vormen van kweekelingen, het openstellen der lessen ook voor anderen dan uwe eigene hulponderwijzers.

Alzoo naar de beste middelen zoekende, en geenszins het licht schuwende, onttrok de vergadering zich ook niet aan de bespreking van de regislatieve zijde der schoolkwestie. Om verschillende redenen vestigen wij de aandacht op deze bijzonderheden van het verslag [1]:

Aan de orde is nu een voorstel, ingezonden door den heer *Meijer*, te Rotterdam, onder deze bewoordingen:

Welke zijn, naar het oordeel dezer Vergadering, in het onlangs bekend geworden Ontwerp van Wet op het lager en middelbaar onderwijs, de punten, die gerekend moeten worden voor onderwijs en onderwijzers op het minst nadeelig te zijn; welke zijn die nadeelen, en kan er door deze Vergadering ook iets gedaan worden, om die te helpen voorkomen?

Bij de toelichting en bespreking van dit Voorstel wordt gewezen op de omstandigheid.

1e. Dat in deze concept Wet noch van Christendom, noch van Opvoeding sprake is;

2e. Dat de splitsing (art. 4 alinea 4), overgelaten aan subjectieve meening, als uitzondering in plaats van tot regel gesteld is;

3e. Dat de voorgestelde *inrigting* der openbare scholen voor kinderen van verschillende Godsdienstige gezindheden, hare Christelijke onderwijzers tot het alternatief zal voeren om, òf te worden afgezet, òf ontrouw te worden aan den Heer;

4e. Dat artikel 25 aan deze wet eene terugwerkende kracht geeft, de wettig van den Staat verkregene acten tot nul reducerende bij het eerste gebruik, dat men er van zou willen maken.

Over al deze punten wordt breedvoerig gehandeld; de openbare onderwijzers ontvangen een woord van bemoediging; en eenstemmig wordt bepaald, dat ieder in zijnen kring zal arbeiden om de belangstelling, vooral van de ouders, in deze hen allereerst betreffende aangelegenheid op te wekken; en hunne stemmen te doen doordringen tot in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, opdat de Wet door amendementen worde in overeenstemming gebragt met de behoeften eener Christelijke natie.

Er was beweging gekomen in de werkplaatsen van den Wetgever.

Groen bleef onverdroten ijveren voor eene wettelijke regeling van het in de Grondwet van 1848 opgenomen beginsel der vrijheid van onderwijs.

Er moest een einde komen aan de ellendige plagerijen van de vijandige

1) *Ned.* No. 1377.

potentaatjes, waarvan wij reeds gesproken hebben. We mogen daarop niet terugkomen, en het treffendst voorbeeld, dat van *Uithuizen*, hebben wij reeds (bl. 264) medegedeeld. Evenwel moeten wij nog een oogenblik stil staan bij de geschiedenis van der liberalen taktiek te *Goes*, alwaar, onder de leiding van den voorbeeldigen broeder *C. C. van den Bosch* (overl. 17 Maart '71), de vergunning tot oprichting van eene bijzondere school aangevraagd was; hoofdzakelijk echter om, door aanhaling eener passage uit Groens rede van 29 September 1852 [1]), zijn taktiek en humeur onder zulke tergende handelingen te doen kennen.

„Ik onderstel dat meer dan één lid nieuwsgierig is hoe het met den bloei dezer school is. De school is niet opgerigt. Onze vrienden worden nog, door fraaije intrepretatien der bestaande verordeningen gekweld. Zij hebben niets gevraagd dan hetgeen in elke andere provincie zoo ik meen, vergund is. Eerst was het: uwe school moogt ge hebben, maar voor de kinderen enkel *der oprigters;* toen: gij vraagt eene *gezindheidsschool;* daarna: gij vraagt eene *godsdienstige* school; nu, eenige maanden geleden, is de Regering te Goes op het denkbeeld gekomen, om autorisatie te verleenen met dien verstande, dat het *bestuur* hunner eigen school aan de adressanten worde ontzegd. En waarom? Omdat de verordening, waar zij het bestuur aan de oprigters toekent; enkel scholen, die in 1806 reeds waren opgerigt, bedoelt. Ei? men zal de vindingrijkheid van het plaatselijk bestuur op waarde weten te schatten. Ik moet er bij voegen dat, zoo ik wel onderrigt ben, de adressanten zich voor meer dan $3^1/_2$ maand aan den Minister hebben gewend en tot nu toe geen antwoord hebben ontvangen."

De geschiedenis van *Uithuizen* deed ons zien, hoe zulke plagerijen mogelijk waren. Den 18den Maart 1854 bracht de Commissie voor de verzoekschriften rapport uit omtrent het verlangen van de adressanten aldaar. Na zich tot alle autoriteiten in opklimmenden rang gewend te hebben om vergunning tot oprichting van eene bijzondere school der eerste klasse, had de Minister in naam des Konings geantwoord, dat de bedoelde autoriteiten tot het geven van die vergunning niet gedwongen konden worden: in de gegevene wettelijke omstandigheden kon de Koning er zelfs niets aan doen, meende de toenmalige Minister.

Meer dan hoog tijd was het, merkte Groen op, dat er door een algemeenen maatregel tegen het eigenlijk misbruik van Art. 12 der Wet van 1806 gewaakt werd.

In vereeniging met Thorbecke, den man die als Minister de vrijgevige circulaire van 2 Dec. 1849 had uitgevaardigd, verlangde Groen van den Minister een nader onderzoek, »of de bestaande verordeningen niet gedoogen, de beslissing van gemeentebesturen of van Gedeputeerde Staten, in een geval als dat van nevensgaand verzoekschrift, aan de beslissing des Konings te onderwerpen?" Daar die Raadsman der kroon nu geen lust of

1) *Adv.*, 2, 49.

kracht scheen te gevoelen, om zelf een voorstel van gedeeltelijke regeling te doen, en verlossing uit de verlegenheid, door de machteloosheid des Konings ontstaan, gebiedend noodzakelijk scheen, diende Groen den 18den Mei, gebruik makende van zijn grondwettig recht tot het nemen van initiatief, het voorstel van wet in ter bepaling, dat gemeentebesturen en Gedeputeerde Staten uiterlijk binnen zes weken uitspraak moesten doen omtrent de aanvrage tot oprichting eener lagere school en dat bij afwijzing door Gedeputeerde Staten de beslissing des Konings gevraagd zou kunnen worden. De finale van Groen's meesterlijke redevoering [1]), bij de behandeling van het voorstel gehouden, was een waardig besluit:

„Wederstand tegen eene rigting, waarvan een groot deel der Natie gewetensdwang, in meer of min verwijderd verschiet, tegemoet zag; het Ministerie zal niet ontkennen dat deze wensch tot de geschiedenis van zijn oorsprong behoort. Toen hoorde de Regering, zoo het scheen, niet ongaarne gewag maken van het *Christelijk Historisch protestantisme*, van Nederland als *het klassieke land der vrijheid*, waar aan allen regt zou worden gedaan; maar ook de protestanten tegen hetgeen men toen noemde ultramontanisme, zouden worden behoed. Het programma van 26 April heeft omtrent het onderwijs voorzigtig stilzwijgen bewaard; maar indien toen iemand gevraagd had: hoe zal het met het *bijzonder* onderwijs gaan? Gij, die (een altijd prijzenswaardige wensch!) regt voor allen begeert, zult gij tegen de Roomsch-Katholieken de verderfelijke staatkunde in praktijk brengen der besluiten van 1825, waarbij het bijzonder onderwijs gesmoord werd? het antwoord zou immers met verontwaardiging ontkennend zijn geweest? En nu verder; zoo iemand, in die dagen van — noem het opgewondenheid of opgewektheid — gevraagd had: zullen de trouwe belijders van het historisch protestantisme (waaruit men nu, in April 1853, niet ongaarne krachten ontleent) tegen den overmoed alleen der ultramontanen, alleen van de bisschoppen, en niet, wanneer het noodig mogt zijn, ook des burgemeesters, des wethouders, der Gedeputeerde Staten, zullen ze tegen den gewetensdwang, wel van Rome, niet van mede-protestanten, van vijanden hunner eigene kerkleer, worden beschermd? Wat zou het antwoord geweest zijn? Welken indruk zou toen de voorspelling gemaakt hebben dat, in een toestand, gelijk die waarin we nu gebragt zijn, een voorstel als het mijne door den Minister van Binnenlandsche Zaken bestreden zou worden, niet als ongrondwettig, niet als schadelijk, niet als verkeerde wets-interpretatie, maar alleen omdat hij, vroeger of later, het tot stand komen der reeds in November 1849 *aanstaande* wet tegemoet ziet?"

Desniettegenstaande viel het voorstel, mede ingevolge de pressie van *Hofstede de Groot*, die *het Onderwijzersgenootschap*, waarvan hij Voorzitter was, deed oprukken, bij Adres aan de Kamer, en van *Opzoomer*, volgens wien men reeds *in het volle genot der vrijheid* (t. w. om Christus te verloochenen) was. Het was besloten — bij God gelukkig! — dat »de belijders van het historisch protestantisme," zelfs met behulp van medebelijders, van wie gansch andere dingen verwacht mochten worden, door de bestrijders daarvan, onder denzelfden, ja onder den allerheerlijksten naam verdrukt zouden worden, opdat.... Doch loopen wij niet vooruit. Voor het voorstel stemden — ter hunner

1) *Adv.*, 2, 89—122. Vgl. ook *de Nederlander* van *Juli*.

onvergankelijke glorie! — behalve de voorstellers: *van Rappard, van Foreest, Mackay, Luyben, van Lennep, van der Brugghen, van Lijnden, van Asch van Wijck, Dommer van Poldersveldt, Meeussen, Baud, Rochussen, Elout van Soeterwoude, van Heiden Reinestein, van Nispen van Sevenaer* en *de Voorzitter.*

De sedert lang beloofde en reeds in 't voorjaar ingediende wet werd den 22sten September daaraanvolgende, juist nadat Groen in Juni te Zwol gevallen was, ter tafel gebracht. Daarbij werd aan de Staatsschool alle Christelijk karakter ontnomen; maar tevens deze exceptioneele bepaling voorgedragen: »Waar de plaatselijke omstandigheden het toelaten, mogen afzonderlijke scholen worden ingerigt voor kinderen van dezelfde gezindheid." In de Memorie van toelichting scheen de Regeering den spot te drijven met de facultatieve splitsing: Zoo zou men zeventien scholen kunnen krijgen in eene en dezelfde gemeente!!! Groen merkte dood bedaard op dat er verschil bestond tusschen de Gezindheidsschool en de Afzonderlijke school, en dat de voorgestelde exceptie vroeger slechts als *tijdelijke* maatregel begeerd was.

Getrouw aan zijne beginselen verhief Groen zich tegen de godsdienstlooze Staatsschool. Het *»praktikaal atheïsme", van den alvermogenden Staat*, waarmede men in 1795 zooveel ophad, was niet in de Grondwet, bij art. 165 en 166, opgenomen. »In het belang van eene zoodanige interpretatie van de Grondwet behoefde de Protestant niet te wijken voor Roomschen of Israëlieten, door wie, om Nederland te overheerschen, aan theorien, welke hun eigen godsdienst veroordeelt, tijdelijk hulde gebragt wordt. Wij verlangen naleving en ontwikkeling der Grondwet, maar ook wijziging zouden velen met ons verlangen, indien het bestaanbaar ware dat vrijzinnigheid en godsdienstloosheid ten rigtsnoer voor wetgeving en bestuur gesteld zijn, en dat, met de Grondwet in de hand, verloochening van de Christelijke en Protestantsche eigenaardigheid der Natie, sedert eeuwen in het Volksleven openbaar, ten gevalle van Ultramontanen of lichtvrienden, kan worden gevergd [1]).

Wat het onderwijs in de godsdienst betrof, dat wilde Groen natuurlijk overgelaten zien aan de daartoe bevoegde titularissen en ambtsdragers; maar het liep over *den aard en de gehalte der zedelijke strekking* van 't schoolonderricht.

„De vraag is niet, of er *catechetisch* onderrigt zal gegeven worden in de gewone schooluren; maar of het godsdienstig schoolonderrigt (de algemeene godsdienstige en zedelijke strekking) met het onderwijs in de godsdienst in overeenstemming moet worden gebragt; of het daartegen strijdig mag zijn.

Wij verlangen zooveel noodig, afzonderlijke scholen; zooveel doenlijk, het Christelijk beginsel op de gemengde school; we zijn bovenal afkeerig van die *algemeenheden*

1) *Adv.*, 2, 122.

waarbij, door het niet willen kwetsen van eenigerlei gezindheid, elke gezindheid gekwetst wordt; voor die schoolgodsdienst waardoor, onder de leus van Christelijk, of godsdienstig, of zedelijk, het kind in verderfelijke dwaalbegrippen opgevoed wordt" 1).

Groen was niet gunstig gestemd voor een algemeen petitionnement. Eerst moest, in elk geval, het vraagstuk bestudeerd en gepopulariseerd worden. Adressen van *deskundigen* 2) waren zeer gewenscht; vooral een Adres waarin het recht der Gezindheden, óók der Hervormde, met betrekking tot het openbaar schoolwezen, in het licht wierd gesteld 3). De *Christelijke opvoeding in de openbare school is een regt van het Nederlandsche volk* 4).

Het sprak van zelf, dat de Roomschen, nademaal zij het belang hunner kerk voor oogen hadden, er *voor* waren. De *Amsterdamsche Courant* werd reeds bij voorraad opgetogen over de Christelijkheid der volksschool, gelijk zij èn voor de Joden èn voor allerlei gezindheid ter godsdienstige volksopvoeding doeltreffend zou zijn, der volksschool, *gelijk het Nut haar tot algemeene schade wilde.* Door haar gezag werden de organen van het Kerkelijk Liberalisme, die eerst gewedijverd hadden in afkeuring en beklag, *Fakkel*, *Morgenster*, *Wekker*, zachter gestemd. De geheele Christelijk-Historische partij echter zou er tegen zijn, om het hoofdbeginsel: de verwijdering van het historisch Protestantisme; niet om de mogelijkheid tot het oprichten van gezindheidsscholen, aan de *Arnhemsche Courant*, orgaan van het Thorbeckeaansche Liberalisme zoo aanstootelijk. Van der Brugghen evenwel vond de voordracht niet zoo verwerpelijk. »Ik moet bekennen dat ik in het beginsel van *mogelijke* splitsing een grooten stap zie, gewigtiger dan de Regering misschien zelve, te veel rekening makende op algemeenen, nationalen afkeer van de gezindheidsschool, bedoeld heeft" 5). Verscheidene goedgezinde predikanten durfden zich niet te plaatsen op het standpunt van het recht der Hervormde Gezindheid 6). Groen echter, door den Haag weêr in de Kamer gebracht, zou in al zijne kracht optreden, en van der Brugghen wilde gaarne het gezicht van vanHall zien, wanneer hij zijnen vriend Groen in de Kamer zou komen complimenteeren 7); — maar ook voor dien edelen correspondent 8) zou eenmaal de ure slaan, waarin hij niet gaarne dien ouden vriend zou aanschouwen.

1) *Ned.* v. 21 Oct., N°. 1329.
2) Vgl. *de Ver.* X, 650, 809.
3) *Ned.* van *Oct.* '54.
4) *Ned.* van 5 April 1855.
5) Zie Groen's geschrift: *Hoe de onderwijswet van* 1857 *tot stand kwam*, bl. 6.
6) t. a. p. 8, (*Br. v. W.* 2, 115).
7) t. a. p. bl. 11.
8) Het bestaande principiëele verschil kwam in eene publiek gemaakte correspondentie reeds duidelijk uit in de *Ver.* (van '55) X, 293—309; het betrof *de Normaalschool.*

Nauwelijks in de Kamer wedergekeerd, betoogde [1]) Groen dat, als het Ministerie het Christelijk beginsel uit de volksopvoeding weerde, het niet alleen brak met zijne eigene partij, maar ook handelde in strijd met »de Grondwet, het nationaal verlangen, het Koningschap, gelijk het hier met de geschiedenis van het Huis van Oranje in verband is, en met de roeping die aan dit kabinet door den Koning opgelegd werd." De Minister daarentegen beweerde, dat onze Natie *staatsrechtelijk* geene Christelijke Natie was.

Hooggewaardeerde hulp zou Groen ontvangen. Als herders en leeraars der Gemeente kwamen tot de Tweede Kamer de predikanten O. G. Heldring, L. J. van Rhijn, F. C. van den Ham, L. Merens, J. H. Bösken, J. I. Doedes, D. Chantepie de la Saussaye en J. J. van Toorenenbergen. In hun adres [2]) aan de Kamer verlangden zij afzonderlijke scholen voor Roomschen, Israëlieten en Protestanten, in alle grootere gemeenten, terwijl in de kleinere, met aansluiting aan het bestaande, art. 22 en 23 van het Reglement A der wet van 1806 kon gehandhaafd worden; geene *gezindheidsschool,* maar scholen voor de *bestaande* gezindheden, ook voor de Hervormde, bruikbaar; geen onderwijs in de godsdienst, maar godsdienst, d. i. Christendom in het onderwijs des volks; geen onderwerping der *school* aan de *kerk* of *geestelijkheid,* maar, bij gepaste zelfstandigheid der schoolbesturen, toch wettelijken waarborg, dat de gezindten niet van allen toezigt en invloed wierden beroofd.

Inmiddels waren ook verzoekschriften [3]) van Ouders en Kerkeraden tegen de hoofdgedachte der Wet ingezonden; uit Utrecht bijv. één, alleen op mondeling verspreid bericht, door 760 personen onderteekend, en één van den Kerkeraad en van de Regenten der Diakoniescholen; uit Rotterdam één met 400 naamteekeningen. De tegenstand uit den boezem der Natie werd met den dag sterker tegenover de onaandoenlijkheid der Tweede Kamer.

Groen werd van wege den Koning om advies gevraagd. De zeer gunstige positie, die door het koninklijk en nationaal programma van 1853 verkregen was, had het Ministerie door zijn beginselloos spelen met beginselen verspeeld. Evenwel de intrekking eener Wet als die op het Onderwijs zou misschien een keerpunt zijn om veel te herwinnen.

„Bovendien, ik weet buiten eene naar de omstandigheden gewijzigde toepassing der

1) *Adv.*, 2, 125.

2) Vgl. *de Ver.* X, 512, 696; *Ernst en Vrede*, IV, 229.

3) Vgl. Groen's werk: *De Tweede Kamer en de verzoekschriften*, Utrecht, Kemink en Zoon.

zelfde politiek die, onder hooger zegen, Nederland en uw voorgeslacht voorspoedig en groot gemaakt heeft, geen raad. Ik betwist niet de mogelijkheid, zelfs bij klimmend misnoegen, eener levensverlenging van dit kabinet. Ik ontken vooral niet dat, door herrijzing van het vorig Ministerie in den begaafden en veerkrachtigen leidsman, de kreet der Protestantsche bevolking om eene Christelijke volksschool kan worden gesmoord. Doch ik zie geene wezenlijke bevrediging, geen waarborg der toekomst van het Land en van het Huis van Oranje dan in eene staatkunde gebouwd op Christelijken grondslag, die alle Gezindheden èn in het streven naar suprematie stuit, èn bij regtmatigen èn ook voor den Staat onmisbaren invloed handhaaft, èn vooral tegen politieke handelingen waarvan ongeloof de wortel en omwenteling de vrucht is, beschermt."

„Met naauwgezette eerbiediging van het regt van allen, zij de staatkunde niet meer, in *Kerk* en in *School*, tegen dat gedeelte der bevolking gerigt, hetwelk aan het voorvaderlijk geloof der Protestanten, en ook aldus, in den constitutionelen Koning, aan den afstammeling uit het voorvaderlijke stamhuis gehecht is.

„In de Hervormde Kerk worde niet telkens het gewigt van het politiek gezag in de schaal gelegd ten gunste van hen, door wie de leer bestreden of zelfs in haar aanzijn, alsof een Kerk enkel een reglementairen band had, ontkend wordt.

„In de regeling van het *lager onderwijs* worde niet belet het oprigten van openbare scholen waar, door afzondering van Israëlieten en Roomschen, de Protestant, gelijk ook de wetgever van 1806 gewild heeft, in de gelegenheid zij tot het belijden van den Zaligmaker, tot het gebruiken van Gods Woord, tot het vermelden van dat gene waarin de kracht en kern der geschiedenis van Uwe en ook Zijne Vaderen openbaar is."

Met het oog op eene eventuële wijziging van het kabinet, waaromtrent zijn advies ook verlangd was, zou hij het in elk geval goed achten, dat, de behandeling der Wet, nu men ze binnen weinige weken tegemoet zag in de Tweede Kamer haren regelmatigen en vrijen loop behoorde te hebben. Zelfs zou de Adviseur overhellen tot het denkbeeld dat het van veel belang was *de aanneming der Wet af te wachten*, *„opdat de houding der Kamer tegenover het verlangen, het regt, de behoefte van het meerendeel der Protestantsche, tenminste der Christelijk-Protestantsche bevolking, destemeer openbaar zij*."'.... »Hetgeen ik — daarmede besloot hij dit advies (van 23 Mei) — vooral zou vreezen, is het te spoedig doen ophouden van eene spanning die ik vergelijk bij eene koorts voor wezenlijk en duurzaam herstel vooralsnog onmisbaar. Het is, naar ik mij vlei, in de crisis van den parlementairen strijd, en, als ware het, aan den rand van een afgrond, dat eene welligt ietwat slaperige, maar voorzeker trouwhartige en godsdienstige bevolking wakker wordt geschud, en dat, bij het sparen op de jammerlijke uitkomst van vrijzinnige wijsheid, aan *bedachtzame edoch duidelijk geprononceerde wijziging van politiek* gunstiger onthaal bereid wordt." [1])

Nauwelijks was dit advies door Z. M. gelezen, of Groen begon de uitgaaf van een achttal blaadjes *aan de Kiezers* (24 Mei — 10 Juni), waarin hij met buitengewone kracht de beteekenis van het Wetsontwerp in het helderste licht stelde.

1) *Hoe* enz., bl. 18—25.

„De Natie -- zoo leest men aan het slot — wensch ik, namelijk voor zoover mijne kleine kracht riekt, te beschermen ook tegen het *Souvereine Volk;* zelfs waar het, onder den vorm van de *groote meerderheid der Tweede Kamer* optreedt, en aan *de Natie*, met voorbijzage der onveranderlijke Landswetten, de wet geeft.... Het *Nederlandsche Vaderland* moet in den *constitutionelen regeringsvorm* worden *ontwikkeld*, niet worden *gesmoord*. Naauwgezette handhaving van de grondwettige vrijheden en regten; geen misbruik van grondwettige vormen, waardoôr de Natie van hetgeen haar onmisbaar is beroofd wordt. Geen dienstbaarmaking van de Grondwet aan leerstellingen waarvan ongeloof de wortel en omwenteling de vrucht is."

De stembus stond geopend te worden. Groen zat voor den Haag, maar hij had, door zijn aandringen bij het Ministerie om te luisteren naar de stem des volks, eene groote misdaad begaan in de oogen van zijnen goeden vriend van Hall, wiens Ministerie de Haagsche Conservatieven gaarne steunden [1]); ook voor Zwolle was hij kandidaat gesteld.

Daarop doelt wat hij verder tot de Kiezers zeide: »Het sneuvelen valt niet zwaar na de overwinning. De overwinning *is behaald*, in hetgeen het oogmerk van den strijd was. Wat geef ik om herkiezing, wat ligt gelegen aan mijn val, indien de Wet valt. Door de Kamer heen meenden wij het Volk te bereiken; het *Souvereine Volk* niet, maar *het Nederlandsche Volk*. En dit acht ik dat *geschied is*. Er is een *Volksgeest* gewekt, waardoor het tot stand komen van de wet onmogelijk wordt.... Ik reken op *de Natie*, ik reken op *den Koning*. Er is *eene Natie*, die, als de Wetgever de Christelijke conscientie raakt, geen ontnemen van regten, in kerk en school, die zij ter pligtbetrachting noodig heeft, vergunt. Er is *een Koning* door wien, aan zijne en onze Vaderen gedachtig, regt voor allen verlangd, en dus geen *opdringen* maar evenmin *wegdringen* van hetgeen onmisbaar is voor den *Protestantschen Christen* zal worden geduld."

In eene afzonderlijke Nota aan Z. M. had zich Groen om hoogstgewichtige redenen huiverig verklaard, om zijne vrije positie te verlaten, waarin naar hij meende, misschien grootendeels zijne kracht lag. Althans niet zonder rijp beraad zou hij daartoe kunnen besluiten. Alleen dan zou hij niet langer aarzelen, wanneer hij, door den samenloop van omstandigheden, de overtuiging verkreeg dat, op den voorgestelden voet, ook voor hem welslagen niet onmogelijk en dus het weigeren van medewerking niet verantwoordelijk zijn zou. Des Konings persoonlijk verlangen kwam overeen met Zijne hoofdgedachte en met de hoofdstrekking van het Petitionnement. Hij voor zich echter bleef bepaaldelijk gekant tegen verandering van Ministerie als ontijdig en noodlottig. Maar toen eenmaal het Ministerie gevallen was, werd door Groen, ofschoon, gelijk vanzelf sprak, hem onder die omstandigheden,

1) t. a. p bl. 29..

immers met zijn advies in strijd, geene opening tot kabinetsformatie gedaan was, verklaard, in eene conferentie met van der Brugghen, dat hij niet ongezind was in een Ministerie *ad hoc*, als lid van het kabinet of, liever nog, als Commissaris des Konings, speciaal ter dier zake, de behandeling der Onderwijskwestie op zich te nemen, onder ééne voorwaarde evenwel, t. w. dat hij door gezamenlijke bespreking en vaststelling der hoofdpunten van het regeringsbeleid, in tegenwoordigheid des Konings, genoegzamen waarborg zou hebben van oprechte en kordate homogeneïteit. Van der Brugghen, die als kabinetsformeerder opgetreden was, kon zich daarin volstrekt niet vinden. Hij zag zich zelven voor den man van het oogenblik aan, maar begeerde toch de medewerking van Groen. Groen daarentegen wilde hem wel steunen, als hij diens bekende beginselen volgde; maar zoo niet, dan kon hij geene lijdelijkheid verwachten. Dit had Groen zelfs niet behoeven te zeggen: het sprak van zelf. Van der Brugghen ging echter naar den Koning terug in den waan, dat Groen, die zelfs niet de hoofdgedachten van den nieuwen kabinetsformeerder op het stuk van onderwijs begrepen had, hem in elk geval niet zou tegenwerken. Doch welke idealen de nieuwe Minister ook had — de begoocheling zou spoedig wijken[1]).

Er heerschten echter nog meer illusies, die evenwel gemakkelijker te verklaren zijn. Het kiezersvolk werd in den waan gebracht, dat het nieuwe Ministerie een Groeniaansch Ministerie was. Dat de Koning met de hoofdgedachten van het Petitionnement, en dus met die van Groen, instemde, was bekend. De vijandschap tegen het Christendom spaarde nu zelfs den Koning niet; op alle mogelijke manieren werd gelasterd, om den Koning hatelijk te maken in de oogen van het liberale volk, dat immers zoo verlicht en vrijheidlievend was. Het allerergste was, dat de Koning zelfs vroom werd, onder de leiding van Heldring en de Graaf, die dagelijks bidstonden met Z. M. op het Loo hielden, ten einde — o schrikbeeld bij uitnemendheid! — de Dortsche Kerk te herstellen. Niet al te sterk teekende een briefschrijver uit Rotterdam, dat brandpunt van de verachtelijkste bestrijding der Christelijk-nationale beginselen, de daar, maar ook elders, heerschende publieke opinie:

„Onverholen verbittering en woede spreken hier uit het gelaat en de woorden van duizenden, en ons misleid publiek „opgezweept".... door logenachtige couranten-artikels, verdraagt de zaak slechts in zoover als men daarin een laatste, brooze brug meent te zien tot „de volle zegepraal der liberale beginselen." O gij weet niet, hoe verpest hier de geest is en hoe zwaar de strijd van allen die op ieder gebied der *waarheid* getuigenis geven. Hoe ingekankerd de haat en hoe vastgesponnen het weefsel van publieke misleiding is, waarin zelfs betergezinden maar onnadenkenden telkens vaster verstrikt zijn, het zal nu eerst regt openbaar worden" 2).

1) Vgl. over deze pijnlijke historie: *Hoe* enz., bl. 35 en 101—110.
2) *Hoe* enz., bl. 52.

De stembus sprak dan ook gelijk het Liberalisme had gewild. Groen kreeg te Zwolle geen 500 stemmen en viel zelfs voor zijne vaderstad. Deze val deed hem leed, omdat in hem het beginsel aangerand werd dat hem boven alles ter harte ging, en »omdat het inderdaad eene pijnlijke ervaring is, dat ik na een 25jarige loopbaan, waarin ik met vrijmoedigheid en zonder aanneming des persoons mijne gevoelens kenbaar gemaakt heb, ook in de stad mijner inwoning, nog door zoo menigeen, als een arglistige vijand van verlichting en vooruitgang, van vrijheid en van Christelijk Protestantisme kan worden beschouwd" [1]).

Er bestond, duchtte men, wel eenig gevaar voor den troon. Als het Liberalisme weêr zegevierde, scheen de Koning tot aan den rand des afgronds genaderd. Hij had zich met dàt volk vereenzelvigd, dat verachtelijke volkje, dat niet mee telde, en toch nog iets te zeggen wilde hebben waar het op Godsdienst en Kerk en School aankwam, waar het aankwam op het behouden van eene vrije, van eene eigene conscientie. Hij had dientengevolge zulk een Ministerie benoemd, waarvan alle liberale en conservatieve grootheden uitgesloten waren! Viel dus het Ministerie, dan was er eene hoogstgevaarlijke breuke tusschen den Koning en de kiezers, en deze hadden toch eigenlijk de macht in handen! Derhalve diende het Ministerie ondersteund te worden.

Groen wist echter zeer goed, dat dit gevaar den Koning niet bedreigde. Hij wist [2]) — reeds den 25sten Juni — dat het Ministerie zijnen oorsprong verloochenen zou; dat het zou doen, wat Thorbecke eigenlijk wilde; of, gelijk de Hoogleeraar van Assen, ofschoon in een ander verband, profeteerde: »Ik beklaag van der Brugghen dat hij zijne vettigheid gaat verlaten en zweven over de doornstruiken, die spoedig in brand zullen vliegen, en dan zal Thorbecke met de brandspuit komen door de calotten getrokken. Neen, mijn gevoel heeft mij niet bedrogen, en de oppositie is regering geworden. *Ik zie Thorbecke President worden*" [3]). Groen had van den Kabinetsformeerder het concept der Sluitingsrede gelezen, die dan ook den 5den Juli, toen de verkiezingen geschied waren, verklaarde: »De Koning getroffen door de gemoedsbezwaren van velen zijner onderdanen tegen het ontwerp, verlangt dat een middel gezocht worde, om deze gewichtige zaak in dier voege te regelen, dat niemands geweten worde gekwetst, *zonder af te wijken van het beginsel der gemengde school, waaraan sedert 1806 de Natie gehecht is*".

Zelfs na deze rede bleef bij vele vrienden de verwachting, die zij van

1) t. a. p. bl. 44.
2) *Hoe* enz., bl. 47.
3) t. a. p. bl. 55.

het nieuwe Ministerie koesterden, groot: getuige da Costa [1]), Chantepie de la Saussaye [2]) en Koenen [3]). Doch Mackay, de hoogbegaafde schrijver van de politieke beschouwingen in de Vereeniging, durfde geene goede verwachtingen koesteren; hij beweerde reeds, dat het Ministerie evenmin antirevolutionair wilde heeten als zijn kon, en het was goed, dat het verschil terstond geconstateerd werd, »opdat niet later de mislukte proefneming als het proefondervindelijke vonnis over onze *Christelijk-historische* Staatkunde in rekening gebracht worde" [4]). Desniettegenstaande verklaarde Heldring zich later nog homogeen met van der Brugghen [5]).

Bovendien, wie de leden van het Kabinet eenigermate van nabij kenden, waren overtuigd, dat het niet lang kon staan, en dat ze volstrekt niet eensgezind waren. »Weet gij — werd aan Groen geschreven in de maand Juni door den Hoogleeraar van Assen — dat Simons bekend stond als zeer stout in het belijden van zijn ongeloof? Prof. Scholten alhier, geboortig van Delft, sloeg de handen ineen, toen hij hoorde dat Simons [6]) en van der Brugghen, vereend van hart en zin, aan 't roer zouden staan."

Maar hoe tweedrachtig dat ministerieele gezelschap dan ook ware, het gold voor Christelijk-historisch, althans voor algemeen protestantsch, en stellig voor antithorbeckiaansch. Groen, die er alles van wist en toch niets zeggen mocht, werd, omdat men van hem ondersteuning van dat Ministerie verwachtte, den 13den Augustus voor Leyden gekozen met het gansch ongedachte cijfer van 1126 stemmen. Allen, die het tegenwoordige Ministerie wenschen te ondersteunen, hadden zich op u vereenigd, zoo werd aan Groen geschreven [7]); op Groen, die het hoofd was van de orthodoxe partij, welke volgens dienzelfden vriend, niets groots, niets vorderends, niets levengevends in hare opvatting had.

⁂ Deze verkiezing droeg zich aldus toe: Gevers van Endegeest had voor Leyden bedankt. Groen werd er nu gesteld tegen van Reenen; den 15den Juli kreeg Groen 763, van Reenen 757 st.; de stemming vernietigd wegens eene vergissing met de biljetten; 29 Juli kreeg ieder 1076 stemmen. Van Reenen, als de oudste, verkozen. Deze bedankte. Daarop kwam Groen eruit (den 15den Aug.) met het genoemde cijfer tegen Mr. Olivier voor wien Scholten ijverde, met 844 stemmen.

1) *Br.*, 3, 48, 55.
2) *Ernst en Vrede* IV, 299—309.
3) *Hoe* enz, bl. 66.
4) D. XI, bl. 83—92. *Br. v. d. C.* 3, 51.
5) *Ver.* XI, 327—331, 392—402. *Hoe* enz., bl. 92.
6) Van hem, t.w. van Dr. G. Simons, werd echter voor het beginsel der afzonderlijke scholen verwacht, wat Groen begeerde (*Adv.* 2, 165); vergelijk *Ter Nagedachtenis* van Dr. G. Simons, Amsterdam bij van Heteren, 1869, bl. 29. — Van *van der Brugghen* wordt verhaald, dat hij opzag tegen de portefeuille, als tegen het mes der guillotine.
7) Door Saussaye: *Hoe* enz., bl. 63.

, In de *Vereeniging* van Augustus (XI, 83—97) vindt men (van de hand van Mackay!) een merkwaardig overzicht van den strijd der Couranten tegen het Ministerie als antirevolutionair; maar de schrijver toonde toen reeds duidelijk aan, hoe leugenachtig de vrijzinnige dagbladpers op dat punt was. Overigens zijn al die Politieke beschouwingen der lezing overwaard.

, Uit de Correspondentie van Groen met da Costa vraagt het volgende citaat hier eene plaats 1) van den 17den Aug. '56):

„Wat het Ministerie aangaat, ik acht met u dat het, om zijn oorsprong, om de betrekking op van der Brugghen, om de gevolgen van eventuelen val, regt heeft op onze ondersteuning, uit pligtbesef niet alleen, maar, zoolang het niet grootelijks onze billijke verwachtingen teleurstelt, *con amore*. Doch tevens acht ik dat groote behoedzaamheid te pas komt. We hebben van 1853 tot 1856 leergeld betaald; *van der Brugghen* is niet *het* Ministerie; en, in het ééne noodige, verschillen wij in punten die op de geheele beschouwing van Kerk en Staat grooten invloed hebben. Onze Politiek mag geen *casus pro amico* zijn; we mogen geen tweederlei gerugt hebben. Het moet, onder elk Ministerie, blijken dat overeenstemming of tegenspraak met geen willekeur of luim in verband is; dat ons vrij-zijn van het Ministerie in onderwerping aan de hoogste beginselen zijn grond heeft. Het Ministerie zou niet gaarne *antirevolutionair* heeten, en ook wij hebben er belang bij dat het onderscheid worde geconstateerd; opdat niet later de mislukte proefneming als het proefondervindelijke vonnis over onze *Christelijke Historische* staatkunde in rekening worde gebragt. Ik houde mij overtuigd dat het opstel van onzen Chantepie de la Saussaye in *Ernst en Vrede* over de optreding van het Ministerie de gevoelens van van der Brugghen uitdrukt, en ik mag mij niet ontveinzen dat die *individualistische* rigting, met een zoo volkomen onbestemdheid op politiek terrein van hetgeen *Christelijk* beteekent, zeer bedenkelijk zijn zou, wanneer ze inderdaad overgebragt wierd in de praktijk. Doch hetgeen mij weder moed geeft, is de herinnering dat, op praktisch terrein, in de Tweede Kamer tusschen van der Brugghen en ons nooit, zoo ik mij wel herinner, verschil van eenig belang geweest is."

Chantepie de Saussaye had in het optreden van van der Brugghen het optreden van *Ernst en Vrede* 2) begroet. Welke politieke beginselen nu beleed dat tijdschrift?

„Wij gelooven dat de naam van God mag uitgesproken worden in den raad des Konings, in 's lands vergaderzaal, in de publieke inrigtingen, pleit- en raad-zaal en school. Wij gelooven niet dat de eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, door de Grondwet teregt gevorderd, de uitsluiting van dien naam uit de publieke zaak medebrengt en dat, om de verschillende kerkgenootschappen in den lande bestaande met elkander in vrede te doen leven, alle geestelijke belangen der natie door den Staat zouden moeten worden prijsgegeven of worden vastgeknoopt en onderworpen aan de schijnbaar verzoenende, maar inderdaad ontbindende begrippen van een deïstisch of pantheïstisch ongeloof. Ja, wij gelooven dat de eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen vordert dat de naam des Heeren in de publieke zaak niet worde verloochend door den Koning, in een woord, dat door alle overheid gelet worde op Gods wil en zij zich beschouwe als *Gods dienares* (Rom. XIV : 4)....

„In de tweede plaats stellen wij dat de godsdienstige denkbeelden, die de tegenwoordige maatschappij, ook de Nederlandsche, beheerschen, noodzakelijk de Christelijke

1) *Br. v. d. C.*, III, 51.
2) Zie zijn schrijven in IV 299.

zijn." Die Christelijke denkbeelden waren echter niet te kennen uit de belijdenisschriften, waren zelfs geen leerbegrippen, maar een *levens*beginsel; het Christendom was alleen als ethische kracht een maatschappelijke kracht. Hij meende, „*dat in de publieke instellingen des lands niets mag overgaan dat niet, of nog niet, in de publieke Conscientie ligt, doch, niet minder, dat dit alles er in behoort over te gaan*" 1).

De publieke conscientie, die onbepaalde en onbepaalbare som van Christelijke overtuigingen en beginselen, buiten welke geene zedelijkheid in de Christelijke maatschappij gedacht wordt, dus de onder de werking van het Christendom geëleveerde Wet der Tien Geboden, neen eigenlijk der zes geboden van de Tweede Tafel, zou van der Brugghen tot richtsnoer nemen. Het sprak van zelf, dat daarmede de stelling verdedigbaar was: de Nederlandsche Staat is *Staatsrechtelijk* niet-Christelijk, dat de naam van Jezus van de School verbannen werd als de naam des Verlossers, dat er voor de openbare school niets anders overbleef dan burgerlijke zedelijkheid met een »godsdienstig" kleurtje. *De publieke conscientie* van Saussaye was eene *andere* dan die van Groen, die reeds den 28 Augustus aan da Costa schreef, dat van der Brugghen, zonder het te bemerken, werktuig eener tweede *mystificatie* zou zijn, erger dan die van 1853 2).

Hoe kan de Overheid toch alles overnemen, wat in de publieke conscientie ligt? Wat ligt er in? *Hoe* is dit te vinden? Welken waarborg kan men aanbieden dat, wat in de publieke conscientie ligt, goed en waar is? Alsof, bovendien, niet dikwerf en doorgaans, voor het doen ontwaken der publieke conscientie, het voorbeeld eener Overheid vereischt wierd, die, namelijk in de sfeer van haar eigen bevoegdheid, naar de uitspraak van *haar* conscientie te werk gaat. Aan Saussaye zelven antwoordde Groen 3):

„Zal de *publieke conscientie*, waarin ik voor den wetgever een onmisbaar *steunpunt* erken, *rigtsnoer* en *maatstaf* zijn, zoodat hij verbetering niet mogelijk achtte, eer van deze homogeneïteit blijke? wie zal uitmaken *wat* in de publieke conscientie ligt, en wie vormen het publiek naar welks geweten gevraagd wordt? Indien aan geenerlei Christelijk *kerkgenootschap* voorrang toekomt, zal de Christelijke Kerk met Mahomedanisme en Lamaïsme in Nederland gelijk staan? — De *Christelijke beginselen*, zegt ge, moeten de maatschappij beheerschen. Uitnemend; maar welke? een Christendom zonder Christelijke Kerk, zonder leerstellingen, zonder stellige waarheid, zonder feiten, *la religion désossée* van Lamartine? het Christendom, dat op Deïsme neêrkomt, gelijk in een vorig nummer van *Ernst en Vrede*, met toepassing op het verslag omtrent de onderwijs-wet, is herinnerd? — Het Christendom, niet als *leerbegrip*, maar als *levensbeginsel;* maar hoe kan het levensbeginsel zijn, wanneer gij mij het *leerbegrip* („De zaligmakende genade Gods is verschenen allen menschen en onderwijst ons", enz.) ontneemt? Is hier niet het leerbegrip zelf het onmisbaar beginsel der *ethische* kracht? mogen wij, uit billijken afkeer van dogmatieke spitsvondigheden, van verbitteringszucht, van leerheiligheid enz., vergeten

1) Saussaye heeft dezen volzin zelf onderstreept.

2) *Br. v. d. C.*, III, 59.

3) *Hoe* enz., bl. 80.

dat Christus te verkondigen en het Evangelie te prediken *dogmatiek* en *ethica* te gelijk is; en dat, zoolang wij ook op politiek terrein de handhaving van *Christelijke* beginselen verlangen, wij, òf in subjectivisme, humanitarisme (dat is in een anti-christelijk systeem) vervallen, òf ook dáár telkens teruggebragt worden tot de vraag: wat is het Evangelie, wat dunkt u van den Christus? ook daar, tot de handhaving in de openbare instellingen (om bij uw eigen formuul te blijven) van dat kenmerkende der Christelijke waarheid, hetwelk sedert eeuwen in de *publieke conscientie* der Christelijke volkeren ligt? Kan die handhaving niet met volkomen eerbiediging der individuële vrijheid gepaard gaan? Is *l'Etat laïque* volgens de m. i. gelukkige uitdrukking van *Guizot*, geen Christelijke staat? is het denkbeeld der ondergeschiktheid van Staat en Kerk beide, elk in eigen sfeer en roeping, aan Gods Woord, aan Christus als Hoogsten Wetgever en Koning, *het idee der middeneeuwsche* theokratie?"

Men voelt het, op den bodem der broederlijk behandelde verschilpunten lag het groote vraagstuk van de scheiding tusschen Kerk en Staat, een vraagstuk dat, gelijk in Frankrijk sedert het optreden van *Vinet* en *de Rougemont* (*les Individualistes*) in 1844, alzoo toen in Duitschland tusschen Bunsen, Stahl en Krummacher gevoerd werd. De ethisch-irenische vrienden waren onder den betooverenden invloed van Vinet, van Vinet vooral, maar toch ook van Bunsen.

Doch hoe dit zij, de taak van Groen werd met den dag bezwaarlijker. *De Nederlander* was hem door zijne vrienden uit de hand geslagen; verscheidene invloedrijke mannen waren gekomen onder den scepter van den luimigsten despoot, het individualisme van »de publieke conscientie." Groens medestanders en helpers waren in hunne oogen overdreven en onverdraagzaam-orthodox; het Ministerie was Antirevolutionair in de schatting van het Liberalisme; het telde leden met wie Groen gaarne aan de Heilige Tafel den dood des Heeren verkondigde; het had een mandaat van den Koning dat van der Brugghen zelf als het redmiddel aangeprezen had [1]), en Groen als Z. M. Commissaris had willen uitvoeren; maar het had dit mandaat reeds

1) Niemand meer dan van der Brugghen had, in lofwaardigen en onvermoeiden ijver voor het bijzonder onderwijs en voor de Normaalschool te Nijmegen, de onmogelijkheid eener algemeen Christelijke opvoeding voor Roomsch-Catholieken en Protestanten betoogd. Ook als lid der Kamer, had hij van den overgang der gemengde tot de afzonderlijke school, als van het eenig redmiddel melding gemaakt; ja de ongerijmdheid van eene Christelijke gemengde school was op 16 Julij 1854 aldus door hem aangetoond: „Men heeft zich voorgesteld de mogelijkheid van de invoering van een algemeen Christendom voor de school, waarbij ter zijde zou gesteld zijn alles wat maar eenigermate aanleiding kan geven tot verdeeldheid onder de onderscheidene Christelijke gezindheden. Ik erken dat denkbeeld heeft iets zeer liefelijks, iets zeer aanvalligs; de nederlegging aan den drempel van de school van al die twisten, heeft iets zeer aanlokkelijks. Het verwondert mij dan ook geenszins dat edele gemoederen daarmede zijn ingenomen. En desniettemin is het eene hersenschim, een liefelijk droombeeld, — waarom? Omdat het in weerspraak is met de actualiteit, met den wezenlijken toestand der zaken; omdat het in weerspraak is met de voorwaarden onder welke God gewild heeft dat het Christendom voortgang zoude maken en met het wezen van het Christendom zelf. En

verscheurd, en Groen werd nog verkozen om het Ministerie te steunen. Inderdaad zijn drinkbeker was erger dan »b i t t e r-*zoet*" [1]).

Onder het drukkend gewicht van de hem bekende tweedracht [2]) der Christelijke vrienden, die althans nog in 1854 eensgezind schenen [3]), begon Groen den veldslag reeds bij de discussie over het antwoord op de Troonrede, eene discussie die reeds bij Saussaye andere gevoelens wekte en evenzoo bij vele andere vrienden [4]) Z. M., wenschte (zich Oranje toonende) »met uwe hulp aan Nederlands schoolinrigtingen te verzekeren in welke het godsdienstig karakter der Natie, sinds eeuwen door het Christendom gevormd en ontwikkeld, wordt geëerbiedigd, en tevens de eisch der wetenschap en het beginsel der Volkseenheid worden gehuldigd." De oppositie, in aansluiting aan de gebleken instemming der Afdeelingen met de voordracht van het afgetreden Ministerie, verklaarde met Z. M. overtuigd te zijn, »dat al wat tot het gebied des gewetens behoort, ongeschonden moet blijven, en meenen dat dit doel kan worden bereikt door stipte inachtneming van de voorschriften der Grondwet, die door gelijkstelling der gezindheden en door de uitdrukkelijke bepaling dat bij de inrigting van het openbaar onderwijs ieders godsdienstige begrippen moeten worden geëerbiedigd, elk denkbeeld van gewetensdwang ten eenenmale afsnijdt." Groen stelde, naar hij meende, ten goede ook voor het Ministerie, dat N. B.! al het onderwijs, lager, middelbaar, hooger, in eens wilde regelen, als amendement voor: »Ook bij het uitzigt op de voordragt van velerlei belangrijke wetten mogen wij niet ontveinzen dat de regeling van het lager onderwijs thans, in de hoofdtrekken, geen langdurig uitstel gedoogt. Wij waarderen Uwer Majesteits bezorgdheid voor het regt en de gewetensvrijheid van allen en zijn gaarne bereid elk middel te onderzoeken, waardoor Uwer Majesteits Regering oordeelt dat getrouwe naleving der Grondwet met de behoefte van eene grootendeels Christelijke bevolking in overeenstemming kan worden gebragt."

---

waarom is dat denkbeeld daarmede in strijd? Omdat men door eene mechanische kunstbewerking wil daarstellen 't geen alleen het gevolg kan wezen van geestelijken strijd; de eenheid, hier verlangd, kan alleen verkregen worden langs den weg van menigvuldige worsteling, niet van physieke krachten, maar der geesten. Door eene onrijpe anticipatie wil men op mechanieke wijze eene eenheid daarstellen, welke alleen de vrucht zal kunnen zijn der voortzetting ten einde toe, van de worsteling, die reeds achttien eeuwen geduurd heeft" (Zie *Adv.* 2, 165).

1) *Hoe* enz., bl. 85.

2) Ook door Groen zelven geconstateerd: *Studien en Schetsen ter Schoolwetherziening* 1865, bl. 15.

3) *Ernst en Vrede* II, 276.

4) *Hoe* enz., bl. 156.

Gelijk te verwachten was, ging Groen [1]) nu betoogen, 1°. dat de hoofdgedachte van het vorige Ministerie, of van de meerderheid der Kamer, *heilloos* is; 2°. dat de Koning lof en dank verdient omdat hij zich tegen de verwezenlijking verzet; en 3°. dat Z. M. daarbij terecht op de ondersteuning van het *volk* rekening maakte.

De hoofdgedachte was daarom vooral heilloos, omdat zij de grondwettige gelijkstelling verbreekt *ten nadeele der Protestanten*, welke verbreking de Roomschen dan ook zeer goed begrepen ten nadeele van hunne tegenstanders te zijn. En wat nu het *volk* betrof — over Z. M. kunnen wij, na al het gezegde, gevoegelijk zwijgen —, daaromtrent merkte hij zeer voortreffelijk op:

„Het volk, waarop, bij vastheid van politiek, rekening kan worden gemaakt, is het *geheele* volk; omdat van eene regeling van het onderwijs, gelijk ik ze verlang, voor allen goed en billijk en grondwettig, ik bevrediging der gezindheden tegemoet zie. *Bevrediging der gezindheden door de mogelijkheid der afzonderlijke school; maar die bevrediging is niet te bereiken door eene school als onze tegenstanders willen, tot regel te stellen. Beurtelings de eene gezindheid te bevredigen en de andere te tergen, is eene jammerlijke politiek. Regt voor allen.* Toen de gemengde school ten nadeele der Roomschgezinden werd misbruikt, heb ik mij steeds tegen die verongelijking verzet. Geen opdringen aan de Roomschgezinden van hetgeen hun ergernis geeft; maar nu ook evenmin eene inrigting van het schoolwezen waardoor de belangen der Protestanten aan het welbehagen van anderen ten offer worden gebragt. *De Protestantsche bevolking zal niet wijken.* Of maak ik mij welligt illusie? Zou inderdaad de heerschappij van Rome wederom in Nederland worden gevestigd? *Maar zou het niet ook kunnen zijn dat bij de tegenpartij zelfbegoocheling was?* dat, na de Protestantsche bevolking van Christelijke vorming te hebben beroofd, men werkzaam ware geweest voor eene andere, in ons land en in Europa nog niet versleten rigting?..."

Met het oog op deze passage vergeleek Thorbecke zijnen ouden vriend bij Dante, maar deze dorst zelfs in de Kamer te lezen wat hij buiten de Kamer had doen lezen: »Ook onder de grove pij van ambachtsman en daglooner kan een Nederlandsch en Christelijk hart slaan .... op de regten en behoeften en op het oordeel van het Nederlandsche volk, *ook buiten den kring door de kieswet afgebakend*, moet worden gelet. Ja, ook op het *oordeel* van den geringste naar de wereld, omtrent vragen welke met hart en geweten, met geloof en Christelijke pligtbetrachting in verband staan... van den geringste naar de wereld, die zijne levenswijsheid in de Heilige Schrift zoekt."

Persoonlijk deed Groen dit altijd; hij kon met alle belangstelling luisteren naar hetgeen de eenvoudigste vrome te vertellen had, gelijk hij ook gaarne leerde uit al hetgeen op de vergaderingen die hij bijwoonde gezegd werd. Protestantsch in merg en been, en aldus ook geloovende dat de H. Geest

1) *Adv.* 2, 167.

zoowel de geringste geloovigen als de ontwikkeldste broeders leidt, was hij ook daarin echt Protestantsch dat hij aan geen enkele Gezindheid wilde opdringen, wat zij volgens hare Confessioneele geschriften of volgens hare kerkinrichting niet begeerde. Geen mensch was dientengevolge *irenischer* en *concilianter* dan hij. Het Liberalisme wilde, gelijk Thorbecke het uitdrukte, de petitionarissen verzoenen met de wet, die zijne, alle Gezindheden loochenende, denkbeelden uitdrukte; Groen wilde eene inrichting, die geen enkele bestaande Gezindheid tot aanstoot wezen kon; Thorbecke wilde een volk maken naar zijn eigen idealen; Groen wilde wetten naar de idealen van het volk zelf, zooals het, in zijne verschillende bestanddeelen, zijne idealen had uitgedrukt in zijne geloofssymbolen.

De strijd werd bijzonder pijnlijk. Van der Brugghen, of wilt gij het Ministerie, waarvan van der Brugghen de formeerder en op het voornaamste punt de bezieler en verdediger was, nam de hoofdgedachte van het vorige Ministerie, van het Liberalisme over, maar met nog ergerlijke beleediging van het Christelijk gemoed, van elken eerlijken deskundige. Ter wille van de Roomschen de Bijbel van de School, ter wille van het Jodendom de Christus van de School, ter wille van de vijanden van Jodendom en Christendom, van elke positieve godsdienst, alle positieve godsdienst van de School! Geen erkenning van het recht eeniger erkende gezindheid, maar de heerschappij, het zeggenschap over de School toegekend aan ieders godsdienstige opinie! En dan zou het onderwijs nog dienstbaar gemaakt worden aan de opleiding tot alle maatschappelijke en Christelijke deugden!!!

Doch laat ons het fatale Artikel (23) zelf overnemen.

„Het schoolonderwijs wordt, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en van hunne opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden.

„De onderwijzer onthoudt zich van iets te leeren, te doen of toe te laten, wat strijdig is met den eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden.

„Het geven van onderwijs in den godsdienst wordt overgelaten aan de kerkgenootschappen. Hiervoor kunnen de schoollocalen buiten de schooluren ten behoeve van de leerlingen, die er ter school gaan, beschikbaar worden gesteld."

Om het groote belang, van deze bepalingen, en niet minder om de latere geschiedenis van het onderwijs, moet hare beteekenis duidelijk gemaakt worden uit de eigene redevoeringen van den Minister.

„De opleiding tot Christelijke deugden (zoo sprak van der Brugghen in aansluiting bij hetgeen de heer Thorbecke, „de spreker uit Deventer", naar zijne eigene uitdrukking, „zeer juist gezegd" had) *kan* en *mag* in geen anderen zin worden opgevat, dan dat *alle leerstellige* en *dogmatische* bestanddeelen, *alles* met één woord wat tot het *begrip* des *Christendoms*, van zijne *waarheden*, van zijne *feiten*, van zijne *geschiedenis* behoort, van de gemengde school verwijderd moet blijven."

Die volstrekte uitsluiting van het Christendom, zoo ging de verdediger van de gemengde school, dezelfde die nog in 1856, zich aansluitende aan Heldring's adres, tegen haar gepetitionneerd had, voort, »vordert de Grondwet en vordert de regtvaardigheid. Allen, Protestanten, Roomsch-Katholijken en Israëliten, kunnen met regt vorderen, dat aan hunne kinderen niets worde medegedeeld, dat kwetsend, dat strijdig is met ieders godsdienstige overtuigingen, en daartoe behoort alles wat tot het begrip van het Christendom, van het begin tot het einde behoort." Alzoo moest de Staat, die aan allen recht behoort te doen, om aan allen recht te doen, allen hun recht op eene met hunne belijdenis overeenkomstige opvoeding hunner kinderen met voeten treden!

Meen echter niet, dat van der Brugghen onverschillig voor het Christelijk leerbegrip geworden was. Maar het zaaien van het goede zaad of het leggen van den wortel behoort niet, volgens zijn oordeel, tot de bevoegdheid van den Staat, en dus ook niet tot die van de Staatsschool; dat was de roeping van de Kerk of van het Huisgezin. »De Staat kan niet eens beslissen, wat al dan niet tot het gebied van het Christelijk leerbegrip behoort, omdat hij zich daardoor reeds eene kennisneming zou veroorloven van hetgeen van zijne kennisneming is uitgesloten." Hoe met deze stelling de onmiddellijk daarop volgende rijmt: »De Staat kan en zal niet meer doen dan zorgen, dat niemands godsdienstige denkwijze op de gemengde school door eenig leerbegrip gekrenkt of gekwetst worde," zal iemand, die »het onbegrijpelijke Ministerie" en den onbegrijpelijken Minister verklaren kan, verklaren moeten. Hoe toch zal men iemands denkbeelden niet krenken, als men zelfs geen kennis van diens denkbeelden nemen mag?

Er is voorzeker onderscheid tusschen Christelijke deugden en Christendom; maar zij behooren toch ook tot het Christendom. volgens den theologiseerenden Minister echter bestond het Christendom enkel uit het leerbegrip, en dit werd weêr vereenzelvigd met den Christelijken godsdienst. »Er is geene sprake van onderwijs in de godsdienst, in het Christendom, in het Christelijk leerbegrip op de gemengde school, want dit alles blijft buiten haar gebied als Staatsschool."

En wat zijn nu de Christelijke deugden, aan de opleiding waartoe het onderwijs dienstbaar moet worden? — De deugden die groeien op den wortel des geloofs (2 Petr. 1 : 5—8)? Neen, geene andere dan de maatschappelijke.

Van den beginne hebben wij, had van der Brugghen in 1849 [1]) geschreven, strijd gevoerd tegen dit onmogelijke stelsel, alleen dáárom mogelijk geacht, omdat men dátgene Christendom en Christelijk noemt, hetgeen geen Christen-

1) *N. S.*, 6de jaarg. N°. 5.

dom en niet Christelijk is; tegen het drijven van zulk »een ellendig woordenspel, waarover men zich schamen moest." »Hoe is het mogelijk, vraagde hij toen ook terecht, niet in te zien, dat men op die wijze, als het er maar op aankomt om te zeggen, dat men tot zedelijkheid, deugd en braafheid opleidt, om het even *wat* men daarvoor uitgeeft, en *hoe* men dat doet, aan het woord »opleiding tot alle *Christelijke* deugden" zonder ééinig bezwaar kan substituëren, als een volkomen aequivalent, opleiding tot alle ***Mahometaansche***, of tot alle *Joodsche* deugden?"

En hoe verklaarde nu dezelfde, neen, een andersdenkende, man, maar nog denzelfden naam dragende, wat de opleiding tot alle Christelijke deugden was?

„Er is geene sprake van onderwijs in de godsdienst, in het Christendom, in het Christelijk leerbegrip op de gemengde school, want dit alles blijft buiten haar gebied als Staatsschool. *Alleen is ook dit de eisch van die school*, dat het zaad, elders geworpen en tot eene plant opgeschoten, derwijze in de school kunne worden overgebragt, dat daar de groei van die teêre plant niet door de verschroeijende hitte van *schoolzonden* en *allerlei ondeugden* in haren wasdom worde belemmerd; dat niet op de school *ongehoorzaamheid en leugen en zoo menigerlei zedelijke krankheid mogen worden gekweekt en toegelaten*, die den voorspoedigen groei van die plant zouden in den weg staan. Dat is het *eenige*, en dat is het OPVOEDENDE *Christelijke* element dat men op de school moet hebben en dat daar niet gemist kan worden."

En wat is nu *ergernis geven aan andersdenkenden?* — »Het is, op krenkende wijze, met minachting, in tegenwoordigheid van anderen over hunne godsdienstige overtuiging te spreken; het is, het in hunne tegenwoordigheid in tegenstelling plaatsen van eene andere overtuiging als eene betere; het is, met één woord, het niet vermijden van alle poging tot proselytisme. Men mag zeker wel den naam van Christus als Christenkinderen dierbaar, met eerbied en ontzag, en met verschoonende en sparende kieschheid tegenover de Joden, noemen; maar meer ook niet."

Doch waarom dan het woord *Christelijk* behouden? Wijl het de belijdenis der natie aanduidt; wijl daarmede protest aangeteekend wordt tegen het flauw geteem van het Rationalisme eu het alle deugd wegcijferend Materialisme.

Hoe rijmde de Minister een en ander met zijn Christelijk geweten? — De scherpzinnige jurist gaf raad. Was de onderwijzer geen Christen, dan zal hij wel zorgen, uit eerbied voor de wet, dat hij niet uitspreekt wat in zijn hart is; draagt hij integendeel de liefde tot Christus in zijn hart, dan zal hij, wel te verstaan »zonder woord"! — door voorbeeld en wandel de kinderen winnen voor het koninkrijk Gods. Hij kan bidden, goed bidden, zonder den naam van Christus, dien men kieschheidshalve niet noeme; hij kan goed bidden, zonder woorden te gebruiken, in zijn hart, en hij zou de kin-

deren kunnen opwekken om, naar zijn voorbeeld, elk voor zich, in stilte een zegen op den arbeid van God te vragen. »De Bijbel kan in den regel op de school niet gelezen of gebruikt worden. Dáár, waar ook slechts één Roomsch-Katholijk kind is, mag hij niet gebruikt worden, omdat het geweten ook van dat ééne kind moet worden geëerbiedigd." Er schemert hier dus nog iets door van zijn voormalig gevoelen, dat de inrichting der school afhangt van de toevallig aanwezige kinderen. »Maar er is ook hier uitkomst mogelijk." Wel had hij nog in 1850 [1]) met kracht zijne stem verheven tegen een afzonderlijk godsdienstig onderwijs en verlangde hij hartelijk geloovige schoolmeesters, welke zelve het onderwijs op de school gaven. Als Minister kon hij daar niets aan doen: de Staat kan geen Christenen maken. Doch wel toelaten, dat het godsdienstonderwijs buiten de schoollokalen afzonderlijk aangeboden werd, en, zoo de Protestantsche bevolking er prijs op stelde, dat de onderwijzer ook bepaald met hare kinderen den Bijbel lezen en verklaren zou: »Welnu, buiten den schooltijd, op afzonderlijke uren, is daartoe gelegenheid."

In het algemeen rekende van der Brugghen op de krachtsinspanning der Hervormde Kerk, die van deze bepaling immers gebruik zou maken, en op het oprichten door de Kerk van Bijbelscholen, en, aan den anderen kant, op strenge neutraliteit van wege den Staat; terwijl hij geheel zijne politiek in dezen later zelf heeft aangeduid als eene actualiteitspolitiek ter voorbereiding van een beteren toestand, waarin de Staat ook zelf in het geheel geen schoolmeester moet willen zijn [2]), wijl de Grondwet, naar zijn toenmalig oordeel, bepaald Staatsschoolonderwijs voorschreef.

Thorbecke had den strijd gewonnen door van der Brugghen. Een vriend, een broeder in Christus, was het werktuig geworden om, op het gebied der Schoolwetgeving, de Natie staatsrechtelijk tot Nihilisme te brengen, zoogenaamde neutraliteit, inderdaad hostiliteit tegen elke kerkelijk beledene waarheid! Het Godsbestuur was donker, zéér donker! Zelfs mocht er van Staatswege geene subsidie aan Confessioneele bijzondere scholen verleend worden! Het eenige, dat verkregen werd, was de vrije oprichting van bijzondere scholen voor eigen geld, onder beding dat de oprichters bleven bijdragen voor de Staatsscholen, wier wet hun geloof negeerde, en wier praktijk hun geloof niet zelden bestreed, dat ze, naar veler wensch, uit de harten der kinderkens weren of uitdrijven moesten!

Op den 20sten Juli werd de Wet aangenomen met 47 tegen 13 stemmen

1) *N. S.*, 7de jaarg. N°. 1.

2) Vgl. zijn schrijven aan de *Hervormde gemeenten*, en Groen: *Stud. en schetsen*, bl. 22—35.

tw. van Mackay, Bots, Meylink, Dommer van Poldersveldt, Elout van Soeterwoude, van Foreest, van Reede van Oudtshoorn, van Lynden, Luyben, van Nispen van Sevenaer, Groen van Prinsterer, van Wintershoven en Hoffman. Onmiddellijk daarna verliet Groen de zaal, met achterlating van dezen brief aan den Voorzitter:

„Nu de beraadslaging over de wet op het Lager Onderwijs is afgeloopen, neem ik, met smart, doch uit persoonlijk plichtbesef en na rijp beraad, mijn ontslag als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Gelief, Mijnheer de Voorzitter! met de uitdrukking mijner hoogachting, te ontvangen en ook aan de Kamer over te brengen, mijn dank voor de welwillendheid die mij, bij menig verschil in zienswijze, van de meeste leden ten deel viel" 1).

Verschillend werd dit noodzakelijk protest van waarheid en verontwaardiging over zooveel ontrouw, plichtverzaking en Christusverloochening beschouwd. Het Ministerie en de Kamer had beslist partij gekozen tegen het historisch Protestantisme, tegen den oorsprong van Nederlandsch grootheid, tegen den Bijbel der vaderen, die Rome om des geloofs wille ter dood gebracht had, tegen alle oprechtheid in naam en titel! In zulk eene Kamer mocht Groen niet blijven, in zulk eene Kamer kon hij nooit weer met genoegen werkzaam zijn! De nederlaag is niet aan de Vrienden te wijten, die het volk vertegenwoordigden; allerminst aan Groen, die zich nooit krachtiger getoond heeft dan toen. Naar zijn rechtvaardig oordeel heeft God dit gericht over het Nederlandsche Volk doen komen, opdat althans de Nederlandsche Natie zou leeren te waken, te strijden, te lijden, te geven, te bidden; opdat zij zelve zou verrichten, wat de Staat haar niet verschaffen wilde; opdat zij zelve zou vermeesteren, wat het rampzalig ongeloof haar ontfutselen wilde onder den eeuwig gezegenden naam van haren dierbaren Verlosser, onder den schijn van recht en verdraagzaamheid, onder gestadige lediging van hare beurs voor zulk een allervoortreffelijkst doel!

⁂ Wij hadden ons niet te bepalen bij de geschiedenis der Wet noch bij de zwenkingen van den Minister van Justitie. Wie de bijzonderheden wil leeren kennen, bestudeere de *Adviezen*, 2, 166—293: — *Over het Ontwerp van Wet* (van Groen zelven); vijf vertoogen, April tot Juni 1857; bij van Cleef te 's Hage: „Bijdrage ter aanwijzing hoe, vooral ook tengevolge der *individualistische* dwaalbegrippen omtrent Kerk en Staat, in 1857 het doordrijven gelukt is van dezelfde wet waartegen in 1856 het Kabinet gevormd werd." - *Wet op het Lager Onderwijs toegelicht en door modellen opgehelderd* enz., Groningen bij H. Geertsema Jr. 1857; — het *Bijblad der Staatscourant* van die dagen. — De *Vereeniging* XII, 290, 529. — *Hoe de Schoolwet tot stand kwam:* bl. 92, 98, 99, 101, 111, 113, 121, 123, 131, 141, 147, 151, 155, 159, 168, 172, 102, 179, 183, 185, 186, 189, 191, 193, 195, 196, 198, 202, 207, 209. — *Ernst en Vrede*, V, 56, 154; — en ondevscheidene andere geschriften, zooals van M. D. van

1) De redenen zijn nader ontwikkeld in: *Open brief aan het bestuur der Kies-vereeniging Nederland en Oranje te Leiden.*

Otterloo, in leven openbaar onderwijzer te Valburg, maar een voortreffelijk voorstander van Christelijk onderwijs.

De vrijheid om bijzondere scholen op te richten, was toch in hare toepassing niet langer afhankelijk van de willekeur der plaatselijke magistraten. Die gave, in verband beschouwd tot het bedriegelijk en tergend karakter der Wet, deed den niet wankelmoedigen voorvechter van het Christelijk onderwijs, welke aanried, niet om nog weigering van de koninklijke sanctie te vragen, maar hoogstens protesten van verontwaardiging, gelijk dan ook geschied is [1]), in te dienen, reeds in diezelfde dagen het plan opvatten tot de vorming eener *Vereeniging voor Christelijk-Nationaal schoolonderwijs*. »Ik acht dat we nu de wet zullen moeten dragen en zien hoe, *met het wapen zelf dat tegen ons gesmeed werd*, de overwinning kan worden behaald. Een organisatie van het bijzonder onderwijs op historisch-Christelijken grondslag, dat hebben wij m. i. nu ten doel" [2]). Door eigen kracht moest dit geschieden. Van der Brugghen's lievelingsdenkbeeld dier dagen, om als zoenmiddel te dienen: »*Rijkssubsidie voor bijzondere scholen telkens bij de wet*" was met *algemeene* stemmen gevallen.

Groen had in zijn vijftigjarig leven zeker dikwijls ondervonden, dat er op menschen, op vrienden, op medestanders niet gebouwd kan worden. Wat hij echter stellig niet verwacht had, was, dat juist op den weg, waarmeê hij wel ietwat bitter den spot dreef, zegevierend gestreden en zegenrijk gearbeid zou worden. Immers, hij had den 14[den] December 1856 aan Saussaye geschreven [3]):

„Zoo even nog ontvang ik een opstel *Het Ministerie en de Wet op het Onderwijs*, blijkbaar van *de Liefde;* zeer ingenomen met van der Brugghen, zeer vrolijk en opgeruimd. Natuurlijk; als alles verloren is, juist dan zal door den tooverstaf der dissidenten (het *voluntary*-systeem ook in ons land zoo krachtig) alles worden gered. Inmiddels is de Thorbeckiaansche partij met haar ultramontaansche medestanders door de irenische (niet *ethisch*-irenische) politiek in overmoed en ook (men bedriege zich daaromtrent niet) in overmagt geklommen."

En wat was er nu anders en beters te doen? Het doel, om het volk door de Staatsschool en alzoo door Staatsambten alles te leeren, onderhouden wat Christus aan Zijne Kerk geboden had, was verijdeld, naar het scheen. Geen ander middel bleef over, aangezien de Kerkelijke Besturen, helaas! niet in aanmerking mochten komen, dan het verschillende particulier vermogen der vrienden van het Christelijk Onderwijs aan te spreken. Geen

1) Zie daaromtrent een paar merkwaardige kleinigheden vermeld door Wormser *Br.* II, 216, 217.

2) Groen: 30 Juli 1857: *Br. v. d. C.:* 3[de] D. bl. 112; 24 Aug. '57: *Br. v. W.* 2[de] Dl., bl. 21.

3) *Hoe* enz., bl. 123.

wonder echter, dat Groen (en andere vrienden), hoe noodzakelijk hem dat ook toescheen, en hoe onmisbaar hem ook de stichting eener Vereeniging van dien aard voorkwam, om de velerlei bezwaren, vooral aan de zijde der goedgezinde predikanten geopperd, lang aarzelde. Althans niet vóór den 30sten October 1860 werd zulk eene Vereeniging gesticht [1]), wier geschiedenis echter behoort tot het tweede deel van het leven des grooten mans. Maar, al heeft de hand van den Allerhoogste, die mede door veranderlijke belijders regeert, hem gedwongen tot het inslaan van een weg, dien hij niet gezocht, maar uit overtuiging vermeden had, beginsel en doelwit bleven ook op den nieuwen weg onveranderd dezelfde.

Alzoo bij een rustpunt staande, mogen wij niet nalaten onze innigste dankbaarheid uit te spreken voor de zeldzame talenten en werkkrachten die zich zoo voorbeeldig ontwikkeld hadden in den veelzijdigen en heeten strijd voor zoovele levensvragen. Dat er tusschen de vrienden daaromtrent verschil van beschouwing openbaar werd, is niet te loochenen, veeleer te prijzen, in elk geval zéér verklaarbaar. Mogen wij daarover nog bepaald handelen, wij hopen het te doen in denzelfden geest, als waarin die mannen zelve tot en over elkander spraken, gedachtig immers aan den band der broederlijke liefde, die hen samenbond en dikwijls zoo sterk maakte. Groen althans maakte de verscheidenheden niet tot onoverkomelijke kloven, zelfs niet tot kloven. Ook hetgeen zijne onvoorwaardelijke sympathie niet had, bleef hij blijmoedig, groothartig, mildelijk steunen. Zoo men maar op den grondslag van hoofdzaak en wezen de eere van Christus en het welzijn der zielen zocht, was en bleef hij bereid tot krachtigen steun. Hoe polemisch ook om der waarheidswil, hoe scherp ook in formuleeren, hoe onverzettelijk ook op het punt van beginselen, hoe vaak zelfs door broeders miskend en door vrienden misverstaan, bleef hij dezelfde *irenische* man jegens allen, in wie hij den geest van Christus vond; en ging hij voort op hope tegen hope, als ziende den Onzienlijke, die de Waarheid zou doen triumfeeren, te getuigen op elk gebied, waarmede hij in aanraking kwam, maar ook de hulp van niemand te versmaden, die in geloofsgehoorzaamheid aan het Woord des Heeren, Oranje en Nederland, Kerk en School zocht te dienen.

1) Vgl. daaromtrent vooral de zoo goed geredigeerde *Christelijke Schoolbode*, 12den Jaarg., 1885, No. 2 (van 13 Nov.).

ALPHABETISCH REGISTER

VAN

NAMEN VAN PERSONEN, ZAKEN, enz.

C.

D.

E.

INHOUD.

Bladz.

N.B. *Voor overgeblevene fouten en onregelmatigheden verzockt de schrijver vriendelijke verschooning.*

Bij J. P. REVERS te Dordrecht verscheen en alom is te bekomen:

HET LEVEN VAN JEZUS.

EEN BOEK VOOR HET CHRISTELIJK GEZIN,

DOOR

Dr. G. J. VOS Azn.,
Predikant te Amsterdam.

Met 64 platen van Godefroy Durand,

GEGRAVEERD DOOR

ANSSEAU, CARBONNE, COSTE, CRÉPAUX, DISERÉ DUMONT, DUTHEIL, HAUGER, JOUARD, MOREL, PERRICHON, TELLIER, en YON,

benevens een fraaie, in kleuren gedrukte

Kaart van Palestina, ten tijde van Jezus,

naar de beste bronnen bewerkt.

Een zwaar boekdeel in royaal formaat.

Prijs: ingenaaid . . . . *f.* 10.20.
gebonden in geheel linnen stempelband . . . » 11.20.
gebonden in halven marocco-lederen band . . » 12.25.

☛ Al aanstonds bij de uitgave mocht dit waarlijk schoone en nuttige boek zich verheugen in de ondubbelzinnigste blijken van belangstelling en sympathie. Vele geachte mannen begroetten het werk van Dr. VOS met groote ingenomenheid, zooals Professor VAN OOSTERZEE, in »*Voor Kerk en Theologie*"; Dr. A. W. BRONSVELD, in »*Stemmen voor Waarheid en Vrede*"; Dr. PH. J. HOEDEMAKER, in »*De Vereeniging: Christelijke Stemmen*"; Ds. MALCOMESIUS, in het »*Kerkelijk Weekblad der Confessioneele Vereeniging*"; Ds. C. G. DE MOEN, in »*De Bazuin*", terwijl ook »*De Standaard*" het niet aan woorden van lof deed ontbreken. Van zulke zijden aangemoedigd, meent de uitgever met volle gerustheid te mogen vertrouwen op den steun zijner landgenooten in deze zijne onderneming.

☛ **Dit keurige prachtwerk is als geschenk bijzonder aan te bevelen.**

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 06822 8538

